

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, Nos 1051, 1061, 1081, 1086, 1095, 1108, AND 1121

THE

ĀTAPATHA BRĀHMAṆA

OR

THE WHITE YAJURVEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYANA ĀCĀRYA,

EDITED BY

ĀCĀRYA SATYA VRATA SAMASRAMI,

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal, Editor, Author,
Commentator, Annotator, Compiler, Translator and
Publisher of different Vedic Works, &c, &c*

VOL. III, KANDA III.

CALCUTTA

PRINTED AT THE DEPIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1905.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(शतपथब्राह्मण भाष्यनिबन्धाख्येयम्)

॥ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितवेदार्थप्रकाशभाष्यसहितम् ॥

वदन्दिशौयाध्यायितिकसमितेरतुमत्या अथेन च,

सामयमौत्पन्नामाचार्यविरचितश्रुति

यथामति संशोध्ध यच्छीक्य च श्रुतिदितम् ।

॥ इ भा० । इ का० ॥

(इतिश्रुतिप्रकाशकृतिश्रीभार)

कालीकोठा-राजन्वत्याम्,

१९६२ चवत्समापनी वासिष्ठमिन्द्रायन्ने मुद्रितम् ।

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ यद्यपि ग्रन्थसंस्कारानन्तरं कामप्राप्त द्वितीयकाण्डसम्पादनमेव युक्तम्, परं द्वितीयकाण्डभाष्यस्य सकृद्दोषादर्शपुस्तकेभ्योऽपरं मेकमपि विस्तृतं पुस्तकं मनुद्दृश्यते तच्च कामसाधयेत्तमिति धिया काममुल्लासयितुं द्वितीयकाण्डस्य सम्पादने प्रयत्नोऽभवत् मितौद मेवैवंविधप्रसक्त्यामस्य निदानम् ।

तस्मैतत्तृतीयकाण्डस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय सकृद्दोषाभावाद्भाष्येपुस्तकाला मेवं नामधेयानि कल्पितानि—

क = १६३-पञ्चाशत्तमम्, १६०३-संवत्सितम्, पूर्णम् ।

ख = ३८-पञ्चाशत्तमम्, १६०३ (१)-संवत्सितम्, पूर्णम् ।

ग = छा०-वेवरे-सम्पादितम्, गृ०-१८३८-वार्त्तिभूतितम्, पूर्णम् ।

घ = अथमेर-वैदिकवचनाय १८३८-संवत्सितम्, पूर्णम् ।

ङ = १८१-पञ्चाशत्तमम्, १६८१-संवत्सितम्, पूर्णम् ।

च = ३९-पञ्चाशत्तमम्, १८२९-गृ०-विवृतम्, पूर्णम् ।

छ = छा०-वेवरे-सामुद्रिकादि विविध समाख्य ग-सुवितम् ।

ज = श्रीरामसुवर्णकेतोयं गृ०-१८९८-विवृतम्, पूर्णम् ।

यद्यप्युक्तदोषपुस्तकेभ्योऽप्यनुक्तं मूलस्यापरं तु अनुक्तं भाष्यम् । तच्च म-ग्रन्थोक्तं मुख्यभूते, समुपलभ्यते च छ-प-काण्ड मेकादशैकत्वम्, तथाच ननु परिगणयतेव सामग्रा ।

अस्मिन् काण्डेऽपि दोषसंख्यया सोमयाज्ञाया आशानिर्गोपादि-सोमाभिषेकानि चर्मादि विहितानि । तच्च दोषयोपा, प्राययोपा, आतिष्ठा, उपसृष्ट, अर्धप्रययोपा, आशीयोमीपा, सुखा चेति प्रधानाङ्ग-वर्त्तमाना, तेभ्योऽप्युपनिर्गतकानि निर्याद्यामभियुक्तसोमरसप्रवृत्त्या नानि प्रवृत्तवर्त्तमाना समाश्रितानि विवेकः ।

एकाङ्कादोक्तचेतिर्थाय मायज्ञायां सोमा मेक सोमयाज्ञायां प्रवृत्तिभूतयापि सोमयाध्याय्यादिभूताङ्गप्रवृत्तवर्त्तमाना आशानिर्गोपादीनां मित्र निधानं मायज्ञायां मितौद काण्ड सम्भारं मित्राण्युक्ते । “सम्भारं मित्रं

पञ्चराम, अरविर्दिवाचम्मां, तत्त्वतिथेयः” — इत्याह हि योः (निरु० १. २. ३.) । यद्यप्येव काष्ठे पञ्चसत्त्वपनं विहितम्, तथाप्यस्याभ्यस्तं न विद्वन्ते, चाग्नीषोमीयपञ्चसत्त्वपनस्याध्यायविहितत्वेन चिंतात्वाभावात् । सचाह्वं भगवता याच्ये— “आध्यायवचनादहिसा प्रतीयेत” — इति (निरु० १. ५. २.) । एवं मेव चिन्तान्तिनं मौमांसावर्धनेऽपि मज्जामुनि-
निमित्तादिभिः । तदेवं “वृद्धदातुमविका; स ह्यविशुद्धिः” — इति (सा० त० कौ० २ भा०) आह्याचार्यविद्वान्मो जलमध्यस्थमसीधोदकं वि न विहित इति सुप्रतीतिविभाष मेव ।

इह काष्ठे यावत्पाखानानि कुतानि, तेषु “सोपर्वीकावत्” नाम (११८, ११९ पृ०) पधानं मन्थतेऽस्माभिः । यत्तुल्यसौतदाख्यानं स्याद्वत्-
प्रपाख्यानं पूर्वतनम्; कथं मन्थया ह्युपयेताऽन आध्याये तदाख्यानम् । इवस्याख्यानस्याधिपक्ष्याख्यानतोऽधिदैवतं (वैश्वानिकं) पाख्यानं कुतः, एतन्म, चेयं तु तद् तुल्यपदेनादिभिः ।

एतदेवख्यानं रामाचम—मज्जाभारत—भास्यवतामिष्वरायादिव वृद्धं प्रपञ्चित मतिपञ्चनितम् । कलतस्विदं मुषमख्यानं किञ्चिदुपदेष्टव्यानाय, यत्तुल्यविषयस्य नीरुक्तपरिहाराय च कविप्रत्ययनाप्रसृतं सर्वं मन्थत मेव । तदिदं मन्थ यथौष्याख्यानतोऽपि सुप्रतीयेत; तदाय “वसिष्ठे सुपर्वी, इयं कम्” — इत्यादिकं (११९ पृ०) मन्थम् । तैत्तिरीयकेऽप्येव मेव — “इयं कम्, यथौ सुपर्वी, इन्दायि सौपर्वीया” — इति (यं० ६. १. ६. ५.) । अनयोक्तं मन्थिष्वरायेऽपि — “यावत्पाखानि इन्दायि सौपर्वीयानि पश्चिद्यः” — इति । वैदिकास्त्यायिकानां मेधैव गतिः प्रायः सर्वत्रोप-
पद्यते । अत्रं पैतृमोमांसावर्धनेऽतिशुश्रूषम् — “अथद् यस्यान्त्याख्या-
नम्” — इत्यादि (जै० सु० १. २. १० पृ० भा०) । यत्तुल्यमूलक-
मज्जाकाष्ठेतिहासपरायणस्यानां मति सर्वथा मेवमेव गतिः स्यात्. येषुप्रो-
महि सोपर्वीयानि किमु वक्तव्यं मन्थीति श्रम् ।

काशीकोटा-नाम-राशयतो । } श्रीवत्प्रतमम्मां ।
, यं १८६१. अ० १८०५. } (आचमप, सामप्रमो, आचार्यं)

(क)

॥ अथमूलशुद्धिपत्रम् ॥

अथम्	अथम्	पृ. श्लो. अ.	शङ्के
सुज्ञे ...	सुज्ञे ...	१. २. १४. ...	१५
पुष्पमिति ...	पुष्पमिति ...	१. २. २०. ...	१७
पुष्पमिति ...	पुष्पमिति ...	१. २. २०. ...	१७
धेनौ ...	धेनौ ...	१. २. २१. ...	१७
मुत्तरं ...	मुत्तरं ...	१. ५. ११. ...	१०
मिथेस्ततो ...	मिथेस्ततो ...	१. ५. २१. ...	१४
बुद्धार्थमो ...	बुद्धार्थमो ...	१. ५. २८. ...	१६
कुलपद्यालया ...	कुलपद्यालया ...	२. २. १६. ...	१०५
तद्विरद्याना ...	तद्विरद्याना ...	२. ३. १ ...	११८
वेदामा ...	वेदामा ...	२. ३. ४. ...	११८
सुख्यसुखिति- ...	सुख्यसुखिति- ...	२. ३. २. ...	१२८
स्त्रीयं ...	स्त्रीयं ...	१. ६. ७. ...	१६६
सुभूता ...	सुभूता ...	२. ६. ८. ...	१६६
शब्दं ...	शब्दं ...	२. ६. ११. ...	१७०
यदुदीयः ...	यदुदीयः ...	२. २. ८. ...	२१०
उ ...	उ ...	३. ३. ८. ...	२४३
अनाना मौर्विः ...	अनानानौर्विः ...	३. ३. १२. ...	२४३
निजुवीरु ...	निजुवीरु ...	३. ३. २०. ...	२४६
हामि ...	हामि ...	३. ३. ११. ...	२४८

(ख)

अक्षरम्	अक्षरम्	पृ० आ० व०	पृष्ठे
दुरीयसी ...	दुरीयसी ...	४. १. ११ ...	२७२
मेतदिग्भ्यो ...	मेतदिग्भ्यो ...	४. १. ४२ ...	२७६
हैवास्या ...	हैवास्या ...	४. २. १५ ...	२८८
भ्रूवेद्य ...	भ्रूवेद्य ...	५. ४. १६ ...	३४४
युदै ...	युदै ...	५. २. १ ...	३७६
मुधे ...	मुधे ...	४. ५. १४ ...	४११
मुग्धालुब्धता ...	मुग्धालुब्धता ...	५. ४. २२ ...	४१३
यूप श्रक्कु ...	यूपश्रक्कु ...	५. ४. ३० ...	४१५
एत ...	एत ...	५. ५. २ ...	४३३
॥ ११ ॥ ...	॥ १२ ॥ ...	६. २. १२ ...	४५४
इतिगु ...	इतिगु ...	६. ३. १२ ...	४६६
इतिगु ...	इतिगु ...	६. ३. १२ ...	४६६
रेतुनस्त्रोक्तान् ...	रेतुनस्त्रोक्तान् ...	६. ३. २२ ...	४६८
सुन्दधत्ते ...	सुन्दधत्ते ...	६. ३. २० ...	४७०
भूतोऽनर्थाः ...	भूतोऽनर्थाः ...	६. ४. १५ ...	४८४
मसुरित्यु ...	मसुरित्यु ...	७. ४. ३१ ...	५५१

स्यादेव मन्योऽन्योऽपि चाष्टमपाठः शोधकदृष्ट्यादिदोषतः ॥

शतपथब्राह्मण-तृतीयकाण्डस्य

सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः	(देवयजनं १प्र० १ब्रा०)	...	१८०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः	(वारं यच्छति २प्र० २ब्रा०)	...	८१
अथ तृतीयः प्रपाठकः	(नीटे प्राजापित ३प्र० ३ब्रा०)	...	१८१
अथ चतुर्थः प्रपाठकः	(तद्य एव पूर्वाङ्गी ५प्र० १ब्रा०)	...	२७२
अथ पञ्चमः प्रपाठकः	(जिज्ञासमानो देवास्य ६प्र० २ब्रा०)	...	१६१
अथ षष्ठः प्रपाठकः	(मार्शं कृत्वा ७प्र० ३ब्रा०)	...	३३१
अथ सप्तमः प्रपाठकः	(सोऽनुमयति ८प्र० ५ब्रा०)	...	५१२

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः	(देवयजनं १प्र० १ब्रा०)	...	१८०
अथ द्वितीयाध्यायः	(दक्षिणेनादकनीयं १प्र० ५ब्रा०)	...	५८
अथ तृतीयाध्यायः	(सप्त पदान्यनु- २प्र० ३ब्रा०)	...	१६८
अथ चतुर्थाध्यायः	(शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं ३प्र० २ब्रा०)	...	२०८
अथ पञ्चमाध्यायः	(तद्य एव पूर्वाङ्गी ४प्र० १ब्रा०)	...	२७२
अथ षष्ठाध्यायः	(उदर मेवास्य सप्तः ४प्र० ५ब्रा०)	...	३३१
अथ सप्तमाध्यायः	(अग्नि मादत्ते ५प्र० ३ब्रा०)	...	३०८
अथाष्टमाध्यायः	(तद्य नैतत् प्रकृतो ६प्र० १ब्रा०)	...	३५१
अथ नवमाध्यायः	(प्रजापतिर्वै प्रजाः ७प्र० २ब्रा०)	...	५२१

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

सङ्ख्या	ब्राह्मणनाम	अध्यायः	अध्यायः	श्लो
१	देवयजनब्राह्मणम् ...	१ प्र० १ भा० ...	१ अ० १ भा० ...	१
२	दोद्यानाह्नयम् ...	१ प्र० २ भा० ..	१ अ० २ भा० ...	१२
३	आपारवैष्णवेष्टिब्राह्मणम्	१ प्र० ३ भा० ...	१ अ० ३ भा० ...	२६
४	बौद्धभगवद्ब्राह्मणम्	१ प्र० ४ भा० ...	१ अ० ४ भा० ...	४४
५	अग्निदोद्यादिब्राह्मणम्	१ प्र० ५ भा० ...	२ अ० १ भा० ...	५८
६	दोक्षितव्रतब्राह्मणम्	२ प्र० १ भा० ...	२ अ० २ भा० ...	८१
७	प्रायश्चित्तब्राह्मणम्	२ प्र० २ भा० ..	२ अ० ३ भा० ...	१०६
८	सोमाख्यानब्राह्मणम्	२ प्र० ३ भा० ..	२ अ० ४ भा० ...	११८
९	सोमवपयब्राह्मणम्	२ प्र० ४ भा० ..	२ अ० १ भा० ...	१२८
१०	सोमोपनयनब्राह्मणम्	२ प्र० ५ भा० ..	२ अ० २ भा० ...	१५१
११	सोमपथब्राह्मणम्	२ प्र० ६ भा० ..	२ अ० ३ भा० ...	१६४
१२	सोमपथवपयब्राह्मणम्	३ प्र० १ भा० ...	३ अ० ४ भा० ...	१८१
१३	आतिथ्येष्टिब्राह्मणम्	३ प्र० २ भा० ...	३ अ० १ भा० ...	२०८
१४	तानुवपयब्राह्मणम् ...	३ प्र० ३ भा० ...	३ अ० २ भा० ..	२२६
१५	अवान्तरदोद्यानाह्नयम्	३ प्र० ४ भा० ..	३ अ० ३ भा० ...	२४१
१६	उपसर्दिष्टब्राह्मणम्	३ प्र० ५ भा० ...	३ अ० ४ भा० ...	२५७
१७	वेदिनिर्माख्यब्राह्मणम्	४ प्र० १ भा० ...	४ अ० २ भा० ...	२७३
१८	अग्निप्रवपयब्राह्मणम्	४ प्र० २ भा० ..	४ अ० ३ भा० ...	२८५
१९	मध्यपुष्यब्राह्मणम् ...	४ प्र० ३ भा० ...	४ अ० ४ भा० ...	३०५
२०	सोमाभिषेकब्राह्मणम्	४ प्र० ४ भा० ..	४ अ० ४ भा० ...	३२५
२१	सदोद्याह्नयम्	४ प्र० ५ भा० ..	४ अ० १ भा० ...	३४१
२२	विष्ण्व्याह्नयम् ...	५ प्र० १ भा० ..	५ अ० २ भा० ...	३६१
२३	वैश्वर्ग्यब्राह्मणम् ...	५ प्र० २ भा० ..	५ अ० ३ भा० ...	३७०

पङ्क्ति	प्राक्पदान	प्रवाककस्य	अथावस्य	श्लो
२४	युपमानप्राक्पदम् ...	५५० ईमां ...	६५० ईमां ...	१८४
२५	युपनिधानप्राक्पदम्	५५० ईमां ...	७५० ईमां ...	१०८
२६	युपैकादशिवीमाप्राक्पदम्	५५० ईमां ...	७५० ईमां ...	१२६
२७	युपपाकरप्राक्पदम्	५५० ईमां ...	७५० ईमां ...	१२२
२८	यमुसञ्चयनप्राक्पदम्	६५० ईमां ...	७५० ईमां ...	१४१
२९	आप्रोक्षप्राक्पदम् ...	६५० ईमां ...	७५० ईमां ...	१५१
३०	यमुवप्राक्पदम् ...	६५० ईमां ...	७५० ईमां ...	१६६
३१	यमुपुरोडाशप्राक्पदम्	६५० ईमां ...	७५० ईमां ...	१८१
३२	प्रपातावुपानप्राक्पदम्	६५० ईमां ...	७५० ईमां ...	५०४
३३	उपयागप्राक्पदम् ...	७५० ईमां ...	७५० ईमां ...	५१५
३४	युपैकादशिवीमाप्राक्पदम्	७५० ईमां ...	६५० ईमां ...	५२१
३५	दशतीवरीप्राक्पदम्	७५० ईमां ...	६५० ईमां ...	५३२
३६	धुपप्राक्पदम् ...	७५० ईमां ...	६५० ईमां ...	५४४
३७	अधिवप्राक्पदम्...	७५० ईमां ...	६५० ईमां ...	५०२

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाश्लोक	श्लो	कण्डिकाश्लोक	श्लो
अथये त्वा रायसोधदे ...	२११	अथ हैके । इयं वा ...	१५५
अभिं ज्येश्वाकरं ...	५१५	अथ अद्वैतरथात् ...	३२६
अभिर्ज्योति ...	८३	अथ लणविभागात् ...	६१
अप्रोक्षोमौ वै देवानां ...	२५८	अथ खनति । प्राश्नं —	
अतिवृन्दया मिमौते ...	१५५	उपरेण ...	१०८
अतिघोरानिष्ट मयि ...	२११	अथ खनति । प्राश्नं —	
अथ हैके । अङ्गुलीय ...	६५	यजमानेय ...	१४२
अथ हैके । उदपाय ...	१८८	अथ गृह्यति । समुद्रस्य ...	५५०

अधिकारप्रतीकम्	श्लो	अधिकारप्रतीकम्	श्लो
अथ दावाया भारते ...	५०४	अथ दर्मतद्वयक मन्तर्दधाति	
अथ दावाया उपावहरति	३३०	*—* परशुस्तयो ...	३६६
अथ चतुर्षां जुहोति ...	३७	अथ दर्मतद्वयके निदधाति	३१३
अथ चत्वारो राजासन्दी ...	१८८	अथ देवा । ज्योष्ठा मेघ ...	१२०
अथ चयास मुदीक्षते ...	३१२	अथ द्वितीय मात्मावयति	३३४
अथ चयास मुभयतः ...	३१०	अथ द्वितीया कुशौ ...	३६३
अथ चात्तले मार्कण्डे ...	३७०	अथ न दीक्षित । काष्ठेन	६४
अथ छदिरधिनिदधाति ...	३३५	अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति	१३
अथ जघनेन क्षयाजिने ...	५८	अथ नियाम्या याद्वरति...	५०५
अथ जाघया पञ्चौ ...	५१४	अथ नियाम्याभिरप्युजति	५०७
अथ जिज्ञासै । सा ...	३८५	अथ नियाम्याभ्यो दद्यान्	५८१
अथ जुहोति । उह विष्णो	३८०	अथ नियुवति ...	३३२
अथ जुहोति । तद् धोम	३७८	अथ नोवि मुदूहते ...	६१
अथ जुहोति । यथा *—*		अथ पञ्चौ पदं प्रति ...	३३७
या ते इवमे रज प्रया	२६१	अथ पञ्चै परं प्रति ...	१३१
अथ जुहोति । यथा *—*		अथ परिधीन् परिददाति	२६८
या ते इवमे हरिप्रया	२६१	अथ परिष्यति ...	३१२
अथ कुप्रा उपदान्यस्योपहन्	३८८	अथ परिष्यति । मन्त्रवति ता	३३४
अथ कुप्रा उपदान्यस्योपहन्	३८८	अथ परिष्यति । मन्त्र दृष्ट	३३४
अथ ह्य मादायोवाहरोति	३९४	अथ मयु विप्रशक्ति ...	३८१
अथ रक्षितः प्रोक्षति .	२६६	अथ मयु रम्यप्रति ...	३८६
अथ रक्षितेन जगु	५६	अथ मयो प्राप्तावति ...	३६३
अथ दर्मतद्वयक मन्तर्दधाति		अथ मयापरिष्यति ...	१८५
— क्षुरस्तयो	१३	अथ पद्यायोक्षति ...	२६६
		अथ मयापरे वादिना ...	३८६

कथिकावलीकम्	पृष्ठे	कथिकावलीकम्	पृष्ठ
अथ यदोक्षित । यत्र वा	८८	अथ या ओक्षणा परि-	
अथ यदोक्षित । यत्र वा		श्रियन्ते । ता इत्यवटे	
यशुर्वा साम	६४	उपवति ... ६४३, ४०८	
अथ यदोक्षितायाभिहरन्ति	८८	अथ या व्याप परिश्रियन्ते	४६४
अथ यद् भुवाया माज्यं—०		अथ यान्मुपवत्यवदानानि	४८८
तन्मुक्ता ममुक्त्वतो ...	१२०	अथ या यक्षमौः कृषा ...	४८
अथ यद् भुवाया माज्यं—०		अथ यावेतौ बधनेनापी ...	५०६
तन्मुक्ता माज्यति ...	४८	अथ यास्तदेवा । मुष्टास्तनू	
अथ यद् माक्षक इत्याह...	६६	—० तत्ताम्रं चक्षत्रे	२६१
अथ यद्य परिश्रियन्ते ...	४८६	अथ यास्तदेवा । मुष्टास्तनू	
अथ यद्यवा प्रचर्य ...	४८९	—० तदिजे सप्तवधवैय	२६०
अथ यदसाधोमस्य ...	४८८	अथ पुनक्ति । उच्चावेतं ...	१८४
अथ यदायं वक्ष्यति ...	६६	अथ यूपश्रवण भवतुहति	४१३
अथ यद् दण्डेकुका ...	२८८	अथ यूपश्रवण माहते ...	४५२
अथ यद्रियाभ सुवेति ...	५०८	अथ यूपश्रवणं प्रास्यति ...	४०८
अथ यवनय ओक्षणी ...	६४२	अथ रराथा मुपसृग्म ...	३१९
अथ यस्मात्सोमो नाम ...	५८०	अथ राजान माहते ...	१६०
अथ यस्मात्सुवर्गम ...	४१३	अथ राजानमादायोतिष्ठति	१६८
अथ यस्मादातिथ्यं ...	२०८	अथ राजानमादायोरोक्ष	१६८
अथ यस्मादायो नाम ...	५८०	अथ राजान मुधावहरति	५४४
अथ या ओक्षणा परि-		अथ वक्ष्यन्त्या—० इन्द्रस्य	१४६
श्रियन्ते । तस्य ...	२८०	अथ वक्ष्यन्त्या—० विष्णो	३११
अथ या ओक्षणा परि-		अथ व्याप मुक्तिदन्ति ...	४६६
श्रियन्ते । ता इत्यवटे-		अथ व्यासाद्योमं शृङ्गावि...	४८५
मववति	३२८	अथ व्यत व्यवति ...	८५

अधिकाशनीकम्	शब्दे	अधिकाशनीकम्	शब्दे
अथ द्रुतं द्रुतवित्ता ...	८५	अथ सीमोपनन्दस्य ...	१५५
अथ तावत् बन्धति... ..	१७५	अथ सौम्यम्	५२२
अथ व्याचरति । परि ...	१६८	अथ लोसायै ज्येदेः ...	७५३
अथ व्याचरति । प्राची... ..	१०८	अथ छाति । ज्येधो वै... ..	१३
अथ व्याचरति । भद्रो ...	१८५	अथ एष मादाय	११०
अथ व्याचरति । देवति ...	७४२	अथ सुवेद्योपहत्याम् ...	२६५
अथ व्याचरति भक्त्य ...	५२५	अथ सुवेद्योपहत्याम् ।	
अथ व्यासः । द्विगुणं ...	१४२	अथ मभिजुहोति ...	२१७
अथ व्यासः परिधत्ते ...	१५	अथ सुवेद्योपहत्याम् ।	
अथ ज्येदेष्टम्	५२२	अथ मभिजुहोति ...	७१०
अथ श्रमिताश्च	७८१	अथ सुवेद्योपहत्याम् ।	
अथ श्रम्याश्च श्रम्याश्च ...	२७७	अथ सुवेद्योपहत्याम् ।	
अथ शरीरं मेवाव्यवहन्ति	१८६	अथ सुवेद्योपहत्याम् ।	
अथ सप्तमं पदं	१३८	विष्टम् मभिजुहोति ...	२१५
अथ सप्तमं मन्वाद्यधदाह	५७६	अथ हरति	२७८
अथ समीचति । मैवावह-		अथ हरिर्वावहो... ..	२७६
यत्नं चमत्ताभ्यर्थयेहि	५७८	अथ हिरण्यं मपोहरति...	१५१
अथ समीचति । सीमोप-		अथ हिरण्ये व्याचरति ...	१६६
नन्द मादर	१५१	अथ हृदयशूलं प्रपद्यति...	५१७
अथ सारस्यम्	५२२	अथ हृदयशूलमेवाव्यर्थं ...	५१७
अथ साक्षिणम्	५२५	अथाप्यावागच्छि	२८
अथ सुतपस्या माप्यति	१८६	अथाप्ये परिदाय	८७
अथ सीमकपयानुदिशति	१६७	अथाप्ये मन्वाद्यध... ..	८२
अथ सीमकपयानुदिशति	१८२	अथाप्ये नोर्ध्वति	२१
अथ सीमकपयानुदिशति	१६६	अथाप्ये राधानं	११२

अध्यायश्रीलक्षम्	श्लो	अध्यायश्रीलक्षम्	श्लो
अथापिह शाचा तिरुव्रन्धो	२७	अथानुसृज्योपतिरुते ।	
अथाभाया पतीधोन मुख्यां	१६६	त्रिशात्वा ४१५	
अथाप्य मुमृशोते । अथ	३६६	अथाप उपनिवसति १७०, १७१	
अथाप्य सुपसृगोते । अथा	४८२	अथापरं चतुर्होत माज्यं	
अपात समवदशत्येव	२२८	होता । अन्वारभस १२२	
अपातो गृह्णात्येव । अथ-		अथापरं चतुर्होत माज्यं	
तदे जा परिपतये ...	२२८	होता । उरस्य पयन् ५७८	
अपातो गृह्णात्येव । अथ-		अथापरं चतुर्होत माज्यं	
पतीरिन्ता अथ इति...	५३७	होता । उपनिष्क्रामति १०८	
अपातो ज्योतिषमदा ...	२६१	अथापरयोर्द्विजे ... ३०८	
अपातो होमस्यैव ..	७६	अथापवे द्वितीया .. ३०८	
अथानुप्रवसति ..	५०७	अथाप्रीतिधरन्ति ... ७५१	
अथावापोर्मुते ...	१६८	अथाभिमन्तवते ... ५१५	
अथाधराद्वि निरधाति .	२१३	अथाद्यौ धावौ ज्ञाता ... ७	
अथाधिवय	३३०	अथावत् परिशिष्टति ३७९, ३८०	
अथाधिवयं धर्मविशन्ति	५०३	अथावत्तन अभिजुहोति ... ३६७	
अथाधिवयं मलके ...	३२०	अथाश्रिषा मारम्भा ... ३१	
अथाध्वर्युरात्मान मुपसृगति	१३१	अथाश्रव्य न होतारं ... २५८	
अथाध्वर्युरोद्वर्ध ...	१८८	अथासाद्य जुष ... ३८१	
अथाध्वर्युश्च	३२८	अथास्याः क्षिरत्वं ... १५१	
अथानुवाहावाप्ति ...	१८७	अथासौ दण्डं प्रयच्छति ... १५	
अथानुवेचनाम्	२७८	अथासौ नृत प्रदास्यन्त ... ८५	
अथानुसृजति . . .	२७६	अथासौ नृतं प्रयच्छति ... ८५	
अथानुसृज्योपतिरुते ।		अथासौ नृतः अपवन्ति ... ८३	
इतव त्वं	१८९	अथाह पर्यवसेषु ३१२	

कविकाप्रतीकम्	श्लो	कविकाप्रतीकम्	श्लो
अथाह प्रतिप्रस्थाता ...	४६८	अथैव मभिषय ०—०	
अथाह समुत्तुप्य ...	२४६	विष्णोः ...	४११
अथाह सोनाषानुग्रहीति	२५६	अथो ऽपि चवक्तिः शब्	२०३
अथाह लोकेभ्योऽनुग्रहीति	४६८	अथो ऽपि चोषि सु ...	१०
अथाहापये समिडासामाय	४४१	अथो ऽपि सप्त सुः ...	१०
अथैवाहवनीये ...	३८२	अथो ऽहतरयाहुः ...	४२७
अथैव लङ्घयति ...	६६	अथोत्तरक । प्राचीः ...	१०८
अथैव शाखा प्रपादयति ।		अथोत्तरतः प्रोक्षति ...	२६६
अथैव गगनादहवनीये ...	३२	अथोत्तरतस्त्रिस्तुपा ...	४६०
अथैव शाखा प्रपादयति ।		अथोत्तरैव पर्येवाभ्यर्च्युः ...	११०
अथैव चानकुह्य ...	१०	अथोत्तरैव शाखां परिलयति	११
अथैव शाखा प्रपादयति ।		अथोत्तान यमुं पर्येयन्ति ...	४६५
अथैव प्रपादयन् ...	१८६	अथोत्तरैव तौ धाम् ...	२६६
अथैव रभपविषेण ...	२६	अथोत्तरैव ...	४४२
अथैव मतो मदन्तीभिः ...	२४३	अथोत्तरैव ...	१२९
अथैवम् । रन्दिवं ...	४२४	अथोत्तरैव ...	१८२
अथैवाम् । तेनो ...	४२४	अथोत्तरैव । अथैव ...	४८५
अथैवः प्रजा सन्ति ...	१०४	अथोत्तरैव यम् ...	४६९
अथैवः श्विता ...	१०४	अथोत्तरैव साक्षात्प्रीतुः ...	४५९
अथैव सूर्य ...	४०५	अथोत्तरैव ...	६१
अथैवः सोमः प्रारोचत ...	१०४	अथैवः प्रेक्षीति ...	४६९
अथैवः सोमः प्रारोचत ...	१०४	अथैवः माता मन्वता ...	४४९
अथैव मभिषय ०—०		अथैवः स्वाचं ...	८२
अथैव ...	१८१	अथैवः द्वे स्वाचं ...	८२
अथैव मभिषय ०—० भूवति	१४४	अथैवः सु र्दि पद्यात् ...	५८

वर्षिकाप्रतीकम्	शब्दे	वर्षिकाप्रतीकम्	शब्दे
अनारतो देवाना	३१३	आददे गाय्य	३०८
अन्तरिक्षं गच्छ माहेति ...	५०६	आददे रावासीति ...	५०५
अन्तरेणाहो	४८७	आदिमं वर्षं प्रायस्कीर्णं ...	१०१
अन्तरेणेषु उपवासवर्षेति ...	५४४	आन्त मन्त्रिणा मन्त्रिणा ...	३११
अथ प्रयोध । आमावैष्णव	०४	आन्तवाच प्रनाद... ..	३१२
अथ अवाभवेय ...	३१४	आनाद्य ब्रह्मोऽप्यग्निं ...	२१६
अथरात्रे दीप्यते । पुरः केश...	१२	आगोदरिद्या भुवनावि ...	१८७
अथि मादने	३०८		
अमिसौत अरिमार्गं .	१००	इदं वै पशो नवपुण्यमात्मना	३१३
अपुष्टा-अपुष्टा एवाधना	३१०	इदं मर्त्तं तं — सप्तमी	३०८
अर्वाक् त्वा परेभ्यो ...	३८३	इदं मर्त्तं तं — नवम्यद्	३१०
अश्विस्तो वि वै पुष्टम् ...	१४	इदं मर्त्तं तं — सप्तमी	३१०
अपारमिं अरिवाक्येयम् ...	३८८	इष्टा मन्वादधति	३२५
अष्टौ च वै पुत्रा अरिते	३६	इन्द्रमाप्तेति	१८६
असुरा च वा इत्येते . .	३८५	इन्द्रायाध्यासावैति.. .	१२४
अस्या अविमर्शना .	३५४	इन्द्रो च वा दिंताद्येते . .	६६
अहोरात्रे गच्छ आदेति ...	५००	इमे वै प्राणा	८७
आकृत्यै — आत्मना वा	३६	उदरं वेदान्तं सद्	१०६, ३०१
आकृत्यै — वात एकध	३६	उदीची मेघ दिशम् ...	१०५
आतिथेयं वै देवा इष्टा ।		उद्वेगे पञ्चमे षष्ठ्ये ...	१८४
— चतुर्णां अमरम्	२२६	उपपन्नोऽप्युम् ...	३८८
आतिथेयं वै देवा इष्टा ।		उभयतो हन्तुं अतिर्दानं	३०६
— वातवर्षे ..	२३१	उत्तिष्ठो अजितमामिति...	३२५

कथिकाप्रतीकम्	शब्दे	कथिकाप्रतीकम्	शब्दे
अङ्गां मेव दिष्टम्	१०५	गन्धो देवास्य	२६६
अग्रयो व्यथिमदिति	४८६	गभीर मिम सम्भरं क्षधोति ५०९	
अहम् ५ वै पुरुषो	३६७	गुरं बोधा करोति... ..	४८५
अहतवो सुगन्धा व्यासम्	१०४	गृहो वै पशुः । मेदो	५०५
अतिथो वै ३ देवजननम्	२	तत्त्वे वा इयता यद्विज्ञितम्	३३५
एकादशारत्निं परिवामयेत्	३६८	गोपीयाव ता इयता	५३३
एतज्ज वै विश्वेदेवा	४६३	गोर्वै प्रतिभम् । तस्यै	१६५
एतदाचयेत्	२१०	सीवा वै वज्रस्यापसदः	२५०
एतया तन्मूर्तिभिः	१४३	चतुर्होतृत्वा माणां ग्रहीत्वा	३०८
एताभिर्ज्वै देवा	५५०	हृन्दाश्वि मन्त्रं खाहेति...	५००
ऐच्छथो विष्टतो	२१२	मुष्टा निष्ठाव इति	१२१
ऐक्यः प्राग्व १ अङ्गे अङ्गे...	४८६	तं वा इति हरति	१६८
औदुम्बरी भवति	१८८	तं वै पूर्वार्जे मिचोति	४१४
औदुम्बरो भवति	६३	तस्मै सप्तभिः सप्तभिः	५०
काश्यामया परिधयः	२१२	तस्मै ५ स्मैतं देवा	४१४
काश्यामयौ तयात्रपथौ...	४६७	त इत्याप्याववन्ति... ..	२४५
कौशिक माहाव	१८६	त इत्यावन्ति । तस्मै होता	५४१
खदिरस्य ५ सोम माधवाद्	३६३	त इत्यावन्ति । प्रयुपतिष्ठते	५४१
		त इत्यप्यो विष्कामन्ति	५४८
		त इत्यप्यथैव पशून्	४३४

कश्चिदापयोगम्	श्लो	कश्चिदापयोगम्	श्लो
त इव सैत इव । देवा... २६		तदाऽऽ । एतरेतदुद्युक्तः ४५२	
तच्छाया वा विमित वा . ९		तदाऽऽ । पूर्वोऽतीत्य ... २०६	
तं न घनेन चात्मा . ४८२		तदाऽऽ । यदेव प्राप्यमाने १०६	
ततो देवा एत स्वयं ... ४९९		तदाऽऽ । यस्या इत्येता ... २४९	
ततो दानि ओति सुषेय... ४९		तद्विद्वान्तं भवति ... २१४	
तत्परिचिते । दीक्षातापकोत्तम- १०		तदु तथा न कुर्यात् । अस्मिन् ४००	
तत्परिचित्यभि ... ४४५		तदु तथा न कुर्यात् । आस १०६	
तत्रैता मयि वाच सुवाद ५८२		तदु तथा न कुर्यात् । यथा वै ४५२	
तत्रैता मयि वाच सुदु ... ६३		तदु तथा न कुर्यात् । विस्तृष्यैव २१०	
तथेति देवा अमृतम् । तथैव १०६		तदु तथा न कुर्यात् । साऽऽ ३००	
तथेति देवा अमृतम् । ओम- २६४		तदुदीचीनवत्तदा भवति २४५	
तथोऽएवैव एतत् । उपपन्नैव ४६०		तदुपास्ताभितितति ... २६६	
तथोऽएवैव एतत् । उपपन्नैव ४९५		तदु सैक आहुः . . ५४६	
तथोऽएवैव एतत् । तथैव ५४६		तदु होवाच पाञ्चवक्त्र ... २	
तदापत्तु न्यायवति । अग्ने नय ३०६		तथैव निदधति याऽऽः ... ४८१	
तदापत्तु न्यायवति । अग्ने ते १५२		तथैके । आदित्येभ्यश्चतं ... १६	
तदाऽऽ । अतो ... २४६		तथैके । आदित्येभ्यो वा ... १८०	
तदाऽऽ । अतदेवैता ... ४६		तथैके । एव मैत्रावरुणमसौ ५५३	
तदाऽऽ । उत्तरवेदेः ... २१०		तथैके । अतोऽरेदेस्तु ... २६६	
तदाऽऽ । एता भवैका ... ४६		तथैके । धनुर्वां कुर्वन्ति ... १००	
तदाऽऽ । आऽऽनस्तुवाकाऽऽ ५४६		तथैके । मत्तुन वृष्टा ... ८२	
तदाऽऽ । किं तद्यज्ञे . . ५०४		तथैके । प्रथमे ज्वत् इवभौ ८४	
तदाऽऽ । नैव यमगानेवात्वा- ४५२		तथैके । प्रथमे ज्वत् सन्नि- ८४	
रथो ... ४५२		तथैके । सर्वे इत्येव नपन्ते ११	
तदाऽऽ । गोपाकुर्यान्नायि ४२४		तद्य स्य पूर्वार्द्धे... २०२	

कथिवापनौकम्	प्र०	कथिवापनौकम्	प्र०
तद्यत् कुरीकुर्वन्ति ०—०		तद्याः पूर्वोक्तेऽनुवाक्या ...	२५०
नेदेत-	४६१	तद्यायेवौ पूर्वौ	२२६
तद्यत् कुरीकुर्वन्ति ०—०		तद्यात् सत् समः स्यात् ...	१
सन्धतः	४६५	तद्या ऽथान्तर एव ...	२०६
तद्यत् कुरीकुर्वन्ति ०—०		तद्या ऽथान्तर स्यात् ...	१६
सन्धतस्तथे	४६५	तद्या ऽथान्तरा मनुजुत	
तद्यत् सन्धतव व्यानति ...	२८	मास । ०—० यदेतामि	४५
तद्यत् सन्धति भूतं वै ...	४८२	तद्या ऽथान्तरा मनुजुत	
तद्यत् सन्धति उदतेन	४८२	मास । ०—० यो रोचते	८१
तद्यत् यत् यौण मनु ...	५२९	तद्या ऽथान्तरा मनुजुत मास ।	
तद्यत् सत् प्रत्यो होता ...	४५३	०—० सन्धत एव ८०, २४५	
तद्यत् सत् निविधन्ति ...	४५३	तद्या ऽथान्तरा मनुजुत मास ।	
तद्यत् सत् विश्रुति ...	४५३	०—० सम्यक् एव ...	८३
तद्यत् सत् सारस्वत मनु ..	५२२	तद्या ऽथान्तर स्यात् ...	३०
तद्यत् सत् सारस्वत	४८८	तद्या ऽथान्तरा मनु	१२०
तद्यत् सत् सारस्वति	२४४	तद्या ऽथान्तरा कुरीन् ...	२६०
तद्यत् सत् मनु सवति ,	५२४	तद्या ऽथान्तरा दाम्ना ...	५०६
तद्यत् सत् सारस्वतकावभितो		तद्यै देवा अस्मत्सुत । त	
०—० भवतः	४८८	एतामिद्	२५०
तद्यत् सत् सारस्वतकावभितो		तद्यै देवा अस्मत्सुत । त	
०—० भवतः व्यावायाध	४६८	एतैः स्यात्	२२६
तद्यत् सत् सारस्वत मनु ...	५२३	तद्यै देवा अस्मत्सुत । त	
तद्यत् सत् सारस्वति	४००	एतैः स्यात्	१४२
तद्यत् सत् सारस्वत मनु	४२४	तद्यै देवा अस्मत्सुत वेग्यैतेन	५७७
तद्यत् सत् सारस्वतमसेन ..	५५०	तद्यै नयनीतं भवति । त	२०

अष्टाध्यायीकम्	श्लो	अष्टाध्यायीकम्	श्लो
तनूनप्ते शास्त्रावेति ...	२७८	तस्माद्विद्युत्तदक्षिणा ...	२७७
तं त्वा भुषामहे ...	२८५	तस्मान्मध्यमाच्छ्रुः ...	...
तद्ग सर्वं ऽऽवाभिप्रपद्येव ...	२	उदङ् वादश ...	२७३
तं निदधाति ..	७२६	तस्मान्मध्यमाच्छ्रुः ..	...
तन्मध्य ऽमौदुम्बरी ...	३४१	उदङ् षष्ठदश ...	२७२
तपसा वै णोक्तं भवन्ति ..	३६२	तस्मान्मध्यमाच्छ्रुः ...	...
त समिन्मिभौते । अन्ति वा	३७६	इक्षिवा द्वादश ...	७७२
त मभिन्दशति । यमे सोम	३७७	तस्मान्मध्यमाच्छ्रुः ...	...
त मभ्यनक्ति । प्रीयंतोऽय ऽप्या २८	...	इक्षिवा षष्ठदश ...	२७२
त मादत्ते । देवस्य त्वा ...	५७७	तस्मान्मध्यमाच्छ्रुः ...	...
त मित्राग्नी मनु ...	३६३	प्राङ् यङ्निश्चतं ...	२७३
त मुञ्चयति । उच्छ्रयस्य ...	६७	तस्मिन् वाचयति ...	१८७
त मेव मभिन्दश ...	३६५	तस्यै क मेकादशित्वा ...	५२१
तं परिवाचयति ...	७६८	तस्य ते षवित्रयस्य इति ...	३१
तं प्रचक्षमात मनु ...	३६६	तस्य यद्विद्यातम् ...	७१३
तं प्राङ् पातयेत् ...	३६६	तस्य यस्य पुरस्ताद् ...	२७६
तपोः समकृतयोः ...	३७७	तस्य वा ऽयतस्य व्यासस्य ...	१६
तथोरन्ततदा कुशो माविच्छेद ३६३	...	तस्य सप्तदश वामिधेनो भवन्ति २७	...
तस्मादाञ्च । मयो देवा ...	२२८	तस्या माचारयति ..	२८८
तस्माद्वा ङ न प्रतीचीनक्षिराः ३	...	तस्यावाद् गेघ्र षपात ...	७८२
तस्माद्वा ङ न सा ...	२२७	तस्यै तन्मर्वाः । वेदानेव ...	११८
तस्मादेतद्वृमिणाप्यनुक्रमम् ...	२२८	वा यथैवादो देवा । प्रादिष्य-	...
तस्माद् दीक्षिता ...	३६७	तलोम मच्छ सैवान् ...	१२७
तस्माद् प्रक्षयारिह ...	३६७	ता यथैवादो देवा ।	...
तस्मादिदं यथैकादशिनो	५२५	प्रादिष्यन्तलोम मच्छैव	१२१

कविप्रशस्तीकम्	पङ्के	कविप्रशस्तीकम्	पङ्के
ता यथैवादो देवाः । व्यङ्ग्यन्त	१२४	ता मङ्गिरश्चरति ...	५०६
ता वा इत्यनुष्टुभा जुहोति ।		ता मन्त्ररेख पश्चात्तिं ...	४६७
वारता अमुष्टुप् ...	४८	ता मभिमृशति ...	१८८
ता वा इत्यनुष्टुभा जुहोति ।		ता मन्त्रमिति ज्ञात्वा ...	५२
सैवामुष्टुप् ...	४९	ता मुञ्चति । उद्दिष्ट ...	१४५
ता वा इज्जाना मिव ...	६४	ता परिवालयति ...	४६७
तां वा इत्यत्र परिवालयति	६	ता परिहरते ...	६९
ता वाचयति । नमस्त ...	४६१	ता प्रतिपराम्परावेष्टा ...	६९
ता वै युगमाधो . .	१०८	तावमुचिद्यत । नमस्त ...	४६५
ता वै युगमन्त्रेण . .	१०७	ता वा इत्यादिहविषो ...	१५८
ता वदुः सन्मयन्ते . .	२६०	ता वा इत्यत्र । यच्च ...	१०४
ता वाचयन् नमनेन . .	४२५	ता वै सर्वेषु खगलेषु ...	५१२
ताभि वा इत्यत्रानि ...	४२६	ता वै मयन्दमानाणां ...	५१३
ताभि वै यच्च जुहोति . .	४५	तास्तुर्विष्टति . .	२६०
तास्तुर्विष्टयति ...	५४४	ते इन्द्रिजैव त्वयं ...	२१०
ता देवा अमुष्टुभ्यो .	६३	ते इन्द्रिजैव त्वयं — अग्निर्वा २४१	११८
तान् देवा प्रतिसमैवत ...	४४०	ते इन्द्रिजैव त्वयं — तपो वा २४१	२४१
ता मेष्टा व्याचरन्ति . .	१४१	ते देवा । जुष्टास्तु —	२४१
तान् प्रादेशमात्रं ...	२०६	तान् प्रादेशमात्रं २... २२०	२२०
तान् वाचुमात्रान् .	२२८	ते देवा । जुष्टास्तु —	२२०
तान्वात्र निविध्यन्ति . .	४२५	तदेवा व्यप्येवर्षि ते होषुर् २२८	२२८
तान्वात्रोदीपो नयन्ति . .	४२५	ते देवा । जुष्टास्तु —	२२८
तान् यथाख्यात मेवाधमर्षयति २२८		तैव इत्यादिवाच्येन ...	२२८
तान् यथाख्यात मेवोत्थरति २२७		ते देवा व्यप्येवर्षि मयुषम् ...	४१५
तान् यथापरिलिखित ...	४२७		

कथितवाक्यम्	श्लो	कथितवाक्यम्	श्लो
ते देवा ब्रह्मवन् । गौर्वा ७३८५	१५	ते हृत्सीवमाने ७३८६	२६१
ते देवा ईशाध्वनिरे	६२	ते ह्रादित्या उषु ...	२०८
ते देवा यज्ञ मधुवन् ...	६२	ते होषु । अमोत्यन्ता ...	२०२
ते देवा अपयन्ता ...	६६६	ते होषु । अस्या मेव ...	१०९
ते देवा हरकादमुयात्रेयु	५०६	ते होषु । उपैव —०	
ते वामुयात्रेयु चरति	५०५	वा हासौ विपकाग्र ...	६२
ते निजुवने । एष्टा	२८६	ते होषु । उपैव —०	
ते देवा मेव प्रति	२०७	वा ऐदं कुञ्जदे... ..	६२
तेभ्यो गायत्री सोम	११८	ते होषु । किं वक्तव्यं ..	७६६
तेभ्यो व्याध . ..	५०७	ते होषु । न वा व्यथेत	५०८
तेभ्यो ह व्याध् जुषोध .	५०६	ते होषु । न वा हृत्मेष्ट्य	७६९
ते देवा ब्रह्मवन् । मणितो	१५	ते होषु । यज्ञ त्वयेव . .	१०९
ते वा हृत् ७३८६	७५१	ते होषु । परमन्ता ...	१०९
ते वा हृत्ते । सोमहोव .	५६५	ते होषु । गोवितामा वै	
ते वा मारुत हृत्ति	५६	गन्धर्वा व्याध मेवैव	११८
ते देविदु । यय वै ..	२०२	ते होषु । गोवितामा वै	
ते देविदु । वापीयाऽसो	२२०	गन्धर्वा व्याध पत्नीभिर्	५०८
ते वै दिवामागो भवन्ति	३६६	ते होषु । हन्त न ...	२३८
ते वै बद्धावाप्यावन्ति...	२६५	ते होषु । हन्ते तथा .	२२०
ते वा यज्ञ व्याधभि	५०५	तैर्यज्ञ प्रचरन्ति	५२६
ते वा ॥ श्वर्गाद्युपकिरन्ति	३६५	नयोदशारम्भं परिवासनेत्	५६८
ते समस्तमन्त्रि	२२०	चिह्ना यदित्ययति . .	८१२
ते समस्तमन्त्रि	५०७	जीवि ह वै यज्ञोदेकादशानि	५०८
ते गङ्गा पत्नीभिरेव	५०८	लौकिकं भवति	५०८
ते ह देवा उषु । इय शु	५०८		

अपिनाशनीकम्	प्रष्ठे	अपिनाशनीकम्	प्रष्ठे
दक्षिणा मेव द्रिष्टम् ...	१०५	देवा ह वै यज्ञ ०—० वा	
दक्षिणाहवनीयः . . .	५८	दक्षिणवो	१४६
देवा गृहीयान् पशान् ...	५९९	देवा ह वै यज्ञ ०—० तस्यो	१०८
दिवि वै सोम आसीत्		देवाना मु ह स्म	१४९
०—० तद्विष्णोना ...	११८	शान्तिपिबो मण्ड	५००
दिवि वै सोम आसीत्		हयं वा ऽप्यभ्युपराता ...	१५५
०—० ज्वागिव सुपर्णीयं	१६१	हयो ह वा ऽहव	१०४
दिवे वा सूर्याय तेति ...	५७५	दादशारत्नं परिवासयेत्	१८८
दिव्य गर्भो मण्ड	५११		
दिव्यो मुग्धा आसन् ...	१०५	धर्मा माशुष इति	४४१
दीक्षायै तपसिऽग्नये ...	४६		
देवः सविताऽह मण्ड ...	५०६	य पुरस्ताद्वेदजनममाय	
देव तच्छब्दं इमेति ...	४३५	मतिरिच्छेत्	९
देवयज्ञ गोमयान्ते... ..	१	नवकापाय पुरोडाशो ...	२१२
देवता देवयज्ञायै	१८५	नवारत्नि परिवासयेत् ...	१८८
देवा ब्रह्माय आब्रह्मतेति	१८६	न वै सवयवस्यवे	९१०
देवाश्च वा ऽप्यसुराश्च ।		नाभिदन्ता भवति	१८८
०—० यमु लोकेषु कृत्वा १२६		नाशिका ह वा यथा ...	२०४
देवाश्च वा ऽप्यसुराश्च ।		वीढे हृष्याग्निं मास्तुधाति	१८१
०—० यमु लोकेषु पुराण् १५०		नैन मनाश्च धरन्त मन्थस्त-	
देवाश्च वा ऽप्यसुराश्च ।		मियात्	८८
०—० ततो देवेभ्य सर्वा १४९		नो दान्ते गोर्वाय स्यात् ...	१६
देवा ह वै यज्ञ ०—० तस्यत् १६८			
देवा ह वै यज्ञ ०—० यय		पञ्चदशारत्नि परिवासयेत्	१८८
य स्यत्	४९६	पञ्चारत्नि परिवासयेत् ,	१८८

वर्णिकपत्रिकम्	पृष्ठे	वर्णिकपत्रिकम्	पृष्ठे
परं समुप्य बाणो	१५१	मेधावि मनसोऽप्ये ॥—०	
महाशयस्त्रयस्य प्राप्तिरिति	१८७	ते चक्षुर्वे	७०
यद्यप्य वै उपपन्न	७३३		
भाम् हाता प्रतिमुञ्चति	७७१	यद्येन वै देवा । इमां जिति ७४,	
पुत्रास्तमयादाह	८८	८९, ८९, ८९, ९७७, ७९७	
पुत्रो वै यच्च	९०३	यच्च वै देवा । अग्रे यन्मा ना ७८६	
यूपध्वजस्त्यतिरिति	१९३	यच्च वै देवा । अक्षररत्नस्यति ९८	
यूपो रक्षसा इति	७८६	यच्च वै यच्चस्य शिरोऽन्विष्यति ।	
प्रस्थिद्योदमाने प्राप्तिरिति	१७	॥—० त मदा	५७०
प्रज्ञापतिर्ले प्रजा	५२१	यच्च वै यच्चस्य शिरोऽन्विष्यति ।	
प्रतीची मेव दिशम्	१०५	॥—० त मेते मन्त्रव्याः ५७८	
प्राची मेव दिशम्	१०५	यच्च वै यच्चस्य शिरोऽन्विष्यति ।	
प्रोक्ष्यो रभ्यर्धुरारणे । अ इच्छा १८०		॥—० तेनैवैतमस्तेनाथ ५३९	
प्रोक्ष्यो रभ्यर्धुरारणे । अ इच्छा १८६		यत्तमं परिशिष्ट	२८७
		यदा प्राह यच्चस्य	७६३
		यदेव गुरुं मेधा करोति	५०५
मधु सारथ मिति	२७७	यदेवैवा यच्चस्य भवति	७८१
माहृत्यै चैवाय	२८६	यदेवैवा माहृतिं बुद्धोति	
मुख भेदाभ्यासनीय	१०६	॥—० माहृत्ये त मपो	
मुखसम्मिनी भवति	६३	वाचति याम्य उ	५७०
मुखनयोरभ्यर्धुरारणे	६०	यदेवैवा माहृतिं बुद्धोति	
मित्रता यदि बाधोवा	१९३	॥—० माहृत्ये याम्य उ ५७६	
मित्रावयवो गच्छ	५०६	यद्यु इत्यर्थं भवति	५८
मेधावि मनसोऽप्ये ॥—०		यद्यु इत्यतदुभय	५२७
मदरेवाय	७६	यद्युक्त्वा स्यात्	५५९

कविकारप्रयोगम्	श्लो	कविकारप्रयोगम्	श्लो
यद्यु दादशोपसद उपेयात्	२६०	शङ्कन ऽच्योमिह्यायेति ...	२२८
यद्यु यन्नेकादशिवो ...	२२५	शृण्वेन ते कौशाम्येति ..	१६५
यद्युष्णीषं धिन्देत् ...	१५१	शरीरश्चैवास्या ...	२८८
यद्वाह । यन् देवासो अञ्जुयन्त	०	शरीरौक्यामिति ...	२८
यदेव ज्वैसभिर्गानि ...	३००	शिरः शवास्तु हविर्द्वागं ...	३०६
यदेव ज्वैज्यथर्षा ...	३८०	शिरौ वै यक्षस्यातिष्ठम् १०६, २०८	
यदेव ज्वैष्ण्या लुहोति ...	३८३	श्लेभाय त्वा सोमभृत इति	५०६
यदेवोदात्तं न्यात्तं मिमीते ।		श्लेभाय त्वा सोमभृते विव्यदे	२११
इमा षट्पैतन्नागावीर्याः	१५३	श्लेभो भूत्वा परापतेति ...	१८५
यदेवोदात्तं न्यात्तं मिमीते ।			
ज्विराज भवैतदज्वांघ्रौ	१५३	यदरमिं परिवारयेत् .	३८८
यदेवैर्गानि लुहोति ...	३०६		
पावतो वै ज्वेदस्तावतो ...	३१६	तद्वत्सरो व्यस्य ...	२५८
या वै प्रजा यजे ...	३६६	तद्वत्सरो हि व्यस्य ...	२५८
यूपं त्रक्षन् वैज्यथर्षा ...	३८३	त आभेपं प्रथमं ययु ...	५१९
		य आबलि । ज्वृक्षस्यासि...	२८
रक्षोहृद्यं वल्लह्न मिति	३२०	त आभात्याह ..	३५१
राधाऽसीत्समुद्याना- ...	३३३	त आह । यन्त्र ते .	१६५
रेवतो रमन्व मिति ..	३३५	त आहतिक्वामतप्रवे ...	२५६
		त इन्द्रोऽप्रवीत् । सर्व ..	५००
व्याप यच्छति ...	८१	त उच्छ्रयति ...	३११
व्यातस्तु त्वा प्राप्ता .	३८६	त उत्तरेव दिव्यामिति ...	५६५
ज्जिगामानो हैवास्तु चिम्ब्या	३६१	त उपयजति । समुद्रं यच्छ	५०६
जिघ्रा निप्रस्य नृहतो ...	३००	त उपयजति । आधा त्वा	५०८
जिज्ञेतानि ज्वद्वाम्य ..	१८२	त उपावहरति	५३५

वर्णिकपञ्चमम्	श्लो	वर्णिकपञ्चमम्	श्लो
य उपैति । धामपाशुह- ...	५७६	य पर्णायक्यति	१८१
य रोक्षत प्रभापतिः ...	५८१	य प्रदक्षारद्विर्वाजपेवे ...	१८८
य रोक्षतादिष्वहम् ...	५८१	य प्रदक्षारद्विर्वाजपेवे ...	१९८
य गृह्णाति	५८१	य प्रदक्षरति । मा मेमां ...	५७६
य जुहोति । अतत्तं ...	५८७	य प्रदक्षरति । विदेरमिह ...	५७८
य जुहोति । अदित्यात्मा ...	१७०	य प्राक्षति अमे	७०६
य जुहोति । हत	७८८	य प्रोक्षति । अक्षत्तौमथीध ...	७७२
य जुहोति । अक्षत्तौमथीध ...	१९१	य प्रोक्षति । दिवे —०	
य जुहोति । देवीरामो ...	५७६	ल्लेति व्यथो वै यूप श्वां ...	७०६
य जुहोति । यदा दिरेल- ...	५८१	य प्रोक्षति । दिवे —०	
य जुहोति । युद्धते मन- ...	२००	स्वेतोमनेवैतस्त्रोत्रान् ...	२७९
य जुहोति । न्यथो ...	७८	य प्रोक्षति । दक्षोक्षयो... ..	२९६
य जुहोति । प्रयोत्तमि... ..	५७७	य प्रोक्षते	६१
य ह्यय भारसे	७७७	य मज्जति । भावयेत्त ...	२१९
य दक्षिणः सल्लयुषा ...	७६	य मिसीते । अमि त्वं ...	१५९
य दक्षिण मेवाय आनति ...	२६	य मिसीते । इन्द्राय त्वा ...	५७६
य दक्षिण मेवाये मोदानं		सम्पत्तयि मसिक्ता... ..	७११
विताहयति	१९	सम्पत्तयि भवतः	५८
य दक्षिण मेवाये मोदानं		य य उन्नरोऽपिच्छात् ...	७२७
मभ्युनति	१९	य यत्तवहति	२६१
य दक्षिणस्य दक्षिणस्य ...	२८१	य यत् समानध्र	२५६
य दक्षिणेन दक्षिणमति ...	५९५	य यत् रायभात	२६०
य निक्षिप्ते जुहोति ...	७७६	य यत्तमौ जुहोति... ..	२६६
य परिक्षिप्तति	१७०	य यदादित्यं	१०२
य परिक्षिप्तति	७१३	य यदादित्यं । ते वा मारुत ...	५६

कश्चिदापनीकम्	३७	कश्चिदापनीकम्	३७
स पदाह । या मा ...	३८७	स ललाटे समनक्ति ...	३७३
स पदाह । स्वाहा यच्च ...	३९	स वा ऽप्यनेनैवाभा ...	१६०
स यदि क्षुधा जुहोति ...	३८७	स वा ऽप्यन्येनैव ततो ...	२१०
स यदेव गुरुं चेष्टा करोति	५०५	स वा अद्यावेव ...	२५८
स यद्वाय्वमाद्योऽप्यौ ०—०		स वा ऽप्यद्याभिर्भवति ३८८, ३९७	
प्राप्नोति यदेष्टा ...	२८७	स वा ऽप्यद्यौ क्षमते ...	२५८
स यद्वाय्वमाद्योऽप्यौ ०—०		स वा ऽजराचं ग्राह्य ...	१५७
प्राप्नोति वाय्वेष्टा ...	२७६	स ज्येष्ठनात् ...	२५८
स यद्यदिष्टोम स्यात् ...	५५१	स वै यक्षगार्जं इरीयाय ...	५८
स यद्वसतीवरीरक्षीति ...	५१२	स वै तिष्ठ उपसद ...	२६०
स यं प्रथमं ऽश्वत्थ ...	३८६	स वै निरभिमुखोति ...	५७८
स यवावावपति ०—०		स वै बिम्बो भवति ...	१८७
यन्मुर्मध्य मेवैतत् ...	७०८	स वै धोक्षते ...	८०
स यवावावपति ०—०		स वै गृहान्येवाद्ये निहन्तते	११
यन्मुर्मध्या मेवैतत् ...	३७३	स वै न सर्वेद्येव संवेदत ...	३
स यस्याग्रचीताभ्यस्त मियाय	५३३	स वै यक्ष प्रापणीये ...	१०७
स यानुप्रकिरति ...	३६६	स वै राजान पश्यते ...	१६७
स यो व्यभिक्त ...	७९७	स वै व्याध एव ...	१३८
स (स्यै) पूज्येऽप्येव साहेति ।		स वै सन्वरमाण इव ...	२१०
०—० पश्यते वै भूया	७६	स यद्वापयति ...	१७१
स (स्यै) पूज्येऽप्येव साहेति ।		स समिध मन्वादघाति	२७३
०—० साक्षीपात्रान् ...	७७	स स्वाति । य्यापो ...	१५
सर्वं वा ऽप्योऽभि दीक्षते	३७६	स ह त्वेव पशु भावमेव ...	५०५
सर्वादि च वै दीक्षाया ..	७७	स ह भवत्यरे जायमान ...	६३
सर्वं च सा वा ऽप्येते ...	३७७	स ह स्य वाह्य ...	७६८

अधिकाश्रीकम्	३४	अधिकाश्रीकम्	३४
स धिरण्य मयदधाति ...	१२०	सा धोवाच । मय्येव ...	१०९
स हृदय मेवास्येऽभिघारयति	४८२	सैषा देवताभिः —० धातुो	४८
स हृदयस्यैवाग्रेऽवधति ...	४८४	सैषा देवताभिः —० विन्धो	४८
स होवाच । अग्निव्या ...	१०५	योऽग्निनैव त्वर्धं न्विपस्यकृपते ।	
स होवाच । दाम्भवाग्ने ...	१०	अग्निर्दे मिघुनस्त ...	२४९
सा देवाहुपावतस्तेत्युवाच ...	२४६	सोऽग्निनैव त्वर्धं न्विपस्यकृपते ।	
सा ना सुमाषी ...	१२३	तपो वा अग्निम् ...	५४९
सा यत् सुपशुंशाच ...	३६२	सोऽप्युपययति ...	५१९
स यथाच्छति । यत ...	४६६	सोऽस्मिन्नज्ञः शक्य ...	२१३
सा या प्रक्षताभि ...	४६६	सोऽभ्युः । युपशकाच सेवा-	
या या बभू पिक्वाक्षी		सुहोत् ...	४१५
सा सोमकषणी यज ...	१४९	सोऽगच्छि । देवता ...	४१०
सा या बभू पिक्वाक्षी		सोऽनुप्रहरति ...	२१४
सा सोमकषणी स्यात्...	१४९	सोऽपराहे व्येदिह ...	४४४
सा या बभू पिक्वाक्षी		सोऽपराधति । ध्वार्ध ते ...	४६४
सा सोमकषण्यप या...	१४२	सोऽपोदरति ...	१२५
सावित्रा मिमीते ...	१५३	सोऽपोऽभि सुहोति ...	५४८
सा वै त्रिवद्रवति ...	६०	सोऽभिघारयति ...	४८२
सा वै प्राणी भवति ...	६०	सोऽभिन्धति ...	१५२
सा स्याद प्रवीता ...	१४२	सोऽभ्युक्षति ...	२८०
सा य कनुषवाच ...	१६२	सोऽभ्य मादत्ते । देवस्य २२६, २४१	
सा य सुपर्णो ययत	२६९	सोमं शक्य साहेति ...	५१३
सा य सुपर्णवाच । ययत्	२६२	सोम राजन्विदाकं ...	५४५
सा य सुपर्णवाच । सहोर्द	२६२	सोमस्य तनूरसि ...	२११
सा होवाच । अन्ततया ...	४८४	सोऽयं यज्ञो व्याध मभिदध्यौ	६२

अध्यायप्रतीकम्	श्लो	अध्यायप्रतीकम्	श्लो
सोऽवन्मृग्यस्तथा ...	४२१	हविष्मान् देवोऽध्वर ...	५३४
सोऽवनयति ...	४२६	अथा ये स्वदत्ता मिति ...	४३५
सोऽवस्तृणाति ...	४३०	द्विरग्न्योर्धं कुशो रत्नम् ...	४३६
रूप एवास्त्य धूय ...	४३६	ऊता ज्वपाः समीची ...	४३६
खगस्तो वैव लोकस्त ...	४३७	ऊता ज्वपा मेवाये ...	४३७
हविष्मांश्चैव सुतं ...	५२४	इदम् सु वै यत् ...	४३८

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ भा०)

अथ ब्राह्मणनिर्माणा देवयज्वरिणश्चरिषि । तत्र देवयज्वरिदेरी
प्रथम प्रायोगवद्ब्राह्मणनिर्माणम्*, तत्र उदीचीवद्ब्राह्मणनिर्माणम् ।
ततस्तत्र दीक्षितस्तत्र द्वयमे नियमविशेष, सर्वेषां परिचयस्तत्र । तत्रापि
वर्जिकाणां गृहादीनां मभिप्रातिविशेष, दीक्षितस्तत्र सर्वेषां गव्यवहारविशेष,
दीक्षितस्तत्र ब्राह्मणवेषश्चेति ।

(१ प्र० २ भा०)

अथ दीक्षाविधि । तत्र प्रथम दीक्षाकाण्डनिरूपणम् । ततः
क्षौरार्थं परिचयस्तत्र, क्रमात् नखनिर्हन्तम्, केशशुद्धयवन्तम्, खाद्यम्,
वास परिधानम्, पुनः शालाप्रवेशश्चेति ।

* एवमदिमस्मिन्विशेषे विविक्तम् धर्मम् कदा ।

(१३० २ भा०)

अथ दीक्षाद्वयताया व्याप्तावैक्यवेलेः प्रयोगविधिः । तत्र प्रथमं मयः प्रत्ययम् । ततः समष्टिपञ्चकामस्य आदिमचक्रविधानम्, आदित्यपरि-
चायकमन्त्रोदाहरणम्, तस्य व्याख्यानम् । तस्या मित्यौ सातिधेनौयाद्य-
दशे प्राप्ते तत्सातदशविधिः, तस्याः पञ्चोत्तराश्विगतविधानपूर्वकः समिष्ट-
यजुर्विधेयश्चेति ।

अथ दीक्षितस्य अग्न्यहुविधिः । अग्न्यहोदयप्रकारादिकम्, इमं
पावनम्, प्रहङ्गुतो वायवादीनां पवित्रतादिवर्णनम्, अहुभोगा न्यस्यारणम्,
मुष्टीकरणम्, वायव्यमन्त्रम् । ततस्तस्य रौद्राहुत्वर्थं प्राच्याग्रवेशः, तत्र
तत्प्रकारप्रकारोपदेशः, ततस्तस्य मर्म इति उपदेशश्चेति* ।

(१३० ३ भा०)

अथ रौद्राहुतिविधिः । रौद्राहोमस्यास्य यौक्यव्ययमकारणम् ।
ततोमौषस्य प्रथमस्य मन्त्रस्य व्याख्यानम्, द्वितीयस्य तात्पर्यान्वाख्यानम्,
तृतीयस्य नम्रावविधानम्, चतुर्थस्य च व्याख्यानम्, पञ्चमस्य ह्यन्दोदारा
प्रशंसनम् । तत एकाहतिप्रक्षोपन्यासः । ततः पूर्वार्कविविधानम्, अक्षर-
व्याख्याया मन्त्रप्रशंसनश्चेति ।

(१३० ४ भा०)

अथ क्षप्याग्निरौद्राविधिः । तत्र क्षप्याग्निदद्याकारणम्, एका-
हत्याग्निप्रक्षप्रशंसनम्, क्षप्याग्निरौद्रार्थं सुप्रवेक्षणप्रकारः, तत्रमन्त्र-
व्याख्यानम्, उदुक्कप्रक्षार्थनिर्योपयः । ततः क्षप्याग्निरौद्राणाम्, क्षप्याग्नि-
प्रशंसनम्, तत्प्रकाशनाय एव प्रथमोपवेक्षणविधानश्चेति ।

* 'अग्न्यहोदयप्रकारादिकम् रौद्राहुत्यादिषु दीक्षाप्रकारेषु प्राक्तनो दीक्षितो मर्मा' का० ।

अथ मेखलादौद्याविधि । तदुपादानत्रयकथनम्, तस्या मुञ्जमिश्र-
तलास्थानम्, केशवेयौवन्निर्माणम्, प्रसन्नवित्तेन मातृदेवत्वम्, यमपक्ष-
वित्तेन पित्रदेवत्वम्, वद्वन्धनमन्त्रस्य विभिन्नास्थाने ॥ ।

अथ वासस्वाच्छादनविधि । तादृशसंस्कृतस्य दौद्यावस्य विष्णु-
मुखावास्थानश्चेति ।

अथ तस्मान्ते कृष्णविषाणबन्धनविधि । तत्र प्रथमं कृष्णविषाणौ-
त्पत्त्याख्यायिका, प्रसङ्गाद् भर्तृवर्णनम्, वाग्दर्शनम् । तद्वन्धने उर्ध्वमुखत्वं
विधानम्, बन्धनप्रकारोपदेश, तन्मन्त्रस्य विधियास्थाने च । तेनैव प्राण्या-
विषाणेन कर्तव्यविधानम्, अन्येन कर्तव्यनिषेधश्चेति ।

अथ दण्डदौद्याविधि । तत्र दण्डकाष्ठनिष्पन्नम्, दण्डप्रमाणम्,
दण्डोच्छ्रयम्, तस्य दर्भे पावनश्चेति ।

अथ मुष्टीकरावाग्निमनविधि । ऋद्धौतयस्य पुनर्वाग्विहारे प्राय-
श्चित्तम्, वाग्निमनस्य प्रयोगनान्वास्थानश्चेति ।

अथाभ्यर्च्यकर्तृकदौक्षितापेदनविधि । तत्रावेदब्राह्मणतस्य ब्राह्मण-
पदस्य प्रयोगनयनश्चेति ।

अथ बाग्विसर्जनकाव्यविधानम् । तत्रादौ बाग्वमनविधानार्थाया-
यिका । बाग्विमोक्तकालविषये वृत्तान्तारोपण्यास, तन्मन्त्रविषये च वृत्ता-
न्तारोपण्यास, बाग्विमोक्तन्यायप्रभिसुखकसौख्यम्, तन्मन्त्रपरयास्थाभम्,
प्रसङ्गतो वनस्यवैयर्थ्याद्यलोपपादनश्चेति ।

अथ व्रतत्रयविधानम् । तत्राश्वमीमुखे पुराष्टनाभिधानेन प्रश्न-
सूचनम्, दौक्षितस्याप्यमितुल्ललास्याभम्, शरीरस्थाना बागादौवा मध्यरा-
दिदेवत्वपत्त्यवयवम् । प्रथममनविषयकपदद्वयोपण्यास देवमातृकालयो-
र्विभागश्चेति ।

अथ यन्त्राणामनुष्ठानं मुद्रासंज्ञं च । नाभ्युपसंज्ञं च । दीक्षितस्य मूर्ध्नि त्रैलोक्ये विज्ञेयोपदेशः , तत्र मन्त्रः , तस्याख्यानम् , ऋक्षोक्तोद्गम्य एव प्रक्षेपे मन्त्रार्तद्विधानश्चेति ।

अथ दौर्लभ्यस्य,—स्वायकाले अथवे परिश्रावविधिः , स्वायानन्तरं प्रबोधे पुनर्निद्राया अप्राप्नोति मन्त्रप्रविधिः , अथत्यम्बु क्षोभादेस्त्यागविधिः , तत्प्रायश्चित्तानामविधिश्च । तस्यैव यज्ञार्च्यमन्त्रादिधनकामे वाद्यमन्त्रस्य विधानम् , अन्तस्तदोदयकालतो प्रतिदिनस्य मन्त्रपुस्तकं दौर्लभ्यस्य सम्यग्यम् दौर्लभ्यस्यानिवृत्तिमन्त्रादप्यपि विधेः , प्रसङ्गाद् दौर्लभ्यस्य निर्वचनश्चेति ।

(२३० २३०)

अथ प्रायश्चित्तविधानम् । तत्राख्यायिका । तत्र पञ्चाङ्गिक-देवताकाण्डः , प्रथमपात्रस्य द्वितीयपात्रस्य , तृतीयस्य चौथस्य , चतुर्थस्य षाडविंशत्य, षष्ठस्य अष्टविंशत्यदिति देवताकाण्डस्य च क्रमेण विधानम् । तापघ्नं कङ्काप्रशया , ऋतुवर्द्धिद्यानहेतुर्लेन पुनः पञ्चगङ्गाप्रशया , दिग्भोजनवर्द्धि-हेतुर्लेनापि पञ्चगङ्गाप्रशया च । तत्र प्रथमदेवनया तदोष्ठा दिक्ष प्रक्षालोपपादनम् , द्वितीयदेवतया ध्याया दिक्ष प्रक्षालोपपादनम् , तृतीय-देवनया दक्षिणाया दिक्ष प्रक्षालोपपादनम् , चतुर्थदेवतया प्रतीया दिक्ष प्रक्षालोपपादनम् , षष्ठमदवतयोर्क्षाया दिक्ष प्रक्षालोपपादनश्चेति ।

अथातिथ्याया इष्टेः लोभाभ्यर्शितारूपत्वेन वर्जनम् प्रायश्चित्तो-दयोग्याभ्यु बाहुदयस्त्वयेति ।

अथ प्रायश्चित्ते शयनानाम् , न तु पञ्जीसवाभास्तत्त्व मिति निरूपयति ।

(२३० २३०)

अथ होमप्रविधानार्थाख्यायिका । तत्र होमप्रथमाद्यानिच होमस्य विधानम् मन्त्रप्रविधिः , तद्व्याख्यानम् । ततो हिदव्याप्यापोद्धार-

विधानम्, तत्प्रशसनम्, तथा अपोद्धारमन्त्रविधिव्याख्याने च । अथान्तरमन्त्र-
विधानम् । ततो सोमकयस्त्ववस्थापनम्, तस्या अभिमन्त्रणम्, तदमि-
मन्त्रकदाख्याना तात्पर्यान्वाख्यानम्, ततस्तस्या एवोदकप्राचयविधानञ्चेति ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथ सोमकयस्या अनुनि क्षमकविधि । तत्र प्रथमं तन्मन्त्रं, तद्धो-
त्थानं च । ततो होमाय हिरण्यविधानप्रशसा, आभ्यप्रशसा च । ततः
समन्त्रकहोमविधानम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । ततः सोमकयद्वौषादस्य परि-
शेवणविधि, तन्मन्त्रञ्च । ततस्तत्समसंघर्षासौ स्थात्वा समन्त्रकं व्यापनम्,
यजमानाय ताग्रदायम्, तस्य ह्यधोऽग्रवदमानो यजमानकर्तुं च समन्त्रक
ग्रहणम्, आभ्यर्चोश्च समन्त्रक मात्मोषस्पर्धनम्, ततः पत्न्यै तत्प्रदानम्,
नेष्टुकर्तृकञ्च तत्र मन्त्रवाचनम्, तथा सोमकयणीप्रदर्शञ्चेति ।

अथ सोमकयस्थास्रिविधस्वरूपाभिधानम्, तच्च सत्यानुकल्पभेदोप-
देश, श्वेताक्षा सोमकयद्वौत्तनिमेधश्च । ततः अङ्गविक्रतादिदोषदुष्टायां
सोमकयस्या गोर्वर्णनीयत्वविधानम्, तस्या वाग्रात्मकत्वनिर्णयञ्चेति ।

(२ प्र० ५ ब्रा०)

अथाभ्यर्चो पात्रे तत्प्रदासुप्रशोषविधि, ततो हस्तप्रक्षालनविधा-
नञ्च । अभ्यर्चो स्नातृस्या हिरण्यवस्त्रविधि, सोमोपनहवाय समीपविधा-
नम्, उशीववस्त्रविकल्पविधानञ्च । अभ्यर्चुयजमानयोरन्यतरस्य सोमोप-
नहवादानकर्तव्यताख्यातम् । प्राचीनतश्च पुनोदेशे उपरवददेशेऽनुपादे-
याशस्यापनयनम्, निहितोदकुम्भस्य नमोपे सोमविश्रयिण स्थाननिर्दे-
शञ्च । ततः क्रयदेशं खगामच्छुः ऋन्विजयमानेभुः आभ्यर्चोर्बनमानवाचनम्,
सोम प्राण प्रादमुखोषवेशनम्, ततः सोमाभिमर्शनम् सोमविधिवनञ्च ।
आतृमे वाससि सोमोन्मानम्, वन्मन्त्रस्य विधानम्, तस्य च मन्त्रस्य

देवतादारा कन्दोदारा च प्रशस्तम् । सोमोन्मावप्रकारघदर्शनम्, मा-
यतदशस्तुभूपप्रभम्, सोमाद्य प्रसारितम् वस्तुस्य धर्मन्तप्रदेशानेक
सङ्गोष्ठीयैक सञ्चिकरम्, तद्गुणित्वात् समन्तक सुविरकरायति ।

(१३० ६भा०)

अथ सोमकर्मविधि । तत्त्वगणयवहार । तत्र प्रथम गो कपमा
सोमकर्मप्रस्ताव, अथैव गोमहत्त्वकपमाय प्रासङ्गिक दशविधगोवैप
कपम् । ततो गो अङ्गेन तत्त्वप्रस्ताव, ततो गोवदा कपप्रस्ताव,
ततो गोवैप कपप्रस्ताव, ततो मश कपप्रस्ताव पञ्चम, अथैव गोवद-
प्रश्नम् । अथपूर्वककपम् प्रश्नम् । तत्र एकहावनम् । सोमकर्मप्रश्ना सह
द्विषु द्विरष्टादिषु दशप्रश्नेषु मध्ये द्विरष्टे दीपमाने यजमानपाथ-
मन्वदिविधि, ततोऽर्गादिषु च अथैव ।

अथ सोमस्य राह्यम्, स्यावनम्, अमुदेशम्, आभ्यावनम् । अथैव
धिरष्टात्मा कर्तव्यम् । ततोऽभ्यर्चयोर्यजमानवाचनम् । अथ सोम भावापोत्या-
नम्, द्विरष्टि पृष्ठा शकटधर्मोचे गमनादिकथेति ।

(१३० १भा०)

शकटमध्ये सोमस्यापनाय समन्तक कृत्वाजिनस्त्रियम्, त स्रष्टा
कपरम्भवाचनम्, तस्य आभ्यावनम् । तत शकटेन सह सोमस्य वाचनम्
वनम्, तत्र मन्त्रविधानम्, तद्वाचनम् ।

अथ दोषाया दे कृत्वाजिने खीकृत स्याताम्, तयोरेकस्य तत्र
भजनपथे अथवाचनविधानम्, अथैकम्, तत्कृत्वाजिनयोश्च भेदावकृत
भजनविधि । तत्र मन्त्रकृतशशा च । धितुकप्रमाणोक्तफलकयोस्तरेय
सप्तपञ्चाङ्गक मन्त्रद्वयप्रथमम्, सप्तपञ्चाङ्ग तस्याय विनियोगम्,

पलाशशस्त्रया तत्राजगविधिसु । तयोरेवदुहो धर्मस्यवर्तताया प्राणस्या-
भिधानम्, तत समन्त्रक तयो ब्रह्मटे योजनम्, तन्मन्त्रस्यास्यानघ ।
तत ब्रह्मटस्य यथात्यथाद् ब्रह्मवादिकम्, तत्तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च ।
तत सुमन्त्रप्राप्तानम्, तदाज्ञाननिवृत्त्याख्याय ।

अथ प्रतिप्रस्थाता अधीषोमीय यय सादाय, ब्राह्मणा इरोदेये
गण्डत सोमस्याभिमुख स्थापयेदिति विधि, तस्य च यथादेव्यादि-
प्रशसनम्, तत्र स्थापने मन्त्रविधयश्च ।

अथाध्वैकशब्दटोपन्तम्भविधि, तन्मन्त्रास्यायम्, तदास्यानघ ।
ततोऽध्व्यादीना चतुर्णां मृत्विना राजासन्दायनम्, तदासन्दा यौदुम-
होत्राभिदधत्तविधानम्, मन्त्रेण तदभिमर्शयम्, मन्त्रेणैव तदुपरि हविषा
जिह्वास्तरयम्, तत्र समन्त्रक सोमासादनम्, तस्य मन्त्रपाठपूर्वक ब्राह्म-
प्रदेशनम्, तत्समीपे उदयावस्थापनमेति ।

(३ प्र० २ भा०)

अथातिथ्यौष्ठविधि । तत्र प्रथम सोमस्यातिथिस्तत्पलाप्यानम्,
ततोऽतिथिस्तत्पलाप्यानम् । ततो हविषासादनम्, तदावपनादिकम्,
नवक्तपालपुरोडाश, कार्त्तवर्मया धरिधय, आश्ववान प्रस्तर, दैत्यौ
विधृतौ चेति विधानानि ।

अथावाग्निमग्नेविधि । तत्राधिमग्नेमग्नेकनिरुपयम्, धर्मतदय-
कवाविधानम्, अधरारक्तिकयनम्, अरणीराज्यविषाणयोचोर्वेद्यायाम्
तथा प्रशसनम् । ततो मग्नेविधि, अनुप्रदरयविधि, अनुप्रदतेऽग्नौ
सोमविधय । अस्या इष्टेरिष्टातत्तविधानम्, अत्राबुधाननिधेयमेति ।

(३ प्र० ३ भा०)

अथ तानून्मन्त्रविधि । तत्राव्यायिका, तत्र मन्त्रमन्त्रप्रदेशनादिकम् ।
तानून्मन्त्राचार्यादिविधानम्, तानून्मन्त्र मन्त्र सर्व स्पष्ट मयि तत्

(२०)

यजमानादैव दातव्य मिति निर्णय, यजमानेन क्षिपताश्चम्य सामोवायस्य
देवै हृत सामैव मूक मित्वाव्यानश्चेति ।

(३ प्र० ४ भा०)

अथाशान्तरदौष्टान्यप्रायश्चित्तविशेषविधि । तत्र प्रथम मास्यापि-
कया तस्यापत्तावकम्, ततोऽशान्तरदौष्टाकन्यनप्रकार, ततश्चद्विधानम् ।
तत्र समिदाधानम्, तत्र चाप्यानम्, समिदम्याधानम्, इहापि दौष्टा-
कतिवत् व्याडप्यनन्तर मनुष्यादितमश्चनस्य कर्त्तव्यतावमनश्च ।

अथ मदन्त्युपसर्जनपूर्वकराणाप्यासनविधि । तत्र चामुष्टेयवदार्थकाम
विषये मन्त्रवार्तिगोसोदाहृतम्, आप्यावनप्रश्नसम्, विशेषतस्तस्य सारस्य
मधुकल्पनवा मतसारस्यपरिहाराद्व्यात्मना च, प्रश्नसम्, तदाप्यापन-
भगवत्याख्यानश्च ।

अथ गिरिविधि । तस्माच्चगिर्यम्, तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च । ततो-
ऽधर्पुर्गर्भकमैवादिविधानश्चेति ।

(३ प्र० ५ भा०)

अथोपसर्जितविधि । तत्र प्रथम तस्यानविधानम्, तथास्यापिका च ।
तत प्रधानपागनयार्थाव्यस्यहृत्प्रकारोपदेष्टादिकम्, अपसदा भित्तविधा-
नम्, तत्प्रश्नसम्, एतन्मन्त्रविधावश्च । ततो दादशीपसत्यज्ञौ कर्त्तव्य-
विधानादिकश्चेति ।

(४ प्र० १ भा०)

अथ वैदिविस्मर्तव्यविधि । तत्र ख्याननिरूपणम्, चेत्ता थोविद्वयप्रमा-
णम्, आप्यानस्य यथाह्मावधिप्रदर्शनम्, पाचोनावधिप्रदर्शनम्, असद्वय-

निरूपणम्, यथाशानिप्रशसनम्, प्राजायामेवतानिर्द्धारणम्, शौचिभाग
म्योक्तविधानम्, व्यवमानस्य हस्तविधानमेति ।

अथोत्तरवेदिनिर्माणाविधि । तत्रोत्तरवेदिसाधारणविधिर्याख्यादिका,
तद्विधानम् । तन्मायादिनामपदस्यविधानम्, तत्सप्तकुम्भ आश्रितियम-
विधिम् । तत्सत्यात्वात्तन्निर्माणापकारोपदेश, तच्च खाताया नृदृष्टात्मासा-
दुत्तरवेदि प्रति चतुर्द्वारस्य विधानम् ततोऽनुचक्षणम्, तन्मन्त्रस्य
तात्पर्याख्यानम्, वेदा अद्विरभ्युक्ष्यम्, तच्च त्रिकताप्रक्षिरणम्, तथोत्तर-
वेदेर्दक्षिणपक्षप्रक्षया प्रक्षारणविधिमेति

(४ प्र० २ भा०)

अथोत्तरवेद्या मन्त्रप्रक्षयनप्रयोगविधि । तत्रेष्टान्धाधानम्, इष्टपात्र-
स्याथ उपयममनुष्यमनादिकम्, प्रोक्षणादानम्, विषयम्, तन्मन्त्रे विष्टेय
विधानम्, आचारवानि, परिधीया परिधानमेति ।

(४ प्र० ३ भा०)

यज्ञभूमे हुतयज्ञकारतत्त्वज्ञम् । इविद्वांसप्रवर्षेनाभ्युक्ष्ययज्ञाय सावित्र
ज्ञोमविधि, तन्मन्त्रस्याख्यानम् । ततोऽनुचक्षुरा यज्ञाय समर्पणम् । तत्र
प्रतिप्रस्थातु उत्तरवेदिनिर्माणे वसिष्ठवर्त्मन्या शिरसाधानपूर्वकं चतु
र्द्वारोत्तरवेदिनिर्माणविधानम्, इविद्वांसो प्रवर्षेणकाले मन्त्रवाचनम्, तत्ताप
र्यान्दाख्यानम् । ततो इविद्वांसोऽप्यपनस्याननिर्णय, तच्च आपनामन्त्र
तयो कमादभिमतत्वे उपस्तम्भनमेष्टुपहृत्तच्छिदिनिधानानि, छदिनिधान
मन्त्रस्याभिधायपरयथा व्याख्याम् । ततो रराक्षुपसार्पणम्, सूचीसम्पन्नपा
रम्भा तत्सौवनम्, तच्च यज्ञिककरणम्, तदभिभर्जनमेति ।

(४ प्र० ४ भा०)

अथ सोमाभिषेकार्चोपरवत्तनविधि । तत्र प्रथमं तत्तत्तनस्य प्रथो-
ननदयाख्यानम्, तत्तत्तत्तनस्य अन्त्यदानादिकम्, चतुर्था खाताया

(१०)

धत्तारो मन्त्राः, मृदुत्तरजम्, खननप्रमाणम्, खातावमर्शनम् । ततो-
ऽभ्युद्यन्मानयोर्मिथो हस्तसम्पर्कम्, अष्टघोस्तजम्, अष्टपु घोचयी-
शेषावनयनप्रश्नम्, तेषां मन्त्रानां सुपरि बहिर्गच्छादनम् । ततोऽधि-
श्रवणसकपोलप्राप्तम्, प्रवेष्टनम्, परिदृष्टम्, परिकर्षणम् । तत-
स्तदुपरि अधिश्रवणमैस्त्रापनम्, तत्र ग्राह्या निधानञ्चेति ।

(३३० पूजा०)

शौदुम्बरीविधि । तत्र प्रथमं तस्य सरोमध्ये स्नानभिरुपयम्, ततो
अष्टखनार्थं मन्त्रादानम्, अष्टपरिनेखनम्, तत्खननम्, तत्राष्टमागूर्दशे
शौदुम्बरां स्थापनम्, बहिर्भिन्नाभ्याम्बुदनम् । ततः शौदुम्बरीप्रोक्षण-
माद्यनामा मया चवन्नादित्यविधानम्, तामिन्त्योत्तरम्, प्रोक्षणीश्रीमत्योद-
कात् तत्राष्टोत्तरम्, तदुपरि बहिर्गच्छादनम् । ततः शौदुम्बरां उच्छ्रय-
यम्, अष्टमधे प्रक्षेपयम् पर्येष्टम्, पर्येष्टम्, अपां सुपरिवयनम् ।
ततस्तत्र अभिषेधं यन्माधवापनम्, होमविधानम्, तद्भोक्तृमन्त्राभ्याम्बुदनम् ।
ततस्तत्र हृदिनिधानम्, हृदिना तदवस्थात्वेन प्रशसनञ्चेति ।

अथ सरोनिर्माणादिविधि । तत्र प्रथमं सदस उदगाद्यतलविधानम्,
सदोनिर्माणाप्रकारोद्देशः, सदस परित्यगणम्, अन्नमन्त्राभ्याम्बुदनम्, ततः
सदसो द्वारजास्तादीनां सोवशादिविधानम् । ततस्तत्र प्रथमं मादौद्धस्य
स्नानभिरुपयं आदौद्धस्यार्तिपरिहारहैतुलेन प्रशसनञ्चेति ।

(३३० पूजा०)

अथ धिष्ण्यविधि । तत्र प्रथमं सोमर्षीकाम्बुदाहणम् तदुत्थानमुखेन
सोमर्षाभ्याम्बुदाहणप्रतिपादनाय एवमस्य अष्टवक्त्रपुस्तकाभिधानम्,
ततो धिष्ण्यानां सोमरक्षकत्वाभिधानम् प्रसङ्गात् सोमर्षाभ्याम्बुदेष्टमनुष्य
पितृदारेण सर्वभगवत्स्तिष्ठेत्तुल्यवर्णञ्चेति ।

(११)

(५५० ३ना०)

अथ वैतर्जनहोमविधिः । तत्र प्रथमं मघीमोमीयप्रयोगविधानम् । तत्र
अघीमोमीयाज्यप्रमदाज्ययोर्यद्वयस्य विधानादिकञ्च । तत आहवनीये
वैतर्जनहोमविधानम्, तन्मन्त्रतात्पर्यव्ययम्, पूर्वोक्तेभ्योद्यमवादीना मति-
देशनम्, प्रैतवेकस्याभिधानञ्च । ततो यावादीना सम्भाराणां माघीमे
स्तुप्रस्थापनम्, तदाधस्तु मन्त्रवाचनादिकम्, अथर्वोद्भिप्रोक्त्यादिकम्,
तुरीयवैतर्जनहवनञ्च ।

अथोत्तरवेदेः प्रत्यादेशे वर्धिवि धुच आत्ताय हविर्ज्ञानस्य प्रवेशन-
विधिः । तत्र दक्षिणहविर्ज्ञानस्य वर्धितो मध्यप्रदेशे ज्ञानाग्निस्तपोपदि-
शोमविधानम्, तदुपस्थानम्, ततो हविर्ज्ञानप्रदेशात् निष्क्रमणञ्च । तत
आहवनीये समिदव्याधानम्, प्रसृज्याद् दीक्षितान्नभोजनशामयज्यपो-
र्वैतर्जनहोमं चावत् निवेद्यञ्चेति ।

(५५० ३ना०)

अथ पूषनिर्माद्यविधिः । तत्र प्रथमं पूषं होत्स्वमाहवनीये होमः, ततः
शुभ्रतदवनेन संवेष्ट्य तत्प्राप्तस्य होदनम्, प्रथमस्त्रिमस्य शकचस्य पूषावटे
प्रक्षेपार्थं ग्रहणञ्च । ततो पूषस्याधपातने प्राप्तादिदिक्पवनिकत्वम्,
प्रचयमानस्य तस्यास्तुमन्त्रम्, तदीयान्नवहोमविधिकृतवत्तवञ्च । अनेन
पूषमानस्य वज्रविक्रमविधानम्, पूषस्याष्टाभित्तविधानञ्चेति ।

(५५० ३ना०)

अथ पूषस्यापनविधिः । तत्र प्रथमं मघटनिर्माद्यार्थं मभिपश्यम्,
शुभ्रशकचस्यावटे स्थापनम्, शकचप्राप्तनहोमञ्च । ततो पूषाङ्गम्, यमाङ्ग-
प्रतिसुचनम्, धामिष्ठाज्ञनम्, यूपोक्त्यङ्गम्, यूपमानम्, तन्मन्त्रस्याधिप-
परतया व्याख्यानम्, यूपवर्णद्वयम्, यूपं गन्धार्थं मन्त्रस्य वाचनम्, तन्म-

यूपशकजाभ्या यशोर्षेणाटोसार्धनादिविधानम्, यशो पर्वशौकरविविधम् ।
ततः प्यामोद्भ्रष्टप्रतिप्रसूत्राचक्षुर्गुणनमानाया ग्रामिनप्रदेशरक्षणस्य विधानम्,
अभयोक्तृदयस्यद्वयादिविधि, मैत्रावरुणप्रैथविधि, अश्विगुप्रैथविधा-
नम् । ततो विप्रसन्नप्रदेशेऽभयमुक्तृकण्टकास्तरयादिविधानम्, सप्तसप्तन
प्रकारविधानमेति ।

(३३० ३३०)

अथ यशोर्षेणविधि । तत्र प्रथम सप्तहमे यशो यशोवाचनम्,
तन्मन्त्रतात्पर्याख्याय, ततः यशोः प्राणमुत्तनासचक्षुरादीना यस्या प्रकृ-
तनादिकम् ।

अथ यशुवर्षोत्थिविधि । तत्र प्रथम यमात्यपयो कार्त्तुर्धनयत्न
विधानम्, तस्या परिवासनादिकम् । ततो यथायथाप्रकारोपदेशः, यमातु
प्रासनम्, यथायागाप्रपन्ना मेति ।

(३३० ३३०)

अथ यशुवर्षोत्थिविधि । तत्र यशुवर्षोत्थिविधि देवताविधानम्,
यमागन्तव्यप्रपन्ना च । ततो ग्रामिणु यशुविधानम्, ग्रामिणसमासनम् ।
अथारो शुद्धपात्राभिवारणम्, अथदानश्रमविधानादिकम्, प्रसङ्गात् मनोहा
नामनिर्वचनम् । ततो यशोर्षेणविधानम् । ततो यशोर्षेणविधानम्,
शिष्टहस्तयोमप्रकाराख्यानम् । ततो यशोर्षेणविधानम् दिग्बन्धधारणम्, यशो
समासनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानमेति ।

(३३० ३३०)

अथोपयानविधि । तत्रैकादशप्रपन्ना, एकदादशप्रपन्ना, उप-
यानैकादश इति यशोर्षेणैकादशादीना विधानम्, अथानु-
यानार्थदशप्रपन्नादिविधानम् । सिंहनागा मनुयानाया मुषविष्टात् पुर

साक्षोपयोगप्रशङ्कानाम्, उपदानानामनिर्वचनम्, उपदानमन्त्राणां मन्त्राणा-
नम्, प्रतिमन्त्रं प्रतिवचनद्वयम्, तद्वैकल्यविधानम् । सर्वोक्त्युपपादनानामा-
चर्या मन्त्राणां विधानादिकथ्येति ।

(७३ • १५ •)

अथ तद्व्युत्पन्नमन्त्राणां व्याख्यानानि । ततो जातव्याः पञ्चा-
समानविधानम् । ततो हृदयश्लेणावच्छिन्नमन्त्रम्, परिकर्मिणे तद्बुद्ध-
मूलमन्त्रम्, तस्मिन्मूलमन्त्रम्, तदभिसन्तानमन्त्रम्, विषयविशेषे तच्छूलोभगूह-
नविशेषेति ।

(५५० २३३०)

अथ प्रवेकादग्निर्विधानाध्यायिका । तत एकादग्निर्वातं यन्मूना
कनविधानम्, अथ तेषां सुदृष्टयने, निविध्यने, वपाप्रपादे च तत्कम-
लैवातिशेष्टविधिरेति ।

(७३३ • ६३३ •)

अथ वसन्तोत्तरीयहृदयविधिः । तत्र प्रथमं माध्याह्निकपूजानम् । ततो
वसन्तोत्तरीयहृदयार्थं मन्त्रविधानम्, गृहीतवाणी तावत् सप्तसप्तवार्यं
विभक्तविधानम्, गृहीतवाणी च गृहसमर्पणम्, ततो वसन्तोत्तरीयहृद-
यार्थं निर्यायविधानम्, तन्मात्रविधानम्, तद्वाप्यायम् । वसन्तराधादनम्,
चरंतं पश्चिमरक्तस्रोत्ररवेदेवपश्चिमरक्तं च ध्यायन्म्, उत्तरार्धोदित-
वादाय आग्नेयमुख्ये वसन्तदनम्, रक्तपद्माय वसन्तोत्तरीयहृदयनिर्घेपवा-
दिकम् । ततो वसन्तोत्तरीयहृदयप्रत्यङ्गा माग्नेयपूजादनात्मना मन्त्राणां
पठनद्वारात्वेन ग्रहरोहितमन्त्रा प्रथमयेति ।

(७प्र० ४भा०)

अथ सवनीयवर्णप्रयोगविधिः । तत्र प्रथमं सोमोवावहरणम्, तन्मागेनिरूपणम् तन्मन्त्रविधानम्, तद्व्याख्यानञ्च । तत्र उपवाच्यतस्य सोम-
ह्योपस्थानञ्चेति ।

अथ प्रातरनुवाकप्रयोगविधिः । तत्र प्रथमं प्रातरनुवाकस्य समीप-
काकनिस्येयं, प्रातरनुवाकस्य तन्मन्त्रविधये मतान्नरोपन्यासः, समिरा-
धानञ्च । तत्र एकधनान्नयनार्थं होमविधानम्, वडोममन्त्रः, तद्व्याख्यानञ्च ।
तदन्वत्युयां प्रैषायां विधानम्, तद्व्याख्यानञ्च । होवादीनां मेकधनान्नयनार्थं
मागेनिरूपणम्, तन्मागेनाख्यानञ्च । तत्र प्रचरणीष्टहोतस्यान्वस्याप्तु
होमविधानम्, तन्मन्त्रविधिः, तद्व्याख्यानञ्च । ततो हुवायां आचुत्या अप-
सारणादिकम् । मैत्रावद्वचमरोनोन्नयनम्, तत्र विचारश्च । ततोऽष्टमर-
द्यानकरं तेषां मेव होवादीनां देवयजने पुनरावमन्विधानम्, तत्र
आप्नोन्नृक्कण होष्टचमस मन्त्रधुरादाव विद्याभ्यास आचरणं पूर्वधुरादुता
वततोऽवरोऽष्टहोवादिति विधानञ्चेति ।

(७प्र० ५भा०)

अथ सोमाभिमन्त्रप्रयोगविधिः । तत्र प्रथमं दाक्षमवचनकयोदपदि
चपुंपरेयनम्, अश्ववीर्यावादानम्, तन्मन्त्रविधानम्, तस्य व्याख्यानञ्च ।
ततो वाग्यमनम्, सोमोन्मागम्, वस्त्रह्याविधानम्, सोमाभिमन्त्रणम्,
विद्याधोदकीः सोमसेचनम्, प्रसङ्गात् विद्याभ्यश्चरिर्वचनम्, सोमोप-
सर्जनम्, विद्याभ्यासिचनम्, सोमप्रहरणम्, तन्मन्त्रविधानम्, तस्य व्याख्या-
नञ्च । एवं निरभिवचनम्, त्रिसम्भारणम्, त्रित्वद्विधौदनम्, मन्त्रनम्रञ्च ।
ततो विद्याभ्योपासनम्, प्रसङ्गाद् यज्वन्मन्त्रिर्वचनम्, सोममार्चनार्थो
मन्त्रसवादश्च । अथ विद्याभ्यासो होष्टचमसेन यज्वन्मां यद्वहोयन्म
विधानञ्चेति ।

॥ अथ स्मर्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

- “अग्निं मघिताऽग्नावग्निं युज्वाम” ५. ६. ४, ५, ६ ।
 “अग्निव वै यज्ञ” ५. ४. १६.
 “अग्निदेवसं वै हिरण्यम्” २. ४. १, २. ५. १, ७. ५. १ ।
 “अग्निरेव देवानां ब्रूत आस, सहरद्या इत्यसहरद्यात महराद्याम्” ५. १. २१.
 “अग्निर्देवाग्निर्वज्र” २. १. ७.
 “अग्निर्वा अहः, सोमो रात्रि, अथ यदन्तरेण तथ विष्णु, एतच्च परिश्रव-
 मासं सर्वात्मरं करोति” ३. ५. १४.
 “अग्निर्वै माययी” ७. ५. १०. [५. ६.
 “अग्निर्वै देवताभिः सुखं, प्रजगन्विता स प्रजावति, य उ एव वज्रमाय” ७.
 “अग्निर्वै यज्ञः” ३. ४. १८.
 “अग्निर्वै सर्वा देवता” १. ५. १.
 “अग्निर्वै सर्वा देवता अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो युज्यते” ३. २. १८.
 “अग्निर्हि रक्षसा मघदन्ता” ६. २. ६.
 “अग्निर्देव यज्ञः” २. १. ८.
 “अग्निर्देव यज्ञः” २. १. ८.
 “अग्ने नव सुषणा रात्रे ०-० इत्वाग्नि मेवैतत् पुरस्तात् करोति” ५. २. ११.
 “अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भक्षा यत् सिद्धता” ३. १. ३६.
 “अङ्गानि वै विश्वाभि धामानि” ३. १. ३४.
 “अथ देवा वीणा मेव खट्वा वादयन्तो निमायन्तो निभेदुरिति वै ते वषं
 वात्स्याम इति त्वा प्रसोदयिष्यामहे इति” २. ३. ६.
 “अथ पुनरेवाधवयोव अभ्याख्यायते । नेदस्य सञ्ज्ञप्यमासत्याध्वना
 असायेति । तस्य न कूटेव प्रज्जानि, सातुव हि तत् । नो एव
 यथाकथं, पित्रदेवतां हि तत् । अपि यज्ञ वैव सुखं तमयन्ति,

येष्कं वा कुर्वन्ति तत् । नाह नहि मारयेति, मानुषं हि तत्” ६ २. १५

“अथ यत् प्ररा नाश्रन्ति, यथा हविषोऽद्युतस्य नाश्रीयादेह तत् ; तस्माद् दौक्षितस्य नाश्रीयात्” ७ २. २१ [१७.]

“अथ यदीक्षितोऽग्रत्वं वा व्याचरति, कुक्षति वा तन्मिच्छाक्षरोति” २. १.

“अथानुवादावयवन्ति, तौ यदि क्षण्यौ स्यातामन्यतरो वा क्षण्यक्षत्र विद्याद् वर्धिय्यतैषमः वर्जन्त्यो वयिमान् भविष्यतीत्येतद् विद्यातम्” ३. १. ११.

“अथाभयेनाभाहे क यत्नं नयन्ति, त यथाभयकौभ्यां प्रतिप्रस्थाताम्वारभते, प्रतिप्रस्थातार अन्धर्षुः, अन्धर्षुः यजमानः । तदाहुः,— नैव यज-
मानेनाम्वारभ्यो अथवे ऐवं नयन्ति, तस्मान्नाम्वारभेतेति । तदप्या-
रमेतः ; क वा यमं मृतये नयन्ति, यं यथाय नयन्ति” ६. २. १०.

“अथैभ्यः सुपं वक्षिष्या मानयन्, तं पत्यमृकन्” ७. १. १६.

“अथोल्लिखति सुसत्याः क्षयीकृधीति” १ ४. २०.

“अन्धर्षुः पृच्छति,— यजमानः किं मन्वेति, भद्रं मित्वाह ; तन्नौ सहेसु-
पांश्चधर्षुः । ७—० यजमानः पृच्छति,— अन्धर्वी ! किं मन्वेति, भद्रं
मित्वाह, तन्न इति यजमानः” ७. १. १०

“अनिन्द्यस्य हतो नायकानेत्” ७. १. १७.

“अदत्तं हि वरेदुरेकं ह वी देवा त्रतं चरन्ति सद्य मेव, तस्मादेवां जित
मनपनय्यं, तस्माद्यज्ञः । एवं ह वा अथ्य जित मन्वन्त्य मेवं यज्ञो
भवति, य एवं विद्वानसत्त्वं वदति” ३. २. ७.

“अनारिष्टं वा अणु रक्षय्यत्तमूला सुभयतः परिच्छिद्रं यथायं प्रवचोऽमूला
उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति । तद् वातेनैवं धंविदानात्-
रिद्याद् गोपायेतोवैतदाह यदाहोरोरनारिष्टान् अर्धुर्वैव वाते-
नेति (या० खं० ६. ११. २.)” ६ २. १२.

“अग्रं वा उर्मुदुम्बत्” १ १. २०

“अग्रं वै क्षत्रियस्य विद” २. १ =

“अथ वै सोम” ७. १. ८, ९.

“अथ सोम” ३. १. २८

“अमूत्र वा इदं शुभयत परिच्छिन्नं रक्षोऽन्तरिक्षं मनुषरति, यथाप
इदधोऽमूत्र उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षं मनुषरति” ६. १. १५.

“अमृतं मागुर्द्विरेणम्” ६. १. २६.

“अमृता ह्याय” ७. ५. १६.

“अनेधो वै सुहधो षदधत्तं वरति” १. ६. १८.

“अयं (मासू) रक्षोऽग्रमानो न क्षीयते” ६. १. २०.

“अयि वै श्वास इवाचक्षते” ६. २. १.

“असुर्या वा यथा वाग् वा अग्ने, वेदिहासुर्या वाग् वदात्” ३. ६. १०

“असु सर्वस्य प्राज्ञस्यो सुखम्” ७. २. १४.

“आह तच्चिच्छा प्रादेऽयं जेतः आधौ खेते (अस्त्रार्थ —) देविर्दे
वलिख —, अग्निर्वा अयं जेतः —, एता आहता — ।
सस्र बाहो नमस्त्रि न ममुं बाहो ध्रुवोति — । (अस्त्रार्थ —)
रसता देव ता” ५. १. ३, ५.

“आत्मानं वै तानैव दिव्यसौ सोमजं देवेभ्य आत्मायं दिव्यीषीत्येति”

“आत्मा वै मनो हृदयम्, प्राणं सुवदाम्यम्” ६. १. ८. [५. १. ८,

“आधीतवन् यूथीत्याचक्षते” १. ३. ११, १३

“आपो देव” ७. १. १

“आपो वै प्राजा” ६. २. ३.

“आपो वै यज्ञ” ७. १. १.

“आपो वै समुद्र” ६. ५. ११

“आपो वै समुद्रोऽप्येवैतदक्षिर्नि दधाति, सङ्गात्ताप एवावति भोजे
सृज्यमाने न क्षीयन्ते” ७. ३. २७

“आपो ह वा ओषधीनां रम्यस्त्रासादोऽथ यः केवलं खादितः न धिग्नति;

शोषधम च घामा रसस्तस्मादायः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति ;
सदेवोभयः संखटा भवन्त्ययैव धिन्वन्ति, तर्हि सा खरसा भवन्ति”

६. ५. ७.

“जापो ह वै हृत्ते जगत्तेनैवैतद्वैतवैष्णवः सुन्दन्ते” ७. १. २५.

“आसीनं वा एत मेव आगच्छति ; न आगत उचित्यति, तन्मिच्छा-
करोति” २. ६. १६.

“इदं हि यदा वर्गययौबधवो जायन्ते, शोषधोर्जग्धायः पीता तत एव
रसाः सम्भवति रसाग्नेयं, रेतसः वज्रय” ; तद् यत एव सम्भवति,
यतश्च जायते, तत एवैतन्मेषं करोति” ६. १. ४.

“इदं छाक्षुरिन्द्रो यजमान इति” ६. १. १५.

“इन्द्रः तर्धा देवता” ६. १. २.

“इन्द्रमेठा देवा” ६. १. २

“इन्द्रागच्छ हरिष आगच्छ मेधाविद्येमेव दुधश्चक्षुष्य मेवे । गौरावस्तान्नि-
हस्त्यायै जातेति (ब० आ० १. १. २.) । वयान्वेषास्त खरयानि,
तैर्यैव मेतत् प्रमुमोदयिषति” ६. १. १८.

“इन्द्राधौ हि विद्ये देवा” १. ३. १४.

“इन्द्रियं वीर्यं मिन्द्र” ७. २. १६.

“इन्द्रियं वै वीर्यं मिन्द्र इन्द्रिमेवैव तद्वैर्येव” ७. २. १५.

“इन्द्रो वै यक्षसा देवता” १. ४. १८, ५. ४. १०; ७. ५. ५.

“इन्द्रा प्रभा सुमहभाषणं प्रगाथनी” ६. ५. १८.

“इयं वा अदितिः — उर्ध्वं ह्येतस्यै दिक्” २. २. १८.

“इयं वै एधिवी यूया” २. २. १८.

“इयं वै एधियमिर्वैश्वर” ७. १. ४.

“इयं वै एधियदितिः” २. ४. ४.

“इयं वै एधियदितिः सेवं प्रतिष्ठा” ३. १. २.

“इयं ह्येवादिवि” २. २. ६.

“उत्तानेव वै योनिर्मभे विभक्तिं” १. ५. २६.

“उदोषो मेव रिङ्गम् षष्ठाया खस्त्रा प्राञ्जलस्तस्मादुत्तारा हि वाग्
वदति कुवमश्वात्वा वाम्बोषा विदामेनोदीची ह्येतवा रिङ्गं प्राजा-
गत्तुदीची छेतस्यै दिक्” २. २. १५.

“उदोषो वै मनुष्याया दिक्” ३. ५. २६.

“उदोषो हि मनुष्याया दिक्” २. ३. २२.

“उर्बेशो वा व्यधुरा, पुत्रवत्- पति, खय यत् तस्मात्त्रिवुवादनायत
तदायुर्देव” ३. २. २२.

“उष्णोय माहरेति” २. ५. ६.

“उष्णोपेक विप्रप्राप्ति — अथ मघोऽनुस्त्राकारं करोति” २. ३. १६.

“श्रुयं ह वै हृक्को भावमान एव ऋग्वीरात्मना भावते” ५. १. १६.

“ऋषिपाभूक्तम्— ‘मनसा लङ्कश्यति, तद्वात मपि गच्छति । वाजो
देवेभ्य आचष्टे, यथा हृक्क वे मन’-इति” १. ३. ७.

“एवं ह वै देवा प्रतं चरन्ति सत्त मेव ; तस्मादेवा जित मनपनयं, तस्मा-
चक्षः । एवं ह वा व्यस्त जित मनपनय मेवं यज्ञो भवति, य एवं
विदामस्तस्य वदति” १. ३. ८.

“एवो ह्येवायं यवते लोड्य पुत्रमेड्मा प्रविष्टस्योषा विहितः, प्राय उदानी
प्याम इति” १. ३. १०.

“एतस्यास्तस्य नौपयौकात्मम्” १. १. ७.

“एतावान् वै पुत्रव” १. ३. ७३.

“एते मयर्वा- योमरश्वा शुश्रुपरिमे विष्णवा इमा होषा” ५. १. ८.

“एते वै वदितारो यत् सूर्यस्य रत्नवत्” १. ३. २४.

“एष वा अनेन्द्रो भवति मयजमान” २. ६. १०.

“एष वा इन्द्रो य एष तपति” २. ६. १३.

“एष वै प्रजवतिता यम्मुष्कर” ५. ३. ८.

“एष वै तपिता य एष तपति — प्रतोचो ह्येतस्य दिक्” २. २. १८

“का प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति, काग्रजैवाश्वयंरुपाद्यौत, स यन्निमिषति
स वैवास्य प्रतिगर ; तद् तया न कुर्वाण, यदि निजापादयि कामं
लप्यात्” ७. ३. ११.

“किं तद् यद्ये मियते नैन प्राण सर्वेभ्योऽप्रेम्य शिव इति” ६. ५. २.

“ऊम वा इन्द्र” ७. २. १६, १८.

“ऊम वै सोम” ७. ३. २.

“ऊम वै सोमो विदम्या सोमधय” २. ३. ८. [७. ३. ७.]

“ऊमिष मावन्त निमा प्रजा विश्व प्राणवरोहन्ति स ममस्तादुपासते”

“गमो वा एष भवति यो दीक्षते” २. ६. १२.

“एषा वै यज्ञै प्रविष्टा” २. ३. १०.

“यन्न ते, यन्न ते, ह्याश ते, धेनुतो, मिधुनौ ते गावौ, तिस्रस्तो-
ऽन्या” २. ६. ३.

“त (तोम) वै इन्द्रमिरेव वीषीयाद्रादप्रभि.” २. ६. १८.

“तत् (त्वाद् मन्त्र) न लक्ष्यापयेत्, मर्षयित्त मेवोत्पुजेत्” ५. ५. ८.

“तदाहु । नोपाकुर्वाणमि मज्जेद्, यज्ञना मेवादायान्नसोमपरेत्यामिषाय
नियुष्मादिति । तद् तया न कुर्वाण यथाधर्मं विरचयति धिक्नोर्वेदेव
तद् । तस्मादेतदेवानुपरोपात्” ५. ६. ७.

“तद् इ यथावयव्य भरकाम्भर्वुस्तुव्याजहार,— एव कुर्वन्तं प्राणं वा श्वय

मन्तरवादध्वरे प्राङ् एन द्वास्तुतीति, अ इ सा माहू धन्यवेत्याह,—
इमौ वधितौ माहू क्षत्रिद् ब्राह्मणस्य वधो बभूवेति न तदामि-
येत” ६. ३. २३.

“तस्मिण्याना ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्वीकाज्वं यथा वदाम” २. १. १.

“तदे वयसा मोक्षितुं बलिष्ठ यत्केन” ३. १. १५.

“तपसा वै लोकं जयति । तदस्मैतत् पर पर एव वरीयस्तपो भवति,
पर-पर जेवातं लोकं जयति” ३. ५. २७.

“तपसो ह वा एवा प्रजापतेः सम्भूता यदना” २. ६. ७.

“तस्मादप्येतर्हि — योषा — न एव न्यति, यो न्यति, तस्मिन्ने-
वैता निमिद्धतमा हव” २. ३. ६.

“तस्मादाह पुण्यलोकं ईजान इति” ५. १. १५.

“तस्माद् षोडशेर्हि वेधा सहस्र व्याकुर्यादेकैवातिरिच्येत” २. ४. १३.

“तस्य यन्निष्ठाव, तेन पित्रलोकं जयति; अथ यदूर्ध्वं निष्ठावादा इष्टं
नावे, तेन मनुष्यलोकं जयति, अथ यदूर्ध्वं रश्मनावा यथा यथास्तत्,
तेन देवलोकं जयति; अथ यदूर्ध्वं यमावाद् द्यौर्ध्वं वा अर्धुर्ध्वं वा,
साध्या इति देवास्तेन तेषां लोकं जयति” ५. ४. २५.

“तस्य हि न ह्यन्तास्ति न वधो देवेदं सर्वं मात्स्युत तस्मा विश्वा भुवनानि
ह्यमावृति” ३. १. ४.

“तस्मै मन्त्रवां वेदानेव प्रोचिर इति वै वयं विद्येति वयं विद्येति” २. १. ५.

“तस्यैतत् प्रायश्चित्तिं कुर्वते, सोऽपि नैव तर्धं विपत्त्यङ्गयते” ३. ४. २. १.

“तिर इव वै गर्भा” ३. १. ६.

“त्रेभो वा अग्नि” ७. २. १८.

“हे (दानादपिभ्यौ) रसवत्या उपभोवतीवे इमाः प्रजा उप-
जीवन्ति” ४. ५. २१.

“ते विदुरस्य वै नो निरस्तमोऽस्त्यैव ह्यममाम” २. ४. ८.

“नेमुरा व्यावर्णयो देवतो देहव्य इति वदन्त परावभूव” १. ४. २२.

“तथा वै यथा मिष्टे” ५. ६. ११.

“तथा वै सिद्धं देवो विकरोति” ५. ५. ८.

“यथा वा इमे शुक्ले प्राजा आत्मैवावष्टो भस्मिमेते प्राजा प्रमिष्टिता यता-
वान् वै पुण्य” ६. २. ३.

“दिवि हि सोम” ७. ५. २.

“दीक्षिता राजानं भोषावन्ति, नेत्रोपहराविति” ५. १. १७.

“देशाश्च वा असुराद्योभये प्राणापद्या, प्रणापते पितुर्दाय मुपैयुर्मन यव
देवा उपापयन् वाच मसुरा” १. ५. १८.

“देवो वै सोम” ७. ५. २.

“देवो वै सोमो दिवि हि सोम” १. ७. १९.

“देवो ह्याय” ७. ७. २५.

“देवो वा यता विशो यव यज्व” ५. ६. ६.

“इय वा इद न इतोय मक्ति सत्यं सैवाकृतश्च; सत्य मेव देवा कर्तुं
मनुष्या” २. ५. २, [“सत्यं वै”] ७. ५. १.

“इय वा इद सत्यं सैव दधि च, इदं वै मिथुन प्रभवन्म, — निधुन
मैत्रैवत् प्रभवन् क्रियते” ६. ५. ७.

“धेन्वदुहयोर्गन्धोमात्” १. २. २१.

“धेन्वदुहयोर्गन्धोमात् । तदु होवाच याच्यवल्खोऽग्राग्येवह यद्भक्षनं सैव
भवतीति” १. २. २१.

“न तदन्तो मयवन्नस्ति मर्तिवेद्म प्रयोमि ते यथ (वा० ख० ६. २७.)”

“न दीक्षित काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूनेत” १. ५. ३१. [७. ५. २३.

“न धत्तोद्योगधिरा श्रवीत” १. १. ७.

“न प्राणायो खेप्सेत्” १. ५. २३.

“नवाक्षरा वै शायत्री, चक्षौ तानि यान्यन्नाह, प्रथमो यवम” २. २. १५।

“न वै देवा सर्वज्ञेन संबन्धे” १. १. १०.

“न वै देवा क्षयन्ति” २. १. २२.

“न वै यच्च प्रत्यक्ष मिवास्मै यथायं दृष्टो वा वासो वा ; परोक्षं वै देवा
मरोक्षं यच्च” १. ३. २५.

“न ह्यज्ञो वेदः ; न ह्यज्ञा परस्तरा मिथ भवति, न ह्यज्ञानमुच्यते ; ते
प्रियं द्विषता कुर्वन्ति, द्विषद्भ्यो रक्षन्ति, तस्मात्प्रर्षेयिरनृ” १. ६. ६.

“न हस्तिनं प्रतिशृङ्गोपात्, पुत्रवानानो हि हस्तीति” १. १. ३.

“नाभिदग्ना भवति, क्षय वा च्यत्रं प्रतिविस्तृति” १. १. २८.

“नाभिदग्ना भवति, क्षयो ह्येतेषु व्याश्रय.” १. १. २८.

“निवृत्तवस्तिष्ठ न प्रविश्रुङ्गोपात्” ३. १. १५.

“नैव मनुष्य चरन्त मन्त्रस्तु मियात्, न क्षयन्त मन्त्रदियात्” २. १. २७.

“नो ज्ञाने गोमेष स्यात्” १. २. १७.

“यच्च वा ज्ञतव संवासरस्त” ७. ५. ११.

“प्रविषं वा व्याप” १. २. ११.

“यस्यो वै पूषा” ७. २. १०, १२.

“यस्यो वै शाय” २. ३. ८.

“यस्यो वै वसु” ५. ६. ११, १३.

“यसोः प्राञ्जानग्निं पशुवत्सृष्टति, —, तदस्मिन्नेतान् प्राञ्जान् दधाति ;
तद्यैतज्जीव येन देवासा हविर्भवन्त्यस्त मन्त्रतानाम्” ६. ६. ३.

“यथादरीयस्यो एषुषोर्जिति वै योषा प्रशंसन्ति” ३. १. ११.

“पिष्टदेवस्य सोमः — ददियता ह्येतस्य दिक्” २. २. १७.

“पुनो वै योरा” २. ३. १२.

“परयस्मिन्, — यस्मादो मेवास्मिन्लोके, दन्ता मन्त्रिस्ते, हरिर्लो
कवि” २. ५. ३.

“पुरमसम्मितो यत्न” १. ४. २१.

“पुरमो यत्न” १. ४. २२.

“प्रनापतिर्यंघ” २. १. ४.

“प्रनापतिर्वै — सवधोषानेवेष्टाभवत्” ३. २. १—४.

“प्रना वा अरौ” ७. ५. २१.

“प्राचो हि देवाना दिक् — उरुषो हि मनुष्याणा दिक्, — ;
अथो मन्त्रश्च दक्षिणावै — यथा वै दिक् पितृणाम्” ५. १. १२.

“प्राचो हि देवाना दिक् — उरुषो हि मनुष्याणा दिक् — एषा
(दक्षिणा) दिक् पितृणाम्” १. १. २.

“प्राचो हि देवाना दिक् — वा दक्षिणा दिक् वा पितृणा — वा
प्रतौचौ वा उरुषां — योदीचौ वा मनुष्याणाम्” १. १. ७.

“प्राचो ह्येतस्य (अग्नेः) दिक्” २. १. १६.

“प्राचोदासी वै मिषाददधी” ४. ५. १६.

“प्राचो वै मनुष्याश्चैव प्राचेन प्राचिन्ति तावत् पशुरप्य यदक्ष्णात् प्राचो-
ज्जासति दग्धैश्च तर्हि भूतोऽनर्था प्रीते” ६. ४. १५, ६. ५. ५.

“प्राचो वै हृदयम्” ६. ४. १५.

“प्राकृता वै गर्भा उपवेनेव जरायुषेव” २. ६. १२.

“पक्षी वै यजुज्वासी” ४. २. ११, ५. १०.

“पक्षचारिण आचार्यं गोपायन्ति, मृदान् पशून् नेमोऽपहरा-
जिति” ७. १. १५.

“पक्ष वै दृढस्थितिर्गच्छ यत्न” १. ४. १५.

“पक्ष वै दृढस्थिति” २. ४. २, ५. ६ ११, ० २. ११, १४.

“प्राक्ष्णोऽप्यश्मिन्ने द्वितीयं नाम कुर्वीत, राक्षोति द्वैव य एवं विद्वान्
द्वितीयं नाम कुर्वते” ५. १. १४.

“प्राक्ष्णो वैव राक्षो वा वैमो वा ते हि यश्चिवा” १. १. ८.

“मनुष्यान्तु पशवः, देवास्तु वयास्योषधयो ववस्यववः” ५. १. १६.

“मनो देवा मनुष्यस्याजानन्ति” २. २. ६.

“महात्मेव गोर्महिमेत्तत्त्वयुं ; गोर्वै प्रतिघुक्, तस्यै हृतं, तस्यै शरस्, तस्यै दधि, तस्यै मधु, तस्या आतङ्गनं, तस्यै गजघ्नं, तस्यै हृतं, तस्या आमिषा, तस्यै शक्तिम् ०—० एतान्येव दद्यात् वीर्यादि” २. ६.

२. ६; २. ५. १, २.

“महितो वै धोमो देवो हि धोमः” २. ६. ४.

“मिथ्या वा आषः” १. १. १०.

“य सर्वांश्च भोषधीना रक्ष आसीत्, त यदेज्जदधु ; तस्माद् धमन्या ओषधयो स्मृतवन्ति, तदेते मोदमाना बर्हन्ते” ४. ५. १०.

“य हमे प्रोषेत्तवारः कृपा हमावप वा विसौ दौ” ४. ४. १.

“यजमानो वा आमिषा” ५. ४. १६.

“यद्यो वै विष्णु” ५. २. २, ८.

“यद्यो वै विष्णु । स देवेभ्य हमां विमानिं विचक्रमे दैवा मिथं विमानि-
रिह मेव प्रथमेन पदेन पश्चाराद्येव अन्तरिक्षं द्वितीयेन विव मुत-
मेग” ५. २. ३.

“यद्यो हि लब्धः, स य स यद्यस्तु लब्धवानिषम्” १. ५. २५.

“यद्यो हि विष्णु” ५. २. १६.

“यत् ते धोम दिवि व्योतिर्पितुं प्रथिया धदुरावनादिष्टे ०—० ॥ एता-
स्त्रिषस्तनूरेषु लोकेषु विव्यधत्” ५. ५. १२.

“यत् कैककुदं भवति चतुर्मेतच्चतुर्दधाति” १. १. १२.

“यत्र वा अर्चनं मादृतं वापचयन्ति कुप्यति वै स तत्र तथा आपचिती
भवति” २. २. २.

“यथा रात्रि आश्रिताद्येव माहरेदेव मेतदिति” २. १. २१.

“यथा, यन्मे वा अस्माकम् वा भवति वा अस्माकं वा अस्माकं वा अस्माकं, तद्वद् भवतु मे
वति” १. २. २.

“यथा राज्ञोऽराजानो राजकृत एवयामस्य, एव मय्य हन्दास्यभित
साधयानि” ३. २ ०

“यथा वा व्यङ्गारोऽग्निना ध्यात स्यात्” ०. ३. २६.

“यदग्नौ जुहोति, तद्देवेषु जुहोति, तस्माद् देवा सन्ति । यन् सदासि
भक्षयन्ति, तन्मनुष्येषु जुहोति, तस्मान्मनुष्या सन्ति । वायं यद्भवि-
र्हानयोर्गाराग्रसः सौदन्ति, तत पिबन्तु जुहोति, तस्माद् पितरा
सन्ति” ५. १. २५

“यदा वै स्त्रियै च पुंसश्च यानाग्रतेऽथ रेत निच्यते, तत तत प्रनाग्रते,
परागुपावति पराग्येव रेत चिच्यते” ४. १ १६.

“यदि दौर्लभ्येन मार्तिर्बिन्देद् येनैवाव कामयेव तेन भिषज्जोद् यथाप्रतेन
भिषज्जोदिति” २ १. १५

“यद् गायत्री श्लोको भूत्वा दिव सोम माधरवु, तेन सा श्लेन
सोमभूत्” ० ५. १०

“यजौद किञ्चाग्रन्यद् एवेद सर्वं प्रतितिवृत्ति” ४. ५ १

“यद्वै प्रतिक्रय तच्छिष्यम्” १ ५ ५.

“यद्वै शुक्ल वक्षस्य, तदाघेयम्, — यदा व्याजं यक्षस्य, तत्
वीर्यम्” २ २ ८, १०

“या मौक्षिष्ठा परिशिष्यन्ते ता अवटे धारयन्ति,—यन्वन्ता लोका पिब-
यदना इति, पिबदेऽथो वै कूप स्यात्” ५ ३. ६.

“या ते धामानुष्ठासि गमद्वी — इत्येतवा निरुभा भिगोति” ५ ३. १५.

“यावती वै वेदिस्नातवी सुधिवी” ५ ५ १

“यावद्देव प्राञ्जेन प्राञ्जिति, तावत् यश्च, यश्च यदाकात् प्रावोदयकामति,
दर्वेव तर्हि भूवोऽनर्थं ज्ञेते” ६ ३ ३

“यश्च एव यश्च माकमन्ते, यश्च यूप्यात् कदाच” ५ ६ २ ।

“ये वै ब्राह्मणा मुखवागोऽनुषामाते विप्रा” ४ १ १२

“यो दीक्षते तस्य विरिचाल इवात्मा भवति” ६ २. २.

“यो दीक्षते, स विष्णुय यजमानश्च” १. ५. १७.

“यो दीक्षते स देवाना मेक्षो भवति १. १. ८, १०, २. १. १६, २२.

“यो मेवेम मालुमं ब्राह्मणं हन्ति त मेव परिचक्षते” ७. ५. १७.

“यो ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्वां वा वैश्वं वा ब्राह्मण
इत्येव ब्रूयात् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते । तस्मादाहुर्न
सवनकृतं हन्तादेगसौ सैव चवनहन्तेति” १. ५. ७०.

“यो वै गर्भम्न काष्ठेन वा गलेन वा जघनूयेदमास्यन् विवेत्” १. ५. ११.

“यो वै चातोऽशूचाय स समृद्ध” ७. ५. २६.

“यो वै विष्णु सोम” १. १. २१, ५. २. १६.

“योमा हिम” ७. ५. २१.

“योमायै वा इमा प्रजा प्रजायन्ते” ७. ५. २५.

“योमा वा यम्ना” ७. ५. २१.

“योमा वा ऋक्” ७. ५. २५.

“योमा वा जह्योता” ७. ५. २५.

“योवित्तामा वै ग्रन्थर्वा” ७. ७. २०.

“रक्षसा क्षेम भामो भदक्षक्” १. १. १७.

“रक्षसो ज्ञान विन्ने देवा” ७. १. ६, १२.

“रक्षो वै यथा — रक्षोऽप्यमानो न क्षीयते” ६. ७. २०.

“रक्षो वै यथाहोम” ६. ७. २५.

“रित सोम” २. ५. १, ३. १. २७, ३. ७. ११.

“रितो वै सोम” ७. १. २.

“रेवसो हि यजव” ५. ६. १२.

“नस्पन्ता स्पन्तुवा प्रधीयति” ३. ३. २३.

“धिनवेव हि यु — धमिहोतप्रययति” ६. ७. ००.

‘वयो वा व्याजम्’ २ ४ २ २ ५ १ २ ५ ६ ४ ६ १५

‘वयो वा व्याजम् देव सोमो नेदु नक्षेत्राज्येन देव सोम हिनवा
नीति’ ५ २ १७ ० ४ २६

‘वयो हि वा व्याज’ १ २ ६

वयस्यवो हि यश्चिवा न हि मनुष्या यजेरन् यद् वयस्यवो
न स्यु’ २ १ १०

‘वनेषु यन्तरिक्ष ततानेति । वनेषु = वृक्षाद्येषु येषं वै वाचा, प्रमाचो
ऽर्वा, वसु ह्यथ ऋतुर्मनोजव, विद्यु = प्रवाह, दिवि ह्यसौ सूर्यो
क्षित, गिरिषु हि सोम” ६ १ ७

‘वृक्षा वा रुमा यमज्जु” २ ६ १८ ६ १ १

‘वागेव उपशी ह्य कर्तु” ५ १ ५

‘वागेवामि, प्रायोदामौ मिथानवयो चक्षुरारिह्य, योच विन्धे
देवा” २ १ १३

‘वाग्नि यच्च’ ४ १ २३

‘वाग् वै यथा क्षमि ०—० उदीची ह्येतस्य दिक्’ २ २ ७ १५

‘वाग् वै देवतौ सा यद् वाग् यद् वयति तेन वागेवतौ” ६ २ १२

‘वाग् वै यरस्वतौ’ ० २ ७, ६

‘वाचि हि धीक्षते यत्राव हि धीक्षते यद्यो हि वाग्, धीक्षितो ह वै
यानैतद् यद् धीक्षित इति” २ १ ३०

‘विवातो हि देवा ५ ६ १०

‘विश्वो मावाण’ ० ४ ३

‘विश्वो विश्वे देवा” ० २ १६ १८

‘विश्वो वै भवतो भूमो वै विट’ ० २ १०

‘विष्णु परार्द्ध” १ १ १

‘वृत्रो वै सोम व्याघ्रोत तम्यैतच्छरीर यद् विरयो यद् यज्ञानवृत्रोरे
मैवेन मेधत् समर्द्धयति ह्यस्त्र करोति’ ० ५ ०

- "हवो वै सोम यासौव, सस्यैतच्छरीरं यद् गिरयो तदग्राम तदेवो-
 श्मनामसौर्वाधिर्भायत इति ह आह येतकेतुरौदानिक " ३. ४. १९.
 "हवो वै तद् यजस्य यन्मानुषम्" ३. १. २१.

- "शरीरं देवास्य (यजे) यौतुदातः — मासं देवास्य शुण्डु —
 सन्धो देवास्य सुमन्विजेन्नमः" ३. २. १८.
 "श्रीर्षां वीर्यं हरन्ति, अयसोदावहन्ति" २. ६. १७.
 "क्षीतास्या आद्या मेवाव, सा म्वादप्रदीता — अरण्याकूटा हायाः कर्णा-
 कक्षितास्तपसा" २. ४. १५.

- "संवत्सरो वै प्रजापतिः" २. १. ४.
 "त इन्द्र इव गर्भो भूतैर्वन्निष्पन्नं प्रविवेश" १. ५. २६.
 "स एव श्रीर्षम् अन्तिष्मोऽनूच्य सञ्जा वस्राव् ॥ वान्त इव त्वष्टा क्षीत
 सन्धवमव् वस्राव् तं नासोवाव् त्वष्टुर्क्षैतदभिवान्तम्" ६. ४. ११.
 "यज्यं वै युजम्" ७. ४. २५.
 "समानजन्म वै प्रयस्य (व्याजस्य) हिरण्यस्य, अभयं क्षमिरेत-
 सम्" २. ३. ८.
 "सामन्त्यान्तामिह होमौ लोको" १. ५. २.
 "त यानुवक्षिरन्ति, त्रेगांसिंक्षोके प्रयत्नं भवन्ति, यद्य यानुद्विप्रन्ति
 तेनामुषिंक्षोके प्रयत्नं भवन्ति" ५. १. २३.
 "सर्वं वै विश्वे देवाः" ७. २. १३.
 "सर्वा ह वै देवता यन्त्र माश्रयमाना सुषस्यन्त्यन्ते अम नाम यदोष्यति
 गम नाम यदोष्यतीति, सर्वासा हि देवताया इति यन्त्र-
 आया सर्वाया देवतायां यशो मनास्योतादि भवन्ति तान्येवैतत्
 प्रीयति" ६. ४. १४.
 "सर्वे ह वा एते सप्ततोऽवकाभन्ति प्राण इव यः" २. १. २३.

“सविता वै देवानां प्रसविता” २ ५ १०, ३ ३ १०, ७ २. २०,

४ १४, ५ २.

“स हिरण्यं पदे निधाय जुहोति, न वा अन्धधावाहुतिर्ज्ञेयते ; अग्निरेतस
वै हिरण्यम्, तथो ह्यस्यैषाधिभल्वेवाहुतिर्ज्ञेयता भवति” २ ४ २.

“सा यद्वृषि संवत्सरस्य विनायते, तेन प्रभापतेर्वर्ज” २ ६ ८

“सुवासा एव सुधृषेत्” १ २. १६

“स्योष स्योन मिति, शिव शिव मित्वेवैतदाह” १ ६ १०.

“ज्ञानं ज्ञानाद्वादे वच्चादे हला सुहला ह्यज्ञानवेते च सौमनस्यया ०—०
एतानि वै धिष्णावा नामानि” १ ६. ११.

“हविषी एष देवानां भवति यो दोषये, तदेव सन्नर्जस्य आदधाते,
तत्पशुनाश्वाण विष्क्रीयीते” १ १ २१

॥ अथ कर्मसूची ॥

कर्मेनाम	ब्र० वा० ख०	कर्मेनाम	ब्र० वा० ख०
अग्निप्रणयनम्	३ २, १	वायवैष्णवेष्टि	१. १ १.
अग्निमन्त्रयनम्	२ २ १६	आज्ययज्ञयम्	१. २ ६.
अग्निष्टोम	१. १ १	आतिथ्येष्टि	.. ३ २ १.
अनुपयाजयाग	० १ १	आनखनष्टोम	५. ३. १५
अधिवचयम्.	.. ४. ४ १	आराब्दीकरणम्	... ३ १. २६.
आनुनिष्क्रमणम्	२. ४ १		
आनुयाजयाग	६. १ ८	उत्तरवेदियाधारयम्	३ १ २६
अपाम्नययनम्	१. २ १	उपयाजयाग	.. ६. १ ११.
अवान्तरदोक्षा	३ ४ १.	उपयदिष्टि ...	... १. १. १.

कर्मणाम्	प्र.मा.सं.	कर्मणाम्	प्र.मा.सं.
योदुस्वरौनिधानम् .	४ ५. १	अपाज्यामा ...	६. २. १.
योदयमण्डोम	१. ४. १.	अवरान्नायम् ...	६. १. ४.
हृत्प्राग्निरोष्ठादीनि	१. ४. १.	अतरनुवाक ...	७. ४. ७
वानुपवम् ...	३. ३. १.	आपयोवेष्टि ...	२. २. १.
दीक्षाकर्मणि ...	१. २. १.	यूपनिधानम् .	४. ४. १.
दीक्षिताभ्यङ्गम् ..	१. ३. १०.	युष्मद्यम् ...	४. ३. १.
दीक्षिताभ्यङ्गम् ..	१. ३. ७.	युष्मादग्निनीकरम्	५. ५. १.
दीक्षितावेदम् ...	१. ५. ४८.	रात्राप्यायम् ...	५. ४. ११.
धिष्ण्यनिर्मायम् ..	५. १. १.	वसापशः ...	६. ३. १६.
निद्राभोपायम्	७. ५. २०.	वसतीरौघयम् ...	७. ३. १.
निद्रवम् ..	१. ४. १८.	वसाहोम ...	६. ४. २०.
पत्नीप्राप्तेऽङ्गम् ..	६. ३. १.	वाग्यमनम् ...	१. ३. २७.
पत्नीत्पान .	५. १. ६.	वाग्विसर्गम् ...	२. १. १.
पशुपुरोडाशप्रत्ययम्	६. ४. १.	वसदानम् ...	२. १. १६.
पशुवस्यम् ..	६. २. १५.	वस्यपयम् ...	२. २. १०.
पशुपाकरम् .	६. १. १.	वेदिनिर्मायम् ...	४. १. १.
पशुलम्भम् .	५. ६. १.	वेत्स्वन्धोम ...	५. २. २.
पश्वेकादग्निनीकरम्	७. २. १.	आलानिर्मायम् ...	१. १. १.
पश्वरात्र्याहम् ...	६. ५. ७.	आलाप्रवेष्टः ...	१. १. ११.
		सद परिश्रयम्	४. ५. २४.

कर्मोनाम	प्र०शा०क०	कर्मोनाम	प्र०शा०क०
सदोनिर्माकम् ...	४. २. १.	सोमाभिषव' ...	७. ५. १.
सवनोपपन्कमी ...	७. ४. १.	सोमाखादनम् ...	२. १. १०.
सामिधेनोप्रयोग ...	१. १. ६.	सोमोन्नामम् ...	२. ५. १.
सुप्रस्रष्टाङ्गम् . .	२. १. १०	सोमोपनहनम् ...	२. ५. १८.
सोमजापकम्...	... २. ६. १०.		
सोमकषणवस्रापनम्	२. २. १.	हविर्ज्ञाननिर्माकम्	४. २. ७.
सोमनिधानम् ...	४. २. १८.	हविर्ज्ञानप्रवर्तनम् ...	४. ४. १०.
सोमपयनम्...	. . २. ६. १	हविर्ज्ञानप्रवेशनम्...	५. २. १०
सोमपर्यायहनम् .	२. १. ७.		

॥ अथ पिनामादि सूची ॥

नाम	प्र०शा०क०	नाम	प्र०शा०क०
अङ्गिरसः	१. ५. १०, १४, ४. १. १२ ३०	अमू ...	२. २. १; ५. १. २.
अक्षरा (उर्वशी)	३. २. २२.	अवपद्यानाभा ...	२. २. १५.
अहत्या .	... ३. १. १८.	कौशिल (त्राप्ताय)	३. १. १८.
अदिता ...	४. १. १२ ३०	गन्धर्व' (विश्रावस')	२. १. २.
उर्वशी (अक्षरा)	३. २. २२.	गन्धर्व' (सोमरक्षा)	५. ४. ८.
अधय १. ४ ४, २. १. ३, १२, २८. ३०		गौतम . . .	३. १. १८.
		गौरावच्छन्दी...	. . ३. १. १८.
		धरक्षाभ्यर्पव ...	६. २. २४.
		विंककुद (मिरि) ...	१. ३. १२;

शब्द	प्र०पा०क०	मात्र	प्र०पा०क०
पुष्करदाः (पति)	३. २. २२.	वाक्यः	१. १. ४.
		विश्वात्म (गन्धर्वः)	२. ३. २.
प्राज्ञः १. १. १०. , १. ५. ३०. ६०		उपहासः	३. १. १८.
प्राज्ञाः (विष्णुमोक्षा) ३. ३. ३. ६०		वैद्यः १. १. १० ; १. ५. ३०.	
मिधातिथिः	२. १. १८.	मूढः	१. १. १०.
श्लेषः	१. ५. २४.		
		समुद्रः	६. ५. ११.
प्राज्ञदण्डः	१. १. ४. ६०	सात्वयज्ञः	१. १. ३.
		सुपर्णः २. ३. १ ; ५. १. २.	
रक्षः	६. ५. १५.	सोमरक्षा (गन्धर्वः) ५. १. ६.	
राज्यः १. १. १० ; १. ५. ३०.			

॥ अथ सर्वसूची ॥

प्र०	शब्द	प्र०
अथ सम्पादकोक्ति ...	अ, आ	अथ कलिकासूची ३
अथ मूलशुद्धिप्रणम् ..	क, ख	अथ विषयसूची २३
अथ प्रपाठकसूची ...	१	अथ स्मृत्याश्रयवचनसूची ३८
अथाध्यायसूची ...	१	अथ कर्मसूची ५३
अथ प्राज्ञासूची	२	अथर्विनामादिसूची ... ५५

शतपथब्राह्मणम् ।

अथ

तृतीयकाण्डम् ।

॥ अथ प्रथम प्रपाठक ॥

। प्रथम ब्राह्मणम् ।

॥ अपि वा प्रथमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

देवयुजन ओषयन्ते । स युदेव व्यर्षिष्ठः स्यात्
तुज्जोषयेरन्युदन्यद्भुमेर्नाभिश्यीता*तो वै देवा दिव
मुपोदक्रामन् देवान् वा ऽएषु ऽउपोत्क्रामति यो दूक्षते
स तुदेवे देवयुजने यजते स युद्धान्यद्भुमेरभिश्यीतांवर-
तर ऽइव हेष्टा स्यात् तुस्माद्युदेव व्यर्षिष्ठः स्यात् तुज्जो-
षयेरन् ॥ १ ॥

तदुष्मं सुतं समुः स्यात् । समः सदुविम्वशिशि स्यादु-

---

*, † विश्वीषीता-इति सा० समत इति डा० वेवर ।

विश्वः सत् प्राक्प्रवणः स्वात् प्राची हि देवानां
दिग्धो ऽनुदक्प्रवण मुदीची हि मनुष्याणां दिग्दक्षि-
णतः प्रत्युच्छित मिव स्यादेपा वै दिक् पितृणाः स
युद्धक्षिणाप्रवणः स्वात् क्षिप्ते ह युजमानोऽमृं लोके
मियात्तयो ह युजमानो ज्योम् जीवति तुस्माद्दक्षिणतः
प्रत्युच्छित मिव स्यात् ॥ २ ॥

न पुरस्ताद्देवयजनमात्रं मुतिरिच्येत । द्विपुनः चास्य
तद् भ्रातृव्यं मभ्युतिरिच्यते कामः च दक्षिणतः स्यादेव
मुत्तरतः ऽतुह त्वेव सुमृहं देवयजनं यस्य देवयजन-
मात्रं पश्चात् परिशिष्यते क्षिप्ते ह वै न सुत्तरा देव-
यज्योपनमतीति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥

तुद् होवाच भ्रातृव्यं । व्याप्याय* देवयजनं
जोषयितुं मैम तुस्मात्तुष्टोऽब्रवीत्सुर्वा वा ऽद्वयं दृथिवी
देवा देवयजनं युच वा ऽश्रस्यै क च युजुषैव परिगृह्य
याजयेदिति ॥ ४ ॥

कृत्वजो ह वै देवयजनम् । ये ब्राह्मणाः युश्रुवाऽसी-
ऽनूचानां त्विद्वाऽसी याजयन्ति सैवाक्षत्तुष्टेदिष्टतमा
मिव मन्यामह ऽइति ॥ ५ ॥

* 'वाप्याय'—इति ॥

† 'यानुवेदितु'—इति ॥

‡ 'वेदिष्ठमा'—इति ॥

तच्छासां* वा विमितं वा प्राचीनवःशं मिन्वन्ति ।
प्राची हि देवानां दिक् पुरुस्ताद्वै देवा प्रत्युच्चो मनु-
ष्यानुपावृत्तास्तुस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठन् जुहोति ॥ ६ ॥

तस्माद् नु प्रतीचीनशिरा शयीत । नुदेवानभि-
प्रसार्य श्रिया इति या दक्षिणा दिक् सा पितृणां या
प्रतीची सा सर्पाणां यतो देवा उद्यममुः सैपाहीना
योदीची दिक् सा मनुष्याणां तस्मान् मानुष इदौची-
नवःशा नेव शालां व्या विमित व्या मिन्वन्तुदौची
हि मनुष्याणां दिग्दोक्षितुस्यैषु प्राचीनवःशा नादौक्षि-
तस्य ॥ ७ ॥

तां वा ऽन्तां पुरिश्रयन्ति । नुदभिवुर्षादिति न्वेषु
वर्षा देवान् वा ऽप्यु उपावर्त्तते यो दौक्षते सु देव
ताना मुको भवति तिरु इव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिरु
इवैतद्यत् पुरिश्रितं तस्मात् पुरिश्रयन्ति ॥ ८ ॥

तन्न सुर्व इवाभिप्रुपद्येत । ब्राह्मणो वैव राजन्यो
वा वैश्यो वा ते हि यज्ञिया ॥ ९ ॥

स वै न सुर्वेणैव संवदेत । देवान् वा ऽप्यु उपावर्त्तते
यो दौक्षते सु देवताना मुको भवति न वै देवा सुर्वे-
णैव संवदन्ते ब्राह्मणेन वैव राजन्येन वा वैश्येन वा ते

हि यज्ञियास्तुस्माद्युचेनः शृष्टेः संवादो विन्देदेतेषा
मेवैकं व्रूयादिम मिति विचक्षेम मिति विचक्षेत्येषु
ए तत्र दीक्षितुस्योपचारः* ॥ १० ॥

अयारुणौ पाणौ कृत्वा† । आला मध्यवस्यति स
पूर्वार्द्धः स्थूणाराजु ममिपुचैतद्यजुरादेदु मगन्त देव-
यजनं पृथिव्या युच देवासो ऽयजुपन्त व्विश्व ऽदुति
तुदस्य विश्वैश्च देवैर्जुष्टं भवति ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रु-
वाऽसोऽनूचाना यदुहास्य तेर्गधिभ्या मौक्षन्ते ब्राह्मणाः
शुश्रुवाऽस्तदुहास्य तैर्जुष्टं भवति ॥ ११ ॥

यद्वाह । युच देवासो अजुपन्त व्विश्व ऽदुति तुदस्य
व्विश्वैर्देवैर्जुष्टं भवत्यृक्क्षामाभ्याः सन्तुरन्तो यजुर्भि-
रित्यृक्क्षामाभ्यां वै यजुर्भिर्यज्ञस्वोदुचं गुच्छन्ति यज्ञस्यो-
दुचं गच्छान्तीत्यैतुदाह रायस्योपेण सुमिषा मदे-
मेति भूमा वै रायस्योपः श्रीर्वै भूमाशिष मेवैतदु-
शास्ते सुमिषा मदेमेतीयं मदतीति वै तु माहुयः
श्रिय भश्रुते युः परमतां गुच्छति तस्मादाह सुमिषा
मदेमेति ॥ १२ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [१.१.] ॥

* 'चार' -इति क, 'चार' -इति ख ।

† 'कृत्वा' -इति ग ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत ।

निर्वासे, त मद् वन्दे विद्यातीर्थमद्वैतरम् ॥ १ ॥

आधानपुनराधाने अग्निहोत्र तत् परम् ।

चातुर्भासानि च पशुर्द्वितीयकाण्ड ईरितम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीयचतुर्भाषा मेकाहाहीनसचसकस्य^१ सकलसोमयाग^२-
प्रकृतिभूतोऽग्निहोत्रोऽभिधीयते^३ । तत्र द्वितीयकाण्डस्य प्रथमाध्याये

१—“निरविध सोमयाग, एकाहाहीनसचसकस्य । एककिमेकाहनि
सचसचयेय विध्याय एकाह । द्विरात्र मारभ्य एकादशरात्रपर्यन्ता
अहोरा । अपोदशरात्र मारभ्य सप्तसप्तवत्पर्यन्तादि सप्तादि ।
द्वादशाहस्तु द्विरात्र । तत्राहीनरूपेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सचसचयेय
अपोदशरात्रादीनाम् । यस्य च द्वादशाहस्य एकाहरूपो व्योतिष्टोम
प्रकृतिः^४—इति तै० सू० १२१ सा० भा० । “एकाहाहीनसप्तादि सोम-
मेवा इति त्रयः”—इत्यादि च तै० सू० ७११ भाष्यारम्भे सावक । “अत्र
प्रकृतयोऽहीनैकाहा (६११)”—इत्यारम्भे “इमेकाहा, अपाहीना
द्यहप्रकृतयो द्वादशरात्रपराद्यां (१०११०, ११)”—इत्यन्त आश्व-
सापनीयम्बौतसूत्रग्रन्थेष्टाशेष ।

२—“सोमस्य सोमयागो भवति । तथाहि—“अग्निहोत्रोऽग्नि-
ष्टोम उक्थ्य योदधौ वाजपेयो अतिरात्रो अग्नोर्याम इति चक्ष्मा”—इति
आश्व० श्रौ० सू० ६११ १ । अग्नोर्याम आग्नोर्याम इत्यभिन्न ।

३—“अग्निष्टोम प्रथमवत्, अतिरात्र मेके पूर्व समस्यवन्ति”—इति
आश्व० श्रौ० सू० १०२ ३, ४ । अग्निष्टोम छत्त्राङ्गनातन्योपदिष्टत्वात्
त एवेतरेषां प्रकृतिः ।

शास्त्रानिर्माणप्रवृत्तिरद्वैताद्वैतपर्यन्तं प्रतिपाद्यते । तत्रादौ शास्त्रा-
निर्माणार्थं देवयजनपरिषदं विधत्ते—“देवयजनं जोषयन्त इति ।
देवा इज्यन्तेऽष्टा अवेति ‘देवयजनम्’ । अधिकरणे स्मृत्^१ ।
प्राचीनवयसदोहविहङ्गादिनिर्माणपर्याप्तं देवयजनं स्थानम्^२ । तत्
‘जोषयन्ते’ वेदन्ते । स्तार्यिको णिच् । परिरट्हीयुयञ्जमाप्तुवयाः ।
तस्य विशेषमाह—“स यदेव वर्षिष्ठं स्थात् तज्जोषयेरिति । ‘सः’
इति प्रसिद्धौ, यच्छब्दविशेषणं जेतत् । प्रसिद्धं ‘यद्’ देवयजनम्,
‘तत्’ ‘वर्षिष्ठम्’ अतिशयेन वृद्धम्, उच्छ्रितम्, जोषयितव्यं मित्यर्थः ।
वर्षिष्ठं मित्येतत् स्मृत्यपत्तिः—“अदभ्यदित्यादिना । यच्छब्दात् उपरि-
गृहीतायाः ‘भूमे’ ‘अन्त्य’ परिसरस्थस्य (‘नाभिप्रयौत’) नाति-
शयोक्त, अतिशयितं सुच्छ्रितं न च तद् वर्षिष्ठमित्यर्थः^३ । उक्तश्चक्षणं
देवयजनं प्रवृत्तिः—“अतो वा इति । ‘अतः’ अस्मान्, अदित्युक्त-
श्चक्षणात् ‘देवाः’ ‘दिवम्’ ‘उपोत्क्रामन्’ उत्क्रामन्तः, प्रगताः ।
उत्क्रामन्तु नाम, गतः क्तिन् इत्यत आह—‘देवान्वा इति ।
अस्मात् ‘अथ’ दौक्षितोऽपि ‘देवान्’ उपोत्क्रामन्ति, तस्माद् आदृष्टेन

१— पा० सू० १. ३ ११३ ।

२— ‘देवयजनस्थानम्’ इति च । “देवयजनं वै वरं सुधियो”—इत्यादि
२० ब्रा० १. १. १ । “प्राचीनं माहुरगोपात् प्रवृत्तं स्थात् प्रतीचीषं गार्ह-
पत्यादेवै स्थास्य देवयजनम्”—इति वै० सं० ६. १. ६. २५ ।

३— ‘शुक्लं परितर्क्यते’ इति भृशदि (१८३५ छा०), ‘परितर्कणं मष्टो
द्विसा वा’ इति तत्र दौक्षितम् । प्रीतिसेवकयोस्तु तुदादित्वात् सुपत इत्येव ।

४— ‘यदास्य’ इति च ।

५— ‘सुच्छ्रितं न स्थात्’ इत्येव च ।

देवयजनेन देवा दिव गता, तादृशं कुर्वन् 'स.' दौक्षित. 'सदेवे'
एव 'देवयजने' ('यजते') दृष्टवान् भवति । अनेवविधस्य परिपक्षे
दोष माह— "स यद्वेति । निम्ने देवयजने 'दृष्टा' स्वय मेव
'अवरतर इव' अत्यन्त नीच एव 'स्यात्' । "तस्मादित्युपसहारः ।
अथ कात्यायन शौभिक मृत्तिस्वरण मभिधायाह— "देवयजनं
लोषयन्त उच्चतमम्"—इति^१ ॥ १ ॥

अय्यामपि धर्मविशेषाणाह— "तद्वर्त्तति" । 'वर्त्त' उच्चत 'वत्',
'तत्' देवयजन 'सम स्यात्', विषमस्य विषदुःप्रदर्शनात् तदभावात्
तत् सम कर्त्तव्यमित्यर्थः । समत्वेन "अविभक्ति" अपि खलु प्राचीन-
प्रवणम् । उद्दीचीनप्रवण वा भवेत्, यद्युच्चत्वेन देवानाम्, यद्युच्चत्वेन
मनुष्याणां च देवयजनसम्यक्त्वसम्भवात्, उभावसमन्विनोर्दिगोरन्य-
तरस्या प्रवणताभिधानं मित्यभिप्रायः । उदक्प्रवणत्वे यदर्थसिद्ध-
दक्षिणोच्चतमम्, तदाह— "दक्षिणत प्रत्युत्थित मिवेति । विष-
बाधमुक्तेन दक्षिणप्रवणत्वं निषेधति— "एषा वा इति । 'क्षिप्र'
अपिरेषैव कालेन 'असु परलोकम्, 'तयो ह' पूर्वोत्तरप्रवणत्वपक्षे-
ऽप्यदिरकात्मम् ॥ २ ॥

१— "देवयजनं लोषयन्ते । उच्चतमम् । समम् । अविभक्ति । अमितो
देवयजनमात्रदेशम् । गुरस्तादर्शम् । प्राक्प्रवणम् । उदम्बर । यत्किञ्चित्
प्राग्वर्त्तितम् । उदगतौषधिमूलोऽपरेऽन्ते विमितं कुर्वन्ति"—इति का० श्रौ० ७.
१. १०—१६ दश सूत्राणि दृष्टव्यानि ।

२— "दक्षिणत उच्चत सुदीचीनावतत प्राक्प्रवणं प्रागुदकप्रवणं वा
देवयजनम्"—इति आप० श्रौ० सू० १० २० १ ।

अथ देवयजनप्रदेशे^१ देवयजनान्तरपरिमितप्रदेशाधिक्य
निषेधति—“न पुरस्तादिति । स देशातिरेको यत्रमानभाष्ट-
र्यातिरेकाय भवति । तथा चापस्तम्ब—“न प्राचीन देवयजनाद्
देवयजनमात्रं सुखिषेत्”—इति^२ । दक्षिणोत्तरपथोरतिरेकस्तैषिक^३
इत्याह—‘काम इति । पर्याप्तान्ते पुनरन्वय देवयजनस्य पर्याप्त-
प्रदेशोपेत देवयजनं सङ्गृह्यकरं निम्नाह—“एतद्भु संव सङ्गृह्य मिति ।
प्रतिपाद्यं सर्वं निगमयति—“इति देवयजनेति । कृत्रिरिति
शेषः । अथ कात्यायन—“समं सविध्वज्जमितो देवयजनमात्रप्रदेशम्
पुरस्तादजम् प्राक्प्रवणं मुदम्वा”—इति^४ ॥ ३ ॥

अथाप्यानमुखेन देवयजनपदान्तरं साह—“तदु होमाचेति ।
वार्ध्या^५ सृष्टिं ‘वाग्वक्त्रं उवाच’ । यदा वयं देवयजनपरिग्रहाय
गताः, तदागौ ‘मात्यवक्त्रं’ आह । “वत्तवती वे वृचिबी, यावती

१—‘देवयजनप्रदेशे’—इति छ ।

२—आप० श्रौ० १०, २०, १० ।

३—‘तैषिक’—इति च ।

४—का० श्रौ० ८, १, १२-१० षट् सूत्राणि पर्याप्तोपानि ।

५—‘वार्ध्या’—इति सवकारं पाठं खीकृतोऽत्र मूले माथ्ये च डा०
वेवरेण । तत्र खीकृतो रोष-बोधविद्वाः सङ्गृहीते ‘वाटवेण’ कोट्येऽपि । परं
मिश्रैव पुरस्तादेक्य (११११०), परस्तात्तापरज (१४ ६ १० ८)
सृष्ट्यते ‘वार्ध्या’—इत्येव विवेकारः । तथा तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि “गोवधो
वार्ध्या”—इत्येव (१११ ६ ३) । अतोऽत्र मत्सङ्गद्वौलङ्गनिलिखित
पुस्तकानां येन चेत्तं सम्यग्दृष्टं दृष्टं भूतमाथ्यवोरिति ।

वेदिः—इत्यादिभूतेः^१ वेद्युपलक्षितदेवयजनस्य देवतात्मकसमस्त-
पृथिवीरूपत्वम्, अतो 'यत्र क्व च' मन्त्रेषु परिग्रहे सति तदुक्तलक्षण
मेव भवेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

याश्चक्षुष्यस्तु यद्यन्नालक्षणैर्ह्यग्निग्भिः परिग्रह एवोक्तलक्षणदेव
यजनपरिग्रह इत्याह—“अग्निजो ह्येवेति । ‘उद्भुवांसः’ श्रुतप्राप्ताः
‘वतूधानाः’ साङ्गप्रवक्ष्याधेतारः^२ । ‘वक्राः’ दोषरहिताः । अग्निजो
ऽपि श्रुताध्ययनादिष्वपि भवेदुरित्यहं मर्षोऽप्युक्तो भवति ॥ ५ ॥

यथोक्तदेवयजने यात् कर्त्तव्यं द्रष्टं तत् प्राचीनवशं कर्त्तव्य
मित्याह—“तच्छाक्षां वेति । ‘शाक्षां’ द्वािधं चतुरस्र द्रष्टं, ‘विमित’
सर्वतः समपरिमाणम्^३ ; अनयोदन्यतरत् ‘प्राग्यज्ञम्’ सिद्धयात् ।
प्राग्दिग्गः प्रशस्यार्थं मर्षवाद आह—“प्राची हीति । यस्मात्
प्रत्यग्दिग्गतात्^४ अतिगम्यमानान् प्रति पुरोदेशाद्विभाजनाः
प्रत्यद्गुह्योपाहृताः, ‘तस्मात्’ ‘तेभ्यः’ देवेभ्यः ‘प्राद् तिष्ठन् जुहोति’ ।
तस्मात् प्राचीनवशं सुपपद्यते^५ ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिक द्वािधितस्य ग्रथने कश्चिन्नियम आह—“तस्माद्गु

१—तै० स० ७. ४. १८. ६ अहं मरुत्या ।

२—‘वेदार्थं श्रुतवन्त’—इति (भा० श्रौ० ७. १. ८ सू०) वा० दे० ।

३—“विमितं चतुरस्रं स्यात् दशार्धमिष्टमाद्यत” —इतीह परिग्रहित-
कारणत्वम् । ‘दादशार्धमिष्टमाद्यत’—इत्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

४—‘प्रागदिग्गतात्’—इति स. च ।

५—“प्राद्वंशं पुरस्ताद्गुह्यं प्रतिदिग्गदार मुदग्वर्षं वा”—इति भा०
श्रौ० सू० ७. १. ११—२६ ।

हेति । 'अभिप्रसार्थं' पादावित्यर्थः । प्राग्दिक्प्रशंसायं दिग्विभाग-
रूपं सर्वथाद् माह—“या दक्षिणेति । 'यतो' 'देवाः' यजमानादीन्
प्रति' 'उपचक्रमुः', 'सा' प्राची 'शहीना' चन्द्रा । चदीया मनुष्य-
सम्बन्धितया तेषां मुदम्बशा प्राप्ता^१ । निर्माणान् प्रबिद्धं भित्तिह—
“तस्मान्नानुप इति । 'मानुषे' मनुष्याहं कर्मणि । 'दौक्षित्य'
प्राग्वा एव अन्येषां तु चदीचौतवन्नम इति शक्यता ॥ ७ ॥

सर्वतः परिश्रयणं विधत्ते—“तां वा एता मिति । वृद्धादि-
परिहाराय परिश्रयणं कर्तव्यम्, दौक्षित्येतरेभ्यो व्यवधानाय च
परिश्रयणं कर्तव्यं इति परिश्रयणमुक्तिः^२ ॥ ८ ॥

तत्रावैर्बर्णिकामा शूद्रादीनां मभिप्राशि निषेधति—“तत्र सर्वं
इवाभिपद्येतेति^३ ॥ ९ ॥

दौक्षित्य सर्वत्राग्यवहारं निषेधति—“न वै चेति । सर्व-
शब्दस्य सङ्कोचं माह—“प्राज्ञेन वैवेति । 'तस्माद्' प्राज्ञाणादि-
वर्णवयस्य पत्रार्हनाद् । 'चदि' 'शूद्रेष' 'संवादो' 'विन्देत्'
कथ्येत्, 'एतेषां' वैर्बर्णिकामां मध्ये 'एकम्', 'इमम्' शूद्रम्
'इति' एव मवेदानीं मुक्तप्रकारेण 'विचक्ष' ब्रूहीति स्वयं 'ब्रूयात्' ।

१—“प्राणा वा”—इति का० श्रौ० सू० ७. १. २७ । दीर्घचतुरस्रा
मुटो प्राप्तेति हरिश्चामो ।

२—“प्राचीमवशं करोति पुरस्तादुन्नतं पश्चात्तिनतं सर्वतः परिशि-
तम्”—इति व्याख० श्रौ० सू० १०. ५. १ ।

३—का० श्रौ० ७. ५. सूत्रं दृश्यम् ।

वीक्षया^१ सर्वोऽपि वचनप्रकार परिगृह्यते । 'एष' 'उपचार'
व्यवहार^२ ॥ १० ॥

धमन्त्रकशास्त्राप्रवेश विधत्ते—“अवारणी पाणौ कृतेति ।
'अध्यवस्यति' ग्राह्या प्रविशन् मन्त्रेणैतद् देवयजन मिति निश्चिनु-
यादित्यर्थः । अध्यवसानप्रकार साह—“म पूर्वाहुं मिति । 'सूपा-
राज' मध्ये स्तित^३ उन्नतमात्रा, तस्य 'पूर्वाहुंम्' 'अभिपद्य' गृहीत्वा
“एद मगन्म”—इति^४ 'यजु' ब्रूयात्^५ । अथ कात्यायन—“धमा-
रोक्ष्यामी ग्राह्यास्तत्र पूर्वाहुं यहीनारपिपाक्षिराहेद मगमेति”—
इति^६ । मन्त्रस्य द्वितीय पाद देवप्रवृत्तात्पर्याभिधानेन व्याचष्टे—
“तदस्य विशैरिति । श्रुताध्ययनवद्विर्मास्यै । 'अचिभ्या' 'यत्'
'ईचन्ते, 'तत्' 'ते' विशैर्देवै 'जुष्टम्' इत्यर्थः ॥ ११ ॥

“यदाहेति । द्वितीय पाद व्याचष्टे— “स्तृक्षामाभ्या मिति ।

१—‘वीक्षया’—इति ड । वीक्षया—श्रुताविह ‘इम मिति विचक्षेति
वाक्य द्विरुक्त्वा प्रयादिति यावत् ।

२— का० श्रौ० ७ ३ ५ सूत्र दृष्टव्यम् ।

३— ‘मध्योदित’—इति घ, ङ ।

४— “एद मगन्म देवयजन पृथिव्या यज देवास्तो अशुचन्त विन्दे ।

स्तृक्षामाभ्या सन्तस्तो यजुर्गो रागस्रोभेय समिमा मदेम ॥’—

इति य० वा० च० ३ १ १ मन्त्रपाठ ।

५—‘प्रागवप्रस्य मध्यम सूपांराज मारग्य अपवीति वाजसनेयकम्’—

इति व्यास० श्रौ० सू० १० ४ ३ ।

६— का० श्रौ० सू० ७ १ २४ ।

‘यजुर्भिः’ क्रियमाणं यज्ञस्वरूपम् ‘यजुश्चामाभ्यां’ स्तोत्रशस्त्राभ्यां
 ‘तरन्तः’ पारं प्रापयन्तः इति तत्र भागश्च ‘उदृच’ परिसमाप्तिं
 प्राप्नोमीत्युक्तवान् भवति । चतुर्थपादस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—
 “रायस्योषेति । ‘भूमा’ वज्रभाव एव ‘रायस्योषो’ धनपुष्टिः,
 स च ‘भूमा’ साक्षात् ‘श्री’ एव, तस्मात् ‘एतद्’ यागपाठे
 ‘वाग्निषम्’ एव आग्राह्ये । तद्वितीयमामस्य तात्पर्यं माह—“स
 मियेति । लोके यः श्रियं परमतां च गच्छति, तम् ‘इयम्’ अन्नं
 ‘मदति’ मोदत इत्याहुः ; अतो मन्त्रे यः मियेति भाग्यं माहे-
 त्यर्थः ॥ १९ ॥ १ [१. १.] ॥

इति श्रीनायणायार्च्यकिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनयज्ञतपयन्नाद्यायभाष्ये

तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

अपराह्णे दीक्षेत । पुरा केशश्मश्रुर्वुपनाद्युत् कामु-
 येत तुदश्रीयाद्युद्धा सम्पुद्येत व्रतः ह्येवास्यातोऽशनं
 भवति ययु नाशिशिषेदुपि कामुं नाश्रीयात् ॥ १* ॥

* एतदन्तरं मिह ‘शतं १३००’—इति य-पुस्तके ।

अथोत्तरेण शुखां परिश्रयन्ति । तदुदकुम्भं मुप-
निदधति तन्नापित उपतिष्ठते तत्केशश्मश्रु च व्यपते
नखानि च निरुन्ततेऽस्ति वै पुरुषस्यामेध्यं युवास्यापो-
नोपतिष्ठन्ते केशश्मश्रु च वा ऽश्वस्य नखेषु चापो नोप-
तिष्ठन्ते तद्यत्केशश्मश्रु च व्यपते नखानि च निरुन्तते
मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽहुति ॥ २ ॥

तद्वैके । सुर्वं ऽश्व व्यपन्ते सुर्वं ऽश्व मेध्या भूत्वा
दीक्षिष्यामह ऽहुति तदु तथा नु कुर्याच्चद्वै केशश्मश्रु च
व्यपते नखानि च निरुन्तते तुदेव मेध्यो भवति तस्मादु
केशश्मश्रु चैव व्यपेत नखानि च निरुन्तते ॥ ३ ॥

स वै नखान्वेषुग्रे निरुन्तते । दक्षिणस्यैवुग्रे सव्यस्य
वा ऽश्रुमे मानुपेऽयैवं देवचारुपयोरेवुग्रे कनिष्ठिकयोर्व्वा
ऽश्रुमे मानुपेऽयैवं देवचा* ॥ ४ ॥

स दक्षिण मेवुग्रे गोदानं वितारयति । सव्यं वा
ऽश्रुमे मानुपेऽयैवं देवचा ॥ ५† ॥

स दक्षिण मेवुग्रे गोदानं मुभ्यनत्ति । इमा आपः
शु मु मे सन्तु देवीरिति स यदादेमा ऽश्रापः शु मु मे

सन्तु देवीरिति व्यजो वा ऽध्यापो व्यजो हि वा ऽध्याप-
त्तुस्माद्येनैता युन्ति निम्बं कुर्वन्ति युचोपतिष्ठन्ते निर्द-
हन्ति तत्तुदेतु मेवैतद्व्यजः शमयति तयो हैन मेघ व्यजः
शान्तो नु हिनस्ति तुस्मादाद्येमा आपः शु मु मे सन्तु
देवीरिति* ॥ ६ ॥

अथ दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति । ओपधे चायस्वेति
व्यजो वै द्युरस्तुथो हैन मेघ व्यजः द्युरो नु हिनस्त्यथ
द्युरेणाभिनिदधाति स्वधिते मैनः द्विःसीरिति व्यजो
वै द्युरस्तुथो हैन मेघ व्यजः द्युरो नु हिनस्ति ॥ ७ ॥

प्रच्छिद्योदपाधे प्रास्यति । तूष्णीं मेवोत्तरं गोदान
मभ्युनक्ति तूष्णीं दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति तूष्णीं द्युरे-
णाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपाधे प्रास्यति ॥ ८ ॥

अथ नापिताय द्युरं प्रयच्छति । सु केशग्नश्च व्यपति
सु यदा केशग्नश्च व्यपति ॥ ९ ॥

अथ स्नाति । अमेध्यो वै पुरुषो यदुद्धतं व्युदति
तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा ऽध्यापो मेध्यो भूत्वा दीक्षा
ऽदुति पविचं वा ऽध्यापः पविचपृतो दीक्षा ऽदुति तुस्माद्वै
स्नाति ॥ १० ॥

* 'विति'-इति स, 'विति'-इति य ।

सु स्याति । अयापो अस्मान्मातुरः शुन्धयन्त्वित्येत-
 द्वाह शुन्धयन्त्विति एतेन नो एतुषः पुनन्त्विति तद्वै
 सुपूतं यं एतेन पुनंस्तुस्मादाह* एतेन नो एतुषः पुन-
 न्त्विति च्चिश्च५ हि रिमं प्रवृहन्ति देवीरिति यद्वै च्चिश्च५
 सुर्व्वं तद्युदमेध्यु५ रिमं तत्सुर्व्वं५ चास्मादमेध्यं प्रवृहन्ति
 तुस्मादाह च्चिश्च५ हि रिमं प्रवृहन्ति देवीरिति† ॥ ११ ॥

अथ प्राडिबोदहुत्क्रामति । उद्दिदाभ्यः शुचिरा पूत
 ऽएमीत्युद्याभ्यः शुचिः पूत इति‡ ॥ १२ ॥

अथ व्यासः पुरिधत्ते । सर्व्वत्वायैव स्वा मेवास्मिन्नेतत्त्वचं
 दधाति या इ वा ऽद्वयं गोस्त्वक् पुरुषे द्वैपात्र ऽव्यास ॥ १३ ॥

ते देवा अभ्रवन् । गौर्व्वा ऽद्वयं सुर्व्वं विभर्त्ति
 हुन्तु येयं पुरुषे त्वग् गव्येतां दुधाम तुयैषा व्यर्पन्तं तुया
 हिमं तुया घृणिं तितिश्चिष्यत ऽडुति ॥ १४ ॥

तेऽवच्छाय पुरुषम् । गुव्येतां त्वच मदधुस्तुयैषा व्यर्पन्तं
 तुया हिमं तुया घृणिं तितिश्चिष्यते ॥ १५ ॥

अवच्छितो हि वै पुरुषः । तुस्मादस्य युचैव ज च

* 'एतेनोपनस्तुस्मादाह'-इति ग ।

† 'रिति'-इति ख, 'रिति'-इति ग ।

‡ 'इति'-इति ख, 'इति'-इति ग ।

§ 'तितिश्चिष्यते'-इति पाठो दृष्ट A-नामपुस्तके डा०-विषयेकः ।

कुशो वा युद्धा विवृणुति तुत एव लोहित मुत्पतति
तुस्मिन्नेतां त्वच मदधुर्व्वास एव तुस्मान्नान्यः पुरुषाद्वासो
विभर्त्येताः॥ द्यस्मिंस्त्वच मदधुस्तस्माद् सुवासा एव
बुभूयेत् स्वया त्वचा सुमृद्धा ऽइति तुस्मादुप्यस्त्रीलुः
सुवाससं दिदृक्षन्ते स्वया हि त्वचा सुमृद्धो भवति ॥ १६ ॥

नो हान्ते गोर्नमः स्वात् । वेद व गौरहु मस्य त्वचं
विभर्मुति सा विभ्यतौ वसति त्वचं म ऽश्वादास्यत
ऽइति तुस्माद् गावः सुवासस मुपैव निश्रयन्ते ॥ १७ ॥

तस्य वा ऽएतस्य व्याससः । अग्नेः पर्यासो भवति
व्यायोरतृष्णादो नौविः पितृणां सप्याणां प्रघातो
व्यिश्रेपां देवानां तुन्तव आरोका नृक्षचाणा मेव हि
वा ऽएतत् सुर्वे देवा अन्यायत्तास्तुस्मादीक्षितवुसनं
भवति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽश्रुहतः स्यात् । अयातयामतायै तद्वै निघ्येष्टवै
ब्रूयाद्युदेवास्याचामेध्या सृणुति* वा व्ययति वा तुदस्य
मेध मसदिति† युद्युः स्यादद्विरुभ्युक्षेन्मेध मस-
दित्वथो युदिदः स्नातवस्यं निहित मपल्लनकृतं भवति
तेनो ह्यपि दौक्षेत ॥ १९ ॥

* 'चामेध्या सृणुति'—इति सा०-मयमत इति डा० वेदश्व ।

† 'मुनिति'—इति क, ग ।

तत्पुरिधत्ते । दीक्षातपसोस्तनूरसौत्यदीक्षितस्य वा
 ऽश्वस्यैषाधे तनूर्भवत्यश्वाच्च दीक्षातपसोस्तुस्मादाह दीक्षा-
 तपसोस्तनूरसौति तां त्वा शिवाः शग्मां पुरिदध
 ऽहुति तां त्वा शिवाः साध्वी पुरिदध ऽहुत्येवैतदाह
 भद्रं व्युर्णं पुण्यन्निति पापं वा ऽप्यो ऽप्ये व्युर्णं पुण्यति
 यु ममु मुदीक्षितोऽप्याह भद्रं तुस्मादाह भद्रं व्युर्णं
 पुण्यन्निति ॥ २० ॥

अथैनः शालां प्रपादयति । सु घेन्वे चानडुहय
 नाश्रीयाद् घेन्वनडुहौ वा ऽहदः सुर्व्वम्बितस्ते देवा
 अमुवन् घेन्वनडुहौ वा ऽहदः सर्व्वं बिभृतो हुन्त
 युदन्येषां व्ययसां व्यीर्य्यं तुहेन्वनडुहयोर्दुधामेति स
 युदन्येषां व्ययसां व्यीर्य्यं मासौतुहेन्वनडुहयोरदधुस्तस्मा-
 हेनृश्वेवानवांश्च भुविष्ठं भुक्तस्तुद्धैतत् सव्वीश्य मिव
 यो घेन्वनडुहयोरश्रीयादुन्तगतिरिव तः ह्राहुत मभि-
 जनितोर्जायायै गर्भं निरवधीदिति* पापु मकदिति
 पापु कौर्त्तिस्तस्माद्देन्वनडुहयोर्नाश्रीयात् तुदु होवाच
 याज्ञवल्क्योऽश्वाम्येवाहु मःसलं वेद्भवतुति ॥ २१ ॥ २ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [१० २०] ॥

* 'निरवधीदिति - इति ख, डा - नेनरदृष्टम् ।

अथ दीक्षाकाले विधत्ते— “अपराह इति । ‘अपराह’
 प्रकृतृतीये भागे^१ । अथ दीक्षिताग्रविषये सर्वाग्र मध्यजानाति—
 “यत् कामयेतेत्यादिना । यथेष्टभोजने उपपत्ति माह— “मतं
 द्वाप्राप्त इति । ‘मत’ अमादुर्भोजनादूर्ध्वकाले ‘मतम्’ ‘एव’
 खलु केवलं यद्यपि नैव, अत इदानीं यथेष्टं भुञ्जीत । तथाच-
 पक्षम्,— “तथाग्रित’ आद्यया ततो दीक्षासु कर्तव्यः-कर्तव्यो
 मतं मुपेयात्” इति^२ । इच्छया अग्रभावापच मयाह— “यदीति ।
 कात्यायन— “अथ भुपहरन्त्यसौ हविष्य ममांसम्—००अपराह-
 ऽग्रातीष्ठ भुपक्ष वा न वेति” ॥ १ ॥

शालाया उत्तरभागे क्षौरार्थं परिययत् विधत्ते— “अथोत्तरे-
 णेति । तत्रास्त्रिधुदकुम्भपरिहते देशे ‘ग्रपित,’ निवसेत् । तत्र
 केचिन्मनुष्यं न खनिकर्तनं च कुर्यात् । तत्रोदकुम्भस्त्रापनप्रयोजन
 माह— “अग्निं वा इति । अमेध्यानां केशजखानां निर्वग्रयेण
 सुखच्छेदनाद्य उदकुम्भमग्निधानेन भक्तित्वं मित्यर्थः^३ ॥ २ ॥

१— ‘दीक्षान्तकाल’-इति च । २— “य कामयेत तपस्वी
 स्यादिति तं पूर्वार्हे”-इति च व्याप० श्रौ० सू० १०. १२. २ ।

३— अस्यापक्तमग्न्यास्य पूर्वधतिस्त्वेवम्— “अन्नं मग्नाति तर्पिर्मधु-
 मिश्रं, दधि, मधु वा, वदस्य मग्नं प्रियं तदग्राति, तदेवाभ्यामुष्णोष्णो
 भवतीति विद्यायते, तथाग्रितं स्यात् यथा ततो दीक्षासु कर्तव्यः-कर्तव्यो
 मतं मुपेयात्, पुरस्तादा केशवपनादासतो वा परिधानाद् भोजनं मेदे
 समामनति”-इति व्याप० श्रौ० सू० १०. ६. ७-१० ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. २, ४, ५, ६ ।

५— “उत्तरेण यद्धि” आग्रवत् परिश्रिते च मासः केशजमथू वापयते”-
 इति व्याप० श्रौ० सू० १०. ५. ६ ।

सर्वाङ्गवपन सुपन्त्य निराचष्टे— “तद्वैके सर्व एवेति । सर्व-
त्रिचपि देहे केगम्यशुनखेय्वेव प्राचुर्वैण मृतत्वक् सर्वान्तर्हृजंतिनैव
वर्ग मपि मेथं भवतीत्यभिप्रायः । अथ सूत्रम्— “उत्तरे परित्त
वदकुम्भवत्यापु दीक्षा, नापित्त उपतिष्ठति”—इति^१ ॥ २ ॥

मातुपत्तयास्तुपन्त्यामसुमेन गच्छाना मेव, तथापि मन्त्रपादमैव,
तथाप्यङ्गुष्ठयोरेवेति चपाणां प्राथम्य माह— “स वै मखान्येवे-
त्यादिना । ‘देवता’ द्वेषेण, देवसम्बन्धिकर्मणि एवं कर्तव्य
मित्यर्थः^२ ॥ ३ ॥

दक्षिणभागस्य प्राथम्य माह— “स दक्षिण मेवेति । ‘गोदानं’
नाम कर्णकोपरि प्रदेशः^३, तं ‘वितारयति’ विभजेत्^४ । यस्य चाये
वपनम्, तस्यैव चोन्दनप्राथम्यं युक्तम्^५ ॥ ४ ॥

समन्तकं वपन माह— “इमा आप इति^६ । ‘आपः’ ग्रं
सन्तु— इति ज्ञानिप्रापनायाः क्रौर्यप्रसङ्गं दर्शयति— “वक्षो वा
आप इति । एतत् प्राग् व्याख्यातम्^७ ॥ ५ ॥

१— का० श्री० सू० ७. २. ७, ८ क ।

२— “गच्छानि निहन्त्यङ्गुष्ठप्रभृतौनि दक्षिणदन्तस्य प्रथमम्”—इति
१० श्री० सू० ७. २. ८ ख ।

३— ‘वपद्विर्गंवि एषिर्था दीयत इति गोदानम्’—इति का० सू० १० ।

४— कर्णतादिना तत्स्थानं केग्रान् विभटान् कुर्वदित्यर्थः ।

५— “दक्षिणं गोदानं वितार्यैवचोमा आप इति”—इति का० श्री०
१०. २. ८ । आप० १०. ३. ८, ९, १० उपपत्त्यवि द्रष्टव्यानि ।

६— वा० सू० ३. १. २ ।

७— १. १. १. १० (१ भा० २८ ९०) द्रष्टव्यम् ।

चुरविदारणपरिहाराय केशानां मुपरि दर्भस्थापनं समन्तं
 माह— “अथेति । “दर्भतण्डक मित्वादि” । दर्भपाणिरित्यर्थः ।
 चुरस्य हिमकृत्वात् ततः पाञ्चनप्रार्थना । तत्र समन्तकं चुरनिधातुं
 माह— “अथ चुरेणेति” ॥ ७ ॥

“प्रच्छिद्येति । स्पष्टम् । उत्तर गोदानोद्भवादिकं समन्तकं
 मित्वाह— “दृष्ट्वा मेवेति” ॥ ८ ॥

“अथ नापितायेति । स्पष्टम्” ॥ ९ ॥

स्नाने विधाय प्रणमति— “अथ स्नातीति । एतन् व्रतोपाय-
 नार्थवादवाक्यवद् व्याख्येयम्” ॥ १० ॥

स्नानमन्त्रं साह— “य द्वातीत्यादिना । “आपो अस्मानिति^१
 ‘मातरः’ श्रोत्रधिवनस्पत्यादिसकलनिर्माद्यः ‘य द्वातेन’ वापयन्ति,
 तस्यैव सुपूतत्वाद् द्वातेन पुनरिति प्रार्थनं युक्तं मित्यर्थः । द्वितीय-
 पादस्य तात्पर्यं साह— “किञ्च हीति । “रपो रिप्रं मित्रं पाप-
 नामनी भवतः”—इति^२ निबन्धम् । ‘यद् विप्रं’ तत् सर्वम् अर्च्यते,
 ‘यत् अमेध्यं’ ‘तत् रिप्रम्’ । अतो देवगतं मालिन्वं मात्मगतं
 पापं सर्वं द्योतमाना आप ‘अस्माद्’ वज्रमानात् अपगमयति
 यतः, अत एव साह मन्त्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उद्दिदाम् इति चरमपादस्य पृथग् विनियोगं साह— “अथ
 प्राङ्निवोद्दुत्कामतीति । ‘आभ्यः’ अद्भ्यः सकाशात् शङ्ख एव सन्
 उद्भङ्गामीति तत्कार्यः^३ ॥ १२ ॥

वासःपरिधानं विधाय प्रशंसति— “अथ वास इति” । ‘परि-
 धानम्’ उपसंख्यानम्, तद्वारणं सर्वस्यैव हीचितस्य ‘सर्वतापैव’, न
 त्वतिरिक्तं कश्चिद् विप्रेषोऽस्तीत्येवकारेणाह । अतो वासोधारणेन
 ‘अथ मेव’ हृतवान् भवति यस्मात्, तत एतद्वारणस्तः सर्वतः
 मित्यर्थः^४ । उपरितनयनः सर्वोऽपि एतस्यैवोपपादकः । इदानीं

१— वा० सू० ३. ०. १ ।

२— निब० ० ३ ५ ।

३— “उद्दिदाम् इत्युत्कामति”—इति वा० श्रौ० सू० ० २. १५. ४ ।

मन्त्रस्य वा० सू० ३. २. १ ।

४— ‘क्षौमं वसो’—इति वा० श्रौ० सू० ०. १. १६ ।

५— ‘यस्मात् तत्र एव धारणम्, अतः सर्वतः मित्यर्थः’—इति घ ।

गयाश्रिता (‘द्वये’) लक्ष् (‘अग्ने’) पुरा ‘पुरुषे’ (‘आश’) व्यिता ॥ १२ ॥

‘ते देवा इति ।) ‘देवा.’ किमर्थं मियं लक्ष् पुरुषे वर्त्तते, गोषु बह्वपकारवती, अतस्मां लक्षं तत आदाय गवि स्थापयामो दृष्टिहिमादिकं परिहरन्निति पुरुषाद् गवि आधारयम् ॥ १४, १५ ॥

“अवच्छिन्न इति ।) पुरुषादपगमे सिद्धं माह— “तस्मादस्येति । कुशाद्युपपाते मति रक्त्वावद्वर्णनाद् देवैस्त्वचो विकर्त्तनं सिद्धं मित्यर्थः । तद् पुरुषाणां निस्त्वक्तपरिहाराय वस्त्रं मकरपदम् । तस्मात् तेषां मेधासाधारणं मभूत् । धृतेन च सम्भूयितो भवति । तथा च लौकिका आहुः— ‘वस्त्रं पुरुषस्याक्षह्वारः’-इति । लोके निन्दितं मयि सुशस्य समाशादौ सम्भूय पश्यति ॥ १६ ॥

पुरुषस्य त्वचो गवि स्थापनं यदस्ति, तत् किमर्थं मिति प्रश्न-
ज्ञात् कश्चित् कश्चित् पुरुषार्थनियमं माह— “नो हान्त इति ।
कदाचिदपि नोभमौघे विवाहा न भवेत् । यस्मान्नु मा ‘अस्य
मर्चं’ धारयामीति जानीतेत्यतो ‘न मयः स्यात्’ । जानातु माम
का हानिरित्यत आह— “मा विभ्यतीति । पुनस्तत्पक्षेद्भयान्
‘भभमी’ भौत्या कथ्यते । “तस्मादिति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

विहितं वस्त्रं सर्वदेवतात्मकत्वेन प्रशंसति— “तस्य वा इति ।
‘तस्य’ वस्त्रस्य, परितः तिर्यक् अष्टत इति ‘पर्याप्तः’ तिर्यक्-तन्तु-
मन्त्रम् । य ‘अग्ने. भवति’ अग्निदेवताको भवति, सरेऽभिमत-
रत्यर्थः । ‘यनुश्चाद्.’ यनुलोमं साध्याद्यत इति । य ‘वायो’

भवति । 'नीचि' आद्यन्तप्रदेश । स 'पितृणाम्' । 'प्रघात' ^१ सर्व-
हननस्थान निक्किडौभूतप्रदेश । स 'सर्पाणाम्' । 'तन्तव' स्वरूपेण,
'विशेषा देवानाम्' । 'आरोक्ता' मध्यच्छिद्राणि ^२ । तत् 'मल-
शाणाम्' । 'तस्मात्' सकलदेवत्वानात् 'दीक्षितवचनम्' अवश्य
भवितव्यम् ॥ १८ ॥

तस्य वस्त्रस्य नवत्वं विधत्ते— 'तदा अहत मिति । 'अयातया-
मतायै' अग्निविह्वलाय 'तत्' 'अहत' वस्त्र 'नित्येष्टवै' चाक्षयित
मन्य 'ब्रूयात्' । 'अस्य' वस्त्रस्य 'यत्' 'अमेध' 'आहवसति' आह-
वोति, आशिष्ट करोति निर्माणकाले, सदैव 'वधति' च । 'अहत'
चेत् अभ्युक्ष्य मेव कर्तव्यम् ^३ । तस्यचोशन 'मेध मधेदिति' मेधार्ध
मधेदिति चाक्षयम् ।

पदान्तर माह— "अथो यदिद मिति । छातेन पुष्पेणा-
च्छाद्य धार्यम्, 'अपस्त्यन्ननक्त' चारुद्रव्यवहितेनाधीतम् ^४, प्रतिदिन
प्रक्षाद्य यदेव धार्यते, तदित्यर्थ । तेन वा दीक्षेत ॥ १९ ॥

१ "प्रघातो रणेन शलाकोबधानेन वा प्रघातः"—इति तै० स० १ २,
१, १ १ का० भा० ।

२— 'मध्ये छिद्राणि'—इति च ।

३— "नित्येष्टवै ब्रूयादद्यत चेदग्निर्भुक्ष्य"—इति का० श्रौ० सू० ७
२, १० । 'अहत मपरिहित मरज्ज च । अभ्युक्ष्य तद्वत्स्येव । तस्याग्निः
प्रक्षावितस्त्राणि अभ्युक्ष्येन मेधया मधेवि'—इति तत्र या० दे० ।

४— का० श्रौ० सू० ७ २ १८ । 'अथदा—'अगौवधीत मरज्ज-
प्रक्षावितं यत् परिधत्ते'—इति तत्र या० दे० ।

उक्तविधस्य वामस्य समश्चक परिधानं विधत्ते— "तत् परि-
धत्त इति । दीक्षातपसोक्षनूरुमीति^१ । 'आह' मन्त्रभाग ।

'अधो' प्राक् 'अदीक्षितभ्येषा तनू' आमीत्, 'अथ' इदानीं तं
दीक्षितदण्डलयाजिनधारणनमोताभ्यङ्गादिसाध्य मन्त्रकारं तपो-
ऽग्रनवर्जगादिजयक्षेत्रसहस्रात्मकम्, तदुभय मनेन प्राप्तत्वाद् ।
'दीक्षातपसोक्षनूरुमी' इति शब्दस्य तात्पर्यं साह— "माध्वी
मिति । यस्तस्य तनुस्याभिधृतात् स्त्रीलिङ्गता । तृतीयभाग मनुष्य
व्याचष्टे— 'भद्र वक्ष पुष्यविति । भद्रत्वसमर्पणाय पूर्वशामद्रव्य
प्राप्नोति— पाथ वा एष इति ॥ १० ॥

अथ चौरानन्तरं स्नातस्य भूतवासस्य शस्त्राप्रवेशं विधत्ते—
'अधैन मिति । शपादयति' शमयेदध्यु^२ । अस्याप्यग्रनकासत्वा-
दवाग्रने कस्मिन्निधम साह— 'य धेवै वेति । धेनो चौरादि-
कम् अनङ्गुहं धन्वन्धि कर्पणसाध मिश्रार्थं । तदुभय 'वाग्नौयान्'
धेनवङ्गुहयो सर्वजगदुपकारकत्वात् तदीयाग्रनप्रतिषेध इत्यर्थं ।
एतदेवोपपादयति— ते देवा इत्यादिना । अमया सवोपकार-
कत्वं विज्ञाय देवै 'वयसाम्' 'अभ्येषा (च) पशूना 'वीर्यं' गार'
नादाय धेनवङ्गुहयो स्थापितत्वात् तद्व्यतः सवाग्रन भवति । तस्य
च जायाया^३ गर्भमभावै सति तत् पराग्रन त रेतोरूपेण परिणत

१— 'वा स० १ २ ३ ।

२— वामग्रतः प्रवेष्टयति ?—इति का० श्रौ० सू० १० ३ १ ।

३— वीर्यसाह—इति च ।

४— जायाया—इति च ।

‘गर्भे’ हिंसात् । तत् ‘पाप्मीर्भिः’^१ स्थात् । तदुभयोरत्रं ‘नाश्री-
यात्’ । अत्र याज्ञवल्क्यपच साह— “तद् होवाचेति । यस्मादुभ-
याग्ने शरीरम् ‘अंघ्रि’ भवति’, तस्मात् ‘अन्नाम्यहं’ तपोरन्न
मश्रीया मेव । एकहायनप्रभृत्या पचद्वायना गावो कर्वांसि; तपैवा-
पक्षमेवाभिधानात्^२ । अत्र कात्यायनः— “ध्वेन्यदुहयोर्नाश्रीयात्,
पुरुषधर्मो वासभावात्, अमलभोजनं वा-इति^३ ॥ २१ ॥ २ [१.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१— ‘पापी कौत्ति’-इति मूलपाठः, स्थाविष तस्यैवार्थः ।

२— यंसौ विद्योते वक्षसाईलज । यस्तौ च वाऽऽमूले, तौ तु सर्व-
स्त्राणि भवत इति विशेषणानुवपत्तिः, यतोऽन्नास्त्राणां वप लक्ष्यते । “धत्वा-
नाभ्या कामश्चे”-इति हि (वा० सू० ५, २, ६८.) जप् प्रत्ययः । “यसवान्
माससौऽधज”-इति चास्रः २, ६, ४४ ।

३— “यस्यैष्टौ स्वर्गवर्तो दद्यात्, या हि सर्वाणि वशति”-इत्यादि
तै० ब्रा० ३ १२, ५, ६ सा० भा० चापि द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्री० सू० ७, २, २३, २४, २५ ।

५— ‘यस्यमोर्ध्वन्यदुहयोर्नाश्रीया भोजनं वा कर्त्तव्यम्; तदु०—
यनोति युते (३.१ २, २१.) । स्यूत चेद्देन्यदुहं भवति, ततोऽह मयाम्ये-
वेति याज्ञवल्क्य उवाचेत्यर्थः-इति आ० श्री० ७, २, २३ सू० वा० ६० ।

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

अपु. प्रणीय । आग्नावैष्णव मेकादशकपालं पुरो-
डाशं निर्व्वपत्यमिर्व्वै सुर्व्वा देवता अग्नौ हि सुर्व्वाभ्यो
देवताभ्यो जहत्त्यमिर्व्वै यन्मुस्यावराद्धो* विष्णुः परार्द्ध-
स्तत्सुर्व्वायैवैतद्देवताः परिगृह्य सुर्व्वं च यज्ञं परिगृह्य
दीक्षा ऽहुति तस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरो-
डाशो भवति ॥ १ ॥

तद्वैके । आदित्येभ्यस्त्वं निर्व्वपन्ति तुदस्ति पुर्युदित
मिवाष्टौ पुत्रासौ ऽश्रुदितेर्य्ये जातास्तुन्वस्पुः । देवां २॥
ऽरुप प्रैत्सप्तभिः पुरा मार्त्ताण्डु मास्यदिति ॥ २ ॥

अष्टौ च वै पुत्रा अदिते । यांस्त्वेतद्देवा आदित्या
द्वत्याश्चक्षते सप्त द्वैव तेऽविकृतः हाष्टमं जनयाञ्चकार
मार्त्ताण्डुः सन्देष्टो† द्वैवास यावानेवोर्द्धस्तावांस्तियं‡
पुरुषसन्मित ऽहुत्यु द्वैक ऽब्राह्मः ॥ ३ ॥

तु ऽऽ द्वैतु ऽऽऽऽ । देवा आदित्या युदस्मान्त्वज-
निमा तुदमुयेव मृदन्तेमं विक्कुरवामेति तं विचक्रुर्य्यु-
धायं पुरुषो विव्रतस्तुस्व यानि मास्तानि सङ्कृत्य

* 'यन्मुस्यावराद्धो'—इति या०—सम्मत इति डा० वेबर ।

† 'दिवो'—इति क ।

‡ 'सन्देष्टो'—इति या०—सम्मत इति डा० वेबर ।

सन्ध्यासुस्ततो हस्ती सुमभवत्तस्मादाहुर्न हस्तिनं प्रति-
 यल्लीयात्पुरुषाजानो हि हस्तीति यु मु ह तुद्विचक्रुः
 स विवस्वानादित्यस्तस्येमुः प्रजाः* ॥ ४ ॥

सु होवाच । राभुवान्ने† सु प्रजायां यु एतु मादि-
 त्येभ्यश्चरुं निर्व्वृपादिति राभोति द्वैव यु एतु मादि-
 त्येभ्यश्चरुं निर्व्वृपत्ययं त्वेवामावैष्णवः प्रजातः ॥ ५ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्वो भवन्ति । उपाःशु देवते
 यजति पुष्प प्रयाजा भवन्ति चुर्योऽनुयाजाः संयाजयन्ति
 पुलौः सर्व्वत्वायैव समिष्टयजुरेव नु जुहोति नेदिदं
 दौक्षितवुसनं परिधाय पुरा यज्ञस्य सशस्याया क्रुतं
 गुच्छानीत्युक्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः‡ ॥ ६ ॥

अथाग्नेण शुक्लां त्रिष्टम्भयज्ञे । श्रुर्व्वं पुरुषोऽय-
 च्छितो ऽनरुर्व्वैतुद्ववति युदुभ्यज्ञे॥ गुवि वै पुरुषस्य
 त्वग्गोव्वां ऽतन्नुपनीतं भवति स्वयैवैन मेतुप्पचा
 सुमर्हयति तुमाद्वा ऽश्रुभ्यज्ञे ॥ ७ ॥

तद्वै नुवनीतं भवति । एतं व्यै देवानां फाण्डं

* 'प्रजा'-इति म ।

† 'राभुवान्ने'-इति या०-सम्मान इति डा० वेव ।

‡ 'यज्ञ'-इति म ।

§ 'युदुभ्यज्ञे'-इति म ।

मनुष्याणां मयैतन्नादैव घृतं नो फाण्डः स्यादेव घृतः
स्यात् फाण्ड मयातयामुतायै तुदेन मयातयामैवायात-
यामानं करोति ॥ ८ ॥

तु मुभ्यनक्ति । शीर्षतोऽग्र ऽश्वा पादाभ्या मनुजोमं
महूनां पुयोऽसौति मुद्य द्रुति इ वा ऽरतासा मेकं नाम
यह्नुवां तासां वा ऽएत पुयो भवति तुस्मादाह मुहूनां
पुयोऽसौति व्यर्घाद्वा अस्ति व्यर्घो मे देहौति नात्र तिरो-
हितं सिवास्ति ॥ ९ ॥

अथाख्यायानक्ति । श्रुर्वै पुरुषस्यासि प्रशान्तमेति
इ स्माह यावत्त्वयो दुरह इव ह्यस पुयो हेवास्य
दूषीका ते ऽएवैतदुनरुप्यकरोति युदुध्या*यानक्ति ॥ १० ॥

युच वै देवाः । असुररक्षसानि जघ्रुस्तच्छुष्णो
दानवः प्रव्यङ् पतित्वा मनुष्याणां मुखीणि प्रविवेश सु
एष कनूनिनः कुमारकु इव पुरिभासते तुस्मा ऽएवैत-
द्यह्नु मुपप्रयुन्सर्वतोऽग्नपुरां पुरिदधात्यश्मा* ह्याञ्ज-
नम् ॥ ११ ॥

चैककुदं भवति । युध वा ऽदुन्द्रो व्युध मुहंस्तुस्य
यदुध्यासौतं गिरिं चैककुदं मकरोत्तद्यत् चैककुदं भवति
चक्षुष्यैतद्युदधाति तुस्मात् चैककुदं भवति युदि

वैककुदं नु विन्देदप्यवैककुद मेव स्यात्समानौ ह्येवा-
ञ्जनस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेपीकयानुक्ति । वृजो वै शरो विरक्षुस्तायै
सुतूला भवत्यमूलं वा इदं मुभयतः पुरिच्छिन्नः रुक्षो-
ऽन्तरिक्ष मनुचरति युथायं पुरुषोऽमूल उभयतः
पुरिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तद्यत्सुतूला भवति
विरक्षुस्तायै ॥ १३ ॥

स दुक्षिण मेवाम्भुनाऽनुक्ति । सव्यं वाऽभुमे मानुपे-
ऽयैव देवचा* ॥ १४ ॥

स आनुक्ति । वृत्रस्यासि कनूनीक इति वृत्रस्य
ह्येषु कनूनीकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहीति नाच
तिरोहित मिवास्ति ॥ १५ ॥

स दुक्षिणः सकृद्युपानुक्ति । सकृत्तूष्णीं मथोत्तरः
सकृद्युपानुक्ति द्विस्तूष्णीं तदुत्तरं मेवैतदुत्तरावत्
करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पुञ्चकृत्व आनुक्ति । संवत्सरुसमितो वै यज्ञः
पुञ्च या इत्यतः संवत्सरस्य तुं यञ्चुभिराप्नोति
तस्मात्पुञ्चकृत्व आनुक्ति ॥ १७ ॥

अयै नं दर्भपवित्रेण पावयति । अमेध्यो वै पुरुषो

यदुद्धतं व्युदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वै दर्भा मेधो
भूत्वा दीक्षा ऽहुति पवित्रं व्यै दर्भाः पवित्रपूतो दीक्षा
ऽहुति तुस्मादेनं दर्भपवित्रेण पावयति ॥ १८ ॥

तदा ऽएकः स्यात् । एको ह्येवायं पुवते तुदेतुस्यैव
रूपेण तुस्मादेकः स्यात् ॥ १९ ॥

अथो ऽत्रापि त्रीणि स्युः । एको ह्येवायं पुवते
सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितः प्राण उदानो
व्यान इति तुदेतुस्यैवानु मात्रां तुस्मात् त्रीणि
स्युः ॥ २० ॥

अथो ऽत्रापि सप्त स्युः । सप्त वा ऽऽमे शीर्षेन्द्राणा-
स्तुस्मात्सप्त स्युस्त्रिःसप्तान्येव स्वरेकविंशतिरुपैव
सम्पत्* ॥ २१ ॥

तुः सप्तभिः सप्तभिः पावयति । चित्पुतिर्मा पुना-
त्विति प्रजापतिर्वै चित्पुतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्ये-
वैतुदाह व्याक्पुतिर्मा पुनात्विति प्रजापतिर्वै व्याक्पुतिः
प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवैतुदाह देवो मा सविता पुना-
त्विति तद्वै सुपूतं यं देवः सविता पुनात् तुस्मादाह
देवो मा सविता पुनात्वित्युच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वा
ऽत्रयं पुवत ऽएयोऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनैतुदाह सुयंस्य

रश्मिभिरित्येते वै पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तस्मा-
दाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥

तस्य ते पवित्रपत इति । पवित्रपतिर्हि भवति
पवित्रपूतस्येति पवित्रपूतो हि भवति युक्तामः पुने
तुच्छकेय मिति यज्ञस्योद्भवं गच्छानीत्येवैतुदाह ॥ २३ ॥

अथाशिषा मारभं व्याचयति । आ वो देवास
ईमहे वामं प्रयत्यध्वरे* । आ वो देवास आशिषो
यज्ञियासो हवामह इति तदस्मै स्वाः सतीर्हन्तिज
आशिष आशासते ॥ २४ ॥

अथाङ्गुलीर्ग्यचति । स्वाहा यज्ञं मनस इति हे
स्वाहोरोरन्तुरिक्षादिति हे स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या
मिति हे स्वाहा व्यातादारभ इति मुष्टीकरोति न वै
यज्ञः प्रत्यक्ष मिवारुभे युयायं दण्डो वा व्यासो वा
परोक्षं वै देवाः परोक्षं यज्ञः† ॥ २५ ॥

स यदाह । स्वाहा यज्ञं मनस इति तन्मनस
आरभते स्वाहोरोरन्तुरिक्षादिति तदन्तुरिक्षादारभते
स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या मिति तदाभ्यां द्यावापृथि-
वीभ्या मारभते युयोरिदं सुवं मुषि स्वाहा व्याता-
दारभ इति व्यातो वै यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष मारभते ॥ २६ ॥

* 'ध्वरे'—इति य ।

† 'यज्ञः'—इति ।

अथ यत्स्वाहा स्वाहेति करोति । यज्ञो वै स्वाहा-
कारो यज्ञु मेवैतदात्मन् धत्तेऽचो ऽएव व्याचं यच्छति
व्याग्वै यज्ञो यज्ञु मेवैतदात्मन् धत्ते ॥ २७ ॥

अथैनः शाखां प्रपादयति । सु जघुनेनाहवनीय
मेत्युग्रेण गार्हपत्यः सोऽस्य सञ्चरो भवत्या सुत्यायै
तद्युदस्येपु सञ्चरो भवत्या सुत्याया ऽग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य
गुर्भो दीक्षितोऽन्तरेण वै योनिं गुर्भः सुञ्चरति स
यात्स तच्चैजति त्वत्पुरि त्वदावर्त्तते तुस्मादिमे गुर्भा
गुजन्ति त्वत्पुरि त्वदावर्त्तन्ते तुस्मादस्येपु सञ्चरो भवत्या
सुत्यायै ॥ २८ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.] ॥

अथ प्रथमप्रपाठके दौषाद्भूतायाः आद्यावैष्णवेष्टेः प्रयोगं
विधत्ते— “अपः प्रक्षीयाद्यावैष्णव इति । ‘निर्वपति’ निर्वपेयु-
रिति विधिः । तत्र जातं मग्निं प्रगच्छति— “अग्निर्वै इति ।
‘अग्निरपराद्धं’ अपराद्धं पूर्वाद्धं भव, आदिम इत्यर्थः । ‘विष्णुः’

१— ‘अथ प्रथमप्रपाठके’ कर्मनामधेयम्, चान्यथा अपास्मात्प्रवक्तुं इति वक्तव्यं
स्थानिति धेयम् ।

२— मूले तु ‘एवराद्धं’ इत्येव प्रामाणिक पाठः, माछेऽपि तथैव
नवितयम्, दृश्यते तु सर्वेणैव भाष्यपुस्तकेषु ‘एवराद्धं’-इति ; स्यादेव
तस्यैव प्रविशब्दोत्पत्तिः । ‘एवराद्धं’-इति सा०-सम्मत इति सा० वेधः ।

पराह्य' विहित, परोऽस्ति । 'परावराधम इत्यादिना' यत् ।
 "एते वे यज्ञस्यान्ते तन्वी"— इत्यैतरेयकम्^१ । 'अग्निमुख प्रथमो
 देवतानां यज्ञतानां मुत्तमो विष्णुरासीत्"—इति^२ यष्ट्यदेवतानां
 माद्यन्तलाभिधानादुक्तपत्रम् । अथवा आम्बग्राप्ते "भूरग्नि-
 ष्योति"—इति^३, अग्निमे भस्वतोवग्राप्ते "विष्णोर्गुं कम्"—इति^४,
 यज्ञस्याद्यन्तयोरग्नेर्विष्णोश्चाभिधानादवराह्यपराह्यं च द्रष्टव्यम् । यदा
 दीक्षणीयेष्टावाग्नावैष्णवीयान्निधस्ववादुदवधानीयेष्ववसाने वैष्णवपूर्णा-
 ञ्जतेर्वाजसनेयिभिराच्यतत्मास्योरिच्छोश्च यज्ञस्याद्यन्तलादुक्तविधत्त
 मग्राविष्णो^५ । 'तस्मादिति । प्रतिपादितार्थोपपत्तार' ॥ १ ॥

अवादित्यश्च मयि स्वयमद्विषयकामस्य विधत्ते— "तद्वैक
 इति । 'अदित्येभ्य' अदिते पुत्रेभ्य आच्यंसादिभ्य सप्तभ्य
 केवसाद्विकामा 'निर्वपन्ति' । 'तत्' तच्च 'पर्युदित मिव' परिवादय
 'अस्ति' । त (परिवाद) सन्तोदाहरणेन प्रदर्शयति— "अष्टौ
 पुत्राश्च इति" । अथ मर्षे— 'अदिते' देवमातु 'तन्व' तनो

१— पा० सू० ४ ३ ५ ।

२— ऐ० ब्रा० १ १ १ ।

३— सन्तोऽयम् आम्ब० सू० ४ २ ३ पठित, ऐ० ब्रा० १ १ ३ तस्ये
 विहित, "अग्निमुखे प्रथमो देवतानाम्"—इत्यादिश्च तै० ब्रा० २ ४ १ १ ।

४— ऐ० ब्रा० १ ५ ३ पठ्यम् ।

५— ऋ० स १०, १५३ १ ।

६— ऐ० ब्रा० १ भा० १३ ए० ६ पठितपठ्या ।

७— य पुस्तकमात्रे एयोऽधिक पाठ ।

८— ऋ० सं० १० ७२ ८ ।

‘परि’ परितः उत्पन्नाः, ‘अष्टौ पुत्राः’ अष्टौ पुत्राः, धावादि-
विवस्वदन्ताः, तेषु मध्ये ‘सप्तभिः’ पुत्रैः सह ‘देवान्’ ‘उपमैत्’
उपागात्, ‘मार्ताण्डं’ मृताण्डसम्बन्धिन मष्टमम् ‘आस्यत्’ परि-
तत्याजेति ॥ १ ॥

एतद् व्याचष्टे— “अष्टौ च वै पुत्रा इति । ‘सप्त वै’
विवस्वद्-धृतिरिक्ताः । ‘अविहृतं’ करचरणदिविकाररक्षितम्
‘मार्ताण्डं’ ‘जनयासृकार’ । व्यत्ययेनैकवचनम् । ‘सन्देध’ सन्देहः,
सम्बन्धुपक्षितदेहः, सर्वतः सम एवासीत् । केचित् पुरुषवदूर्ध्वलमात्र-
विशिष्टोऽभूत् ‘इत्याहुः’ ॥ २ ॥

“त उ हैत इति ३ अथ ‘ते’ मष्ट पुत्रा, ‘अस्मान्’ पूर्वं सुत्यस्मान्
पादस्त्रिंशान् न पश्येत्, किन्तु विहृतं करवासेत्युक्त्वा यथा
मनुष्यो विहृतः, तथाकुर्वन् । विकरणाच्च क्षिप्त मांसजात ‘हृत्सी’
सम्भूतः, तस्याप्यविस्मृष्टावयवात् । अत एव ‘पुरुषाजान्’ पुरुष-
प्रकृतिकं, अनुष्ठानप्रेषणोत्पन्नत्वात् ‘वस्तिनः’ प्रतिपक्षं न कुप्यात् ।
य ए ते विकारं गमितो विवस्वत्सञ्ज्ञोऽभूत् । ततः सर्वाः ‘इमाः’
प्रजाः’ उत्पन्ना इति ॥ ४ ॥

उपोद्वात सुप्तकौपोद्वातिक मर्त्य माह— “य होवाचेति । ‘य’

१— ‘मार्ताण्डं’ अ० स० २ १८, ४, १०, ७२, ८, ६ । सा० प०
प्रा० १४ १२ ६ । मष्टा० मा० १, २, १२ धर्मस्य । “य खल्वप्यमृतोऽमृतस्य
इति खेहादमायत । अत्राणां कश्चिद्वक्तव्यत्वात्माहं इति धोष्यते”—इति
हत्विगे । मात० पु० ५ २०, ३४ । मार्क० पु०, ७० १, १०१, ११,
१०५, १६ ।

विवस्वान् 'जे' मम 'प्रजायां' प्रजासु मध्ये 'य.' कश्चित् 'आदि-
त्येभ्यः' 'चरु' 'निर्वपान्' निर्वपेत्, 'स' तु 'राध्वान्' भूयात् 'इति'
'ववाच' । अत एतस्यादित्यचरोर्निर्वापयिता स्वयं मपि 'राध्वोति' ।
देवैः संशुद्धितेन विवस्वता समृद्धियुतेन दत्तत्वादयं मपि चरु
समृद्धिपक्वक इत्यर्थः । अत एव समृद्धिपक्वत्वेन काम्यत्वादित्यभि-
प्रायः । अथाग्रासैष्वद्योगचत्तैलवत् माह— "अयं सेवेति ।
'प्रज्ञात.' सर्वैः प्रसिद्धः ॥ १ ॥

तस्या इष्टेद्योदधतः आभिधेनौपास्यठशे प्राप्ते आह— "तस्य
सप्तदशेति" । 'दिवते' प्रधानममन्त्रिभ्यो अग्राविष्णू 'उपांशु' यजेत् ।
प्रयाजास्तुपाजयोरपि आभिधेनौवद् वैशेषिकसङ्ख्याप्रसङ्गावाह—
"पञ्च प्रयाजा इति । दीक्षणीषिष्टेरवधि माह— "संयाजयन्ति
पञ्जीरिति । इष्टेरवैकल्याय पञ्जीसयाजं मेव कुर्यात् ; तदुत्तरं तु
'समिष्टयजुर्न' जुहुयात् । तदपि किं न क्रियत इति तद्योपपत्ति
माह— "नेदिति । दीक्षाकाले एतस्य वसनस्य यज्ञममाप्तिपर्यन्तं
धारणं कर्तव्यम्, मध्ये एव समिष्टयजुषि ऊते सति यज्ञस्य समाप्ते-
स्तदानीं मेव वसनस्य त्यागं कर्तव्यो भवेत् ; तस्मिन् ऊते सति
सौमयागममाप्ते । अतः पुरा ऊत्तस्य यज्ञस्य समापनात् अन्तं नेत्र
प्राप्नुयान्तीत्याभिप्रायेण समिष्टयजुर्न जुहुयात् । ननु समिष्टयजुषोऽथ

१— आ० यौ० १० ०. ३ ।

२— डा० यौ० सू० ० ० ३—१० सूत्राणि, आ० यौ० सूत्राणि
च १०. ०. २-११ दृष्टव्यानि ।

१— डा० यौ० सू० ० ० २८, २९ । आ० यौ० सू० १०. ०. ० ।

कथं यज्ञाङ्गनम्, वस्त्रिन् ऊते यज्ञं समाप्येतेति, तत्राह— “अतो
ह्येति । अथ सम्यगिष्टे एव यज्ञस्यावसानमादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अथ दौक्षित्यस्य स्वधर्मकं मध्यज्ञं विधत्ते— “अवाप्येति ।
शालायाः पुरोदेशे तिष्ठन्, सर्वाङ्गे नवनीताभ्यञ्जनं कुर्यादिति
विशिष्टविधिः^१ । अम्यज्ञप्रयोजनं माह— “अर्वा इति । ‘अवच्छिन्नः’^२
मेषा निर्मुक्तं ‘मुख्यं’ ‘अर्वा’ मेषाद्व्यक्तं खलु^३ । तदेतेनाभ्यङ्गेन
परिहरति । एतदेव विशिष्टं सुस्पष्टायति— “गवि वा इति ।
मुख्यतश्चो गवि धारणं वासपरिधानार्थं वादे खलु सुकृतम्^४ ।
गोर्नवनीतोत्पत्तिं सुप्रसिद्धा । अतो गोसमन्धिनवनीतधारणेन
सकौयनस्यैव समृद्धो भवति । अत एव स्वयं पुनः प्राप्तेरन्यत्र
मेषाभ्यङ्गाय नवनीतं भवेदित्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

नवनीताभ्यङ्गं प्रशंसति— “तर्हि नवनीतं मिति । एतदस्य योग्य
मित्याह— ‘एतं वै देवानां मिति । नवनीतभावात् प्रागवच्छापकं
द्रव्यं ‘फाण्डम्’ । यस्मात् नवनीतं फाण्डहतयोरन्तराखवर्त्तिनात्
तदन्वत् तदमन्यत् भवति^५, तस्मात् मनुष्यदेवताभ्यां मन्वस्यामन्यत्
च दौक्षित्यं तद् युक्तं मित्यर्थः । अत एव पूर्वान्तरभावात् प्रत्यक्षा-

१— का० श्रौ० सू० ७ २ ३१ ।

२— यत्रपूर्वस्य ‘हो ह्येदे’—इत्यस्य (दि० ष०) निष्ठायां ह्रस्वम् ।

“प्राच्छोरन्तराख्यम्”—इति (पा० ७ ४ ३१ सू०) सिद्धम् ।

३— ‘अवच्छिन्नः’—इति च ।

४— पूर्वसिन् नालाये १३—१८ कश्चिदास्य (१५, १६ ए०) ।

५— ‘प्राच्छहतयोरन्तराखवर्त्ति, तस्मादन्यदमन्यत् भवति’—इति च ।

प्रत्यवाद्यातयामवता तेनाभ्यञ्जनेनाभ्यर्च्युर्दीक्षित मपि 'श्रयात-
यामानं करोति' ॥ ८ ॥

अभ्यङ्गोपक्रमोपसंहारौ विधत्ते— "त अभ्यङ्गतीति" । अधो-
मुखावस्थानादङ्गोपसंहारौ सति चानुसोमं स्यात् । तत्र मन्त्र
माह— "महीना मिति" । मन्त्रस्य पूर्वभागं याचष्टे— "महा
इतीति । "इडे रन्ते"—इत्युपक्रम, "महि विभ्रुति"—इत्यन्तानि
"अग्निदेनामानोति तैत्तिरीयकमुत्तेगंवां महीति नाम" । स्पष्ट
मन्यन् ॥ ८ ॥

अल्लोपश्चनं विधत्ते— "अथाक्ष्णावानकीति" । इतरावयव-
संस्पर्शाद्विष्णुत्वात् 'अधि' 'अहः' प्रको भवति । 'मम' 'प्रमाण'
प्रमाणेदित्यञ्जनं कर्तव्य मिति । 'थाश्रवस्वः' 'आश' ब्रूते इति ।
अल्लोपद्वयपक्षपातां स्याद्व्यति— "दुरक्षः"—इत्यादिना । नैष-
माशित्य मेवाहः, तत्परिहारायाञ्जन मिति । 'दूषिका' नैषयोः

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३३ । याज० श्रौ० सू० १०. ६. ११-१३ ।

२— वा० श्रौ० ४. २. १ ।

३— "इडे रन्ते" इति सरस्वति विधे प्रेषति महि विभ्रुतेति ते
अग्निदेनामानि"—इति तै० सू० ७. ६. १८ । "इडे रन्ते इये काम्ये
अग्ने श्रोतेऽदिते सरस्वति महि विभ्रुति । एता ते अग्ने नामानि"—इति
श्रुतेऽप्ये त्वंहितायां (वा० श्रौ० ८. ४३ १.) यदिदं तैत्तिरीयादुस्मर्यं
क्षतम्, तत्र अक्ष्णात्वाद्यप्यञ्जन मेव वीजम् । इव मन्त्रचान्द्रव च ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. ४४ । याज० श्रौ० सू० १०. ७. १ ।

५— "दूषिका (१)" इति च ।

तस्य दर्भैः पावनं विधत्ते— “अथैन मिति । लोके ह्यपवित्रं पवित्रौक्रियते, कोऽस्यापवित्रत्वप्रसङ्ग इति तद् दर्शयति— “अमेधो वा इति । दर्भैः पावनसामर्थ्येन वाक्यस्य पावनेऽथान्तरशुद्धिर्भवति । दर्भान् स्तौति— “मेध्या वा इति । यथाहंत्वं मेधत्वम्, अशुद्धानां शोधकत्वं पवित्रत्व मिति विवेकः^१ ॥ १८ ॥

“तदा एक मित्यादि । पावनसाधनदर्भेभ्योऽपि चा अग्निरिति । ‘अयं’ वायुः ‘एकः’ एव ‘पवते’ पवतिर्गतिकर्मा^२ ; अग्निरपि गच्छति^३ । ‘तस्मात्’ पवित्र मपि ‘एकं’ स्यात् ॥ १८ ॥

“अथो अपौति । ‘सः’ एव ‘अयं’ वायुः ‘एक एव’ ‘पुष्टे’ ‘अन्तः प्रविष्टः’ प्राणादिभेदेन ‘वेधा’ विभक्तः, अथ “चौषि क्षुः” ॥ १० ॥

“अथो अपि अग्नौति । ‘ग्रीष्मं’ शिरसि भवाः, शुष्कादिच्छिद्र-गताः, ‘एकविंशति’ क्षुः’ इति । तत्र ‘विः-सप्तान्येव’ इति सप्त-सङ्ख्याया एवावृत्तौ ‘एषैव’ सप्तसङ्ख्याया उक्तिः ‘सप्तद्’ इत्यर्थः । यद्वा ‘एषैव’ सुखरूपेव ‘सप्तत्’ इत्यर्थः, “दश इत्या अष्टौतयो दश पादा आत्मीकविंशः”—इति श्रुत्यन्तरात्^४ ॥ ११ ॥

“तं सप्तमिरिति । एकविंशतिपक्षे एकविंशतिं दर्भान् वेधा विभज्य ‘सप्तभिः-सप्तभिः’ “चित्पतिर्मा”, “वाक्पतिर्मा”, ‘देवो

१—“अवित्रं पुनते, अन्तः पवित्रं मुच्यते”, + + + , अथापः पवित्रं मुच्यते”—इत्यादि विश्व० ५. २. १ इत्ययम् ।

२— विश्व० ५. १४. १०८ ।

३— “तस्य पवित्रं मुच्यते”—इत्यादि विश्व० ५. २. १ ।

४— तै० ब० ४. १. १८ ।

मा" इति^१ त्रिषु मन्त्रेषु, एकैकेन मन्त्रेण पावयेत् । "अच्छिद्रेण पवित्रेण"-इति मन्त्रश्रेणः सर्वत्रानुषज्यते । तत्राप्यथं विभागः— सप्तभिः प्रथममन्त्रेण नाभिः आरभ्योर्ध्वं मुञ्च्यन्त्यात्, पुनश्च सप्तभिर्द्वितीयमन्त्रेणाप्येवम्, अग्न्यष्टैः सप्तभिः तृतीयेन मन्त्रेण नाभेरध आरभ्यावमुञ्च्यन्त्यात् । तथा च कात्यायनः— "सप्तभिः-सप्तभिः प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विषपरि नाभेरुत्पृज्य ऋक्षिषं सल्लद्वान्द्वेकेन त्रिभिः सप्तभिरेकविंशतिभिर्वा"-इति^२ । आपणमस्तु चित्पतिल्लेति पावकस्तु, चित्पतिर्मेति धाव्यमानस्तु च विमज्जोभय मयुक्तान्^३ । सर्वशेषभूतस्याच्छिद्रेणेत्यस्यार्थं भावः— "अच्छिद्रेणेति । सर्वदा सर्वत्र पवनात् 'एकः' वायुः 'अच्छिद्रेण पवित्रम्' ॥ २९ ॥

मन्त्रश्रेणं व्याचष्टे— "तस्य त इति । पवित्राणि रक्षयः ; प्रोषकत्वात्^४ । अग्निं पवित्रपतिः^५, तत्प्राठात् स्वरूपं मपि 'पवित्र-

१— श्लो० सू० ७, ८, ९, २, ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ७, २, १-४ । नैलिनं मुनितदुक्तके तु 'विषपरि नाभ्युत्पृज्य'-इति पाठः, 'यस्यविश्रुतिभिः'-इति पदसमावाचः ।

३— तथाहि— "अथैव नृपदेव नहि प्रादुर्बन्धात् समं प्रक्षीणे पाव-
यति । + + + । एकविंशत्या वेधा विमज्जया सप्तभिः सप्तभिर्द्विद्वे
नाभिरुत्पृज्य सल्लद्वान्क । + + + । चित्पतिस्तु पुनाति त्वेतै प्रतिमन्त्र
मच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वत्रानुषजति । चित्पतिर्मे पुनातु वाक्पतिर्मा
पुनातु देवो मा सविता पुनाति चित्पतिर्मा सविता पुनाति"-इत्यर्धद्विधाप०
श्रौ० सू० १०, ७, ५-१४ ।

४— "रक्षयः पवित्रं मुच्यन्ते"-इत्यादि निब० ५, २, १ ।

५— "अग्निं पवित्रं मुच्यते"-इत्यादि निब० ५, २, १ ।

पतिर्भवेति' खण्डु । स्पष्टं मन्यन् । 'उदृष्टं' उपरिभाविमौ चक्षुः
उदृष्टः । अनेन च समाश्रित्यैव । तेन यज्ञस्यान्तं प्राप्नुवानोत्थं ।
अगु मर्यम् 'एतत्' एतेन "तच्छेद्यम्"-इति अनेन, मन्त्र^१
'आह' इत्यर्थः ॥ २३ ॥

"अथाग्निषा मिति । "आ वो देवायः"-इति-मन्त्रस्य 'आग्निषा
मारुतः'-इति नाम; आग्निषा मन्त्रारम्भरूपत्वात् । मन्त्रपाठस्य
प्रयोजनं भाष- "तदस्मा इति । 'तत्' तेन आग्निषा मारुतवाचनेन
सर्वासा आग्निषा आदावेव यज्ञभागेन परिगृहीतत्वात् 'स्वाः'
स्वकीया इव 'वतीः' ता एव 'आग्निषः' 'अग्निजः' मन्त्रस्तेषु
यज्ञभागार्थं भाग्यते^२ ॥ २४ ॥

"अथाहुसौरिति । 'न्यचति' बहुवचनीत्यर्थः । तत्रकार भाष-
"स्वाहेत्यादिना" । एकैकेन मन्त्रेण इत्येव्येऽपि कनिष्ठिकादिक्रमेण
दे-दे^३ अहुसौ न्यचनीत्यर्थः । एवं करदवाहुमिन्यश्चनक्रमेणोक्तमेव
मन्त्रेण पाणी मुष्टीकुर्वात्^४ । "वत्तमेन मुष्टीकृता"-इति सूत्रम्^५ ।

१- "चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा कविता पुना-
तश्चिदेव पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रयते परिजपूतं ब्रह्मणः
पुने तच्छेद्यम्"-इति वा० सं० ४. १. १-२ ।

२- वा० सं० ४. ५. १ ।

३- वा० औ० सू० ७. २. ६ ।

४- वा० सं० ४. ६. १-२ ।

५- 'दे'-इत्येव च ।

६- वा० सं० ४. ६. ३ ।

७- वा० औ० सू० ७. २. ८ ।

८- वा० औ० सू० ७. २. ९ क ।

ताप्रयोजनं साह— “न वै यज्ञ इति । यज्ञस्य वाचोदृष्टादिवद्भूते
धारयितुं मय्यन्वयात्, अत एव परोक्षान्वयेन भुष्टिवन्धनं सेव
प्रत्यवधारणं मित्यर्थः ॥ १५ ॥

“न यदाहेत्यादि । मन्त्रस्य क्रमेण व्याख्यानम् । सप्तमम् ।
‘वातादारभे’-इति वातेन प्राप्तेन व्याप्रियमाश्रयत्वात् ‘वातो
यज्ञः’ । ‘वै’-शब्देन “वातो यज्ञः प्रयुज्यमानः”-इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धि-
र्योक्त्यते ॥ १६ ॥

“अथ यत्साहेति । हविस्त्वागच्छ यज्ञत्वात्, स्वाहाकारेण च
हविः प्रदानात्, स्वाहाकारणं च यज्ञात्मकता । अन्तरं वाग्यमन
विधत्ते— “अथ वाचं यच्छतीति” । वाग्यवहारमन्त्ररूपेण यज्ञ-
निमित्ते ‘वाग् यज्ञः’ । तस्माद् बहिर्निर्गमनं महता आत्मनि
निपन्नात् ‘यज्ञः सेवः’ आत्मनि धृतवान् भवति ॥ १७ ॥

ब्राह्मणायाः क्लृप्ताहेजे यजमानस्याभ्यञ्जनमादिकं सुकृतम्, तस्य
होवाङ्मयार्थं ब्राह्मणवेष्टनं विधत्ते— “अथैव मिति” । प्रविष्टस्य
तथा कर्मायै सद्यरनिर्हृशं साह— “य अघनेनेति । ‘आहवनीय
जघनेन’ तत्पदाहेजे, ‘गार्हपत्यं जघेण’, तयोर्मध्यपि कर्माय
गच्छति” । अथ सेवः ‘अथ’ ‘सद्यरो भवति” । सद्यस्य सद्यरं भवति—

१— “आहेत्युक्ता वाग्यतः”-इति का० श्रौ० सू० ७ ३ ६ ख ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ३ ११ ।

३— का० श्रौ० सू० ७ ३ १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ७ ३ १३ । “अथ उद्धे यजमानस्य सद्यरो
भवति”-इति व्याप० श्रौ० सू० १० ८ २ ।

“अग्निर्वा इति । यस्मादुत्पद्यते स योनिः । प्राकृतिप्रदानात्मकस्य
 ‘यज्ञस्य’ ‘योनिः’ ‘अग्निः’ । मानुषदेशपरित्यागेन दौषामंस्कारेण
 देवदेशोत्पत्तेस्तत्संज्ञतो दौषित्यं ‘गर्भः’ । अतस्तत्र योनिगत्वेन तस्य
 तयोरन्तराले सञ्चारो युक्तः । उक्तं मयं मिदानीन्तनगर्भवर्णनेन
 दृश्यति— “तस्मादिमे गर्भा इति । त्वष्ट्रस्य एकशब्दपर्यायः ,
 एकदेव्यर्थः । अथ वाच्यं मिदं शर्वं । ‘यत्’ यस्मात् ‘स’ गर्भ-
 सयुतो यजमानः ‘एजति नत्’ वक्तुं च, ‘पर्यावर्त्तते नत्’ परि-
 भ्रमति च, ‘तस्मात्’ इदानीन्तना गर्भा शेषेव भवन्तीत्यर्थः ॥
 १८ ॥ ३ [१. १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 दशमोऽध्याये प्रथमाध्याये दशमोऽध्यायः ॥

(अथ चतुर्थेऽध्याये)

सुर्वाणि च वै दौक्ष्याया युजूंष्यौदग्रभणानि । उद्-
 यम्णीते* वा ऽऽपोऽस्मात्लोकादेवलोका मभि यो दौक्षत
 ऽऽतुरेव तद्यजुर्भिरुदयम्णीते तस्मादाहुः सुर्वाणि
 दौक्ष्याया युजूंष्यौदग्रभणानीति तुत एतान्यवान्तरा

* ‘उदयम्णीते’—इति सा० सम्मत इति सा० वेदः ।

माचक्षत ऽथौदयभस्मानौत्याहुतयो ज्ञेता आहुतिर्हि
यज्ञः परोऽक्षं वै युजुर्जपत्यथैषु प्रत्यक्षं यज्ञो
यदाहुतिस्तदेतेन यज्ञेनोदयभस्मीतेऽस्माच्छोकाद्देवलोक
मभि* ॥ १ ॥

ततो यानि वीरिषि सुषेण जुहोति । तान्याधीतय-
जूःपौत्याचक्षते सम्पद ऽथ कामाय चतुर्युः हयतेऽथ
युत्पञ्चमुः सुषा जुहोति तद्देव प्रत्यक्ष मौद्गमण
मनुषुभा हि तुज्जुहोति व्याग्यनुषुव व्याग्निषु यज्ञः ॥ २ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं
जितिस्ते होषुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा सुधु मधुकृतो
निह्वयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ
यदेनेनायोपयस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ ३ ॥

तदा ऽष्टपौणा मनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
दुधायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽथ यज्ञः सुभरति युदे-
तानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पुञ्च जुहोति । संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः
पुञ्च वा षट्पुत्रः संवत्सरस्य तं षट्पुत्रिराप्नोति तुस्मात्
पुञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

अथातो होमस्यैव* । आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्या वा
ऽअग्ने कुवते युजेयेति तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भू-
त्यात्मन् कुरुते ॥ ६ ॥

मेधायै मुनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मुनसाभि-
गच्छति युजेयेति तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भूत्यात्मन्
कुरुते ॥ ७ ॥

दौक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहेति† । अश्वेवैतदुच्यते नेतु
ह्वयते ॥ ८ ॥

सुरस्वत्यै पूण्येऽग्नये स्वाहेति । व्याग्वै सुरस्वती
व्याग्यज्ञः पशुवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशुवः
पशुवो हि यज्ञस्तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भूत्यात्मन्
कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः । अनुवेवेता आहुतयो ह्वयन्ते प्रतिष्ठिता
अदेवकास्तुच नेन्द्रो न सोमो नाग्निरिति ॥ १० ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । मात रुक्ञ्च नाग्निर्वा
ऽअग्नेवाग्निः प्रतिष्ठितः स युदमौ जुहोति तेनैवेता
अग्नेव तेन प्रतिष्ठितास्तस्मादु सुर्वास्वेवाग्नये स्वाहेति
जुहोति तत् एतान्वाधीतयजूःषीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । आत्मना वा ऽअग्र
ऽआकुवते युजेयेति तु मात्मन ऽएव प्रयुक्ते युत्तनुते ते

* 'होमस्यैव'-इति ग । † 'स्वाहेति'-इति ग । ‡ 'प्रति'-इति ग ।

ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते भवत आकृतिश्च
प्रयुक् च ॥ १२ ॥

मेधायै मुनसेऽमुये स्वाहेति । मेधया वै मुनसाभि-
गच्छति युजेयेति ते ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते
भवतो मेधा च मुनय ॥ १३ ॥

सुरस्वत्यै पूष्णेऽमुये स्वाहेति । व्याग् वै सुरस्वतौ
व्याग् यज्ञः सास्यैपात्मन् देवताधीता भवति व्याक्
यशुवो वै पूया युष्टिर्वै पूया युष्टिः यशुवः यशुवो हि यज्ञ-
स्तेऽस्यैते ऽआत्मन् यशुव आधीता भवन्ति तद्यदस्यैता
आत्मन् देवता आधीता भवन्ति तस्मादाधीतयजूऽपि
नाम् ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थी जुहोति । आपो देवीर्दहतीर्विश्वश-
म्भुवो द्यावापृथिवी ऽदुरो ऽअन्तरिक्ष । दृहस्पतये हविषा
व्यधेम स्वाहेत्येया ह नेदीयो यज्ञस्यापाः हि कीर्त्तय-
त्यापो हि यज्ञो द्यावापृथिवी ऽदुरो ऽअन्तरिक्षोति
लोकानाः हि कीर्त्तयति दृहस्पतये हविषा व्यधेम
स्वाहेति वृद्धा वै दृहस्पतिर्वृद्धा यज्ञ एतेनो हैपा ने-
दीयो यज्ञस्य† ॥ १५ ॥

अथ यां पञ्चमीऽसुचा जुहोति । सा द्वैव प्रत्युष्टं
युञ्जोऽनुष्टुभा हि तां जुहोति व्याग्ध्यनुष्टुब् व्याग्धि
यज्ञः* ॥ १६ ॥

अथ युद्धूवाया माज्यं पुरिशिष्टं भवति । तज्जुह्वा
मानयति चिः सुवेणाज्यविक्षापन्या ऽश्रुधि जुह्वां गृह्णाति
यत् तृतीयं गृह्णाति तत् सुवु मभिपूरयति ॥ १७ ॥

सु जुहोति । विश्वो देवस्य नेतुर्मूर्त्तो व्युरीत
सत्यम्† । विश्वो राय इपुध्यति शुभं व्युणीत पुप्यसे
स्वाहेति‡ ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । विश्वो देवस्येति
वैश्वदेवं नेतुरिति सावित्रं मूर्त्तौ व्युरीतेति मैत्रं शुक्लं
व्युणीतेति बार्हस्पत्यं शुक्लं हि बृहस्पतिः पुप्यस इति
पौष्णः§ ॥ १९ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पुञ्चर्त्तवः संवत्सरस्यैत मेवैतयाप्नोति शुदेवताभिः
पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति । व्याग्वा ऽअनुष्टुब्
व्याग्यज्ञस्तुद्यज्ञं प्रत्युष्ट माप्नोति ॥ २१ ॥

* यच्च '—इति ग ।

† 'सत्यम्'—इति ङ ।

‡ 'स्वाहेति'—इति ग ।

§ 'पौष्णः'—इति ग ।

तदाहुः । एता मेवैकां जुहुयाद् यस्मै कामायेतरा
ह्वयन्त ऽएतुयैव तं काम माप्नोतीति तां वै यद्येकां
जुहुयात् पूर्णां जुहुयात्सुव्यै व्यै पूर्णः सुव्यं मेवैन्यै-
तदाप्नोत्युय यत् सुव्यं मभिपूरयति सुचं तदभिपूरयति
तां पूर्णां जुहोत्यन्वेधैतदुच्यते सुव्यास्त्वेव ह्वयन्ते ॥ २२ ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति* । सैषानुष्टुप्सत्येकचिःश-
दक्षरा भवति दुश् पाण्या अङ्गुलयो दुश् पाद्या दुश्
प्राणा आत्मैकचिःशो युस्मिन्नेते प्राणाः प्रुतिष्ठिता एता-
वान्वै पुरुषः पुरुषो यन्नः पुरुषसम्मिलो यन्नः स यावा-
नेव यन्नो यावत्स्य मावा तावन्त मेवैन्यैतदाप्नोति
यदनुष्टुभैकचिःशदक्षरया जुहोति ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [१. ४.] ॥

अथ दीपाज्जतीर्विधात् माह— “सर्वाणि इ वा इति । यजु-
स्त्वन्मात् दीपानन्विविनी ‘यजूषि औद्भमणानि’ । तदुदुपभणत्
मेव कुत इति तद् दर्शयति— “उद्भुम्भीते वा इति । ‘तत्’
तदा ‘एतै’ दीपाद्भुम्भीते सर्वे ‘यजूषि’ इव अतो ‘दीपाया’
प्रकरणानि ‘सर्वाणि’ अपि ‘यजूषि’ ‘औद्भमणानि’ ‘औद्भमणानीति’ ।

• ‘जुहोति’—इति ग ।

१— औद्भमणानि जुहोति’—इति का० गो० सू० ० २ १६ ।

“इषहोर्भ”-इति^१ भनम् । ‘ततः’ तेषु यजुष्यु मध्ये ‘एतामि’ एव दीवाङ्गतिषाधनानि आङ्गत्यादीनि ‘श्रौद्धमणानि’ सङ्गृहणेऽप्यन्य मधिहितानीत्यर्थः । तत् कथं मिति, सञ्जते—“आङ्गतयो हीति । नावता श्रेष्ठौ किं भावात् मिति, तथाह—‘आङ्गतिर्हीति । जप्यानां होम्यानां च तारतम्यं माह—“परोक्ष वा इति ॥ १ ॥

एतासां मण्डुहणसाधनतां विभज्य दर्शयन् प्रव्रसति—“ततो यतौति । ‘यानि’ आदितः ‘यौनि’ यजुषि ‘सुवेण जुहोति’, ‘तानि’ ‘साधीतयजुषि’ आधानस्त्रिङ्गकानि, तन्मन्त्रेणाधनव्यापार-स्त्रिङ्गदर्शनात् । ‘सम्यदे कामाय’ । सम्यसत इति ‘सम्यत्’, काम्यत इति ‘काम’, सम्पादाय स्वर्गप्राप्तये (चेत्यर्थः । अथ अभिप्राय—^१) यथा लोके किञ्चित् फलं विवाधविषु आदौ तत् ज्ञात्वा, पश्चात् कामयित्वा, तत्साधनं मनुष्ठायान्ते तन्मभते, एव विभिं स्वर्गप्राप्तये माध्याय, चतुर्थेन तत्साधनं मनुष्ठाय, पञ्चमेन तदुद्गृहीतवान् भवतीति । अथ चतुर्थस्य होमसाधनानभिधानेनापि पञ्चमस्य विधेयित्वात् चतुर्थं मपि सुवेदेवेति वेदितव्यम् । पञ्चमस्य सावादुहणसाधकत्वं तन्मन्त्रस्यानुष्ठुप्ते भिद्म मित्वाह—“अनुष्ठुभा हीति । ‘अनुष्ठुभा’ वाचा, मन्त्रेण साधत्वात् ‘वाग् यज्ञ’ । “अनुष्ठुप् चतुस्ताराणि तन्वाभ्युदपादयत्”—इति सामशास्त्राण्ये-भिधानाद् वाचोऽनुष्ठुप्त्वम् ॥ २ ॥

१— पा० = २ इ० सू० वा० १ ।

२— य पुञ्जके नास्तेव पाठः ।

अथ पुरातनवृत्तान्तेप्रदर्शनमुक्तेनैतेषां स्वर्गोद्भवो साधनता
मुपपादयति—“यज्ञेन वा इति । एतत् प्रथमकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठकादावाप्येयपुरोडाशार्चवादे^१ व्याख्यातम् ॥ १ ॥

“तथा इति । “यथाय मिति । येन प्रकारेण देवावुचित-
प्रकारं जानद्विर्चयिभिः ‘यथं यज्ञः’ औद्गम्यहोमेन ‘सम्भूतः’,
‘एवम्’ एतेषां मनुष्ठानेन ‘एवः’ यजमानोऽपि ‘यज्ञं’ सकृत्तवान्
भवति ॥ ३ ॥

तद्गतयज्ञसङ्गां ग्रांयति—“तानि वै पठेति” ॥ ५ ॥

“अयातो होमश्चेवेति । मन्ता व्याख्यायन्त इति श्रेयः^२ ।
‘अपे’ यानावुष्ठानान् पूर्वम् ‘आ कुपते’ खलु । ‘कुपते’-शब्देन^३
ताम्राग्भावी मनोव्यापारो लक्ष्यते । ‘यजेथ’-इति बहुवचनोक्त्यर्थः ।
अतो ‘यज्ञश्च’ देवकर्तव्य मनुष्ठानं सर्वं ‘समूह्य’ बहुवचनोक्त्यर्थोक्त्य
स्वात्मनि ‘कुपते’ आपयति ॥ ६ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्यं माह—“सेधायै मनस इति । “सेधयेति ।
बहुवचनोक्त्यर्थक धारयिषी बुद्धिर्मधा, तथा, ‘मनसा’ च साधनेन
लभाम्याम् ‘अभिगच्छति’ । यथा कथितं प्रथमं मिदं सम्पत्ति
बहुवचनं तस्याधनप्रकारविशेषं भवत्युच्यते, तदित्यर्थः ॥ ७ ॥

१— पुरस्तात् (१का० १५० ब्रा० १का०) ३०८ पृ० शृङ्खलम् ।

२— का० श्री० सू० ७. १. १६ ।

३— वड० सं० ३. ७. १-५ ।

४— ‘कुप-शब्देन’-इति च ।

द्वतीयस्य मन्त्रस्यापि होमसाधनत्वमसकौ जप्यता माह—
“दीक्षाया इति । ‘अनु उच्यते एव’—इति, एवकारनात्पर्य
माह’—“नेत्ति । अत एव कात्यायन.—“द्वतीय जपति”—
इत्युक्तवान् ॥ ८ ॥

होमे द्वतीयं मन्त्रं व्याचष्टे—“सरस्वत्या इति । “पशवो वा
इति । पशूनां पूषत्वम्, पुषगतपुष्टिधर्मसद्भावात्; पूष्णोऽपि पोषक-
त्वम्, “पोषो अपुष्या”—इत्यादिक्रुतेः^१ सिद्धम् । पशुगतचौरादि-
साध्यत्वान् ‘पशवो यज्ञः’ ॥ ८ ॥

उक्तमन्त्रवशेऽपि ‘अग्नये’ यदस्ति, तथाग्रेः कः प्रसङ्ग इति तद्
दर्शयितुं माह—“तदाहुरिति । ‘अग्नयेव’ अमत्याद्य मिव ‘एताः’
निष्ठः ‘आहुतयः’ ‘हव्यम्’ । अग्नौ को दोष इति तथाह—
“अप्रतिष्ठिता इति । किमर्थं मप्रतिष्ठिततेति, तथाह—“अदेवका
इति । यद्यपि अन्वाकृताद्याः, तथापि तासां द्वैतत्वेन प्रसिद्धा-
भावात् इन्द्रादिना भवितव्य मिति प्रदर्शयति—“तत्र नेह
इत्यादि ॥ १० ॥

तत्र प्रसिद्धदेवताणां मभाव दर्शयितुं मसुवदति—“आकृता

१—‘श्वकारमावय माह’—इति च ।

२—“द्वतीयं जपतीह”—इति ऋ० श्रौ० सू० ७, २, १० ।

३—ते० च० ७, २, ८, १ । “प्रमेय चोद सर्वं पृथ्यति यदिदं
किञ्च”—इति छेद्वैतोपरिष्ठात् (१०, ०, ५, २५.) । “अप्रतिष्ठितो
पृथ्यति तत् प्रया भवति”—इति पूष्णो निर्वचनम् । दिव १५, २, ५ ।
“पौष्णा यज्ञव”—इति चोपरिष्ठादिचैव (३, २, ५, ८) ।

इति । “नात एकस्मिन्नेति । ‘अतः’ अस्मात् आकृत्या इत्येव-
मादिकात् वाक्यात् एकं मपि इन्द्रादिकं देवं नोपसंभामहे । इति
वदन्तोऽयं मभिषावः— तेषु मन्त्रेषु आकृतिभेदादेः प्रशंसितत्वेनाग्नि
मतिविहायाय भावेण इति । अनङ्गालपरिहारं भाव— “अग्निर्वा
इति । ‘यः’ यजमानः ‘यत्’ यस्मात् ‘यग्नौ’ प्रत्ययेण ‘बुद्धोति’, अत
एव ‘अग्निः’ ‘अङ्गा इव’ प्रत्यय मित्र, अत एव ‘प्रतिष्ठितः’ च, ‘तेन’
खलु ‘एताः’ स्त्रियोऽपि ‘अङ्गैश्च’, ‘प्रतिष्ठिताः’ च । “तत एता-
नीति । यत उक्तरीत्याम्वादिप्राधान्यम्, तत इत्यर्थः । इत्य मग्नि
प्रशस्त्याधमिष्टाकृतिप्रयुक्त्याग्निदेवतायै च माध्यात्म्यमन्त्रेण प्रशंसति—
“तत एतान्याधीतयज्ञूषीति”—इति ॥ ११ ॥

“आकृत्यै प्रयुज इति । ‘अये’ प्रथमम् ‘आत्मना’ बुद्धौव ‘यज्ञे-
येति’ ‘आ बुवते’ सङ्कल्पयति । ‘तम्’ तत् सङ्कल्पितम् ‘आत्मनः’
एवं विकीर्णं ‘प्रयुज्जे’ भवतः । प्रयुज्यत इति ‘प्रयुज्’ । उभयोरपि
बुद्धिविषयभावान् उभे अपि ‘देवते’ आकृतिप्रयुजौ, ‘अथ’ यज-
मानस्य ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘आधीते’ आध्यानेन विषयीकृते भवतः ।
आधीतप्रतिपादकत्वात् ‘आधीतयज्ञूषि’—इत्युच्यते ॥

एव सुत्तरवाक्यान्पि^१ बोध्यानि ॥ १२ ॥ १३ ॥

“वरक्षत्यै पूषा इति । अथ ‘पूषन्’-शब्दवाच्यानां परमां यज्जनात्
पृथङ्निर्दिश्यते—“पशवो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम्” ॥ १४ ॥

इत्य आधीतत्वसमानधर्मसम्भवात् आकृतिपत्र इषक् विधाय,

१— “मेधागै मनसिऽग्नये साहेलादीनीति (१२ ॥०) यावत् ।

२— ३२ ए० ५ पं० अष्टमम् ।

प्रशस्य च चतुर्थी भाङ्गति तस्यन्तं च विधत्ते—“अथ दत्तुर्घी
मित्यादि । मन्त्रवाक्यानि क्रमेणोदाहृत्य व्याचष्टे—“एषा हेति ।
'एषा' ष्यगित्यर्थः । 'यज्ञस्य' 'नेदीयः' सत्यन्तं अभिहितम् ।
कथम् ? यस्मात् 'एषा अषां कौर्त्तवति', तस्मात्नेदीयः । तत्कौर्त्तनेन
यस्य प्रति कथं नेदीयस्य मिति तच्चाह—“आधो हीति ।
अभिधवसंयतमादिषाधमन्वात् अषां यज्ञस्यम् । स्रष्ट मन्वात् ॥

उक्ताङ्गतिचतुष्टयस्यान्यस्याङ्गाः सुवेष होमः । तच्चाह सूचन्—
“श्रीद्भणानि जुहोति स्याद्याः सुवेषाङ्गत्वे प्रतिमन्त्रम्”—
इति^१ ॥ १३ ॥

“अथ यां पञ्चमी मिति । स्रष्टम् ॥ १४ ॥

पञ्चमस्य इत्थं भाह—“अथ यद् भुवाया मात्वं परिमिष्ट
मित्यादिना । अथ मयः । दीक्षणीयेष्टेः समन्त्रि 'यदाज्ञ' 'भुवायाम्'
अवमिष्टम्, 'तत्' पञ्चमाङ्गत्वे 'जुहाम्' अवमयेत् । एतदेक
मवक्तम् । अथान्यस्याङ्गाः सकाशात् 'सुवेष' जुहा उपरि 'वि.'
मिष्यति^२ । एव चतुरवक्तं भवति । तथ 'यत्' 'हवीषम्', 'तत्'
'आम्यविलापन्या अधि' जुहा उपरि उक्तान् सुवं निधाय यथा
पूर्वं भवति तथा सुवस्थाभित आच्येन पूरयेत् । तच्चाह सूचन्—
“जुहां भौव माविष्य दिश स्याद्याः सुवेष हवीषं सुव मभि
पूरयति”—इति^३ ॥ १५ ॥

१— का० जो० सू० ७ २ १६ ।

२— 'मिरामयति'—इति च ।

३— का० जो० सू० ७ २ १८ ।

पञ्चमस्य मन्त्र माह— “अं जुहोति वियो देवस्येति” ॥ १८ ॥

त प्रश्नयति— “सैषा देवताभिरिति । “पञ्चाचरा पङ्क्ति” —
इति^१—युते पञ्चमह्याभ्यन्तान् ‘एषा’ ‘पङ्क्तिर्भवति’ । तद्योजयति—
“‘वियो देवस्य’—इति विद्यदेवशब्दश्रवणात् ‘इदं’ मन्त्रवाक्यं
‘वैश्वदेवम्’ । नयनस्य यद्विद्व्यापारमात् ‘नेष्ट’—शब्दश्रवणात्
‘साविषम्’ । “मर्त्तां कुरीत”—इत्येतेन मनुष्यैर्वरणीयताभिधानात्
‘नैषम्’, मिषस्य हि वरणीयत्वं प्रसिद्धम् । सार्धस्यत्यमन्त्रेषु “द्रविण
धेहि चित्रम्”—इति सुवचमानार्थस्य द्रविणस्य दाने दहस्यति-
त्यन्वयवशात् ‘सुच एषीत’—इत्यनेन सार्धस्यत्यम् । “पुष्यसे”—
इति पोषणधर्मश्रवणात् ‘पौष्यम्’ इति ॥ १८ ॥

“नेपेति । ‘देवताभि’ पङ्क्तिर्भवति । ततः किं मिष्यत
माह— “पाङ्क्तौ चम इत्यादिना ॥ १० ॥

“अथ हन्तोदारा प्रश्नयति— “तां वा अनुजुमेति ॥ ११ ॥

इत्य पञ्चाना माहुतीना अनुसयपच सुक्ता पञ्चमी नैषैका
जुहुयादिति केषाञ्चित् पच माह— “तदाहुतिरिति” । इतराभ्यो
यत् फलं तस्यैकमेव विद्वेरकाले ‘एता मेव’ ‘जुहुयात्’ । तथापि
‘पूर्वा’ क्त्वा ‘जुहुयात्’, पूर्वाहुतिं कुर्यादित्यर्थः । यत् ‘पूर्वं’

१— वा० ख० प० ८ १ का० औ० सू० ७ ३ १८ ।

२— तै० ब्रा० २ ७ १० २ ।

३— पूर्वस्यां कश्चिद्व्याया (४८ पृ० ७ प०) दृश्यम् (वा० ख० ॥ ८ १) ।

४— का० औ० सू० ७ ३ १८ सूत्रस्य वाचिकदेवताया उक्तिर्दृश्यः ।

तदन्त्युत्वेन 'सर्वम्', अतस्तेन सर्वं कथं भाप्नोति । 'यत्' यदा
पूर्वाञ्जतिमये 'सुखम्' अभि पूरयेत्, 'तत्' तदा, सुखेणैव होम
मकृत्वा आग्नेन 'सुखम्' अभिपूरयेत् । तथा कृत्वा 'ताम्' आहुतिं
पूर्वाञ्जतिं कृत्वा जुहुयात् । तथा च सूत्रम्— "एता मेव वा पूर्वा
जुहुयात्"—इति^१ ॥ १९ ॥

अचरमह्यादारा तं मन्त्रं प्रश्नं वति— "त वा चतुष्टुमेति । "द्वा
प्राणा"—इति । श्रीर्यगतमग्नश्चिद्रूपाः सप्त प्राणाः, अश्वसौ द्वौ,
इत्यस्यधारणा नव, सुखप्राणस्तेकः, इति प्राणानां दशत्वम् ।
'आत्मा' देह । 'एकचिन्म', पुरुषः । 'एतावान् एकचिन्मात्मकः' । 'पुरुषो
यज्ञ'—इत्यस्योपपादनम्— "पुरुषमश्रितो यज्ञ इति । यज्ञस्य पुरुष-
वसितल सुपरिहृदा वक्ष्यते^२ । 'यावानेव यज्ञ'—इत्यस्य विवरणम्—
"यावत्तस्य भावेति । 'यस्य' यज्ञस्य 'भावा' । मौयत इति भावा,
अवयवमष्टि, एकचिन्मात्मिका, 'अनया' "विश्वो देवस्य"—
इत्यनया^३ 'तावन् मेव' यज्ञम् 'भाप्नोति' ॥ १९ ॥ ४ [१ ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्री० सू० ० १ १६ ।

२— अश्वमेवेव काण्डे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणं दृश्यम् ।

३— अष्टादशौ कण्ठो द्रव्यस्य (४८ सू० ० ५०) ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तथो वादं निवारयन् ।
 पुनर्याद्यतुरो देवाद् विद्यातीर्थमष्टेश्वरः ॥ १ ॥

महापण्डे गोसहस्रं कलकलयतुस्त्रापूर्वधौ स्वर्णमर्भम्,
 सप्तमीन्^१ पञ्चमीरी^२स्तिदधनदक्षताधेनुधौवर्णभूमीः ।
 रत्नोष्णं हव्यशजिदिपमहितरथौ सापथिः सिद्धिपार्यो,
 श्यापौहित्रचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटश्च ॥
 धाम्याङ्गिं धन्यजन्मा तिलभव मत्तुल^३ स्वर्णजं वर्णमुष्णं,
 कार्पासीय कृपावान् सुदक्षत मज्जो^४ राजतं राजपुष्पं ।
 श्राव्योत्पं प्राव्यजन्मा^५ सवक्ष्य मनुकः प्रार्करं चार्कतेजा,
 रत्नाव्यो रत्नरूप गिरि मन्त्रं मुदा परचरात्सिद्धिपार्यः ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतापरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाक्षात्पुरुषेश्वर-
 साधनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 इतीयकाण्डे प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

१—‘सप्तमीन्’-इति ठ ।

२—‘सप्तमीरी’-इति ठ ।

३—‘मज्जो’-इति ठ ।

४—‘प्राव्यमुद्गिर’-इति ठ ।

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने ऽपुपस्तृ-
याति । तयोरेन मुधि दौक्षयति यदि द्वे भुवस्तुदनु-
योर्लोकयो रूपं तुदेन मनुयोर्लोकयोरुधि दौक्षयति ॥ १ ॥

सुम्बहान्ते भवतः । सुम्बहान्ताविवु ह्रीमौ लोकौ
तर्गसमुत्ते पश्चाद्भवतस्तुदिमावेव लोकौ मिथुनौकृत्य
तयोरेन मुधि दौक्षयति ॥ २ ॥

यद्यु ऽष्टकं भवति । तुदेषां लोकानां रूपं तुदेन मेपु
लोकेषुधि दौक्षयति यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं
यानि कृष्णानि तान्यस्यै यदि वेतरुया यान्येव कृष्णानि
तानि दिवो रूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येव वम्भू-
यौव हुरीशि तान्यत्तुरिक्षस्य रूपं तुदेन मेपु लोकेषुधि
दौक्षयति ॥ ३ ॥

अन्तकु मु तुर्हि पश्चात् प्रत्यस्येत् । तुदिमानेषु लोकान्
मिथुनौकृत्य तेषेन मुधि दौक्षयति ॥ ४ ॥

अथ अधुनेन कृष्णाजिने पश्चात् प्राङ् जान्वाक्
उपविशति । स युव शुक्लानां च कृष्णानां च सन्धिर्भुवति
तुदेव मभिमृश्व अपत्यकृत्सामयोः श्रित्ये स्य ऽइति यद्वै

प्रतिरूपं तच्छिष्य मृचुं च साम्नां च प्रतिरूपे स्थ इत्येवै
तुदाह ॥ ५ ॥

ते वा मारभ ऽहुति । गुर्भो वा ऽण्यु भवति यो दीक्षते
तु लुन्दाश्सि प्रविशति तुस्माच्चक्षाद्गुस्त्रिरिव भवति
न्यक्ताद्गुस्त्रय इव हि गुर्भाः ॥ ६ ॥

स यदाह । ते वा मारभ ऽहुति ते वा प्रविशाम्येत्येवै-
तुदाह ते मा पातु मास्य यन्नस्योदच इति ते मा गोपा
यतु मास्य यन्नस्य सःस्थाय इत्येवैतुदाह ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणेन* जानुमारोहति । शुर्मासि शुर्मा मे
यच्छेति शुर्मं वा ऽणत् कृष्णस्य तुदस्य तुन्मानुपः शुर्मं
देवचा तुस्मादाह शुर्मासि शुर्मा मे यच्छेति नुमस्ते ऽहस्तु
मा मा हिःसौरिति श्रेयाश्चं वा ऽण्यु उपराधिरोहति
यो यक्षु यक्षो हि लब्धाजिनं तुस्मा ऽण्वैतुयन्नाय निह्रुते
तयो द्वैन मेयु यक्षो नु हिमस्ति तुस्मादाह नुमस्ते ऽहस्तु
मा मा हिःसौरिति ॥ ८ ॥

स वै जघनाहुं ऽद्वैवाग्र ऽश्नासीत् । अथ यदग्र एव
मुध्य उपविशेद्यु र्गनं तुचानुष्ठा हुरेद् द्रप्स्यति वा प्रु वा
पतिष्यतीति तुया द्वैव स्यात् तुस्माज्जघनाहुं ऽद्वैवाग्र
ऽश्नासीत् ॥ ९ ॥

अथ मेखुसां परिहरते । अङ्गिरसो ह वै दौष्टितान-
बुल्य मविन्दते* नान्यद् वतादृशन मुवाकल्पयन्तु
ऽएतामूर्जं मपश्यन्सुमार्तिं तां मध्यतु आत्मन ऊर्जं
मदधत सुमार्तिं तुया सुमाप्नुवंस्तुथो ऽएवैषु रतां मध्यतु
आत्मन ऊर्जं धत्ते सुमार्तिं तुया सुमाप्नोति ॥ १० ॥

सा वै शाखी भवति । मृदासदिति न्वेव शाखी युष
वै प्रजापतिरुजायत गुर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात्तस्य यन्नेदिष्ट
मुख मासीते शशास्तस्मात्ते पूतयो ज्वान्ति युवस्य जरा-
य्वासौतुदोक्षितवसम मुत्तरं वा ऽऽत्स्वं जरायुणो
भवति तुस्मादेषान्तरा ज्वाससो भवति स युवैवातः
प्रजापतिरुजायत गुर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञादेव मेवैषोऽतो
जायते गुर्भो भूत्वैतस्माद् यज्ञात्† ॥ ११ ॥

सा वै त्रिवृद्भवति । त्रिवृद्भुजं पशुवो ह्युन्नं पितृ
माता यज्जायते तत् तृतीयं तुस्मात् त्रिवृद्भवति ॥ १२ ॥

सुम्नवल्लेनान्वस्ता भवति । ज्वी वै शरीरं विरद्यु-
स्तायै स्तुकासुर्गं सृष्टा भवति सा युत् प्रसज्यु
सृष्टा स्याद्युषेदु मन्या रुज्ज्वो मानुषी स्याद्युषसज्यु

* "दौष्टितान न बुल्य मविन्दन् वे" इति सा०-सम्मत इति वेबर ।

† ऋषेरिष्टाचान्यत्राप्येव द्रष्टव्यम् (अ. २. १, ६. १, ६. १. २६.) ।

† 'यज्ञात्' इति अ. ४ ।

सृष्टा स्यात् पितृदेवत्या स्वात्तुस्मात् स्तुकासुर्गः सृष्टा
भवति ॥ १३ ॥

तां पुरिहरते । जुगंस्याद्भिरसौत्युद्भिरसो द्योता मूर्जं
मुपश्यन्मूर्जंमदा जुजं मुयि धेह्येति नाच तिरुहित
मिवास्ति ॥ १४ ॥

अथ नौवि मुहूहते । सोमस्य नौविरसौत्युदीक्षि-
तस्य वा ऽश्वस्यैषाग्रे नौविर्भवत्यथाच दीक्षितस्य सोमस्य
तस्मादाह सोमस्य नौविरसीति* ॥ १५ ॥

अथ प्रोर्णते । गुर्भो वा ऽण्यु भवति यो दूक्षते ग्रा-
हता वै गुर्भो तुल्येनेव जरायुषेव तस्माद्वै प्रोर्णते ॥ १६ ॥

स प्रोर्णते । विष्णोः शुर्मासि शुर्मा युजमानस्येत्युभयं
वा ऽण्योऽपि भवति यो दूक्षते विष्णुश्च युजमानश्च
यदृह दूक्षते तद्विष्णुर्भवति यद्युजते तद्युजमानस्तस्मा-
दाह विष्णोः शुर्मासि शुर्मा युजमानस्येति† ॥ १७ ॥

अथ कृष्णविषाणाः सिचि वभ्रीते । देवाश्च वा ऽभ्रसु-
राश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितृर्हाय मुपेयुर्मुन एव
देवा उपायन् वाच मसुरा यच्च मेव तद्देवा उपायन्
वाच मसुरा अमू मेव देवा उपायन्निमा मसुराः ॥ १८ ॥

ते देवा यच्च मब्रुवन् । योषा वा ऽद्वयं वागुपमन्त्रयस्व

हयिष्यते वै त्वेति स्वयं वा हवैष्यत योषा वा ऽइयं वा-
गुपमन्त्रयै हयिष्यते वै मेति ता मुपामन्त्रयत सा हास्मा
ऽआरकादिवैवाग्र्य ऽआत्थयत् तस्माद् स्त्री पुस्तोपम-
न्त्रितारकादिवैवाग्रे ऽह्वयति सु होवाचारकादिव वै म
ऽआह्वयीदिति ॥ १९ ॥

ते होचुः । उपैवु भगवो मन्त्रयस्व हयिष्यते वै त्वेति
ता मुपामन्त्रयत सा हास्मै निपलाश मिवोषाद् तस्माद्
स्त्री पुस्तोपमन्त्रिता निपलाश मिवैव वदति सु
होवाच निपलाश मिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचु । उपैवु भगवो मन्त्रयस्व हयिष्यते वै त्वेति
ता मुपामन्त्रयत सा हैनं जुहुवे तस्माद् स्त्री पुमाश्सः
ह्वयत* ऽष्टवोत्तमः सु होवाचाह्वत वै मेति† ॥ २१ ॥

ते देवा ईसाञ्चक्रिरे । योषा वा ऽइयं वाग्युदेनं नु
युषितेदैव मा तिष्ठन्त मभ्येहीति ब्रूहि तां तु न आगतां
प्रतिप्रब्रूतादिति सा हैनं तुदेव तिष्ठन्त मभ्येयाय
तस्माद् स्त्री पुमाश्सः सःस्कृते‡ तिष्ठन्त मभ्येति ताऽ
दैव्य आगतां प्रतिप्रोवाचेयं वा ऽआगादिति ॥ २२ ॥

* 'ह्वयन्ते'-इति घ ।

† 'मेति'-इति ग, घ ।

‡ 'सःस्कृते'-इति क ख, पेशदृष्टम् ।

तां देवाः* । असुरेभ्योऽन्तरायंस्ताऽऽ स्वीकृत्यामावेव
परिगृह्य सर्व्वं हूत मज्जुह्वुराहुतिर्हि देवानाऽस या
मेवामू मनुष्टुभाजुह्वस्तुदेवैनां तुदेवाः स्थकुर्व्वन्त ते-
ऽसुरा श्रुतवचसो ह्येसुवो ह्येसुव इति ब्रुदन्तः पुरा-
वभूवुः ॥ २३ ॥

तुचैता मुपि वाच मूढः । उपजिज्ञास्याऽस स्वेच्छ-
स्तुस्मान्नु ब्राह्मणो स्वेच्छेदसुर्या हैपा व्यागेव मेवैषु
द्विपताऽसपुत्राना मादत्ते व्याघं तेऽस्यात्तवचसः पुरा-
भवन्ति यु एव नेतहेदुः ॥ २४ ॥

सोऽयुं यज्ञो व्याघ मभिदध्यौ । मियुन्येनया स्या
मिति ताऽसुम्बभूव ॥ २५ ॥

इन्द्रो ह वा ईक्ष्वाश्वके । महद्वा इदतोऽभुं जनिष्यते
यज्ञस्य च मियुनादाच्य युष्मा तुन्नाभिभुवेदिति स
इन्द्र एव गुर्भो भूत्वैतुन्मियुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

सु ह संवत्सरे जायमान ईक्ष्वाश्वके । महावीर्या वा
इयं योनिर्या मा मुदीधरत यद्वै नेतो महद्देवाभुं
मानुप्रजायेत युष्मा तुन्नाभिभुवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्ट्याच्छिनत् । तां यज्ञस्य शीर्षन्
प्रत्यदधाद्यज्ञो हि कृष्णः स यः सु यज्ञस्तत् कृष्णाजिनं

* 'देवा'—इति ग, घ ।

† 'ब्रुद'—इति ग, घ ।

यो सा योनिः सा कृष्णविपाणाय यदेना मिन्द्र
 आवेष्ट्याच्छिनत्तुस्मादावेष्टितेव स युष्मैवात इन्द्रोऽजायत
 गुर्भो भूत्वैतुस्मान्मियुनादेव मेवैपोऽतो जायते गुर्भो
 भूत्वैतुस्मान्मियुनात्* ॥ २८ ॥

तां वा ऽउत्ताना मिव वभ्राति । उत्तानेव वै योनि-
 गुर्भं विभर्त्यथ दक्षिणां ध्रुव सुपर्ण्युपरि ललाट सुप-
 स्पृशतीन्द्रस्य योनिरसीतीन्द्रस्य ह्येपा योनिरुतो वा
 ह्येनां प्रविशन् विशत्यतो वा जायमानो जायते तुस्मा-
 दाहेन्द्रस्य योनिरसीति† ॥ २९ ॥

अथोल्लिखति । सुसस्याः कृषीत्कृषीति यच्च मेवै-
 तुज्जनयति यदा वै सुपुमं भवत्ययासं यज्ञाय भवति
 युदो दुःपुमं भवति न तुर्ह्यात्मने च नासं भवति तु यच्च
 मेवैतुज्जनयति ॥ ३० ॥

ध्रुव नु दीक्षितुः । काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत
 गुर्भो वा ऽण्यु भवति यो दीक्षते यो वै गुर्भस्य काष्ठेन
 वा नखेन वा कण्डूयेदपास्वम्‡ क्षित्वेत्ततो दीक्षितुः
 पामनो भवितोदीक्षितं वा ऽय्यनु रेतोऽसि ततो रेतोऽसि
 पामनानि जुनितोः स्वा, वै योनी रेतो नु हिनस्येपा

* 'नात्'—इति अ, घ ।

† 'सीति'—इति अ, घ ।

‡ 'दुपास्व'—इति क, ख, वेवदृष्टम् ।

वा ऽएतस्य स्वा योनिर्भवति युत् कृष्णविषाणा तुयो हैन
मेया नु द्विनस्ति तुस्माद्दीक्षितः कृष्णविषाणुयैव कण्डू-
येतु नान्येन कृष्णविषाणायाः ॥ ३१ ॥

अथास्मै दण्डं प्रयच्छति । ब्रुजो वै दण्डो ब्रिरक्षु-
स्तायै ॥ ३२ ॥

श्रौदुम्बरो भवति । अन्नं वा ऽज्जुदुम्बुर कुज्जोऽन्ना-
द्यस्यावरुद्धौ तुस्माद्श्रौदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥

सुखसन्निभो भवति । एतावद् वै ब्रूय्यं स यावद्देव
ब्रूय्यं तावास्तु ब्रवति यन्सुखसन्निभः ॥ ३४ ॥

त मुच्छयति । उच्छ्रयस्व ब्रनस्पत ऽज्जुं मा पाच्छु-
हस आस्य यज्जस्योहच इत्यूर्ध्वं मा गोपायास्य यज्जस्य
सःस्याया इत्येवैतदाह ॥ ३५ ॥

अथ हैके । अङ्गुलीथ न्युचन्ति ब्राचं यच्छन्त्युतो हि
किञ्च नु जपिष्यन् भवतीति ब्रुदन्तस्तुदु तथा नु
कुर्याद्यथा पुराञ्च धावन्त मनुलिप्सेत तुन्नानुलभेतैव
ह स यज्ञं नानुलभते तुस्मादमुचैवाङ्गुलीन्युचेदमुच
ब्राचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

अथ युद्दीक्षितः* । कृचं वा युजुर्वा साम वाभिष्या-
धुरत्यभिस्थिर ममिस्थिर मेवैतद्यज्ञं सारुभते तुस्मादमु-
चैवाङ्गुलीन्युचेदमुच ब्राचं यच्छेत् ॥ ३७ ॥

अथ यद्वाचं युच्छति । व्याग् वै यज्ञो यज्ञं मुवैतुदा-
त्मन् धत्तेऽथ युद्वाचंयमो व्याहुरति तुस्मादु हैप विसृष्टो
यज्ञः पुराङ्गावर्तते तुचो व्यैष्णवौ मृचं वा युजुर्वा अपेद्
यज्ञो वै वृष्णुस्तुयन्नं पुनरारभते तस्यो हैपा प्राय-
श्चित्तिः ॥ ३८ ॥

अथैक उददति । दौक्षितोऽयं ब्राह्मणो दौक्षितोऽयं
ब्राह्मण इति निवेदित मुवैन भेतत्सुतं देवेभ्यो निवे-
दयत्ययं महावीर्यो यो यन्नं प्रापदित्वयं युष्माकौको-
ऽमृतं तु गोपायतेत्येवैतुदाह चिह्नत्वं आह चिह्निहि
यज्ञः* ॥ ३९ ॥

अथ युद् ब्राह्मण इत्याहु । अनुहेव वा ऽस्थस्यातः पुरा
जानं भवतीदुः छाह रुद्याऽसि योपित मनुसचन्ते
तुदुत रुद्याऽस्येव रुत आदधतीत्यवाचाहु जायते यो
ब्रह्मणो यो यन्नाज्जायते तुस्मादपि राजुन्यं वा व्यैश्यं
वा ब्राह्मण इत्येव मूयाद् ब्रह्मणो हि जायते यो यन्ना-
ज्जायते तुस्मादाहुर्न सवनकृतः इत्यादेनस्यौ हैव
सवनकृतेति ॥ ४० ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽक्षिप्तं जगत् ।

निर्ममे, तं महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

द्वौचाक्षतीर्विधायाच कृष्णाजिनद्वौचा माह— “दक्षिणेनाहव-
नीय मिति । आहवनीयस्य दक्षिणे देशे हे कृष्णाजिने आसीर्य
‘तयोरधि’ ‘एन’ पञ्चमान ‘द्वौषधति’ । तद्गतं द्विस्र प्रशमति—
‘यदि हे भवत इति ॥ १ ॥

“यन्महान्ते भवत इति । ते च परस्परं सम्बद्धपर्यन्तप्रदेशे
भवत, आक्षरके । प्रकाशं कात्यायन आह— ‘आहवनीय दक्षिणेन
कृष्णाजिने मासवहिते सूतान्ते तर्पणं पश्चादासन्नपत्नी निद-
धाति” इति^१ । ‘तर्पणमुते -इति । ययोभयोर्मासप्रदेशयो
सम्बन्धो भवति, यथा च तर्दनप्रदेशेषु पश्चाद्गाने ‘उते’ ‘परस्पर’
सूते भवत तथैकस्म्योपर्यपरं मासृणुयात् । तथापस्तम्बोऽपि—
“यन्तर्मासाभ्याम्वहिलोमभ्याम्”-इति^२ ॥ १ ॥

एककृष्णाजिनपत्रं मुचका प्रशमति— “यद्यु एक मिति । ‘तत्’
‘एकम्’ एव कृष्णाजिनं लोकव्याप्तकम् अत एकेनापि द्वौषयेत् ।
‘दिव’ द्योतमानत्वेन इत्युक्तरोमाशक्तद्रूपं भवति । इयिया श्चामत्वात्
कृष्णार्णां तद्रूपत्वम् । “यदि वेतरयेति । भूलोकस्त्रिलोकयोर्मनुष्यै
परिदृश्यमानापरिदृश्यमानस्य मयेष्य वैपरीतोपन्यास । ‘यान्येवेति ।
‘यान्येव सोमानि ‘बभूवि बभ्रुवणानि, ‘हरौचितानि हरित-

१— का० श्रौ० सू० ७ ३ २० ।

२— शाय० श्रौ० सू० १० ८ १२ ।

वर्णानि च दृश्यन्ते, 'तानि अन्तरिक्षस्य रूपम्', "नीलं नभः"—इति
लोकप्रसिद्धेः ॥ २ ॥

"अन्तकं सु तर्होति । 'तर्हि' तस्मिन्नेककृष्णाग्निपक्षे 'अन्तकं
सु' अन्तपक्षे नैव 'पथात्' भागे 'प्रत्यग्येत्' मद्बोधयेत्, मन्त्रि-
प्रदेशेन दिगुल्लोक्यादित्यर्थः । तथा च सूचम्—"एकं चेत् पथात्
पाददिगुणम्"—इति^१ ॥ ४ ॥

कृष्णाग्निदीर्घार्चं भुपवेशनप्रकारं भाव— "अथ जघनेनेति ।
कृष्णाग्निनयोः पदाङ्गाग्नेन स्वयं नपि पथात् प्राङ्मुखो दक्षिण-
जान्वाङ्गः उपविशति । 'जान्वाङ्गः' बहुचित्तशानुकः, चाङ्गोपविष्टे-
दित्यर्थः । "दक्षिणं जान्वाङ्गाग्ने पदादेनयोः"—इति^२ सूचम् ।
आग्नेनः तत्त्वन्विद्यानमित्यर्थः । "एव मभिसृज्य जघतीति । एव
मित्यभिमर्शनप्रकारस्याभिनयः"^३ ॥

मन्त्रस्थं शिष्पपदं ध्याप्ये— "यदा इति । 'प्रतिरूपं' प्रति-
कृतिः । 'वै'-अन्तेन लोकप्रसिद्धिरुच्यते । लौकिका हि हरितुरगादि-
प्रतिरूपं शिष्पमित्याहुः । अत्रकृष्णाधोरेवर्क्षामप्रतिरूपत्वं तैत्ति-
रीयके उक्तम्— "एष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाग्निस्वैष चाग्ने
यत् शष्पम्"—इति^४ ॥ ५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. २१ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. २. २२ । 'जान्वाङ्ग' नीलं भूमिस्पृष्टं जघनेति २० ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. २३ ।

४— या० व० ३. ८. १ दृष्टव्यम् ।

५— वे० व० ६. १. २ ।

द्वितीयं भागं व्याचष्टे— “ते वा मिति । “गर्भो वा एष भवति” इति^१ । ‘वे’-शब्दोऽत्र मुख्यान्तरप्रसिद्धिरुच्यते । तथा चैतरेयकम्— “पुनर्वा एत मृनिजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीवयन्ति”— इति^२ । ‘हन्दाधि’ गायत्र्यादीनि । ‘न्यक्ताङ्गुलिः’ सुष्टीकरणेन बहुविताङ्गुलिः^३ । सप्तसप्त सुपवेग्रमं प्रसिद्धगर्भधामान्येन दृढयति— “न्यक्ताङ्गुल्य इव हीति ॥ ६ ॥

“स यदाहेति । सङ्कु-शब्दार्थं भाव— “शास्त्र यश्चेति । संज्ञाया इत्यर्थः । वृत्तमा शब्द ‘सङ्कु’, तेन समाश्लिष्टं इति शक्तदुक्तम्” ॥ ७ ॥

अनन्तरं कृष्णाजिनारोहणं विधत्ते— “अथ दक्षिणेनेति । “धर्मं वा इत्यादि । मनुष्येषु क्व ‘धर्म’-इति प्रसिद्धम्, ‘एतद्’ ‘देवता’ देवेषु सुखहेतुत्वात् ‘धर्म’-शब्दाभिधेयम् ; अतो दैविकेन स्वरूपेण धर्मासीति^४ कृष्णाजिनस्य स्मृतिः । द्वापारिहारपक्षं दर्शयति— “श्रेयांस मित्यादिना । यज्ञाख्येयोऽतिरिक्तकनेषा-पराङ्मुं प्रार्थनं युक्त मित्यर्थः ॥ ८ ॥

१— “ब्रह्मशोणितं गर्भाशयस्य आत्मप्रकृतिविकारसम्बन्धितं गर्भं इत्युच्यते”—इति सुबु० १ ६६६. २० ।

२— ऐ० मा० १. १. १ । “गर्भो वा यद्य बहोक्षित उर्ध्वं वाद्य प्रीर्यते तस्माद् गर्भा प्रावृत्ता जायन्ते”—इति च तं० चं० ६. १. २. १ ।

३— “सुष्टी कृत्वा गर्भोऽन्तं गेते, सुष्टी कृत्वा कुमारो जायते”—इति च ऐ० मा० १ १. १ ।

४— पुराणाद् (१२ ए० २ पं०, ४२ ए० १ पं०) दृश्यम् ।

५— स० च० ४ ८. १ दृश्यम् ।

दक्षिणपाण्योर्वापारेण निर्मिता स्यात्, तदा 'यया' येन प्रकारेण
'अन्याः' लौकिक्यः, गवादिबन्धनरज्यवो मानुष्या भवन्ति, एव
मिष मयि मानुष्येव भवेत् । 'यत्' यदि 'अपमस्रति सृष्टा' मध्य-
पाणिनोपरि स्थाप्यतेन निर्मिता स्यात्, तदा 'पिशदेवत्या स्यात्' ।
तस्मात् "सृष्टासर्गं सृष्टेति उपमहारः ॥ १३ ॥

अन्धमन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "तां परिहरतीति । "अन्निरसो
क्षेता मूर्जं मिति । अथ 'चि'-शब्देन श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धिराविष्कि-
यते । तथा च तैत्तिरीयकम्— "अन्निरसः सुवर्गे लोकां यन्ता जगं
अभजन्त"—इत्यादि^१ । अथ कात्यायनः— "मेखसां वग्रीति वैशीं
विष्टत श्वसुश्चमिन्ना मन्तरां वासम जगंभीति"—इति ॥ १४ ॥

यस्मान्मस्र समन्त्रक मुद्गूहम माह— "अथ नीवि मिति^२ । 'अपे'
सोमयागात् पूर्वम् । 'दौचितस्य' 'सोमस्य' सोमयागकर्तृत्वाद्
दौहितो दुपचारेण सोम इत्याचष्टे ॥ १५ ॥

वासवा आच्छादय विधत्ते— "अथ प्रोर्णुत इति । 'जर्णुते'
आच्छादयति ॥ १६ ॥

"स प्रोर्णुत इति । आच्छादयप्रदेष्टविधेयः सूचो^३ सृष्ट उक्तः—
"अथ प्रोर्णुते विष्णोः शर्माभीति"—इति^४ । विष्णुशब्दः पुरुषो-

१— अन्निरसः— अभजन्त । ततो यदश्मिष्यत् ते श्वरा अभवद्गन्तुं नै
श्वरा यच्छ्वस्यो मेखसा भवन्मूर्जं मेवावहन्ते—इति तै० अ०
५. ४. २६ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २६ । मन्त्रघातस्तु वा० सं० ४. १०. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. २७ ।

४— मन्त्र इष— वा० सं० ४. १०. २ ।

जमे प्रसिद्धः; अत्राभिमतं मर्षं माह— “उभयं वा एष इति ।
दीवणीयेष्टौ आद्यावैष्णवे हविषि विष्णुर्देवतेति तत्संस्कारसंज्ञातो
यजमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

वक्षान्ते ह्यथविवाच्यवन्धनं माह— “अथ ह्यथविवाच्यमिति^१ ।
‘सिचि’ सिग् वक्षान्तः^२, तच्च बध्नीयात् । ह्यथविवाच्योत्पत्त्यर्थं
माख्यायिका माह— “देवास्य वा असुराद्येत्यादिना । ‘प्राजापत्याः’
प्रजापतेः पुत्राः ‘वितुर्दायं’ पैतृकं धनम् । इन्द्रियेषु मध्ये ‘मन
एव देवाः’ प्राज्ञाः, ‘वाचं’ वागिन्द्रियम् ‘असुराः’ । तथा यज्ञं मेव
‘देवाः’ उपगताः, ‘वाचम्’ इन्द्रियम् ‘असुराः’ । ‘अम्’ दिव मेव
‘देवाः’, ‘इमान्’ पृथिवीम् ‘असुराः’ ॥ १८ ॥

“ते देवा इति । एवं सति देवा वाचोऽपि स्थाधीनलकरणाय
‘यज्ञम्’ एवम् ‘अनुवन्’— यज्ञ । ‘इयं वाक्’ ‘योषा’, त्वं तु पुमान्;
तस्मात् ताम् ‘उपमन्त्रयस्व’ यक्षोनायै अद्वेतेनाह्वय, यद्यपि ‘ता’
त्वां ‘कथियते’ आकारयिष्यति ‘इति’ अनुवन् । तत्तद् वृत्तान्तं
जानतो न्युतिर्गते— न केवलं तेषां वचनं मेव, किन्तु ‘स्वयं वा
ह एव’ यज्ञः स्वयं अपि ‘ऐषत’ विचारितवान् । ईष्यप्रकार
मनुपदति— “योषेति । ‘मा’ मा मयि ‘कथियते’ अतः ‘उपमन्त्रयै’
अहं मिति । उपमन्त्रिता ‘सा’ ‘अये’ प्रथमवारम् ‘आरकात्’ आर

१— का० श्री० छ० ७. ३. २८ । मन्त्रस्तस्य — वा० सं० ४. १०. ३ ।

२— वक्षान्तस्य दशा इति यावत् ; अतएवाह स्वयम्— का० श्री० ७. ३.

२८ इत्ये “दशमाम्”—इति । कात्यायना मुच्यते वन्धनं माघातम् ।

दक्षिणपाणेर्यापारेण निर्मिता स्यात्, तदा 'यपा' येन प्रकारेण
 'अन्या' लौकिक्यः, गवादिबन्धनरज्जवो मानुष्या भवन्ति, एव
 मिय मपि मानुष्येव भवेत् । 'यत्' यदि 'अपसन्नवि सृष्टा' मय-
 पाणिनोपरि व्याहृतेन निर्मिता स्यात्, तदा 'पितृदेवतया स्यात्' ।
 तस्मात् "लुकावर्गे सृष्टेति उपसहारः ॥ १२ ॥

बन्धनमन्य विधाय व्याचष्टे— "तां परिहरतीति । "अद्विरसो
 होता मूर्खं मिति । अथ 'हि' शब्देन श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धिराविष्कि-
 यते । तथा च तैत्तिरीयकम्— "अद्विरसं सुवर्गे लोके यत्त ऊर्जं
 अभजन्त'-इत्यादि । अथ कात्यायन— "मेखला बध्नीते वेषीं
 धिद्युतं अणुमुन्नमिथा मन्तरां वामस ऊर्गंथेति"—इति ॥ १३ ॥

वस्तान्तस्य समन्तकं सुदूतन माह— "अथ मोवि मिति । 'अपे'
 सोमयागात् पूर्वम् । 'दोषितस्य' 'सोमस्य' सोमयागकर्तृत्वाद्
 दीवितो गुप्यवारेण सोम इत्यापचते ॥ १४ ॥

वाक्ये आश्चादन विधत्ते— "अथ प्रोणेत इति । 'ऊर्णते'
 आश्चादयति ॥ १५ ॥

"अ प्रोणेत इति । आश्चादयदेशविशेषः सूत्रे स्पष्ट उक्तः—
 "अत्र प्रोणेत विष्णो ब्रमासीति"—इति । विष्णुशब्द पुरुषो-

नमो प्रसिद्धः । अत्राभिमतं मयं माह— “उभयं वा एव इति ।
दीक्षणीयेष्टौ आद्यावैष्णवे द्विविधिं विष्णुर्देवतेति तत्संस्कारसंस्कृतौ
यजमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

वस्तुनो ह्यविविधविधानवन्धनं माह— “अथ ह्यविविधमिति^१ ।
‘विधि’ शिङ् वस्तुनः^२, तच्च वध्नीयात् । ह्यविविधविधानोत्पत्त्यर्थं
माध्याह्निका माह— ‘देवाश्च वा असुराद्येत्यादिना । ‘प्राजापत्याः’
प्रजापतेः पुत्राः ‘वितुर्दायं’ पैतृकं धनम् । इन्द्रियेषु मध्ये ‘मन
एव देवाः’ प्राणाः, ‘वाचं’ वागिन्द्रियम् ‘असुराः’ । तथा यज्ञं मेव
‘देवाः’ उपगताः, ‘जातम्’ इन्द्रियम् ‘असुराः’ । ‘अम्’ दिव मेव
‘देवाः’, ‘दमान्’ इधिवौम् ‘असुराः’ ॥ १८ ॥

“ते देवा इति । एवं सति देवा वाचोऽपि स्थाधीनत्वकारणात्
‘यज्ञम्’ एवम् ‘अनुवन्’— यज्ञ । ‘इयं वाक्’ ‘योषा’, तं तु पुमान् ;
तस्मात् ताम् ‘उपमन्त्रयस्व’ सम्मोगार्थं सङ्केतेमाह्वय, सापि ‘त्वा’
त्वां ‘इयिष्यते’ आकारयिष्यति ‘इति’ अनुवन् । तत्तद् वृत्तान्तं
आगतौ युतिर्ब्रूते— न केवलं तेषां वचनं मेव, किन्तु ‘स्वयं’ वा
ह एव यज्ञः स्वयं अपि ‘एवम्’ विचारितवान् । ईदृशप्रकार
मनुवदति— “योषेति । ‘मा’ मा अपि ‘इयिष्यते’ अतः ‘उपमन्त्रयै’
अहं मिति । उपमन्त्रितः ‘य’ ‘अये’ प्रथमवारम् ‘आरकात्’ आर

१— का० श्रौ० सू० ७. १. २८ । मन्त्रवत्त्वम् — वा० सं० ३. १०. १ ।

२— वस्तुनो दशा इति वाङ्मयं ; अतएवाह सङ्कम्— का० श्रौ० ७. १.

२८ सूत्रे ‘दशावाम्’—इति । आद्यानां युक्तरीये वन्धनं माह्यातम् ।

“स जघनार्ह इति । ‘घ’ आरूढ ‘जघनार्ह’ कृष्णाजिनस्य
पद्याङ्गागे एव ‘श्वे’ प्रथमम् ‘आधीत्’^१ । विपक्षे बाध
माह— ‘अय यदस्य इति । ‘य’ ‘एन’ मध्यमदेश आरूढं
ब्रूयात्, ‘अस्य’ ‘इत्यति’ दृप्तं कुलितगतिर्भविष्यति, ततः
‘यतिष्यति’ चेति ॥ ९ ॥

अथ सेखलादीषा माह— “अथ सेखला मिति । ‘परिहरति’
मध्ये परितो सेष्टयेदित्यर्थः । पुरोहत्तान्ताभिधानेन तां सेखलां
प्रशंसति— “अत्रिरस इति । ‘वञ्ज’ वञ्जार्हे वञ्जकर वञ्ज ‘नावि-
न्दन्’ । दौर्बल्ये कारण माह— ‘वतात्’ तस्याधनत्वात् यस्य ‘अन्यत्’
अज्ञानं ‘नाविकल्पयन्’ घत, अत इत्यर्थः । ‘ते’ ‘एताम्’ ‘ऊर्जम्’ ।
‘ऊर्ज’ वञ्ज तस्याधनत्वात् सेखला कर्गित्युच्यते । ऊर्जिति विशि-
ष्ट— “समाप्ति मिति । सम्यगाध्यायते वञ्ज समयेति ‘समाप्ति’
सेखला ॥ १० ॥

तथा उपादानद्रव्य माह— “सा वै प्राणीति । ‘सा’ समाप्ति
‘प्राणी’ अणमयी भवेत् । ‘हृदी’ मुखपक्ष्मा ‘अयत्’ भवेत् । ‘इति’
‘येव’ अनेन स्वल्पभिप्रायेण, गर्भाणां मार्गवतोपेक्षितत्वादित्यर्थः ।
अणवासभोदत्यसि माह— “यत्र वा इति । ‘यत्र’ यस्मिन् काले
‘प्रजापति’ यज्ञशक्तायादुत्पत्तय, ‘तस्य’ प्रजापतेर्गर्भभूतस्य ‘नेदि-
‘हम्’ अत्यन्तप्रसिद्धि ‘यदुषव आधीत्’, ‘ते’ ‘प्रथा’ अभवन् ।
‘तस्मात्’ गर्भमासिन्वसस्यत्वात् ते प्रथा ‘पूतयो वान्ति’ दुर्गन्धा

भवन्ति । उल्लं नाम षट्सदृशं गर्भस्थानवैष्टनम्^१ । “स उल्लावतो गर्भो भवति”—इत्येतद्धारण्यकम्^२ । प्रतिनिर्द्देशे बद्धवचनं ग्रन्थपेक्षम् । जरायुर्भविर्वैष्टनम्^३ । प्रजापतेः सम्बन्धि तम् दौचित्येन धार्यं वक्ष्ये मभूत् । उभेऽपि गर्भरूपप्रजापतिवदौचित्यापि गर्भलात् धार्यं अभूताम् । मेखलाया वचनान्तरत्वं विधत्ते—“अन्तरं वेति । “स यथैवेत्यादि । स्पष्टम् ॥ ११ ॥

“सा वा इत्यादि । अजात्यादिरूप मस्य पित्रमातृपुत्रात्मना ‘विरुद् भवति’ यत्., अतस्त्वदात्मकत्वात् मेखलापि त्रिगुणा कर्तव्या ॥ १२ ॥

तस्या सुश्रमाशानिभित्तल विधत्ते—“सुश्रवस्त्रेणान्वृता इति । शरत्त वक्ष्यावयवत्वात् रक्षोविवासकत्वम् । तथा च तैत्तिरीयकम्—“इन्द्रो वृकाय वज्रं प्राहरत् स चेधा अभवत्”—इत्युपक्रम्य “येऽन्तः शरा अग्नौर्यन्ता ताः शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः”—इति^४ । मेखलायाः केसवेणीवचिमांशं विधत्ते—“शुकाधरो हृष्टा भवतीति । ‘शुका’ केसवेणी. सा यथा हृष्यते, तथा हृष्टा निर्मिता भवेत् । अक्षप्रकार प्रशसित प्रकारान्तरयोर्दोष नाह—“सा प्रसल्यतीति । ‘सा’ मेखला, ‘यत्’ यदि ‘प्रसल्यति हृष्टा’

१, १—“गर्भो जरायुकाण्ड उल्लं प्रजाति जन्मना”—इति शा० सं० १८. ०६ १ अट्टयम् ।

२—छान्दो० ब्रा० उष० ३. ८. १ । ये० ब्रा० १. १. १ । निब० ६/३ ।

३—ते० स० ५. ९. ६ । “इन्द्रो—अभवत् । रक्षस्योर्वं, रक्षस्योर्वं, मूषस्योर्वम् । —येऽन्तः शरा इत्यादि ।

तेव आरकम्, तस्मादेव । सौकदुष्टान्नकथनं स्पष्टम् । ज्ञातं
वृत्तान्तं देवेभ्यो निवेदयति— “स होवाचेति ॥ १८ ॥

“ते होचुरिति । अथ पुनर्देवैर्वाच्यमानो यज्ञः ‘ता सुपा-
मन्तयत्’ । ‘सा’ अपि ‘निपलाग्न मिव’ निपतितर्षं वृत्तादिक
मिव, तद्यथा केवलं कल्पते, एवं अिरद्यान्नेन ‘उवाच’ इत्यर्थः ।
अथवा यज्ञाग्निपतन मिव ओष्ठपात्नेनेत्यर्थः । “तस्मादिस्थादि
पूर्ववत् ॥ १० ॥ ११ ॥

“ते देवा इति । इतीयवारे ताडितवती आकामं वृत्तान्त
ज्ञातवन्तो ‘देवाः हि ईचाक्षकृते’ । कथम् ? ‘इष वाक् सोपा’
सुषु अक्ष नामेत्याह ‘यत्’ यस्मात् ‘एन’ यज्ञं ‘न पुविता’
न मिहितवती, अतो न विद्यमिग्येत्यर्थः । एव मीषित्वा, हे
यज्ञ । तन्नामिके कर्षं गच्छामि, किन्तु हे वाक् । तम् ‘इह’
स्थाने ‘एव’ ‘तिष्ठन्त’ ‘मा’ माम् अभिगच्छ ‘इति ब्रूहि’ इत्य-
ब्रुवन् । तथा ‘ता मामता’ वाचं ‘नः’ अस्माकं ‘प्रतिप्रभूतात्’
निवेदयतु ‘इति’ च अब्रुवन् । वाचाकारिता ‘तदेव’ तथ सहेत-
प्रदेशे तिष्ठन्त मेव यज्ञ अभिगता । अथ स यज्ञो वागागतेति
देवेभ्यः प्रोवाच ॥ १२ ॥

“ता देवा इति । ‘ता’ वाचं ‘देवाः’ ‘असुरेभ्यः’ ‘अन्तरायम्’
तथा वर्जितानसुर्वन् । ‘स्वीकृत्य’ चाग्निमुख मन्त्रेण स्वभोगायोगात्
‘अग्नावेव’ ‘ता’ वाचम् ‘अनुष्टुभा’ “विशो देवस्य नेतुः”-इत्येतया
यथा पुनरसुराणां निराशा भवति तथा सर्वतः ‘अब्रुवन्’ । केवत्ता

किं न स्त्रीरुतेत्यत आह—“आऊतिर्हीति । आऊतिरूपेणाग्नौ दत्त मेव देवानां प्रिय मित्यर्थः । अथ ‘ते असुराः’ ‘आत्तवचसः’ देवेः स्त्रीरुतवचस “हे अरय” हे अरवः”—इत्युच्चारयितु मशक्ताः “हेऽसवः हेऽसवः”—इति वदन्तः पराभूताः^१ ॥ १६ ॥

प्रपञ्चात् कश्चिद् वाग्विषयं नियम माह—“तचेति । ‘उप-
जिज्ञास्यो’ ज्ञातव्यो, सन्दिग्धो वाचम्, ‘ऊचु’ उक्तवक्तोऽसुराः । ‘स
क्षेच्छ’ सन्दिग्धार्थेलापध्वंशरूपस्य वचसो भावणं कृत्, तत् क्षेच्छन्
मित्यर्थः । यदा य ईदृशीं वाचं वदति, स क्षेच्छः । ‘तस्मात्’ ‘न
क्षेच्छेत्’ क्षेच्छो न भवेत्, तदोपा मपार्थिव्यां भाषां न ब्रूयादि-
त्यर्थः । ‘असुर्या’ असुरेष्वाहिता । उक्तार्थपरिज्ञानं प्रशंसति—
“एव मेवैष इति । ‘अस्य’ सपत्न्या, अनेन ज्ञात्वा अपश्यतवचसः
सन्तः परामवन्ति ॥ १७ ॥

यदर्थं माख्यायिका प्रपञ्चिता, त मर्थं विधातु माह—“सोऽयं
यज्ञ इति । अभिधानप्रकारः प्रदर्शयते—‘मिथुनीति । ‘सम्भूत’
सहस्रोऽभूत् ॥ (१८ ॥

“इन्द्रो ह वा इति ।) ‘इत्’ अस्मात् ‘मिथुनात्’ ‘सम्भूत’
अपत्यं यज्ञवाचोर्मिथुनात् ‘यत्’ ‘जनियते’, ‘तत्’ तस्मात् ‘मा’
मां ‘नाभिभवेत्’ ‘इति’ । एव मीक्षित्वा अन्योत्पत्तिभयात् ‘मः’
इन्द्रः एव वाम्योन्वां क्षय ‘ममो’ भूत्वा मविष्टः ॥ (१९ ॥

१— याकारणाध्ययनप्रसोत्रनकयनपरवार्तिककारान्तावसरे यातव्ये महा-
भाष्ये यस्म्यस्यां चैवा मुतिवद्भूता, परं तत्र तु हेऽसवो
हेऽसवः—इति पाठः ।

अथ दण्डेन दीर्घा विधत्ते— “अथास्मा इति । प्रहारसाधन-
नाद् दण्डस्य वञ्चत्वम् ॥ २२ ॥

“औदुम्बरो भवतीति । ‘ऊर्क्’ वसुधररसरूपम् ‘अन्नम्’ ।
उदुम्बरस्योत्तरूपत्वं तैत्तिरीयके आधानम्— “देवा वा ऊर्जं
अभजन्त न उदुम्बर उदतिष्ठत्”—इति^१ ॥ २३ ॥

“मुखसंश्लिप्त इत्यादि^२ । स्रष्टम् । मुखपर्यन्तम् । प्रत्यङ्गे वीर्य-
सम्भवाद् ततोऽधः कण्ठादिष्वित न कुर्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥

दण्डस्योच्छ्रयण समन्तरक विधत्ते— “त मुच्छ्रयतीति^३ । उदुम्ब-
रस्य सम्प्रतिवाचकप्रकारोऽप्युक्तत्वं प्रदर्शितम्^४ ॥ २५ ॥

दर्भे धान्नानन्तर सुष्टीकरणवाग्यमाहुर्कौ । ॥ एव स्वाभिमतः
कालः । स्वाभिमतत्वस्यापि ‘वाच च यच्छन्ति’—इति चकारेणावगम्यते
दण्डदीक्षानन्तर तयोः काल इतीमं केषाञ्चित् पक्षे सुपस्यस्य तेषां
मभिप्राय आविष्टव्यं स्वपक्षे सुपसहरति— “अथ चैक इत्यादिना ।
‘अतो हि’ चक्रेद् दण्डपदकाणापूर्वकाले किञ्चिदपि ‘न अपि-
त्यन् भवति’, जपस्य च सर्वस्य पूर्वं मेव निष्पन्नत्वादिति भावः ।
“यथा पराश्रम इति । तेषां पक्षे दीपप्रदशन परावृत्तस्य पुनर्दीप्य-
दुर्यट इति ‘अमुषैव’ प्रागुक्ते^५ काले, दर्भधावनानन्तर मेव कर्तव्यं
मित्यर्थे ॥ २६ ॥

१— “ऊर्जा अन्नस्य मुदुम्बर”—इति रे० प्रा० ८ २४ ।

२— का० औ० सू० ७ ४ १ ।

३— का० औ० सू० ७ ४ २ । मन्त्र— सू० च० ४ २० ६ ।

४— १२ ए० २५०, ४२८० १५०, ६८८० ८५० इत्ययम् ।

५— १० १ २३, २७ कण्डिके (४२, ४३ ए०) इत्यर्थे ।

रूपस्य गुणान्तर माह— “अथ यद् दीक्षित इति । वाञ्छन्-
कारणस्य कार्यवत्सो नियमितत्वेन अग्नादिमन्त्राभिराह्वरणसमयस्यैव
स्यैर्वापादानात्मन्त्रोच्चारणशतो न वाद्रियमस्य भङ्ग इति प्रागेव
कृतं यम् । कात्यायनस्तु दण्डधारणानन्तरं वाग्यमन मपि विकल्पो-
नोक्तवान्— “अथ वा सुष्टिकरणवाग्यमने”—इति^१ ॥ १७ ॥

सूचीतवचसः पुनर्वाग्यवहारे प्राचक्षित्त मभिधातुं वाग्यमनस्य
प्रयोजन माह— “अथ यदिति । ‘वेण्वी सृचं’ “इदं विष्णु-
विंशक्ते”—इत्येवमादिकाम्^२ ॥ १८ ॥

अध्वर्युकर्तृकं दीक्षितावेदनं विधत्ते— “अथैव उद्दतीति ।
‘एकः’ अध्वर्युः ‘उद्दति’ उत्तरावेदयति । ‘अयं ब्राह्मणः दीक्षितः’
दीक्षणीयेष्टिकृष्णाजिनादिदीक्षासंस्कारेण संयुक्तः ‘इति’ । ‘अयं
महावीर्यः’ इत्येतत् पूर्वं व्याख्यातम् । सूत्रे तु अध्वर्युव्यतिरिक्तेन
कर्त्रा आवेदनं कृतम् । “अन्यो दीक्षितोऽथ ब्राह्मण इत्याह
चिरसैः”—इति^३ । अन्यग्रन्थोऽध्वर्युवन्निकर्पादाध्वर्यवमाख्यायवशात्
प्रतिप्रस्थाप्यपरः, उत्तरित्यनेन वातुपांशुपचः सूचितः—इति कर्त्तव्य-
ध्यायेन व्याख्यातम् । तस्य आवेदनवाक्यस्य चिरादुक्तिं विधत्ते—
“यिः क्व इति ॥ १९ ॥

आवेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजन माह— “अथ यद्

१— जा० श्री० सू० ७. ४. ४ । “वाञ्छन्मयाद् वार्धं यच्छति”—इति
वाग्यमनकाणसीमा भ तस्यैव (११ सू०), इष्टाग्न्यस्तुतरेत्र (२१ सू०) ।

२— अ० खं० १. २२. १० । वा० खं० ४. १५. १. ।

३— जा० श्री० सू० ७. ४. ११ ।

“य इ संवत्सर इति ।) तत्र संवत्सर मुपिता अत्रायत । “मा मदीधरतेति । स्वयामर्थ्याविष्करणम्, तत्र योनेर्बहुवीर्यत्वप्रशंसनायोपयुज्यते । एतस्मान् मिथुनात् मा मनु अन्तत् महत् ‘अभ्रम्’ अपत्यं भोत्यासेत, ‘यन्मा भभिभवेदिति’ ॥ (१७ ॥

“तां प्रतिपरामृशेति ।) ‘प्रतिपरामृश’ योनिदेशे किं सुप्तादक मिति विचार्य, ‘ताम्’ ‘शवेष्ट’ हस्तेनावेष्टनं कृत्वा ‘अदधान्’ यज्ञाग्निरधि स्थापितवान् । “यज्ञो हि कृष्ण इति । ‘हि’-शब्देन “यज्ञो देवेभ्यो निवायत कृष्णो रूप कृत्वा”— इत्यादियुतिप्रसिद्धिरभिधीयते । अतः प्रसिद्धौ ‘यः’ ‘कृष्णः’ मृगोऽस्ति, ‘यः’ एव निदानेन ‘यज्ञः’, ‘तत्’ एव यज्ञमानेन धार्य ‘क्षणाग्निम्’ तस्या वाचो ‘योनिः’ । ‘सा कृष्णविषाणा’ यान्या । कृष्णविषाणधारणे सिद्धं दर्शयति—“यदेना मिति । उत्तार्पणं प्रार्थयति— “य यचैवात इति ॥ १८ ॥

तस्या यन्मने कर्तुमुत्तमं विधत्ते—“तां वा इति । योनिर्धर्मधो-सुखं गभं निधत्तात्, तदा पतेदेव, अत उत्तानधरणं सिद्धम् ; तन्नाधर्मात् ‘ताम्’ ‘उत्तानाम्’ वधीयात् । यन्मनप्रकार माह— ‘दक्षिणां भुवम्’ आरभ्य ललाटस्थेपदुपरिप्रदेशं स्मृतेत् । अत्र सूत्रम्—“कृष्णविषाणां चिवर्णिं पञ्चवर्णिं वोक्तानां दशायां वधीते तथा कण्डूयनम् सप्तस्रष्टयेनया दक्षिणस्था भुव उपरोद्गच्छ योनिरिति”—इति । मन्त्रं ग्राहये—“इन्द्रोति । अतः हि’

१— १ का० १. ४. १, वै० सं० ६. १. २. १, वा० सं० २. १. १ ।

२— का० यो० सू० ७. २. २६, २७, २८ । वा० सं० ४. १०. ४ ।

अस्या योनेः सक्ताभ्यान् खलु 'प्रविशति' गर्भरूपेणेन्द्रः । गर्भप्रवेश-
निर्गमयोः साधनत्वादिन्द्रस्य योनिर्न विद्वन् ॥ १८ ॥

तथा भूमेरुपरि समन्तक मुष्टेखनं विधत्ते—“अवोद्धिखतीति” ।
‘हृषीः’ कष्टस्थलीः समृद्धशस्याः ‘कृषीति’ मन्मार्थः^१ । ‘कृषीसूधि’
—इत्यत्र कस्कादित्वात् घलम्^२ । ‘एतत्’ एतेभ्योस्तेष्वेवम् । स्पष्टं मन्यत् ।
“यदा वा इति । ‘यदा’ खलु ‘सुषमं’ कृष्यादिश्रम्याया ‘सुषमं’
सुखप्रदः संवत्सरो ‘भवति’, तदैव यशोऽनुष्ठानाय प्रभवति; यदा
जगद्वैपरीत्येन ‘दुःषमं’ दुःखहेतुः संवत्सरो भवति, तदा ‘आत्मने’
समरौरेरवस्थायापि न प्रभवति, का कथा यशस्येति ॥ १० ॥

हृष्यविषाणया कण्डूयन्मग्नंघनायं साधनान्तरं निन्दति—“अयं
न दीक्षित इति । ‘यः’ कश्चिद् ‘गर्भस्य’ इति कर्मणि यडौ, गर्भं
काशादिना विकर्षेत्, तदा स ‘गर्भः’ अपगच्छन् स्वतिं प्राप्नुयात् ।
ततोऽन्यस्य साधनस्य दुष्टत्वात् तेन विकर्षमाणः ‘दीक्षितः पामनो
भक्षितोः’ । ‘पामा’ विचर्चिका, मलचूर्णो नः, तद्वान् भक्षितुं समर्थो
भवतीत्यर्थः । न केवलं दीक्षितः स्वयं मेव पामनो भवति, किन्तु
तदुत्पत्त्याः मुचा अपि तादृशं भवन्तीत्याह—“दीक्षितं वा अयिति ।
विपक्षे दोषं मुक्का रूपेण तदभावं दर्शयितुं साह—“सा वा
इति । हृष्यविषाणया योनितात्, दीक्षितस्य गर्भत्वात्, हिमा-
भावाय ‘हृष्यविषाणयैव कण्डूयेत’ इति विधिः^३ ॥ ११ ॥

१— का० लौ० सू० ७. १. ३२ । २— मन्मन्तु ता० सं० ३. १०. ४ ।

३— पा० सू० ८. १. ३८ ।

४— पा० सू० ५. १. १०० ।

५— का० लौ० सू० ७. १. १० ।

ब्राह्मण इति । 'अतः' 'अस्याः' दीक्षायाः 'पुरा' 'जानं' जन्म 'अन-
 द्वेव' अविनिश्चित मिव 'भवति' । अनङ्गाले कारण माह— "इदं
 द्वाञ्जरिति" । 'इदं' वक्ष्यमाणम् 'द्वाञ्जः' अभिज्ञाः । यतो राक्षसाः
 स्त्रियम् 'अनुसयन्ते' अनुसंयवयन्ति, गर्भाधानममये 'रेतः' च
 'आदधति', अतो योमितो जन्मते । ब्राह्मण इत्यस्य व्याख्यानम्—
 "यज्ञादिति । यज्ञग्रन्थाभिधेयात् ब्राह्मणो जातत्वाद् 'ब्राह्मण'-
 ग्रन्थव्यवहारः । अत एव राजन्यवैश्ययोः दीक्षितयोः "दीक्षितोऽप्यं
 ब्राह्मणः"—'इत्येवं भूयात्'^१ । यज्ञग्रन्थग्रन्थार्थं कश्चिद्विषय माह—
 "न सवनकृत मिति । 'सवनकृत' अभियवकत्तारं घट्टारं चैवर्षिके
 च्यवतम मपीत्यर्थः । 'सवनकृता' सवनकृतनिमित्तेन तद्वधेनेत्यर्थः ॥
 ४० ॥ ५ [१. १.] ॥

इति यौषाधपण्यार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रतपयब्राह्मणभाष्ये

• इतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः^१ ॥

१— "ब्राह्मण इत्येव वैश्याश्चन्ययोरपि ; श्रुतेः"—इति का० ७. ४. १२ ।

२— "अधिकांशदा १२४"—इति च । तत्र १ भा० १२ क०, २ भा०
 २१ क०, ३ भा० ७८ क०, ४ भा० २२ क०, ५ भा० ४० क०,
 सङ्ग्रहणया १२४ इति सिद्धम् ।

अथ

द्वितीयपाठके मन्त्रम ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्वाचं यच्छति । तु व्वाचंयमु आस्तु ऽआस्तमयात्
तद्यद्वाचं युच्छति ॥ १ ॥

यद्येन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं जिति-
स्ते होषुः कथुन्न इदं मनुष्यैरनभारोच्छुः स्यादिति ते
यजुस्य रुसं धीत्वा युया मधु मधुकृतो निर्हुयेयुर्विदुच्च
यज्ञं यूपेन योषयित्वा तिरोऽभवन्नुय युदेनेनायोपथं-
स्तुत्साद्यूपो नाम ॥ २ ॥

तदा ऽऋषीणा मुनुश्रुत मास । ते* यज्ञः सुमभरन्त्यु-
धायं यज्ञः सुमृत एवं वा ऽएषु यज्ञः सुमभरति यो
दीक्षते व्वाग् वै यज्ञः† ॥ ३ ॥

* 'तु' - इति अ ।

† 'यज्ञ' - इति अ, घ ।

ता मुस्तमिते व्याचं व्विस्तृजते । संवत्सरो वै प्रजा-
पतिः प्रजापतिर्युञ्जो ऽहोरात्रे वै संवत्सरु श्ते ज्ञेनं परि-
सुवमाने कुरुतः सोऽहं न दीक्षिष्ट स रुचिं प्रापत्स
यावानेव यज्ञो यावत्स्य सात्रा तावन्त मुवैतुदात्रा
व्याचं व्विस्तृजते ॥ ४ ॥

तहैके । नुक्षचं दृष्ट्वा व्याचं व्विसर्जयन्त्युवानुष्वास्त-
मितो भवतीति व्वदन्तस्तदु तथा नु कुर्यात् क ते
स्युर्युन्मेघः स्यात्तुस्माद्युत्रैवानुष्वास्तमितं मुन्येत तुदेव
व्याचं व्विसर्जयेत् ॥ ५ ॥

अनेनो हैके व्याचं व्विसर्जयन्ति । भूर्भुवः स्वरिति
यत्र माप्याययामो यज्ञः सुन्दधा इति व्वदन्तस्तदु तथा
न कुर्यान् न ह सु यज्ञ माप्याययति न सुन्दधाति यु-
एतेन व्याचं व्विसर्जयेति ॥ ६ ॥

अनेनैव व्याचं व्विसर्जयेत् । व्रतं क्वणुत व्रतं क्वणु-
ताग्निर्वृद्धाग्निर्युञ्जो व्वनस्पतिर्यज्ञिय इत्येषु त्र्यस्याच
यज्ञो भवत्येतद्विर्युथा पुराग्निहोत्रं तुष्टज्ञेनैवैतुद्यज्ञः
सम्भृत्य यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः सुन्तनोति
सुन्ततुः ज्ञेवास्यैतद् व्रतं भवत्या सुत्यायै चिष्कृत्व आह
चिष्टहि यज्ञः ॥ ७ ॥

‘पुथाग्निं मभ्यावृत्य व्याचं व्विस्तृजते । नु ह सु यज्ञ

मुप्याययति न सुन्दधाति योऽतोऽन्येन व्याचं व्विस्तृज-
ते सु प्रथमं व्याहुरन्सत्यं व्याचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥

अग्निर्वह्मेति । अग्निर्ह्येव ब्रह्माग्निर्यज्ञ इत्यग्निर्ह्येव
यज्ञो व्वनस्पतिर्यज्ञिय इति व्वनस्पतयो हि यज्ञिया
न हि मनुष्या यजेरन् यद् व्वनस्पतयो न स्युस्तस्मादाह
व्वनस्पतिर्यज्ञिय इति* ॥ ९ ॥

अथास्मै व्रतुः अपयन्ति । देवान्वा ऽएषु उपावर्त्तते
यो दूक्षते तु देवताना मेको भवति श्रुतं वै देवानाः
हविर्नानृतं तस्माच्छपयन्ति तदेष्टु एव व्रतयति नाम्नौ
जुहोति तद्युदेष्टु एव व्रतयति नाम्नौ† जुहोति ॥ १० ॥

यज्ञेन वै देवा । इमां जितिं जिग्यर्षेया मियं जिति-
स्ते होचुः कथुन्न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धोत्वा युथा मुधु मधुकृतो निहुंयेयुर्व्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योषयित्वा तिरोऽभवन्नुथ युदेनेनायोपर्य-
स्तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तदा ऽकृषीणा मनुश्रुत मास । ते यज्ञः समभरन्
युथार्थं यज्ञः समभृत एष वा ऽश्वत्रयज्ञो भवति यो दूक्षत
ऽएषु ह्येनं तनुतु ऽएषु एनं अनुयति तद्युदेवाच यज्ञस्य
निर्द्धोतं यद्विदुग्यं तुदेवैतत्पुनराप्याययति युदेष्टु एव

व्रतयति नामौ जुहोति न ह्याप्याययेद्युद्धमौ जुहुयाज्जु-
ह्वदु हैव मुन्येत नाजुह्वत् ॥ १२ ॥

इमे वै प्राणाः* । मनोजाता मनोयुजो दुष्कृतवो
व्याग्रेवाम्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः शोचं
व्यिश्वे देवा एतासु देवास्यैतदेवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रतु ऽजभौ ब्रौह्मिवावावपन्त्युभा-
भ्याः रुसाभ्यां युदेवाच यज्ञस्य निर्हीतं यहिदुर्ध
तत्पुनराप्याययाम इति च्चदन्तो युधु व्रतदुषा नु दुह्वीत
युस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यादेतद् दुष्टेवास्यैता
ऽजभौ ब्रौह्मिवावन्वारभ्यौ भवत इति तुदु तथा न
कुर्यान्नु इ सु यच्च माप्याययति न सुन्दधाति यु उभौ
ब्रौह्मिवावावपति तस्मादन्यतरु मेवावपेक्षविर्वा ऽभ-
स्यैता ऽजभौ ब्रौह्मिवा भवतः स युदेवास्यैतौ हविर्भु-
वतस्तुदेवास्यैतावन्वारभ्यौ भवतो युधु व्रतदुषा नु
दुह्वीत युस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रते सर्वोपधुः सर्वसुरभ्यावपन्ति यदि
दीक्षित मूर्तिर्विन्देद्युनैवातः कामयेत तेन भिषज्येद्
यया व्रतेन भिषज्येदिति तुदु तथा न कुर्यान्मानुपुः
इ ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृङ्गं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुपं नेद

वृद्धं यज्ञे करवासीति यदि दीक्षित मूर्तिर्विन्देद्येनैवातः
कामुयेत तेन भिषज्येत् सुमार्तिर्द्यौव पुण्या* ॥ १५ ॥

अथास्मै व्रतं प्रयच्छति । अतिनीय मानुषं कालुः
सायन्दुग्ध मपररात्रे प्रातर्दुग्ध मपररात्रे व्याकृत्या ऽएव
दैवध्वैवैतन्मानुषं च व्याकरोति ॥ १६ ॥

अथास्मै व्रतं मुदास्यन्त्रप उपस्पर्शयति । दैवीन्धियं
मनामहे सुमृडीका मभिष्टये वर्धोधां यज्ञुवाहसः
सुतीर्या नो ऽअसदुश ऽहुति मानुषाय वा ऽएष मुदा-
शनायावनेमिक्तेऽयाव दैव्ये धिये तुस्मादाह दैवीं धियं
मनामहे सुमृडीका मभिष्टये वर्धोधां यज्ञुवाहसः
सुतीर्या नो ऽअसदुश ऽहुति स यावत् कियच्च व्रतं
व्रतयिष्यन्त्रप उपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

अथ व्रतं व्रतयति । ये देवा भुनोजाता मनोयुजो
दृष्टक्रतवस्ते नो ऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेति
तद्यथा व्यपद्रुतः हुतु मेव मस्येतुव्वति ॥ १८ ॥

अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभिं सुपस्पृशते । आवाः पीता
भवत यूय मापो ऽअस्माक मन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्य
मयस्मा अनमोवा अनागसः खुदन्तु देवीरमृता फता-
वृध हुतिं देवान् वा ऽएष उपावर्त्तते यो दीक्षते सु देव-

ताना मेको भवत्यनुत्तिक्तं वै देवानाः हविरुधैतद् व्रत-
 प्रदो मिथ्याकरोति व्रतं सुपोत्तिञ्चन् व्रतं प्रमौणाति
 तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिस्तुषो द्वास्तैतन् मिथ्याकृतं
 भवति न व्रतं प्रमौणाति तस्मादाह आत्राः पीता भवत
 यूय मापो ऽश्रस्माक मन्तुरुदरे सुशेवा । ता अस्मभ्य
 मयक्ष्ता अनमीवा अनुागसः खुदन्त देवैरमृता कता-
 वृध दुतिस यावत्क्रियच्च व्रतं व्रतयित्वा नाभि मुपस्पृशे-
 दैतेनैवोपस्पृशेत् कस्तुद्वेद युद् व्रतप्रदो व्रतं सुपोत्ति-
 ष्वेत्* ॥ १८ ॥

अथ युव मेध्यन् भवति । तत् क्षणाविपाणया लोष्टुं
 वा किञ्चिदोपहन्तीयं ते यज्ञिया तनूरुतियं वै पृथिवी
 देवी देवयुजनौ सा दीक्षितेन नाभिमिच्छा तस्या एत-
 दुद्गुह्ये यज्ञियां तनू मयायज्ञियः शरीर मभिमेहत्यपो
 मुञ्चामि न प्रजा मित्युभयं वा ऽश्रुत एत्यापय रेतश्च सु
 एतदपु एव मुञ्चति न प्रजा मःहोमुचः स्वाहाकृता
 इत्युहस इव ज्ञेता मुञ्चन्ति युदुदरे गुष्टितं भवति
 तस्मादाहःहोमुच इति स्वाहाकृताः पृथिवी मावि-
 शतेत्याहुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवी माविशतेत्ये-
 वेतदाह ॥ २० ॥

अथ 'पुनर्लोष्टं' न्यस्यति । पृथिव्या सुभवेतीयं वै
 पृथिवी देवी देवयुजनी सा दौक्षितेन नाभिमिक्षा
 तस्या रतुदुहृद्भैव यच्चियां तनू मुथायन्नियः शुरीर
 मुभ्यमिक्षता मेवास्या मेतत् पुनर्यच्चियां तनू दधाति
 तस्मादाह पृथिव्या सुभवेति* ॥ २१ ॥

अधामुये परिदाय स्वपिति । देवान् वा ऽएष उपवा-
 र्त्तते यो दौक्षते सु देवताना मेको भवति न वै देवाः
 स्वपन्त्युनवरुदो वा ऽएतस्यास्वप्नो भवत्यभिर्व्वं देवानां
 घृतपतिस्तस्मा ऽएवैतत् परिदाय स्वपित्वमे त्वः, मु
 जाग्रहि ध्वयः स मन्दिपीमहीत्यमे त्वं जाग्रहि ध्वयः
 स्वप्स्याम इत्येवैतदाह रुद्रा णो ऽश्रुप्रयच्छन्ति गोपाय
 नो ऽममत् इत्येवैतदाह प्रबुधे नः पुनस्तृथीति युयेतुः
 सुप्ता स्वस्ति प्रबुधामहा एव नः कुर्व्वित्येवै-
 तदाह† ॥ २२ ॥

अथ युच सुप्ता पुनर्नावद्रास्वन् भवति । तुहाचयति
 पुनर्मनः पुनरायुर्म ऽश्रागन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म
 श्रागन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म ऽश्रागन्ति सुर्व्वं ह वा
 ऽएते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण एव न तैरेवैतत् सुप्ता
 पुनः सुङ्गच्छते तस्मादाह पुनर्मनः पुनरायुर्म ऽश्रागन्

पुनः प्राणः पुनरात्मा म ऽश्वागन् पुनयक्षुः पुनः श्रोत्रं
म ऽश्वागन् । वैश्वानरो ऽश्वदव्यस्तनूपा अग्निर्नः पातु
दुरितादवद्यादिति तद्यदेवात्र स्वप्नेन वा येन वा
मिथ्याकर्मा तुस्मान्नः सुर्वस्मादग्निर्गोपायत्वित्येवैतदाह
तुस्मादाह वैश्वानरो अश्वदव्यस्तनूपा अग्निर्नः पातु
दुरितादवद्यादिति* ॥ २३ ॥

अथ युद्दीक्षितः । अत्रत्युं वा व्याहुरति क्रुध्यति वा
तुन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमीणात्युकोधो ह्येव दौक्षितु-
स्याग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तु मेवैतदुपधावति त्व मग्ने
व्रतपा असि देव ऽआ मुर्त्येषा† । त्वं यज्ञेष्टीय इति
तुस्यो देवा प्रायश्चित्तिस्तुथो ह्यस्यैतन्न मिथ्याकृतं
भुवति नु व्रतं प्रमीणाति तुस्मादाह त्व मग्ने व्रतपा
असि देव ऽआमुर्त्येषा‡ । त्वं यज्ञेष्टीय इति॥ २४ ॥

अथ युद्दीक्षितायाभिहुरन्ति । तुस्मिन् वाचयति
रास्वे यत्सोमा भूयो भरेति सोमी ह ऽवा अस्मा ऽस्तु-
द्युते युद्दीक्षितायाभिहुरन्ति स यदाह रास्वे यत्सोमेति
रास्व न दुयत्सोमेत्येवैतदाहा भूयो भरेत्या नो भूयो
घरेत्येवैतदाह देवो नः सविता व्यसोर्धाता व्यस्वदा-

* 'दिति'—अ, घ ।

† 'मुर्त्येषा'—इति अ, घ ।

‡ 'मुर्त्येषा'—इति अ, घ ।

§ 'इति'—इति अ, घ ।

दिति तुषो हास्मा ऽतुत्सवितृप्रसूत मेव दुनाय
भवति ॥ २५ ॥

—पुरास्तमयादाह । दूक्षित व्याचं यच्छेति ता मुस्त-
मिते व्याचं विसृजते पुरोदयादाह दूक्षित व्याचं
यच्छेति ता मुदिते व्याचं विसृजते सन्तत्या ऽवुच-
रेवैतद्वाच्या सन्तनोत्युह्रा राधुम्* ॥ २६ ॥

नैन मन्युच चरन्त मभ्युस्तमियात् । न स्वपन्त मभ्यु-
दियात्स युदेन मन्युच चरन्त मभ्युस्तमियाद्वाचरेनं तुद-
न्तुरियाद्यत् स्वपन्त मभ्युदियादुह्र एनं तुदन्तुरियान्वाच
प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगृह्णां मेवैतस्मान् पुरावभ्युदयो
ऽभ्यवेद्यान्नैन मभिवर्षेदुनवकृत् ह तद्यत् पुरावभ्युद-
योऽभ्यवेद्याद्युदैन मभिवर्षेदुय परिहृलं व्याचं व्वदति
नु मानुषी प्रसृतां तद्यत्परिहृलं व्याचं व्वदति नु
मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्धेया मिथं
जितिस्ते होषु कथं न इदं मनुष्यैरेनभ्यारोह्यः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुहृतो
निर्हुयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्तु
युदेनेनायोपर्यस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ २८ ॥

* 'राधुम्'-इति ३, घ ।

† 'प्रतिगृह्णा'—इति सा० सम्प्रत इति डा० चर ।

तदा ऽऋषीणा मुनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुभरन
यथायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽप्ययज्ञः सुभरति* यो
द्वीक्षते व्याग् वै यज्ञस्तद्युदेवाश्च यज्ञस्य निर्वीतं यद्वि-
दुग्धं तद्वैतत् पुनराप्याययति युत् परिहृतं व्याचं
वृद्धति नु मानुषीं प्रसृतां न ह्याप्याययेद्यत् प्रसृतां
मानुषीं व्याचं वृद्धेतस्मान् परिहृतं व्याचं वृद्धति
नु मानुषीं प्रसृताम्† ॥ २६ ॥

स वै धीक्षते । व्याचे हि धीक्षते यज्ञाय हि
धीक्षते यज्ञो हि व्याग् धीक्षितो ह वै नामैतद्युद्दीक्षित
इति ॥ २७ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२० २०] ॥

यद्वीतस्य यज्ञस्यो विसर्गनाशविधानाय पुनरुवदति— “यत्
यच्छतीति” ॥ १ ॥

वाम्यमर्षं प्रशंसितु माख्यायिका आह— “यज्ञेन वै देवा
इत्यादिना । एतत् प्राग् व्याख्यातम्” ॥ २ ॥ ३ ॥

* ‘सुभरति’—इति च पाठो दृष्टो डा०-वेबरेज ।

† ‘प्रसृता’—इति ख, ‘प्रसृताः’—इति ग, घ ।

१— का० श्री० सू० अ. २. १३ ।

२— १. ५. १. १ (१ भा० ३०४ पृ०) ।

वाग्निमोक्षं विधत्ते— “ता मस्तमिते वाच मिति^१ । अस्तम-
यानन्तरभावितं वाग्निमोक्षं प्रशंसति— “संवत्सरं वा इति ।
‘एते’ एव ‘अहोरात्रे’ ‘परिव्रजमाने’ पुनःपुनरावर्त्तमाने ‘एनं’
संवत्सरं ‘कुर्वतः’ निष्पादयन्तः । ‘सः’ उक्तलक्षणः ‘प्रजापतिः’
पुरा स्रष्टृश्रममये ‘अहन्’ अहनि ‘अदीक्षित’ कुङ्क्षितः, दीक्षितवान् ।
कृतदीक्षः ‘सः’ प्रजापतिः, ‘राशिम्’ ‘प्रापत्’ प्राप्तवान् । दीक्षितो-
पलक्षितां वाचं राशिपर्यन्तं मन्ववर्त्तयदित्यर्थः । अतश्चावत्पर्यन्तं
वाग्यमनं कुर्वन् दीक्षितो ‘यावान्’ ‘यज्ञः’ संवत्सर-प्रजापत्यात्मको-
ऽस्ति, ‘अद्य’ च ‘यावती’ ‘मात्रा’ परिमितिरस्ति, ‘तावन्त’ वक्ष्य-
मपि ‘एतन्’ एतेन नियमेन ‘आप्ता’ ‘वाच’ विद्युद्यवान् भवति ॥ ४ ॥

वाग्निमोक्षे केषाञ्चित् पक्ष माह— “तद्वैक इति^२ । ‘अथ’
नक्षत्रदर्शनकाले । ‘अनुष्ठया’ सम्यगित्यर्थः । सर्वैः प्रज्ञातत्वेन सूयं
‘अस्तमितो भवतीति’ ‘वदन्तः’ । त मिमं पक्षं दूषयति— “तदु-
त्तयेति । ‘ते’ तत्प्रागुक्तान्तरो यदि ‘नेषः’ नक्षत्राणादकः ‘स्यात्’,
तर्हि ‘श स्तुः’ कृत्वा वाग्निसर्गकर्त्तारो भवेयुः । ‘तस्माद्’ ‘यत्र’
काले ‘अस्तमितम्’ ‘अनुष्ठया’ सम्यक् प्रज्ञातं, ‘मन्वेत’ तदैव परि-
त्यजेत्, न नक्षत्रोदये वाग्निघर्षः ॥ ५ ॥

मन्त्रविषये केषाञ्चित् पक्ष मनुष्य निरापष्टे— “अनेनो द्वैक

१— का० श्री० सू० ७. ३. १४ ।

२— या० सू० ३. २. ११० ।

३— “न पुरा नक्षत्रेष्वो वाचं विद्यते” इति आश्व० श्री० सू० १०. २६. १ ।

इति' । यथाप्यायनमन्वानथोक्तग्रन्थे' श्रुट मप्रतिभानात् 'न
ह'—इत्युक्तम् ॥ १ ॥

'मनेनेवेति । 'अग्निर्लोकेत्यादि' इत्युक्तं मन्त्रो वाग्मिर्मर्जमायं' ।
तथा च सूत्रम्— "प्रत कृणुतेति वाग्मिर्मर्जं चिह्नं वाग्मिर्लोकेति
मन्त्रमिति"—इति' । प्रतकरण मप्रमति— "एष हीति । 'एष'
प्रताप्य' पदार्थं 'अच' दीक्षाकाले 'यज्ञ भवति' । तथा 'एतत्'
एव प्रत 'हवि' अपि भवति । 'यथा' 'पुरा' दीक्षादिप्रतात्
पूर्वम् 'अग्निहोत्रम्', एव मिदम् । यथा हापस्तम्भ— "न त्वेव न
प्रतयेदग्निहोत्रस्याविच्छेदाय"—इति' । अत एतद्प्रताप्येन 'यज्ञेन'
प्रवर्त्तमानेन चिकीर्षितं ज्योतिष्टोम 'यज्ञ' प्रताप्य 'सकृत्' एको-
हृत्य, तथैव प्रतिष्ठाप्य च त ज्योतिष्टोम सेतेन विस्तारितवान्
भवति । अत एतन्मन्त्रेऽभिमतयज्ञप्रवन्मानसम्भवादय एव येया-
नित्यर्थः । विहितप्रत सुत्यादिवधपर्यन्त कर्त्तव्य मित्याह— "मन्त्र
मिति ॥ ३ ॥

वाग्मिमोकोऽयमभिप्राय कर्त्तव्य इत्याह— "अथाग्नि मिति' ।

१— का० श्रौ० सू० ३ ॥ १६ ।

२— तन्मन्त्रस्य भूर्भुविति— वा० म० ३ ५ १ ३० १, १६ ३ १ ।

३— प्रत कृणुतेत्येको मन्त्र, अग्निर्लोकेत्यपर इति भावः । मन्त्रावेत्यौ—
वा० म० ३ ११ १, २ इत्यौ ।

४— का० श्रौ० सू० ३ ॥ १५ ख, ग ।

५— आथ० श्रौ० सू० १० १६ ११ ।

६— आ० श्रौ० सू० ३ ॥ १३ क ।

सक मये व्यतिरेकेण प्रव्रसति— “न हेति । ‘अतोऽन्येन’ भर्तुं-
स्वरित्यनेन^१ । मन्थपदानि व्याचष्टे— “स प्रथम मिति । वाग्यव-
हारस्यादावग्निसंज्ञेति^२ । ब्रुवन् सत्य मेवोक्तवान् भवति; “मयं
ब्रह्म”-इति श्रुते^३ ॥ ८ ॥

“अग्निरिति । वनस्यतेषां ज्ञार्हतं युतिरेवोपपादयति— “न हि
भक्त्या इति ॥ ९ ॥

“अथास्मा इति । “श्रुतं वा इत्यादि । ‘श्रुतं’ पकम् । ‘वे’-
शब्देन शुभान्वरप्रसिद्धिरभिधीयते । तथा च तैत्तिरीयकम्—
“यः श्रुतः स सदैवमास्मादविद्वत्वा श्रुतज्ञः सदैवत्वाय”-इति^४ ।
‘तत्’ श्रुतं चौरम् ‘एष एष’ पितृ^५ । एवकारमुदसनीय माह—
“नास्मादिति ॥ १० ॥

आत्मन्वेव होमं पुरातनश्रुतात्माभिधानेन प्रशंसति— “यद्येन
वा इति । गतम्^६ । देवैराष्ट्रादितथापि पयोव्रतस्य तद्वगन्महिः
पूर्वोक्तपिभिः समुत्पन्नादनेनापि समस्तं मिथ्यार्थः ॥ ११ ॥

“तदा ऋषीणा मिति । ननु सर्वं मपि अविरथावेव ह्यते,

१— वा० सं० २. ४. १; २७. १; २६. १. १ ।

२— वा० सं० ३. ११. २ ।

३— “यो विद्वत् स मेवोक्तो योऽश्रुत स रोमो य इत्येव— सदैव-
त्वाय”-इति तै० सं० २. ६. १ ॥

४— का० श्रौ० ३. १०. २० दृष्टव्यम् ।

५— १. ४. १. १ (१ भा० ३. ४. ४०) दृष्टव्यम् ।

किं मिदं पीयत इत्याशङ्क्य दौर्घित्याप्यग्निं गुपपादयति— “एष
 न च वेति । ‘यज्ञ’-शब्देनावाग्निरभिधीयते, यज्ञोत्पादकत्वाभि-
 धानात् । अतः स्वात्माग्नौ होमेन ‘यज्ञस्य’ व्योतिष्टोमस्य ‘यत्’
 ‘निर्ह्वीति’ निष्पीतम् अनुष्ठानेन विफलम्, ‘यत्’ च ‘विदुग्ध’
 विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलम् अङ्गम्, ‘तत्’ ‘पुनः’ आप्या-
 दितवान् भवति । अतिरेके दोष माह— “न चेति । “जुहुदु
 हिव मन्येतेति । उक्तम् ॥ १२ ॥

देवताग्रीष्णाभावात् कथं तादृशी मतिस्तत्पक्षत इत्यत आह—
 “इमे वा इति । वामादीनां मुख्यप्राणप्रवेगेन प्राणशब्दव्यवहारस्य
 ‘इमे प्राणाः’ वागादयः (‘मनोजाताः’) मनस उत्पन्ना, मनोव्यति-
 रेकेण स्वतः प्रवृत्त्यभावात् । ‘मनोयुज’ च स्वस्वव्यापारेषु मनसः
 कर्तृत्वात् । न एवं ‘दृच्छतव’ दक्षाः प्रवृद्धाः स्वस्वोचिताः क्रतवः
 कर्माणि येषां ते तयोक्ताः । तेषां देवता विभज्य योजयति—
 “वागेवाग्निरित्यादिना । “अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्”—इति
 श्रुतेः । इन्द्रिय-तदभिमानिदेवतयोरभेदव्यवहारः । यस्मात् ‘यतासु’
 ‘देवतासु’ ग्रीष्मयति, तस्मादेतासु निमित्तभूतासु स्वात्मनि ‘ऊत
 भवति’ । यदा ‘अग्नीं चेदेव कश्चिन्नेव ऊत भवेत्, आत्मनि तु
 तत्तदिन्द्रियदेवतासु सर्वास्वपि ऊतं भवतीति व्याख्येयम् । तस्मा-
 न्जुहुयान्मन्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रथमप्रतविलयकं तैत्तिरीयसिन्धु पञ्च माह— “तद्वैक इति ।
 ‘प्रथमे मते’ प्रथमप्रतार्हं चोरे निर्ह्वीतविदुग्धयोरप्यङ्गयोरप्यायना-
 योभयोरपि समाधानायौमयावापे सति चमे अपि हविषी अन्वा-

रभ्ये भवत इति तेषां अभिप्रायः^१ । तन्निषेधेति— “तदिति ।
उभयावापस्यप्रयोजकता साह— “न हेति । तर्हि किं कुर्यादिति,
तत्राह— “तथादन्तर मिति । अन्यतरावापस्ये उभयान्वारम्भः
कथं सिद्धतीति, तत्राह— “हविर्वा चयेति । दर्भपूर्णमासयोर्ग्रीहि-
यवयोश्चभयोरपि हविष्करणत् तत्रैवान्वारम्भौ भवतो न नूतने ।
अतोऽप्रयोजकत्वादुभयोरेवापोऽनपेक्षित इत्यर्थः^२ । अतधुग्दुग्धाभाये
किं कुर्यादित्यत आह— “यद्यु इति । यतो ग्रीहियवग्वान्वारम्भौ,
'अतः' अजयोर्ग्रीहियवयोर्मध्ये 'यस्यैव' अतः 'कामयेत', 'तस्य' एतद्
'अतः' कुर्यात्^३ ॥ १४ ॥

प्रथमव्रतविषय एवेतरेषां पक्ष साह— “तद्वेक इति । कश्चित्
प्रथमव्रत एव यत् ('सर्वोपधम्') ग्रीहियवप्रियङ्गुगोधूमादिक, यद्य
(‘सुरभि’) सुगन्धि पिण्डादि, तत् सर्वम् ‘आवपन्ति’ । तथा
यति उत्तरत्र दीक्षितस्नानौ कर्त्तव्या यादृशाया आर्त्तैर्यदौषध मिति
तत् कामयेत, तत् क्षीरे प्रक्षिप्य पाक कृत्वा प्रयच्छेत् । तथा यति
प्रथमव्रते ‘सर्वोपधस्यान्वारम्भत्वात् व्रताविरोधेनैव चिकित्सा कृता
भवतीति तेषां अभिप्रायः^४ । तन्निराचष्टे— “तदिति । तथा यति
यथा मदुष्या औषध क्षीरे प्रक्षिप्य प्रयच्छन्ति, तद्वदेतत् ज्ञात् ।

१— का० श्री० च. ४. २२ सू० दृश्यम् ।

२— का० श्री० च. ४. २१ सू० दृश्यम् ।

३— का० श्री० च. ४. १८, २२ सू० दृश्यम् ।

४— का० श्री० च. ४. २४ सू० दृश्यम् ।

तस्य यन्निवृत्तम् । अतो यद्यस्य प्रतिक्रियां कामयेत, केवलं तदेव
 प्रयच्छेत् । यस्मात् 'समाप्ति' यागसम्पूर्तिं 'सुखा' इष्टा, तस्माद-
 श्वारब्धेनाप्यौषधेन भिवष्येदित्यर्थः । अनेनैवार्तिभावेऽपि सर्वोपध-
 पचो निरस्त आर्सेरिवोपेक्षितत्वात्, सर्वप्रक्षेपाभावेऽपि तत्प्रभवान् ।
 अथ सूत्रम्— "प्रपक्षे व्रते मौहिववयोरन्यतर मात्रपत्युभावेकै
 एकतरमत मदोहे^१ सर्वोपध सर्वसुरभि चैके"-इति^२ । आवपेदिति
 प्रेप ॥ १५ ॥

"अथाग्ना इत्यादि । मानुषकास्त्रातिकाभौ कौ कालाविति,
 तौ दर्शयति— "वायन्दुग्ध मित्यादिना^३ । "आहत्या एवेति ।
 'आहति' आकरणम् देवमानुषयोर्विभाग इति यावत् ॥ १६ ॥

अध्वर्युकारणित्वात् यजमानकर्तृकं सुदकोपसर्गम विधत्ते—
 "अपाक्षे व्रत मिति" । लौकिकाग्रगाय हस्तावनेजनस्याहुतये मन्ते-
 षावनेजन युक्तम्, तथापि पयोव्रतस्य दीक्षितविषयत्वेन देवाग्रज-
 त्वात् "दैवी भिय मिति^४ मन्त्रो युज्यत इत्यर्थः । प्रकरणात्
 पयोव्रत एव हस्तावचालनेऽप्य मन्त्र इति प्राप्तो सर्वव्रतावनेजन-
 साधारण्यमाह— "स चावदिति ॥ १७ ॥

समन्तक व्रतपान विधत्ते— "अथ व्रत व्रतकतीति^५ । मनो-

१— 'वदुतत मदोहे'—इति मुद्रित का औ सू पाठ

२— का० औ० सू० ७ ४ २१-२४ ।

३— का० औ० सू० ७ ४ २०, २१ ।

४— का० औ० सू० ७ ४ २२ ।

५— वा० स० ४ ११ २ ।

६— का० औ० सू० ७ ४ २१ ।

“अपो मुञ्चामीति” । ‘अतः’ अस्मान्मूचद्वारात् अत्रेतषोरुभयोरपि निर्गमसम्भवादप्येव मुञ्चामि, न प्रजोत्पादकं रेत इति मन्त्रेणोच्यत इत्यर्थः । अतोऽनेन मूत्रं कुर्यादिति विधिरुन्नेयः । तथा च कात्यायनः— “अपो मुञ्चामीति मेहतीति” । द्वितीयभागं व्याचष्टे— “अंहोमुच इति । देहान्तर्गतेन पापेन महेवैता मूत्ररूपा अपो मुञ्चन्ति खलु मूत्रचितारः ; तस्मादंहोमुच इति पठेत् । “स्वाहाकृताः”—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं स्यात् ॥ १० ॥

“अथ पुनरिति । स्त्रीकृतस्य सोदस्य पुनःप्रलेपमन्त्राध्यायं पूर्ववद् व्याख्येयम् । हे स्त्रीकृतसोद ! त्वं ‘अथिया’ ‘अथव’ मङ्कतो भवेत्यर्थः । एतस्मिन्पठेन^१ या पूर्वे अथिया तनूः स्त्रीकृता, ता पुनः-स्वापिता भवति” ॥ ११ ॥

द्वौहितस्य स्नापकाखे अग्रे परिदानं माह—“अथाग्रे इति । ‘परिदानं’ रक्षणार्थं दानम् । परिदाने प्रथमं दर्शयति—“देवान् वा इत्यादिना । अथ “अग्रे त्वम्”—इति,^२ एतस्मिन्पठे एव परिदानम् । पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं माह—“अग्रे त्वं” मिति । हे ‘अग्रे’ ‘त्वं’ ‘सुजागृहि’ मम भवपरिहाराय सुष्ठु विनिर्द्दो भवेत्यर्थः । “मन्दिषीमहि”—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं ‘स्वाहामः’—इति । स्नापविधौ सति ओदस्त्वैवाभावादेवं प्रार्थ्यते । “अथयुष्मन्”—

१—वा० सं० ३. १३. १ ।

२—का० श्रौ० सू० ७. ३. ३० ।

३—वा० सं० ३. १३. २ ।

४—का० श्रौ० सू० ७. ३. ३० ।

५—वा० सं० ३. १३. १ ।

इत्यस्य तात्पर्याभिधानम् 'अप्रमत्तः'—इति । "युष्मद् अमादे^१" ।
 "यथेति इति । 'इतः' अस्मात् स्थानात् स्थापानन्तरं 'स्वस्ति' चेमेण,
 अरश्निरोयथादिराक्षित्येन यथा 'प्रवृत्तामहे', तथा 'कुर्विति'
 मन्त्रभागः 'आह' इत्यर्थः^२ ॥ १२ ॥

द्वौचित्यस्य स्थापानन्तरं प्रसोधे सति पुनर्निर्द्राया अप्राप्तौ तदा
 समन्वयकं ण्यं विधत्ते— "अथ यथेति । 'यथ' यस्मिन् काले 'तत्'
 तदा मनश्चादेः पुनर्प्राप्तिपर्यन्ताय । तदप्यमनप्रसक्तिं दर्शयति—
 "सर्वे ह वा इति । 'प्राण एव' 'न', अपक्वामतीति शेषः । प्राण-
 स्थापनमेव सर्वोत्तमा श्रुतिप्रवृत्तात् प्राणस्थानपगमाभिधानम् ।
 'प्राणः' प्राणेश्वर्यम् । 'आत्मा' बुद्धिः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं
 आह— "वैशानर इति^३ । 'सन्नेन वा' बाधनेन 'येन वा' शब्दे-
 श्चिन्नाद्वारा मन्त्रनिर्गमनादिनिमित्तेन 'मिथ्या' अप्राप्तीयम्, 'प्रकर्म'
 हतवन्तः स्म । साष्ट मन्त्रम्^४ ॥ १३ ॥

"अथ यदित्यादि । 'अमत्यं' मत्तं दोषा, मत्तविरोधि व्यर्थं
 यच्च न भविवदेत् । क्रोधं करोति 'वा', 'तत्' तेनोभयेन 'मिथ्या-
 करोति' । तावता को दोष इत्यत आह— 'मत्तं प्रगीणाति'
 दिनस्ति । क्रोधस्य दोषितेन वर्ज्यता आह— "अक्रोधो हीति ।
 "अग्निर्वा इत्यादि । मत्तहिषासमाधानाथ 'इतत्' एतेन, "त मग्ने

१— भा० प० २१३ भा० ।

२— वा० शौ० सू० ७. ३ २८ ।

३— वा० शौ० सू० १३ १ ।

४— वा० शौ० सू० ७. ३ ३० ।

अतपा "—इत्यनेन^१ आह्लाद् अतपतिम् ('त सेव') अग्नि मेव
('उपधावति') रक्षणाय प्राप्तवान् भवति । अत्र सूचम्— "त मग्नि
इत्याह मुद्धा, अमृत्य वा व्याहृत्य"—इति^२ ॥ १४ ॥

दौक्षित्यस्य यज्ञार्थमवादिधनसामे वाच्य मन्त्र विधत्ते— "अथ
यद् दौक्षितायेति^३ । 'अभिहरन्ति' धनं प्रयच्छन्ति । 'वाचयति'
अध्वर्युः^४ । दाने सोमसम्बन्धस्य कं प्रयच्छ इति, तथाह— "सोमो
य वा इति । 'अस्मै दौक्षिताय' 'एतत्' धनं खलु 'युते' मिय-
यति, 'इयत् तदिति' प्रदेशं धनं हस्तेनापि नीयते^५ । द्वितीय-
भागस्य तात्पर्यं गाह— "आ नो भूय इति । न केवलं मियत्परि-
मितं मेव, किन्तु ततो 'भूय' अन्यदपि 'आहर' इति, मन्त्र
'आह' इत्यर्थः । 'देवो न इत्यादि । एतस्मिन्नात्मभाषाठेन ब्रविषा-
भादुज्ञातत्वात् क्वं धनं दक्षिणाहं भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

"पुराहमपादित्यादि । अस्ममयोदयकालयोः प्रतिदिवसं मन्थ्या
मापततं प्रायेव "दौक्षित । वाच यच्छ"—इति सप्तैव मध्ययुर्गृह्यात् ।
अस्ममिने उदिते च तस्या वाचो विषर्जनं मिति स्नातश्च्यमदर्ध-
मम्— "अहरेवैतदिति^६ ॥ १६ ॥

अस्ममयोदयकाले दौक्षितस्य क्षत्रानादन्यथ चक्षरं स्नाप ॥

१— वा० स० ॥ १६ १ । २— वा० चौ० छ० ० १. १, २ ।

३— वा० चौ० छ० ०. १. १, २ ।

४— तन्मन्त्रपाठस्तु—वा० स० ॥ १६. २ ।

५— विष्णुस्मृत्यु तै० श० १. २. १ १ या० भा० अष्टाध्याय ।

६— वा० चौ० छ० ० १ १० ।

निवेधति— “नैन मिति । विपक्षे बाध माह— “स यदिति ।
 राघेरक्तस्य सायस्यात काष्ठयोरभयोरुपक्रमरूपत्वात् अन्यत्र सञ्चार-
 स्थापयो करणे कृच्छ्रयोरपि तथो सकामादय मन्नरितो भवती-
 त्यर्थः । “न प्रापश्चित्तिरस्तीति^१ । प्रापश्चित्तस्य निषेधेन सञ्चारस्थाप-
 योर्निषेधस्यावश्यकत्वं युक्तं भवति । यस्मादेव तस्मात्, ‘एतस्मात्’
 सञ्चारस्थापात् ‘प्रतिगुण्य मेव’ रक्षणं कर्तव्यं ज्ञेयेत्यर्थः । दौक्षित्याव
 मृदपर्यन्तं जलावगाहनं सम्भविष्येति च वर्जनीयं मित्याह— “न
 पुरावभ्यादिति । यागान्तेऽनुष्ठेयस्य अवस्थाभिरेकस्य दौक्षित्या-
 विमोचनायत्वात् तत्तु प्रागेव जलाववेशनस्य दौक्षाविघातकत्वात्
 तत् ‘अनवज्ञप्तम्’ अविहितं मित्यर्थः^२ । अभिवदनप्रसूते सत्यापि
 दैवी^३ मेव वाच वदेत् आनुष मित्याह— “वाच परिक्लाल मिति ।
 ‘परिक्लालम्’ परिशीतां सङ्कृता मित्यर्थः । “रुक्म इल चलेने” ।
 ‘प्रसृतां’ सर्वत्र व्याप्ताम्, ‘आनुषीं’ केवलसर्वमनुष्यसाधारणीम्, न
 वदेत् । तथा चापस्तम्ब— “परिच्छेदेन आनुषीं वाच वदति”—
 इति^४ ॥ १७ ॥

१— का० श्री० सू० ७. ५ १० । ‘यत्र ब्रवाच कर्त्तव्यो यथापराधो ॥
 भवति, नात्र प्रापश्चित्तिरस्ति—इति चात्र द्वितीयो वा० दे० ।

२— का० श्री० सू० ७. ५ ५ ।

३— ‘दैवी मेव वाच वदेत्’ अर्थपरिच्छेदनपरिशीता सङ्कृता मित्यर्थः—
 इति कृ पाठः ।

४— भा० व० ८०७, ८०८ वा० ।

५— भा० श्री० सू० १० १२ ८ ।

दृष्ट्यै यज्ञं दृष्ट्वा कौणानि तं तनवाऽदिति तस्मादादित्यं
चतुं प्रायणीयं निर्व्वपति तद्वै निरुक्तः हविरुसीद-
निष्टा देवता* ॥ ७ ॥

अथैभ्यः पुथ्या स्वस्तिः प्रारोचत । तु मयजन् वाग्
वै पुथ्या स्वस्तिर्वाग्यज्ञस्तुयञ्च मपश्यंस्तु मतन्वत ॥ ८ ॥

अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत । तु मयजन्तस्य युदाग्नेयं
यज्ञस्यासौत्तुदपश्यन्वद्वै शुष्कं यज्ञस्य तुदाग्नेयं तुदपश्यं-
स्तुदतन्वत ॥ ९ ॥

अथैभ्यः सोमः प्रारोचत । तु मयजन्तस्य युत्सौम्यं
यज्ञस्यासौत्तुदपश्यन्वद्वा ऽश्वाद्द्वै यज्ञस्य तुत्सौम्यं तुद-
पश्यंस्तुदतन्वत ॥ १० ॥

अथैभ्यः सपिता प्रारोचत । तु मयजन् पशुवो वै
सवितुः पशुवो यज्ञस्तुयञ्च मपश्यंस्तु मतन्वतुय युर्यै
देवतायै हविर्निरुक्त मासौत्ता मयजन् ॥ ११ ॥

ता वा ऽस्ताः† । पुञ्च देवता यजति यो वै सु यज्ञो
मुग्ध आसौत् पाङ्क्तो वै सु आसौत्त मेतुभिः पञ्चभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

कृतवो मुग्धा आसन् पुञ्च । तुनेतुभिरेव पञ्चभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १३ ॥

दिशो मुग्धा आसन् पुञ्च । ता ऽस्ताभिरेव पञ्चभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १४ ॥

उदीची मेव दिशम् । पृथ्व्या स्वस्त्या प्राजानंस्तुष्मा-
दृषोत्तरा हि व्याग्* वदति कुरुपञ्चाजवा व्याग्येषा
निदामेनोदीचीः॥ चेतुया दिशं प्राजानन्नुदीची चेतुस्यै
दिक् ॥ १५ ॥

प्राची मेव दिशम् । अग्निना प्राजानंस्तुष्मादग्निं
पश्चात् प्राञ्च सुवृत्योपासते प्राचीः॥ चेतुन दिशं प्राजा-
नन् प्राची चेतुस्य दिक् ॥ १६ ॥

दक्षिणा मेव दिशः । सोमेन प्राजानंस्तुष्मात् सोमं
क्रीतुं दक्षिणा पुरिवहन्ति तुष्मादाहुः पिबदेवत्यः सोम
हुति दक्षिणाः॥ चेतुन दिशं प्राजानन् दक्षिणा चेतुस्य
दिक् ॥ १७ ॥

प्रतोची मेव दिशः । सविता प्राजानन्नेष व्यै
सविता यु एष तुपति तुष्मादेषु प्रत्युड्वेति प्रतीचीः॥
चेतुन दिशं प्राजानन् प्रतीची चेतुस्य दिक् ॥ १८ ॥

ऊर्द्धा मेव दिशम् । अदित्या प्राजानन्वियं वा
ऽअदितिस्तुष्मादस्या मूर्द्धा औपधयो जायन्त ऽऊर्द्धा

* 'उजोत्तरा व्याग्'-इति सा०-सम्मत इति व्या० चर ।

† 'दिक्'-इति म, घ ।

‡ 'दिक्'-इति म, घ ।

एतदेव प्रशंसितु मुपोद्घात माह— “अज्ञेन वा दद्यादिना ।

एतदपहृदु यतम्^१ ॥ १८ ॥

“तदा इति । औपोद्घातिक माह— “एव वा इति ।

यद्याव्यापनरूपत्वेन प्रशंसनात् परिक्रमवाग्व्यवहारः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥

यत् प्रशसाधनत्वेन प्रशंसति— “य वै धीक्षित इति^२ । प्रशङ्गाद् दीक्षितशब्दं निर्वक्ति— “धीक्षितो^३ इ वा इति । ‘यत्’ यस्मात् ‘दीक्षित इति नाम्ना’, नादृशी दीक्षा वाक्याच्चेति वाक्यस्यति ॥ १० ॥ १ [१. १.] ॥

इति धौषायशास्त्रार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

इतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— १. ५ १. १ (१ भा० ४०५ पृ०) ।

२— शा० औ० ख० ० ५ इ । ‘परिक्रम्य कोमलम्, यदुत्पन्नम्’—इति

३— ‘दीक्षित इति’—इति ख, य ।

[तत्र या० २० ।

४— ‘दीक्षितो’—इति ख, य ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्) ॥

आदित्यं चरुं प्रायण्यैवं निर्व्वपति । देवा इ वा
अस्यां यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तुरीयुः सा हैपा
मियुं यज्ञं मोहयाञ्चकार कथन्नु मुयि यज्ञं तन्वाना
सां यज्ञादन्तुरीयुरिति तद् इ यज्ञं न प्रजघ्नुः ॥ १ ॥

तुं होचुः । युन्वस्या मेव यज्ञं मुतःस्माहि कथं नु
नोऽमुहत् कथं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥

तुं होचुः । अस्या मेव यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तु-
रगाम सा न इयु मेव यज्ञं ममूमुहदिमा मेवोपधावा-
मेति ॥ ३ ॥

तुं होचुः । यन्नु त्वय्येव यज्ञं मुतःस्माहि कथं नु
नोऽमुहत् कथन् प्रजानीम इति ॥ ४ ॥

सा होवाच । मय्येव यज्ञं तन्वाना सां यज्ञादन्तर-
गात् सा वोऽहु मेव यज्ञं ममूमुहं भागन्नु मे कल्पयताथ
यज्ञं द्रक्ष्यथाथ प्रजास्यथेति ॥ ५ ॥

तथेति देवा अब्रुवन् । त्वैव प्रायण्यैस्तुवोदयनीय
इति तस्मादेषु आदित्य एव प्रायण्यैषो भुवत्यादित्य
उदयनीय इत्यद् होवादितिस्ततो यज्ञं मपश्यंस्तु मत-
न्वत ॥ ६ ॥

स यदादित्यं चरुं प्रायण्यैवं निर्व्वपति । यज्ञस्यैव

व्युत्पत्तय ऊर्द्धाः चेतुया दिशं प्राजानन्तूर्द्धा चेतुस्ये
दिक्* ॥ १८ ॥

शिरो वै यद्युस्यातिथ्यम् । बाहू प्रायणीयोदयनीया-
वभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्य मेतु
हविषी भवतः प्रायणीयथोदयनीयश्च ॥ २० ॥

तदाहुः । युदेव प्रायणीये क्रियेत तदुदयनीये
क्रियेत युदेव प्रायणीयस्य बहिर्भवति तदुदयनीयस्य
बहिर्भवतीति तदपोद्धृत्य निदधाति† ताः स्वाक्षीः
सुखामकर्षां प्रमृज्य मेक्षणं निदधाति‡ यु एव प्राय-
णीयस्यर्त्विजो भवन्ति त एव उदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति
तद्यदेतत्समानुं यद्ये क्रियते तेन बाहू सदृशौ तेन
सुरूपौ ॥ २१ ॥

तदु तथा नु कुर्यात् । काम मेवैतदहिरनुप्रहरेदेवं
मेक्षणं निर्गुञ्ज्य स्वाक्षीं निदध्याद्य एव प्रायणीयस्य-
र्त्विजो भवन्ति त एव उदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति यद्यु ते
व्यिप्रेताः स्वरुष्यन्त्य एव स्वं स यद्वै समानीर्द्वेता
यजति समानानि हवीरुपि भवन्ति तेनैव बाहू सदृशौ
तेन सुरूपौ ॥ २२ ॥

* 'दिक्'—इति ग, घ ।

†, ‡ 'निदधाति'—इति क, ङा०-वै०-नृ०-स ।

स वै पुञ्च प्रायणीये देवता* युजति । पुञ्चोदयनीये
तस्मात् पुञ्चेत्यादङ्गुलयः पुञ्चेत्यात्तुच्छुंष्वन्तं^१ भवति न
पुत्रौः संयाजयन्ति पूर्वाह्णं वा ऽनुवात्मानो बाहू पूर्वाह्णं
मेवैतद् यच्चस्याभिसंस्करोति तस्माच्छुंष्वन्तं^२ भवति न
पुत्रौः संयाजन्ति ॥ २३ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

एष वाग्यमनादयो दीक्षितधर्मा उक्ता , अवशिष्टासु दीक्ष-
णीयसु अनुष्ठेयां प्रायणीयेष्टि^३ विधिते—“आदित्य चह प्रायणीय
मिति । आदिनिर्देवता अस्तेति आदित्य , न स्वादित्यो देवता
अस्तेति , उत्तरादादिते सङ्ख्यमानत्वात् । आसु देवतेत्यर्थे प्राग्दी-
व्यतीयो ण्य^४ । प्रारभतेऽनेन धौमिक कर्मेति प्रायणीय । तथाच
तैत्तिरीयकम्^५— ‘स्वर्गं वा एतेन लोकं सुप्रयन्ति यत् प्रायणी-
यस्तत् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्”— इति^६ । अथ तद्धितश्रुत्यव-
गतद्रव्यदेवतागुणान्वाग्यानुपपत्त्या यागे परिकल्प्ये सति इतराङ्ग-

* ‘देवता’—इति म, घ ।

१, १ ‘पुञ्मृष्वन्त’—इति म, । ‘पुञ्मृष्वन्त’—इति घ ।

१— “दीक्षानो प्रायणीयम्”—इति का० श्री० सू० ७ ५ १२ ।

२— पा० सू० ७ २ २४, १ १ ८ ६, १५ ।

३— स्यादत्र “इतरेयकम्”—इति बाठः ।

४— ङे० मा० १ २ १ प्रत्ययम् ।

लाक्षोदकप्राप्तस्य निर्वापस्य निर्वपतिरनुवाद, “सौम्यं चह निर्वपेत्”
—इतिवत् । न च द्रव्यदेवतघोरुभयोरपि विधाने विधेयद्विविध्यात्
वाक्यभेद इति वाच्यम्, कर्मणोऽप्राप्तत्वेन तदुभयविशिष्टस्य तस्यैव
विधेयत्वात् । अथाग्नेषाष्टाकपाकोपोद्घातत्वेन तथाकृत मोह क्षुपन्
स्मृति— “देवा ह वा इत्यादिना । “यज्ञ तस्याना इत्यादि ।
अवेदमा सर्वदा सर्वजनपक्षिहिता प्रचिवी पराष्टमते । ‘अथा’
प्रचिव्या ‘यज्ञ’ विल्लारयनो ‘देवा’, ‘इमा’ प्रचिवी ‘यज्ञात्’
‘अक्षरीयु’ अन्तरिता भागरहिता मकुर्वन् । ‘सा’ ‘इय’ प्रचिवी
‘एवा’ देवानां ‘यज्ञ मोहयाज्ञकार’ यज्ञविषय मोह जनयमान,
यज्ञो यथा देवेन जायते तथा कृतवतीत्यर्थ । “कण्ठो मपीत्यादि ।
तस्या अभिप्रायवर्णनम् । एव मोहने सति ते च देवा यज्ञ न
गज्जातवन्त ॥ १ ॥

तदनन्तरं देवेर्विचारसुरसुर तदप्रज्ञानकारणं निर्घोषितम्,
तद्वर्णयति— “ते होषुरिति । “अतस्मादौति । अतनिमहे, तन्न
मकार्तित्यर्थ । “तनु विल्लारे” —इत्यस्मात्पुडि क्कान्दम इडभाव ।
‘कथं तु’ केन यस्तु कारणेन ‘न’ अस्माक यज्ञ ‘अमुहत्’ शुब्ध ।
अदृष्टोऽदित्यर्थ । पुडि युवादिमादद् ॥ १ ॥

“ते होषुरिति । “अन्तरगामेति । अन्तरिता मरणादि । “इषो
गा पुडि” —इति गादेश । “गातिस्था” —इति सिचो लुक् । “सा
न इति । ‘सा’ ‘इयम्’ प्रचिवी ‘एव’ कृतापराधाना ‘न’ अस्माक

‘यज्ञम् अमुमुहत्’ यज्ञविषयं मोह मज्जानं प्रापयदित्यर्थः । मोह-
यतेर्लुटि “विशिद्बुद्धयः”-इति^१ श्रुतिशब्दादेशः । ‘इमा मेव’ पृथि-
वीम् ‘अपधावाम’ कृत्वेन ऋषिर्भागिनोपमश्चामेत्यर्थः ॥ ३ ॥

‘ते होषुरिति । ‘यत्’ यस्मात् हे अदिते ! ‘लघ्येव यज्ञम्
अतंमदि’ । ‘कथं तु’ कस्मात् कारणात् ‘न’ अस्माकं यज्ञ ‘अमु-
हत्’ मोहविषयोऽभूत्, कथं च किङ्कारणं ‘न प्रजानीमः’ । ‘इति’-
शब्दः प्रत्ययमाप्नोति ॥ ४ ॥

“सा होषावेति । हे देवाः ! यूयं ‘मां’ ‘यज्ञात्’ ‘सा अन्त-
रगात्’ अन्तरितां भागवहितां मा कृणुष्वम् । यत एवम्, अतः
कारणात् ‘अथ मेव’ ‘यः’ वृत्ताकं ‘यज्ञम्’ ‘अमुमुहम्’ मोहं
प्रापितम् । येन भागेन ‘यज्ञं’ ‘द्रष्टव्यं’, तं ‘भागं’ मर्त्यं कल्पयत ।
‘अथ’ अगन्तरम् । एव मोक्षापसरणाद् यदा ऐवं दर्शनविषयो
यज्ञो जातः, अगन्तरं तं प्रकर्षेण आस्यतेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एव अदितिदेवतयोक्तैर्देवैः कृतां भागकृप्तिं दर्शयति—
“तवेति । “देवा इत्यादि । प्रायणीयोदयनीयाख्यौ सोमयागस्य
पुरस्तादुपरिष्ठाद्यानुष्ठेयौ यागौ तव भागत्वेनास्माभिर्देत्तावित्यर्थः ।
उपपादितं अयं सुषंहरति—“तस्मादेव इति । अयोदयनीययाग-
स्यादितिदेवताकन्यप्रतिपादनं प्रायश्चित्तिकम् । अनु “देवा ऋषा
अस्मा मितादौ” ‘इदं’-शब्देन पृथिवी निर्दिष्टा, तत् कथं अदिते-
र्देवतात्ववर्णनं मित्यत आह—“इयं होवादितिरिति । दितिः
अथउम भ विद्यतेऽस्या मिति नुत्पत्तेः ‘इय मेव’ पृथिवी ‘अदिति’-

शब्दवाच्या । अत एव शुचिवीनामसु यास्केन परिपठितम्—
 “अदिति, इजा, निशंतिरिति” । अत एव तैत्तिरीयके— “इय
 वा अदिति”-इति^१ । यत्तुपरिष्ठान् ‘अदिति’-शब्दस्य निर्वचन
 मान्वाभ्यंते— “स यश्चेदेवासृजत तत्तदनु मभियत, सर्वं वा असीति
 तददितेरदितिलम्”-इति^२, तत् सृष्ट्यादिकारणेन प्रक्षयविषयम् ।
 स्वात्मनि जात मोषधिवनस्पत्यादिक पार्थिव सर्वं मसीत्युडितिरिति
 योजनीयम् । एव मदितियामे मति देवानां यज्ञमाप्तिर्जातेत्याह—
 “ततो यज्ञ मपश्यस्य मतन्वतेति । ‘तत’ तस्मात्, अदितेर्ध्वभिर्भाक्-
 कल्पनात् । अष्ट मन्यत् ॥ ६ ॥

आख्यायिकया प्राचणीयस्य चरौर्यश्चदर्शनहेतुल सुपपाद्य मङ्गते
 योजयति— “स अदिति । यदेतत् प्राचणीययानस्यानुष्ठानम्, तद्
 यामोहविषयता भाषयत्य लुप्तस्य ‘यज्ञस्यैव’ दर्शनाय व्यपद्यते ।
 तद्दर्शनं मयि किमर्थं मिथ्यात आह— “यज्ञं वृद्धेति । योमसाध्य ‘यज्ञ’
 प्रथम ‘वृद्धा’, पयान् तस्माद्यन योम ‘क्रीणाति’ योमविक्रयिण मका-
 भ्यात्,— “तं वै ते क्रीणानीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण” स्वीकरवाचि ।
 तेन च क्रीतेन योमेन ‘त’ योमसाध्य यज्ञ ‘तनवै’ विश्वारयादि ।
 ‘इति’-शब्दो वाक्यसमाप्ती । एवं यज्ञदर्शनस्य प्रयोजनता प्रतिपाद्य

१— वस्तुतो न तु वास्केन, वापि तु निश्चयस्यमाज्ञात्पुनरेति बोध्यम् ।

२— निघ० १ १ १४, १५, १६ ।

३— ऐ० भा० ३ २० ।

४— १० का० १० ५ ५ ५ ५ ५ (= ५० या० ३० १ २ ५) ।

५— अग्निश्रेय वाको इत्य० २ भा० १५० ५५५म् ।

तद्धेतुभूत प्रायणीययाग निगमयति— ‘तस्मादादित्य मिति । एव
प्रायणीयेष्टौ चरुषाध्य मादित्ययाग विधायान्याद्यतुरो यागान्
विधिक्षुप्तेषा कालमाह— “तदा इत्यादि । “निरुप्त मिति, इवि-
संस्कारोपसृक्तणम् । आदित्यस्य इविषो निर्वापप्रौढणाद्यासादनात्मा
संस्कारा’ कृता भवेयुः । प्रधानदेवता च ‘अग्निष्टा’ अकन-
यागा भवति, तस्मिन् काले वक्ष्यमाणायतलो देवता यदृश्या
इत्यर्थः^१ ॥ ७ ॥

अथ तान् यागान् पूर्ववदाख्यायिकया विधितुस्तत्र प्रथम
यागस्य विधि अर्चवादेनोक्षयति— “अपैभ्य इति । अथेत्याज्यभाग-
नक्त्यर्थः । ननु प्रायणीयाया माज्यभागौ न स्या, अत एवायसाधनो-
ऽयसूचयत्— “अयमेव जनाज्यभागेति^२ । अथ वानाज्यभागपक्षस्य
लिङ्ग मापक्षमेवापि दर्शितम्— “स्त्रियकृत पक्ष मिति^३ । यदि द्वा-
ज्यभागौ स्यातां, तदा पथ्यास्त्रस्यादय पक्षेति स्त्रियकृतदृष्टम स्यात् ।
नैव दोषः, वाजसनेयिप्राख्यानराभिप्रायेत्याज्यभागसद्भावान् । अत
एव कात्यायनेन सूचितम्— “आज्यभागाविहाज्येन देवतासतलो
यजति, पथ्यां स्रष्टि मग्निं सोमं मवितारस्र-”इति^४ । “पथ्या
स्रष्टिरिति । ‘एभ्य’—इति “इत्यर्थानां प्रीयमाण”-इति^५ इत्युच्यते ।

१— ऐ० मा० १ २ १ अष्टमम् ।

२— आ० यो० सू० ४ १ २, १ ।

३— आ० यो० सू० १० २१ १२ ।

४— आ० यो० सू० ७ ४ १४ ।

५— आ० सू० १ ४ १६ ।

अतुपरिज्ञानहेतुत्वादपि तां पञ्चषड्धां प्रशंसति— “अतथो
मुग्धा इति । हेमन्तशिग्रिरावेकौष्ठ्यं अद्वयं पञ्चलम् । तथा
चैतरेयकं प्राप्तदाहृतम्— “हेमन्तशिग्रिरयो समासेमेति^१ । अतु-
परिज्ञानाभावे हि वसन्तादिकालसाध्यो घञो विकलः स्यात्,
अतस्तत्परिहारायैतद्यागपञ्चकानुष्ठानमिति श्रुतिः ॥ १६ ॥

दिक्पौर्णिकवृत्तिहेतुत्वेनापि पञ्चषड्धां प्रशंसति— “दिग्भो मुग्धा
इति । घञानुष्ठानाय वसन्तादिकाला एव तदुपयुक्ता । प्राच्याद्या
‘पञ्च दिग्’ ‘मुग्धा आसन्’ व्यामूढा अभवन् । गतं अमृतम् ॥ १७ ॥

तत्र कौटुम्भादेवतया कनकादिषु प्रज्ञातेत्याशङ्क्य प्रथमदेवता-
ज्ञातां दिग् प्रदर्शयिष्यादिति— ‘उदीची येवेति । यस्मादेव
पथ्या स्रक्ष्यान्वावा प्रथमदेवतया उदीची दिक् देवैः प्रज्ञाता,
‘तस्मात्’ ‘अत्र’ अस्मिन् शोके कुक्षपञ्चास्त्राख्येषु जनपदेषु ‘उत्तरा’
उत्तरा ‘वाग्’ ‘वदति’ भग्नं शब्दायते अत्युन्नतमन्नायपञ्च तथो-
पलभात् । “देवमतुल्येत्यादौ^२ परिगणनाभावेऽपि वज्रसप्तपथात्
कुक्षपञ्चास्रमन्दादपि वा प्रत्ययः । अनु वाच उत्तरदिक्प्रथमत्वोऽस्तु,
स्तुतं पथ्या-स्रक्ष्या दिग् अमृतम् ? इति तथाह— ‘वाग्धीति ।
‘एषा’ पथ्या स्रक्षि, यस्मात् ‘निदानेन’ कारणेन निरूप्यमाणा सती
‘वाग्’ एव, “वाग्वै पथ्या स्रक्षि -इति श्रुतिम्^३, अत उत्तरस्यां

१— हे० मा० १११ ।

२— पा० सू० ४ ४ ५६ ।

३— “वाग्वै पथ्या स्रक्षिस्तस्मादुदीच्या दिग्नि प्रज्ञाततरा वागुद्यत उदय
उ एव यन्ति वाचं शिञ्जितुं यो वा तत आगच्छति वसन्तं वा शुश्रूषन्त
इति ह स्मादेवा वाचो दिक् प्रज्ञाता -इति कौ० मा० ७ ६ ।

दिशि वाचः प्रविद्धिर्युक्तेति भावः । 'क्षि' यस्माच्चैवम् 'एतया'
'उदीचीं दिशं' देवाः 'प्राजानन्', तस्मात् । 'एतस्यै' यद्यर्थं चतुर्षी,
एतस्याः पय्यायाः स्वस्तेः 'उदीचीं दिक्षु' सम्भृता ॥ १५ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिशं सुपन्यस्योपपादयति—
"प्राची मेवेति । यस्मादग्निः प्राच्या दिशो ज्ञामहेतुः, तस्मात्
'पश्चाद्' अवस्थितम् 'अग्निम्' आहवनीवरूपेण 'प्राक्ष्य' सुहृद्योपासते'
अग्निहोषहोमादिरूपं सुपाषाणं कुर्वन्ति । यस्मात् देवाः 'प्राचीं'
दिशम् 'एतेन' अग्निना 'प्राजानन्', तस्मात् 'एतस्य' अग्नेः 'प्राची'
दिक्षु' सम्भृतेत्यर्थः । अत एवान्यथावाच्यते— "प्राची दिग्गग्निर्देव-
मेति" ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिशं सुपन्यस्योपपादयति—
"दक्षिणा मेवेति । यस्मात् दक्षिणा दिक्षु 'सोमेन' परिज्ञाता,
'तस्मात्' उपरवदेगे 'कीर्त' सोमं महावेदेर्दक्षिणतोऽनया 'परि-
वहति' । "दक्षिणादाच्"—इत्याच् प्रत्ययः । 'तस्मात्' दक्षिणदिक्षु-
प्रवर्तनाहेतोः वसौरूपः 'सोमः' 'पितृदेवत्वः' । पितृदेवताकदक्षिण-
दिक्षुमाप्तेः सोमस्य पितृदेवत्वं युक्तम् ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थदेवतया प्रज्ञातां दिशं सुपन्यस्यति— "प्रतोची
मेवेति । 'एवः' सूर्यः 'प्रत्यहेति' प्रत्यद्सुखो गच्छति । अष्ट
मन्यत् ॥ १८ ॥

१— पा० २० ६२ सू० वा० १ ।

२— कौ० मा० ७० ६ ।

३— पा० सू० ४० ६६ ।

ते च देवाः 'ताम्' 'पथा' स्वस्तिम् 'अजनयन्' । मन्त्ररूपा 'वाक्'
एव 'पथा स्वस्तिः'— इत्युच्यते । ययोऽनपेता 'पथा' । "धर्मपथ्य-
म्यायादनपेते"—इति^१ यत् । 'स्वस्तिः' शोभनरूपेति । 'पथा-स्वस्तिः'-
शब्दनिर्वचनस्य वाचि सम्भवात्^२ । सा च वाक् यज्ञात्मिका । अत-
स्तस्मा दग्नेनेन 'यज्ञम्' एव 'अपश्यन्' । एवं पुराष्टत्तप्रतिपादनेन
पथा स्वस्तिः प्रथमं घट्येति प्रतिपादितं भवति ॥ ८ ॥

अथाग्नेयस्य द्वितीययामस्य विधिं मुञ्चयति— "अयैभ्योऽग्नि-
रिति । 'आग्नेयम्'—इति सामान्योक्तस्य विवरणं "यदै शुष्क मिति ।
यत् खलु यज्ञसमन्धि 'शुष्कं' नीरसं समिदादि द्रव्यम्, 'तत् आग्ने-
यम्' । अन्यत् समानं पूर्वेषु ॥ ९ ॥

अथ सौम्यस्य द्वितीययामस्य विधिं मुञ्चयति— "अयैभ्यः सोम
इति । "य यदिति । सर्वत्र तच्छब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । 'सौम्यं'
सोमदेवत्वम् । "सोमादृशम्"^३ । 'यत्' खलु यज्ञसमन्धि 'आर्द्रं'
रसयुक्तं सोमादि द्रव्यम्, 'तत् सौम्यम्' । शुष्कार्द्रंभोर्द्यौर्गोमो-
भिसानिदेवते । एतच्च प्रागप्यावातम्— "दयं वा ऽर्द्रं न द्वितीय
मस्यार्द्रं सैव शुष्कञ्च"—इत्यादिना^४ ॥ १० ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६२ ।

२— "पथा स्वस्तिः, पथा अप्नरिषं मन्त्रिवासात्"—इति, "सत्तोय-
विनाशनामातिरभिपूजितः स अस्तीति"—इति च याजुर्वेदं
निर्वचनम् (१२. ४ ११, १. ४. ३.) ।

३— पा० सू० ४. २ ३० ।

४— १५० ५५० २५० २६० (१ भा० ४१८८०) ।

अथ सावित्रस्य चतुर्थयागस्य विधिमुच्यति— “अथैव सवि-
तेति । सवितु प्रेरकत्वात्, पशूनां च तत्प्रेर्यत्वात् प्रेर्यप्रेरकयो-
रभेदं विवक्षित्वा ‘सविता पशव’-इति तादात्म्यव्यपदेशः । सवितुश्च
पशुप्रेरकत्वं “देवो च सविता प्रार्थयतु” इति^१-मन्त्रवर्णादव-
गम्यते । ते च पशवो यदधातवदानद्वारेण पशुप्रवृत्तिद्वया-
पादानत्वेन ॥ यज्ञात्मका । यज्ञादेव चतसृभिर्देवताभिर्देवाः कृत्स्न
यज्ञं न पश्यन्, दृष्ट्वा चाकुर्वन्, तस्मादिमांशतस्तो देवताद्यिकौर्षित-
यज्ञस्य प्रथमत आन्वेन यष्टव्या इति समुदायार्थः । एव साम्य-
विवक्षाद्यतुर^२ प्रधानयागान् कृत्वा प्रथमनिवृत्तेन सविता अदिति-
र्यष्टवेत्याह— “अथ यस्मै देवताया इति । यज्ञादेव देवा पञ्चमी
मदिति मथजन्, तस्मादिदानीन्तनोऽपि यज्ञमागो यागसमये
अदितियागं यज्ञं कुर्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

पञ्चम्या नमूच प्रथमति— “ता वा इति । ‘यता’ पञ्चा-
स्रस्याया । ‘मुग्ध आमीत्’ मोहविषयो भवेदित्यर्थः । अस्तेर्हि
लिङि “अस्तिमिषोऽप्यते”-इतीद्^३ । “पाङ्क्तो वा इति । पञ्चपदा
पङ्क्तिः, तदाश्विना पङ्क्तिशब्देन पञ्चम्या लक्ष्यते, तस्योपाद् ‘यज्ञ
पाङ्क्त’ । तद्योगस्य तैत्तिरीयके स्पष्टं साक्षात्— “धाना, करम्भ
परिवाप सुरोडाग्र पयसा, तेन पङ्क्तिराप्यते, तद् यज्ञस्य पाङ्क्त-
तम्”-इति^४ । इतिरेयके तु तत् पाङ्क्तत्वं “यो वै यज्ञं सविम्यङ्क्ति
वेद्”-इत्यादिना वक्तव्यं आच्यतम्^५ ॥ १२ ॥

१— वा० स० १ १ ४ ।

२— या० सू० ४ ३ ६६ ।

३— तै० स० ६ ४ ११ ४, ५ ।

४— ऐ० ब्रा० २ ३ ६ दृष्टव्यम् ।

अथ यद्यमदेवतया प्रज्ञातां दिश मुपन्यस्यति— “ऊर्द्धा मेवेति । यस्माद् भूम्या मुत्पन्नाः ओषधिवनस्पतय ऊर्द्धमुखा एव बह्वन्ते, तस्मात् अदित्यभिधानाया भूम्याः भक्ताभ्यादूर्द्धदिक्परिभ्रमं युक्तमित्यर्थः । इत्थं यद्यदिग्यामोक्षपरिशारोपन्यासमुक्तेन प्रायणीयेष्टौ पञ्चदेवता यष्टव्या इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

अथातिथ्यायाः प्राक् प्रायणीयो कर्त्तव्य इत्यभिधायं प्रायणी-
योदयनीययोर्मांडद्वयरूपता मानिथ्यायाः शिरीरूपताश्चाह—
“शिरौ वै धनस्येति । आतिथ्यमध्येऽनुष्ठेयत्वेन प्राधान्याच्चिरस्त्व-
वधारः । ‘एते इविषी’ एतौ चागावित्यर्थः ; यागस्य इविः—प्रधान-
त्वात् । लोके शिरस उभयतो बाहोर्दर्शनात्, आतिथ्यस्य शिर-
स्त्राभिधानाद्, बाह्वक्षानीययोरनुष्ठानं युक्तम् ॥ २० ॥

एवं याज्ञव मुपजीव्य प्रायणीयोदयनीययोरेकरूपता माह—
“तदाऊरिति । बहुदेशोक्तं यच्छब्दार्थे विग्रहयति— “यदेवेति ।
मध्ये कर्मान्तरव्यवधानात् कथं तस्य बर्हिषोऽवस्थानं मित्याशङ्क्य
तदुपायं दर्शयति— “तदपोदृत्येति । प्रहरणं मकत्वा बर्हिषस्तृष्योपरि
प्रज्ञातं निदध्यात् । बर्हिषत् स्थासौमेवणयोरप्युदयनीयार्थं स्वस्थानं
माह— “तां स्थासौ मिति । या प्रायणीयचक्षुःस्थासौ, ‘तां’ ‘मचाम-
कर्षाम्’ ; अग्निषंयोमेनान्तरौपदुदगमयकः ‘चामः’ , तस्य ‘कषो’
लोपः, तच्छब्दिता मित्यर्थः । “चायो मा”—इति^१ मिहान्तकारस्य

१— यद्यस्य एवमवस्थितत्वं वक्ष्यतीतिवाच्यपदम् (अ० ५ भा० २.) ।

२— भा० सू० ८, २, ५१ ।

सलम् । 'मेचल' चरुनिष्पादनसाधनं काष्ठम्^१ । तत् 'प्रमृज्य'
चरुणा लेपयित्वा ध्यात्वा यच्च निदद्यादित्यर्थः । 'अतिगैक्यं च'
विधत्ते— "य एव प्रायणीयस्येति । इदानीन्तनानां अपि वाङ्मोः
संरूपत्वं प्रायणीयोदयनीययोरैककल्पनिबन्धनं मित्याह— "तद्यदे-
तदिति । सादृश्यं नेकदेशेनापि भवतीति तद् विग्रेष्यते— "सक-
पाविति ॥ ११ ॥

अतो बहिर्वाचककल्पपक्षो न नियत इत्याह— "तद् तयेति ।
"एवं मेचल मिति । बहिर्वेदयोः प्रहरेदित्यर्थः । 'शाकी' 'निर्णिज्य'
क्षामकं अपि प्रगम्य अतिजा मेव च नियमं मङ्गीकृत्य । तेषां
अपि केनचित्सिद्धिमित्तेन विगमे सति तदेकत्वं अपि नियमेन भवि-
तव्यं मित्याह— "य एव प्रायणीयस्येति । 'विप्रेताः कुः' विविधदेशं
प्राप्ता भवेयुः । तर्ल्लेककल्पत्वं किञ्चिद्वन्धनं मित्याह— "य यदिति ।
'यदे' यदेव बहिर्वाचकस्य संरूपम्, अतस्तयोरैककल्प मेव नियमेन
भवितव्यं मित्यर्थः । 'तेनैव'-इति एवकारेण पूर्वोक्तं बहिर्वा-
चककल्पं व्यावर्त्तते । तेनैव द्रव्यदेवतैस्तेन कारणेनैवेदानीं अपि

१— "अप्रौ मेचल मन्वाहधाति इवीहेव गर्तं पुरस्तात् (१. १. ५.
१३) । सामिधेनोकाष्टानि यक्षपद्म, हे पाषाणमभिधौ अगूषाभसमिधेकेति
अथ परिहृत्य, उपपेक्षो मेचल्य छटिरिति तिस्रः समिध इत्येकविंशति ।
तत्र प्रादेशमार्थं छटिरववागसाधनं अशोचपधानसाधनं च काष्ठस्य
मेचल्यं मुख्यते । तदेतत् सर्वं व्याख्यातवै० ब्रा० (१. १. १०. ४, १. ०. ४.
८.) सा० भा० । "इष्टभावीय मिष्टादंशमायं मेचल्यं भवेत् । इत्तं
पातुलपृथग्य मवदानक्रियात्तमम्"—इति कर्म—य० १. ५. १३ । "मेचलेन
मुञ्चोति"—इत्यस्य (का० श्रौ० ४. १. ०) सूत्रस्य व्याख्याने 'मेचल्यं
य होमसाधनत्वाद् वैश्वदेव वाचाय सपि भवतीति च याचिहृदेव ।

मनुष्याणां 'बाह्यं सङ्गुपौ' भवत इत्यर्थः । तथाच काव्यायनोऽपि—
 “सहस्रेष्वपि हि निर्दिष्टास्तु द्यनीयायै, सलेप चर्चं प्रष्टुं मेवर्णं,
 प्रचालयति वा चक्षुः, अतुप्रहरतीतरे, त एवर्लिङ्गो, विप्रेत्य-
 न्येऽपि”—इति । ‘इतरे’ अर्हिर्मेवण्ये ॥ ११ ॥

देवतैस्त्राभिधानप्रसङ्गेन पञ्चसङ्गां प्रशंसति— “स वा इति ।
 ‘सः’ अश्वधुः । ‘तस्मात्’ देवतानां पञ्चनाङ्गेतोः ‘इत्या’ इत्यम्,
 अनेन इदानीं परिदृश्यमानेन प्रकारेण ‘पञ्चाङ्गुलयः’ लभ्यन्ते ।
 सप्तदश मभिर्नौय प्रदर्शयितुं द्विरभिधानम् । प्रकृतिभूतदर्शपूर्ण-
 मादिष्टितुं साकस्येनास्तुष्ठानप्रसङ्गौ तत् प्रतिषेधति— “तच्छब्दन्तं
 भवतीति । अन्तपक्षेण विद्मो उपरितनाङ्गनिषेधो नित्यास्तुवाद-
 तथा पुनर्निषिध्यते— ‘न पक्षीः स्याज्जयसीति । प्राथम्योदय-
 नीययोर्बाहुमनिरूपणादप्युत्तराङ्गजातं न कर्त्तव्यं नित्याह— “पूर्वाङ्गं
 वा अन्तात्तमो बाह्य इति । ‘आत्तम’ अतीरक्य ‘पूर्वाङ्गं मनु’ ‘बाह्यं’
 धर्त्तते, न चवर्त्ति, अतः ‘इतत्’ एतेन तदुभयत्र शब्दन्तास्तुष्ठानेन,
 यत्रच ‘पूर्वाङ्गं मेव’ सङ्गतवान् भवति ॥ ११ ॥ १ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्विन्दुप्रतपचत्रोद्धारभाष्ये .

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ५. १६-२१ ।

२— “शब्दन्तं भवति”—इति च का० श्रौ० सू० ७. ५. २२ । एतदुत्तरं
 लिख ननुविधायकः शता दृश्यते ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

दिवि वै सोम आसीत् । अथेह देवास्ते देवा
अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत् तेनागतेन यजेमहीति
तु ऽएते माये ऽअस्तजन्त सुपर्श्वीं च कद्रूं च तद्विरण्यानां
ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं युवा तदास ॥ १ ॥

तेभ्यो गायत्री सोम मुच्छापतत् । तस्या ऽआहुरन्त्यै
गन्धर्वो विश्वावसः पुर्यमुष्णात्ते देवा अविदुः प्रच्युतो
वै परस्तात् सोमोऽथ नो नागच्छति गन्धर्वा वै पुर्य-
मोपियुरिति ॥ २ ॥

ते होचुः । योषित्कामा वै गन्धर्वा व्याच सेवैभ्यः
प्रदिणवाम सा नः सुह सोमेनागमिष्यतीति तेभ्यो
व्याचं प्रादिण्वन्तसैनान्सह सोमेनागच्छत् ॥ ३ ॥

ते गन्धर्वा* अन्वागत्यान्वन् । सोमो युष्माकं व्या-
गेवास्माक मिति तथेति देवा अन्ववन्विहो वेदागान्मैना
मभीयुहेव नैष्ट विह्वयामहा ऽहुति तां व्यह्वयन्त ॥ ४ ॥

तुस्यै गन्धर्वाः । ध्वेदानेव प्रोचिर ऽहुति वै व्ययं
व्विद्मेति व्ययं व्विद्मेति† ॥ ५ ॥

* 'गन्धर्वा'—इति ग, घ ।

† 'व्विद्मेति'—इति छ, 'विद्मेति'—इति ग घ ।

अथ देवाः* । व्यीणा मेव सृष्ट्वा व्वादयन्तो निगायन्तो
निपेदुरिति वै ते व्ययं गास्यामां इति त्वा प्रमोदयि-
ष्यामह इति सा देवानुपावर्त्तं सा वै सा तन्मोघ
मुपावर्त्तं या स्तुवद्वाः शुऽसद्भ्यो नृत्तं गीतु मुपावर्त्तं
तस्मादुप्येतुर्हि मोघसऽक्षिता एव योपा एव† हि
व्वागुपावर्त्तत ता मु च्छन्त्या अनु योपास्तुस्माद्यु एव
नृत्यति यो गायति तुस्मिन्नेवेता निमिञ्चतमा इव ॥ ६ ॥

तद्वा इत्यदुभयं देवेष्वासीत् । सोमश्च व्याक् च स
यत् सोमं क्रीणात्यागत्या इवागतेन यजा इत्युनागतेन
हु वै स सोमेन यजते यो ऽक्रीतेन युजते ॥ ७ ॥

अथ युद् भुवाया माज्यं परिशिष्टं भवति । तुजुष्ट्वां
चतुष्कृत्वो व्विष्ट्वाति बहिषा हिरण्यं प्रबुध्यावधाय
जुहोति कृत्स्नेन पुयसा जुहवान्नीति समानुबन्ध वै पुयश्च
हिरण्यचोभुयः क्षामिरेतसम् ॥ ८ ॥

स हिरण्य मुवदधाति । रपा ते शुक्र तनूरेतदुर्च इति
व्वर्चो वा इत्यद्वहिरण्यं तथा सुम्भय भ्राजं गच्छेति स
यदाह तथा सुम्भवेति तथा सम्पृच्यस्वेत्येवैतदाह भ्राजं
गच्छेति सोमो वै आद् सोमं गच्छेत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

* 'देवा'—इति म, घ ।

† 'गमिष्याम'—इति क ।

‡ 'क्षामिरेतस'—इति ख 'क्षामिरेतसः'—इति म, घ ।

तां युयैवादीदेवाः* । प्राहिणुन्सोम मुच्छैवु मेवैना
मेयु एतत् प्रहिणोति सोम मुच्छ ज्वाग् वै सोमकुयणी
निदानेन ना मेतयाहुत्या प्रीणाति प्रीतुया सोमं
क्रीणानीति ॥ १० ॥

सु जुहोति । जुरसौत्येतद् वा अस्या रुकं नाम यञ्ज-
रसौति धृता मुनसेति मुनसा वा इदं ज्वाग् धृता मुनो
वा इदं पुरुस्ताद्वाचु इत्थं ज्वद् मैतुद्वादीरित्यलुगल
मिवां ह वै ज्वाग्वदेद्यन्मनो न स्वात्तुस्मादाह धृता
मुनसेति ॥ ११† ॥

जुष्टा विष्णव इति । जुष्टा सोमायेत्येवैतदाह य
मच्छेम इति तुस्थास्ते सत्यसवसः प्रसव इति सत्यप्रसवा
न एधि सोमसोऽच्छेहीत्येवैतदाह तुम्बो यन्तु मशीय
स्वाधेति सु ह वै तुम्बो यन्तु मश्रुते यो यज्ञस्योदुचं
गुच्छति यज्ञस्योदुचं गच्छानीत्येवैतदाह‡ ॥ १२ ॥

शुभ हिरण्य मपोहरति । तुम्भनुष्येयु हिरण्यं करोति

* 'देवा' इति य, घ ।

† 'लुप्त मिवा' इति या०—यस्मात् इति डा० नेवर ।

‡ एतदन्वयम् "अहंपा० ६४"—इति क ख प्रथक्करो ।

§ 'दाह' इति य ।

॥ यत् सुहिरण्यं जुह्यात् पुराणं वैवैतन्मनुष्येभ्यो
हिरण्यं प्रदृज्यात्तन्नु मनुष्येषु हिरण्यं मभिगम्येत* ॥१३॥

सोऽपोहरति । शुक्रं मसि चन्द्रं मस्यमृतं मसि वैश्वदेव
मसूतिं छत्स्नेन पुयसा हुत्वा युदेवितस्तदाह शुक्रं
मसूतिं शुक्रः होतुश्चन्द्रमसूतिं चन्द्रः होतुदमृतं मसूत्य-
मृतः होतुश्चैश्वदेव मसूतिं जैश्वदेवः होतुत् प्रमुच्य
तुणं बर्हिष्युपिस्तजति सूचेण हिरण्यं प्रवप्रीते ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्थहोतुं माज्यं गृहीत्वा । अन्वारभस्व
यजमानेत्याहुपोर्षुर्वन्ति शाखायै द्वारे दक्षिणतु
सोमक्रयण्युपतिष्ठते तत्प्रक्षिता मेवेना मेतुत्सती
प्राक्षैपौद्वाग् वै सोमक्रयणी निदानेन तु मेतयाहुत्या-
प्रैषीत् प्रीतुया सोमं क्रीणानीति† ॥ १५ ॥

अथोपनिष्कृत्याभिमन्त्रयते । चिदसि मुनासूति
चित्तं वा ऽइदं मनो ज्वागुनुवदति धौरसि दुक्षिण्येति
धिया धिया होतया मनुष्या जुज्यूपन्त्युर्ध्वमूक्तेनेव प्रका
मोचेनेव गायाभिरिव तुस्मादाह धौरसूतिं दुक्षिण्येति

* 'मभिगम्येत'—इति ख 'मभिगम्येत—इति ब, 'मभिगम्येत' इति घ ।

† 'गृहीत्वा । अन्वारभस्व'—इति ख ।

‡ 'क्रीणानीति'—इति ख, 'क्रीणानीति'—इति ब, घ ।

§ 'जुज्यूपन्त्यु'—इति गा० सम्भवो गम्यते ।

दक्षिणा ह्येषा दक्षिणासि यन्त्रियासौति दक्षिणा ह्येषा
यन्त्रिया ह्येषादितिरस्यभयतःशौर्णीति स युदेनया
समानः सृष्टिपर्याप्तं वृद्धति यदुपरं तत् पूर्वं करोति
यत् पूर्वं तदुपरं तेनोभयतःशौर्णी तुस्मादाहुदिति-
रस्यभयतःशौर्णीति ॥ १६ ॥

सा नः सुप्राची सुप्रतीचेधौति । सुप्राची न रधि
सोमं नोऽच्छेद्वैत्येवैतदाह सुप्रतीची त रधि सोमेन नः
सह पुनरेह्वैत्येवैतदाह तुस्मादाह सा नः सुप्राची
सुप्रतीचेधौति ॥ १७ ॥

मिबुत्त्वा पदि बभ्रीता मिति । बुरुण्या वा ऽप्या
यद्रुज्जुः सा यद्रुक्वाभिहिता स्याद्वरुण्या स्याद्यदुनभि-
हिता स्यादुयतेव स्यादेतद्वा ऽथवरुणं युन्मैचः सा
युधा रुक्वाभिहिता युतैव मस्यैतद्भवति यदाह मिबुत्त्वा
पदि बभ्रीता मिति ॥ १८ ॥

पूपाध्वनस्यात्विति । इयं वै पृथिवी पूपा यस्य वा
ऽद्य सुध्वन् गोप्त्री भवति तस्य न का चनु द्रुता भवति
तुस्मादाह पूपाध्वनस्यात्विति* ॥ १९ ॥

इन्द्रायाध्यक्षायेति । स्वध्यक्षासदित्येवैतदाह यदा-
इन्द्रायाध्यक्षायेत्यनु त्वा माता मन्यता मुनु पितानु

मृता सुगर्भोऽनु सुखा सुयूथ्य इति सा युते जुम् तेन
 नोऽनुमता सोम मुच्छेद्दीत्येवैतुदाह सा देवि देव मुच्छे-
 द्दीति देवो ह्येषा देव मुच्छेति यदाक् सोमं तुस्मादाह
 सा देवि देव मुच्छेद्दीतीन्द्राय सोम मित्तीन्द्रो वै यज्ञस्य
 देवता तुस्मादाहेन्द्राय सोम मिति रुद्रस्त्वावर्तयत्वित्यु
 प्रणाशायैतुदाह रुद्रः हि नाति पशुवः स्वस्ति सोम-
 सखा पुनरेद्दीति स्वस्ति नः सोमेन सह पुनरेद्दीत्येवै-
 तुदाह ॥ २० ॥

तां युयैवाटो देवाः* । प्रदिशन्तसोम मुच्छु सैनान्तसह
 सोमेनुगच्छदेव मेवैना मेपु रतत् प्रदिशोति सोम
 मुच्छु सैनः सह सोमेनुगच्छति ॥ २१ ॥

तां युयैवाटो देवाः† । व्युद्वयन्त गन्धर्वैः सा
 देवानुपावर्ततेव मेवैना मेतद्युजमानो ब्रिह्यते सा
 युजमान मुपावर्तते ता मृदोधीमत्याकुर्वन्त्यदीधी हि
 मनुष्याणां टिक् सो ऽथ युजमानस्य तुस्मादुदीचीमत्या-
 कुर्वन्ति ॥ २२ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२० ४०] ॥

सोमस्य विधातु माख्यायिका माह—“दिवि वै सोम इत्यादिना । “दिवि वा इति । ‘वै’-शब्देन “द्वितीयस्या मितो दिवि सोमः”-इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्ज्ञायते । ‘इह’ भूमौ ‘देवा,’ आसन्निति शेष । सोमामसनप्रयोजनम्—“तेनागतेन धनेन-ज्ञेति । “त एत इत्यादि । परव्यामोहनकारिणौ प्रप्ति ‘माया’ । ‘ते’ देवाः ‘एते’ हे मायामिच्छये क्षित्या सोमरसकार्णां गन्धर्वाणां व्यामोहाय सृष्टवन्त इत्यर्थः । तथा सोत्तरचात्माश्रिते—“त एते माये ऋष्टवन्त सुपर्णींश्च कद्रूश्च वागेव सुपर्णींश्च कद्रूः”-इति^१ । शोचमैषावहणादीनां गणनप्रदेशेषु सुरतः स्थापिता अप्रयो धिष्यताः शोचोपादय^२ । ते खलु सुरा दिवि सोमरसकाः, पश्यान् सोमे आदते कति तेन सह भूमावागत्य देवेभ्यो जम्भवराः सन्तोऽप्यापि सोमरसशाय धिष्यतां प्राप्ताः । तथा सौपरिष्ठाद् वक्ष्यन्ते—“त मेते गन्धर्वा सोमरसा जुहुरिमे धिष्यता इमा शोचा”-इति^३ । त्रिधा (‘धिष्यताः’) ‘ब्राह्मणे’ ‘आख्यायते सौपर्णीकाद्रवम्, सुपर्णीकाद्रोहंताम् ब्रह्मांश्च विवरिष्यत इत्यर्थः” । तत्र चि माया-

१— वै० उ० ३ ५. ० २ ।

२— इहैव ऋष्टेऽख्याये द्वितीये ब्राह्मणे द्वितीया कण्ठी द्रष्टव्या ।

“इय वै कद्रूसौ सुपर्णी कन्द्यापि सौपर्णी”-इति वै० उ० ६. १.

६ १ । महाभारते आदिपर्वणि, भागवते च ऋष्टे कथ्ये एषा कथा समुपदिता, यस्ततो रूपकमूलेवेति निर्मुञ्जैव ।

३— इहैव ऋष्ट द्वितीयस्य गवण्या द्रष्टव्यम् ।

४— “इत्यहं आख्यायते सौपर्णीकाद्रव मिति”-इतोहैव काण्डे ६ ७. ० ।

मयोः सुपर्णकङ्क्षोदुत्पत्तिः, तयोर्मियः कलहः, परस्परजयपराजय-
निमित्तकः समयबन्धः, ततः कटूजयः, पराजितायाः सुपर्णाः
स्वात्मनिष्क्रयाय सोमोपहरणार्थं रुन्दन्तां सुपर्णाः सकाशादुत्पत्ति-
र्भायशा च सोमाहरणम्,— इत्येवमादयोऽपि अस्मिन्नेव काष्ठे
पद्मप्रपाठकादौ “विजामातो देवास्त धिष्ण्याः”—इत्याद्युपक्रमः,
“दिवि वै सोम आषोदयेह देवास्त देवा अकामयन्त”—
इत्यादिना^१ आवाक्ये ॥ १ ॥

‘तेभ्यो गायत्रीति । ‘तेभ्यः’ देवेभ्योऽर्पय सुपर्णां निर्मिता
‘गायत्री’ इन्द्रोदेवता पचिद्वेषे दिवि स्थितं ‘सोमम्’ ‘अष्ट’
अभिसृष्टं प्रगमत् । ‘आहरन्तो’ आहरणशक्त्याः रुन्तं सोमम्,
यष्ट्यर्थं चतुर्थी, ‘विधावसुः’ नाम गन्धर्वः ‘पर्वसुष्णात्’ अप-
जहार । ततः ते देवाः ‘अविदुः’ । किमिति ‘परस्मान्’ युक्तोक्तान्
‘सोमः प्रच्युतः’, ‘अथ’ ‘न’ अस्मान् ‘नागच्छति’ : ‘गन्धर्वाः’
विधावसोर्भृत्याः ‘वै’ भूत ‘वर्षमोषिषु’ क्षेप मकार्युः ‘इति’ ॥ २ ॥
‘ते होचुरिति । योयितः कामयन्त इति ‘योयित्कामाः’ ।
‘एभ्यः’ गन्धर्वेभ्यो ध्यामोहाय ‘वाचं’ ‘प्रक्षिप्वाम’ प्रेषयाम । वाचं
प्रेष्यता मभिप्रायः— “आ नः सह सोमेनागमिष्यतीति ॥ ३ ॥

‘ते गन्धर्वा इति । सोमं सुपायेनानयन्तो स्वयं नपि प्रति-
निवर्त्तयिष्यन्त इति ‘सोमो युञ्जानं वामेवास्माकम्’ अस्त्विति ।
अथ गन्धर्वाविरोधेनैव देवैर्दुष्टं शास्त्राभोपायं दर्शयति— “इहो
चेदामादित्यादि । प्रेषयामो तव वाचं सोमेरिह ‘आमात्’

आगच्छेत् । 'उ'-शब्दोऽनवर्णः । 'हे' गन्धर्वाः । 'एताम्' 'इह'
आगताम् 'अभीषहे' । 'व'-इति वाक्यान्तद्वारे । अभिषहनं अभी-
षट्, अभिभवः । तेन वच्चात्कारेण 'मा मेष्ट' मा प्राहार्षत' । "न
मादुषोगे"-इत्यवभावः । 'विन्दयामहे' यूपं ययं च वाचं विविध
माकारयामः ॥ ४ ॥

एवं मिथः समये कृते गन्धर्वाणां माहात्म्यप्रकारं माह— "तस्यै
गन्धर्वां वेदानेवेति । 'प्रोचिरे' प्रवचनं सत्तुर्वन् । तस्मा वाचो
वशीकरणयेति ज्ञेयः । एव मिदं प्रुषतां तेषां मभिप्रायः— "इति
वै वयं विप्रेति । एवं खलु वाचः स्त्रीश्रीकण्ठरूपोपायं जानीम
इति, अथ सुपायः सर्वेषां स्त्रीकौषाणां मभिमत इति प्रदर्शयितुं
वीक्ष्यामिधानम् ॥ ५ ॥

देवैः कृतं वाचः स्त्रीकरणोपायं माह— "अथ देवा वीक्षा
मेवेति । 'वीक्षां वादयन्तः' निपादादिस्तरानुकुक्ष्येन ध्वनिमुत्पाद-
यन्तः, तदनु स्वरं 'गायन्तः' 'निषेदुः' उपवच्चाः । "इति वा
इति । एव खलु 'ते' तदर्थं 'गायन्तः' । न केवलं मौदृशं गानं
मन्त्राकं किन्तु हे वाग्देवते ! 'मा' माम् 'इति' एषस्त्रकारेण खलु
तोषयामः । 'इति'-शब्दो वाक्यान्तमात्रौ । 'मा देवान् उपावर्तते'
उपावर्तते, प्रत्यावृत्ता । 'या' वाक् 'स्तुभ्यः शंसह्यः' स्तोत्रशंस-
ह्यं वेदानुवचनं कुर्वन्तो गन्धर्वेभ्यः यकाग्रान् देवैः कृतं 'नृत्त'
'गीतम्' श्रोपाटन्ता, 'वा वै' वा खलु । 'या' पूर्वे सोमाश्चरण्याय

मेविता वाक् 'तत्' तदानीं 'मोघ' अर्थं मेवोपाहृता । सत-
प्रत्यक्षपरिणामसाम्योचित्यादिति भावः । इदानीन्तनस्त्रीणां
सोपखभावत्वात् धादेवतोपक्रम मित्याह— "तस्मादिति । 'त'
वाचम् 'अतु' 'अन्या' अपि घोषित । अप्रकृत मपि गर्जन
गानवत् स्त्रीष्वामोहसाधन मिति मानेन बहोपन्यस्तम् । 'एता'
घोषित 'निमित्ततमा इव' विशेषणैकोभूताः । अत्यन्त मरुदुरक्षा
भवन्तीति शेषः । अथ मर्य सर्वोऽप्येतरेषामाह्वये सोमो वै राजा
गन्धर्वमिति खण्डे प्रपक्षितः ॥ ५ ॥

इदानीं गानध्वार्थं मनुष्यं सोमकथं विदधाति— "तदा
एतदुभय मिति । धस्मान् सोमो देवानां स्तु भावीत्, तस्मान्
'अतात्या एव सोमप्राप्ता एव 'सोम' 'क्रीषाति' क्रीषीयात् ।
अपूर्वार्थत्वाद् यच्छब्द मनादृत्य विधि कल्पयितव्यः । आगत्या अपि
प्रयोगेन माह— 'आगतेन यज्ञा इति । अकीनस्तु आगानहता
माह— "अनागतेनेति । आगतोऽपि सोमः शयस्वस्त्राः रेणानागतत्वात्
अनागत इत्युच्यते ॥ ७ ॥

सोमकथात् प्राक् कर्त्तव्यं च कश्चिद्भोम विदधाति— "अथेति ।
'भुवायाम्' आन्य परिशिष्ट प्रादलीषार्थं मुषयुष्य यद् हत भुवाया
मवग्रिष्टम् 'तत्' 'जुष्टां' 'अतुष्टूल' अतुर्वार गृहीता, 'वर्हिषा
दर्भेण' 'हिरण्यं' 'प्रवक्ष्य' जुष्टाम् 'अवधाय' आधाय जुष्टयात् । तथा
च कात्यायन— 'शाखादाराण्यविधाय भौव जुष्टा अतुर्विगृह्णाति,

१— १ ५ १ (१ भा० १२० ए०) ।

२— 'इदानी' — मनुष्य — इत्यस्य स्थाने 'सिद्धार्थं मनुष्य' — इत्येव न ।

वर्धिसृष्टेः हिरेण बध्नावदधात्येषा त इतीति^१ । हिरेणावधान-
प्रयोजनम्—“छत्वेन पयसेति । पय प्रकृतिकत्वाद् आद्य पय ।
मति हिरेण पयस्ते भवत्येव कान्त्यम् । तदेव सुत इत्यत
आह—“समानजन्म वा इति । ‘पयस्य हिरेण्यस्य’ इति वस्तुदप
‘समानजन्म’ समानोत्पत्तिकम्, एकत्रोत्पन्न मित्यर्थ । कथं समानत्व
जन्मन ? ‘हि’ यस्मात् ‘उभयम्’ अपि ‘अग्निरेतमम्’ अग्ने रेतो
वीर्यं यस्योभयस्य तन् तथोक्तम् । यस्मादेव तस्मादित्यर्थ । “अन-
यन्ताग्रमुपकाण्डमि”-इति^२ अण् प्रात्यय समासान्त । पयसो-
ऽग्निरेतस्य द्वितीयकाण्डे उक्तम् । तत्राहि गोहृत्यति प्रमुह्य—
“ता सु हाग्निरभिदधौ । मिपुन्वेनषा स्या मिति तां समभूत तस्या
रेत प्राविशत् तन् पयोऽभवत्”-इति^३ । हिरेणस्याप्यग्निरेतस्य
तैत्तिरीये—“आपो वरुणस्य पयस्य आसन्, ता अग्निरभ्यधापन्, ता
समभवन्, तस्य रेत परापतन्, तद्विरेण्य मभवत्”-इति^४ ॥ ८ ॥

मन्त्र समिधाय पुनरनुवदति—‘व हिरेण मिति । ‘व’
अभ्यर्च्यु । हिरेणमिधानमन्त्र वेधा विभज्य आचष्टे—“एषा त
इत्यादिना^१ । हे ‘एका’ ‘एषा’ एतद्विरेण्य ‘ते’ ‘तनू’ अरौरम् ।
तत्पपेक्षया स्त्रीलिङ्गता, अथवा ‘एषा’ जुङ्गुरिति ध्यायेथम् ।
‘एतन्’ एव आद्य तव ‘वर्च’ तेज । शिष्ट ब्राह्मणेनैव व्याख्यातम् ।
ध्यात्येवमागदय सुपादाय प्रथमभागस्य ‘सन्धव’-ग्रन्थस्यार्थं माह—

१— ता० यौ० सू० ० ६ ७, ८ । २— पा० सू० ५ ४ १०२ ।

३— २, अथा० ४ ग्रा० १५ क० । ४— तै० ब्रा० १, १, ३, ८ ।

५— “एषा ते”-इति मन्त्रस्य सा० य० ४ ११, १ ।

“यदाह तया मधवेत्यादि । ‘यदाह’ मन्त्र, ‘एतत्’ एतेन ‘तया मन्त्रायाम्’—‘इत्येवाह’ । अथ मन्त्रकं एकीभाव । ‘धाद्’-शब्दार्थं माह—“मोमो वै धाडिति । भाजमानत्वात् ‘धाद्’ मोम , अतः “आज्य भ्राज गच्छतीति प्रवसी युति, मोम गच्छेत्प्रवसीत्यर्थः । मोमप्राप्तिप्रकारस्त्वित्य वेदितव्य,— हिरण्यमस्त्राज्यहोम मोम-कषणार्थं, य ॥ क्रोमव्यमोमार्थं इति विहिता माश्रुति मोमकषणी प्रीतिहेतुत्वेन प्रथमयमदर्थं ॥ ८ ॥

मोमकषणानयनप्रयोजनं माह—“तां यधेवेति । ‘यद्’ व्यवहितकाले ‘ता’ वाच ‘प्राहिष्यन्’ गन्धर्वापहतां प्रति प्रागमयन् । ‘एव मेव’ अध्वर्यु एतेन मोमकषणीप्रेरणेन प्रेरितवान् भवति । तथो क मन्त्र इति तथाह—“वाम्यै मोमकषणीति । ‘निदान’ वानर स्वरूपम् ॥ १० ॥

मोममन्त्र पञ्चधा विभज्य ध्यायेत्—“मं कुक्षोतीति^१ । ‘जूर-भीत्यादिना मन्त्रेण^२ प्राह्वयेनैव साकल्येन व्याख्यातत्वात् नास्माभि-र्याख्यात । ‘जूर’-इति भीक्षो धातुर्मन्त्रार्थः । जवति मोम प्रति गच्छतीति ‘जूर’ । ‘अप्या’ वायुपाया मोमकषण्या प्रतिशतम् । मनसो वागाधारन सुपपत्त्या आधयति—“मनो वा इह पुरस्ताद् वाच इति । मन पूर्वरूपम्. वायुत्तररूपम् । मनो वा इति ‘वे’-शब्देन “यदे मनसा आधयति तदाचा वदेति”—इत्यादि^३-युत्पत्तरप्रसिद्धिसौख्येन । “इत्य वदेति । यद्यपि हितोपदेष्टृवन्नो

१— का० श्रौ० सू० ० ६ ८ । २— वा० स० ॥ १० १ ।

३— श्रु० मा० १० का० इत्य० १ या० १२ क० ।

न वाग्व्यापारं करोति, तथापीद वक्तव्यं मिदं नेति गुणदोषविकल्पनस्य मनोव्यापारत्वाद् वाग्विधिनिषेधकर्तृव्यवहारः । अतिरेकदोषोप-
न्यासेन मनोवाचोरेकत्वं दृढयति—“अलग्नं मिवेति । ‘अलग्नं मिव’
वक्तव्यपदार्थेन महासच्छुद्धं मिव, इदं पूर्वकालाभावात् ॥ ११ ॥

“गुष्टा विष्णुव इतीति । विष्णुशब्दस्याभिमतं मर्षं नाह—
“गुष्टा सोमायेत्येतदाहेति । भुवनत्रयव्यापकत्वात् सोमो विष्णुः ।
“तत्पर्यानां प्रीयमाणः”—इति^१ जुपतिद्योगे चतुर्थी । ‘यं’ सोमम्
‘अच्छ’ अभिसुखम् ‘इमं’ गच्छेमो वयम् ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण
सोमायेत्याहेत्यर्थः । ‘सत्त्ववचः’ सत्यामुज्ञायाः ‘तस्याः’ देवैः
प्रेरिताया वाचः ‘प्रसवे’ अनुज्ञायां सत्या मिति सन्तभागस्त्वार्यः ।
अस्य भागस्य तात्पर्यं नाह—“सत्यप्रसवा च एधीति । परम-
भागस्य तात्पर्यं नाह—“तन्मो यन्त मिति । ‘उदुक्त्’ उक्तमा
चक्षुः, उदुक्तया पञ्चममाशिक्ष्यते; अतो ‘य.’ पञ्चममिति
‘गच्छति’, ‘स.’ एव ‘तन्मो यन्तम् अनुते’ ॥ १२ ॥

हिरण्यस्त्रापोद्धारं विधाय प्रशंसति—“अथ हिरण्यं मिति^२ ।
प्राप्युपभोगस्य धनमूलत्वात् हिरण्यापोद्दारेण मनुष्येषु हिरण्य-
स्त्रापनं च कृतं भवति । विपक्षे बाधदर्शनेन विहितं मर्षं प्रशंसति—
“अथ यत् सहिरण्यं मिति । ‘सहिरण्यं’ हिरण्येन सहितं भाष्यम् ।
‘पराक्’ अदृष्ट्यान्’ अपुनरागम्य ‘मनुष्येभ्यः’ सकाशाद् वर्जयेत् ।
अस्य, किं तत् दृष्ट्याह—“तज्जेति । ‘तत्’ तदिह ‘मनुष्येषु’ ‘हिरण्यं’
‘न’ अनुवर्तते ॥ १३ ॥

अपोद्धार मनुद्य मन्त्र माह—“सोऽपोद्हरति शुक्र मसौति” ।
 हे हिरण्यः । त्वं शुक्रं दीप्तम् ‘असि’, ‘चन्द्रं’ सर्वांश्चादकम् ‘असि’,
 ‘अमृतम्’ अमरपदार्थकम् ‘असि’, ‘अत्यन्ताग्निमंथोनेऽपि विनाग्ना-
 दर्शनाद् । वैश्वदेव्याः सर्वदेवताप्रीतिकरत्वात् तद्दीप्य मय मपोद्धारो
 होमानन्तरं कार्यं मित्याह—“छत्त्रेनेति । प्रागेव यदपोद्हरत्
 तदा हिरण्यात्मकस्य पयसोऽभावात् आण्यं रूपं पयसोऽछत्त्रं स्यात्,
 तस्मादुच्यते—“छत्त्रेनेति । मन्त्रगतं हिरण्यस्य शुभाद्यात्मकत्वं न
 व्युत्थयं मित्याह—“यदेवैतत्तदाहेति । ‘यदेव’ ‘एतत्’ हिरण्यस्य
 स्वाभाविकं रूपम्, ‘तत्’ एव मन्त्रः ‘माह’ । यद्यपि हिरण्यं
 माप्तेय तथापि सर्वप्रियत्वाद् वैश्वदेव गुच्यते । “प्रमुच्य त्वमिति ।
 हिरण्ये बह्वं त्वमं विमुच्य, ‘वर्चिर्वि’ अपिमुच्य, पुनः ‘सूत्रेण’
 वशीयात् । तथाच सूत्रम्—“हिरण्यं सुहृत्य वेद्यां त्वमं विदधाति
 सूप-बह्वं हिरण्यं कुहते”—इति” ॥ १४ ॥

“अथापरं मिति । पूर्वोक्तप्राचणोद्यशेषादेवान्वतः ‘वसुमर्षीति
 माण्यं दृष्टीत्वा’ ‘यजमानं अन्वारभस्व’—इति मूयात्” । अर्धर्षी-
 रनुत्सर्गोऽन्वारभः । ‘गालाधि’ गालायाः ‘अपोकुर्वन्ति’, दाराणीति
 शेषः । सूत्रकारेण “गालाया दाराण्यपिधाप”-इत्युक्तत्वात् । पूर्वं
 विहितानि दाराणि सर्वाण्यपवृत्तानि क्षुप्युः” । ‘दारे’ आहवनीयात्
 प्राजने, सोमकप्यार्थं ‘दक्षिणतः’ दक्षिणदिगे ‘सोमकप्यणी’ गौः

१—दा० म० ४. १० १ ।

२—आ० यौ० सू० ७. ६. ११ ।

३—आ० यौ० सू० ७. ६. १२ । ४—आ० यौ० सू० ७. ६. ० ।

५—आ० यौ० सू० ७. ६. १२ ।

‘उपतिष्ठते’^१ । शोमकयश्चवस्थापनं प्रवर्धति— “तत्प्रहिता मिति ।
 ‘एतत्’ एतेनावस्थापनेन ‘हना’ शोमकयणीं ‘तत्प्रहिता सेव मती’
 तथा देवै प्रेषितया वाचा प्रेरिता सतीम् । अथवा ‘तत्’ तथा मती
 ‘प्रहिता सेव’ इमा शोमकयार्थं गमयेति स्वप्रेरिता सतीं सेवैताम्
 ‘एतत्’ एतेनावस्थापनेन ‘प्राह्वयीत्’ प्रेरितवान् भवति । तस्मा
 इतरगोमाधारस्य वारयति— “वाग्वै शोमकयणीति । “ता सेत-
 चेति । “तां’ वायूपा शोमकयणीं यस्मात् ‘एतया’ पूर्वविहितया
 “धूरमि”—इत्यादिमन्त्रदेवतया ‘अप्रेयीत्’ अध्वर्युं प्रेरितवान् ।
 कथा बुद्ध्या ? ‘मौतया’ इत्यया ‘शोमं जीणतीति’ ॥ १५ ॥

तस्मा अभिमन्त्रणं विधत्ते— “अथोपनिष्कस्याभिमन्त्रयत इति’ ।
 ‘उपनिष्कस्य’ ग्राह्यातो निर्गम्य । अभिमन्त्रणमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे—
 “चिदमि मनाषीद्यादिना’ । मन्त्रवाक्यानि तु ब्राह्मणेनैव भाक्येन
 व्याख्यातानीत्यतो नास्माभिरुक्तं नस्ति । ‘इदम्’ इदानीं सर्व-
 विदितप्रकारेण ‘चित्त’ ‘मन’, मनसा ‘वाग्भुवदति’, चित्तेन
 ज्ञानम् । मनसा मतं सेवायै वाक् प्रकाशयतीत्यर्थः । अतो हे
 शोमकयणि ! तं चेतनावस्थापय्य सती ‘चिदमि’, तथा मनसेन
 ‘मना’ अपि ‘अमि’ । धीरूपत्वमवर्णनम्— “धिषा-धिचेति ।
 ‘धिषा’ इत्य वदिष्यामीति बुद्ध्या, चित्तवद्भिवदन्रूपेण कर्मणा
 वा । धीरिति कर्मनाम् । ‘जिज्ञूषन्ति’ जीवितुं सिद्ध्यन्ति मनुष्या ।

१— “दक्षिणेन हारं शोमकयणो विधत्ति”—इति का० श्रौ० ० ६ १३ ।

२— का० श्रौ० सू० ० ६-१५ ।

३— या० म० ३ १६ २० ।

४— निघ० २, १-२१ ।

“जीव प्राणधारणे”-इत्यस्मात् मनन्तादुठि लृते रूपम् । तथा जीवनप्रकार सद्य मेव दर्शयति— ‘अनूक्तेनेवेत्यादिना । ‘अनूक्तेन’ अनुवचनेन, वेदाध्ययनेनेत्यर्थः । ‘प्रकाशोद्यम्’ दृश्यया लौकिक-भाषणम् । ‘गाथा’ गद्यपद्यगोत्यात्मिका । सर्वत्र ‘इव’-शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । एवविधैवान्विशेषैर्यतो जीवितु मिच्छन्ति, अतो धीरभौत्युक्तम् । सोमविशेषिण आन्तर्यं दौयमानतात् सावात् दक्षिणापि खल्वेषा वस्तुतो भवति । यत्र बल तदर्हतीति ‘क्षयिषा’ गौ । पयसादिमाधनत्वेन तस्या बलकरत्वं सिद्धम् । अथवा चच सोम , “सोमो वै राजा”-इति^१ सर्वत्र राजशब्देन व्यवहारात् । न यज्ञयोगाद्राजत्वं किन्तु राजत्वं नाम क्षयित्वं मित्युक्तम् । श्रूयते च— “यान्येतानि देवतया क्षयिषाणोन्त्रो वरुण सोमो वद पर्मन्”-इत्यादि^२ । अतस्तस्मिन्नात् क्षयिवैवेष्टा । यज्ञियत्वं तु सिद्धं मेव । “अदितिरमोति । हे सोमकयधि । वस्तुतो वायूपा तम् ‘वभषत-गौर्ध्वी’ अदितिरभि’ प्रदेशदयग्निरौयुक्ता असृष्टनीया गौरभिः । कुत एतदित्यत आह— “य अदिति । ‘य’ वक्ता ‘यत्’ यक्तात् ‘एनया’ अदित्या वभषत-गिरिभ्यश्च” निमित्तभूतया ‘समा-नम्’ एकं मेव ‘मद्’ वाक्यं ‘विपर्यासं आत्मासेन ‘वदति’ । तथाहि— ‘भुङ्क्षु देवदत्त । तिष्ठ विष्णुमिष ।’-इत्यादौ ‘यदेवापर’

१— भा० प० ३६० धा० ।

२— ये० भा० १ अ १, ३ अ १ । अत्रापि १ अ १ ।

३— उपरिष्ठात् १४ ४ अ १२—२० ।

४— ‘उत्तर्वाशरच्छया’-इति अ ।

वचनं देवदत्तेत्येवमादि^१, 'तदेव पूर्वं करोति' उक्तवैपरीत्येन;
 'यत् पूर्वं' भुङ्क्षे-त्यादिकम्, 'तद्' 'अपरम्' 'देवदत्तं' भुङ्क्षे—
 इत्यादिरूपेणापरं च 'करोति'। तस्माद्वाक्यं सोमकयणीम् 'उभयतः-
 श्रोणी' 'अदितिरभि'—'इत्याह' मन्त्रः। तैत्तिरीयके तु सोम-
 यागस्याशक्तभूतयोः प्रायणीयोदधनीययोः शिरोवत्प्रधानभूतयो-
 र्वर्त्तमानपोरदितिर्देवताभिः, माभीत्यर्थः^२। तथा च तैत्तिरीयकम्—
 "अदितिरसुभयतः-श्रोणीत्याह यदेवादित्यः प्रायणीयो यज्ञाना
 मादित्य उदधनीयः"—इति^३ ॥ १६ ॥

"मा न"—इति मन्त्रभागे न इत्यस्य 'न' सोमम्—इत्यर्थं इति
 ष्याद्यष्टे—'मा न सुप्राचीति। सोमकयणावसरे 'सुप्राची' भव,
 पुनर्व्यजमानगृहमाग्न्यवसरे क्रीतेन सोमेन सह 'सुपतीची' भव। यथा
 देवप्रेरिता वाक् सोमेन सह पुनरागता, तदात्मकत्वात् न भवि
 सोमकयं साधयिमा क्रीतेन सोमेन सह पुनरावर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

"मित्रस्त्रेत्यादि। मित्रदेवतायां पादयन्त्रनोपयोगं दर्शयति—
 "वरुणा वा इति। पात्रस्य वरुणस्यामिकत्वात्^४ वरुणदेवताका
 'रज्जु'। 'यत्' यदि तथा 'अभिहिता' बह्वृत् स्यात्। तद्वोपपरि-
 शाराय मन्त्रे मित्रकर्तृकपादयन्त्रनं मित्याह— "एतदा अवरुण्य

१— 'देवदत्तं [विष्णुमित्रेत्यादिकम्, तत् पूर्वं देवदत्तं भुङ्क्षे] इत्येव-
 रूपा'—इति ग।

२— "हे श्रोत्रे प्रायणीयोदधनीये"—इति यास्क (निरु० पृ० १३ ०.)।

३— तै० सं० ६ १. ०. ८।

४— वा० स० ७ १८. १।

५— "उदुत्तमं वरुणं वाशं मयादशायम वि मध्यमं यथाय (ऋ० श०
 १. २. १५.)"—इत्यादिभ्यो ।

मिति । “वा यथेति । दृष्टान्तेन मन्त्रभागपाठमावाद् मन्त्रं
भवत्येवेति समर्थ्यते ॥ १८ ॥

“पूषाध्वन इत्यादि । पोषणात् ‘पूषा’ ‘प्रथिवी’ । “यस्य वा
इय मिति । ‘अध्वम्’ अध्वमि । ‘ऊक्षा’ “ऊक्ष चक्षने”^१ । ‘प्रथुतिः’
विनाशः । यस्मात् पूषा रक्षितश्च प्रथुतिर्नास्ति, ‘तस्मात् “पूषा-
ध्वन”-इत्याह’ मन्त्रः । पूषो मार्गार्णं कर्तृत्वं “पूषा तैत्ति
नयतु”-इत्यादि मन्त्रप्रसिद्धम् ॥ १८ ॥

“इन्द्रावाध्वत्वायेति । अध्वतः स्वामी, तथाविधेन्द्राय पूषा
पालित्यर्थः । सोमस्तेऽस्वामिकत्वात् तद्व्याधाः सोमस्तयस्या अपि
तत्स्वामित्वम् । ‘स्वध्वत्वा अध्वम्’ एषा सोमस्तयामिका भवेत्,—
इत्यनेनाभिप्रायेण मन्त्र एव साहेत्यर्थः । “अतु त्व मातेत्यादि”^२ ।
हे सोमस्तयसि । ‘त्वा’ त्वां मातादिवन्धुवर्गं, कथार्यं गमनम्
‘अनुमन्यताम्’ अनुमतिं करोमिति मन्त्रभागव्यार्थः । ‘सगर्भः’
समानगर्भभवः, अनेन ‘भाता’ विशिष्यते । ‘सयूयः’ यूयं मजातीयानां
सहः, समाने यूये भवः ‘सयूयः’, तादृशः ‘सखा’ च ‘अतु’
मन्यताम् । “यत्ते जग्मेति । तादृश्यान्ताव सम्बन्धि ‘यत्’ तव ‘जग’
जायत इति जग, मातादिवन्धुवर्गः, ‘तेन’ ‘अनुमता’ । “वा देवि”
-इत्यत्र सोमस्य देवत्वं विधित्सितसोमेनान्वयत्वाच्च सिद्धम् । सोम-
स्तयस्या देवीन न मुख्यार्थं गित्यवगमयितुं “यद्वाक् सोमं मित्युक्तम् ।
“इन्द्राय सोम मिति । मन्त्रादये इति शेषः । अतो ‘देव मन्त्रे-

१— स्वा० य० ८०५ था० ।

२— अ० सं० ८. १. २५ ।

३— वा० सं० ४. २०. १ ।

४— “वा देवि देव मन्त्रेहोत्राय”-इति मन्त्रापरार्द्धं (वा० सं० ४. २०.) ।

‘हीति’ पूर्ववाच्य । “इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता” इति । ‘यज्ञस्य’ तस्याध्वनस्य सोमस्य ‘इन्द्रो देवता’ । तथा च तैत्तिरीयकम्— “इन्द्राय हि सोम आह्रियते”-इति^१ । “इन्द्रस्ता वर्त्तयन्निति । इन्द्रस्य पथधिपनिष्ठात् स्वयं मरुहन् पुनरावर्त्तयन्नित्यभिधानं तस्या अग्रयागाय भवति । कथं हिमाग्रमग्न इति तच्चाह— “इन्द्र हीति । ‘नाति’ वर्त्तत इति शेषः । ‘स्त्रिभिः सोममस्तेति । “स्वस्योत्प-विनाग्रनाम” इति निरुक्तम्^२ । उक्तो नाग्रमग्नः, अतः सेनेण सोममखा यस्य तेन सहितं पुनरागच्छेति मन्त्रमर्थः ॥ १० ॥

इत्युक्तवाक्यानां विभज्य तात्पर्यं मभिधायेदानीं इत्युक्त-मन्त्रतात्पर्यं आह— “तां यथैवाद्दे देवा इत्यादिना । सोमकयण्या वस्तुतो वागात्मकत्वात् तस्या सोमकयप्रदेशप्रतिप्रार्थनं देवे हतं सोमानयनार्थं वाक्प्रेषणम्यानीयम् पुनरागमनप्रार्थनन्तु देवानां पुनर्वागाङ्गानस्यानीयमिति बहुवच्यार्थः ॥ ११ ॥

“तां यथैवाद् इति । यथा विमलष्टे काले, पूर्वं मिथ्यार्थं । ‘गन्धर्वै’ सोमप्राप्तौ विद्यावस्तुप्रभृतिभिः भाक ‘व्याहृत्यन्त’ विविधं माह्वयः । गन्धर्वद्वारदेशस्याया^३ सोमकयण्या बहुकृपायणं चार्थं वादं विधत्ते— “तां मुदीची मिति” । ‘उदीची’ मत्वाकुर्वन्ति सदभ्रूया यन्ति, अध्वर्युः प्रभुया । ‘वा एव वैव मनुव्यान्तर्वन्ति’ ताद् यज्ञमानस्यापि दिक् ॥ ११ ॥ १ [१ ॥] ॥

१— ते० म० ६ १० ११ ।

२— निरु० ६ ० ० ।

३— ‘वाहृदृष्टिपदेष्टव्याया’-इति म० ।

४— का० श्री० सू० ० ६ १६ इत्ययम्

इति श्रीयायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तसो द्वाहं निवारयन् ।

सुमर्षाद्यतुरो देवाद् विधातौर्षमहेयरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमदस्य कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,

ममाब्धीन् पञ्चवीर्यैस्त्रिदशतद्वलताधेनुसौवर्णसुमौः ।

रत्नोन्मा द्वाभ्याजिद्विषमदितरथौ सायजि^१ सिद्धिमाधौ,^२

यथाणीद्विशुक्कं प्रथितनिधिमहाभूतपुत्रं घटञ्च ॥

धाम्नाद्रि धम्यजन्मा निष्कभय भतुल स्वर्णज वर्णमुख्यः,

कापांघीर्षं लपावान् सुदहन्त मज्जन्तो राजन्त राजपून्ध^३ ।

आब्धोत्स्य प्राध्वजन्मा सवर्णज मनुष्यः आर्कर चार्कतेजाः,

रत्नाब्धौ रत्नरूप गिरि मरुतं मुदा पावसात्सिद्धमायै^३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाध्याव्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये अमाप्त ॥ १ ॥

१— 'सायजि'—इति श्वात् ?

२— 'सिद्धिमाधौ' श्वात् ? सिद्धयदेत्यस्य राजेति तस्यार्थं सम्प्रत्येत ।

३— यतस्त्र्योक्तस्य पाठभेदाच्च पूर्वमेव मरुता इतीतो न ज्ञेयाः ।

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

सप्त पदान्यनुनिक्कामति । व्युक्लं ऽपुवैना मेतत् तस्मात्
सप्त पदान्यनुनिक्कामति युच व्यै व्याचः प्रजातानि
छुन्दाऽसि सप्तपदा वै तेषां पराद्धा शुक्लै ता
मेवैतत्परुस्तादव्याची वृक्ले तस्मात् सप्त पदान्यनुनि-
क्कामति ॥ १ ॥

स वै व्याच एव रूपेणानुनिक्कामति । व्युक्लस्यदिति-
रस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासौति व्युक्लौ छोपादिति-
छोपादित्या छोपा रुद्रा छोपा चन्द्रा छोपा बृहस्पतिश्चा
सुमे रम्णात्विति ब्रुद्धा वै बृहस्पतिर्बृहस्पतिश्चा साधु
नावर्त्तयत्वित्येवैतदाह रुद्रो व्युक्लभिरुचक् ऽदित्यप्र-
णाशयैतदाह रुद्रः हि नाति पशुवः* ॥ २ ॥

अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति । स हिरण्यं पदे
निधाय जुहोति न वा ऽअनग्नावुहतिर्ह्यतेऽग्निरेतसं वै
हिरण्यं तथो ह्यस्यैषामिमुत्येवाहुतिर्हुता भवति कृजो
वा ऽअज्यं व्युज्येवैतदाज्येन स्पृशते ताऽ स्पृत्वा
स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

स जुहोति । अदित्यास्वा मूर्द्धन्नाजिघर्षतीत्यं वै
 पृथिव्यदितिरस्यै हि मूर्द्धन्* जुहोति देवयुजने पृथिव्या
 ऽइति देवयुजने हि पृथिव्यै जुहोतौष्वायास्पद् मसि
 घृतवत् स्वाहेति गौर्व्या ऽइहा गोर्हि पदे जुहोति घृ-
 तवत्स्वाहेति घृतबुद्धोदभिहुतं भुवति ॥ ४ ॥

अथ स्पृष्ट मादृश पुरिलिखति । व्युजो वै स्पृष्टो
 व्युज्येणैवैतत्पुरिलिखति त्रिष्कृत्वः पुरिलिखति चिबृहै-
 तदुज्येण समन्तं पुरिरुक्तात्युनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

स पुरिलिखति । अस्मे रमस्वेति युजमाने रमस्वेत्युवै-
 तुदाहाय समुल्लिख्य पदुः स्वात्याः संवपत्यस्मे ते बुभु-
 रिति युजमाने ते बुभुरित्युवैतुदाह ॥ ६ ॥

अथापु उपनिनयति । युज वा ऽस्यै खनन्तः क्रूरी-
 कुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शमयति
 तुदद्भिः सुन्दधाति तुष्मादपु उपनिनयति ॥ ७ ॥

अथ युजमानाय पदं प्रयच्छति । त्वे राय इति
 पशुवो वै रायस्त्वयि पशुव इत्येवैतुदाह तद्युजमानः
 प्रतिरुक्ताति मे राय इति पशुवो वै रायो मयि पशुव
 इत्येवैतुदाह ॥ ८ ॥

अथाध्वर्युरात्मानं मुपस्पृशति । मा व्ययः राय-
स्योषेणं विधौमेति तृषो हाध्वर्युः पशुभ्य आत्मानं
नान्तरेति ॥ ८ ॥

अथ पुत्र्यै पदं प्रतिपुराहरन्ति । यद्वा वै पुत्र्यै प्रतिष्ठा
तद् यद्देवेना मेतुत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मात्
पुत्र्यै पदं प्रतिपुराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा व्याचक्षति । तोतो राय इत्यधेनाऽ सोम-
क्रयण्या सुह्यापयति व्यथा वै सोमो योया पुत्र्येय वा
ऽश्च सोमो भवति युत् सोमक्रयणी मियुनु मेवैतत्
प्रजुननं क्रियते तस्मादेनाऽ सोमक्रयण्या सुह्या-
पयति ॥ ११ ॥

स सुह्यापयति । सुमन्त्रे देव्या धिया सन्दृष्टिण्यो-
रुचक्षसा । मा म ऽथायुः प्रमोयौर्मो ऽथहं तुव व्वोरुं
विदेय तुव देवि सन्दृष्टीत्याश्रिण मेवैतदाशस्ते पुत्रो
वै व्वोरुः पुत्रं विदेय तुव सन्दृष्टीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥

सा या वधूः पित्राक्षी* । सा सोमक्रयणी युचां वा
ऽऽन्द्राविष्णु चैधा सहस्रं व्यैरयेतां तदेकात्यरिच्यत

* 'पित्राक्षी'—इति ग, घ ।

† 'सा वा'—० क्रयणी । यत्—इति क ।

तां वेधा ग्राजनयतां तुष्माद्योऽप्येतुर्हि वेधा सहस्रं
व्याकुर्यादेकैवान्तिरिच्येत ॥ १३ ॥

सा या वधुः पिङ्गाक्षी* । सा सोमक्रुयण्यघां या
रोहिणी सा व्याचघ्नौ या मिदः राजा रुद्रामुं जित्वो-
दाकुरुते ऽथ या रोहिणी श्वेताक्षी सा पितृदेवत्या या
मिदुं पितृभ्यो घृन्ति ॥ १४† ॥

सा या वधुः पिङ्गाक्षी‡ । सा सोमक्रुयणी स्याद्
यदि॑ वधुं पिङ्गाक्षौ नु विन्देदरुणा स्याद्युद्धरणां नु
विन्देद्दोहिणी व्याचघ्नौ स्याद्दोहिण्यै हु त्वेव श्वेताक्ष्या
ऽआशुन्नेयात् ॥ १५ ॥

सा स्यादुप्रवीता । व्याग्वा ऽएषा निदानेन युत्सोम-
क्रुयण्ययातयाम्नी वा ऽइयं वागुयातयाम्नुप्रवीता तुष्मादु-
प्रवीता स्यात् सा स्यादुबण्डाकृटाकाण्डाकर्णुलक्षिता-
सप्तशफा सा ह्येकरूपैकरूपा ह्येयं व्याक् ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. १०.] ॥

* 'पिङ्गाक्षी'—इति ग, घ । † 'सा या ०—० जयणी । अथ'—इति क ।

‡ इतोऽनन्तरम् "कङ्किणामह्ना १६००"—इति सर्वे वृत्तकेय ।

§ 'पिङ्गाक्षी'—इति ग, घ । † 'सा या ०—० स्यात् । यदि'—इति क ।

॥ 'ऽआशुन्नेयात्'—इति पेशद् दृष्टोऽपि, 'व्याशा नेयात्'—इति ग, ॥ ।

॥ योगनेत्राय नमः ॥

यस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽपि न जगत् ।

निर्ममे, त मद् वन्दे विद्यातीर्थमहेपरम् ॥ १ ॥

अथ ह्यतीषाष्टाये भैमव्यप्यनुगमाद्युपमदम्भा प्रयोगा निरु-
पन्ते । तत्र, योगकथया अनुक्रमण विधत्ते— “तत्र पदानीति ।
“अनुनिकामतीति” । आ यत्र प्रथम पद निष्कामति, तदा तदनु
अध्वपुं स्वयं तपि प्रथम पद निष्कामेत्, द्वितीय मनु द्वितीयम् ।
तत्र ‘हृत्ते’ केवलोऽपि हजिराङ्पूर्वो द्रष्टव्य, आर्जितवान् भवति ।
मममत्ता मममति— ‘यत्र वा इति’ । ‘यत्र’ इत्यथा सुत्पत्तिराले
‘वाच’ सुपर्णां नुस्मैणव्यतिताया मकाशात् ‘प्रजातानि’ यानि
इन्द्राणि । वाच मकाशात् इत्यथा सुत्पत्तिरुत्तरं “वागेव
सुपर्णा” इत्यभिधाय ‘तथेति वा इन्द्राणि मयले -इत्याद्याता’ ।
तेषां इन्द्राणां ‘पराक्षां प्रकरो’ । पराङ्गे उपरि भवे भवा
पराक्षां, “परावराधमोत्तमपूराच” इति चम् । अथवा ममपदम्
ममिदम् । ‘परमाद्वाचीं हृत्ते’-इति । यदादिक्तेण ‘परमात्’

१— अनुनिकाममय यदोपदि वदविधानम् । यत्र लोमकथको पद निष्कामति,
तत्र ह्यो वदयोर्निधान मिति शास्त्रोपदिश्यात्प्रायः लोमकथ
दोत्तिन (४ १) ।

२— का० औ० सू० ७ ६ १० मयम् ।

३— इत्य० दवा० १—८ कविडकासु मयया ।

४— वा० सू० ४ ५ ३ ।

५— “तत्रपदा प्रकरो इति सुतिथ्यैः स० ६ १ ८ २ ।

अवन्दितां गायत्र्याचलभवेन सर्वच्छन्दोभ्यां शकरोम् 'सर्वांश्चि
 द्भ्यो' आरुह्ये, स्त्राभिमुख्यं भावर्जितवान् भवतोत्थं ॥ १ ॥

अनुकूलं ममभ्यक्तं कर्त्तव्यं मित्याह— 'न वै वाच इति ।
 अनुकूलमन्त्रे सोमरूपव्यादिभ्यमाभिधानं न मृत्यर्थं
 मित्याह— 'वस्वी ह्येवेत्यादिना' । वसुधद्रादित्यां भवन्त्यदेवता ।
 'अदिति' प्रायणीषोदयनीषदेवता । 'वन्द्र'-ग्रन्थेनाम्नादकतादिह
 सुवर्णम् । हे सोमकेपणि ! तव यस्यादीनां स्वरूपं ममि । तदपेक्षितं
 सोमसाधनमात् 'वस्वी ह्येपा'-इत्यभिधानम् । 'रम्णात्' रमयत्^१ ।
 "रसु प्रौढायाम्"^२, व्यत्ययेन आ^३ । एहस्पतिस्तेत्यस्यार्थं भाह—
 "मद्वा वै एहस्पतिरिति । 'एहस्पति' एहतो मन्त्रश्च पालयिता,
 तदभिमनो देवता, गच्छतीं मां 'सुचे' सुसकरे । यत् सुसकर
 तत् माधु अत 'सुचे रम्णात्'—इति यदाह, तेन 'माधुना'
 मार्गेण 'भावर्त्तयन्तित्येवाह' । "रुद्रो देवो वसुगिरिति । हे
 सोमरूपणि ! तव सुसु 'वसुभि' वञ्चितो 'रुद्र' 'आचके' काम-
 यते । इति मन्त्रभागस्यार्थः । रुद्रोक्तुश्चमार्चनाया उपयोग
 दर्शयति— "अप्रणाशायेति । शिष्टं गतम्^४ ॥ १ ॥

"अथ मन्त्रम पदं मिति^५ । यजमान मितराथर्त्तिर्जोऽपेक्ष्य
 'पदुं पविशन्ति'-इति वज्रवचनम्, 'परि' परितः । 'य' अध्वर्युः ।

१— वा० स० ७ २१ दृष्टव्य ।

२— "रम्णातिः सयमवकर्मा विसर्जनकर्मा वा —इति निरु० १० १ ८ ।

३— भा० व्या० ८१९ धा० ।

४— वा० सू० ३ १ ८५ ।

५— १२० ए० ५ व० ।

६— का० श्रौ० सू० ७ ६ १८ क दृष्टव्यम् ।

मादस्य परिलेखन सार्धंवाद् विधत्ते— ‘अथ स्फ्य मादायेति’^१ । स्फ्यस्य वज्रत तैत्तिरीये स्पष्ट माघातम्— “रुद्रो वृषाय वज्रं प्राहरत्, स वेधा व्यभवत्, स्फ्यसृतीय, रणसृतीय, धूपसृतीयम्’-इति^२ । परिलेखनस्य विराष्टसि विधत्ते— “चि इत इति ॥ ३ ॥

परिलेखनमन्त्र विधत्ते— ‘अ परिलिखतीति’^३ । ‘अस्मि-इत्यस्य तात्पर्यं माह— ‘यजमाने इति । ‘अस्मे’ अस्मदीये ‘यजमाने । यजमानपदपांशोऽस्यास्यां स्थापन समस्तक विधत्ते— ‘अथ समुल्लिख्येति’^४ । हे पदपांशो । ‘ते’ तव बन्धु’ स्नेहयन् ‘अस्मे’ अस्मदीये ‘यजमाने’ अस्त्विति मन्त्रार्थः^५ । “सुपा सुसुक्-इत्युभयव सप्तम्या, त्रि भावः^६ ॥ ६ ॥

“अथाप इति”^७ । परिलिखितप्रदेशे अपां निनयन विधाय प्रयसति— ‘यथेत्यादिना । खनन विधात्मकत्वात् कुरीकरणम् अपान्मौष्णनिवारकत्वाच्चान्तिरूपत्वं प्रसिद्धम् । अतः ‘शान्त्या अग्निं’ शान्तिरूपाभिरग्निं तत् क्रौर्यं शमितवान् भवति । निनयनस्य प्रयोजनान्तरम्— “तदग्निरिति ॥ ७ ॥

“अथ यजमानायेति । ‘पद प्रयच्छतीति’^८ । ‘पदं स्थानीक

१— का० श्री० सू० ७. ६ १८ अष्टमम् ।

२— तै० स० ६ १ २ ११ ।

३— वा० स० ४ २२ २ ।

४— का० श्री० सू० ७. ६ २० अष्टमम् । ५— वा० स० ४ २२ २ ।

६— मा० सू० ७. १ ३८ । ७— का० श्री० सू० ७. ६ २१ क ।

८— का० श्री० सू० ७. ६ २१ ख ।

पदपाशम् । 'रै'-अभ्यर्थ माह— "पशवो वै राय इति । 'ले'-
इत्येतत्^१ सप्रत्यन्त मिति व्याचष्टे— "तयि पशव इत्येवैतदाहेति ।
अभ्यर्थदत्तस्य भाशो समन्वक्त प्रतियह विधत्ते— "तद्यजमान
इति^२ । 'ले राय' इति^३ पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

"अथाध्वर्युरात्मान मिति^४ । 'यथ विधौघ' इति^५ पूजायं
मङ्गवचनम् । विधुका मा भूता धौघेति । "यु नियणामिध्वर्यो^६—
इत्यस्य कुडि भायोमाददभाव^७ ॥ ८ ॥

'अथ पञ्चा इति । 'प्रतिपराहरन्ति' प्रयच्छेयुरित्यर्थः । तथा
च कात्यायन — "इत्ता पञ्चै पद प्रयच्छन्ति"—इति^८ । पञ्चौ खलु
प्रतिष्ठानिलयनक्ष्पा । गृह्णाणो वज्रत्वेऽपि प्रतिष्ठाया एकलादेक-
वचनम् । गृह्ण यथा धान्यादिनिचेपस्यान मेव पञ्चपौत्यर्थः ।
सष्ट मन्वत् ॥ १० ॥

"तां नेष्टेति । 'ता' गृहीतपाशपतनीम् । 'तोत' इति तोक-
समानार्थः । 'राय' धनानि, 'तोत' पुत्र, स्त्रीकरोत्वित्यर्थः । यद्वा
'तोत' मत्त, तयि राय सन्त्विति शेषः^९ । "अथैना सोमकयष्येति ।
'एना' पञ्चौ 'सोमकयष्या' 'सङ्ख्यापयति' 'नेष्टा' । सोमकयषी
चेधम्, तथा पञ्चौ जनेन मन्त्रेण दर्शयेत् । गतिबुद्ध्याद्यर्थाभावात्^{१०}
सोमकयष्या कर्मत्वाभावः । सङ्ख्यायन प्रव्रजति— "इथा वा इति ।

१— वा० ख० ४ २२ ७ ।

६— अदा० य० २३ या० ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ६ ०२ ।

७— पा० सू० ६ ४ ७७ ।

३— वा० ख० ४ २२ ४ ।

८— का० श्रौ० सू० ७ ६ २४ ।

४— का० श्रौ० सू० ७ ६ २३ ।

९— वा० ख० ४ २२ ७ ।

५— वा० ख० ४ २२ ६ ।

१०— पा० सू० १ ४ ५२ ।

“दृष्ट्वा वै सोम”-इति सोमो निर्दिष्टः । कस्तस्य प्रसङ्ग इति तत्राह- “एष वा अवेति । ‘अव’ सोमकयप्रकाशे सोमकयणाः सोममपत्ययेत्वात् । सैव ‘एष सोम’ । सोम इति विधेयस्य पुष्पित्वेन मपेक्ष्येव इति पुष्पित्वम् । अतः ‘एतत्’ एतेन उभयोः समन्तेन उत्पादनमयं ‘मिथुन मेव’ मन्वादितं भवति ॥ ११ ॥

“स मद्धापयतीति । मद्धापनमन्त्र पठति- “ममख्ये देवेत्यादिना” । अथ कात्यायनः- “एनां वाचयति सोमकयणा च समीक्ष्यमाणां समख्य इतीति” । मन्त्रस्याय मयः । अहं ‘धिया देव्या’ धीर्देवी हि सोमकयणी मातृका” । अतो वायूपया सोम-कयणा ममख्ये दृष्टा भवामीत्यर्थः । “त्या प्रकयने” इत्यर्थं सङ्कुलमैकवचने “अस्मतिवति”-इत्यादिना” अहं, कमंषि द्रष्टव्य” ; अत एवात्मनेपदम् । “दक्षिणामि यज्ञियासि”-इति प्रागुक्तत्वात्” दक्षिणामि सोमकयणी । अतः ‘उद्वचसा’ प्रभूतदर्शनया तथा ममख्ये । अथ प्रत्यक्षवादः । हे सोमकयसि । ‘मे आयुः मा प्रमोषीः’ । ‘मा उ अह’ अह मयि ‘तव’ आयु मा प्रमोषिषम् । हे ‘देवि’ ‘तव’ ‘सन्नुद्दिशि’ सन्दर्शने सति ‘वीरं’ पुत्र ‘विदेय’ सभेय । अथ मन्त्र आशी पर इत्याह- “आशिष मेवैतदिति । ‘वीर’-शब्दार्थं नाह- “पुत्रो वै वीरः”-इति ॥ १२ ॥

१- वा० सं० ४ २३ ।

२- का० औ० सू० ७. ६ २६ ।

३- धरणात् २ ४. १६ (१३३ ६०) ।

४- अरा० म० १० ५० घा० ।

५- वा० सू० ६. १- ३२ ।

६- वा० म० ४. १६ मन्त्रशास्त्राने धरणात् २ ४. १६ (१२९ ६०) ।

शोमकयणी स्रवण गभिधातु माह— “सा वा वभु पिङ्गा-
घोत्यादिना । वभु पिङ्गाघी शोमकयणी श्रेष्ठमभिधातु माह्या-
यिका माह— “यत्र वेति । गोमहस्यदक्षिणाविभागमग्रे ‘सहस्र’
प्रेधा ‘यैरयेता’ विभज्य प्रेरितवन्तौ । ‘ताम्’ चतिरिक्तां ‘प्रेधा’
वभ्रुदणरोहिणीरूपेण विविधां ‘माञ्जनयताम्’ उदपादयताम् ।
उत्पादनमकारसौचिरीयकैःपि स्पष्ट माह्यातः— “ता मसु प्रावे-
शयन्सोमाद्यो देहीति सा रोहिणी पिङ्गसैकहायनी रूपं हत्वा
चयस्त्रिंशता च विभज्य प्रतै. यद्गोदैत्”—इत्यादिना^१ । अतः
‘एतर्हि’ इदानीं भवि ॥ ११ ॥

विविधायास्तस्या गोः मुख्यानुकल्पत्वभेदेन शोमकयणीत्य-
प्रदर्शयितुं तदिभाग माह— “सा चेति । ‘वभु’ चतुर्वर्णा, पिङ्गले
‘रोहिणी’ यस्यां सा ‘पिङ्गाघी’, ‘सा’ शोमकयणार्हत्वात् ‘शोम-
कयणी’ । ‘रोहिणी’ रोहितवर्णा, सा ‘शार्पंगी’ वृचश्च इन्द्र,
तदेवाद्या । इदानीं ततो ‘राजा मङ्गलं जित्वा’ परकीयाद् राज्ञात्
‘सा’ रोहिणीम् ‘उदाकुरुते’ स्वीकरोति^२, सा शार्पंगीत्यर्थः ।
‘मेताघी’ ह्यण्प्रोक्षणा, ‘सा मित्रदेवत्या’ । ‘इद’ इदानीं ‘पित्रभ्य’
अर्घ्याय ‘प्रति’ ॥ १४ ॥

इत्य विधामस्वरूप मभिधाय विनिर्वाणप्रकार माह— “सा
चेति । वभु-पिङ्गाघी शोमकये मुख्या । तदभावे ‘शरणा’ अथ्यकराणा ।
तदभावे ‘रोहिणी’ । सा यदि श्रेताघी स्यात्. तादृश्या ‘आग्राम’
अपि ‘नेधात्’ न कुर्यात् । तत्र कात्यायन— “शोमकयणी तिष्ठ-

विन्देत्सोमपर्याणुह्नस्यैव ह्यङ्गुलं वा* व्यङ्गुलं वावहन्ते-
दुष्णीपभाजन् मध्वर्युर्वा युजमानो वा सोमोपनुहर्ता
मादत्ते यु एव कथं सोमपर्याणुह्ननम् ॥ ४ ॥

अथुग्रेण राजानं विचिन्वन्ति । तदुदकुम्भ उपनि-
हितो भवति तद् ब्राह्मण उपास्ते तदभ्यायन्ति
प्राञ्चः ॥ ५ ॥

तदायत्सु व्याचरति । एष ते गायत्री भाग इति मे
सोमाय ब्रूतादेषु ते तैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेषु
ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानाः†
साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादित्येकं वा ‡एषु
क्रौञ्चमाणोऽभिक्रौञ्चते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसाः
साम्राज्याय घ्नन्ति वा §एन मेतद् युदभिपुष्णन्ति तु
मेतदाह छन्दसा मेव त्वा राज्याय क्रौञ्चामि छन्दसाः
साम्राज्याय नु बधायेत्येत्य प्राङ्मुपविशति॥ ६ ॥

सोऽभिमृशति । आस्माकोऽसीति स्व इव ह्यस्यैतद्
भुवति यदागतस्तुस्मादाहास्माकोऽसीति शुक्रस्ते ग्रहः॥
इति शुक्रः ह्यस्माद् ग्रहं ग्रहीष्यन् भुवति विचित्रत्वा
विचिन्वन्ति नुति सर्व्वत्वायैतदाह ॥ ७ ॥

* 'वा'—इति वेदः सूत्रः ।

† 'भोगोपनुह'—इति ग, घ ।

‡ 'ब्रूताच्छन्दोनामानाः'—इति वा०—सम्मत इति ज्ञ० वेदः ।

§ 'प्राङ्मुपविशति'—इति ग, घ ।

॥ 'ग्रह'—इति ख, वा०—सम्मत घ ।

श्रुच हुँके । तृणं वा काष्ठं वा विश्वा^१पास्यन्ति तुदु
तथा न कुर्यात् क्षत्रं वै सोमो विडम्या श्रोमथयोऽनं वै
क्षत्रियस्य विद स युया असितु मनुद्वायाच्छ्रुच परास्ये-
देवं तत् तुस्मादभ्येव मृशेद्विचितस्त्वा विचिन्वन्ति
तद्य ऽएवास्य विचेतुरस्तु ऽएनं विचिन्वन्ति ॥ ८ ॥

श्रुय व्यासः । द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दर्शं
घोदग्दर्शं घोपस्तृणाति तद्वाजानं मिमीते स यद्वाजानं
मिमिमीते तुस्मान्मुचा मनुष्येषु साचो यो चाप्यन्या-
मुचा ॥ ९ ॥

सावित्र्या मिमीते । सविता वै देवानां प्रसविता
तुयो हास्मा ऽएषु सवितृप्रकृत एव क्रयाय भवति ॥ १० ॥

श्रुतिच्छन्दसा मिमीते । एषा वै सुर्वाखि छन्दाश्चि
यदुतिच्छन्दास्तुयो हास्यैष सर्वैरेव छन्दोभिर्भित्तो भवति
तुस्मादुतिच्छन्दसा मिमीते ॥ ११ ॥

सु मिमीते । अभि त्वं देवुः सवितार सोमयोः कवि-
कतु मुर्धामि सत्युसवः रत्नधा मभि प्रिय मर्ति कविम् ।

* 'मिस्वा'-इति वा०-सम्यक् ।

† 'प्राचो'-इति क, ख, काययामस्यतोऽयं प्राठ इति डा० वेवः ।

‡ 'कवि'-इत्यनुसारात् प्राठः क ख पुनः कपो, डा०-वेवः दृष्टम् ।

त्यलक्षिताच्यङ्गाप्रवीतारण्युनद्धा बहु पिङ्गला, पिङ्गलाभावेऽरुणा,
अरुणाभावे रोहिण्यग्नेताची”-इति^१ ॥ १५ ॥

सोमकपष्ठा गर्भात् प्राक् अवध्यानं सार्धं वादं विधत्ते— “मा
द्यादप्रवीतेति । “वी गतिप्रजननकान्त्यग्रमद्यादनेपु^२”, अथ प्रजनन
मर्थः । ‘अप्रवीता’ अग्रहीतगर्मेत्यर्थः । ‘अयातयाची’ अगतरक्षा ।
मङ्गभिरसकृदुच्यमानाया अपि वाचो गतरसत्वं प्रसिद्धम् । अतः
सोमकपष्ठा वाधूपत्वाद्यातयान्त्या भवितव्यम्^३ । अत एकद्यायनी-
परिघ्ने गर्भरूपरसनिर्गमाभावात् वागानुगुह्यं भवति । तस्माद्
अप्रवीता भवेत् । इत्थं वर्षवचोविशेष मभिधाय अङ्गवैकल्याभाव
माह— “अवण्डाकूटेति । ‘वण्डा’ वर्द्धिष्णुः, ‘अवण्डा’ तदिपर्यता
भवेत् । एव मुत्तरचापि । ‘कूटा’ एकशृङ्गी, ‘काष्ठा’ एकाची,
‘कर्णा’ द्विस्रकर्णा, ‘लक्षिता’ तन्नायःश्रन्ताकष्या विहिता, ‘वत्त
शका’ एकस्त्रिन् पादे श्वेन श्वेन चीना, वक्तृदोषवर्जिता ।
‘एकरूपा’ वक्तादोषवर्जितत सेवैकरूपम्, समूपावयवेत्यर्थः” ॥ १६ ॥
४ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वनिबन्तशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—का० श्रौ० सू० ७ ६. १३ दृश्यम् । २—अदा० प० २८ धा० ।

३—“वाग वा रुषा सोमकपयी”-इति से० सं० ६ १. ७. ८ ।

४—तैत्तिरीयेऽप्येव सेव ६. १. ७ १६-१८ दृश्यम् ।

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

पदः समुष्य पाणी ऽश्रुवनेनिक्ते । तद्यत्पाणी ऽश्रवने-
निक्ते ब्रुजो वा ऽश्वाज्यः रेतः सोमो मेहुजेषुज्येन
रेतः सोमः दिनुसानीति तुस्मात् पाणी ऽश्रुवने-
निक्ते ॥ १ ॥

अथास्याः हिरण्यं बभ्रीते । इयं वा इदं नु तृतीय
मस्ति सत्यश्चैवानृतं च सत्य मेव देवा अमृतं मनुष्या
अग्निरेतसं वै हिरण्यः सत्येनाः शूनुपसृशानि सत्येन
सोमं पुराहणानीति तुस्माद्वा ऽश्वस्याः हिरण्यं
बभ्रीते ॥ २ ॥

अथ सम्प्रैषति । सोमोपनुहन माहर सोमपथ्याणुहन
माहरोष्णीय माहरेति स युदेव शोभनं तुत्सोमोपनु-
हनः स्याद्वासो ह्यस्यैतद् भवति शोभनः चोतस्य*
व्वासः स यो हैनः शोभनेनोपचुरति शोभते हाय य
आह युदेव किञ्चेति युदैव किञ्च भवति तुस्माद्युदेव
शोभनं तुत्सोमोपनुहनः स्वाद्युदेव किञ्च सोमपथ्या-
णुहनम् ॥ ३ ॥

युद्युष्णीपं विन्देत् । उष्णीपः स्याद् युद्युष्णीपं नु†

ऊर्द्धां युस्यामुतिर्भा ऽश्रुदिद्युतत्सुवीमनि हिरण्यपाणि-
रमिमोत सुकृतुः कृपा स्वरिति ॥ १२ ॥

एतया सुर्वाभिः । एतया चतसृभिरेतया तिसृभि-
रेतया द्वाभ्या मेतयैकयैतुयैवैकयैतया द्वाभ्या मेतया
तिसृभिरेतया चतसृभिरेतया सुर्वाभिः समुस्याञ्जलि-
नाध्यावपति ॥ १३ ॥

स वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते । स युदुदाचं न्याचं
मिमोत इमा युवैतदङ्गुलीर्नानाजानाः करोति तुष्मा-
दिमा नाना जायन्तेऽथ युत्सह सुर्वाभिर्मिमौते*
सुस्लिष्टा इव द्वैवेमा जायेरंस्तुस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं
मिमौते ॥ १४ ॥

युद्देयोदाचं न्याचं मिमीते । इमा युवैतन्नानावीर्याः
करोति तुष्मादिमा नानावीर्यास्तुस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं
मिमौते ॥ १५ ॥

युद्देयोदाचं न्याचं मिमीते । विराज मेवैतदव्याचीञ्च
पुराचोञ्च युनक्ति पुराच्यह देवेभ्यो यज्ञं व्यहृत्यव्याची
मनुष्यानवति तुस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

अथ युदशकुत्वो मिमीते । दृशाक्षरा वै विराज
वैराजः सोमस्तुस्मादशकुत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

* 'मिमौते'—इति च डा०—देवर-पृष्ठ पाठ ।

अथ सोमोपनुहनस्य । समुत्पार्युन्तानुष्णीधेण
व्यिग्रयनाति प्रजुभ्यस्त्वेति प्रजुभ्यो ह्येनं क्रीणाति स
युदेवेदः शिरश्यासौ चान्तरुपेनित मिव तुदेवास्येतुत्
करोति ॥ १८ ॥

अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशुं करोति । प्रजुत्त्वानुप्राण-
न्विनुति त मुयतीव वा ऽएन मेतुत् समायुच्छन्नप्राण
मिव करोति तुस्यैतदुत एव मध्यतुः प्राण मुत्सृजति तं
तुतः प्राणन्तं प्रजु अनुप्राणन्ति तुस्मादाह प्रजुत्त्वानु-
प्राणन्विनुति तुः सोमविक्रयिणे प्रयच्छत्यथातः पुखन-
स्यैव* ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

प्रायज्ञिक मभिधायेदानीं मध्वर्यो पाचे पांसुमध्वेपानन्तर
हस्तप्रक्षालन विधाने— “पद वसुप्येति^१ । अवनेजन मुदकेन मोध-
नम् । उक्तावनेजन सोमहननपरिहारत्वेन प्रथमति— “तद्यत् पाणी
इति । “एत वै देवा वज्र कृत्वा सोम मघ्नन्”—इति श्रुते^२
आज्यस्य वज्रमम् । सोमस्य यागसाधनदारेण सर्वोदधीयत्वेनाद्या-

* ‘पुखनस्यैव’—इति अ, घ ।

१— का० श्रौ० सू० ० ६ २७ क ।

२— तै० स० ६ २ २ ७ । इत्याप्युत्तरन ४ ४ ६ नष्टम् ।

ऊर्द्धां युस्यामुतिर्भां ऽश्रुद्विद्युतत्सुवीमनि हिरण्यपाणि-
रमिमौत सुकृतुः कृपा स्वरिति ॥ १२ ॥

एतुया सुर्वाभिः । एतुया चतसृभिरेतुया तिसृभि-
रेतुया द्वाभ्या भेतयैक्येतुयैवैक्येतुया द्वाभ्या भेतुया
तिसृभिरेतुया चतसृभिरेतुया सुर्वाभिः समुस्याञ्जलि-
नाध्याचपति ॥ १३ ॥

स वा ऽउदुाचं न्याचं मिमीते । स युदुदुाचं न्याचं
मिमौत इमा एवैतदङ्गुलीर्नानाजानाः करोति तुस्मा-
दिमा नाना जायन्तेऽथ युत्सह सुर्वाभिर्मिमौते*
सुऽस्त्रिष्टा इव द्वैवेसा जायेरंस्तुस्माद्वा ऽउदुाचं न्याचं
मिमौते ॥ १४ ॥

युद्द्वेषोदुाचं न्याचं मिमीते । इमा एवैतन्नामावीर्याः
करोति तुस्मादिमा नानावीर्यास्तुस्माद्वा ऽउदुाचं न्याचं
मिमौते ॥ १५ ॥

युद्द्वेषोदुाचं न्याचं मिमीते । विराज मेवैतदङ्गुलीञ्च
पुराचीञ्च युनक्ति पुराञ्चह देवेभ्यो यज्ञं ब्रह्मत्यङ्गुलीञ्च
मनुष्यानवति तुस्माद्वा ऽउदुाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

अथ युदशकृत्वो मिमीते । दृशाक्षरा वै विराज
वैराजः सोमस्तुस्मादशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

* 'मिमौते'—इति च वा—वेवर-वृष्ट पाठ ।

अथ सोमोपनुहनस्य । समुत्पार्युन्तानुष्णीपेण
व्विषयनाति प्रजाभ्यस्वेति प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स
युदेवेदः शिरश्यासौ चान्तरोपेनित मिव तुदेवास्येतुत्
करोति ॥ १८ ॥

अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशुं करोति । प्रजास्त्वानुप्राण-
न्विति त मयतीव वा ऽएन भेतुत् समायुच्छन्नप्राण
मिव करोति तुस्येतदुत एव मध्यतुः प्राण मुत्सृजति तं
तुतः प्राणन्तं प्रजा श्रमुप्राणन्ति तुस्मादाह प्रजास्त्वानु-
प्राणन्विति तुः सोमविक्रयिणे मयच्छत्यथातः पुणन-
स्यैव* ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

प्रासङ्गिक मभिधायेदानी मध्येः पात्रे पांसुप्रसेपानन्तरं
व्रतप्रचालन विधत्ते— “पद वमुष्येति” । अग्नेजल मुदनेन शोध-
नम् । उक्ताग्नेजल सोमहनमपरिहारत्वेन प्रशंसति— “तद्यत् पाणी
इति । “एतं वै देवा वयं ह्यस्य सोम मग्रम्”—इति श्रुतेः ।
आज्यस्य वयसम् । सोमस्य धामसाधनदारेण सर्वोपधीयन्नेनाया-

* ‘युद्धमस्ये’-इति ग, घ ।

१— का० को० घ० ० इ० २० च ।

२— तै० सं० इ० २ २ ० । इत्याप्युत्तराय ३. ३ इत्यस्यम् ।

द्यात्मकतया च सर्वजगदुत्पादकत्वात् रेतस्त्वम् । एतस्य हिष्ठानर्ह-
त्वाद्, यज्ञनीयाव्यस्य सोमधातकत्वात्, सोमहतिपरिहारायावनेज-
कर्तव्य मिति स्मृतिः ॥ १ ॥

अध्वर्यो स्वाहुत्यां हिरण्यवन्धनं विधाय प्रशंसति— “अथास्या
मिति^१ । ‘अस्याम्’-इत्यनामिकाहुत्या अभिमयेन प्रदर्शनम् ।
हिरण्यस्य देवमन्धनद्वारा सत्यानाभिधानाय सत्यानृतदैविध्याभिधा-
नम् । उक्तं हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वम्^२ । उक्तप्रकारेण हिरण्यस्य सत्यात्वात्
तेन ‘अशूनुपसृशानि’ अभिषवायाचनादिषु । तेन ‘सोमं’ ‘पराह-
णानि’ व्यापारयति । उपसृशानिपुपयोगाय हिरण्यं धारयेदित्यर्थः ।
पाणेर्हिरण्यवन्धनस्य काव्यविकल्प कात्यायनो दर्शयति— “हिरण्य
वन्धीतेऽनामिकाया मायायनाभिषनाऽपदाभ्येषु वा^३”-इति^४ ॥ १ ॥

सोमाचं मध्वर्यो मन्धेव दर्शयति— “अथ मन्धेव्यतीति^५ ।
सोमं उपमन्वाते येन तत् ‘सोमोपमहन’ सोमवन्धनवत्त्वम् । ‘सोम-
पर्याणयनम्’ शकटेन सह सोमस्य परितो बन्धनवासः । ‘उप्यौष’
सोमोपमहने स्थापितस्य सोमस्य बन्धनार्थं वाचः । ‘यद्’ वस्तु
‘गोभन’ यजुन्मन्त्रम्, तत् ‘एव’ सोमोपमहनं कर्तव्यम् । तथा च
कात्यायन— “गोभनं सोमोपमहनं मिति^६ । आपस्तम्बस्य सोम
कर्तव्य मित्याह— “सोमं वामो दिगुषं चिगुष वा^७”-इत्यादिना^८ ।

१— का० शौ० सू० ०. १. २० ख । २— हरणात् १२० सू० १४ प० ।

३— ‘व’-इति जर्मन्-मुद्रितपाठः । ४— का० शौ० सू० ०. १. २० ।

५— का० शौ० सू० ०. ०. १ । ६— का० शौ० सू० ०. ०. १ ।

७— व्यास० शौ० सू० १०. १४ ० ।

शोभनमे उपपत्ति माह—“वासो ह्यस्यैतद् भवतीति । सोमस्याच्छा-
दनार्थताच्छोमनेन भक्तिव्यम् । अतस्तेनोपचरत्यपि शोभनवस्ता-
दिना स्त्रयं शोभते । विपर्यये चेप माह—“अथ य आचेति ।
यत् किञ्चिद् वासोऽथ सोमाय नयेति^१ ब्रुवन्, स्त्रयं यत् किञ्चिद्
भवति, सोकैरविदिताभासो^२ भवतीत्यर्थः । सोमपर्याणहने कार्यं
निधम इत्याह—“यदेव किञ्चेति ॥ १ ॥

उष्णीषस्थाने विकल्प माह—“यद्युष्णीषं विन्देदिति^३ । उष्णी-
षस्य स्त्रीकारः कर्त्तव्य इति ज्ञेयः । कर्त्तितवस्तांगः ‘उष्णीषभाज-
म्’ उष्णीषस्थाने भवतीत्यर्थः । आनीतानां मध्ये सोमकथस्थानं प्रति
सोमोपनहनस्यादाग मभ्यर्षेणजमानयोरन्यतरेण कर्त्तव्य मित्याह—
“अभ्यर्षुर्विति^४ । सोमपर्याणहणस्यादाने तु न निधमः^५ ॥ ३ ॥

“अपाचेलेति । ‘अपेण’ प्राचीनवंग्रन्थ पुरोदेये, अपरवप्रदेये
इत्यर्थः । ‘विचिन्वन्ति’ आधयन्ति, अनुपादेर्पात्र मपनयन्ति ।
‘तत्’ तत्र ऋषप्रदेये निहितोदककुम्भस्य समीपे ‘प्राक्ष्यः’ सोम-
विक्रयी निवसेत्, ‘तत्’ स्थानं प्रत्यभिगच्छन्ति^६ । ‘प्राक्ष्यः’ सोम-
ऋषप्रदेमाभिमुखाः ॥ ५ ॥

१—‘वासोमात्र मानयेति’—इति ह ।

२—‘रविदितप्रभासो’—इति, ‘रविदित आभासो’—इति च, ह ।

३—का० शौ० सू० ७. ०. ३ ।

४—का० शौ० सू० ७. ०. ५ ।

५—अत एव सूचितं आद्यायनेन ‘अन्य इतरे’—इति (७. ०. ६.) ।

६—का० शौ० सू० ७. ०. ० ।

घातकतया च सर्वजगदुत्पादकत्वात् रेतस्त्वम् । एतस्य हिमानर्ह-
त्वाद्, यज्ञनीयाव्यस्य सोमघातकत्वात्, सोमहतिपरिहारायावनेजम
कर्त्तव्य मिति स्मृति ॥ १ ॥

अध्वर्योऽस्माद्व्या हिरण्यवन्धन विधाय प्रशंसति— “अपास्या
मिति^१ । ‘अस्याम् इत्यनामिकाव्या मभिनयेन प्रदर्शनम् ।
हिरण्यस्य देवयन्त्रद्वारा सत्यत्वाभिधानाय सत्यानृतदैवित्याभिधा-
नम् । उक्तं हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वम्^२ । उक्तप्रकारेण हिरण्यस्य सत्यत्वात्
तेन ‘अश्वनुपसृष्टानि’ अभिव्याख्यायनादिषु । तेन ‘सोम’ ‘पराह-
यानि’ व्यापारयाणि । उपसृष्टानुपयोगाय हिरण्यं धारयेदित्यर्थः ।
पाणिहिरण्यवन्धनस्य कालविकल्प कात्यायनो दर्शयति— “हिरण्य
वधीतेऽनामिकाया मायायनाभिव्याख्यादाभ्येषु वा^३”—इति^४ ॥ १ ॥

सोमार्चं मध्वर्योऽस्येव दर्शयति— “अथ सन्धेयतीति^५ ।
सोमं उपनह्यते येन सत् ‘सोमोपनहन’ सोमवन्धनवत्त्वम् । ‘सोम-
पर्वाणहनम्’ जकटेन सह सोमस्य परितो बन्धनवाच । ‘उष्णीष’
सोमोपनहने स्थापितस्य सोमस्य बन्धनार्थं वाच । ‘यद्’ वत्स
‘सोमन’ मज्जमूल्यम्, तत् ‘एव’ सोमोपनहनं कर्त्तव्यम् । तथा च
कात्यायन— “सोमस्य सोमोपनहन मिति^६ । आपस्तम्बस्य सोम
कर्त्तव्य मित्याह— “सोमं वासो दिगुष चिगुष वा^७”—इत्यादिना^८ ।

१— का० श्रौ० सू० ० ६ २० ख । २— हरस्तात् १२० ए० १० प० ।

३— ‘व’-इति चर्मन-मुद्रितपाठः । ४— का० श्रौ० सू० ० ६ २० ।

५— का० श्रौ० सू० ० ० १ । ६— का० श्रौ० सू० ० ० २ ।

७— आप० श्रौ० सू० १० १० ० ।

शोभनत्वे उपपत्ति माह—‘वासो ह्यस्यैतद् भवतीति । सोमस्याह्ना-
दन्तर्गत्वाह्मोभनेन भवितव्यम् । अतस्तेनोपचरन्वपि शोभनवस्त्रा-
दिना स्त्रय शोभते । विपर्यये त्वेप माह— यद्य य आदेति ।
यत् किञ्चिद् वासोऽप्यसोमाय नयेति^१ नृवनं स्त्रय यत् किञ्चिद्
भवति लोकेरविदिताभासो^२ भवतीत्यर्थः । सोमपर्याहहने नाय
नियम इत्याह— ‘यदेव किञ्चेति ॥ ३ ॥

अष्टौषस्थाने विकल्प माह— ‘अष्टौष्योप विन्देदिति^३ । अष्टौ-
ष्यस्य स्त्रीकार कर्त्तव्य इति शेषः । कर्त्तित्ववस्त्रांश्च ‘अष्टौषभाज-
नम्’ अष्टौषस्थाने भवतीत्यर्थः । आनीतानां मध्ये सोमकथस्थानं प्रति
सोमोपनहनस्यादाय मध्यर्धपत्राग्रान्धोरन्तरेण कर्त्तव्यं मित्याह—
‘अध्वर्युर्वेति’ । सोमपर्याहहनस्यादाने तु न नियमः^४ ॥ ४ ॥

‘अथासेणेति । ‘असेण’ प्राचीनवस्त्राण्यपुरीदेष्टे, अपरवस्त्रेष्टे
इत्यर्थः । ‘विधिष्वन्ति’ साधयन्ति, अनुपादेयाश्च मपनयन्ति ।
‘तत्’ तत्र क्रयप्रदेष्टे निहितोदकस्तुभश्च समीपे ‘प्राज्ञाय’ सोम-
विप्रायौ शिवेत्, ‘तत्’ स्थानं प्रत्यभिगच्छन्ति^५ । ‘प्राज्ञ’ शोम-
क्रयप्रदेष्टाभिमुखः ॥ ५ ॥

१— ‘वासोमाय मागयेति’—इति छ ।

२— ‘रविदितप्रभासो’—इति, ‘रविदित आभासो’—इति च, छ ।

३— का० औ० सू० ७ ७ ४ ।

४— का० औ० सू० ७ ७ ५ ।

५— यात एव सूचित कालावनेन ‘यन्त्र इत्ये’—इति (७ ७ ६) ।

६— का० औ० सू० ७ ७ ७ ।

लक्ष्य 'क्षीयते' विक्रीयते, अभिषवादिना रसात्मना सस्त्रियते ।
किं तदेक मिति, तदुच्यते— 'हृन्दसा राव्याय' ताम्राभये । न
मेवलाय राव्याय, किन्तु 'सासाव्याय' । प्रोत्सादनस्यार्थवत्तायै
बाधप्रसक्तिं दर्शयति— "निति वेति । वस्तुत एव सत्यपि सोम-
भौत्यपगमाय 'त' सोम प्रति 'एतत्' हृन्दसां सासाव्य मिति
वाक्यम् 'आह' । किं मिति 'हृन्दसा मेव राव्याय वा कौषामि'
इत्याह, 'न वधायेति' । "अपेत्यादि । 'अथ' सोमम् 'एतत्' 'माड्'
माड्सुख 'उपविशति' ॥ ६ ॥

"सोऽभिष्टुततीति" । "आसाकोऽसि" —इत्यादिना^१ सोम
मभिष्टुतेत् । हे सोम । त्वम् 'आसाकोऽसि' असाकं सम्बन्ध्यसि ।
"तस्मिन्नपि च युष्माकामाकौ" —इत्यण्^२, तस्मिन्नियोगेनासाका-
देशश्च । 'एतत्' एतेन पाठेन 'स इव' य एव 'भवति', 'शुक्र'
शुक्राख्य, 'ते' 'शुक्र' गृहीतव्य । "अत्यपिभ्या चरे" इति^३
अनुपलब्ध्यादपि अरेश्चान्दस क्वप्, याञ्च इत्यर्थ । "अमात्योऽपि
शुक्रस्ते वद" —इति तैत्तिरीयकम्^४ । 'विशित' विषयनस्य प्रोध-
नस्य कर्त्तार 'ते' तां 'विशिवन्तु' प्रोधयन्तु^५ । विशिवन्तिरेव
विवेके सति वैगुण्यासम्भवात् सर्वत्र कात्स्न्यं भवति ॥ ७ ॥

विवेचने विषये पदान्तरं सुषम्यस्य निराण्टे— "अथ ईक

१— का० शौ० सू० ७ ७ ८ क । २— का० शौ० सू० ७ ७ ८ ल ।

३— वा० स० ॥ २७ २ ।

४— प० सू० ७ २ २ ।

५— पा० सू० २ १ ११८ ।

६— तै० स० १ २ ६ १ ।

७— का० शौ० सू० ७ ७ १० ।

इति^१ । 'अच' सोमविवेचनविषये सोममध्यगतं 'दृष्टं वा काष्ठं वा'
 'भित्ता' सोमसकाशाद् भेद कृत्वा बहिः प्रक्षिपन्ति । अच सैक दोष
 माह—“एव वै सोम. इति । सोमस्य क्षयनं श्रूयते—“यान्तेतानि
 देवेषा चचासीश्रो बहण' सोमो रुद्र.”—इत्यादिना^२ । इव प्रसिद्धिः
 “एव वै”—इति 'वै'-शब्देन श्रूयते । 'प्रभित' प्रसक्तम्, भुञ्जितम्^३
 'अनुहाय' गृहीत्वा, 'आच्छिद्य' पृथक् कृत्वा 'परस्थित्' बहिः
 प्रक्षिपेत् । यस्मात् सोममार्गगतं दृष्टादिकं सोमस्त्रासम्, 'तस्मात्' ह्ययं
 भविवेचयन् घञमानोऽभ्यवमर्शं मेव कुर्यात्, प्रोधनार्थम् 'विधिव-
 न्त्विति' यटेत् । अच सूत्रम्—“प्रादुपविश्यास्माकोऽसीति सोम
 मास्रभते न विधिनोत्यतस्तृणकाष्ठावायन मेवे”—इति^४ ॥ ८ ॥

“अथ वाच इत्यादि । 'वाच' सोमोपहननार्थं दग्धावस्तायम् ।
 'प्राग्दग्ध वा, उदग्दग्ध वा' प्रागथ मुदग्ध वेत्यर्थ^५ । आसृते वाचसि
 सोमोन्मानं विधत्ते—“तद्वाञ्मानं मिमीते”—इति^६ । 'तत्' तत्र
 वाचसि । 'तस्मात्' सोमोन्मानात् हेतोः 'मनुष्येषु' 'माचा'
 पक्षवत्याहुत्यादिरूपा, इदानीं वर्तन्त इत्यर्थः । माचा वैवाच सोमे,
 वा मनुष्येषु, सोमस्याखिलजन्मत्कारणत्वात् । न केवलं मनुष्यगतैव,
 अपि तु 'यो चापि' यैव खलु 'अन्वा' पक्षिगणवृक्षादिगता, अपि
 सोममाचात्मिकैव ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ० ० ११ ।

२— उपरिष्ठात् (१४ ३ २० १२) इत्ययम् ।

३— 'भुञ्जितम्'—इति ह ।

४— का० श्रौ० सू० ० ० ६-११ ।

५— का० श्रौ० सू० ० ० १२ ।

६— का० श्रौ० सू० ० ० १२ ।

विधीयमानोन्नामनस्य देवतादारा प्रव्यति— “सावित्र्या
मिमौत इति । ‘देवानां’ मध्ये ‘मविता’ सर्वकर्मविषयातुज्ञा-
प्रदः ॥ १० ॥

मन्त्रगतं ह्रन्दः प्रव्यति— “अतिह्रन्देति । अष्टिरनिष्करी
वाच्य ह्रन्दः, अतोऽतिह्रन्दस्तम् । एतस्मिन् ह्रन्दमि चतुर्णां चतुर्णां
मवराणां परित्यागेनाध्वजानां ह्रन्दया उत्पत्ते सर्वह्रन्द-
स्तम् ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्र विधत्ते— “स मिमौतेऽमिद्य देव मिति ।
मन्त्रध्याय मर्षः । ‘त्य’ न ‘सवितार’ ‘देवम्’ ‘अभ्यर्चामि’ इति
मन्त्रः । कौटुम्भम् ? ‘ओष्ठोः’ अविद्यो, पावाष्टपिथ्योर्मध्ये
वर्तमान मिद्यर्षः । ‘कविस्तु’ ज्ञानात्मकम्, ‘सत्यवय’ सत्यातु-
श्च, ‘रत्नधा’ रमणीयानां कलानां धारकम्, ‘अभि’ अभितः
‘मिषम्’, ‘मति’ मन्त्रवन्तम्, ‘कवि’ ज्ञानपञ्चम् । ‘यस्य’ सवितुः
‘अमति’ अन्येषां मविषया मति, ‘भा.’ च, अथवा अमतिविशे-
षम्, भावमाना वा ‘ऊर्द्धा’ ‘अदिद्युतत्’ द्योतके । किमर्थम् ?
‘सवौमनि’ प्रथमे निमित्तभूते मति, अनुशार्च मिद्यर्षः । स
तादृश ‘खरकः’ शोभनवसन आदित्य ‘रुपा’ रूपया ‘हिरण्य-
पाणि.’ चन् ‘अमिमौत’ मिमौते, शोभोन्मान करोति, करोमि-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

दशकल चक्षानेऽप्यय मेव मन्त्र इत्यादिशङ्काप्रकार दर्शयति—

इति^१ । 'अथ' सोमविवेचनविषये सोममध्यगतं 'द्वयं वा काष्ठं वा'
 'भिन्ना' सोमसकाशाद् भेदं कृत्वा बहिः प्रक्षिपन्ति । अथ चैकं दोष
 माह—“अथ वै सोमः इति । सोमस्य स्रवणं सूयते—“यान्येतानि
 देवेषा चचाषीश्रो वरुणः सोमो रुद्रः”—इत्यादिना^२ । इयं प्रसिद्धिः
 “सर्वं वै”—इति 'वै'-शब्देन द्योत्यते । 'यस्मिन्' पक्षम्, भुञ्जितम्^३
 'अनुहाय' गृहीत्वा, 'आच्छिद्य' दृक्-कृ-कृत्य 'परास्तेन' बहिः
 प्रक्षिपेत् । पश्चात् सोमान्तर्गतं द्रव्यादिकं सोमस्याक्षम्, 'तस्मात्' सद्य
 मविवेचयन् यजमानोऽभ्यवस्यं मेव क्षुर्चात् ; शोधनार्थम् 'विपित्व-
 न्मिति' पठेत् । अथ सूत्रम्—“प्रादुपविष्ठासाकोऽपीति सोम
 मालभते न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासनं मेके”—इति^४ ॥ ८ ॥

“अथ वाच इत्यादि । 'वाचः' सोमोपहनार्थं दद्यावस्थापम् ।
 'प्राग्दशं वा, उदग्दशं वा' प्रागस्य जुदगपं वेत्यर्थः^५ । आसृते वाचसि
 सोमोन्मानं विधत्ते—“तद्वाचाज्ज मिमीते”—इति^६ । 'तत्' तत्र
 वाचसि । 'तस्मात्' सोमोन्मानात् हेतोः 'मनुष्येषु' 'मावा'
 पक्षवत्यनु-आदिरूपा, इदानीं वर्त्तत इत्यर्थः । मावा यैवात्र सोमे,
 सा मनुष्येषु ; सोमस्याखिलजगत्कारणत्वात् । न केवलं मनुष्यगतैव,
 अपि तु 'यो चापि' वैव खलु 'अन्या' पक्षिष्टगृहवादिगता, सापि
 सोममावातिर्कैव ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ७. ११ ।

२— उपरिष्ठाद् (१७. ७. २. १३.) दृश्यम् ।

३— 'भुञ्जितम्'—इति छः ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ७. ८-११ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ७. १२ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ७. १३ ।

विधीयमानोऽग्नान्नस्य देवताद्वारा प्रव्रजति— “भाविष्या
मिमौत इति । ‘देवानां’ मध्ये ‘सविता’ सर्वकर्मविषयानुष्ठा-
नम् ॥ १० ॥

सन्तगत इन्द्र प्रव्रजति— ‘अतिच्छन्दसेति । अष्टिरतिप्रकरो
वाद्य इन्द्र’, अतोऽतिच्छन्दस्तम् । एतस्मिन् इन्द्रमि चतुर्णां चतुर्णां
मन्त्राणां परित्यागेनाध्वनानां इन्द्रमा पुत्सते सर्वच्छन्द-
स्तम् ॥ ११ ॥

इदानीं गन्त विधत्ते— “य मिमौतेऽभित्य देव मिति^१ ।
मन्त्रस्याथ सर्वं । ‘त्य’ त ‘सवितार’ ‘देवम्’ ‘अभ्यवाप्ति’ इति
सम्बन्ध । कौटुम्भम् ? ‘ओष्ठो’ अविष्टो, यावाश्चिप्योर्मध्ये
पतमान मित्यर्थ । ‘कविकतु ज्ञानाकर्माद्यम्, ‘मयस्य’ सयानु-
द्यम्, ‘रमधा’ रमणीयानां ज्ञानानां धारकम्, ‘अभि’ अभित
‘मियम्’, ‘मति’ ममनवन्तम्, ‘कवि’ ज्ञानप्रपन्नम् । ‘यस्य’ सवितु
‘अमति’ अन्येषां मविषया मति, ‘भा’ च अथवा अमतिविशे-
षम्, भासमाना वा ‘ऊर्द्धा’ ‘अदिद्युतम्’ द्योतते । किमर्थम् ?
‘सर्वोमनि’ प्रसवे निमित्तभूते अति, अनुष्ठानार्थ मित्यर्थ । य
तादृश ‘स्तरश्च’ शोभनमसन आदित्य ‘हृषा’ हृषया ‘हिरण्य-
पाणि’ सन् ‘अमिमौत’ मिमौते, सोमोऽग्नान्न करोति, करोति-
त्यर्थ^२ ॥ १२ ॥

दशकल उग्रान्तेऽप्य मेव गन्त इत्यादिशस्त्रान्नप्रकार दर्शयति—

“एतया सर्वाभिरिति” । ‘एतया’ “अभि ह्यं देवम्”— इत्यनयैव
 ‘सर्वाभि’ अहुनीभि पञ्चभिः भिमौते । ‘एतया’ एव ‘तत्सुभि’
 अणहुनीभिः भिमौते । एव भवरोधकमेवैकैकाहुसिषयोजनेन पुनरेतयैवर्षा पञ्चवारं
 भौत्वा पुनरारोहणकमेवैकैकाहुसिषयोजनेन पुनरेतयैवर्षा पञ्चवारं
 भिमौते । एवं द्वावदार शुभ्राय, चतवार पाणिद्वय ‘सप्तस्य’
 अञ्जलिं दत्त्वा, तेनैकवार अभिमितस्य सोमस्योपरि ‘आवपति’ ।
 शिष्टं भवं प्रक्षिपेत् । अथ सूचम्— “सर्वाभि प्रथम मज्जुषप्रभृति
 वैकोत्सर्ग द्विः कनिष्ठिकयैकोपचयश्चाञ्जलिना द्वावम मन्त्राधा-
 प्रपन्ते.”-इति । आनस्य द्वावह्यथा सूयमानतादाधिक्ये भति
 द्वावह्यविरोधात् सूचकारेणाञ्जलिना द्वावम मन्त्रेति विशिष्ट-
 तम् ॥ १९ ॥

अहुनीनां कमेकोत्सर्गं योजने च कृते योऽयंभिद्वौ मान-
 विषयः समञ्चनप्रसारणभावात्, त मनुष्य वज्रभा प्रभमति— “स वा
 उदाच न्याच मिद्यादिना । ‘उदाच न्याचम्’ अहुनीः समस्य प्रसार्य
 चेत्यर्थः । ‘तत्’ त्रिबोहप्रकारमानेन ‘अहुनी’ ‘मानाजानाः’
 षपक्-पृषक्-जम्बव्यः ‘करोति’ ; कर्मफलभोगार्थत्वात् स्पष्टेः ।
 व्यतिरेके दोष माह— “अथ तत् भवेति । ‘सर्वाभि’ महताभि-
 रहुनीभि द्वावदार अपि मान यदि क्षुर्यात्, तथा अपि ‘महिद्याः’
 परस्परसहता एवाहुस्यो ‘जावेरन्’ ॥ २४ ॥

“यदेवोदाच सिति । उकरीत्या मानेन तु ‘मानावौर्षा’
 षपक्-पृषक् कार्यसमर्पा, ‘करोति’ ॥ २५ ॥

“यदेवेति । “विराज मेवैतद्वाचीं च पराचीं च पुन-
 भौति । ‘एतत्’ एतेन अर्वाक्-पराग्-गतेन विराट्कन्दोदेवता मेव
 सङ्गादारा अर्वाक् च पराक् च सोमे योजितवान् भक्ष्यभ्यर्च्यु ।
 सा सोमयुक्ता विराट् । “पराच्यदेति । ‘अद्’-इति विभिगर्हात्
 निपात^१ । ‘पराची’ पराम्भूता कर्द्धमुखी सती, उदञ्चनसामर्थ्येन
 ‘यद्’ सोमरस ‘देवेभ्य’ ‘वहति’, तथैव ‘अर्वाची’ अवाङ्मुखी
 सती, समञ्चनसामर्थ्येन ‘मनुष्यान्’ अतिगादीन् ‘अवति’ ॥ १६ ॥

मानरात्मङ्गा प्रशसति— “अथ यद् दशाक्षर इति । विराजो
 दशाक्षरस्य प्रशिद्धम् । सोमोऽपि दशसङ्गाकैर्देवैः कौशमाणत्वेन
 सङ्गादारा विराट्सम्बन्धाद् ‘वैराज’ ॥ १७ ॥

“अथ सोमोऽनह्नस्तेत्यादि । ‘अन्तान्’ समुत्पार्थ’ अथ प्रसा-
 रितस्य वक्षस्य पर्यन्तप्रदेशान् एकत्र (वक्ष^२) सङ्गृह्य ‘उष्णीषेण’
 यन्पि कुर्यात्^३ । तत्र मन्त्र— “प्रजाभ्यस्तेति” । ‘प्रजाभ्य’ सद्-
 स्तेभ्य अतिगृह्य । उष्णीषेण ययन प्रशसति— “य यदेवेद
 मिति । शिरस अस्योद्यान्तराक्षप्रदेशो यथा विशद्व इव वर्तते,
 एवं ग्रन्थिकरक्षेण^४ कृतवान् भवति ॥ १८ ॥

यन्पिमध्ये सुधिर समन्वक्त विधत्ते— “अथ मर्षेऽङ्गुल्येति ।
 ‘मर्षे’ सोमयन्पिमध्ये । सुधिरप्रदानेन ‘प्राचन्त’ ‘त’ त्वां सर्वां ‘प्रजा’
 अयि ‘अनु प्राचन्तु’ इति । ‘समायच्छन्’ अन्तान् सङ्गृह्यन् ‘तम्’

१— निरु० १ २ ३ दृष्टव्यम् । २— ययोऽभिकषाठ ऋ पुत्रकमात्रे ।

३— का० ओ० सू० ७ ७ २० ।

४— ता० सं० ३ १५ २ ।

५— ‘ग्रन्थीकरक्षेण’-इति छ, च ।

‘अथतौव’ स्थापयतौव ‘अप्राण’ सोम प्राणरहितम् ‘इव’ करोति^१.
अतएव उपद्रवसम्भवाद्धेतो तत्परिहाराय देहमध्ये उच्छ्वासरूप
‘प्राणम्’ उद्गमयति । ‘तस्मान्’ प्रजास्तेति^२ मन्त्र पठेत् । ‘त’ सोमो-
पनहनवस्ते यद्वा सोम ‘सोमविक्रयिणे प्रयच्छति’^३ । अथात पणन-
शैत्रे, विधिदृश्यत इति शेष ॥ १८ ॥ ५ [३. २.] ॥

इति षायषाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रन्थपथनाष्टकभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

स वै राजानं पणते । स यद्राजानं पणते तुस्मादिदुः
सक्तत्सुर्वं पुण्यं सु आह सोमविक्रयिन् क्रयस्ते सोमो
राजाऽऽति क्रय इत्याह सोमविक्रयी तं वै ते क्रीणा-
नीति क्रीणीडौत्याह सोमविक्रयी कस्तुया ते क्रीणा-
नीति भूयो वा ऽश्रुतः सोमो राजार्हतीत्याह सोम-

१— का० शौ० सू० ७. ० २१ ।

२— वा० ख० ४ २५ ३ ।

३— वा० शौ० सू० ७. ० २२ ।

विक्रयी भूय एवातः सोमो राजार्हति महस्त्वेव
गोर्महिमेत्यध्वर्युः* ॥ १ ॥

गोवै† प्रतिधुक्‡ । तस्यै शृतं तस्यै शुरस्तस्यै दधि
तस्यै मुस्तु तस्या श्चातुश्चनं तस्यै नुवनीतं तस्यै घृतं
तस्या श्चामिक्षा तस्यै व्याजिनम्§ ॥ २ ॥

शक्नेन ते क्रीणानीति । भूयो वा श्रुतः सोमो
राजार्हतीत्याह सोमविक्रयी भूय एवातः सोमो
राजार्हति महस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युरेतान्येव दुश
व्वीर्य्याण्युदास्यायाह पदा तेऽर्जेन ते गुवा ते क्रीणा-
मौति क्रीतः सोमो राजेत्याह सोमविक्रयी व्याशसि
प्रब्रूषीति ॥ ३ ॥

सु श्चाह । चन्द्रं ते व्वस्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते
मियुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्या इति स युदर्वाक् पुणन्ते
परः सम्पादयन्ति तुस्मादिदृक् सक्तसुर्वं पुण्य मर्वाक्
पुणन्ते परः सम्पादयन्त्युख युदध्वर्युरेव गोव्वीर्य्याण्युदा-
चष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी महितो वै सोमो देवो हि
सोमो श्यैतदध्वर्युगां महयति तस्यै पुश्यन्वीर्य्याणि

* 'अध्वर्यु'—इति ग, घ ।

† 'प्रतिधुक्'—इति ग, घ ।

‡ 'व्याजिन'—इति क, 'व्याजिनः'—इति ग, घ ।

क्रीणादिति तस्मादध्वर्युरेव गोवर्त्त्य्याण्युदाचुष्टे न
सोमस्य सोमविक्रयौ* ॥ ४ ॥

अथ यत्पुञ्चकृत्वः पुण्यते । संवत्सरुसमितो वै यज्ञः
पुञ्च वा ऽऽतुवः संवत्सरस्य तुं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्
पुञ्चकृत्वः पुण्यते ॥ ५ ॥

अथ हिरण्ये व्याचयति । शुक्रं त्वा शुक्लेण क्रीणा-
मीति शुक्रः चेतुच्छुक्लेण क्रीणाति यत् सोमः हिर-
ण्येन चन्द्रं चन्द्रेणेति चन्द्रः चेतुश्चन्द्रेण क्रीणाति यत्
सोमः हिरण्येनामृतं ममृतेनेत्यमृतः चेतुदमृतेन
क्रीणाति यत्सोमः हिरण्येन ॥ ६ ॥

अथ सोमविक्रयिण मभिप्रकम्पयति । सग्मे ते
गौरिति युजमाने ते गौरित्वेवेतुदात्र तद्युजमान
मभ्याहृत्य न्यस्यत्यस्मे ते चन्द्राण्यीति सु आत्मन्नेव ध्वीर्य्य
धत्ते शुरीर मेव सोमविक्रयौ हरते तत् तुतः सोम-
विक्रय्यादत्ते ॥ ७ ॥

अथाज्यायां प्रतौचीनमुख्यां वाचयति । तुपसस्तनू-
रसीति तुपसो ह वा ऽण्या प्रजापतेः सुभूता युदजा
तस्मादाह तुपसस्तनूरसीति प्रजापतेर्व्युत्ति इति सा यत्
त्रिः संवत्सरस्य विजुयते तेन प्रजापतेर्व्युत्तिः परमेण

पशुना क्रौयस इति सा यत् त्रिः संवत्सरस्य विज्रायते
तेन परमः पशुः सहस्रपोषं पुषेय मित्वाशुष मेवैतदा-
शास्ते भूमा वै सहस्रं भूमानं गच्छानौत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

स वा अनेनैवाजां प्रयच्छति । अनेन राजान
मादत्त आज्ञा ह वै नामैषा युदुजैतुया द्येन मन्तत
आजति* ता मेतुत् परोक्ष मजेत्याचक्षते ॥ ९ ॥

अथ राजान मादत्ते । मित्रो न रुहि सुमित्रध इति
शिवो नः शान्त एहीत्येवैतदाह तं युजमानस्य दक्षिण
ऽङ्गुरौ प्रत्युह्य वासो निदधातौन्द्रस्योर माविश दक्षिण
मित्येष वा अचेन्द्रो भवति ययुजमानस्तस्मादाहुन्द्र-
स्योर माविश दक्षिण मित्युशुश्रुन्त मिति प्रियुः प्रिय-
मित्येवैतदाह स्योनः स्योन मिति शिवः शिव मित्येवै-
तदाह ॥ १० ॥

अथ सोमकृयणानुदिशति । स्वान आजाद्वारे-
वुमारे हुस्त सुहस्त कृशानवेते यः सोमकृयणा-
स्तान्वक्ष्णं मा वो दभन्ति† धिष्ण्यानां वा एते
भाजनेनैतानि वै धिष्ण्यानां नामानि तान्येवैभ्य एत-
दन्वदिशत् ॥ ११ ॥

* 'आजति'—इति सा०—सम्मत ।

† 'मा दभन्ति'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेदः ।

अथात्रापोर्णुते । गुर्भो वा ऽपु भवति यो द्रौघते
प्रावृता वै गुर्भा उत्खेनेव जरायुषेव त मुचाजीजनत
तुस्मादुपोर्णुत ऽप्य वा ऽपुच गुर्भो भवति तुस्मात्
पुरिष्ठतो भवति पुरिष्ठता इव हि गुर्भा उत्खेनेव
जरायुषेव ॥ १२ ॥

अथ व्याचरति । पुरि माम्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा
सुचरिते भजेत्यासीमं वा ऽन मेप आगच्छति स आगत
ऽनुत्तिष्ठति तुन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमौणाति तुस्यो वैपा
प्रायश्चित्तिस्तुथो ह्यस्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं
प्रमौणाति तुस्मादाह पुरि माम्ने दुश्चरिताद् वाधस्वा मा
सुचरिते भजेति* ॥ १३ ॥

अथ राजान मादायोत्तिष्ठति । उदायुषा स्वायुपो-
दस्या ममृतां२† ऽअन्वित्यमृतं वा ऽपुपोऽनुत्तिष्ठति यः
सोमं व्रीतं तुस्मादाहोदायुषा स्वायुपोदस्या ममृतां२‡
ऽअन्वितिरे ॥ १४ ॥

अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैति । प्रति
पुन्या मयद्वाहि स्वस्ति गा मनेहुसम् । येन न्विश्वाः पुरि
द्विपो वृणुक्ति विन्दते वस्विति ॥ १५ ॥

* 'भजेति'—इति य, च ।

†, ‡ 'ममृतां२'—इति क, छ ।

§ 'अन्विति'—इति य, घ ।

देवा ह वै यज्जं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आसन्नाद्
विभयाच्चक्रुस्त एतद्यजुः स्वस्त्ययनं ददृशुस्त एतेन
यजुषा नाद्रा रुद्राश्चपहुत्यै तस्य यजुषोऽभयेऽनाद्रे
निवाते स्वस्ति सुमाश्रुवत तयोऽष्टवैष एतेन यजुषा
नाद्रा रुद्राश्चपहुत्यै तस्य यजुषोऽभयेऽनाद्रे निवाते
स्वस्ति सुमश्रुते तुस्मादाह प्रति पुन्या मपद्महि स्वस्ति
गा मनेहसम् येन विश्वाः पुरि द्विपो दृणुक्ति विन्दुते
वसिति ॥ १६ ॥

तं वा द्रुति हरन्ति । अथनसा पुरिवहन्ति महुयन्त्येवैन
मेतत् तुस्माच्छीर्ष्णा वीजः हरन्त्युनसोदावहन्ति ॥ १७ ॥

अथ यदपा मुन्ते क्रीणाति । रुसो वा ऽद्यापः सुरस
मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्विरण्यं भवति सुशुक्र मेवैतत्
क्रीणात्यथ यद्वासो भवति सुत्वच समेवैतत् क्रीणात्यथ
यदजा भवति सुतपस मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्देवभुवति
सुशिर मेवैतत् क्रीणात्यथ सुमिथुनो भवतः सुमिथुन
मेवैतत् क्रीणाति तं वै दशुभिरेव क्रीणीयान्नादशभि-
र्हंशाक्षरा वै विराड् वैरानः सोमस्तुस्माद् दशुभिरेव
क्रीणीयान्नादशभिः ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

* 'तन्वाना' - इति ।

सोमकृपायं व्यवहारं विधत्ते— स वा इति^१ । ‘पणते’ यव-
हरेत् । ‘तस्मान्’ सोमस्य व्यवहारभूतत्वात् ‘इदं’ इदानीं मयि
‘सर्वं’ दधिमध्वादि वस्तु ‘सह्यत्’ ‘पणं’ लोके पणितय भवति ।
व्यवहारप्रकारं दर्शयति— “स आहेत्यादिना^२ । ‘सः’ अध्वर्युः
“कय्यस्ते सोमो राजा^३” ‘इति’ वृष्णेत् । ‘कय्य’ कृपायं प्रमा-
रितः । “कय्यसह्यं”—इति^४ ‘कय्य’-शब्दो निपातितः । प्रप्रार्थ-
मुनिः^५ । ‘कय्य’ इति सोमविक्रयौ प्रतिब्रूयात् । ‘तत्’ तर्हि ‘ते’
तव स्मभूतं सोम ‘क्रीणानि’ ‘इति’ अध्वर्युर्ब्रूयात् । अथ तेन
सोमविक्रयिणा ‘क्रीणोधि’ ‘इति’ उक्त्वोऽध्वर्युः ‘कस्यचा’ गोरेक-
देनेन ‘ते’ तव सम्बन्धिन सोमं ‘क्रीणानि’ ‘इति’ ब्रूयात् । स
विक्रेता ‘अतः’ अस्मान् कलाकचणात् ‘भूय’ प्रभूत मधिक नृस्य
मर्षतीति ब्रूयात् । अथ सोमविक्रयिणोऽध्वर्युः गोमंहल सावि-
ष्करोति— “महांस्तेवेति । यदि धोमो ब्रह्मस्य मर्षति, तर्हि
कस्त्रा गौर्दातया भवति, तथा सति ‘गोमंहिमा मद्यात्’ ‘इति’
ब्रूयात्^६ ॥ १ ॥

कचं महल मिति तद् दर्शयति— “गोर्वा इत्यादिना^७ ।
‘गोः’ प्रतिब्रू^८” अद्यो दुग्धम्, इदं मेक वीचम् । ‘तस्यै’ तस्याः
‘यूत’ पक्व पय । ‘शरः’ पक्वघोरयोपरि शारभूतम् । घनीभूत-

१— का० शो० सू० ८. ८. २ । ४— का० शो० सू० ८. ८. २ ।

२— पा० सू० ६. १. ८२ । ४— पा० सू० ८. १. १०० ।

३— का० शो० सू० ८. ८. ६-८, ८३ । ६— का० शो० सू० ८. ८. ८३ ।

— ‘प्रतिब्रूह धारोष्यं पयः’-इति या० २० ।

मध्यास्तादं वस्तु दधि । दधिभवं सारभूतं सुदकं 'मस्तु' ।
 'श्रातश्चन' दधिभावकारणम् । तन्ने पयसि दधानवने सति यद्
 घनीभूतं वस्तु जायते, सा 'श्रामिचा' । द्रवात्मकं तत् बाजिनम् ।
 एव दशविधानि^१ गोवैर्घांषि प्रख्यापयेत् ॥ १ ॥

"शक्नेनेति । द्वितीयवारकवे 'शक्नेन ते कौष्णीतीति' ब्रूयात्^२ ।
 'शक्' पादापच्छादुभाग' । 'श्रयो वा शत'—इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिवचन
 पूर्ववद् व्याख्येयम्^३ । 'अध्वर्युः' 'एतान्येव दश वीर्याणि' इति,
 प्रतिभुगादिकं मित्यर्थं । द्वितीयवारे गोः 'पदा ते' इति ब्रूयात् ।
 चतुर्थवारे 'अर्धेन ते' इति ब्रूयात् । "श्रयो वा इत्यादि पूर्व-
 वत्^४ । पञ्चमवारे 'गवा ते कौष्णि' 'इति' ब्रूयात्^५ । एव मुक्ते
 'सोमो राजा' नया 'क्रीतः' 'इत्याह', उचितमूक्यस्य दत्तत्वात् ।
 अथ 'वर्षांसि प्रभूषि' 'इति' 'सोमविक्रयी' ब्रूयात्^६ ॥ २ ॥

"स आह्वेति । 'वयः'-शब्दार्थं स्वयं मेवाह— "चन्द्र त इत्या-
 दिना । 'हेमचन्द्रम्'—इति हिरण्यनामसु पाठात्^७ 'चन्द्रम्' आस्ताद-

१— घृत-नवभौतयो परिचयो बहुचोक्त इतोह गोविन्दविदः, ताभ्यां
 सदैव दशविधत्वं गोवैर्घांष्येति श्रेयम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. १० ।

३— १००८० ११४० । का० श्रौ० सू० ७. ८. ८ ।

४— "प्रशान्ते प्रशान्ते"—इति का० श्रौ० सू० ७. ८. १२ । अथ 'श्रयो
 श्वेतः सोमो राजार्हत्वोत्वेव भन्त उच्यते'—इति या० २० ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. ११ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ८. १३ । 'वर्षांसि अन्त्यान् पश्यन् कामादीन्'—इति ।

७— निघ० १. २. २ ।

जातमनि वीर्यधारण सोमविकयी स्वीकुर्यात् । 'सोमविकये
तदादत्ते'—इति सूचम् ॥ ७ ॥

'अवाजाया मिति । क्रयाय दत्ता गजा प्रतीचीनमुपौ क्वा
अध्वर्युभ्या मासभ्य क्षित यजमान 'तपस सुतुरधि—इत्यादि
मन्त्र वाचयेत् । तथा च सूचम्—'अजा प्रत्यद्मुखौ मासभ
वाचयति तपसस्तनूरधीति—इति' । मन्त्रस्त्राय मर्थ । हे अजे ।
न 'प्रजापतेक्षयस' 'तनू' शरीर मधि तत्परिणामरूपतात् ।
'प्रजापते वर्षोऽधि' 'सवस्वरो वै प्रजापति'—इति सुते ।
मवस्वरस्य सम्बन्धिनि काळे जायमानत्वेन सवस्वरद्वारा मवस्वरस्य
प्रजापतिशरीरस्वरूपान् प्रजापतिवर्णात्मकत्वम् । मवस्वरे विप्रं
मानादेवेतरपञ्चोरप्युक्त्यात् अजा 'परम पशु', तेन जीवो
हे सोम । अतोऽहं तवाहमस्मान् 'सदस्वपोष' सुवपौशरिण
मज्जविधसुष्टि प्राप्नुवामीति ॥

त मिम मन्त्र विमज्ज वाचये—'तपसस्तनूरधीति । अ
चतुर्व्यंभागमप्राप्ती परता माह—'आग्निप मेवैतदिति । इति
प्रकार मेव दर्शयति—'भृमा वै सदस्व मिति ॥ ८ ॥

वाम दक्षिण-पार्श्व क्रमेण अवागमदान सोमदाने च मिति
'म वा अनेनेति । 'अनेन राजान मादत्त इति । प्रह्व
न श्रूयते, तथापि सूत्रकारेण विशेषितम्—'सद्येन'

१—का. ली. ४००

२—का. ४०० २१ १

३—हे. मा. १ २ २,

का. ली. ४००

दक्षिण ।

‘मित्रो न’—इति दक्षिणेन सोम मादत्ते—इति^१ । अजाप्रदानेन सोमादानं तच्चिर्वचनद्वारेण प्रशंसति—“आजा च वा इति । यस्मात् ‘हन्ता’ अजया ‘एकम्’ सोमम् ‘अन्ततः’ ‘अजत्’ अभि-
मुख्येनामच्छति । अजनसाधनत्वात् ‘आजा’ वसुतः; ‘तां’ परोक्षेण ‘अजेत्याचवते’ ॥ ८ ॥

“अथ राजान मादत्ते मित्रो न एहीति^२ । हे सोम । त्वं ‘सुमित्रधः’ शोभनयजमानधारकः, त्वं ‘मित्रः’ मित्रभूतः, मित्र-
भूतः मन् आगच्छेत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे मित्रशब्दार्थं माह—
“मित्रो नः शान्त इति । मित्रशब्दस्य व्याख्यानं ‘शान्तः’—इति^३ ।
“तं यजमानस्येति । ‘दक्षिणे’ ‘ऊरौ’ ऊरुप्रदेशे तथास्तद्धांयक
‘वाचः’ ‘प्रत्युष्टा’ मसार्थं, तत्र सोम निदध्यात् ॥

निधाने मन्त्रं विधाय प्रशंसति—“इन्द्रस्योऽ मिति^४ । ‘अथ’
अस्मिन् सोमक्रयकर्मणि यस्मात् ‘यजमानः’ एव ‘इन्द्रो भवति’
स्वतन्त्रत्वात्, ‘तस्मात्’ “इन्द्रस्योऽ मिति मन्त्रं श्रूते । द्वितीयभाग-
तात्पर्यं माह—“उग्रश्रुगन्त मिति^५ । “वयं कान्तौ”^६ ।
कामयमानस्य कामयमान मूह भाविनेति मन्त्रभागव्यापः ।
यः कामनाविषयः, स मित्रो भवतीति प्रसिद्धम्, अतः ‘उग्र-
श्रुगन्तम्’—इत्यनेन ‘मित्रः मित्रम्’—इति ‘आह’ मन्त्रः । एवं

१— का० सो० सू० ७. ८. २० ।

२— वा न० ४. २०. १ ।

३— “आदायावते (अन्वयौ) पतिवृत्ति वा (यजमान)”—इतिचेष्ट
विहितं कात्यायनेन (सो० सू० ७. ८. २१.) ।

४— वा० ख० ४. २०. १ ।

५— अद० ४. ७० या० ।

कारि चिरणम् । “चन्द्रं ते इति सोम मास्तस्य वाचयति”—इति कात्यायनः^१ । ‘अन्वा. तिस्रः’, गा इति श्रेयः ॥

व्यवहारपूर्वक-कथं प्रशंसति— “स चद्वर्गमिति । ‘अर्वाक्’ सम्पादनात् प्राक् व्यवहारं कृत्वा, ‘परः’ परस्तात् ‘सम्पादयन्ति’ । अथ वा ‘अर्वाक्’ अन्य मेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सम्पादन-काले तु ‘परः’ देयं मूय्य मधिकं कृत्वा । ‘तस्मात्’ ‘इदम्’ इदानीं मपि ‘मवे पश्य’ वस्तु ‘महात्’ एकवारम् ‘अर्वाक्’ मत् ‘परः’ ‘सम्पादयन्ति’ ॥

गोवीर्याणां सुदाख्यानवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथा-करणे कारण माह— “अथ चदध्वर्चुरेव गोवीर्याण्येति । ‘महिताः’ महत्त्वोपेतः स्वस्तु सोमः । तत् कथम् ? वस्तुतो देवः’ स्वस्तु; दिवि वर्तमानस्य चन्द्रस्य सोमवर्णीरूपेण परिणामात्, “दिवि वै सोम आसीत्”—इत्युक्तत्वाच्च^२ । अतो हेतोः सोमख्यानपेक्षितत्वात् ‘अध्वर्यु’ ‘गां’ ‘महयति’ पूजयति । तां ‘पश्यन्’ ‘तस्यै’ तस्याः ‘वीर्याणि’ प्रतिधुगादीमि । केनाभिप्रायेण ? सोम मनसा क्रीणानौत्यभिप्रायेण । तस्मादित्युपसंहारः ॥ ॥ ॥

कलाप्रपाटिरूपं पञ्चवारपणनं प्रशंसति— “अथ यत् पञ्चस्तस्य इति । स्वष्ट मेतत् ॥ ५ ॥

“अथ चिरण्ये इति । एकहायन्या सह देयेषु चिरण्य-वप्तादिदृष्टं द्रव्येषु मध्ये ‘चिरण्ये’ दीयमाने भति यजमानं

१— का० शौ० ७. ८. १४, १५ स्वस्तो यस्मिन्तार्थकण्ठमिदम् ।

२— इरुताइ मल्लम् (१२६ प०) ।

‘वाचयति’ “शुक्रं त्वा”—इति मन्त्रम्^१ । मन्त्रस्त्राय मर्थः । ‘शुक्रं’
 ‘दीप्यमान’ ‘त्वा’ त्वां ‘शुक्लेण’ दौष्टेन ‘हिरण्येन’ ‘क्रीणामि’ ।
 तथा ‘चन्द्रं’ त्वां ‘चन्द्रेण’ आस्तादकेन ‘हिरण्येन’ । ‘अमृतम्’
 अमरणधर्माणं त्वान् ‘अमृतेन’ ‘हिरण्येन’ क्रीणामीत्यर्थः । मन्त्र-
 गतानि शुक्रचन्द्रामृतपदानि तृतीयान्तानि हिरण्यनामानि,
 द्वितीयान्तानि सोमश्चेति व्याचष्टे— “शुक्रं त्वा शुक्लेष्वेत्यादिना ।
 सप्तोऽर्थः । अथ सूत्रम्— “य आह चन्द्रं ते वसु ते आगातो
 धेनुस्ते मिथुनौ ते नावौ तिम्रस्तेऽन्याः शुक्रश्चेति हिरण्यं मालभ्य
 वाचयति”—इति^२ ॥ ६ ॥

अथ समन्वयक सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पनं विधत्ते—
 “अथ सोमविक्रयिण मिति । ‘अभिप्रकम्पयति’ हिरण्येन प्रक्षो-
 भयति । मन्त्रगतं ‘सम्’-पदं व्याचष्टे— “यजमाने ते गौरिति ।
 अलिग्भिः सह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्त्रिति ‘सम्’ यजमानः,
 तस्मिन् । “सम्मे त इति सोमविक्रयिण हिरण्येनाभिप्रकम्पयति”—
 इति सूत्रम्^३ ।

“तद्यजमान मित्यादि”^४ । ‘तत्’ अभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं
 यजमानं प्रत्यानीय “अस्ते ते”—इति^५ मन्त्रेण स्थापयेत् । ‘अस्ते’
 अस्तदीप्ते यजमान इत्यर्थः । हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तत्त्वोकारे-

१— वा० सं० ४. २६. १ । २— का० औ० सू० ७. ८. १७, १५ ।

३— वा० सं० ४. २६. २ । ४— का० औ० सू० ७. ८. १६ ।

५— का० औ० सू० ७. ८. १७ । ६— वा० सं० ४. २६. ३ ।

“सोनः सोन मिति । सोन मिति सुखनाम^१, सुखस्य प्रिया-
त्मकत्वात् ‘शिवः शिवम्’ इति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

“अथ सोमकथणानमुदिशतीति^२ । हे स्वागन्ध्यादयोः । ‘व.’
युष्माकम् ‘एते’ ‘सोमकथणाः’ । यतः तैर्गवादिभिः सोमः क्रीयते,
अतः ‘तान्’ कथसाधनपदार्थान् ‘रक्षध्वम्’ । रक्षःसम्बन्धिनः तान्
‘ना दमन्’ मा हिमिषाः ॥

अनुदेशनं प्रशंसति—“धिष्ण्यानां वा एते भाजनेनेति ।
भाजयतीति भाजनं स्नानम्, तेन तत्स्थानेनोपाधिना ‘एते’
स्नानादयो ‘धिष्ण्यानां’ सम्बन्धिनः खलु । अथ तेषां धिष्यत्समन्व
इति तत्राह—“एतानि वै धिष्ण्यानां नामाणीति । स्नानादयो
धिष्ण्यानां नामान्वेव^३, परं न तदतिरिक्ताः । अथ वा अनुदेशनाशः
‘एते’ गवादिपदार्थाः ‘धिष्ण्यानाम्’ एव, न तु स्नानादयोः सोम-
रक्षकाः, अतस्तेषां मेव ‘एते’, न ‘धिष्ण्यानाम्’ इति तत्राह—
“एतानि वा इति । तथा चोत्तरं च वक्ष्यति—“त मेते गन्धर्वाः

१— निघ० ३. ६. १५ ।

२— का० औ० सू० ७. ८. २१ ।

३— यमौना माश्रयभूता मृश निर्मिता सप्त खल्ववेदिका धिष्यन्त-
वन्ते । ताभिः खेवं कात्यायनेन विहितानि—“आपोधोयं पूर्वम्,
क्षिकतासोषरि रौन्नेति (वा० स० ५. १३) सर्वत्र, षट् सरसि,
प्रत्यस्मुखो दार मषरेख घोतुः, दक्षिणपूर्वोदुम्बरो मैत्रावरुणम्,
होतृधिष्या मुत्तरेख चतुर समान्तरान् बाह्याणांस्त्रिषोढनेष्ट्र-
नाकानाम्” इति ८. ६. १६-२१ । धिष्यन्निर्वचनार्थकं तु
विश्व० ८ १. ७ प्रथमम् ।

सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्ण्या.”—इति^१ । ‘तान्येव’ दश कथद्रव्याणि
‘एतत्’ एतेन ‘एते व. सोमकथणा.’—इति पाठेन ‘एम्’ धिष्ण्य-
भूतेभ्यः खानादिभ्यः ‘अन्दिचत्’ अनुदिष्टवान् भवति । दिष्टतेः^२
“गल इमुपधाद्”—इति^३ क्यः । अथ सूचम्—“खानधाजेति
जपति”—इति^४ ॥ ११ ॥

“अथाभापोणेत इति^५ । “उल्लवेनेव जरायुणेनेति । धृतस्य
गिरःप्रावरणस्यापराधं विधाय प्रमंशति । उभयचेवश्चो वाक्या-
शङ्कार्थः । ‘उल्लव’ गर्भस्थान्तर मावरणम्, ‘जरायु’ बाह्य माव-
रणम् । तथाच प्रागाध्यातम्—“अकारं वा उल्लव जरायुणो
भवति”—इति^६ । स्पष्ट मन्वत् । ‘तं’ गर्भभूतं यजमानम् ‘अथ’
अग्निम् सोमविक्रयसमनन्तरकाले ‘अजीजनत’ प्रादुरभावयत्
अध्वर्युः । उत्पन्नस्यावरणयोगात् अपवरणं युक्त मित्यर्थः । पूर्वं सति
प्रावरणे पश्चादपवरणं युज्यते । तदेव श्रुत इत्यत आह—“एष वा
अथ गर्भं इत्यादिना ॥ १२ ॥

“अथ वाचयतीति^७ । अध्वर्युः “परि माग्ने द्युरितात्”—इति
अमुं मन्त्रं यजमानं वाचयेत् । अथ मर्त्यः । ‘मा’ मां द्युरितात्
यकाशात् ‘परिबाधस्व’ पायस्तेत्थर्षं । ‘मा’ मां ‘सुचरिते’ सदा-
चारे ‘आमज्ञ’ आमाज्य । अथ वा सुचरिते वर्त्तमानं माम्

१—इति काण्डे ६५० ६५० ६५० दृष्ट्या ।

२—गु० उभ० २ भा० ।

३—वा० सू० १ १. ४५ ।

४—का० श्रौ० सू० ०. ८. २३ ।

५—का० श्रौ० सू० ०. ८. २४ ।

६—२. १. ११ (६० ४०) दृष्टम् ।

७—का० श्रौ० सू० ०. ८. १ ।

‘श्राभज’ अतुष्टाण^१ । सन्वतात्पर्यं माह— “श्राभौन वा एन
मिति । ‘एन’ यजमानम्, ‘एप’ सोमो राजा । श्रेष्ठस्यागमनात्
प्रागेवोत्थानेन भवितव्यम्, अथ तद्वैपरीत्यान्विथ्याकरणम् ; तच्च
‘मत’ कर्म ‘प्रमौषाति’ प्रहिनस्ति, तदनेन सन्वतावधेन समा-
धीयत इति ॥ १६ ॥

“अथ राजान मादावेति^२ । उत्थानसन्वत्कार्यः^३ । ‘आयुषा
स्त्रायुषा’ च अथ तत्साधनेन वा आयुष्करणेन सोमेन सच
‘उदस्याम्’ । ‘आयुषा’ निमित्तेनेति वा । ‘अमृतान्’ अवयवापेक्षया
वज्रवचनम् । सोमाशून् ‘अनु’-सूत्र्य ‘उदस्याम्’ । अमृतशब्दस्य
तात्पर्यं माह— “अमृतं वा एषोऽनूत्तिष्ठति य. सोमं क्रीत
मिति ॥ १७ ॥

“अथ राजान मादाचारोहणं मभिप्रैतीति^४ । ‘आरोहण्यवेति
‘आरोहणं’ श्रकटम् । अभिगमनसन्वत्कार्यं मर्थं । मर्थं ‘पन्था’
पन्थाय ‘प्रत्यपद्यहि’ प्रतिपद्येमहि । कौटुम्भम् ? ‘स्त्रुणिगा’ शोभन-
गमनम्, ‘अनेहसम्’ अपापम्, ‘धेन’ पथा गच्छन् पुङ्गो ‘विधा.’
‘द्विप.’ देष्टुम् ‘परिवृणक्ति’ परिवर्जयति, ‘वसु’ धनं च ‘विन्दते’
लभते, तं प्रतिपद्येमहौनि^५ ॥ १८ ॥

१— वा० स० ३. २८ १ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६ ३ ।

३— स धैव मन्त्र वा० मं० ३. २८. २ ।

४— “उत्थानं मतं प्रतिगमनं च यद्वीतधीमं एवं वृणमानं करोति”—

इति “उत्तरं च (७. ८. २)”—इति सूत्रशाल्यायने वा० २० ।

५— स धैव मन्त्र वा० स० ३. २८ १ ।

अमुं मन्त्रं माखायिकया प्रपन्नमिति— “देवा ए वा इति । पुरा किल देवा” देवत्वप्राप्तये ‘यज्ञं तन्वाना’ असुराद्यामग्नेन भौता, तत्परिहारोपायत्वेन चेमप्रापकम् ‘एतत्’ ‘यज्ञ’ इमं मन्त्रं दृष्ट्वा, प्रयुज्य ‘नाष्टा रचासि’ नाशकारिणो राक्षसाम् घातयित्वा, एतन्मन्त्रमन्त्रिणि मथरहिते, नाश्वरहिते, वातरहिते, स्थाने अविनाशकक्षणे चेमं प्राप्ता । तस्मात् इदानीन्मनोऽपि तद्यज्ञ-प्रयोगेणोक्तलक्षणे चेमं प्राप्नोति । यस्मादस्य मन्त्रस्य सामर्थ्यं नैवविधम्, तस्माच्छकटवर्गीयं यच्छन् “प्रतिपन्थ्याम्”—इति^१ मन्त्रं ब्रूयादित्यर्थः । ब्राह्मणोक्तस्य शस्त्रस्यार्थस्य मन्त्रे दर्शनादित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

“त वा इतीति । हरणप्रकारोऽभिधीयते— ‘इति’ अनेन प्रकारेण, शिरसा धृतित्यर्थः । ‘हरन्ति’ प्रथमं कृत्वा प्राक् पर्वतात्, पश्चात् ‘अनसा परिवहन्ति’, अनेन सोमं ‘महयन्ति’ सत्कुर्वन्ति । यस्मात् पूर्वं मेव कृतम् ‘तस्मात्’ इदानीं मपि आवापवमये छष्टवेच प्रति ‘वीजं शीर्ष्णं’ हरन्ति, पश्चात् फलिताना मानयनसमये ‘अनसा’ ‘उदावहन्ति’ उदाहरयन्ति । अत्र सूचम्— “शीर्ष्णं सोमं कृत्वा पाणि मन्त्रार्हाय प्रतिपन्थ्या मित्यबोऽभ्येति, दक्षिणतस्मिन् स्थित्यर्थः समङ्गि भौतम्, प्रजराशोद्धृते फलके, कृष्णाजिनं मस्त्रिधामृणादित्यास्तगिति^२, तस्मिन्मोमं निदधात्यदित्यै वद इति^३—इति” ॥ १७ ॥

१— वा० स० ४ २६ १ । २— वा० स० ४ १० १ ।

३— वा० स० ४ ३० २ । ४— का० श्री० सू० ७ ॥ ४-७ ।

उदकुम्भसमीपे क्रयं प्रशंसति— “अथ यदपा मिति । सृष्टोर्धः ।
 हिरण्यदि दशमकवद्रथं कमेणानूद्य प्रशंसति— “अथ यद्विराणं
 भवतीत्यादिना । क्रयाय ‘हिरण्यं भवति’ इति ‘यत्’, ‘एतत्’
 एतेन सोमं ‘सशुक्रं’ शुक्रेण दीष्टा सचितं वत्तं क्रीतवान् भवति;
 हिरण्यस्य तेजोरूपत्वात् । वासस आच्छादनसाधनत्वात् तेन क्रये
 सति सोमं ‘सलचसं’ क्रीतवान् भवति । बल्लणस्तपसा समूतमान्
 ‘अजया’ क्रये सति तपसा सचितः क्रयो भवति । धेन्वा माशिरस्य
 क्षीरादेः सम्भवात्, तथा क्रये सति सोमः माशिरो भवति ।
 ‘अथ यन्मिथुनौ भवतः’—इति सृष्टम् । कथणद्रव्यगतां दशमश्रु
 मनूद्य प्रशंसति— “तं वै दशभिरेव क्रीणीयात्, नादशभिः”—
 इति । सृष्टोर्धः^१ ॥ १८ ॥ ६ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथम प्राश्नम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये चतुर्थं प्राश्नम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

नीडे कृष्णाग्निं मास्तृणाति । अदित्यास्तुगसौति
सोऽसुावेव बन्धुरयै न मासादयत्युदित्यै सुद आसीदे-
तीयं वै पृथिव्युदितिः सेयुं प्रतिष्ठा तदस्या मेवैन
मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मादाहुदित्यै सुद
आसीदेति* ॥ १ ॥

अथैवमभिपद्य व्याचयति । अस्तम्भाद् द्युं ह्यभौ
ऽअन्तरिक्ष मिति देवा इ वै यच्च तन्वानास्ते ऽसुर-
रक्षसेभ्य ऽआसद्भाद् विभयाच्चकुस्तु ऽएन मेतज्या-

* 'आसीदेति'-इति ग, घ ।

† 'अथैव'-इति सायणसम्मतं पाठ ।

उद्धते प्रऽउग्ये फुलके भवतः । तदन्तरेण तिष्ठन्स-
ब्रह्मण्यः* प्राजति श्रेयान्वा ऽण्योऽभ्यारोद्धाद्भवति को
क्षेत मुहृत्यभ्यारोद्धं तुस्मादन्तरेण तिष्ठन् प्राजति ॥ ८ ॥

पलाशशाखया प्राजति । युष वै गायत्री सोम
मच्छापतत् तदस्या ऽआहुरन्त्या ऽअपादस्ताभ्यायुत्य पर्यं
मुचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा रात्रस्तुत्यतित्वा पुण्यं
ऽभवत्तुस्मात्पुण्यं नाम तद्युदेवाच सोमस्य न्यक्तं तुदि-
ष्टाप्यसदिति तुस्मात् पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

श्रुधानद्वाहावाजन्ति । तौ यदि कृष्णौ स्याता
मन्यतरौ वा कृष्णास्तुच विद्याद्वर्षिष्यत्यैषुमः पञ्चान्यौ
वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतदु विज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ युनक्ति । उखावेतं धूर्पाहावित्यसौ हि भुवतो
धूर्पाहाविति धूर्वाहौ हि भुवतो युज्येद्या मनथु ऽहुति
युज्येते ह्यनथु ऽद्वत्युनात्ताविति तदुवीरहणावित्युपाप-
कृताविति तद् ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ हि भुवतः
स्वस्ति युजमानस्य यद्वान् गच्छत मिति युधेनायन्तगु
नाद्वा रुक्षांसि नु द्विःस्युरेव मेतुदाह ॥ १२ ॥

* 'ब्रह्मण्यः'-इति च, ३१०-वेवरेणान्यथ वृष्टयः, न्यक्तं चोतरथ
(३ ५० १२९) 'तुवद्वप्यायै'-इति

अथ यथात्यरिकुम्भ । अपास्तम्भ* मभियुदाह
सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति† सीमाय पर्युह्यमाणायेति
वातो यतरुथा कामयेत ॥ १३ ॥

अथ व्याचक्षति । भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पत
ऽहुति भद्रो ह्यस्यैव भवति तुस्मान्नान्य माद्रियतेऽप्यस्य
राजानः सभागा आगच्छन्ति पूर्वं राप्त्रो ऽभिवदति
भद्रो हि भवति तुस्मादाह भद्रो मेऽस्येति प्रच्यवस्व
भुवस्पत ऽहुति भुवनानां‡ छेप पुतिर्विश्वान्धमि-
धामानीत्युक्तानि वै विश्वानि धामान्युक्तान्येवैतदुभयाह
मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा
त्वा वृक्षा अघायुवो विदन्विति युयैन मन्तरा नाद्रा
रुक्षाऽसि नु विन्देयुरेव मेतुदाह ॥ १४ ॥

श्येनो भूत्वा पुरापतेति । व्युऽएवैन मेतुद् भूतं
प्रपातयति यद्वा ऽउग्रं तुन्नाद्रा रुक्षाऽसि नान्वययन्त्ये-
तद्वै व्युसा मोजिष्ठं बुलिष्ठं युच्चेनस्तु मेवैतद् भूतं
प्रपातयति यद्वा श्येनो भूत्वा पुरापतेति ॥ १५ ॥

* 'अपास्तम्भ'—इति पाठोऽपि डा०—नेवरेख दृष्ट ।

† 'क्रीतायानुब्रूहीति'—इति घ ।

‡ 'प्रपातयति'—इति, 'प्रपातयति'—इति च दृष्टौ डा०—नेवरेख ।

याश्च मेव व्यवहृत्य दाह्यास्तथाद् द्यां दृष्योऽन्तु-
रिष्ट मिति* ॥ २ ॥

अमिमीत वरिमाखं पृथिव्या इति । तुदेनेनेमां-
लोकां नुस्पृणोति तस्य हि नु हन्तास्ति नु वधो येनेमे
लोका आस्पृतास्तस्मादाहामिमीत वरिमाखं पृथिव्या
इति† ॥ ३ ॥

आसीदद्विधा भुवनानि सप्ताद्विति‡ । तुदेनेनेदं
सुर्व मास्पृणोति तस्य हि नु हन्तास्ति न वधो
येनेदं सुर्व मास्पृतं तस्मादाह आसीदद्विधा भुवनानि
सप्ताद्विति॥ ॥ ४ ॥

वियेत्तानि व्यरुणस्य व्रतानीति । तुदस्मा इदं
सुर्व मुमुषत् करोति यदिदं किञ्च न कुञ्चनु प्रत्यूषा-
मिनं तस्मादाह वियेत्तानि व्यरुणस्य व्रतानीति॥ ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्याणुदनेन पर्याणहति । तुदेनं नाम्ना
रुद्राश्च प्रमृशानिति गुर्भो वा ऽप्यु भवति तिरु इव

* 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'नेमांलोकां'—इति ग, घ ।

‡ 'इति'—इति ग, घ ।

§ 'सप्ताद्विति'—इति क ।

॥ 'सप्ताद्विति'—इति क, 'सप्ताद्विति'—इति ग, घ ।

५ 'व्रतानीति'—इति ग, घ ।

वै गुर्भास्तिरु इवैतद्युत्पर्याण्डं^७ तिरु इव वै देवा मनु-
प्येभ्यस्तिरु इवैतद्युत्पर्याण्डं तुस्माद्द्वै पर्याण्ड्यति ॥ ६ ॥

सु पर्याण्ड्यति । व्वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति व्वनेषु
हौद मन्तरिक्षं व्विततं व्वृक्षामेषु व्व्राज सुर्वत्सु पय
उत्तियास्त्विति व्वीर्यं वै व्व्राजाः पुमाःस्तोऽव्वन्तः पुरखे-
वैतद्द्वीर्यं दधाति पय उत्तियास्त्विति पयो हौद सुस्ति-
यासु हितुः हत्सु क्तुं व्वृणो व्विषमि मिति हत्सु
ह्ययं क्तुर्मनोजवः मुविष्टो व्विषमि मिति व्विषु ह्ययं
प्रजास्वमिर्दिवि सूर्यं मदधात्सोम मुद्राविति दिवि
ह्यसौ सूर्यो हितः सोम मुद्राविति गिरियु हि सोम-
स्तुस्मादाह दिवि सूर्यं मदधात् सोम मुद्राविति^१ ॥ ७ ॥

अथ यदि हुं कृष्णाजिने भुवतः । तयोरन्यतरुत्
प्रत्यानद्यति प्रतीनाहभाजनं युद्यु एवकं भुवति कृष्णा-
जिनमौवा युवावकुत्य प्रत्यानद्यति प्रतीनाहभाजनः^२
सूर्यस्य चुक्षुरारोहाम्रेक्षः कनीनकम् । यच्चैतशेभि-
रोयसे भ्राजमानो विपथितेति सूर्यं मेवैतत् पुरुस्तात्
करोति सूर्यः पुरुस्तात्वाद्वा रुष्टाःस्वपद्भुन्नेत्यद्याभयेना-
नाष्ट्रेण परिवहन्ति ॥ ८ ॥

७. 'इतद्युत्पर्याण्डं'-इति ॥

१. 'मुद्राविति'-इति म, घ ।

२. 'प्रतीनाहभाजनं'-इति सायकसम्मत इति डा० वेवव ।

अथ पश्यात्परिक्रम्य । अपासन्तु* मभिपुद्याह
सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति† सोमाय पर्युह्यमाणयेति
वातो यतरुथा कामयेत ॥ १३ ॥

अथ व्याचक्षति । भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पत
ऽहुति भद्रो ह्यस्यैव भुवति तुस्मान्नान्य माद्रियतेऽप्यस्य
राजानः सभागा आगच्छन्ति पूर्वं राज्ञो ऽभिषदति
भद्रो हि भुवति तुस्मादाह भद्रो मेऽसौति प्रच्यवस्व
भुवस्पत ऽहुति भुवनाना‡ क्षेप पुतिर्विश्वान्यभि-
धामानीत्युद्गानि वै विश्वानि धामान्युद्गान्येवैतदुभ्याह
मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा
त्वा वृका अधायुवो विदन्मिति युथैन मन्तरा नाद्रा
रुष्टाश्सि नु विन्देयुरेव मेतुदाह ॥ १४ ॥

श्रेणो भूत्वा पुरापतेति । व्यय ऽसुवैन मेतुद् भूतं
मुपातयति‡ यद्वा ऽउग्रं तुन्नाद्रा रुष्टाश्सि नाम्बुवयन्त्ये-
तद् व्ययसा मोजिष्ठं बुद्धिष्ठं युच्छेयन्तु मेवैतद् भूतं
मुपातयति यद्वाह श्रेणो भूत्वा पुरापतेति ॥ १५ ॥

* 'अपासन्तु'—इति पाठोऽपि वा०—पेवरेय वृष्ट ।

† 'क्रीतायानुब्रूहीति'—इति ग ।

‡ 'मुपातयति'—इति, 'मुपातयति'—इति च वृष्टी वा०—पेवरेय ।

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति । व्वरुणस्योत्तमन
मसीत्युपस्तुभनेनोपस्तधाति व्वरुणस्य स्तमभसुज्जनीं स्थ
इति शम्भे ऽबुह्वति स यदाह व्वरुणस्य स्तमभसुज्जनीं
स्थ इति व्वरुणस्यो ह्येष एतुर्हि भवति यत् सोमः
क्रीतः* ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दी माददते । द्वौ वा ऽथसौ
मातृप्राय एतौ ऽमाददते ऽश्वयैतौ चत्वारो योऽस्य
सकृत्सुर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

श्रौदुम्बरी भवति । अन्नं वा ऽजुर्गुदुम्बुर ऽजुर्जोऽन्ना-
द्यस्यावरुह्य तस्मादौदुम्बरी भवति ॥ २७ ॥

नाभिदग्धा भवति । अश्वं वा ऽश्वन्नं मृत्तितिष्ठत्यन्नः
सोमस्तुस्मान्नाभिदग्धा भवत्युषो ऽथ रेतस आशयो
रेतः सोमस्तुस्मादचदग्धा भवति ॥ २८ ॥

ता मभिमृशति । व्वरुणस्य ऽकृतसुदन्यसीत्युय
कृष्णाजिन मास्तृणति व्वरुणस्य ऽकृतसुदन मसीत्युधेन
मासादयति व्वरुणस्य ऽकृतसुदन मासीदेति स यदाह
व्वरुणस्य ऽकृतसुदन मासीदेति व्वरुणस्यो ह्येष एतुर्हि
भवति ॥ २९ ॥

श्रुथैनः शालां प्रपादयति । सु प्रपादयन् वाचयति
 या ते धामानि हविषा युजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु
 यन्नुम् । गयस्फानः प्रतुरणः सुवीरो ज्वीरहा मुचरा
 सोम दुर्व्यानिमि यद्वा वै दुर्व्या गृह्णान्नः शिवुः शान्तो
 ऽपापकृत् मुचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

शुचि ह्येके । उदपाचु मुपनिनयन्ति युधा रुद्र
 ऽश्रागतायोदक माहुरेदेव भेतदिति व्यदन्तस्तुदु तया
 नु कुर्यान् मानुषः इ ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृक्षं वै तुद्यन्तस्य
 युन् मानुषं नेद् व्यृक्षं यज्ञे करवाण्येति तुस्तान्नोप-
 निनयेत् ॥ ३१ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

शकटमथे नोमच्छापनाय कृष्णाजिनास्तरण समन्त्रकं विधत्ते—
 “नीडे कृष्णाजिन मिति” । “उद्धृते प्रठग्ये फलके भवत”—इति
 बध्यति । तदुद्धृतप्रपुगफलकद्वयोपेतस्यागमो ‘नीडे’ । परितः
 प्राहतः शकटमधदेशो नीडम्, अग्निन्^१ ‘कृष्णाजिनम्’ प्रस्था-
 रयेत् । हे कृष्णाजिन । त्वम् ‘अदित्या’ भूष्याः तत्पूषम् ‘अग्नि’ ।

१— का० जी० सू० ७. ८. ६ ।

२— त्वमश्वच्छिन्नायाम् (१८३ ८०) । कात्यायनोप्यादेव मेव (७. ८. ५) ।

३— ‘तस्मिन्’—इति क ।

४— वा० स० ३ ३०. १ ।

शुभ शरीर मेवान्ववहन्ति । यजमानस्य भृहान् गच्छ
तुन्नौ सःस्कृत* मिति नात्र तिरोहित मिवास्ति ॥ १६ ॥

शुभ सुब्रह्मण्या माह्वयति । यथा येभ्यः पश्यन्स्यात्
तान् ब्रूयादित्यहे व पक्षास्मृत्येव मेवैतद् देवेभ्यो यज्ञं
निवेदयति सुब्रह्मण्योऽ३ सुब्रह्मण्योऽ३ मिति ब्रह्म हि
देवान् प्रच्यावयति विष्कृत्व आह विष्टहि यज्ञः† ॥ १७ ॥

इन्द्रागच्छेति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तुष्मा-
दाहेन्द्रागच्छति हुरिव आगच्छ मेधातिथैर्मप धृषण-
्यस्य मेने । गौरावस्कन्दिरुहल्यायै जारुति तंघा-
न्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत्प्रमुमोदयिषति ॥ १८ ॥

कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति । शुश्रूतदा-
रणिनाधुनोपजात‡ यज्ञीतम ब्रुवाणेति ॥ यदि कामु-
येत ब्रूयादेतद्यु कामुयेतापि नाद्रियेत्यहे॑ सुत्या
मिति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्मण्य आगच्छतेति । तुह्येवौश्व ब्राह्मण्यंश्वा-
दैतैर्घृषोभयैरुर्थो भवति युह्येवैश्व ब्राह्मण्यैश्व ॥ २० ॥

* 'सकृत'—इति क, डा० देवदेवान्यत्र वृष्टय ।

† 'यज्ञ'—इति ग, घ ।

‡ 'उन्मोपजात'—इति ग, घ ।

§ 'कामये'—इति क ।

॥ 'ब्राह्मण्यैश्व'—इति ग, घ ।

अथ प्रतिप्रस्थाता* । अग्रेण शुक्ला मग्नौपोमौयेण
पशुना ग्रथ्युपतिष्ठते ऽग्नीयोमौ वा ऽएतु मन्तर्जम्भ
ऽश्वाद्धाते यो दौक्षत ऽश्वाग्रावैष्णवः१ ह्यदो दौक्षणीयः
हविर्भवति यो वै ध्विष्णु सोमः सु हविर्वा ऽएषु
देवानां भवति यो दौक्षते तुदेन मन्तर्जम्भ ऽश्वाद्धाते
तुत्पशुनात्मानं निष्क्रीणीते ॥ २१ ॥

तद्वैके । आहवनीयादुल्लुक् साहरन्त्यय मग्निरयः
सोमस्ताभ्याः सह सद्वां निष्क्रेप्यामह ऽइति व्युदन्तस्तुदु
तथा न कुर्याद्यच्च वा ऽएतौ क च तुत सुहैव† ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो द्वि भवति देव-
तयोरुसमदे क्षणुसारङ्गः२ स्वादित्याहुरेतुर्द्वौनयो रूप-
तम मिवेति यदि क्षणुसारङ्गं नु विन्देद्वयो ऽपि
क्षोदितसारङ्गः३ स्यात् ॥ २३ ॥

तुस्मिन् वाचयति । नुमो मित्रस्य वृक्षस्य वृक्षसे
महो देवाय तुहत्तु सपर्य्यत । दूरेदृशे देवजाताय
केतुवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शशस्ततेति नुम एवास्मा
ऽएतत् करोति मिषधेय मेवैनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥

* 'प्रतिप्रस्थाता'—इति ग, घ । † नास्तेन्यु वदं य घ पुष्टकाक्षो ।

‡ 'सुहैव'—इति ग, घ । § क्षणुसारङ्ग'—इति ख, ग, घ

॥ 'क्षोदितसारङ्ग' इति ख, ग घ ।

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति । व्वरुणस्योत्तुम्भन
मसीत्युपस्तुम्भनेनोपस्तधाति व्वरुणस्य स्तम्भसुज्जनीं स्थ
दुति शम्ये ऽउदृहति स यदाह व्वरुणस्य स्तम्भसुज्जनीं
स्थ दुति व्वरुणस्यो ह्येषु एतुर्हि भुवति यत् सोमः
क्रीतः* ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दी माददते । दौ वा ऽश्वसै
मानुषाय रात्रि ऽश्वाददते ऽश्वयैतां चत्वारो योऽस्य
सहस्रत्सुर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

श्रौदुम्बरौ भवति । श्रुनं वा ऽजुर्गुदुम्बर ऽजुर्जोऽन्वा-
द्यस्यावक्ष्यै तुष्मादौदुम्बरी भवति ॥ २७ ॥

नाभिदग्धा भवति । अच वा ऽश्रुनं प्रतितिष्ठत्यन्नः
सोमस्तुष्मान्नाभिदग्धा भवत्युधो ऽएव रेतस आशयो
रेतः सोमस्तुष्मादचदग्धा भवति ॥ २८ ॥

तु मभिमृशति । व्वरुणस्य ऽक्षतसुदन्यसीत्युध
क्षणाग्निन मास्तृणति व्वरुणस्य ऽक्षतसुदन मसीत्युधेन
मासादयति व्वरुणस्य ऽक्षतसुदन मासौदेति स यदाह
व्वरुणस्य ऽक्षतसुदन मासौदेति व्वरुणस्यो ह्येषु एतुर्हि
भुवति ॥ २९ ॥

अथैनं शुक्लां प्रपादयति । सु प्रपादयन् वाचयति
 या ते धामानि हविषा युजन्ति ता ते ब्रिश्वा परिभूरस्तु
 यन्तुम् । गयस्फानः प्रतुरणः सुवीरो ज्वीरहा मुचरा
 सोम दुर्यानिनि गृहा वै दुर्या गृहान्नः शिवः शान्तो
 आपकत् मुचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अथ हुके । उदपात्र मुपमिनयन्ति यथा रात्र
 आगतायोदक माहुरेदेव मेतदिति वृद्धन्तस्तुदु तथा
 नु कुर्यान् मानुषः ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृहं वै तुद्यद्भ्य
 युन् मानुषं नेद् व्यृहं यज्ञे कर्वाण्येति तस्मान्नोप-
 मिनयेत् ॥ ३१ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

प्रकटमध्ये सोमस्थापनाय कृष्णाजिनास्तरण समन्ततः विधत्ते—
 “नीडे कृष्णाजिन मिति^१ । “वद्धते प्रउय्ये सखके भवत.”—इति
 वक्ष्यति^२ । गदुद्धतप्रयुगफलकद्वयोपेतस्थानयो ‘नीडे’ । परितः
 प्रावृतः प्रकटमध्यदेशो नीडम्, अस्मिन्^३ ‘कृष्णाजिनम्’ प्रमा-
 रयेत् । हे कृष्णाजिन । त्वम् ‘अदित्याः’ भूम्याः त्वय्यम् ‘अधि’ ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. ६ ।

२— भवमकविज्ञाप्याम् (१८३८०) । काव्यायनोप्यादिव येव (७. ८. ५.) ।

३— ‘अस्मिन्’—इति ह ।

४— वा० स० ३. ३०. १ ।

यद्यत् भूम्या उपरि स्मृतम्, तत् सर्वं तस्यास्त्वह्स्त्वानीष गित्यर्थः ।
 दग्धपूर्णमासगतं लप्याविनाशरक्षमन्त्रमाद्यायम्^१ अवातिदिगति-
 “नोऽमावेव बन्धुरिति । योऽमौ अवहनमप्रस्थावगतः— “इयं वै
 इषिष्यदितिस्रष्टा इष्यै त्वन् यदिद् मस्या मधि किञ्च तस्मादाद्या-
 दित्यास्त्वगधौति”—इत्युक्तो यो ब्राह्मणभागः^२, ‘यः’ एवास्त्व ‘बन्धुः’
 समानार्थकः, ब्राह्मण मित्यर्थः । “अथैन मिति” । ‘एन’ सोमम्
 ‘आपादयति’— “अदित्यै चद् इति” । अथैन मन्त्रेण ‘अदित्यै’
 अदित्याः सम्बन्धि ‘चद्’ चदन् स्त्रानम् । इषिष्याः सर्वास्त्वत्नेन
 प्रतिष्ठातम्, ‘तस्मात्’ प्रतिष्ठातृकत्वात् ; इति भावनया लप्याजिने
 आपादितौऽपि सोमोऽदित्यां प्रतिष्ठापितौ भवति चतः, अतोऽसं-
 मन्त्रं पठेत् ॥ १ ॥

“अथैन मिति । ‘एन’ सोमम् ‘अभिषद्य’ आक्षय्य ‘वाचयति’
 अध्वर्युः । “अपत्ताद् वा मिति सोम माक्षय्य वाचयति”— इति^३
 सूत्रम् । मन्त्रस्याय मर्त्ये^४ । ‘दृष्टमः’ अपां वर्धिता सोमः । अथवा
 वृषभगन्धः श्रेष्ठवाची, सर्वदेवश्रेष्ठः सोमः । ‘उपरि’ ‘द्यां’ दिवम्
 ‘अस्मात्’ सर्वप्राणिरक्षणाय स्मृतिवत् । तथा ‘अन्तरिक्षम्’
 अस्मात् । किञ्च ‘इषिष्याः’ ‘परिमाणं’ परिमाणमहस्य मपि
 ‘अग्निमौत’ इत्यमौ इषिष्यौति मार्गं ज्ञतवान् । च तादृशः ‘सद्याद्’

१, ०— अथमहाशे १. ३. ४ (७२ ए०) दृष्टम् ।

१— मा० यौ० सू० ७. ८. ७ ।

२— वा० शं० ३. १०. २ ।

३— मा० यौ० सू० ७. ८. ८ ।

४— योऽर्थं मन्त्रं वा० शं० ३. १०. १ ।

ममयाजमानः सोमो 'विधा' विधानि 'भुवनानि' भूतजातानि
'आसौद्द' अधिपतित्वेनाधिकृतवान् । 'तानि' इमानि 'विधा'
विधानि सर्वाणि 'दत्' अयि 'मतानि' चायुक्तधनानादिकर्माणि
'वृषण्य' पापनिवारकस्य सोमदेवस्य सम्बन्धीनि, सर्वे देवादयो-
ऽनुसरन्तीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे— 'देवा इ वै यज्ञ
मित्यादिना । सुरा देवाः' 'एमम्' 'एव' सोमम् 'एतत्' एतस्मिन्
प्रसृते कर्मणि 'वधात्' असुररचकृततोदनात्, तात्परिहाराय
'अप्रायश्च' प्रशस्ततरं श्रेष्ठं 'यज्ञः' । 'वडाह' मन्त्रः— 'चमन्धाद्
धां वृषभोऽन्तरिच मिति', य पूर्वम् एतद्वाक्यलोकप्रकारेण दैवैः
कृतत्वादाहेत्यर्थः ; तस्मिन् मन्त्रभागे अत्रवाचकवृषभशब्दस्य
श्रवणात् ॥ २ ॥

"अग्निमीतेति । 'तत्' तस्मात्, सोमेन पृथिव्या मितत्वात्,
'एनेन' मन्त्रप्रकाशकमन्त्रपाठेन, अथवा 'एनेन' पृथिवीमागकर्मा
सोमेन 'इमान्' जीनपि 'लोकान्' 'आस्पृणोति' सर्वतो बलिभः
कारयति । सोमस्य वस्तवत्वं मर्थापत्त्या दृढयति— "तस्य हीति ।
इत्युर्ध्वगतस्य च लोकचयान्तःपातित्वात् तस्य चैतदार्थपत्त्य मित्यर्थः ।
'आस्पृताः' बलिनः कृताः । यस्मादेव 'तस्मात्' 'अग्निमीत चरि-
माणं' पृथिव्या इति' मन्त्रमागस्त मन्त्रम् 'आह' । अथवा 'तस्मात्'
तं मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः ॥ २ ॥

“आमौददिति । द्वितीयपादस्यापि वक्ष्यप्रकाशगरूपार्थत्वात्
द्वितीयपादब्राह्मण मेवात्र पुनः पठितम्, “तदेनेनेमाधोकान्”—
इत्यस्य स्थाने “तदेनेनेदः सर्वम्”— इति विशेषः ॥ ४ ॥

“वियेत्तामौति । चतुर्थभागपाठस्य तात्पर्यं माह— “तदमा
इदं सर्वं मनुष्यान् करोतीति । ‘इदं सर्वं’ भूतजानम् ‘अनुष्यन्’
तदधीनमित्यतिकं कृतवान् भवति । प्रत्युद्याम. प्रतिकूलोद्योगः,
तत्कर्मरं ‘प्रत्युद्यामिन्’ ‘न करोति’ इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

“अथ सोमपर्याणहनेनेति । शकटेन साहुं सोमस्य वेष्टन-
माधनं वाच ‘पर्याणहनम्’ । पर्याणहनप्रयोजनरूपणम्— ‘नेदेनं
नाडा रक्षांसीति । ‘नेत्’-इति परिभवे । तथाच थास्तः— ‘नेत्येष
इदित्येतेन सप्तपुष्पेने परिभवे’—इति^१ । यदि पर्याणहनं न
कुर्वात्, तदा ‘नाडा’ नाशकराणि रक्षांसि ‘एव’ ‘प्रमृशान’
प्रमृशेयुः, एतत्तु भयकरम् । तस्मात् तत्परिहाराय पर्याणहन
मित्यर्थः । पर्याणहनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “गर्भा वा एष
भवतीति । ‘तिर इव वै गर्भाः’ अन्तर्हिता वर्तन्त इत्यर्थः ।
यस्माद् गर्भाणां निरोधान मपेक्षितम्, यस्माच्च गन्धुयेभ्यः सकाशात्
देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्याणहनं युक्तं मित्यर्थं ॥ ६ ॥

तत्र सप्त विधाय प्रशंसति— “स पर्याणहति” इनेषु घनरिच
मिति^२ । ‘इनेषु’ दृष्टममृहेषु ‘अन्तरिच’ ‘विततान’ भोगो
विस्तारितवान् । तद् यद् ‘वाज’ वेग यस्य वा ‘अर्वस्तु’ अरणवस्तु

१— नि० १, १ ६ ।

२— अ० १०, १० ८, ८ ।

३— वा० १० ३, ३१ १ ।

पुरुषेषु योग्यम् । 'यदधात्'—इति सर्वत्र समर्थते । 'उरिया'—
इति गोनाम् । तासु 'पयः' । 'हस्तु'—इति प्राणिबहुलापेक्षया
यजुर्वचनम् । तत्र 'हस्तु' 'क्रतु' मङ्गलम् । 'विषु' प्रजासु 'अग्निम्'
भुक्तप्राणपानस्य पाकसाधनं मग्निम् । 'दिवि सूर्यम्' । 'ऋद्वौ'
जातायेकवचनम्^१, पर्वतेषु 'सोमम्' । 'वह्ण' पापनिवारक,
सोमो देव 'यदधात्' व्यापितवानिति मन्त्रार्थः ॥

'वम-शब्दव्यागन्तरश्चम व्युदययन् वनेष्वन्तरिक्षविस्मरणं लोक-
मिदं गित्वाह— "वनेषु ह्रीद विततं मनरिष दृष्टायेष्विति ।
यद्यपि सर्वशान्तरिष विततम्, तथापि पामरदृष्ट्या शान्तदृष्टायेषु
पटान्तरणम् प्रतिभाभादेव सुकम् । सर्वसु पुस्तमश्वान् राजस्य
वीर्यमात् 'एतन् एतेन 'वाज मयंस्तु'—इतिपाठेन पुनरेव वीर्यं
व्यापितवान् भवति । उन्मिवाहदादिषु ययवत्तादिभित्तेर्भौक-
प्रसिद्धि 'पयो ह्रीदम्'—'हस्तु स्य क्रतु'—इत्यादि 'हि कारेण
द्योयते ॥ ७ ॥

"अथ यदि दे इति । दौषायां 'यदि' 'दे' हृष्टाजिने'
स्त्रीकृते, 'तपो' एक 'हृष्टाजिन' 'प्रतिगाहभाजनम्' भवति ।
मङ्गल पुरोदेशप्रसारितो ध्वज प्रतिगाह^२, तद्भाजनम् तस्याधौष
भजनीत्यर्थः । दिगीयाणां च लपाय गाह— "यद्यु एक भवति,
हृष्टाजिनयोश्च पञ्चवह्न्येति ॥

१— निघ० = ११ ३ ।

२— या० सू० १० प १८ ।

३— 'पुस्तमश्वोऽपि उन्मिवाह दृष्टेऽवह्न्येति ध्वजस्याधौषम् । अत्रागमो
दायता वह्न्येति निति कविम्—इति या० ३० ।

प्रतिनाहगन्तः—“सूर्यस्य चचुरिति”^१। तथाच सूत्रम्—“कृष्णा-
जिनं पुरस्तादावप्रति सूर्यस्य चचुरित्यासनयोरन्यतरत्, एकक्षेद्
घौवा अवहत्”—इति^२। मन्त्रस्याय मर्षः। हे कृष्णाजिन! तं
‘सूर्यस्य’ ‘चचुः’ चचुःस्वानीयम्, प्रकाशनस्त्रान् मित्यर्थः। उपरि
हि सूर्यः प्रकाशते, अतस्तु मनसि ऊर्ध्वं दिश आरोहेत्यर्थः। तथा
‘अग्नेः’ देवस्य सम्बन्धि ‘कनीनकम्’; अक्षिमध्यगतः कृष्णप्रदेशः
कनीनिका, ताम् ‘आरोह’। ‘अग्नेरक्ष्णः’ कनीनिकास्त्रान् मन्त्र-
रिचम्; नीलं लभ इति प्रसिद्धेः। अग्नय उपचारोहे सति एतदु-
भयारोहणं सम्बध्यते। ‘वच’ धम्मिआरोहे सति ‘अतमेभि’। ‘अग्नेः’
‘इयमे’ गच्छति ‘विपद्यिता’ मेधाविना सोमेन सह ‘भ्राजमानः’
दीपमानः ॥

एतन्मन्त्रपाठं प्रशंसति—“सूर्यं सेवेतन् पुरस्तादिति । मन्त्रे
‘सूर्यस्य चचुः’—इत्यभिधानेन ‘सूर्यं सेव’ सोमस्य ‘पुरस्तात्’ ज्ञात-
वान् भवति। ततश्च किं मित्याह—“सूर्यः पुरस्तात्तद्वेति। ‘नाश्ना’
नाश्नायि, घञ्नाशकानि ‘रक्षामि’ हिमन् पुरोगच्छति, तन्निम्
मति ‘समयेन’ नाशकरक्षितेन मार्गेण सोम ‘परिवहन्ति’ ॥ ८ ॥

“उद्धृते प्रउगे फलके भवत इति । ‘प्रउगे फलके’ प्रयुग-
मन्त्रिफलके ‘उद्धृते’ प्रयुगादप्युद्धते, शुक्लप्रमाणे ‘भवतः’।
अतएव सूत्रकार तस्मिन्नेव प्रदेशे फलकयोरौद्धृत्यं सूत्रयामास—

१— वा० सं० अ. १२ १ । २— का० यौ० सू० अ. ८. ८. १० ।

३— अन्नाद्यैर्बन्धनपाठकप्रसङ्गे । अत्र ‘शुक्लप्रमाणे’—इत्येव,
“यथान्नाशितुम्”—इति द्रामयः ।

“प्रयुगाच्चोद्धते फलके भवतः”—इति^१ । “तदन्तरैरेति” । “तत्”
 तयोः फलकयोः ‘अन्तरेण’ मध्ये ‘सुनक्ष्णम्’ (भ्रष्टिष्ठ एव सं १)
 ‘प्राजति’ प्रेरयति अनन्ताद्यैः । अधःस्थितिं प्रशंसति—“श्रेयान्वेति ।
 फरितुरगाद्याहृतस्य प्रशस्तत्वं लौकषिद्धम्, अतस्तदभ्यारोहान् सोमः
 ‘श्रेयान् भवति’; अतस्तदधिष्ठितं प्रकटम् ‘आरोढुं क. अर्हति’^२
 न कोऽपीति ॥ ८ ॥

“पलाशशाखाया प्राजतीति । भ्रष्टिष्ठस्तेव प्राजनयोगशेष^३
 सतीम्यन्यशाखासु पलाशशाखायाः कोऽतिशय इति निश्चासार्पा-
 तस्याः सोमस्य समन्त्रं दर्शयति—“यच्च वै गायत्रीति । ‘आख्यात
 मिदम्’ । ‘यदेव’ ‘सोमस्य’ अङ्गं ‘न्यक्तम्’ अवाक् निपतित माधीत्^४
 ‘तत्’ अङ्गम् ‘इहापि’ अस्मिन् सोमे एव ‘असद्’ भवेदिति
 पलाशशाखाया^५ प्राजनस्याभिप्रायः ॥ १० ॥

अनङ्गुहोर्वर्णनिशेष मभिधातुं पुनरनुवदति—“अयमन्ताद्या-
 विति । ‘प्राजति’ पुनर्वह्नाद्य प्रेरयति । उभयोरन्यतरस्य वा यदि
 क्षण्यन् लभ्येत, ‘तच्च’ पर्जन्यवर्णस्याप्यात् अनङ्गुह्यत्वेन निमित्तेन

१— का० औ० सू० ७. ८. ५ । तथापि ‘प्रजजातु’—इति खरमध्यपाठ
 एव, न तन्त्रस्यमस्य ‘प्रयुगात्’—इति ।

२— छ-सुप्ताकृमाणि द्योऽधिक पाठ ।

३— का० औ० सू० ७. ८. १४ ।

४— हरकात् १. ७. १. १ (२ भा० ४६० पृ०) दृष्टव्यम् ।

५— प्रतोदशाशोबवेति भावः । ‘अनङ्गाद्यौ वसोर्वर्णौ’—इति वा० २० ।

‘ऐषम्’ अग्निं स्वस्तरे ‘पर्जन्य’ वज्रवृष्टिप्रदो भवति । ‘—इति
एतत् उ विज्ञानम्’ वृष्टेः परिज्ञानम्, तदुपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं समन्त्रक मय्ययोजनं विधत्ते—“अथ युनक्तुस्त्वावेत
मिति’ । मन्त्रस्थाय मय्य, १ । हे ‘उम्नौ’ अनङ्गाहौ । युवां वचनाय
‘एतम्’ प्रत्यागच्छतम् । कौटुम्नौ युवाम्, ‘धूर्वाहौ’ धुरं मोढुं
ममयौ । तादृशौ युवां ‘युवेषाम्’ स्वय मेव युक्तौ भवतम् । तौ
विशिष्येते—‘अनशू’ अश्रुरहितौ, ‘अवषावित्यर्थः’, ‘अवीरहणौ’
शङ्कापेण वीराणां पुत्रादीना महन्तारौ, ‘ब्रह्मचोदनौ’ ब्रह्मणा
मन्त्रेण प्रेरितावित्यर्थः । एव मनङ्गाहौ प्रशस्तेदानीं प्रयोजन
माह—“स्वप्ति यजमानस्येति । ‘स्वप्ति’ अविनाशेन ‘यजमानस्य
गृहान् गच्छतम्’ ॥

“अथ पश्यान् परिक्रम्येति । शकटस्य पश्याद्वागं गत्वा । अपरुष्य
 आलम्ब्यत इति ‘अपास्तम्बः’ शकटस्य पश्याद्वागः । त मास्तम्ब
 भूयात्— “सोमाय क्रीताय”, “सोमाय पर्युक्षमाणाय”—इति
 वा । अनुवचनविकल्पेच्छाय मभिप्रायः— सोमे क्रीते मति अनन्तरं
 यत् कर्त्तव्यम्, तत् परिवर्द्धन मेव, तच्च क्रयानन्तरमाशौचान्तरौ-
 पादान्तेऽन्यतरस्यात् मिष्टिरिति । ऐतरेयेने तु समुच्चयोपदेश
 उक्तः— “सोमाय क्रीताय प्रोक्षमाणायानुभूक्षीत्याहध्वर्युरिति^१ ।
 अयं विकल्पो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह— “अतो
 यतरथा कामयेतेति । ‘अतः’ अनयोः पदयोर्मध्ये । अथ कात्या-
 यनः— “पश्यात् परीत्यापालनं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायामुं
 वाचयति, पर्युक्षमाणायेति वा” इति ॥ ११ ॥

“अथ वाचयतीति । अध्वर्युर्यजमानम् “भद्रो रोऽभि”—इत्यादिक
 मित्यर्थः^२ । मन्त्रश्राव्य मर्थः— हे सोम । तं ‘भद्रोऽभि’ कष्ट्राण-
 करोऽभि, स्वाद्यो वा । हे ‘भुवन्सते’ भुवनाणां पालक ! तं
 ‘प्रच्यवस्व’ प्रगच्छ । ‘विश्वानि’ अभि ‘धामानि’ ध्यानान्वभिलक्ष्य ।
 ‘त्वा’ त्वां ‘परिपरिणो मा विदन्’ उपर्यवस्थातारो मा विदन् । तथा
 त्वां ‘परिपन्विन,’ प्रतिपुष्टाः गणवः ‘मा विदन्’ । “इन्द्रमि
 परिपन्विपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि”—इति^३ ‘इनि’-प्रत्ययान्तो
 निपातितः । तथा ‘अघायव’ अथ भिक्षन्तो ‘वृक्षाः’ विकर्त्तनशीलाः
 ‘मा विदन्’ मा जानन् । किञ्च ‘मेन’ प्रमनोत्पन्नमनः पक्षी, स

१— ऋ० शा० १. १. २ ।

२— का० यौ० सू० ७. ८. १५, १६ ।

३— ता० सं० ३. ३४. १ ।

४— पा० सू० १. २. ८४ ।

‘भूत्वा’ स इव बलिष्ठोत्पन्नशील सन् ‘धरापत’ उद्गच्छत,
यजमानस्य गृहान् गच्छत । ‘तत्’ तच्च ‘नौ’ आवधौ, तव च मन
च ‘सह्यत’ मनोपस्करणमयुक्तं स्थानं विद्यते, तद् गच्छेति ॥

“भद्रो मेऽसि”—इत्यथ भद्रशब्दस्य तात्पर्यं माह— “भद्रो
ह्यष्टौ भवतीत्यादिना । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एष’ सोम, यस्माद्
‘भद्रो भवति’, तस्माद् मन्त्रभाग एव माह । यतोऽसावेव यजमानस्य
भद्रकारौ, ‘तस्मात्’ ‘अस्य’ सोमस्यतिरिक्तम् ‘अय’ यजमान ‘न
आद्विद्यते’ आदरं न करोति । अन्यशब्दार्थं विप्रिनष्टि— “अयस्य
राजान् इति । ‘सभागा’—इत्यनेन राजा मनतिकमणीयत्वं सुक्तं
भवति । अयि सभावनायाम् । ‘मधुपर्कं माहरेद्वाजे चाचार्यं निक्-
क्षातकप्रियातिपिण्याश्चरमातुलानाञ्च” इति^१ सखावनीयानां मध्ये
राजा प्रथमतो निर्द्देशेन यैश्चावगमादितरपूज्योपसक्तत्वेन ‘अयस्य
राजान्’—इति निर्द्देश इति मन्यम् । राज्ञ आगमनात् स्वयं
भद्रक एव सन् ‘पूर्वं’ तेभ्यः प्राप्तेव ‘अभिवदति’ वागव्यवहारं
करोति । किं मिति— “भद्रो हि भवतीति । ‘तस्माद् भद्रो
मेऽसीति’ युक्तम् । भुवस्तत इत्यथ ‘भू’-शब्देन सर्वाण्यपि भुवना-
न्नुपलक्षितानीति व्याचष्टे— भुवनानां ह्येष पतिरिति । धामशब्द-
तात्पर्यं माह— ‘अङ्गानि वै विश्रामि धामानीति । अथाङ्गानि
प्रक्षयमसादीनि अथप्रदेशादागमनस्य तदर्पणान् । परिपरि परि-
पन्थि दृकशब्दानां मन्त्रवार्चभेदे अत्ययि पर्यवसितार्थं एष एवे-
त्याह— ‘यथैनं मनारा नाद्या रथाभि न विन्देयुरिति ॥ १४ ॥

१— इति उत्तररश्मिनेशासासुते— ‘यथा राज्ञे वा प्राक्षमाय वा’—इत्यादि ।

“श्वेनो भूतेति । मन्त्रभागपाठश्च तात्पर्यं भावः— “वय एवैन
मेतद् भूतं प्रपादयतीति । एतेन पाठेन पक्षिरूपं मेव सन्तं
प्रापितवान् भवति । ‘रक्षांसि’ ‘नान्वययन्ति’ वृत्तं नाभुगच्छन्ति ।
स्यष्ट मन्त्रम् ॥ १५ ॥

“अथ शरीरं मेवात्मवदन्तीति । यदि प्रसादान् सोमं रक्ष-
त्रादिर्हन्त्यात्, तदानीं श्वेनो भूतेति मन्त्रसामर्थ्येन श्वेनीभावादुपादे-
यस्य सारांशत्वायध्यभावात् (हन्ता) श्वेनशरीरं मेवानुगत्य हन्ति,
नात्मानं मित्यर्थः । “यजमानस्य गृहाम् गच्छ तक्षौ संकृत मिति
मन्त्रभागस्यार्थः स्पष्ट इत्याह— “नाच निरोक्षित मिवास्तीति ॥ १६ ॥

१—“अथ सुवस्त्राणां मित्यादि” । ‘वस्त्र’ देवानां मांसानवाधनो
मन्त्रः ; शोभनं वस्त्रं ‘सुवस्त्र’, तदर्हतीति ‘सुवस्त्राणां’ काचन
देवता, तां “सुवस्त्राणोश्म्”—इत्यादिनिगदेषाज्ञयेत् । तत्रकारः
सूत्रे दर्शितः— “सुवस्त्राणोश् मिति चिदक्ता मलक्षिगदम्”—
इति । निगदपदानां प्राकृष्टेनैव व्याख्यानात् नास्माभिर्याख्यायते ॥

१— त्रैदं पदं ह्य पुनःकारवन्तम् ।

२— सुवस्त्राणां अथर्विक् सुवस्त्राणां साकृदनेति निगदितं हविषा-
मिता । अग्निष्टुदादिभ्यः नञ् सेवेति वक्तव्योऽर्थः (२९. १. २.) ।

३— “सुवस्त्राणां चाकृदनेति सुवस्त्राणोश् सुवस्त्राणोश्मिति निगदका
सुवस्त्राणोश् यावदने सुवस्त्रा भवति तदाह”—इति भा० श्रौ० ७. ८. २० ।
“यावदने” अनेति ‘सुवस्त्रा भवति’ अस्याम् अथवादिषवादारभ्य यावत्
दिनेषु अतिक्रान्तेषु सुवस्त्रा भवति, तदा आह । तदाया— न्युमन्त्रे
‘यदे सुवस्त्रम्’—इति, यदुपसन्ने ‘यदे सुवस्त्रम्’—इति, दादशोपसन्ने
‘दादश्यादे सुवस्त्रम्’—इति—इत्येव भा० २० ।

आज्ञान प्रशसति— “यथा चेन्न इति । ‘यथा’ लोके ‘येभ्यः’ अर्थाय ‘पश्यन्’ याक कर्तुं मिच्छन् भवति, ‘तान्’ भोक्तृन् ‘ब्रूयात्’— ‘इत्येव व’ पक्रासीति । इत्यह इति पाकदिवसो निर्दिश्यते, इतो द्वितीयेऽहनि तृतीयेऽहनीतिरूपेणेत्यर्थः ॥

ननु मन्त्रेकाहनेऽपि कथं मित्र आगच्छतीत्याह— “तद्वा हि देवान् प्रस्थावयतीति । ‘हि’-शब्दो “वायवाहि दग्धत”-इत्येव-मादिभक्तगतां देवताप्रस्थावनप्रसिद्धिं द्योतते । शुभद्वयपदस्य पाठमिदं पिरावृत्तिं प्रशसति— “त्रिंशत् आहृत्यादि । यत्र अत्रावृत्तिरूपत्वं सवननवापेक्षयेति द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

“इन्द्रागच्छेतीति । “इन्द्रो यज्ञस्य देवतेत्यादि । स्पष्टम् । “हरिव आगच्छ”-इत्यादि- “अहम्याये जार.”-इत्यानां पञ्चानां वाक्यानां वृत्तं-प्रयोगे सङ्गतत्वापि तात्पर्यस्यैकत्वं अभिप्रेतम्, यद्वा तात्पर्यं माह— “हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मपेत्यादिना । “तद्धान्येशस्य चरणानि तैरेवैव मेतत् प्रमुमोटयिषतीति । ‘तत्’ तथा सति ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘यान्देव’ चरणानि चारिष्यति, पूर्वपक्षापरपक्ष-लक्षणाभ्यां अभिमतस्य वस्तुनो हरणं, मेधातिथेः कात्यायनेर्मपे भूत्वा हरणम्. —इत्येवमादौनि, ‘तैरेव’ ‘एन’ प्रमुदयितु मिच्छति ॥

१— य० सं० १ २ १ ।

२— य० भा० ६. १. ३ द्रष्टव्यम् ।

३— श्रीमन्नारायणे स्वेतस्वराया कविकल्पनामृतस्य मेव विद्वानितम् ।

तत्रापि तत्रावृत्तिर्न विद्येत सता (चि० सू० ८. १. ३२-३३; अधि० १४) । “गर्हयैताहनि नीयमानतया गच्छेत्स्वाम्यप्रदवाच्याया उपानाद्यभारतमुत्वात् नीयंस्वाम्यारमेव मोदितेन देवदत्त्याचार उच्यते, न चम्योक्तत्वात्”-इत्यादि च द्रष्टव्यम् ।

हरिवशादीनि पदानि सामवाङ्मणे व्याख्यातानि^१ ॥ १८, १९ ॥

“देवा ब्रह्माणि इति । अनयोस्तात्पर्यं माह— “तद्देवाश्च
ब्राह्मणांश्चाहेति । ‘अव’ अक्षिन् यज्ञे ‘उभयैः’ द्विविधैः ‘देवैः
ब्राह्मणैश्च’ यष्टव्यत्वेन याजकत्वेन च ‘अर्थे’ प्रयोजनं यज्ञसिद्धिः
यजमानस्य ‘भवति’, तानेवैतान् ‘देवाः ब्राह्मणाः’—इति पदद्वय
माह नेतरानित्यर्थः ॥ २० ॥

, “अथ प्रतिप्रस्थातेति^२ । ‘अग्नीषोमीयेषु पशूना प्रत्युपतिष्ठते
प्रतिप्रस्थाता’ शाखायाः पुरोदेगे अग्नीषोमीयं पशु मादाय गच्छतः
धोमस्याभिमुखं स्थापयेदित्यर्थः । अग्नीषोमीयस्त्वावस्थितिं यजमानस्य
आत्मनिरूपकत्वेन प्रशंसति— “अग्नीषोमी वा यत मिति । ‘एतं’
दोषितम् ‘अन्तर्जम्भे’ अक्षखादनख्यानं जम्भः, दन्तपह्णोरन्तराक्ष
इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति— “आग्नावैष्णव क्षद् इति । यस्मादक्ष
यजमानस्य ‘अदः’ विप्रकृष्टे काले दोषणीयेष्टौ ‘हविः’ अह्नात् ।
असु किं नत इत्याह— “यो वै विष्णुरिति । तच्च विष्णुरिति
योऽस्ति, ‘य सोमः’; सोमस्य यागनिर्वर्तकत्वेन यज्ञतादृ; “यज्ञो

१— तानि हि सा० य० आ० १. १. २ इत्युच्यते । तत्रैव निम्नः समग्रः
वर्णितश्च । तथा सामसूत्रे व्याख्यानेऽपि (१. १) । यत्र निम्नः
सुब्रह्मण्यनामसामवेदोपलिङ्गा गीयतेऽथ सुब्रह्मण्यसामेवप्युच्यते ।
वस्तुतो निम्नो नाम यजुर्विधेय एवेति निश्चान्वितो मोक्षासाधाम् ;
जे० ६० २ १ १८—३५ सूत्राणि दृष्टव्यानि । तैत्तिरीयारण्यकप्राच्यं
मन्त्रो मन्त्राश्च इत्यन्त आद्यावत् (१. १२. १, ३) ।

२— आ० यो० सू० ७. ८. २१ ।

सोमस्य 'वत्तम्भन मधि'¹। शकटस्योत्तमकलाद्, तद्द्वारा वरुण-
स्याप्युत्तमकलम् । "उदः स्थाभन्मोः पूर्वस्य"-इति² सकारलोपः ॥

समन्वक्तु मुदुरण विधत्ते- "वरुणस्य स्तम्भमर्जनी स्य इति³ ।
'वरुणस्य' सोमस्य, तदाधारभूतस्यामसोऽङ्गस्य यत् स्तम्भमम्, तस्य
मर्जनी 'स्य', तादृशौ युवा मुदुरणमौत्थयः ॥

अमुं मर्त्तं व्याचष्टे- "वरुणो ह्येव एतर्हीति । 'एतर्हि' एतस्मिन्
श्रीतावसरे सोमो 'वरुणः' भवति । "तथोर्दाहिन्तौ च कन्दसि"-
इति⁴ एतच्छब्दस्य हिङ् ॥ २५ ॥

"अथ चत्वारो राजासन्दी माददत इति" । चत्वारोऽप्याध्वर्यु-
प्रतिप्रस्थापादयोऽध्वर्युवर्गा एव । तथा चापस्तम्भः- "तां सर्वेऽध्वर्यु-
वोऽप्येण प्राग्वां राजन्वीक्ष्यमाणं चद्रुचन्तीति" । व्यतिरेकप्रदर्शन-
मुखेन अस्मिन्पक्षे प्रशस्यति- "द्वौ वा अस्मै मातुषाय राज्ञे
आददात इति । दोलिका⁵ नित्यर्चः । 'यः' 'अस्य' प्रतीचमानस्य
'सर्वस्य' अपि जगतः 'सकृत्' उपायेनैव 'इष्टे' ईश्वरो भवति,
'अथ' 'एताम्' एतदीया मासन्दी 'चत्वारः', 'आददते'-इति
पूर्वशान्धयः ॥ २६ ॥

आसन्दा औदुम्बरीन् विधाय प्रशस्यति- "औदुम्बरी भवत्यन्नं

१- वा० सं० ४, ३६ १ ।

२- वा० सू० ८. ३. ६१ ।

३- वा० सं० ४. ३६. २ ।

४- वा० सू० ५. १. २० ।

५- वा० श्रौ० सू० ७. ८. २० ।

६- वा० श्रौ० सू० १०. २८. ७ ।

७- 'आन्दोऽस्मिन्' इति छ, च ।

वा जगुंदुम्बर इति । “देवा इषं गृजं व्यभजन्त, तत उदुम्बरः
ममभवत्”—इति^१ सुत्यनारप्रसिद्धिर्वैश्वदेन घोष्यते ॥

ननु इदम् “ऊर्जोऽन्नाद्यथावद्वै”—इति उदुम्बरस्य फल-
विधानम् ; कुतः ? ‘अवद्वै’—इति चतुर्थ्या फलत्वप्रतिभानात् । अतः
ऊर्जोऽन्नाद्यथावद्वै फलाद्यौदुम्बरी कर्त्तव्येत्यर्थः । नैतदेवम् ।
नाद्यौदुम्बरी भवतीति विधिरूपसम्भवे, वर्त्तमानव्यपदेशात् ;
अर्थादेनैव स विधिरूपेयः ; अतोऽपि तद्यौदुम्बरत्वस्य विधातु
मशक्यत्वात् कस्येदं फलं स्यात् । न तु स्तुतिश्च करोतु, फलं नपि
विदधात्विति मन्तव्यम् ; तथा द्वैविध्ये वाक्यभेदापत्तेः । अत इदं
शेषं स्यात्क मिति सिद्धम् ॥ १७ ॥

“नाभिदग्ना भवतीति । नाभिप्रमाणा भवेत् । “प्रमाणे
इषसज्-दग्नाज्-माषस”—इति दग्न्च् प्रत्ययः^२ । “अथ वा अक्ष
मिति । ‘अक्ष’—इति नाभिप्रदेशस्याभिनयः । अक्षस्य नाभिप्रति-
ष्ठितत्वे सोमस्य किं माषात् मित्यत आह— “अक्षं सोम इति ।
प्रकारान्तरेण नाभिदग्ना प्रशंसति— “अथो एव रेतस आश्रय
इति । ‘अथो एव’ अपैव च । ‘अक्षदग्ना’ नाभिदग्नेत्यर्थः । अथ
कात्यायनः— “यौदुम्बरी माषाणां नाभिदग्ना मरमिमाषाङ्गी
मूता माषरज्जि चत्वार इति^३ ॥ १८ ॥

“ता ममिमृशतीति” । ‘ताम्’ आश्रन्दौ मित्यर्थः । “वदणस्य

१—दे० मा० ५. ४. ५ ।

२—पा० सू० ५. २. ३० ।

३—का० शौ० सू० ७. ८. २० ।

४—का० शौ० सू० ७. ८. २८ ।

‘अतमदनम’ इति^१ । हे आसन्दि^२ । त्वं ‘वदस्व’ सोमस्य ‘अतमदनम्’ ।
अतमिति यज्ञनाम, “सत्यं वा यज्ञं वा”—इति यास्कः^३ । यज्ञार्हं
स्थानमधीत्यर्थः ॥

आसन्दीवत् कृष्णाग्निनास्यापि सोमासादनार्हत्वादासन्दीत्यर्थन-
मस्य एव कृष्णाग्निनास्तरणेऽपि विनियुक्तः । सोमासादनमन्ते
त्वाधीदेति विशेषः^४ । अतो न मन्त्राः पृथग्-व्याख्यायार्हाः । “स
यदाह वदस्वत्येत्यादिः । स्पष्टम्^५ ॥ १८ ॥

“अथैनं आस्ता मिथादि । प्रान्वयस्य पुरोद्देशे आसन्त्यां
स्थापितं सोममासन्त्या सह प्राचीनत्वशं गमयेदित्यर्थः । प्रपादन-
समये “याते धामानि”—इति^६ मन्त्रं यज्ञमानं वाचयेत् । अध्वर्योः
प्राधान्यात् तदपेक्षया ‘प्रपादयति’—इत्येकवचनम्, वस्तुतस्तु
चत्वारः प्रपादयन्ति । तथाच सूत्रकारः— “आस्ता प्रवेद्ययन्ति
दीक्षितमश्चरेण, यात इति वाचयति, आहवनीयं दक्षिणेन
स्थापयन्ति”—इति^७ ॥

१— वा० सं० ३. ३६. ३ ।

२— खदुम्बरकाष्ठनिर्मिता, नाभिप्रमाणमादृत्या, चरतिमानाणि
चक्राणि इवोपलब्धायि मस्ताः वा, अता=मुञ्जरश्वा यता, आसन्दी=
मक्षिका भवति । सौत्रमण्या हि खूयदे— “मुञ्जविवशना भवति”—इति
(१२. ८. १. ६.) । तत्र पाचार्थेऽपीह— “सोमासन्दीवदिति (१८. ३. ७) ।

३— निर० ३. १. ३ ।

४— वा० सं० ३. ३६. ३, ५ ।

५— वा० सं० ३. १. ३. २६, २७ । ६— वा० सं० ३. ३३. १ ।

७— वा० सं० ३. ८. ११, १२, १३ ।

मन्त्रस्थायं मर्थः । ते 'धोम' 'ते' 'वा' यानि 'धामानि'
स्थानानि नामानि जन्मानि च वीक्ष्यपि 'धाम'-शब्दवाच्यानि'
'हविषा' यजन्ति', 'ते' तव सन्तन्त्रीनि 'ता' तानि 'विश्वानि'
मर्वाण्यपि । 'यज्ञम्'—इति विभक्तिव्यत्ययः, अथ यज्ञः 'परितः'
परितो भावयिता 'अस्तु' । अथ 'ययस्यस्य' यशस्युवादिना गृह्य
वर्द्धयिता, 'प्रतरन्' आपज्जः प्रकर्षेण तारयिता, 'सुवीरः' शोभन-
वीरोपेतः, तस्मद् इत्यर्थः, 'सुवीरश्च' पुत्रादेरहन्ता च सन्,
'दुर्षान्' गृहान् 'प्रचर' प्रकरोषि । चतुर्थपाद-गत-'दुर्व'-शब्दार्थं
ब्रूवन् हस्तमग्नतात्यर्थं माह— "गृहा वै दुर्वा इत्यादिना ॥ १० ॥

"अथ द्वेक उदपाच नुपनिनयन्तीति' । मनुष्योपचारवत्
देवस्य धोमस्योदपाचनियनयनस्योपचारे अति तदुपचरणं मातुषं
भवति, एतत् 'यज्ञे ब्रूह्म', अतो मानुषतपरिहाराय उदपाचं
नोपनिनयेत् ॥ ११ ॥ १ [३. ४.] ॥

इति श्रीशायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनप्रतपयन्नाह्वयभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थश्च प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्षीयतरो देवाद् विद्यातीर्थमहेयरः ॥ १ ॥

मृद्धाण्ड गोमयस्य कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णमर्मम्,
 मस्राभ्योन् पञ्चसौरींस्त्रिदशतद्वलताधेनुभौवर्णभूमौ ।
 रत्नोत्ता इक्कावाजिद्विपमहितरथौ मायणि सिङ्गनायो,
 व्यश्राणीद्विपचक्र प्रचितविधिमहाभूतयुक्त धटश्च ॥
 धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्षमुख्य,
 कार्पाशीय कृपावान गुडकृत मज्जो राजत राजपूज्य ।
 श्राव्येत्य प्राज्यजन्मा सवर्णज मनुष्य शार्कर शार्कतेजा,
 रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरि महत मुदा पाचसात्विङ्गनायं ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक

श्रीहरिहरमहाराजसाध्व्यधुरन्धरेण

सायाजीचार्येण विरचिते माधवीये वेदायंप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहु प्रायणीयोदयनीयौ ।
अभितो वै शिरो बाहु भवतस्तस्मादभित आतिथ्य
मेते* हविषी भवतः प्रायणीययोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ युष्मादातिथ्यं नाम† । अतिथिर्बुः ऽणु एतस्या-
गच्छति यत् सोमः क्रौतस्तस्मा एतद्यथा रुाघे वा
ब्राह्मणाय वा महोसुं वा महार्जुं वा पुचेत्तदुह मानुष्युः
हविर्देवाना मेव मस्मा एतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तुदाहुः । पूर्वोऽतीत्य यक्ष्णीयादिति युष वा ऽयुर्हन्त
मागतुं नापचायन्ति‡ क्रुध्यति वै न तुष तुथा हुप-
चितो भवति ॥ ३ ॥

तद्वा अन्यतरो एव विमुक्तः स्यात् । अन्यतरोऽविमु-
क्तोऽय यक्ष्णीयात् स युदन्यतरो विमुक्तस्तेनागतो युद-
न्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

* 'मेते'—इति ग, घ ।

† 'नाम'—इति ग, घ ।

‡ 'नापचायन्ति'—इति क, ख ।

तदु तथा न कुर्यात् । त्विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयाद्
 यथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽश्वानु मनुष्याणां तुस्मान्
 मानुषे यावन् विमुञ्चते नैवास्मै तावदुदक्ः हरन्ति
 नापचितिं कुर्वन्त्युनागतो हि स तावद्भवत्युथ युदैव
 त्विमुञ्चतेऽथास्मा ऽउदक्ः हरन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति
 तर्हि हि स आगतो भवति तुस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य
 गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

स वै सन्त्वरमाण इव गृह्णीयात् । तथा द्वापचितो
 भवति तत्पुण्यन्वारभते पर्युक्षमाणं वै युजमानोऽन्वार-
 भतेऽद्याच पुण्यभयत एवैतन्मिथुनेनान्वारभते युव वा
 ऽश्वहन्वागुच्छति सर्व्वगृह्णा इव वै तुव चेष्टन्ति तुया
 द्वापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वा ऽश्वेनैव ततो युजुषा गृह्णीयाद् । येनो
 चान्यानि हवींष्येकं वा ऽणु भागं क्रीयमाणोऽभि-
 क्रौयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसाः साम्राज्याय
 तुस्य छन्दाश्स्यभितः साचयानि युथा राज्ञोऽराजानो
 राजकुतः मृतग्रामुण्य एव मस्य छन्दाश्स्यभितः
 साचयानि ॥ ७ ॥

न वै तद्वक्तव्यते । यल्लन्दोभ्य इति केवलं गृह्णी-
 याद्युष वा ऽश्वहन्ते पुचन्ति तदभितः साचयोऽन्वाभक्ता

भवन्त्युराजानो राजकृतः सूतग्रामुष्यस्तस्माद्युचैवैतस्यै
गृह्णीयात्तुदेव बुन्दाःस्यन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

सु गृह्णाति । अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यग्निं ध्वं
गायत्री तुङ्गायत्री मन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति । धर्षं वै सोमः
धर्षं विष्टुषु तत् विष्टुभ मन्वाभजति ॥ १० ॥

श्रुतिधेरातिष्ठ्य मसि विष्णवे त्वेति* । सोऽस्योद्धारो
यथा† श्रेष्ठस्योद्धारु एषु मस्येषु ऋते बुन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

श्वेनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति । तुङ्गायत्री
मन्वाभजति सा युङ्गायत्री श्वेनो भृत्वा दिवः सोम
साचरत् तेन सा श्वेनः सोमभृत् तेनैवैना भेतुर्द्वीर्येण
द्वितीय मन्वाभजति ॥ १२ ॥

अग्नये त्वा रायस्योपुदे विष्णवे त्वेति । पशुषो वै
रायस्योपः पशुषो जुगती तज्जुगती मन्वाभजति ॥ १३ ॥

अथ यत्पुञ्च कृत्वो गृह्णाति । संवत्सरुसम्मिलो वै
यज्ञः पुञ्च सा ऽकृतुवः संवत्सरस्य तु पञ्चभिरामोति
तस्मात्पुञ्चकृत्वो गृह्णात्यथ यद्विष्णवे त्वा विष्णवे
त्विति गृह्णाति विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय
गृह्णाति ॥ १४ ॥

नवकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्या-
तिथ्यं नवाक्षरा वै गायत्र्यष्टौ तानि युग्यन्वाह प्रणवो
नवमः पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं ऽप्यु यज्ञस्य
तस्मान्नवकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

कार्पण्यमुयाः परिधुयः । देवा इ वा ऽतं व्वनस्य-
तिषु राक्षोभं ददशुर्युत्कार्पण्यं शिरो वै यज्ञ-
स्यातिथ्यं नेच्छिरो यज्ञस्य नाद्रा रुक्षाक्षि हिनुसन्निति
तस्मात् कार्पण्यमुयाः परिधुयो भवन्ति ॥ १६ ॥

आश्ववालः प्रस्तरुः । यज्ञो व देवेभ्योऽपचक्राम
सोऽग्नौ भूत्वा पुराहुवर्तं तुस्य देवा अनुहाय
व्वालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुष्य सार्हुः सुव्यासु-
स्तुत एता ओषधयः सुमभवन् युदश्ववासाः शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो व्याला ऽउभयुत एवैतुधमं
पुरिष्टह्राति यद्वाश्ववासाः प्रस्तरो भवति* ॥ १७ ॥

ऐश्वर्यौ विष्टौ । नेर्द्धिय प्रस्तरुय संलुभ्यातां
ऽद्रत्यथोत्पूयाज्यं सूर्वाण्येव चतुर्दशीतान्धाज्यानि
रह्राति न ह्यवानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

* 'भुवति'-इति ख, घ ।

† 'संलुभ्याते'-इति ख, घा-देवदत्तस्य । 'संलुभ्यात'-इति सायन-
सम्मतं-इति घा-देवदत्त ।

आसाद्य हवीरुष्यमिं मन्यति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं
जनयन्ति वा ऽएन मेतद्यन्मुन्यन्ति शीर्षतो वा ऽश्रुमे
जायमानो जायते शीर्षतु एवैतद्दुमे यज्ञं जनयत्यग्निर्वै
सुर्वा देवता अमौ हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति
शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यः शीर्षतु एवैतद्यज्ञः सुर्वाभि-
र्देवताभिः समर्हयति तुस्मादग्निं मन्यति* ॥ १८ ॥

सोऽधिमुन्यन्तः शुक्लं सादत्ते । अग्नेर्जनिच मसौत्युषु
ह्यग्निर्जायते तुस्मादाहामेर्जनिच मसौति† ॥ २० ॥

अथ दर्भतद्वणके निदधाति । धूपणौ स्य ऽइति
तद्यावेवेमौ स्त्रियौ साकञ्जावेतुवेवैतौ ॥ २१ ॥

अथाधरारणिं निदधाति । उर्वंश्चसौत्युधोत्तरा-
रुष्यान्धविष्ठापनी मृपस्यशत्यायुरसौति ता मभिनि-
दधाति पुरुरुवा ऽअसौत्युर्वंशौ वा ऽअप्सराः पुरुरुवाः
पुतिरुथ यत्तुस्मान्मिथुनाद्जायत तदायुरेषु मेवैषु
एतुस्मान्मिथुनाद् यज्ञं जनयत्युषाहामुमे मथ्यमाना-
यानुव्रूहीति ॥ २२ ॥

सु मन्यति । गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्यामि वैष्टुभेन
त्वा छन्दसा मन्यामि जागतेन त्वा छन्दसा मन्यामौति
तं वै छन्दोभिरेव मन्यति छन्दांसि मथ्यमानायुन्वाह

छुन्दास्येवैतद्यज्ञं मन्वायातयति युष्मां मादित्यः
रश्मयो जातायानुब्रूहीत्याह यदा आयते प्रहिय-
माणयेत्यनुग्रहुरुन्* ॥ २३ ॥

सोऽनुग्रहरति । भवतन्नः सुमनसौ सुचेतसावरेपुसौ ।
सा युञ्जः द्विशिष्टं सा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ
भवत मद्य न ऽहुति श्रान्ति मेवाभ्या भेतुददति युष्मा-
नान्योऽन्यः द्विश्रियाताम् ॥ २४ ॥

श्रुव सुवेणोपहृत्याज्यम् । अग्निं मभिजुहोत्यग्ना-
वमिश्चरति प्रविष्ट ऽक्षपोषां पुत्रोऽभिश्चस्तिपावा । सु-
नः स्योनः सुयजा यजेहु देवेभ्यो हव्यः सुद मुप्रयच्छ-
नस्वाहेत्याहुत्यै वा ऽष्टु मजीजनत तु भेतयाहुत्या-
प्रैपौत्तुस्मादेव मभि जुहोति ॥ २५ ॥

तद्विद्वान्तं भवति† । नानुयाजान्यजन्ति शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यं पूर्वार्हो वै शिरः पुन्वाहं मेवैतद्यज्ञस्या-
भिसुः स्करोति‡ स युद्धानुयाजान्यजेशुषा शीर्यतुः
पर्याहृत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत् तुस्माद्विद्वान्तं भवति
नानुयाजान्यजन्ति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

* 'महुरुन्'-इति ग, घ ।

† 'भवति'-इति ग, घ ।

‡ 'स्करोति'-इति क, ख, डा०-वेनः दृश्यते ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य मिथुमिति वेदा यो वेदेभ्योऽभिन्नं जगत् ।

मिथुमे, न मत्तं वन्दे विद्यातीर्थमहेयरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्रायशोपान्तर्गते विधौ— “अग्निरो वै यज्ञस्यातिथ्य
मिति^१ । आत्मात मिदम् ॥ १ ॥

यजमानादिदं हविरातिथ्यम्, तस्य सोमस्य कथं मतिष्विति मिति
निर्वचनप्रदं गन्दादेशेन तद्गमयति— “अथ यज्ञादातिथ्यं नामेति ।
यज्ञाच्चमिन्नादातिथ्यं मिति हविषो नाम, अत उच्यत इति
शेषः । ‘एतद्’ यज्ञमन्त्रस्य वसतिं यः ‘अतिथिः’ इत्थं यज्ञात्
‘आगच्छति’; न विद्यते प्रतिनियता तिथिर्यथ, शोऽतिथि-
रित्यर्थः । तस्मात् अतिथये सोमाय ‘एतद्’ हविः निदध्यत
इत्यातिथ्यं नाम कथ्यम् । अतिथिष्वमुपजीयातिथ्यं मवगच्छ कर्त्तव्यं
मित्याह— “यथा राज्ञ इति । “राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेति ।
राज्ञ “गौर्मधुपर्कः स्यात् छातकायोपस्थिताय राज्ञे वा”-इति-
सूतेः^२ सिद्धः । ब्राह्मणः ओषिषोऽभिमतः । “महोष वा महाराज
वा ओषियायोपकल्पयेत्”-इति-सूतेः^३ । ‘तद्दह मानुषम्’ आतिथ्य
मिति शेषः । “हविर्देवाणां मिति । देवानां हविरेवामिथ्य मित्यर्थः ।
“एव मन्त्रा एतदिति । दार्ष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

१— का० श्री० सू० ८ १. १ ।

२— आप० ध० सू० २. ८ ८ अथर्वम् ।

३— याज० व० १ १. ८४ ।

“तदाऽऽ पूर्वोऽज्ञीत्य गृहीयादित्यादि । सोमम् ‘अतीत्य’
 पृष्ठतः कृत्वा, स्वयं ततः ‘पूर्वं’ सन् पूर्वं मागत्य च वि ‘गृहीयात्’ ।
 विपक्षबाधपुरस्कारं हविर्घण्डेण प्रशंसति— “यद्य वा अर्हन्त मागत
 मापचायन्तीति । ‘अर्हन्त’ पूज्य गृहम् ‘आगतम्’ आगतमात्रं
 ‘न अपचायन्ति’ । चायतेर्लैख्यङभावस्कान्दश्च^१ । पूजा न कुर्युः,
 ‘स’ ‘तद्य’ तस्मिन् अपचितिविषये ‘क्रुच्यति’ । ‘तथा ह’ तथा सति
 सोमप्रवेशात् प्रागेव हविर्घण्डेण सति ‘अपचितो भवति’ ॥ ३ ॥

अपचितिस्य द्वेधा सम्भवति,— अन्यतरानहुदिभोक्तानन्तरम्,
 उभयविभोक्तानन्तरं, तत्रान्यतरविभोक्तानन्तरं च सुपस्यति—
 “तदा अन्यतर इवेति^२ । एतदेवोपपादयति— “स यदन्यतरो
 विमुक्तस्तेनागत इति । तथा हि जोके यानाद्यविभोक्ते सति
 आगमनमिच्छयो न भवेत्, इह अन्यतरानहुदिभोक्तेन तस्मि-
 न्नप्यो भवति, अन्यतरस्याविभोक्ते तदागमनात् प्रागेव वा कृता
 स्यात् ॥ ४ ॥

“तदु तथा न कुर्यादिति । इदानीं स्त्राभिमतं पक्षं माह—
 विमुखैव प्रपाद्य गृहीयादिति । ‘विमुखैव’ उभावपौत्यर्थः । एक-
 तरे विमोक्ष्यापि अन्यतरस्याविभोकादनागमनं सम्भाव्येत ; ‘प्रपाद्य’
 सोमं प्राप्तां प्रवेष्टुम् । लौकिकातिथ्यदृष्टान्तवत्त्वेन श्रौतस्यातिथ्यस्य
 निर्वापकालं प्रतिविपादयिषुर्भयविभोक्तपक्षं समर्थयते— “यथा

१— ‘चाय’ भा० उभ० ८८० धा० । पा० ३ ४ ८४ सूत्रेण प्राप्तोऽह् ।

२— का० चौ० सू० ८ १ ३ ।

वै देवानां शरणं मिति । 'यावत् न विमुञ्चते' प्रयाणसाधनं
यानादिकं न परित्यजति । स्पष्टं मन्यत् ॥ ५ ॥

“य वै सन्वरमाण इति” । सन्वराया अभावे अनादरः प्रति-
भाति, अतस्त्वरया गृहीयात् । निवपि पश्यन्वारम्भं विधाय प्रशं-
सति— “तत् पश्यन्वारभते पर्णुष्टमाणं वै यजमान इति । ‘तत्’
तेन आदौ परिवहकाले यजमानान्वारम्भणेन, ‘अथ’ होमार्थ-
हविर्निर्वापकाले ‘उभयतः’ उभयोः पार्श्वयोरपि ‘मिधुनेनान्वार-
भेते’ । जायापतौमिधुनमध्ये एकस्वारयो अपरस्य तदविनाभृत-
स्यापि विह्वलादित्यभिप्रायः । “यच वा अर्चंचित्यादि । ‘सर्वगृह्या
इव’ गृहे स्थिताः, सर्वे यदायां अत्यर्थं मनिर्वाणः, ते सर्वगृह्याः,
‘तच’ तस्मिन् आगमने निमित्ते सति, तादृशस्थितिः ॥ ६ ॥

“य वा अन्येनेत्यादि । ‘ततः’ तस्मात्, प्राकृताभिवर्णपम्पनात्
‘अन्वेन यजुषा’ “अग्रेस्तनूरवि”—इत्यादिना” । तत इत्यन्वयं
माह— “यिनो चेति । मन्त्रान्वये कारणं माह— “एकं वा एव
भागं मिति । ‘एषः क्रीयमाणः’ आतिथ्येन घायमाणः सोमः, ‘एकं’
समानं ‘भागम्’ ‘अभि’लक्ष्य ‘क्रीयते’, ‘हन्द्वा’ राश्व यामाज्यं च
प्राप्नोति, तथा वपादवाधेत्यर्थः । कथं हन्द्वात्मन्व इति, तथाह—
“तस्य हन्द्वाधीति । ‘अभितः वाचयामि’ पुरः पश्चाच्च बहगन्तारं
प्रधानपुरुषा इत्यर्थः । “यथा राज्ञोऽराजान्”—इत्यथ अराजान्

१— का० श्री० सू० ८. १. १ ख ।

२— वा० य० ५. १. १ ।

इत्यकारप्रयोगः । ते के ? 'राजहताः' राजत्वसम्पादकाः पट्टाभिषे-
कस्थे कर्त्तारः, 'सूतयामस्थ' सूतश्रेष्ठाः ॥ ७ ॥

निर्वापे समप्राधान्यपत्र दूषयित्वा अपमस्यैव निर्वाप माह—
“न वै तद्वक्कपत इत्यादिना । अथ मयं । यदि प्रधानस्योप-
सर्जनानाञ्च सदृशौ प्रतिपत्तिं कुर्यात्, तदा प्रधानस्य प्रतिपत्तिर्न
हता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्यामन्त्रणे सति अप्रधाना अप्यना-
हता एव त मनुगच्छन्ति, एवं सोमार्चनिर्वापेण ब्रह्मणा मयि
प्रमद्विद्वेरेण्वाभजन सिद्ध मिति सोमस्यैव निर्वापं कुर्यादित्यर्थः ॥८॥

इतिर्गृहणे मन्त्रं विधत्ते— ‘य गृह्णात्यग्नेस्तनूरसीति’^१ । हे
निदृश्यमाणोऽपिपदार्थः । तन् ‘अग्नेः’ ‘तनूरसि’ स शरीरं भवमि ।
शरीरोपचयहेतुत्वाद्वा तनूवदाश्चादकत्वाद्वा तनूलम् । “यो
वै विष्णुः सोमं च इति श्रुतेः^२, स्वनपयव्यापित्वाद्वा सोमो
विष्णुः^३, अतो ‘विष्णवे सा’ इति सोमस्य विष्णुनेन निर्द्देष
उपपद्यते । अथवा “विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति”—
इति श्रुतेः^४ सा यज्ञाय गृह्णामीत्यर्थः । सम्प्रगतं तन्निपदं
गायत्र्याभक्तिमाधनत्वेन प्रशंसति— “अग्निर्वै गायत्रीत्यादिना ।
अग्नेर्गायत्रीरूपेण प्रजापतिमुखात् सहोपपत्त्यात् इष्टव्यम् । “त

१— ‘पट्टाभिषेकस्थ’—इति ४, ५ ।

२— ४१० ४० ५. १. १ ।

३— इतिव पुरस्तात् (१ वा० ४ भा० २१ क०) १८० ए० मध्यम् ।

४— “अग्नेम विष्णुं नेधा यमनन्त”-इत्यादि प्राच्यां मुपनिष्ठाद् (मत०
१४ १. १. १४—२०) मध्यम् ।

५— इतिवोपनिष्ठात् (२११ ए० १४ कण्ठे मध्या ।

मग्निर्देवतान्वसृज्यत गावचीच्छन्दः—इति^१ हि श्रूयते । एव
मुत्तरमन्त्रवाक्यान्वयि श्राख्येयानि ॥ ८ ॥

“सोमस्य तनूरसीत्यादि^२ । सोमस्यावलेन सावाच्छरीरोपक्षय-
हेतुत्वात् तनूलम् । सोमस्य राज्ञः चक्षत् मधुदुग्धम् । प्रजापते-
रुत्सो याज्ञशस्य राजन्येन सह त्रिष्टुभोऽप्युत्पत्ते^३ चक्षत् ॥ १० ॥

“इतिपेरायिथ मसीति^४ । अवातिपिग्रन्थस्य तात्पर्यं साह-
“सोऽसोह्वारो यथा श्रेष्ठयेति । उद्धिषते असाधारण्येन विभज्यत
इत्युह्वारः प्रतिनिधितभागः ॥ ११ ॥

पुनरपि गायत्र्या अन्वामजनरूपतया श्वेनग्रन्थं प्रशंसति—
“श्वेनाथ ज्वेति^५ । श्वेनरूपं साक्षात् सोमाहरणाद् गावची सोम-
भृत् श्वेनः । एतदेव दर्शयति— “सं वद् गावची श्वेनो भूत्वेति ।
‘तेनैव वीर्येण’ हेतुना ‘एना’ गावचीं ‘द्वितीयं’ भागं प्रति
‘अन्वामजति’ अर्धयुग्मं एतद्भागपाठेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

“अग्रथे ज्वेति^६ । ‘अग्रथे’ अङ्गनादिगुणविशिष्टाय, ‘रायसोपदे’
धनपोषप्रदात्रे, ‘विष्णवे’ सोमाय, हे इविः । ‘ता’ तां गृह्ण-
मीत्यर्थः । जगत्यान्वामजनरूपतया मन्त्रभागं प्रशंसति— “पशवो वै
रायसोव इति । वद्धमानधनरूपतया पशूना जेवेति ‘पशवो वै
रायसोवः’ इत्युक्तम् । पशूनां जगतीन् जगत्या सोमाहरणमथे

१—तै० सं० ७. १. १. ६ ।

२—वा० स० ५. १. २ ।

३—तै० सं० ७. १. १. ० ।

४—वा० स० ५. १. १ ।

५—वा० स० ५. १. ७ ।

६—वा० स० ५. १. ५ ।

अदत्तत्वाद् द्रष्टव्यम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— “सा पशुभिश्च
दौचया चागच्छदिति” ॥ १२ ॥

प्रकृतौ चतुस्तलो यद्वणादद्यापि बोद्धव्यस्तत्प्राप्तौ पञ्चमस्या
विधाय प्रव्रजति— “अथ यत् पञ्चस्तल इति” । यच्चस्य संवत्सर-
संक्षिप्तत्वं शकामयमादिमेषूपस्य यच्चस्य संवत्सरसाध्यत्वाद्वा^१,
संवत्सरात्मकप्रजापतिसंक्षिप्तत्वाद्वा^२, “दादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि”—
इति^३ भुक्तेस्तद्गतसंख्यायां संवत्सरसाम्याद्वा^४ द्रष्टव्यम् । यद्वणमन्त्रेषु^५
सर्वत्र विष्णुशब्दोपादानं प्रव्रजति— “अथ यद् विष्णवे वा विष्णवे
नेति । यत्र यत्र हविर्देह्यते, तत्र तत्र यज्ञार्थेन नियमात् सोमस्य
हविर्देहेन यज्ञार्थत्वात् सर्वत्र ‘विष्णवे-विष्णवे’ इति शरणं युक्तं
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

“नवकपालं पुरोडाश इति” । नवस्य कपालेषु संस्कृतो नव-
कपालः । नवकपालस्यातिव्याप्यत्वं माह— “अग्निरे वा इति ।
“यान्त्वाहेति । ‘यानि’ अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले प्रूते,
तान्यष्टौ भवन्ति, प्रयोगकाले “प्रणवष्टेः”—इति^६ प्रयुज्यमानः

१— ते- तं० ६. १ ६. ४ । २— का० श्रौ० सू० ८. १. ४ इत्ययम् ।

३— ऐ० ब्रा० ४. ३. ३ । तै० मं० ४. ४. ०, ५. १ । ता० ब्रा० ४. १ ।

४— ऐ० ब्रा० १. १. ० ।

५— ऐ० ब्रा० ३. ४. १ ।

६— षड्विध्यमान, साध्यन्दिनपरमान, व्याप्यवयवमान, यत्प्रादि व्याप्य-
स्तोत्रादि, यत्प्रादि एष्टस्तोत्रादि, इत्थं यथावच्छेदोप लोच मिति ।

०— वा० स० ४. १. १—४ ।

८— का० श्रौ० सू० ८. १. २ ।

९— वा० सू० ८. १. ८ ।

‘प्रणवः’ एव ‘नवमः’; ‘गायत्रं प्रातस्तुवनम्’—इति श्रुतेः ‘यज्ञस्य पूर्वाह्निं गायत्री’; ‘तस्माद्’ गायत्र्यानुगुणाय ‘नवकपालः’ कर्तव्यः ॥ १५ ॥

“कार्त्तयं गवाः परिधय इति” । ‘कार्त्तयः’ मद्रपर्णी, तस्या एव ‘परिधयः’ कर्त्तव्याः । प्रसूतौ पश्चाद्यैकहृतादीनां मैत्रिक-
त्वाद् च नियमविधिः । “देवा ह वा इत्यादि कार्त्तयमयत्नस्योप-
पादनम् ॥ १६ ॥

“आयवातः प्रसर इति” । आयवातत्वं तस्मात्प्रविष्यन्दादेव प्रसंसति— “यज्ञो ह देवेभ्य इति । ‘तान्’ आयवातान् ‘वातु-
लुपुः’ “लुप्ल ह्येदेने”^१ चिच्छिदुः । ‘वाहं यज्ञासुः’ एकोक्त्य
स्यस्य भूमौ प्रविचिपुः । तेभ्यः ताः ‘एताः’ आयवाताख्याः ‘ओष-
धयः’ सञ्जाताः । आयवातानां मातियेष्टिषोम्यत्वं भाव— “शिरौ
वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनाह्नें वाता इति । आतियस्य सोमात्
प्रथमं अनुष्ठेयत्वेन शिरस्वात् तस्यादावनुष्ठितत्वात् जघनाह्नाः
वक्षितवातपरिणामरूपस्यायवातस्य तत्र प्रयोगे इति अयमतस्य
यज्ञस्य ‘उभयतः’ परिपहः क्षतो भवति ॥ १७ ॥

“एचयौ विष्टौ इति” । वक्षिःप्रसरथोरन्तराले तिथेर्क् प्रसार्य-
मायौ दर्भौ ‘विष्टौ’, ते अत्र द्रुपवक्ष्ये स्नाताम् । ‘संलभ्यते’
पञ्चमलकारः । संलोभ्य भाकुलीभावो मिश्रणम्, मद्रपाद्

१— का० श्रौ० सू० ८. १. १२ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. १३ ।

३— तु० उ० १११ धा० ।

४— का० श्रौ० सू० ८. १. १४ ।

‘ऐचयौ’ कर्त्तव्ये इत्यर्थः^१ । “अथोत्पूयाच्च मित्यादि । उत्पवनं प्रकृतिवत् कर्त्तव्यम् । ‘मर्वाश्चैव’ जुह्वपष्टद्रुवाख्येषु पात्रेषु गृह्ण-
माणानि ‘आव्यानि’, ‘चतुर्गृहीतानि’ एव कुर्यात् । प्रकृतिवदे-
तरयोश्चतुर्गृहीतत्वं सिद्धम् । अत उपपत्तिरिति अष्टगृहीतत्वमित्यर्थं
मेवाभिधानम् । तच्च चतुर्गृहीतत्वे उपपत्तिं श्रुतिरेवाह— “न
ह्यवाप्तुषाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

“आसाद्य चर्वीषाग्निं मन्वन्तीति^२ । आतिथ्याया मेवाग्निमन्वने
को विशेष इत्यत आह— “अग्नौ वै चज्जसेति । “अनयन्ति वा
एन मेतद् यन्नमन्वन्तीति । ‘एतत्’ एतेन मन्वन्मजातेनाग्निना यज्ञ-
निष्पत्तिर्दर्शनादन्वुत्पादनं मेव यज्ञोत्पादनम् । प्रकारान्तरेणा-
तिथ्याया अग्निमन्वनं प्रकथयति— “अग्निर्वै सर्वा देवता इति ।
मोमयागस्य अग्नौ भूताया आतिथ्याया सर्वदेवतामयस्याग्नेरुत्पाद-
नेन सर्वासा अपि देवताना मुत्पत्तेर्धर्मप्रारम्भ एव, सर्वदेवैर्धर्मं
समृद्धं कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

“सोऽधिमन्वनं शकल मिति^३ । दूपतचणोत्पन्नोऽधरारण्या
अधःस्थाप्यमानः शकलः ‘अधिमन्वनशकलः’, यक्षोपरि मथ्यते; त
मादत्ते । तच्च मन्त्र— “अग्नेर्जनिव मसौति^४ । हे शकल । त्वम्
‘अग्नेः’ ‘अमित्रम्’ उत्पादकम् ‘अग्निः’ । कथं मन्त्र अग्निवत् मिति,

१— ते० मं० ६ २. १ अनुवाक चर्वीष्यन्न इत्यर्थः ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. १७, एतत्पूर्वं मण्येवम् ५ १. २७ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. १. २८ ।

४— भा० मं० ५. ७. १ ।

तत्राह— “अत्र क्षाग्रिरिति । ‘अत्र’ अधरारणिव्यवहिते शकले
इत्यर्थः ॥ २० ॥

“अथ दर्भतल्लक्षणे इति” । ‘दर्भतल्लक्षणे’ कोमलौ परस्परसदृशौ
दर्भौ, तौ चधो निदध्यात् । “वृषणौ स्त्र.”—इति तत्र मन्त्रः । हे
दर्भौ ! पुत्रौ ‘वृषणौ’ अभिमतफलवर्षकौ भवय इति तत्कार्यः । तौ
प्रशंसति— “तथापेयेमौ स्त्रियै साकञ्चायेतावेवैताविति । ‘स्त्रियै’
स्त्रिधाः सकाशात् ‘साकञ्जौ’ सदोत्पन्नौ ‘याविमौ’ परस्परसदृशौ
पुत्रौ ‘एतौ’ दर्भौ, ‘एतावेव युगलौ पुत्रावेव । रूपकोपन्यासेना-
त्यक्तसादृश्य अभिमत मिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

“अथाधरारणि मिति” । तत्राधरारणिनिधामे मन्त्र— “उर्वंश्च-
षीति” । हे अधरारणे ! त्वम् ‘उर्वंश्चौ’ भवसि । आज्यं विलाप्यते
पक्षां सः आज्यविलापनी क्षासी, ताम् उत्तरारण्या सस्रमं क्षुप्यात्
‘आधुरषीति’ मन्त्रेण । ता मुत्तरारणि ‘पुच्छरवा अषीति’
तस्या उपरि निदध्यात् ॥

अरण्योराज्यविलापन्याय यदुर्वंश्चात्माकलम्, तत् यत् प्रशंसितं
पुराष्टत्तदृष्टान्त भाव— “उर्वंश्चौ वा अक्षरा इत्यादि । ‘उर्वंश्चौ’
‘अक्षरा’ पत्नी अभवत्, ‘पुच्छरवा’ ‘पतिः’ अभवत्, तस्मात्
मिथुनात् ‘आधु’ नाम पुत्र ‘अजायत’ । एतत् सर्वं मये समा-

१— का० अ० सू० ३ १. २६ ।

२— वा० स० ३. २. २ ।

३— का० अ० सू० ३. १. १०, ११ ।

४— वा० स० ३. २. १ ।

५— वा० स० ३. २. ४ ।

६— वा० स० ३. २. ५ ।

इदं द्रव्यं स्वाङ्गतं मनु । “आङ्गल्यै वा एत मिति । ‘अजीजनत’
उदयात्, अघ्नयुः, ‘अघ्नोषीत्’ तर्पितवान्, भवति ॥ १६ ॥

प्रसूतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् धमापनप्रसूतावाह— “तदिदं भव-
तीति । अर्घ्यचिह्नैः पुनराग्नौ निषेधे पुनर्निघ्नानुवादतया दास्या-
यानुवदति— “नानुयाजागिति । इदं भवति— “गिरौ वै
यज्ञस्यातिथ्य मिति । उत्तराङ्गजातस्यानुष्ठानं दोषोपन्यासेन समर्प-
यते— “स यद्भानुयाजान् यजन्तीति । ‘यथा’ कश्चित् ‘ग्रीर्यतः’
ग्रीष्मि, मार्गविभक्तिरुत्सृष्टिः । ‘पादौ’ पर्याप्त्य ‘प्रतिदध्यात्’,
‘एवं’ ‘तत्’ अनुयाजाद्यज्ञानात् मनुष्यं यद् भवति, आतिथ्यस्य
गिरस्तात् । तस्मादित्युपसंहारः ॥ १६ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीषाण्डकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रतीचकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इद्वा* तुान्तसमुदविन्दत् ते चतुर्धा
व्यद्रवन्नुन्योन्धुस्व श्रिया ऽश्रुतिष्ठमाना अग्निर्व्यसुभिः
सोमो रुद्रैर्व्यरुण आदित्यैरिन्द्रो मरुद्भिर्हुहस्पतिर्विश्वै-

१— का० औ० सू० ८. १. १८ ।

२— पा० सू० ४. १. १४ ।

* ‘इद्वा’—इति ग, घ ।

देवैरित्यु द्वैक आहुरेते ह त्वेव ते विश्व देवा ये ते
चतुर्धा व्यद्रवंस्तान्विद्रुतानसुररक्षसान्यनुव्यवेयुः* ॥ १ ॥

तेऽविदुः । यापौयाःसो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै
नोऽनुव्यवागुर्दिपुद्गो वै रथ्यामो हुन्त सज्जानामहा
ऽएकस्य श्रिये तिष्ठामहा ऽहुति त ऽहुन्द्रस्य श्रिया
ऽअतिष्ठन्त तस्मादाहुतिन्द्रः सुर्वा देवता हुन्द्रश्रेष्ठा देवा
ऽहुति ॥ २ ॥

तस्मादु ह न स्वा कर्तयिरन् । यु र्था परस्तरा
मिव भवति सु रनाननुव्यवैति ते प्रियं द्विषतां कुर्वन्ति
द्विपुद्गो रथ्यन्ति तस्मान्नर्त्तयिरन्तस यो द्वैवं विद्वान्न-
र्त्तयिते ऽप्रियं द्विषतां करोति नु द्विपुद्गो रथ्यति
तस्मान्नर्त्तयित ॥ ३ ॥

ते होचुः । हुन्तेदं तथा करुवामहै युथा न हदु
मामदिवु मेवाज्यं मुसदिति ॥ ४ ॥

ते देवाः† । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्हुहु
समुवददिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विषदु
यो न एतदतिक्रामादिति कुस्योपद्रष्टुमिति तनूनुतुरेव

वास्यते—“उर्वशी क्षणरा सुहृदवध मैत्र चकम इति^१ । “एव
मेवैष”—इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम् । ‘यश्च जगदति’ यज्ञमाधन-
त्वाद् यज्ञ मित्युच्यते । ‘अथ’ अरण्योरासादनानन्तरम् “अग्रे
मयमानायास्तुह्यि^२” इति होतारम् ‘आह ॥ २१ ॥

समन्तक मन्थन विधौ—“य मन्थतीति^३ । “गायत्रेण वा
हृन्देश्यादि^४ । “त वै हृन्दोभिरेवेति । यद्यपि अन्यै साधनै
मन्थति, तथापि “गायत्रेण वा हृन्देश्या”—इत्यादिमन्त्रसामर्थ्येन
हृन्दोभिरेव साधनै मन्थन कृतवान् भवतीत्यर्थ^५ । अश्वेष्वन,
हृन्देश्या किमल्ल जात मित्यस्या आग्राह्याया फल वक्ष्यति—
“हृन्देश्यैतद्यज्ञ मन्वायानयतीति । हृन्देश्या मनुप्रवेशन न केवल
हृन्दोभिर्हृन्देश्यैर्मन्थनाद् भवति, अपि तु तस्मिन् काले होवा
हृन्देश्या मनुवक्ष्यादपि भवतीत्याह—हृन्देश्यि मन्थमानायास्वा-
हेति । होतेति शेष । नियमेनानुप्रवेशे दृष्टान्त—‘यथास्तु मादित्य
मिति । ‘रम्भय’ अन्वायन्ता इति शेष । प्रक्षिपमाणायवेत्यनु-
प्रहरयति^६ । ‘प्रक्षिपमाणाय’ आहवनीये प्रक्षिपमाणाय, अनु-
वृहीत्यनुषज्यति ॥ २२ ॥

समन्तक मनुप्रहरण विधौ—“होऽनुप्रहरतीति^७ । ‘भवत

१—उपरिष्ठात् ११ ५ १ १—१० ।

२—का० श्रौ० सू० ५ २ १ । ३—का० श्रौ० सू० ५ २ २ ।

४—वा० स० ५ २ ५, ६ ७ ।

५—“जाते जगदयेति”—इति का० श्रौ० सू० ५ २ ३ ।

६—का० श्रौ० सू० ५ २ ४ । ७—का० श्रौ० सू० ५ २ ५ ।

न."—इत्यादिमन्त्रस्वाय मर्चः^१ । हे आहवनीयनिर्गन्धौ, उभा-
यग्री । 'न.' अस्माकं 'समनसौ' अस्मादभिमतप्रदानविषये समान-
मनस्कौ 'भवतम्' । अथवा परस्परं कलहं मरुत्वा समनसौ भव-
तम् । 'समौकसौ' समानस्थानौ, 'अरेपसौ' अपापौ । एवभूतौ
युवां 'यज्ञ' मदीय 'मा हिंसिष्टम्' । तथा 'यज्ञपति' यज्ञमानं च
'मा हिंसिष्टम्' । हे 'जातवेदसौ' जातप्रज्ञौ ! पुशाम् 'अद्य' 'न.'
अस्माकं 'शिवः' सुसंकरौ 'भवतम्' । मन्त्रस्य तात्पर्यं माह—
"शान्तिं मेवाभ्या मेतद् वदतीति । 'एतत्' मन्त्रवचनम् 'आभ्याम्'
अपेक्षितं 'शान्तिं मेव' 'वदति', नान्य मर्चं मित्यर्थः । अत्र
शान्तिः कः प्रभङ्ग इति, तत्राह— "अथ नान्योऽन्य मिति ॥ ९४ ॥

अनुप्रवृत्तेऽग्नौ समन्त्रक होम विधत्ते— "अथ सुवेष्टेति^२ ।
'उपहत्य' अवदाय 'अग्निं ममि' प्रक्षत्य अग्नेरपरि लुङ्गयात् ।
मन्त्रस्वाय मर्चः^३ । 'अग्नौ' आहवनीये 'अग्निः' निर्मपितः प्रविष्टः
घन् 'वरति' इतस्ततो व्याख्याभिः सञ्चरति । कौटुम्भः^४ 'सघीर्षा'
सुच' मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् । 'अभिग्रक्षिपावा' अभिग्रक्षेर्निन्दातः
सक्तायात् पाता । "आतो मग्निन्"—इति^५ वनिष् । 'स.' तादृशः,
न 'न.' अस्मादर्पम् इह 'हव्य' इति, 'सुघञ्' ओभवेन यागेन यज्ञः,
सङ्गमयेत्यर्थः । केभ्यः ? 'देवेभ्यः' । कदा ? 'सद' सदा, सर्वदा ।
'अप्रयुक्चन्' अग्रमाद्यन्, उद्दिष्टेषु क मन्त्रपरित्यज्येत्यर्थः । 'स्वाहा'

१— वा० श० १ ३ १ ।

२— का० श्री० सू० ५ २ १ ।

३— वा० म० ५ ४ १ ।

४— पा० सू० १ २ ७४ ।

शाकरस्येति सो* वा ऽथ्यं पवत ऽस्य तुनूनपाच्छाकरः सो
यं प्रजानाऽमुपद्रष्टा प्रविष्टस्तुविमौ प्राणोदानौ† ॥ ५ ॥

तस्मादाहुः । मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तौति मनसा
सुहृत्पयति‡ सुप्राण मुपिपद्यते प्राणो व्यातं व्यातो
देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुषस्य मनः ॥ ६ ॥

तस्मादेतदुपिणाभ्युनूतम् । मनसा सुहृत्पयति तद्वा-
तमुपि गच्छति । व्यातो देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुष ते
मन इति ॥ ७ ॥

ते देवाः॥ जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं॥
समुवददिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विप्रश्च-
यो न यतुदतिक्रामादिति तुदेवा अध्येतुर्हि नाति-
क्रामन्ति के हि स्युर्यदतिक्रामेयुरुन्दतः॥ हि ब्रुदेयु-
रेकः॥ इ वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव तस्मादेपां जितु
मनपजयं तस्माद्युश एव॥ इ वा ऽस्य जितु मनप-
जय्य मेवं युशो भवति यु एवं विद्वान्त्सत्यं वृदति
तुदेतत्तानूनपुं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवाः॥ जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं॥ समु-

* 'सो'-इति ख, लायणसम्मतश्च । † 'प्राणोदानौ'-इति ग, घ ।

‡ 'सुहृत्पयति'-इति ग, घ । § 'देवा'-इति ग, घ ।

॥ 'देवा'-इति ग, घ ।

वददितेऽथैत आज्यान्धेव यत्काना जुष्टास्तनूः प्रियाणि
धामानि सार्द्धं समुवद्यन्ते तुस्माद् इ न सर्वेणैव
समभ्यवेयन्ते जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामानि सार्द्धं
समभ्यवायानिति येनो इ समभ्यवेयान्नास्मै द्रुच्छेदिदुः
द्याहुन्ने सुतानूनन्निषे द्रोम्युव्य मिति* ॥ ८ ॥

अथातो यत्कान्धेव । आपतये त्वा पुरिपतये यत्का-
मौति यो वा अयं पुवत एष आ च पुतति परि
च पुतत्येतस्मा ऽऽ हि यत्कान्ति तुस्मादाह आपतये त्वा
पुरिपतये यत्कामौति ॥ १० ॥

तनूनपत्रे शाकरायेति । यो वा अयं पुवत एष
तनूनप्ता शाकर एतस्मा ऽऽ हि यत्कान्ति तुस्मादाह
तनूनपत्रे शाकरायेति ॥ ११ ॥

शुक्लं अजिष्ठायैति । एष वै शक्नौजिष्ठ एतस्मा
ऽऽ हि यत्कान्ति तुस्मादाह शुक्लं अजिष्ठायैति† ॥ १२ ॥

अथातः समुवद्यन्त्येव । एतद् देवा भूय सुमानिर
ऽद्वयं नु सोऽमुयासद् यो न एतदतिक्रामादिति तयो
एवैतु एतत्सुममन्त ऽद्वयं नुः सोऽमुया सद्यो न
एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

* 'मिति - इति ग, घ ।

† 'शुक्लान्वेव - इति ग, घ ।

‡ 'अजिष्ठायैति' इति ॥ घ ।

५ 'यत्कान्वेव' - इति ग, घ ।

ते समवमृशन्ति । अनाष्टमस्यनाष्ट्यं देवाना मोज
इत्युनाष्ट्या हि देवा आसन्ननाष्ट्याः सह सन्तः
समानं व्यदन्तः समानं दध्नाणा देवाना मोज इति
देवानां वै जुष्टास्तुन्वः प्रियाणि धामान्चनभिश्चस्थभि-
शस्तिषा अमभिश्चस्तेन्य मिति सुर्वाः हि देवा अभिशस्तिं
तीर्णा अञ्जसा सत्यं मुपगेष मिति सत्यं व्यदानि मेद
सुतिष्मिष मित्येवैतुदाह स्विते मा धा इति स्विते*
हि तुदेवा आत्मान मुदधत युत्समुवदन् युत्सत्य मुकुर्व-
स्तुस्मादाह स्विते मा धा इति† ॥ १४ ॥

अथ यास्तुदेवाः‡ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि
सार्धं५ समवददिरे तदिन्द्रे सुम्रदधतैष वा इन्द्रो यु
एय तुपति नु च वा इण्योऽग्रे तताप युया हेवेदु मन्युत्
क्षणा मेव५ हेवास्त तेनेवैतुदौर्ग्येण तपति तुस्माद्
यदि बहुवो दौष्टेरन् यदुपतय एव५ व्रतु मभ्युत्तिष्य
प्रयच्छेयुः स हि तेपा मिन्द्रभाजनं भुवति यद्यु
दक्षिणावता दौष्टेत युजमानायैव व्रतु मभ्युत्तिष्य
प्रयच्छेयुरिदु५ ह्याहुरिन्द्रो युजमान इति॥ १५ ॥

* 'स्विते'—इति क ।

† 'मा धा इति'—इति ख, 'मा धा इति'—इति ग, 'मा धा इति'—इति घ ।

‡ 'यास्तुदेवा'—इति ख, घ ।

५ 'युव'—इति क ।

॥ 'इति'—इति ख, 'इति'—इति ग, घ ।

अथ यास्तुदेवाः* । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि
साहुः३ समवददिरे तत्साहुः३ सुञ्जघ्रे तत्सामाभवत्तुसा-
दाहुः सत्यः४ साम देवजः५ सामेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अथ ताभून्म१ विधातु माखायिका माह— “आतिथ्येन वै
देवा रक्षा ताग्समदविन्ददित्यादिना । सुरा किञ्च देवा ‘आति-
थ्येनेहा व्यद्रवन्’ इति सम्बन्ध । विद्रवणे क० प्रसङ्ग इति त
दर्शयति— “ताग्समदविन्ददिति । तस्मिन् समये ‘तान्’ देवान्
‘ममन्’ कलह ‘अविन्दन्’ प्राप्तवान् । “अङ्गे समस्तु हृषा”-
इत्यादौ१ समञ्चन्द ब्रह्मणे प्रसिद्ध । ‘ते’ देवा ‘वत्तुर्हा’
‘व्यद्रवन्’ वृषन्भूता । किमर्थम् ? “अन्धोऽन्धस्य शिष्ये अतिष्ठ-
माना ” । ‘शिष्ये’ ज्योतिष्टोमकलहपायै१ आत्मनोऽभिप्राय
मप्रकाशयन्ता, ता मयवमाना इत्यर्थ । “प्रकाशनेष्ट्यात्यथोद्यु”-
इति१ तिष्ठतेरात्मनेपदम् । “कापचुड्”—इति१ शिष्या आपचित
मिष्टवाचतुर्षी । विद्रवणप्रकार विभज्य दर्शयति— “अग्निर्वंसभि-

* ‘यास्तुदेवाः’—इति अ, घ ।

१— ऐ० भा० १ ४ ०, ते० स० ६ २ २ १ दृष्टव्यम् ।

२— अ० सं० १० ११६ १ दृष्टया ।

३— ‘अन्धोऽन्धस्य शिष्ये’ ज्योतिष्टोमकलहपायै, शिष्ये वा—इति छ ।

४— पा० सू० १ ३ २३ ।

५— पा० सू० १ ३ २३ ।

रित्यादि । आखान्तर प्रसिद्ध^१ पञ्चम गण मुदाहृत्य सोपपन्निक
पराचष्टे— “बृहस्पतिर्विश्वेदेवेरित्यु हैक आङ्गिरिति । तत्रोप-
पत्त्यभिधानम्— “एते च मेव ते विश्वेदेवा ऋ ने चतुर्धा व्यद्रव-
न्नििति । ‘तान् विदुतान्’ परस्पर विश्लिष्टान्, असुरराक्षसाद्याय
मवसर इति नियित्याहुप्राप्ता ॥ १ ॥

“तेऽविदुरिति । स्पष्टम् । ‘असुररक्षमानि वै’ ‘न’ ‘अमु-
ष्यवायु’ अनुगता । एतेर्कुटि मादेशः । ‘विषज्जी वै’ ‘रध्याम’
रध्यतिर्वैश्वगमनकर्मा,^२ यत्र प्राप्ता इत्यर्थः । “उन्त मज्जानामहा
इति । मृगजयोषाद्यपरिज्ञानहर्षद्योतनार्थो ‘हन्त’-शब्दः । “अकर्म-
काश्च”-इति^३ सम्पूर्वस्य ज्ञानातेरात्मनेपदम् । सङ्गता भवेम,
ऐकमत्य प्राप्तवानेत्यर्थः । तदाकार माह— “एकस्य यियै तिष्ठा-
महा इति । “त इन्द्रस्य यिया अतिष्ठन्नेत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

“तस्मादु च न स्था अतीयेरन्नििति । यस्मात् देवाना पर-
विश्लेषात् शत्रूणा मभिभव प्राप्तः, ‘तस्मादु च’ तस्मात् यत्तु
कारणात् ‘स्था’ ज्ञातय परस्पर ‘न अतीयेरन्’ वैमत्येन विश्लेष
न कुर्युः । “अतीरीयद्”^४ । विश्लेषे को दोष इति तत्राह—
“य एषां परस्तरा मिव भवतीति । ‘य’ शत्रु ‘एषां’ विश्लिष्टानां
‘परस्तरा मिव’ अत्यन्तदूरदेशस्थो ‘भवति’, ‘य’ ‘एषान्’ शत्रून्
विश्लिष्टान् ‘अनुष्वैति’ अनुमविशति । तस्मात् ‘दिष्टताम्’ अवकाश-

१— ते० स० ६ २ २ १ इत्यम् ।

२— पा० सू० २ ३ ४५ ।

३— विश० ६ ६ ३ ।

४— पा० सू० २ ३ ०६ ।

५— पा० सू० २ १ २६ ।

प्रदानेन स्वयं मेव 'प्रियं कुर्वन्ति', स्वयं यद् 'विषद्वाः' शत्रुभ्यो
'रन्धन्ति' वशं प्राप्नुवन्ति; 'तस्मात्' 'न च्छतीयेरन्' भेदं न गच्छेयुः।
उक्तार्थस्य कश्चित् पुरुषार्थ नियम विधत्ते— "य यो देवं विदा-
निति । यः कश्चिदेवं वृत्तान्तं देवेषु मनुष्येषु च वृष्टं ज्ञानम्-
'न च्छतीयेते' भेदं न गच्छेत् । अपवा चरैरुत्पादितो ज्ञातिभेद
एवंविदि न प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अत एव 'दिषताम्' अपि 'अप्रियं
करोति' ; तत्प्रवेष्टावकाशस्यावश्यात् । 'न विषद्वाः' 'रन्धन्ति' वशं
याति । 'तस्मात्' विद्वान् 'न च्छतीयेत' ॥ १ ॥

"ते होचुर्धन्तेदं तथा करवामहे, यथा न इदं माप्रदिव
नेवाजयं मरुदितीति । 'यथा' 'न' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'मा
प्रदिवम् एव' युक्तोक्तावस्थित्यवसानम् 'अजर्यम्' । "अजर्यं सद्गतम्"-
इत्यनेन निपात्यते, अविनाशम् 'असत्' भवेत्, 'तथा करवा-
महे' 'इति' उक्तवन्तः ॥ ३ ॥

अनन्तरम्— "ते देवा इति । 'ते देवाः' 'जुष्टाः' प्रियभूतः
'तनुः' सख्यमूर्त्ताः । अथ व्याख्यानम्— "प्रियाणि धामानीति ।
अभिमतानि भोगायतनानि 'बाह्वम्' एकत्र 'समवदद्विरे' विभज्य
स्थापितवन्तः । तस्मिन् काले एव मनुवन्— 'एतेषां' स्थापितेन
शरीरेण 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः' समयातिक्रमकारी 'नामा'
'असत्' विना भवेत् । एतदेव व्याचष्टे— "एतेन विव्यङ्गिति ।
'विव्यङ्' सर्वतो भवेत्, विग्रीष्णो भवन्तित्यर्थः । तच्छब्दार्थं साह-

१— पा० सू० ३. १. १०५ ।

२— 'अविनाश'—इति ह ।

“यो न एतदतिक्रामादिति । ‘एतत्’ सङ्केतकर्म ‘अतिक्रामात्’
अतिशामेत् । “कस्योपद्रष्टुरिति । ‘उपद्रष्टा’ साक्षी, ‘कस्य’ तस्य
पुरस्तादिदं भवेदिति शेषः । एवं प्रथमं सुषण्णस्य तैरेवेदं सुत्तर
मुक्तम्— “तनूनमुरेव शास्त्ररस्येति । तस्यो देहस्य च पातपिता
रक्षको देवः ‘तनूनमा’^१ । अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः, तस्या-
काशः सुषः, तत्पुत्रो वायुरिति सः ‘तनूनमा’ । स च ‘आकरः’ शास्त्रः
सर्वं कर्तुम् । तस्य पुरस्तादित्यर्थः । सः क इति, तं विशिनष्टि—
“यो वा अर्घं पवत इति । ‘योऽयं’ ‘पवते’ गच्छति, वायुरित्यर्थः^२ ।
वाङ्मयस्य वायोः पुरुषचित्तद्रष्टृत्वं कथं घटत इति, तत्राह— “सोऽयं
प्रजानां उपद्रष्टा प्रविष्ट इति । प्रविष्टस्य कथं गोपलभ्यते इति
तत्राह— “ताविमौ माकोदानाविनि । ‘इमौ’ प्रसिद्धौ यौ ‘प्राणो-
दानौ’ ‘मौ’ एव स इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तेऽयं लौकिकवचनं प्रमाणयति— “तस्मादप्यङ्गमनो देवा
मनुष्याज्ज्ञानन्तीति । दूरस्थानां देवानां कथं मनुष्यचित्तपरिज्ञान
मित्याशङ्क्य तद्वारदारिकवेति दर्शयति— “मनसा सङ्कल्पयति,
तत् प्राणमभिपद्यत इत्यादि । प्राणप्रपञ्चयोः परस्परविनाभावान्
मनसा सङ्कल्पितं प्राणं प्राप्नोति । वाङ्मययोरिव शरीरप्रवेष्टेन
प्राणत्वान् “प्राणो वातम्”—इत्युक्तम्^३ । अभिपद्यते सङ्कल्पितार्थ-
विशिष्टः सचेवेति भावः । स च ‘वातः’ सर्वचाप्रतिपत्तगन्तित्वान्

१— सं० भा० १. ४ ० द्रष्टव्यम् । व्याप० श्रौ० सू० १. १. १-१ ।

२— ऐतरेये तन्वाद्यैव वर्जितं तानूयस्वविवर्धनम् (१. ४. ७.) ।

३— इहैव मुक्ते (२२८ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‘देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुषस्य मनः’ वर्तते । पुष्टे पापे वा वर्तते,
त मनतिवृत्त्यैवाचष्ट इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उक्तेऽर्थे मन्त्र प्रमाणयति—“तस्मादेत इति । “मनसा
महन्मयति, तद्वात अपि गच्छतीत्यादि^१ । स्मृतोऽर्थः^२ ॥ ७ ॥

विशेषाभिधानाय पूर्वोक्तं तानूनम अनुवदति—“ते देवा
जुष्टास्तनूरित्यादिना । “तद्देवा इति । ‘तत्’ “एतेन न’ स माना-
सत्”—इत्युक्त मित्यर्थः^३ । ‘अथेतर्हि’ इदानीं अपि । अतिक्रमे बाध
माह—“के हि स्युरिति । यद्यतिक्रमेषु, तर्हि के स्युः । उपपत्ति
माह—“अनृत हि वदेयुरिति । देवस्य मतिश्चाथ अनृतवद्वातात्
कुक्षिता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः । देवानां सत्यवादित्वमित्येवेति
अनृतं हीत्यय दोषः स्यात् । स एव तेषु कुत इत्यत आह—
“एकं ह वै देवा प्रत मिति । सत्यवादफल माह—“तस्मादेवां जित
ममपजय्य मिति । यत् ‘अपजय्य’ चेत्तु मज्जक्यम्,^४ तत् ‘जितम्’
भवति । “तस्माद् धम इति । प्राप्नुवन्तीति ज्ञेयः । अथवा यशो-
रूपा एव भवन्तीत्यर्थः । “एवं ह”—इत्यादिना उक्तार्थप्रमंसा ।

१— वास्येन मनोऽप्यवसहितायाम् (१२ ७. ७) वज्रभिन्नपाठाभिमतः ।

२— अतस्त्वोक्तं पाणिनिमुक्त्वा सञ्जिह्वायाम्—“अस्मा बुद्धा सते-
त्यर्थान् मनो पुष्टे विवक्षया । मन्त्र कायादि माहन्ति स प्रेरयति
माहृतम् । माहृतस्तूरति चरन् मन्त्रं जगयति स्वरम्”—इत्यादि
२. ख १—३ प्रती० । ३— यद्यमो कथ्यो (२२७ ६०) नष्टया ।

४— “सत्यसंहिता वै देवा” इति ये० ब्रा० १. १. ६ ।

५— “सत्य-अयौ शक्यार्थे”—इति पा० सू० ६. १. ८५ ।

“तदेतत् तानूनम निदानेनेति । स्वस्वशरीरसमवदानपूर्वकं शपथ-
कर्म तानूनमम्” । ‘तत्’ इदानीं मनुष्ठेयमानं ‘तानूनमम्’ आन्ध-
ग्रहस्त्यर्शनात्मकं कथं मेतद् भवेत् ? तत्राह— ‘निदानेन’ कारणे-
नेत्यर्थः ॥ ८ ॥

निदानं मेव दृश्यति— ‘ते देवा’ इत्यादिना । ‘देवा’ आत्मानि
गृह्णाना एव स्मृतशूरपि आग्नेन ‘साह्यं’ ‘समवददिरे’, अतः
इदानीन्तनैरपि तानूनमं मेव समवदातव्यं मित्यनुमीयते ॥

प्रवृत्तात् किञ्चित् सुवचार्थं माह— “तस्माद् न न सर्वेणैवेति ।
‘सर्वेण’ बहुजनेन सह ‘समवसति’ शपथपूर्वकं समस्य ‘न’ कुर्यात् ।
तद्गोचं माह— ‘नेनो जुष्टास्त्य इति । ‘ने’ मम ‘जुष्टा’ अत्यन्तं
प्रियभृता ‘तन्’ प्रियधामभृता सर्वे चाकं ‘नेत्’ समभववाचान्
नैव सङ्गता भवेयुरिति । ‘नेत्’ परिभये । ‘अभवपूर्वदितिसिद्धिः’ ।
“अथापि नेत्येव इदित्येतेन सव्युच्यते परिभये”—इति हि
निवृत्तम् । ‘येनो न’ येनापि स्वस्तु सह अव्यक्तत्वात् ‘अभवेद्यात्’
तस्मै द्रोहं न कुर्यात् । तथाच लौकिका अपि ‘इदम्’ ‘आह्वयः’ ।
किम् ? इति, ‘सतानूनमिणे’ सम्भूय शपथकारिणे ‘न द्रोधयन्
इति’ द्रोहो न कर्तव्य इति । “कुधद्रुहेर्व्यादिना चतुर्थी” ॥ ९ ॥

अथ तानूनमार्थं भाष्यग्रहणं समन्तकं विधत्ते— “अथातो
गृह्णात्येवापतये त्वा परिपतय इति” । अत्र गृह्णामीत्यन्तं एको

१— ‘परस्परसत्याय शपथरूपं भाष्यसार्जनम्’ खे०दा० १ ४ ७ सा०भा० ।

२— पा० सू० २ ४ ७ ।

३— निवृ० १ ९ ६ ।

४— पा० सू० १ ४ २७ ।

५— का० श्रौ० सू० ८ १ १८ ।

मन्त्र^१ । “तनूनग्रे शाकरायेति द्वितीयः^२ । शकन ओजिष्ठा-
येति तृतीयः^३ । अग्निन् पक्षे ‘गृह्णामि’-इत्यस्य सुत्तरयोरपि
मन्त्रयोरनुषङ्ग्यते । तत्र सुवेण सर्वस्य भौवान्धस्यैकवारं यज्ञणम्,
श्याव्याः सुवेण विधेयणम् । अथवा “तनूनग्रे शाकराय”-“शकन
ओजिष्ठाय”-इत्येतौ पूर्वमन्त्रगोचरौ, तथा सत्येक एव मन्त्रः” ॥

अथ मन्त्राणाम्—“अथैत आम्भान्येव गृह्णाना जूष्ठास्तनूरिति ।
प्रत्येक माज्ययज्ञस्य अतन्नात् सर्वे गृहीतुः । तथा च कात्यायनः—
“भौवं अतप्रदाने गृह्णात्यापतच इति, द्विष श्याव्याः सुवेण तनूनग्रे
शाकरायेति शकन ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वेषु साकाङ्गत्वात्,
पूर्वगोचरौ वीक्षरौ, प्रतिपुरुष च यज्ञे माज्यानि गृह्णाना इति
सुतेः”-इति^४ ॥

मन्त्रस्याथ मर्षः—‘आपतये’ आ अभिमुख्य पतय्यागच्छतीति
‘आपतिः’, परिपततीति ‘परिपतिः’ वायुः, आज्य^५ । त्वा तस्मै
‘गृह्णामि’ ॥ १० ॥

“तनूनग्र इति । उक्त्यर्थौ तनूनग्रशाकरग्रज्यौ^६ । ‘शकने’ सर्वेषु
शक्याय, ‘ओजिष्ठाय’ अतिशयेन वक्ष्यते । “यो वा अथ पवते”-
इत्यादि मन्त्राण्यस्य ॥ ११, १२ ॥

१— वा० ख० ५. ५. १ ।

२— वा० ख० ५. ५. २ ।

३— वा० ख० ५. ५. ३ ।

४— वा० ख० ५. ५. (१-२-३=) १ ।

५— का० औ० सू० ८. १. १८-२३ ।

६— इत्येव श्याव्यं तनूनग्रस्यैव भवति (का० औ० सू० ८. १. २४.) ।

७— प्रस्ताव (५ का० भा०, २१४ ए०) मध्यमम् ।

गृहीतस्थान्त्वस्य सर्वैरवमर्शनं निधत्ते—“अथातः समवमृशन्त्ये-
वेति^१ । स्वर्गकाले देवैः कृतं मन्यसद्देतं दर्शयति—“एतद् दे-
वेया भूय समामिर इति । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं ‘भूयः समामिरे’
पूर्वोक्तपदेन मन्तरेण पुनस्तद्गता अभवन् । “अम गत्यादिपु^२ ।
‘य.’ ‘नः’ अस्माकं मध्ये ‘एतन्’ ‘अतिक्रामात्’ अतिक्रामेत्, ‘म’
‘इत्य’ देवभूत एव सन् ‘अमुषा’ अन्यथा प्रकारेण ‘असत्’ देव-
भावाद् विनश्येदित्यर्थः । न केवलं देवानां शेषाश्च सहेतः,
किन्त्विदानीन्तनानुष्टादृषा मित्याह—“तयो एवैत इति ॥ ११ ॥

‘ते समवमृशन्तीति । अवमर्शेनमन्तस्याय मर्षः^३ । हे आण्ड्य ।
तत् पूर्वापरैः ‘अनाष्टष्टम्’ आधर्षं समाप्तं भवति । तथा अनाधर्ष-
णीयं मण्यति । ‘देवानाम्’ ‘ओज’ वस्त्ररूपं भस्मि । ‘अनभिग्रप्ति’
निन्दकरहितम् । कर्त्तरि क्तिच्^४ । न केवलं ताकुगेव, किन्तु
‘अभिग्रप्तिषाः’ । लिङ्गव्यत्यय^५ । अभिग्रप्तेर्निन्दायाः भक्ताशात् पाठ-
असि । ‘अनभिग्रप्त्यन्यम्’ अहिंसम् । कृत्यार्थं केन्-प्रत्ययो नकारोप-
जनो यस्य^६ । अथवा अनभिग्रप्तस्य स्मृतिः प्रदायतेन समन्ध्यति ।
यत एव महानुभावः सम, ‘अञ्जया’ प्रणयेन, मुख्यया वृत्त्या ‘सत्य’
व्यपार्यस्वरूपम् ‘उपगेषम्’ उपगच्छेयम् । “गाद् गती”-इत्यस्य^७

१— का० औ० सू० ८. १. २४ ।

२— मय० य० ४६४ या० ।

३— या० स० ३. ५. २ ।

४— या० सू० १. २. १०४ ।

५— या० सू० ३. १. ८५ ।

६— पर० सू० ३. ४. १४ ।

७— आ० या० ६५० या० ।

“खित्तं लेट्^१”, “खित्तं लेट्”-इति^२ सिप्लं च । तेन सत्यं
‘खित्ते’ सुष्ठु प्राप्ती ‘मा’ माम् ‘अधा.’ धारय ॥

मन्त्र विभक्त्य व्याचष्टे— “अनाष्टया हि देवा आसन्ननाष्टया
इति” । पूर्वं कैरव्यनाष्टया अपि देवाः परस्परपरामर्शधर्मविषया
अपि सन्तः, पश्चात् सद्धेतुपूर्वकेशव्यवहारेण स्वपरीराध्यवसायः
पुनः ‘अनाष्टयाः आसन्’, अतस्तु मनाष्टयानां पुनरनाध्यवसायत्वात्
तद्रूप मसि । “सह सन्तः”—इत्यादि पदस्य मनाष्टयत्वे हेतुत्वेन
निर्दिष्टम् । ‘सह सन्तः’ परस्परैकमन्त्रेण वर्त्तमानाः, तथा ‘समानं
वदन्तः’ पदेको ब्रूते, तदन्वेष्यनुकुर्वन्तः, ‘समानम्’ एकमेव कार्यं
मनसि ‘द्विभाषाः’ धारयमाणाः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह—
“देवानां मोज इति । ओजोऽरूपाणां प्रियधाया माव्ये स्थापनात् ।
अभिग्राह्यादिपदस्यैकतात्पर्यता माह— “सर्वा हि देवा
अभिग्राहिं तीर्णा इति । ‘मत्तं मुपगेषम्’-इत्येतस्य सत्यप्राप्ते
प्रतिष्ठाप्यत्वेन वागात्मकत्वात् ‘मत्तं वदामि’-इत्येकरूपा सत्य-
प्राप्तिरुक्ता । तदेव मत्तं ‘मेदम्’-इत्यत्र ‘इद्’-शब्देन निर्दिष्टम् ।
‘खित्ते मा धाः’-इत्यत्र ‘खित्ति’-शब्दार्थं माह— “खित्ते हि तद्देवा
इति । सुष्ठु प्राप्तव्यं वितम्, तदत्र सत्यमेव वदामीति प्रतिष्ठापूर्वकं
तदनुष्ठानमेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तान्मन्त्रं माव्यं सर्वैः स्मृष्टं मपि सत् यजमानायैव दातव्यं मिति^३

१— पा० सू० १०. १० ।

२— पा० सू० १०. १०. १० ।

३— तेनितोवशाद्विज्ञाया मध्येन मन्त्रो व्याख्यात (१०. १०. १०) ।

४— पा० सू० १०. १०. १० ।

विधातु माह—“अथ यास्तद्देवा इति । इन्द्रशब्दस्य विवक्षित
 मर्थं माह—“एष वा इन्द्रो य एष तपतीति । इन्द्रेणै-
 तन्माप्तौ कोऽतिशयोक्त्यर्थ इति तत्राह—“न ह वा एष इति ।
 तापकतया, न ततापेत्यर्थं, ‘यथा ह एव’ ‘इदम्’ इदानीं परि-
 दृश्यमानं तपनम् । तर्हि कथं माह ? ‘कृण्वन् एव’ कृण्वन् रूपं नैव
 ‘शाम’ । तस्मात् ‘तेनैव’ ताम्रमृगज्यस्त्रीकारणनिमित्तैव ‘वीर्येण’
 दुर्द्धर्षं सन् ‘तपति’ इत्यर्थः । “तस्माद् यदि बहव इत्यादि,
 प्रकृतपर्यवसानवाक्यं स्पष्टम् । ‘अभ्युत्थिष्य’ उपरि तदाख्यं मासिष्य ।
 “स हि तेषां मित्रभाजनं भवतीति । ‘इन्द्रभाजनम्’ इन्द्रस्यानीयम् ।
 पालस्यं साम्येऽपि गृहपतित्वेन वरणेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम् । “यद्यु
 दक्षिणावतेति । यदि तु दक्षिणायुक्तेनैकाहादिना सोमयागेन
 दीक्षेतेत्यर्थः । स्पष्टं मन्यन् ॥ १५ ॥

यज्ञमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवैः कृतं साममूलं
 मित्याह—“अथ यास्तद्देवा इति । ‘तत्’ अवत्तं ‘साङ्गं’ ‘सञ्ज्ञे’ ।
 तदाज्येन घ्राकं प्रणिष्टं शरीरकदम्बकं सहतं नेकं मभूत्,
 ‘तत्’ सामाभवत् । देवानां मत्वेनोत्पन्नत्वात् ‘सत्यं देवजं’ च
 ‘शाम’ ॥ १६ ॥ ३ [४ २] ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

साध्यन्दिनव्रतपञ्चाङ्गणमाद्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—तत् ताम्रमृगज्यम् ‘पल्लवज्ञा निदधत्तपिषायाऽन्त्ययेव’—इति का०
 श्री० छ० ८ २१ । ‘पल्लवज्ञा’=कम्ययित्वा—इति तदन्तौ या० २० ।

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्टा* । तान्समुदविन्दते तानू-
नत्रैः सुमशाम्यंस्तु ऽएतस्य प्रायश्चित्ति मैच्छन् युदन्यो-
ऽन्यं पाप मुवदन्नाह पुरावभृथात् पुनर्दोष्टा मवा-
कल्पयंस्तु ऽएता मवान्तरां दोष्टा मपश्यन्† ॥ १ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । तुपो वा ऽग्नि-
स्तुपो दोष्टा तुदवान्तरां दोष्टा मुपायंस्तद्युदवान्तरां
दोष्टा मुपायंस्तस्मादवान्तरदोष्टा सन्तरा मङ्गुलीरुचन्त
सन्तरां मेखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्सती पुर्यस्यन्त
तुथो ऽयुवैषु एतद्यदुतः प्राचीन मवत्यं वा करोत्यवत्यं
वा वृदति तुस्यैवैतन्प्रायश्चित्तिं कुरुते‡ ॥ २ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्ते । तुपो वा ऽग्नि-
स्तुपो दोष्टा तुदवान्तरां दोष्टा मुपैति सन्तरा मङ्गुली-
रुचन्ते सन्तरां मेखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्सती पुर्य-
स्यन्ते प्रजा मु द्वैव तुदेवा उपायुन्§ ॥ ३ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । अग्निर्व्युं मिथुनुस्य
कर्तुं प्रजनयिता तुप्रजा मुपायन्तसन्तरा मङ्गुली-

* “इष्टा”-इति ग, घ ।

† “मपश्यन्”-इति ग, घ ।

‡ “कुरुते”-इति स, “कुरुते”-इति ग, घ ।

§ “उपायन्”-इति ग, घ ।

राञ्चन्त सन्तरां मेखलां तुम्राजा मात्मन्कुर्वन्त तथो
ऽएवैषु एतुम्राजा मेवोपैति* ॥ ४ ॥

सोऽग्निर्नैव त्वुचं विपुल्यङ्गयते । अग्निर्व्युं मिथुनस्य
कर्तुं प्रजनयिता तुम्राजा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते
सन्तरां मेखलां तुम्राजा मात्मन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवाना मु इ स्र दीक्षितानाम् । शुः समिहारो वा
स्वाध्यायं वा विसृज्यते† तु इ स्मेतरस्यैवेतरः रूपेण-
तरस्येतर मसुररक्षसानि जिघाःसन्ति ते इ पापं व्युदन्त
उपसमेयुरिति वै मां त्व मुचिकीर्षोरिति माजिघाःसौ-
रित्यग्निर्हैव तथ्या नान्य मुवादाग्निं तथ्या नान्यः‡ ॥ ६ ॥

ते घोचुः । अपीत्यन्त्वा॥ मग्नेऽवादिपूश्ऽरिति नैवाहु
मन्यं न मा मन्य द्रुति॥ ॥ ७ ॥

तेऽविदुः । अयं वै नो विरक्षस्तमोऽस्यैव रूपु मसाम
तेन रुक्षाःस्यतिमोदयामहे तेन स्वर्गं लोकः सुमशु-
विष्यामहे ऽद्रुति तेऽग्नेरेव रूपु मभवन्तेन रुक्षाःस्यत्यु-
मुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकः सुमाशुवत॥ तथो ऽएवैषु

* “मेवोपैति”—इति अ, घ ।

† “विसृज्यते”—इति अ, घ, सायणसम्मतोऽर्थ पाठ इति आत् दृ० देवद ।

‡ “नान्य”—इति अ, घ ।

§ “मुवादिपूश्”—इति क, छ ।

॥ “द्रुति”—इति अ, घ । ॥ “सुमाशुवत”—इति अ वृद्धो दृ० देवदेव ।

एतदग्नेरेव रूपं भवति तेन रुक्षाः स्यतिमुच्यते तेन
स्वर्गं लोकं समञ्जते स वे समिध मेवाभ्यादधद्वान्तर-
दौक्षा मुपैति ॥ ८ ॥

सु समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रतपास्वु व्रतपा
इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाह्वामे व्रतपास्वु
व्रतपा इति या तुव तनूरियः सा मुयि यो मुम तनू-
रेपा सा त्वयि । सहु नो व्रतपते व्रतानूति तुदग्निना
त्वचं त्विपुस्त्यज्यतेऽनु मे दौक्षां दौक्षापतिर्मुन्यता मुनु
तपस्तपस्यतिरिति तुदवान्तरां दौक्षा मुपैति सन्तरा
मङ्गुलोरुचते सन्तरां मुखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्*
सतीं पुर्यस्यते ॥ ९ ॥

अथैन मुतो मुदन्तीभिरुपचरन्ति । तुपो वा ऽधमि-
स्तुपो मुदन्त्यस्तस्मादेनं मुदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मुदन्तीरुपस्पृश्याः । राजान माप्याययन्ति
तथामुदन्तीरुपस्पृश्या राजान माप्याययन्ति ऋजो वा
आज्यः रेतः सोमो नेहुज्जेषाज्येन रेतः सोमः हिनुसा-
मेति तुस्मान्मुदन्तीरुपस्पृश्या राजान माप्याययन्ति ॥ ११ ॥

तुदाहुः । युस्मा ऽस्तुदाप्यायनं क्रियुत ऽधातिष्यः

* “युर्वक्ता मेवैतुत्”-इति ग, घ ।

† “मुदन्तीभिरुपस्पृश्या”-इति ग, घ ।

सोमाय तु मेवाग्र* आष्याययेयुरुथावान्तरदोक्षा मुध
तानूनग्राणौति तदु तथा नु कुर्याद्यज्ञस्य वा एव
कर्माहु वा एनान्समदविन्दते सःशमु मेव पूर्व
मुपायन्नुथावान्तरदोक्षा मुथाप्यायनम् ॥ १२ ॥

तद्यदाप्याययन्ति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो
बृचो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छुरीरं युङ्गिरुयो यदु-
श्मानस्तु देपोऽशानाना मौषधिर्जायत इति ह साह
येतुकेतुरौदालकिस्तु मेतुदाहृत्याभिपुष्वन्ति तां
दोक्षोपसुह्निस्तानूनपक्षैराप्यायनेन सोमं कुर्वन्तौति
तयो एवैना मेपु एतुदोक्षोपसुह्निस्तानूनपक्षैराप्यायनेन
सोमं करोति ॥ १३ ॥

मुधु सारघ मिति धा आहुः । यज्ञो ह वै मुधु सारघ
मुधैत एव सुरुघो मधुकृतो युहत्विजस्तद्यथा मुधु मधु-
हृत आष्याययेयुरेव मेवैतद्यज्ञ आष्याययन्ति ॥ १४ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं
जितित्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरभ्यारोह्युः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुमं धीत्वा युथा मुधु मधुकृतो
निहुयेयुर्विदुः यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ
यदेनेनायोपयंस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ १५ ॥

* "त मेवाग्र"-इति, "त मेवाग्र"-इति चेतौ दा०-वेबरपृ० ।

तदा ऽऋषीणां मनुश्रुतमाप्त । ते यज्ञं सुमभरन्
युधायं यज्ञं सुमभृत एवं वा ऽऋषु यज्ञं सुमभरति यो
द्वीक्षते व्याग्वै यज्ञस्तद्युदेवाध यज्ञस्य निर्द्दितं यद्विदुग्धं
तदेवैतत्पुनराध्याययति ॥ १६ ॥

ते वै युद्धं भूत्वाध्याययन्ति । यद् वा ऽऋतुव ऋतुव
एवैतद्भूत्वाध्याययन्ति ॥ १७ ॥

त ऽत्राध्याययन्ति । अश्वशुरश्शुष्टे देव सोमाध्यायता
मिति तदस्याश्वं मश्वं मेवाध्याययन्तीन्द्रायैकधनविद
ऽऽतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहुन्द्रायैत्येकधन-
विद ऽहुतिं शतं शतं ह स्म वा ऽऋषु देवान् प्रत्येकैक
एवाश्वुरेकधनानुध्यायते दृश दश वा तुभ्य मिन्द्र
ध्यायता मा त्व मिन्द्राय ध्यायस्वेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता
सा यैव यज्ञस्य देवता ता मेवैतदाध्याययत्वा त्व
मिन्द्राय ध्यायस्वेति तदेतस्मिन्नाध्यायनं दधात्याध्याय-
यास्मान्सखीन्तसन्वा मेधयेति स युत्सुनोति तत्तुदाह
युत्सन्वेत्युय युदनुद्रुते तुदु तुदाह युन्मेधयेति स्वस्ति ते
देव सोमसुत्वा मशीयेत्येका वा ऽऋतेषा माशीर्भवत्यु-
त्विजा च युजमानस्य च यज्ञस्योदुचं गच्छेमेति यज्ञ
स्योदुच गच्छानौत्येवैतुदाह ॥ १८ ॥

अथ प्रस्तरे निह्वते । उत्तरतु उपचारो वै यज्ञोऽथै-
तद् दक्षिणेना^{*} न्वित्याध्याययन्त्यग्निर्वै यज्ञस्तद्यज्ञं पृष्ठतुः
कुर्वते । तन्मिथ्याकुर्वन्ति देवेभ्य आहश्च्यन्ते यज्ञो वै
प्रस्तरस्तद्यज्ञं पुनरारभन्ते तस्यो हैपा प्रायचित्तिस्तथो
हैपा मेतन्म मिथ्याकृतं भवति नु देवेभ्य आहश्च्यन्ते
तस्मात् प्रस्तरे निह्वते ॥ १८ ॥

तुदाह । अक्ते निह्ववीराधनुनक्ताः[†] इत्युनक्ते द्वेव
निह्ववीरानुप्रहुरखुः[‡] क्षेवाक्तस्य ॥ २० ॥

ते निह्वते । शुष्टा रायुः प्रेये भुगाय ऽक्तु नृतवा-
दिभ्य इति सत्युः सत्यषादिभ्य इत्येवैतुदाह नुमो द्यावा-
पृथिवीभ्या मिति तुदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्वते
ययोरिदं सुर्वं मुधि[§] ॥ २१ ॥

अथा ह समुल्लुप्य प्रस्तरम्[॥] । अग्नीन्मुदन्त्यापाः[॥]
इति मुदन्तीत्यग्नीदाह ताभिरेह्येत्युपर्युपर्यग्नि मति-
हुरति स युनानुप्रहुरत्येतेन ह्युत कर्ध्वान्युहानि
प्रचरिष्यन् भवत्युथ युदुपर्युपर्यग्नि मतिहुरति तुदेवा-
स्यानुप्रहृतभाजनं[॥] भवति तु मग्नीधे प्रयच्छति तु मग्नी-
न्निदधाति ॥ २२ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

* 'दक्षिणेना'-इति म, घ ।

† "कुर्वन्ति"-इति म, घ ।

‡ 'मुधि'-इति म, घ ।

§ 'प्रस्तरम्'-इति म, घ ।

॥ "दन्त्यापाः"-इति म, घ ।

श्रवान्तरदीक्षां विधातु माह—“आतिथ्येन वै देवा इष्टा
 तानिति । ‘ते’ ‘एतस्य’ तानूनग्रस्य अपचात्मकस्य दोषपरिहाराय ।
 तानूनग्रस्य निन्दितत्वं माह—“इदन्वोऽस्यं घाप मवदन्निति ।
 “घापं घदानि”, मेद् नतिकमिषम्”—इत्येवं रूप मित्यर्थः । “गाह
 पुरेत्यनेन दोषपरिहारोपाय उक्तः । स्त्रीकृताया दीक्षाया अक्षय्य-
 पर्यन्तानुवर्तने सति प्राग्यतस्य पापवदनस्य परिहारो भवति, सा
 चातुदन्तिर्न तैः कृतेत्यर्थः; मध्ये दीक्षापरित्यागादिति भावः ।
 यदा स्त्रीकृताया दीक्षाया इदानीं मध्यपरित्यागात् तन्मध्ये
 मृतनां ‘दीक्षा’ ‘पुनः’ ‘न’ ‘अवाकल्पयन्’, किन्तु प्रकृतदीक्षाया
 अविरोधिनीम् ‘श्रवान्तरदीक्षाम्’ ‘अपगन्’ ॥ १ ॥

श्रवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते—“तेऽग्निवै त्वच मिति ।
 ‘विपश्चाङ्गयन्त’ विविधं ‘परि’ परितः ‘आङ्गयन्त’ अवेष्टयन्;
 अग्निं मेव त्वच मकुर्वन्मित्यर्थः । अग्नेस्तस्यावे कः समन्व इति,
 तपोच्यते—“तपो वा अग्निरिति । तपनसाधनत्वात् अग्निः ‘तपः’;
 ‘दीक्षा’ तु क्लेशात्मकत्वादेव ‘तपः’ । श्रवान्तरदीक्षां नामनिर्वचनेन
 प्रपञ्चति—“तद्यदश्वान्तरा मिति । “यन्तरा मित्यादि । ‘यन्तरा
 माश्वन्त’ अतिप्रवेन संबधित्वा अङ्गुलीरकुर्वन् । तथा ‘मेखक्षाम्’
 अपि पूर्वां शिथिलवद्धा पुनः सलङ्गा मकुर्वन् । तदेवाह—“पर्यक्षा
 मेवेति । ‘पर्यक्षा मेव’ परितः चिन्ता मेव । अत मर्हतीति ‘ब्रह्मम्’,
 तद्विरोधि ‘अश्रव्यम्’ । ‘तस्य’ ‘एतत्’ श्रवान्तरदीक्षास्यं -कर्म
 ‘प्रायश्चित्तम्’, तस्य पापस्य निर्हरण मित्यर्थः ॥ २ ॥

पदर्थं माख्यायिकामुखेनावान्तरदीप्तोक्ता, त मिदानीं विधत्ते—
 “सोऽग्निर्नैवेति । ‘स.’ यजमानः । अष्टं पूर्ववत् । अवान्तरदीप्ता
 प्रजामाधनत्वेन प्रजयति— “प्रजा सु वैवेत्यादिना ॥ १ ॥

“तेऽग्निर्नैव त्वच मिति । “अग्निर्वै मिपुनस्य कर्त्तॄति ।
 यधुवरयोर्धुम्मीभावस्याग्निवत्पेचत्वात् मिपुनकर्त्ताग्निरुच्यते । सा
 ममिह्नुः ‘वै’-शब्देनोक्ता । अग्निर्नपैतयोः शुक्रजोऽपितरूपेण परि-
 णामस्य, पुनस्य देहाकारेण परिणामस्य चाभ्यधीनत्वात् ‘प्रजनयिता’ ।
 अथवा कथम् ‘अग्निर्मिपुनस्य कर्त्ता’? यतोऽसौ ‘मिपुनस्य प्रजन-
 यिता’ इति व्याख्यानस्यास्येयभावो द्रष्टव्यः । देवानां प्रजार्थत्वं
 सुक्ता, इदानीन्तनयजमानस्यापि तदर्थत्वं माह— “तयो एवैष
 एतत् प्रजा मेवोपैतौति । ‘एतत्’ एतया अवान्तरदीप्त्या ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवान्तरदीप्तादपेण समिदाधानं निधास्यते, तद्वन्मे “या
 तनूरियं सा मयि”—इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोद्गतत्वेनाख्यायिका
 माह— “देवानां सु इ सा दीक्षितानां मित्रादिना । ‘समिह्वारो
 वा’ समिधं हरतीति ‘समिह्वार’ । “हरतेरनुद्यमने च”—
 इत्यनुद्यमन इति पर्युदासात् तादृशोद्यमनस्य समिधत्वात् सामा-
 न्येन प्राप्तं “कर्मणश्च”—इत्यण् । “स्वाध्याय वा विसृजत इति ।
 ‘विसृजते’ गोचारयति^१ कश्चित् । ‘त इ’ समिदाह्वारं वा
 अग्निं वा भस्मोत्सृष्टारम् । उत्पलचणं नेतत् । अग्निर्जा मध्ये यं

१— पा० सू० ३ २ ८ ।

२— पा० सू० ३ १ १ ।

३— ‘उपचारयति’-इति क् ।

कश्चिन्न व्याप्तम्, तम् । 'इतरम् इतरस्य रूपेण'—'इतरम् इतरस्य रूपेण'— समिदाहर्तृरूपेण प्रवचनकर्त्तारम्, प्रवचनकर्त्तृरूपेण समिदाहर्तार मित्यर्थः । एवम् 'असुररक्षसाणि' असुराश्च रक्षांश्च 'जिघांषन्ति' श्नु मिक्षन्ति । तथा घति देवाः 'इति' खलु 'मां त्वम्' 'अचिकीर्षीः' कर्त्तुं मैष्णः 'इति' । 'मा' मां 'अजिघांषीः' श्नु मैष्णः 'इति' । 'पापं वदन्' 'उपममेयुः' अन्योऽन्यं प्राप्नुवन्ति । किं मग्निरपि तादृम्बिषयापन्नः ? नेत्याह— "अग्निर्देव तथा नान्य मिति । 'उवाद्' उद्धितवान् ॥ ६ ॥

'ते होचुरिति । 'ते' असुरेरभिभूता देवाः । 'अग्ने !' 'ता मपि 'इत्यम्' अनेन प्रकारेण किम् 'अवादिषुः' । प्रश्ने मुक्तिः । तस्योत्तरम्— 'नैवाह मन्यम्, न मा मन्य' वा अवादीदित्यग्निः प्रत्युवाच ॥ ७ ॥

'तेऽविदुरिति । 'अथम्' अग्नि 'न' अस्माकं मध्ये 'विरच-साम' विरचो यस्मान् च विरचा, अतिप्रवेण विरचा 'विरच-सामः' । "अथैव रूप मसाम"—इत्यादि । स्पष्टम् । यद्यपि मेखला-कृष्णाग्नि-धारणादिक मपि दीक्षाङ्गम्, तथाप्यवान्तरदीक्षाया समिदाधानस्य मुख्यत्वात् "समिध सेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षा मुपे-तीत्युक्तम् ॥ ८ ॥

"स समिध भ्यादधातीति । "अग्ने व्रतपा इत्यादि, समिदाधानमन्त्र । ते 'व्रतपा अग्ने' 'ने' तसि व्रतस्य पातरि

१— 'जिघांषी'—इति क ।

२— पा० सू० ८ २, १०० ।

३— का० खौ० सू० ८ २, ३ क ।

४— पा० ख० सू० ६, १२ ।

मति, अहं 'प्रतपाः' प्रतप्य प्राप्तयिता, भूयास मित्यर्थः । सप्तम्याः प्रे-यादेशः^१ । अथवा 'प्रतपाः' भवति 'ते' लम् । "अग्निर्हि देवानां प्रतपतिः"—इत्यत्र 'हि'-शब्देन "तु मग्ने प्रतपा अग्नि देव आ मर्त्येषु"—इत्यादि^२ सुत्यन्तरप्रसिद्धिर्घोष्यते । 'वा तव' तेजोमयी 'तनूः' अस्ति, 'या' 'इयं' ममापि भवतु, तथा 'या मम' इत्येतद् व्याख्येयम् । हे 'प्रतपते' अग्ने । 'भौ' आवां 'यद्' 'प्रतपानि', चरित्याव इति प्रेषः । 'तत्' तेन तनूविनिमयेन सम्प्रगतेन । "अतु मे दीशाम्"—इति सम्प्रभागे^३ 'दीशा'-शब्दस्यवशात् तन्मन्त्रभागपाठे-नावान्तरदीशां प्राप्तवान् भवति ॥

दीशाङ्गत्यन्तरं पुनरङ्गुल्यादिसमञ्जनस्त्राभिधानात् आदौ दीशाङ्गतिः कर्तव्या, पश्चात् समञ्जन मिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ८ ॥

अथ यद्ययजमानस्त तत्तन्मदन्तीभिः कर्तव्य मिति विधत्ते— "अथैनं जगो मदन्तीभिरिति" । 'एवं' योमं यजमान वा । तप्ता आपो 'गदन्त्यः' । अग्नेर्मदन्तीनाञ्च सन्तापकत्वात् तपोरूप-मम् ॥ १० ॥

मदन्त्युपसर्गपूर्वकं राजाप्यायनं विधत्ते— "अथ मदन्तीभि-रुपसृज्य राजान मिति"^४ । "वज्रो वा आज्य मिति । "हृतं वै देवा

१— पा० सू० ७. १. ३६ ।

२— वा० सू० ४. १. १६ ।

३— वा० सू० १. ६. २ । तैत्तिरीयब्रह्मसमते मन्त्रान्तरं अथ, यजमान मितं वाचयति । तै० सू० १. ५. १० वा० भा० दृष्टव्यम् ।

४— वा० सू० ५. २. ४ ख ।

५— वा० सू० ५. २. ६ ।

वञ्च हत्वा सोमं मत्नन्-इति^१ श्रुतेरान्वयस्य वञ्चनम् । सोमस्य सर्वोपभ्यनुपवेगान्, रेतस्यौषधिजन्यत्वात्^२ रेतस्त्व सोमस्य । अथवा “यस्यस्या भाजतावाप पुरुषवचसो भवन्ति”-इति^३ आहुतिरूपस्य सोमस्य क्रमेण रेतोरूपेण परिणामात् रेतस्त्वम् ॥ ११ ॥

अनुष्ठेयपदार्थक्रमविवक्षे किञ्चिद् मन्त्रवादिनयोश्च मुद्गावयन्ति-
तदाहुयंस्मा एतदाप्यायनं कियत् इति । ‘यस्मै सोमाय एतत्
आतिष्य क्षियते’, ‘त मेव’ ‘अये’ आप्यायनादिभिः सक्तुं युक्तम् ।
सोमसम्बन्धाभिप्रायेण चोद्य उद्गाविते धागधमन्त्रेण परिहरति-
“यज्ञस्य वा एव कर्मेति । एवमकारक्रमविशिष्टं कर्मजातं यज्ञस्य सक्तु
कियत् इत्यर्थः । ‘अध’ सक्तु ‘एमान्’ ‘ममत्’ कस्मै ‘अविन्दत्’
आप्नोत् । ‘ते’ च देवा ‘पूर्वं सद्यम मेवोपायन्’ कलहोपग्रमनरूप
तानूनञ्च ते हतवन्त इत्यर्थः । “अपायान्तरदोषा मिति । ग्रथप-
जनितदोषपरिहाराय अथन्तर मेव अवान्तरदोषा कार्या । अत
परिशेषादाप्यायनस्यान्ते निवृत्तिरिति ॥ १२ ॥

“तद्यदाप्याययन्तीति । आप्यायनं यज्ञवृत्ति- “देवो वा इति ।
सोमस्य देवत्वं समर्थयते- ‘दिवि ह्येति । अस्मैवे सोमस्य,
सोमस्याप्यायने किं मायाव मित्याह- “वृषो वा इत्यादि ।
तद्वेद्व्यातकोत्पत्त्यर्थं हुतलोद्गर्भोत्पन्नसोमशेषस्य वृषलोत्पत्तेः सोमस्य
वृत्तत्वं । ‘तस्य’ इष्टेन हतस्य वृषस्य ‘अरीर’ ‘गिरयोऽभ्याम’

१- छे० य० ६ २ २ ० । इत्याप्तुधरत्र ॥ ४ ६ दृष्टव्यम् ।

२- ‘रेतस्यौषधिसाररूपत्वात्’-इति ४ ।

३- हा० भा० ० ८ १ । इहोपगिष्टावाह्येना कथा १४ ८ १ ।

वाभवन् । सोमाख्य वस्त्रेव सोमशरीरभूतेषु गिर्यादियु वर्तते,
 'तत् एष' अग्रनाख्या^१ 'ओषधि' 'जायते',—'इति' एव 'श्वेतकेतु
 औद्दालकि' आह^२ सः । अतः 'ता मेघ' निरावुत्पत्त्या मेव इदा-
 भीन्तना यजमाना 'अभिमुखन्ति', न चाद्यात् सोमम् । अतः
 'ताम्' ओषधि दीक्षादिभिः संस्कारैः चाद्यात् 'सोम कुर्वन्ति' ।
 "तथो एवैना मेघ इत्यादि ॥ १२ ॥

अविग्यजमानकर्तृक आषाढन सारघमधुकल्पनया^३ प्रशंसति—
 "तधु सारघ मिति^४ वा आहुरित्यादिना ॥ १३ ॥

एतदेवाषाढन^५ शतमारनपरिहारात्मना प्रशंसति— "यज्ञेन वै
 देवा इमा जिति जिगुरित्यादिना, "यदेवाच यज्ञस्य निर्द्दोत
 यद्विदुग्ध तदेवैतत् सुनराषाढयन्तीत्यन्तेन । एतदमरुद् व्याख्या-
 तम् ॥ १४, १५ ॥

"ति वै बहू भूताषाढयन्तीति । स्पष्टम् ॥ १० ॥

"त आषाढयन्तीति । आषाढनमन्त्रस्य प्रथमभाग आहटे—
 "अगुरुरहटे देवेत्यादि^६ । यथाषाढयने सोमस्य सर्वोऽंशनांषा-
 यते, तथापि मन्त्रे 'अगुरुरह' इति वीक्ष्यभिधानधामर्त्येनैव प्रत्यक्ष
 आषाढयन्तो भवन्तीत्यर्थः । "इन्द्रायैकधनविद् इति । अनेन्द्र-
 मन्त्रतात्पर्यं नाह— "इन्द्रो वै यज्ञस्येति । "एकधनानांषाढयते इम-

१— दूषावास्या (' जग्रवास्या ')—इति ह ।

२, ३— ह पुनश्चोपनिषदादिह सारघमधुकल्पनी ।

४— तै० स० २ २ ८ इत्ययम् ।

५— ता० स० ५ ० १ ।

दश वेति । एक एव सोमादिरूपो हविःपदार्थ एव^१ धनं देशं, ते देवा एकधनाः, तान् विन्दति, यज्ञे सोमपानाच्च क्षमत इतीन्द्रः 'एकधनविन्' । 'तस्मात्' एकैक एवांशः शतशो दशशो वा 'एकधनान्' देवान् 'आप्यायते' वर्द्धयति, शरीरोपचयं करोति, अतः सकृत्प्रकारेण सोमाख्यैकधनेन देवानां मेकधनत्वात् अग्नौ 'इन्द्रायैकधनविदे' 'इति' 'आह' इत्यर्थः । "आ तुभ मिन्द्र आप्यता मिति । हे सोम ! 'तुभं' त्वदर्थं, तां पातु स इन्द्रः सर्वथा भवत्विति । यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्येन्द्रार्थेनायममादिन्द्रस्यैवाप्यायनं कृतं भवतीत्यर्थः । "आ त मिन्द्राय आप्यसेति । अप सोमाप्यायनस्येन्द्रार्थमावगतेः सन्निधेवाप्यायनं दधातीत्युक्तम् । "आप्यायपास्यस्वखीगन्ध्या मेधयेति । अनेन मन्त्रभागेन धनं मेधा दत्तयाप्यायनापायस्यसि-भूतानां मृत्विजा माघासनं कियते । अत्र 'सन्नि-मेधा'-शब्दयोः दातव्यं धनं अनुवचनीयं मित्याह— "स यत् मनोति, तत्तदाह यत् धन्येत्येतीति । 'यस्या'—'इति' एवरूपेण शब्देन यदाहार्थं जानाम, 'तद्' 'यत् मनोति' धनं यज्ञेन यजमानः, 'तदाह' इत्यर्थः । एव सुत्तरवाक्यं अपि योज्यम् । पूर्वापरौभूतस्त्वनुवचनस्य मेधा मन्तरेणा-सम्भवात् मेधाशब्दस्तानुवचनं अर्थं इति व्याख्यातम् । "स्त्विति ते देव सोमेति । हे 'सोम !' तव 'स्त्विति' विनाशभावः चेत्, अस्त्विति शेषः । अहं त्वदनुवचनं 'सुत्यां' सोमाभिवचनम् 'अग्नीय' प्राप्नुयाम् । सुत्यामाग्निमार्चनाव्यास्तात्यर्थं आह— "एका वा एतेषा

माघीर्भवतीति । “यद्यस्योदृच मिति । उपरिभाविनी^१ षट्क्
‘उदृक्’, तथा समाश्लिष्यते ॥ १८ ॥

आयायन मभिधाय निऋव माह—“अथ प्रक्षरे निऋवत
इति^२ । प्रक्षरस्योपरि पाणी सम्पुटीकृत्य “एछा राघे”—इति^३
मन्त्रजपो निऋवः । निऋवगन्धोऽपत्ताये प्रमिश्रो लोके^४, इह
देवानां मन्त्रकारादिना चान्तरं विहितम् । निऋवं सोमायायन-
काले सम्भावितस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रथमति—“उत्तरत
उपचारो वै यज्ञ इति । उत्तर उपचार इति अतिरेकप्रदर्शनाय
अभिधान साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेण । अग्नेर्यज्ञस्य मृत्विजां
दक्षिणत उपचारेण । यथाह्नाग्नितस्य आर्घपत्यस्य वृष्टतः करणं
भवति, तेषां ‘मिथ्या’ अर्घ्यं ‘कुर्वन्ति’, अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्
सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति । तर्हि प्रक्षरनिऋवेन कथं समा-
धान मिति, तथाह—“यज्ञो वै प्रक्षर इति । अविराधारकत्वेन
यज्ञनिर्वर्तकत्वात् प्रक्षरस्य यज्ञलोपचारः ॥ १८ ॥

निऋवस्य काम निऋवरयितुं ब्रह्मवादिनां विचारं दर्शयति—
“तदाऽऽरुके निऋवीरास्ननकाश्नतीति^५ । किम् ‘अक्ते’ प्रक्षरे

१—‘तदुपरिभाविनी’—इति छ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ८ ।

३— वा० मं० ४. ७. २० ।

४— तथा चामर—“अथवायस्य निऋव”—इति (१. ६. १०.), पुनः
“अथर्ववेऽपि निऋतावपि निऋव”—इति (३. ३. २०) च ।

अथर्ववेऽप्यजापो निऋति प्राप्य मिति तट्टीकयाम् ।

५ का० श्रौ० सू० ८. २. १०, ११ ।

निष्कृतः कर्त्तव्यः, उत्तानके ? इति विचार्यमाणत्वात् श्रुतिः^१ । अकथ्य
अविलम्बेनाग्नौ^२ प्रहरणात् अन्ते एव प्रक्षारे कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ १० ॥

“ते निष्कृत एष्टा रायः प्रेष इति” । निष्कृतमन्त्रस्थाय मर्यः ।
ते ‘एष्टः’ । वृजन्तश्च सम्बुद्धिः । धनं यजमानार्थं मिच्छन् अग्रे^३ ।
अथ ब्राह्मणे योमाप्यायननिष्कृतानि कर्मस्योक्तत्वात् स एव प्रसाध्यः ।
‘रायः’ धनानि, प्रयच्छन्ति प्रेषः । किमर्थम् ? ‘इये’ अन्नाय,
‘भगाय’ भौख्याय च । तथा ‘स्तवादिभ्यः’ यत्नवादिभ्योऽस्मभ्यम्
‘स्तव प्रयच्छ’ क्रियमाणं कर्म यथा न श्रया स्वात्, तथा कुर्वि-
त्यर्थः । सर्वदेवाय यथाभी ‘द्यावापृथिवीभ्यां’ नमः^४ अस्तु । स्तवशब्द-
स्योदक्यज्ञाद्यर्थेषु^५ अभिमत मर्यं प्राह— “स्तवादिभ्य इतीति ।
द्यावापृथिवीभ्यां नमस्कार एव निष्कृत इत्याह— “द्यावापृथिवीभ्यां
मेव निष्कृत इति । अथ नमस्कारेण तयोर्निष्कृत, एतरेषां
देवानां च कथं कृतं स्यादिति, तच्चाह— “ययोरिदं सर्वं मधीति ।
यस्मात् तयोरन्तः ‘इदं’ परिदृश्यमानं सर्वम् ‘अधि’ स्थित मिति

१— प्रा० सू० ५. २. ६० । २— ‘विलम्बेनाग्नौ’—इति ह ।

३— तै० स० ६. २. २. ६ । निष्कृतप्रकारस्यापस्तम्बेन कृतं दर्शितं
(अ० सू० ११. १. १२) ।

४— “यदा एष्टा इति प्रथमान्तम्”—इत्यादि च व्याख्यायम् ये० प्रा० १
७. ६. ३५ भा० दृष्टव्यम् ।

५— निघ० १. १९. ६८ (उदकम्), २. १०. २८ (धनम्), ३. ११. ६
(लयम्), विह० ६. ७. ७ (यज्ञ), १. ७. ७ (वायु) ।

माग्रीर्भवतीति । “यज्ञस्योदृच मिति । उपरिभाविनी^१ कक्
‘उदृक्’, तथा समाश्लिच्यते ॥ १८ ॥

आप्यायन मभिधाय निऋव ग्राह—“अथ प्रक्षरे निऋवत
इति^२ । प्रक्षरस्योपरि बाणौ समुटौकृत्य “एष्टा राये”—इति^३
सम्वजरो निऋवः । निऋवशब्दोऽपलापे प्रसिद्धो लोके^४, इह
देवानां समस्कारादिना आन्वनं विहितम् । निऋवं सोमाप्यायन-
काले सस्त्रावितम्यातिप्रसन्न परिहाररूपेण प्रशंसति—“उत्तरत
उपचारो वै यज्ञ इति । उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय
अभिधानं साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेण । अग्रेयंशस्य मृत्तिर्जा
दक्षिणत उपचारेण । पश्चाद्भागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठतः करणं
भवति, तेन ‘मिथ्या’ अहत्तं ‘सुर्वन्ति’, अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्
सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति । तर्हि प्रक्षरनिऋवेन कथं समा-
धान मिति, तथाह—“यज्ञो वै प्रक्षर इति । अविराधारकत्वेन
यज्ञनिर्वर्तकत्वात् प्रक्षरस्य यज्ञलोपचारः ॥ १९ ॥

निऋवस्य कालं निर्द्धारयितुं ब्रह्मवादिनां विचारं दर्शयति—
“तदाऊरुते निऋवीराऽवनकाद्वतीति^५ । किम् ‘अक्ते’ प्रक्षरे

१—‘तदुपरिभाविनी’—इति क ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ८ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. ०. २० ।

४— तथा चास्मर—“अपलापस्य निऋव”—इति (१. ६. १०.), उक्तं
“अपक्षवेऽपि निऋतावपि निऋव”—इति (३. ३. ५०) च ।
अपक्षवोऽपलापो निऋति आद्य मिति तद्वीक्षायाम् ।

५ का० श्रौ० सू० ८. ४. १०, ११ ।

निष्ठव कर्त्तव्य, उत्तमानके ? इति विचार्यमाणानां मुक्तिः^१ । अकृष्ट
अविलम्बेनाग्नौ^२ प्रहरणात् अन्ते एव प्रक्षरे कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ १० ॥

“ते निष्ठुवत इष्टा राय प्रेष इति^३ । निष्ठुवमन्त्रस्थाय भव्यं ।
ते ‘इष्ट’ । इष्टान्तस्य सम्बुद्धिः । धनं यजमानार्थं मिच्छन् अग्ने^४ ।
अथ ब्राह्मणे योमाप्यायननिष्ठुवातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव प्रसाध्य ।
‘राय’ धनानि, प्रयच्छन्निति शेषः । किमर्थम् ? ‘इये’ अन्नाय,
‘भगाय’ नौल्याय च । तथा ‘यतवादिभ्य’ सत्यवादिभ्योऽस्माभ्यम्
‘यत प्रयच्छ’ क्रियमाणं कर्म यथा न वृथा स्यात्, तथा कुर्वि-
त्यर्थः । सर्वदेवायथाभावा ‘द्यावापृथिवीभ्या’ नमः अस्तु । यतशब्द-
स्योदकघञाद्यर्थेषु^५ अभिमतं मयं आह—“सत्यवादिभ्य इतीति ।
द्यावापृथिवीभ्या नमस्कार एव निष्ठुव इत्याह—‘द्यावापृथिवीभ्या
मेव निष्ठुवत इति । अस्तु नमस्कारेण तथोर्निष्ठुव, इतरेषां
देवानां ष कथं कृतं स्यादिति, तथाह—“यथोरिदं सर्वं मधीति ।
यस्मात् तथोरकं ‘इदं’ परिदृश्यमानं सर्वम् ‘अधि’ स्थितं मिति

१— पा० सू० ८ २ ६७ । २— विषम्वेनाग्नौ—इति क ।

३— तै० स० ६ २ १ ६ । निष्ठुवप्रकारत्वापत्तयन्तेषु अष्ट दृष्टित
(श्री० सू० ११ १ १२) ।

४— ‘यदा इष्टा इति प्रथमान्तम्’—इत्यादि च व्याख्यानम् शे० ब्रा० १
४ ६ सा० भा० दृष्टव्यम् ।

५— निष० १ १९ ६८ (उदकम्) २ १० २८ (यवम्), ३ ११० ६
(यत्नम्) निष० ६ ४ ७ (यज्ञ), १०, ४, ४ (वायु) ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्) ।

ग्रीवा वै यक्षस्योपसुदः शिरः प्रवुग्धः । तस्माद् यदि
प्रवुग्यवान् भवति प्रवुग्येण प्रचर्याथोपसुद्धिः प्रचरन्ति
तुङ्गीवाः प्रतिदधति ॥ १ ॥

तद्याः पूर्वाङ्गेऽनुवाक्या भवन्ति । ता अपराङ्गे
याज्या या याज्यास्ता अनुवाक्यास्तद्युतिपजति तस्मादि-
मानि ग्रीवाणां पुष्पाणि व्युतिपत्तानीमान्युस्थौमि ॥ २ ॥

देवाश्च वा ऽश्वसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चकिरेऽयस्सुयौ मेवास्मिंल्लोके
रजता मन्तरिक्षे हरिणीं दिवि* ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृक्षत । तु ऽतुभि रूपसुद्धिदुपासौदं-
स्तद्यदुपासौदंस्तस्मादुपसुदो नाम ते पुरः प्राभिन्द-
न्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तस्मादाहुरपसुदा पुरं जयन्तीति
यदुहोपासते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

एतुभिर्वै देवा उपसुद्धिः । पुरः प्राभिन्दन्निमां-
ल्लोकान् प्राजयंस्तुथो ऽएवैषु एतन्नाहैवास्मा अस्मिं-
ल्लोके कुश्वनं पुरः कुरुत ऽइमानेवैतल्लोकान् प्रभि-
नुत्तीमांल्लोकान् प्रजयति तस्मादुपसुद्धिर्यजते ॥ ५ ॥

* “दिवि”-इति ग, घ ।

† “निमांल्लोकान्”-इति क, ग, घ । एष मिधोत्तराणि सर्वत्र ।

ता वा आज्यहविषो भवन्ति । व्यजो वा आज्य
मेतेन वै देवा व्यजेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमां-
सोकान् प्रजयंस्तुयो इवैष एतेन व्यजेणाज्येनेमां-
सोकान् प्रभिनुत्तीमांसोकान् प्रजयति तस्मादाज्य-
हविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

॥ वा अष्टौ कृत्वो जुष्टां यज्ज्ञाति । चतुर्यमृत्युयो
इतरुयाहुश्चतुरेव कृत्वो जुष्टां यज्ज्ञीयादष्टौ कृत्व
उपमृतीति ॥ ७ ॥

स वा अष्टावेव कृत्वो जुष्टां यज्ज्ञाति । चतुर्यमृति
तद्वज्रमभिभारं* करोति तेन व्यजेणाभिभारेणेमां-
सोकान् प्रभिनुत्तीमांसोकान् प्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमौ वै देवानां सयुजौ । ताभ्यां साहुं
यज्ज्ञाति विष्णव एकाकिनेन्यतरु मेवाधार माधारयति
युः सुवेण प्रतिक्रामति वा इत्तर माधार माधार्याभि-
जित्वा अभिजयामीति तस्मादन्यतरु मेवाधार माधार-
यति युः सुवेण ॥ ९ ॥

अथाश्वान्य न होतारं मुदृणीते । सीद होतृत्वेवा-

* 'मतिभारं'—इति सा०—अयमिति इति सा० वेदः ।

† 'सुवेण'—इति अ, घ ।

होपविशति होता होतृपुदन ऽपविश्य प्रसौति प्रसूतो
ऽर्घ्यः सुचावादत्ते ॥ १० ॥

सु आहातिक्रामन्नग्रयेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याहाग्नि
यजेति व्यपदकते जुहोति* ॥ ११ ॥

श्रुयाह सोमायानुब्रूहीति । आश्राव्याह सोमं
यजेति व्यपदकते जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यदुपभृत्याज्यं भवति । तत् समानयमान आह
विष्णवेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह विष्णुं यजेति व्यपदकते
जुहोति ॥ १३ ॥

स यत् समानञ्च तिष्ठन् जुहोति । न युधेदं†
प्रचुरन्तश्चरत्वभिजित्वा ऽभिजयानीत्यथ युदेता‡
देवता युजति व्यज मेवैतत् सुःस्तरोऽभ्यग्नि मुनीकश्च
सोमश्च शल्पं विष्णुं कुल्ललः॥ १४ ॥

संवत्सरो हि व्यजः । अग्निर्वा ऽश्वहः सोमो रावि-
रुथ यदुन्तरेण तद् विष्णुरेतद्दे परिलवमानश्च संवत्सरुं
करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो व्यजः । एतेन वै देवाः संवत्सरेण व्यजेण

* 'जुहोति'—इति ख । एव मुत्तरत्रापि द्वयोः ।

† 'युधेदं'—इति पाठ सा०—सम्मत इति हा० वेबर* । 'युधेदं'—इति ख ।

‡ 'सुस्तरो'—इति क, स । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

§ 'कुल्ललम्'—इति ख । अथ सेत्र पाठ कच्छीच्छेदाद परन्तु स्यात् साधु ।

पुरः प्राभिन्दन्निमांलोकान् प्राजयंस्तथो ऽष्टवैपु एतेन
संवत्सरेण व्यजेणेमांलोकान् प्रभिनुत्तौमांलोकान्
प्रजयति तुष्ठादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिसु उपसुद उपेयात् । चुरो वा ऽस्तुवः
संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत्
सुःस्करोति दिरेकया प्रचुरति दिरेकया ॥ १७ ॥

ताः पद सम्पद्यन्ते । पद वा ऽस्तुवः संवत्सरस्य
संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत् सुःस्क-
रोति ॥ १८ ॥

युद्यु द्वादशोपसुद उपेयात्* । द्वादश वै मासाः
संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत्
सुःस्करोति । दिरेकया प्रचुरति दिरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सर-
स्याहमासाः संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवै-
तत् सुःस्करोति ॥ २० ॥

स युत् सायुम्यातः प्रचुरति । तुष्या ह्येव सम्पत्
सम्पद्यते स युत् पूर्वाह्ने प्रचुरति तुज्जयत्यथ रुदपराल्हे
प्रचुरति सृजित मसदित्यथ युज्जुहोतीदं वै पुरं युध्यन्ति
तां जित्वा स्वाः सती प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

* 'उपेयात्'-इति ग, घ ।

† मास्येनात् पद २३-प्राप्ते

स युत्प्रचुरति । तद्युध्यत्युद्य युत् सन्तिष्ठन्ते तुज्जयत्युद्य
यज्जुहोति स्वा मेधैतत् सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

सु जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽश्वमेऽयःशया तनूर्वुर्पिष्ठा गह्वरेष्ठा* । उग्रं व्वुचो
अपावधौत्वेपं व्वुचो अपावधौत् स्वाहेत्येवुरूपा हि
सुसौदयस्सुयी हि सुसौत् ॥ २३ ॥

अथ जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽश्वमे रजःशया तनूर्वुर्पिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
व्वुचो ऽअपावधौत्वेपं व्वुचो ऽअपावधौत् स्वाहेत्येवुरूपा
हि सुसौद्रजता हि सुसौत् ॥ २४ ॥

अथ जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽश्वमे हरिशया तनूर्वुर्पिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
व्वुचो ऽअपावधौत्वेपं व्वुचो अपावधौत् स्वाहेत्येवुरूपा
हि सुसौद्रुरिणी हि सुसौद् युद्य द्वादशोपसुद उपे-
यास्तुरह मेकया प्रचुरेस्तुरह मेकया ॥ २५ ॥

अथातो व्रतोपसुदा मेव । पर उर्व्वीर्व्वि ऽअन्या
उपसुदः पुरोऽक्षीरन्वाः स यासा मेकं प्रथमाहं दोग्ध्यथ
द्वावथ चौस्ताः परउर्व्वीरुथ यासां चौन् प्रथमाहं

दोमध्युद्य द्वावयैकं ताः पुरोऽर्द्धीर्या वै पुरोऽर्द्धीस्ताः परु
उर्वीर्याः परु उर्वीस्ताः पुरोऽर्द्धीः ॥ २६ ॥

तुपसा वै लोकं जयन्ति । तदस्यैतत् परः-पर एव
व्वरीयस्तुपो भवति परुः-परः श्रेयाश्संलोकं जयति
व्वसीयानु हैवासिंल्लोके भवति यु एवं ब्विडाम्
पुरोऽर्द्धीरुपसुद उपैति तुस्मादु पुरोऽर्द्धीरेवोपसुद
उपेयाद् युद्धु द्वादशोपसुद उपेयात् त्रौयतुरहं दोहयेद्
द्वौ चतुरह मेकं चतुरहुम् ॥ २७ ॥ ५ ॥

॥ तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४० ४०] ॥

इत्थं भातिथ्य मभिधाय अथोपसद्वस्तुत्कानञ्चाह— 'यीवा वै
यज्ञस्योपसद, शिरः प्रवर्ग्य^१, तस्माद् घटि प्रवर्गवान् भवति,
प्रवर्ग्येण प्रवर्गयोपसद्वि प्रवरन्तीति^२ । 'तत्' तेन प्रवर्ग्यान्तर^३
मुपसदनुष्ठानेन 'यीवा' अवयवापेक्षया बलवचनम्, 'प्रतिदधाति'
शिरसा सह योजितवान् भवति । "न प्रथमयज्ञे प्रवृत्त्यात्"—इति^४

१— शिरस्येवब्राह्मणे भातिथ्यस्य शिरस्य मुपसदा यीवात्मन (१ ५ ८) ।

२— "प्रवर्ग्यापसदात्म" इति का० श्रौ० सू० ८ २ १५ ।

३— प्रवर्ग्यं मुपसदाद् वक्ष्यति (२६ २ १) ।

४— इद्वैवीपरिष्ठादध्याति (२६ ७ ५३) ।

निषेधसम्भवाद् “यदि प्रवर्णवान्”—इत्युक्तम्^१ । आश्रयायनोऽपि
प्रथमयज्ञेनैके घर्षम्”—इति^२ ॥ १ ॥

“तथा पूर्वाह्णेऽनुवाक्या भवन्ति, ता अपराह्णे वाज्या इति ।
“अग्निर्हृषाणि गृह्णन्”—“य सद्य इव शर्वहा”^३, “त्व सोमामि
सत्यति”—“गयस्मानो अमीवहा”^४, “इदं विष्णुर्विचकमे”—
“चौषि पदा विचकमे”^५,—इति चौषि युगस्तानि कसेणामि-
सोमविष्णूनां वाज्यापुरोनुवाक्या^६ । तेषां प्रातःकाशोपसदि
पुरोनुवाक्या भवन्ति, द्वितीया वाज्या, सायंकाशोपसदि
तु द्वितीया पुरोनुवाक्या, प्रथमा वाज्या इत्यर्थः^७ । ग्रीवाणां
गङ्गुलिकन् मधिरूपसंभावाम् ‘अस्त्रीणि’—इत्युक्तम् ॥ १ ॥

अपसदो लोकत्रयसाधनत्वेन प्रशंसति—“देवाश्च वा असुराश्चै-
त्यादिना । ‘अयस्ययीम्’—इत्यत्र ‘अयस्ययादीनि हन्वसि’—इति”
भ-सञ्ज्ञाया पद-सञ्ज्ञाया बाधादुत्थाभावः । “चरिषीं दिव्यीति ।
चरितवर्णां सुरीन्, सुवर्णमयीं मिथ्यार्थं ॥ १ ॥

“तद्वै देवा असृष्टतेति । ‘तत्’ पुरचयम् ‘असृष्टत’ “सृ-
ष्टिमायाम्”^८ क्षिप्तवन्त, ते ‘देवा’ । यस्मात् ‘यतामि’

१—अतएवोक्तं कात्यायनेन ‘उपसदेव नाप्रवर्ण्ये’—इति ८ २ १६ ।

२—आश्र० श्रौ० सू० ४ ८ १६ । ३—अश्र० सू० ६ १६ ३४, ३६ ।

४—अश्र० सू० १ ६१ ५, १२ । ५—अश्र० सू० १ ७३ १७, १८ ।

६—विहितोक्त्या से० ब्रा० १ ४ ८ आश्र० श्रौ० सू० ४ ८ ८ ।

७—ऐतरेयकेऽप्येव मेव किञ्चिद् विशेषोऽपि तत्र दृश्य (१ ४ ८) ।

८—पा० सू० १ ४ २० ।

९—सा० सू० १२ या० ।

त्रिमिराग्नेयादीष्टिभिः कर्मभिः सामर्थ्येनेत्यर्थः । 'उपासीदन्' असुरनिर्गमनप्रतिवञ्चायि चोषि पुराष्ट्यावृत्य न्यवनक्षित्यर्थः । अतः उपमदसाधनत्वादायाः सुपसन्नाम सन्त्यर्थः^१ । उक्तं सुप-
सदा जयसाधनत्वं लोकप्रसिद्धा दृढयति— "तस्मादाहुः उपसदा
पुरं जयतीति । 'आहुः' अभिज्ञां कथयन्ति, 'उपसदा' उपसद-
दुर्गवेष्टनेन । अभिज्ञानां सभिधानं न स्पष्टेत्याह— "यद्वेति ।
'उपासते' उपेत्यावृष्टन्ति ॥ ४ ॥

"एताभिर्वै देवा इति । "तथो एवैष एतदिति । एतथा
उपसदा 'एष' यजमानोऽपि पुरं प्रविनक्ति, जयति चेति शेषः ।
न केवलं पुरं जयति, अपि तु चैतन्पुरं मेव न भवेदित्याह—
"तादृशान्ता अस्त्रिणोने कथं पुरं कुर्वत इति"^२ ॥ ५ ॥

"तथो एवैष एतत्"—इति यत् सङ्गदेणोक्तम्, तदेव स्पष्ट-
यति— "ता या आज्यहविष इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानयानवयार्थं भाष्यग्रहणप्रकारं भाष्य— "स वा अष्टौ हन्तो
जुह्वा गृह्णाति चतुरपमृतीति"^३ । 'अष्टौ हन्त' अष्टवारावृष्ट्या ॥ ७ ॥

'स वा अष्टावेव हन्तो जुह्वा मिति । अथ 'एव' कारेण
"अथो इतरथाहुः"—इति कैषाञ्चित् पक्षो निरस्यते । "तद्वज्रं
मतिभारं करोतीति । 'तत्' तेन जुह्वा मष्टौ हन्तो यद्वज्रेण, आन्यथा

१— "प्रसीतायुषसव्"—इति का० श्रौ० सू० ८ २ १० दृष्टव्यम् ।

२— ऐतरेयब्राह्मणं तैत्तिरीयसंहितयोरप्येवम् (१ ४ ६, ६ २ २) ।

३— का० श्रौ० सू० ८ २ २६, २७ ।

वञ्जलात्, तस्य च मुख्यत एवाष्टवारपरत्वात्, वञ्जमेव मुख्यप्रदेश-
भारयुक्तं कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुह्वा मष्टौल्लवो ग्रहणं प्रशंसति— “अग्नीषोमी
वै देवानां समुजौ, तांश्च सार्द्धं गृह्णाति विष्णव एकाकिम इति ।
गृह्णातीति ज्ञेयं^१ । प्रकृतिवद्वाधारद्वयप्रसक्तौ सुच्या द्वितीय
माधारं निषेधति— ‘अन्यतरं सेवाधारं मिति । ‘यं श्रुवेणाधार-
यति’ तं अन्यतरं मित्यर्थं । अभिजयसाधनत्वेनान्यतरं माधारं
प्रशंसति— “प्रतिकाममिति चेति । उत्तराधारानन्तरं प्रतिकमण
सम्भवात् तस्य चाभिजयरूपत्वात् जेतव्याभिजयाय सौचं सेवाधारं
माधारयेदिति श्रुतिः ॥ ९ ॥

‘अयासाय न होतारं प्रवृषीत इति’^२ । अथर्वपुराह ‘आया-
य’ इत्युक्ता, “अग्निर्देवो देव्यो होवेत्यादि ‘मातुष इत्यन्तं न
द्रूपादित्यर्थः, किन्तु ‘घौह होत’ इत्येव द्रूपात् । तथा चायं
शापन— ‘देक्षितं घौहं होतरिति वीक्ष्य उपविशेत्’-इति ।

होता होतृपदं उपविश्य प्रसीतीति । वेदित्तारा ओषिर्ज्ञे-
षदनम् । “हतवतीं मध्वीं सुचं मास्यस्य -इत्यनुजानीया
दित्यर्थः । ‘सुचौ’ जुहुपभूतौ ॥ १० ॥

‘सु’ आहविकामश्रित्यादि^३ । ‘अतिकामं आहवनीयस्य
दक्षिणभागं प्रति गन्तुं पचतिकमं सुचं अग्नयेऽनुब्रूहि’-इति

१— तै० म० ६ २ २ ३ ६ ऋष्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८ २ ३० ।

३— का० श्रौ० सू० ८ २ ११ ।

ज्ञोतारम् 'आह' । अग्रेयांगार्थं मनुवचनं ब्रूहीत्यर्थः । पुनराश्वावण-
प्रत्याश्वावणानन्तरम् "अग्निं यज्ञ"-इति आह । याव्यां पठेति
ब्रूयादित्यर्थः । 'वपद्वृते' होवा "वौषट्"-इत्युक्ते ॥ ११ ॥ १२ ॥

विष्णोरनुवचनकाल माह— "अथ यदुपसृत्याज्यं भवति, तत्
समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीति" । 'समागयमानः' जुह्वा
प्रक्षिपन् ॥ १३ ॥

"न यत् समानत्र निष्ठन् जुहोतीति । 'अथ' इतस्मिन्नेवाहव-
नीयदक्षिणदेशे । "न यपेद प्रचरन् सचरतीति । दर्शपूर्णमासेषां
'यथेत' येन मार्गेण गत', तेनैव पुनरपि हविरवदानाय गच्छति,
तथाप न कर्तव्य मित्यर्थः । तथाविधे एकैव होमः 'अभिजित्यै'
भवति । अतः 'अभिजयानि'-इति एकैव निष्ठन् जुहुयान् ।
प्रकृतिवत् प्रतिघाम आक्रमणप्रत्याक्रमणे न कार्यः अपि तु सप्त-
देवातिक्रम्य चीन् घागान् क्षुर्यादिति तात्पर्यार्थः । अग्न्यादिघाग-
पय प्रगच्छति— "अथ यदेता इति । कथं सेतासां घामेन यज्ञः
सह्यतो भवतीति तदिभज्य दर्शयति— "अग्निं मनीक मित्या-
दिना । 'मनीकम्' वक्षस्य मुखप्रदेशः, 'ग्रन्थं' ततः पूर्वो भागः,
'क्षुम्भस' तत्पुच्छभागः ॥ १४ ॥

१— "यदे ऊता घामाय"-इति का० यो० सू० ८, १, ३२ ।

२— का० यो० सू० ८, २, ३३ ।

३— 'वक्षस्य'-इति छ, य ।

४— 'कर्म'-इति छ ।

५— "अग्निं मनीकम्, मीमं ग्रन्थम्, विष्णुं तेजसम्"-इति ते० सं० ६,
२, ११ । हविरवदानेऽप्येव मेव (१४, ८, ८) ।

एक वज्रं संवत्सरोऽथोपपाद्य प्रशंसति— “संवत्सरो हि वज्रो-
ऽग्रिवा अहः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण तद् विष्णुरिति । अक्रो
रात्रेय धोऽन्तरात्त काळः, स विष्णुरित्यर्थः; पूर्वोत्तरोभयकाल-
व्यापित्वादिति भावः । ‘एतत्’ चर्चं ‘परिज्ञवमान’ पुन पुनरावर्त्त-
मानं ‘संवत्सर’ निष्पादयति ॥ १५ ॥

“संवत्सरो वज्र इति । स च ‘संवत्सरः’ ‘वज्रः’, वज्र-
रूपाग्रादिष्वानृत्तिरूपत्वात् । “तस्मादेता देवता यजतीति
उपमहारः ॥ १६ ॥

उपसर्दां त्रित्वं विधाय प्रशंसति— “स वै तिस्र उपसर्द उपेयात्,
चयो वा चतस्र इत्यादिना^१ । “द्विरेकया प्रचरतीति^२ । आग्नेयादि-
धामन्यस्य व्यापकोपपत्तया एकस्मिन्नहनि ‘द्विः प्रचरति’ अत-
तिष्ठेत् । तथाविधानुष्ठानस्य दिनचयकर्त्तव्यता वीक्ष्योपपदे ॥ १७ ॥

दिनचयेऽपि द्विर्द्विरनुष्ठानं प्रशंसति— “तां यद् धमयन्ता
इत्यादिना^३ ॥ १८ ॥

त्रित्वपञ्चवदुपमद्वादशत्वपञ्चमपि विवक्षयति— “यद्यु द्वादशो-
पसर्द इति^४ । अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिदिनं मुपसर्दोर्द्विर्द्विरनुष्ठानं
विधत्ते— “द्विरेकया प्रचरति द्विरेकयेति । वीक्षा पूर्ववत् ॥ १९ ॥

‘द्विरेकया’—इत्युक्तं द्विरनुष्ठानं मनूय प्रपुत्रयमग्न्यात्तुक्कृष्ण-
त्वेना प्रशंसति— “ताद्यदुर्विप्रतिरिख्यादिना ॥ २० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८, २ १६ । २— का० श्रौ० सू० ८ २ २६ ।

३— तै० स० ६ २ १ ६-१२ अथर्वणम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८ २ ४० ।

“अ यत् मायं प्रातरिति^१ । मन्वत्तिमायं विभज्य दर्शयति—
 “अ यत् पूर्वाह्ने प्रचरतीति । पूर्वाह्नप्रचारः अनुजयमाचरूपः, अप-
 राह्नप्रचारस्तु साकन्त्येन जयात्पक्ष इत्यर्थः । आग्नेयादियामचयवत्
 दर्विहोमरूप कश्चिदुपसहोमं विधत्ते—“अथ यजुहोतीति ।
 अथपूर्वायेत्याद् यज्जन्दतिरस्कारेण विधिरभ्युपगन्तव्यः । विधित
 सुपसहोम पूर्वयामैर्जितस्य स्वाधीनोकरणात्मना प्रशंसति—“इदं
 वै पुरो युद्धन्ति, तां जिता स्वानं सतीं प्रपद्यन् इति । इदं हि
 लोके दृश्यते इति श्रेयः । जितारः प्रथमं पुरं युद्धन्ति, भिन्वन्ति,
 पथात् तां जयन्ति, सुविजितास्तु पुनः स्वा मात्सीयां प्रपद्यन्
 इति ॥ २१ ॥

लोकप्रकारं प्रकृतकर्मणि विभज्य दर्शयति—“अ यत् प्रचर-
 तीति । ‘प्रचारः’ आनुपूर्व्येण समाप्तिपर्यन्तो यावच्चवप्रयोगः, अ
 एव युद्धस्वाधीयः । इत्युक्तमायनं, तत् जवत्वाधीयम् । उपसहोमं,
 अ जितस्य स्वाधीनत्ववशादनात्मकः ॥ २२ ॥

प्रथमदिनोपसहोमे मन्वं विधातु माह—“अ जुहोति यथा
 द्विरैकम्याहुः प्रचरिष्यन् भवतीति^१ । उक्तानुमहोर्त्तनं सुपसहागव-
 दुपसहोमोऽपि एकस्मिन्नहनि द्वि कर्त्तव्य इति प्रायनार्थम् ।
 मन्मथ्याय मन्वं^२ । हे अग्ने ! ते तव आ ‘तनू’ ‘अथ-शया’ ‘अथमि
 शीते एतयःशया, अथोक्तपेत्त्यर्थः । ‘वर्विष्टा’ उद्धतरा, ‘गङ्गरेष्टा’

१— का० श्रौ० सू० ८ २, ३७ । तै० य० ६, २ ३, ७, ८ प्रकृतम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८ २ ३३ ।

३— वा० श्रौ० ४ ८ १ ।

गङ्गे परैरनिर्गम्ये स्थाने वर्त्तमाना अस्ति, सा तनूः मम 'उप'
'सिध' 'वच' 'अपावधीत्' । उद्यत्स्वपथोरर्चस्तेतिरीयके स्पष्ट
माध्यातः— "अशनया पिपासे ह वा उयं वचः, एनश्च वैरह्यश्च
स्वप वचः"—इति^१ । मन्त्रे यादृश्या तनूनिर्दिष्टा, सा न स्तुत्यर्थ-
त्याह— "एवमुपा हि सासीदिति ॥ ११ ॥

एवं द्वितीयद्वितीयोपमन्त्रावपि व्याख्येयौ^२ ॥ १३ ॥

एव सुपमद्यस्य मन्त्रान् निर्दिष्ट, द्वादशोपसत्ये न्यायमिह
मयं ब्राह्मणं सत्यमेव विष्णुं दर्शयति— "यद्यु द्वादशोपसद
उपेयास्तुरह मेकया प्रचरेस्तुरह मेकयेति । अयःप्रयेयेतमन्त्र-
भाष्या एकोपसत्, तादृशीं चतुर्ध्वंसु भावर्त्तयेत् । पुनश्च द्वितीय-
मन्त्रभाष्यापि चतुर्ध्वन् भावर्त्तयेत् । त्वीयभाष्येवम् । एवं द्वादश
सन्धाः । कोऽयं उक्तो भवति ? अयःप्रयादीनां यथाणां मन्त्राणां
मध्ये एकैकस्य मन्त्रस्यैकोपसद गत्वा चतुर्षु दिनेषु प्रथमं "या ते
अग्नेऽप यथा"—इति मन्त्र भावर्त्तयेत्, पुनः पञ्चमादिषु चतुर्षु
दिनेषु रजःप्रयेति मन्त्र भावर्त्तयेत्, ततो गवमादिषु चतुर्षु दिनेषु
हरःप्रयेति मन्त्र भावर्त्तयेदित्यर्थः^३ ॥ १५ ॥

"अथातो त्रयोपसदा मेवेत्यादि । यासूपसदस्य यजमानो प्रतयति
पयः, ताः 'त्रयोपसदः', तासां मीमांसा कियत इत्यर्थः । 'पर-
स्वी' उपर्युपरि एकद्व्यादिस्तद्व्या त्रतद्विद्यास्तस्मिन्, ताः 'पर-

१— तै० स० १२. ११ सा० भा० अष्टमम् ।

२— ता० स० ५ ८ २, ३ ।

३— का० जी० सू० ८ २ ११, १८ ।

उच्यते' उपपदः । 'ताः' केचनानुष्ठानारोऽनुतिष्ठन्तीति शेषः । उक्त-
वैपरीत्ययुक्ताः 'परोऽङ्गो' उपर्युपरि ह्रस्वोपस्य इत्यर्थः । 'ताः' केच-
नानुष्ठानारोऽनुतिष्ठन्तीति । तद्विविधाना मण्युपपदां स्वरूपतो
विचार्यमाणे पर्यवसानस्यैककृत्वात् यक्ततो भेदोऽस्ति ॥ २६ ॥

अथापि परोऽङ्गीरेवोपेयात् ; कस्माद्धेतोरिति तत्राह—“तपसा
वै लोकं जयन्तीति । परोऽङ्गीषु उपर्युपरि स्तनह्रासेन पयोह्रासात्
तयोर्द्विह्रस्वपुंपरि भवति, तथा लोक मण्युपर्युपरि जयति । तथा
पण्डरी-पक्षे स्तनपण्डस्यमभवेन शरीरचयाभावात् चिरकालं
भूतोके 'वसोयानेव' वसुमन्तर एव 'भवति' । दादशोपसापक्षो
मत्प्रकारः कथं मिति, तत्राह—“वयु दादशेति" । प्रथमं 'चतुरश्रं'
प्रथमेषु चतुर्षु दिग्गेषु प्रतिदिनं 'वीक्षीन्' भनान् 'दीक्षयेत्'
द्वितीये चतुरश्रे 'द्वौ-द्वौ', तृतीये च 'एकैकम्' इति ॥ २७ ॥
५ [४. ४.] ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्णांश्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

१—“विस्मयं पथमाणा दीक्षयति, शस्त्रापचयेभोत्तरयोः”—इति का० श्रौ०

छ० ८. ३. १, २ ।

२— का० श्रौ० छ० ८. ३. ४ ।

३— का० श्रौ० छ० ८. ३. ४ ।

४— तं० मं० ६. ४. ३-१४ दृश्यम् ।

वेदार्थं स्व प्रकाशेन तमो ज्ञाहं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विज्ञातीर्थमहेन्दर, ॥ ३ ॥

अद्याष्ट गोमहस्य कनकहस्तुभापूरुषौ स्वर्यगर्भम्,
सप्तार्थीन् पञ्चसीरींश्चिद्व्रतहस्ताघेनुषौवर्णभूमीः ।
रत्नोष्ठा रक्तबाजिद्विपमचित्तरथौ शरपिः सिङ्गनार्थो,
व्यभ्राणौद्विषकं प्रपितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिस्रभय मत्स्यः स्वर्यज वर्णमुख्य,
कार्पासीय रुपावान् गुडकृत मज्जो राजत राजपूज्य* ।
चाज्योत्तमं प्राज्यजन्मा स्रवण मनुषः शार्कर शार्कतेजा,
रत्नाब्जो रत्नरूप निरि भूत सुदा पाचसास्त्रिङ्गनार्थः ॥

इति श्रीमद्वाजापिशाङ्गपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाधव्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनप्रतपवज्राद्याशभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः^१ ॥

१—“कडीमह्या १२२”—इति क, ख, “कडिकाह्या १२१”—इति
ग, घ । तत्र १ भा० ४१ क०, २ भा० २६ क०, ३ भा० १६ क०,
४ भा० २२ क०, ५ भा० २७ क०, यद्वाचन्या १२२ इति सिद्धम् ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

चक्षुमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तद्य एष पूर्वोर्ध्वो व्यपिष्ठ स्थूणाराजो भुवति ।
तस्मात् प्राङ् मुक्तामति धौन् विक्रमास्तुच्छङ्कुं निहन्ति
सोऽन्तःपातः* ॥ १ ॥

तुस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः† । दक्षिणा पुच्छदश विक्रमान्
मुक्तामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा योधिः ॥ २ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः‡ । उदङ् पुच्छदश विक्रमान्
मुक्तामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा योधिः ॥ ३ ॥

तुस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः§ । प्राङ् पुद्भिंशतं विक्रमान्
मुक्तामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स पूर्वोर्ध्वः ॥ ४ ॥

तुस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः¶ । दक्षिणा द्वादश विक्रमान्
मुक्तामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽशुसः ॥ ५ ॥

* 'त'-इति, †-१-५-६ 'दो'-इति, ‡-३'-इति च ग, घ ।

तस्मान्नव्यमाचक्षते* । उदङ् द्वादश विक्लमान्
प्रकामति तुच्छं निहन्ति स उत्तरोऽस एषा मुचा
स्वेदेः ॥ ६ ॥

अथ यत् विशदिकमा पश्चाद् भवति । विशदक्षरा
वै विराद् विराजा वै देवा अस्मिंल्लोके प्रत्यतिष्ठ-
स्तथो ऽयैषु एतद्विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथो ऽपि त्रयस्त्रिंशत्सुः । त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै
विराद् विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

अथ यत् पुद्विशदिकमा प्राची भवति । पुद्वि-
शदक्षरा वै ब्रह्मती ब्रह्मत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं
सुमाश्रुयत तथो ऽयैषु एतद्ब्रह्मत्यैव स्वर्गं लोकं सुम-
श्रुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यदुत्तुर्विशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति । उत्तु-
र्विशत्यक्षरा वै गायत्री पूर्वार्धो वै यज्ञस्य गायत्री
पूर्वार्धं एष यज्ञस्य तस्मादुत्तुर्विशतिविक्रमा पुरस्ताद्
भवत्येषा मुचा स्वेदेः ॥ १० ॥

अथ यत्पश्चाद्वरीहसी भवति । पश्चाद्वरीयसी पृष्ठ-

* 'क्षो'—इति क, घ ।

† 'वास्मिंल्लोके'—इति क, ग, घ । एव मुत्तरस्यापि ।

श्रोणिरिति वै योषां प्रशंसन्ति युदेव पथादुरीयसी
भुवति पथादेवैतदुरीयः प्रजुननं करोति तुस्मात्*
पथाद् दुरीयसः प्रजुननादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका इ वा ऽरुणा यज्ञस्य युदुत्तरवेदि† ।
श्रुय युदेना सुत्तरां श्वेदेरुपकिरुति तुस्मादुत्तर-
वेदिर्नाम ॥ १२ ॥

द्वयो इ वा ऽदद मुधे प्रजा आसुः । आदित्यायै-
वाङ्गिरसश्च ततोऽङ्गिरसः पूर्वं यज्ञः सुमभरंस्तु यज्ञः
सम्भृत्योचुरग्निं मिमां नः श्वसुत्या मादित्येभ्यः प्रब्रूय-
न्तेन नो यज्ञेन याजयतेति‡ ॥ १३ ॥

ते ह्यदित्या ऊचुः । उपजानीत युथास्मानेवाङ्गिरसी
याजुयान्‍तुः यद्य मुङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः । न॥ वा अन्येन यज्ञादपकुमण मस्यन्तरा
मेव सुत्यां प्रियामहा॥ ऽडुति ते यज्ञः सुञ्जहुस्तु यज्ञः
सम्भृत्योचुः श्व सुत्यां वै तु मसुभ्य ममे प्रावोचोऽय व्यु

* 'तुस्मात्'—इति म ।

† 'वेदि'—इति म, घ ।

‡ 'याजयति'—इति घा०-सम्मत इति डा० वेबर ।

§ 'नुमासु'—इति म ।

॥ 'श्वेदेन' वच ॥ सुप्तके ।

॥ 'प्रियामहा'—इति घा०-सम्मत इति डा० वेबर ।

मद्यसुत्या मेव तुभ्यं प्रब्रूमोऽङ्गिरोभ्यय तेषां नस्त्वः
होतासीति* ॥ १५ ॥

तेऽन्य मेव प्रतिप्रजिष्युः। अङ्गिरसोऽच्छ ते हाप्यङ्गि-
रसोऽभ्येऽन्वागत्य चुकुपुर्विव कथं नृ नो दूतदुरन् न
प्रत्यादद्या इति ॥ १६ ॥

सु होषाच। अनिन्धा वै मादपतु सोऽनिन्द्यैर्वृत्तो
नाशक मुपक्रमितु मिति तुस्मादु हानिन्द्यस्य वृत्तो
नापक्रामेत् तु ऽएतेन सद्यःक्रियाङ्गिरस आदित्यानया-
जयन्तु सद्यःक्रीः† ॥ १७ ॥

तेभ्यो ष्ठाचं दुक्षिणा मानयन्। तां न प्रत्यग्रहन्
हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति तुदु तुद्यद्यस्य कुर्म
न व्यमुच्यत युदाक्षिण मासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्यं दुक्षिणा मानयन्। तं प्रत्यग्रहन्
स्तुस्मादु ह स्माहुरङ्गिरसो व्ययं वा ऽश्वार्त्विजीनाः
स्मी व्ययं दक्षिणीया ऽश्रुपि वा ऽश्वस्त्राभिरेप
प्रतिग्रहीतो य एष तपतीति तुस्मात् सद्यःक्रियो ऽश्वः
श्वेतो दुक्षिणा ॥ १९ ॥

* 'सीति'-इति य, घ ।

† 'क्री'-इति य घ

‡ 'प्रत्यग्रहन्'-इति क ।

तस्य रुक्मः पुरुस्ताद्ववति । तदेतस्य रूपद्वियते
य एष तुपति यद्यश्च॥ श्वेतं नु विन्देदुपि गौरेव
श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुरुस्ताद्ववति तदेतस्य रूपद्वियते
य एष तुपति ॥ २० ॥

तैभ्यो ह ज्वाक् चुक्रोध । केन मुदेय श्रेयान् बन्धुनाह
केनाह युदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मा मिति सा हैभ्योऽप-
चक्रामु सोभयानुन्तरेण देवासुरान्तुं वृत्तान्तिस्त्वि
भूत्वादुदाना चचार ता सुपैव देवाऽश्मन्त्वयन्तोपासुरा
अग्निरेव देवानां दूत आस सधुरक्षा इत्यसुररक्षस
मुसुराणाः* ॥ २१ ॥

सा देवानुपावत्स्युन्त्यवाच । युद्ध उपपावर्त्तय किं
मे ततः स्यादिति पूर्वा मेव त्वामेराहुतिः प्राप्स्यसीत्युय
क्षिप्वा देवानुवाच यां मुया कृष्णाग्निं माशासिष्यध्वे सा
वः सुर्वा सुमर्दिष्यत इति सैवं देवानुपावर्त्त ॥ २२ ॥

॥ युद्धार्थमाणेऽग्नौ । उत्तरवेद्वि† । आघारयति
यदेवेना मदो देवा अभ्रुवन् पूर्वा त्वामेराहुतिः
प्राप्स्यतीति तदेवेना मेतत् पूर्वा ममेराहुतिः प्राप्नोति

* 'मुसुराणाम्'-इति ल ।

† 'उत्तरवेद्वि' इति ऋ ।

व्याग्येषा निदुनेनाथ युदुत्तरवेदि मुपकिरुति यज्ञ-
स्यैव सर्व्वत्वाय व्याग्नि यज्ञो व्यागु चोपा* ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन विमिसीते । युगेन युच दुरन्ति
शुभ्या युतो दुरन्ति युगशम्येन वै योग्यं युञ्जन्ति सा
युदेवादुः सिःहौ भूत्वा शान्तेवाचरत्तुदेवैना नेतुद्युते
युनन्ति ॥ २४ ॥

तुस्मान्विदत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात् । सिःहौ वै नं
भूत्वा क्षिणोति नो हा माकुर्व्वीत सिःहौ हैवैनं भूत्वा
क्षिणोति नो हान्युस्मै दद्याद्यज्ञं तुदग्युचात्मुनः कुर्व्वीत
तुस्माद्योऽस्थापि पाप इव समानुबन्धुः स्यात्तुस्मा एनां
दद्यात् स यदुदाति तुदेनः सिःहौ भूत्वा नु क्षिणोति
युदु समानुबन्धवे ददाति तुदु नान्युचात्मुनः कुरुत
ऽप्यो निदत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा† ॥ २५ ॥

शुभ्य शुभ्याञ्च स्फ्यञ्चादत्ते । तद्यु श्यु यूर्वाङ्गं
उत्तरार्द्धं शङ्कुभुवति तुस्मात् प्रत्यङ् मृक्कामति चोन्वि-
क्रमास्तद्यात्वालं पुरिलिखति सा चात्वालस्य माधा
नाच माचास्ति युचैव स्वयं मनसा मुन्येतुग्रेणोत्करं
तद्यात्वालं पुरिलिखेत् ॥ २६ ॥

* 'लोपा'—इति ग, घ ।

† 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

सु व्येद्यन्तात्* । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स पुरि-
लिखति तत्तायनी मेऽसुतीतीमा मेवैतुदाहास्याः हि
तप्त एति ॥ २७ ॥

श्रुय पुरस्तात् । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स पुरि-
लिखति वित्तायनी मेऽसुतीतीमा मेवैतुदाहास्याः हि
विविदान† एति ॥ २८ ॥

श्रुयानुवेद्यन्तम्‡ । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स
पुरिलिखत्युवताम्मा नायिताद्वितीमा मेवैतुदाह युष
नुयैतुम्मावताद्विति ॥ २९ ॥

श्रुयोत्तरतः§ । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स पुरिलिख-
त्युवताम्मा व्यथिताद्वितीमा मेवैतुदाह युष व्यथैतुम्मा-
वताद्विति** ॥ ३० ॥

श्रुय हरति । युष हरति तुदमीदुपसौदति ॥ या
ऽध्रमीना मेय नामानि यत्तुम्हरति यान् या ऽध्रमून्
देवा ऽध्रमेऽमीन् द्रोणाय प्राहणत ते प्राधन्वन्तु ऽध्रमा
य्य पृथिवीरुपासर्पन्निमा मरैव द्वे ऽध्रस्थाः पुरे तेनैपे-
तुमिदानेन हरति ॥ ३१ ॥

* 'काल'—इति ४, घ ।

† 'वित'—इति ४, घ ।

‡ 'श्रुयानुवेद्यन्तम्'—इति ४, घ ।

§ 'विविदान'—इति ४, घ ।

** 'विविदान'—इति ४, घ ।

*** 'विविदान'—इति ४, घ ।

स प्रहरति । विदेदग्निर्नुभो नामाग्ने ऽञ्जिर आयुना
 नाम्नेहीति ॥ यत् प्राधन्वंस्तदायुर्दधाति तत् सुमीरयति
 योऽस्यां पृथिव्या मसीति योऽस्यां पृथिव्या मसीति हत्वा
 निदधाति यत्तेऽनाष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽहुति
 यत्तेऽनाष्टं रुक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽहुत्येवै-
 तुदाहानु त्वा देवतीतय ऽहुति चतुर्युः हरति देवेभ्यस्त्वा
 जुष्टाः हरामीत्येवैतुदाह तां वै चतुःस्रस्तेश्चात्वालाह-
 रति चतस्रो वै दिशः सुर्वाभ्य एवैना मेतुद्विग्यो
 हरति ॥ ३२ ॥

अयानुब्रूहति । सिद्धसि सपत्नसाहू देवेभ्यः कल्प-
 स्वेति सा युदेवादुः सिद्धौ भूत्वाशान्तेषुचरत्तुदेवैना
 मेतुदाह सिद्धसूति सपत्नसाहूति त्वया व्ययुः
 सपत्नान् प्रापौयसः क्रियास्तेत्येवैतुदाह देवेभ्यः कल्प-
 स्वेति योपा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतुदेवेभ्यः कल्प-
 यति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमाचौ वा सर्व्वतः करोति । युजमानस्य वा
 दृश-दश पदानि दृशाक्षरा वै विराड् वाग्वै विराड्
 वाग् यज्ञो मध्ये नाभिका मिव करोति समानशुसौनो
 व्याघारयाणूति ॥ ३४ ॥

ता महिरुभ्युक्षति । सा युदेवादुः सिद्धौ भूत्वाशान्ते

वाचरच्छान्तिरापस्ता मद्भिः शमयति योपा वा
उत्तरवेदिस्तु मेवैतदेवेभ्यो हिन्वति तुस्मादद्भिरुभ्यु-
द्यति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युद्यति । सिद्धयति सपत्नसाह्वी देवेभ्यः शुभ-
स्वेत्युथ सिक्ताभिरनुविकिरत्यसङ्कारो न्वेव सिक्ता
भुजन्त इव हि सिक्ता अग्नेर्वा इतुद्वैश्वानरस्य भुस
यत्सिक्ता अग्निं वा अस्या माधास्यन् भवति तुयो
देना समिन्नुं हिनस्ति तुस्मात् सिक्ताभिरनुविकिरति
सोऽनुविकिरति सिद्धयति सपत्नसाह्वी देवेभ्यः शुभ-
स्वेत्युथैनां ह्यादयति सा कुन्वैताः रुचिं व्यसति ॥
३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थेप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

एव निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्णमे, न मरु वन्दे विद्यागौर्यमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यातानूनमे च सोमापायननिष्ठवौ ।

उपसवेति पक्षार्पावतर्प्येव निरूपिताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे शौमिकवेदिकरणादिक निरूप्यते । अथ यदुक्तं
कात्यायनेन — “शौचमग्रात् पूर्वोदनि पौर्वाहिक्या प्रचर्य वेदीं

मिमौते"-इत्यादि । तदेतदाह— "तच्च एष पूर्वाक्षौ वर्षिष्ठः
 स्रूणाराजो भवति, तस्मात् प्राह् प्रकामति चीन् विक्रमांस्तच्छ्रुं
 निहन्तीति । 'य एषः' स्रूणाराजः 'पूर्वाक्षः' पूर्वाह् मर्हतीति
 पूर्वाह्^१, प्राचीनशंखस्य पूर्वभागे आहवनीयपुरोदेशे वर्त्तमानः
 प्रयुक्तश्चोऽस्ति, 'सोऽग्नःपातः' ऐष्टिकवेदेर्महावेदेद्यान्तरालमक्षरः ।
 'तस्मात्' तस्मात् 'प्राह् प्रकामन् प्रकामति चीन्' । 'तत्' तच्च
 द्वितीयप्रकामावसाने 'श्रुं' निहन्त्यात्, ध्यापयेत्^२ ॥ १ ॥

दक्षिणश्रोत्रिप्रमाणमाह— "तस्मात्तद्वोर्दक्षिणेति । मध्यम-
 श्रुदोर्दक्षिणतः पञ्चदशविक्रमावसाने श्रुं ध्यापयेत् । 'वा दक्षिणा
 श्रोत्रि' मर्षादा भवति^३ ॥ २ ॥

एव सुत्तरश्रोत्रिवाक्यमपि— "तस्मात्तद्वोर्दक्षिणेति-
 त्यादि^४ ॥ ३ ॥

आध्यामस्य पञ्चाङ्गागावधिप्रद्वयं प्राचीणावधिमाह— "तस्मा-
 त्मध्यमाच्छ्रुः षड्विंशतं विक्रमान् प्रकामतीति^५ ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणोत्तरावधौ दर्शयति— "तस्मात्तद्वोर्दक्षिणेति ।
 'तस्मात्' पुरोदेशस्यात् 'मध्यमाच्छ्रुः' श्रोत्रिः वकाशात्

१— 'श्राणाया पूर्वाह्ने भव पूर्वाह्ने'-इति या० २० ।

२— स निहत श्रुं अन्तःपातस्यश्रुको भवतीति पिष्टश्रुविक्रमांश्च ।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ७ ।

४, ५— का० श्रौ० सू० ८. २. १० ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ३. ८ ।

वाचरच्छान्तिरापस्तु मद्भिः शमयति योषा वा
ऽउत्तरवेदिस्तु मेवैतदेवेभ्यो हिन्वति तुस्मादद्भिर्दुभ्यु-
क्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति । सिद्धञ्छसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः शुन्ध-
स्वेत्युध सिक्ताभिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिक्ता
भ्राजन्त इव हि सिक्ता ऽअग्नेर्त्वा ऽएतद्वैश्वानरस्य भुक्त
यत्सिक्ता ऽअग्निं वा अस्या माधास्यन् भवति तुथो
हैना मग्निर्बु हिनस्ति तुस्मात् सिक्ताभिरनुविकिरति
सोऽनुविकिरति सिद्धञ्छसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः शुम्भ-
स्वेत्युधैनां छादयति सा कुन्धैताः रात्रिं व्वसति ॥
३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १०] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सख निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्षमे, न मर्षं वन्दे विधातोर्थमश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यातामूनत्रे च सोमापायननिष्ठवौ ।

उपससेति पञ्चार्पाश्चतुर्थेऽत्र निष्पिताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे शौमिकवेदिकरक्षादिकं निष्पद्यते । अथ यदुक्तं
कात्यायनेन—“शौमिकसंख्यां पूर्वेऽहनि पौर्वाह्निक्या प्रचर्य वेदीं

ओषिभागस्योक्तं मंसभागस्य ह्रस्वं यदस्ति, तत् प्रशंसति—
 “अथ यत् पयाद्वरीयसी भवतीति । ओषिभागस्य विंशत्-
 प्रशंसलोकेः, मंसभागस्य चतुर्विंशत्यभिधानात् पयाद्वरीयस्त्वम् ।
 यस्मात्लोके ‘वृषुओषिः योषा’ प्रशंसा, तस्माद् वेद्याः पयाद्भाग-
 स्मापि ओषित्वात् वृषुल युक्तं मित्यर्थः । ओषिवृषुलं कुचोप-
 युज्यते ? इति, तदुपयोगं माह— “तस्मात् पयाद्वरीयस इति ।
 प्रजापतोऽनेति ‘प्रजननं’, पयाद्भागे उत्तरं यत् तत् ‘पयाद्वरीयः’ ।
 तादृक्प्रजननात् प्रजायन्ते, अतः प्रजननहेतुत्वात् पयाद्वरीयस्त्वं
 प्रशंसम् ॥ ११ ॥

सार्धकाद् मुत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते— “नासिका न वा यथा
 यश्चेति । नासिकारथा मुखप्रदेशादपि समुच्छ्रितत्वात् उत्तरवेदे-
 र्मुदोच्छ्रितता कर्त्तव्या । असतत्वं मुत्तरवेदिनामनिर्वचनद्वारेण
 प्रशंसति— “अथ यदेना मुत्तरां वेदेऽपकिरतीति । यस्माद्
 ‘वेदेः’ शैमिक्याः ‘उत्तराम्’ अत्युन्नतम् ‘उपकिरति’ हृदं लिपति,
 ‘तस्मात्’ वेदे प्रागवस्यभूतस्य प्रदेशस्योन्नततरत्वात् ‘उत्तरवेदिः’
 इति ‘नाम’ सम्बन्धम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदियाचारकविध्यं माख्यायिका माह— “द्वयो ह
 वा इदं मये प्रजा याचुरिति । ‘अये’ हृष्टे पूर्वम्, ‘द्वयः’
 द्विविधा एव ‘प्रजाः’ ‘आयुः’ अभवन् । काम्नाः ? ‘आदित्यास्यै-
 वाङ्गिरसश्च’ । ते ‘अङ्गिरसः’ ‘पूर्वे’ आदित्येभ्यः पूर्वभाविनः सप्तो

‘यज्ञा’ मभूतवन्त । मभूतयज्ञा ‘ते’ ‘अग्निम्’ इत्यम् ‘ऊचु’— हे
‘अग्ने’ । त्व ‘न’ अस्माकम् ‘इमा’ ‘यस्य’ सत्या परेद्युक्तिप्रमाण
मभिपद्यम् ‘आदित्येभ्य प्रब्रूहि’, त्व मपि ‘अग्नेन’ मोमयामेन ‘न’
अस्मान् ‘याजयेति’ । एव सुत्रोऽग्निरादित्येभ्य पूर्वभाविन
वृत्तात् प्रोवाच ॥ १२ ॥

“ते आदित्या ऊचुरिति । ता इत्य व्यचारयन् । कथम् ?
‘यथा’ धेन प्रकारेण ‘अस्मानिव अङ्गिरस’ ‘याजयान्’ याजयेयु,
‘वय’ तु ‘न’ तान् याजयाम तत्प्रकारस्थित्यता मिति ॥ १३ ॥

‘ते होचुरिति । विचार्येत्य मूचु । “न वा अग्नेन यज्ञा-
दपक्रमण मसीति । ‘अग्नेन’ वक्ष्यमाणान् वाचस्कारुणानात् अग्नेन
‘यज्ञात्’ अङ्गिरोभिरनुष्ठीयमानात् अस्मात् ‘अपक्रमण मक्षि’,
अत ‘सत्या मन्तरा जेव’ अङ्गिरसा सत्यात पूर्व मेवास्माक
सत्या ‘मिषामहे’ व्यवस्थापयित्वा ‘इति’ विचारितवन्त । ‘ते’
‘यथा’ सत्यालक्षणे ‘मभूत्य’ अग्निम् ‘ऊचु’ । ‘त्वम्’ अस्मभ्य
‘यस्य’ सत्याम् ‘अग्ने’ मावोच । ‘अय’-शब्दस्तर्ये । ‘वय’ ॥ ‘तुभ्यम्’
‘अङ्गिरोभ्य’ ‘अद्यमुया’ अद्य क्रियमाणा सत्या अद्यसत्या, तां
‘प्रब्रूम’ । ‘तेषा’ तथा कुर्वता मस्माक ‘त’ ‘होता’ भव ॥ १५ ॥

‘तेऽन्य मेव प्रति प्रजिघृषुरिति । एव सुक्तवन्तस्तु ‘अङ्गिरस’
एतद्वृत्तान्तावबोधनाय अग्निप्रतिनिधिम् ‘अन्यम्’ प्रजिघृषु । “दि
गतो दृष्टौ च’ प्रेरयन् । ते अङ्गिरस’ ‘अपयेऽन्वागत्य’ ‘युक्तु’ ।

१—‘मिषामहे’-इति डा० वेदर दृष्ट माये ।

२— सा० प० १० पा० ।

क्रुधद्रुचेर्यादिना क्रुधियोगे चतुर्थी । “कथं नो दूत इति ।
क्रोधप्रकार उक्त । ‘न प्रत्यादृषा’ आदरस्य प्रत्यादर न कृतवा-
नमि ॥ १६ ॥

अग्रेरुत्तरम्— “य दौवाचाग्निष्ठा वै माष्टपतेत्यादि । प्रासङ्गिक
किञ्चिद्वर्गविशेष विधत्ते— “तस्मादु वाग्नित्यस्य कृतो नापक्रामे-
दिति । ‘न’ ‘यद्यक्नी’ एकाद बोधयाग । ‘पतेन आङ्गिरस
आदित्यान् अजयन्’ । दौवाचोमकयादौना यद्य एव क्रियमाणा-
त्वात् ‘यद्यक्नी’ इति नाम ॥ १७ ॥

“तेभ्यो वाच दक्षिणा मिति । तेभ्य’ साक्षस्तथाजनेभ्य
‘वाचन्’ एव दक्षिणात्वेन प्रादुरित्यर्थः । वाग्दक्षिणाया निरा-
करणस्याभिप्राय आह— “हास्यामहे यदि प्रतिगृह्णीष्याम इति ।
‘यदि’ स्त्रीकरित्याम तर्हि ‘हास्यामहे’ त्वस्यामहे, दक्षिणोत्तर-
काल मपि वाचोऽपेक्षितत्वात् तथा यति यज्ञोऽदक्षिण स्यात् ।
अस्य को दोष इत्यत आह— “यद् दक्षिण मासीदिति ।
दक्षिणासन्निधि ‘दक्षिण कर्म’ । ‘तद्’ ‘यज्ञस्य’ सन्निधि ‘कर्म’,
‘न व्यमुच्यत’ विमुक्त न आसीत्, सम्पूर्णं नाभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

“अप्येभ्य ह्यर्थं मित्यादि । अष्टम् । ‘तस्मादु च याज्जरिति ।
‘आहु आङ्गिरस’ स्वयं प्रवृत्ते— ‘आनिंजीना’ १ अ’ सम्यग्वित्तिर-
योग्या वा । तथा ‘दक्षिणीया’ दक्षिणायोग्या । आनिंजीमत्य-

१— पा० छ० १ ३ १७ ।

२— ‘यद्यर्त्विजश्चा’ सत्समार्त्विजीत्यप्यस्य ह्यन्तम्— इति ५, १ ७१ छ० वा० ।

दक्षिणीयत्वयोरुभयोरपि हेतुव्यतिरेक- “अस्माभिरेव प्रतिगृहीत इति । एतच्छब्दार्थ माह- “य एष तपतीति” इति । प्रसङ्गात् साधकस्य दक्षिणा माह- “तस्मात् सद्यः कियोऽद्य श्रेत इति । अथ सूर्यप्रतिनिधिर्त्वेन दीयते । सूर्यस्याश्वत्थेनोपायमाविधानात् । अथाग्नयाम्नाच्च सूर्यस्याश्वत्थानीयत्वम्, सोऽपि वर्णसाम्याय श्रेतो भवेत् ॥ १८ ॥

“तस्य हयसः पुरस्ताद् भवतीति । तस्य पुरोद्वेगे ‘रक्ष’ शिरःफलको वर्जुल्लकारो भवेत्” । ‘यद्यपि मित्यादि सप्तम् ॥ २० ॥

“तेभ्यो ह वागित्यादि । ‘तेभ्य’ अङ्गिरोभ्य ‘वाक्’ कुपित- वदयासीत् । “केन मदेय श्रेयान् बन्धुना” इति । ‘केन’-इति अस्त्वर्थे सुति” । ‘मत्’ मत्त सकाशात् ‘केन’ ‘बन्धुना’, बभ्रातीति बन्धुः, विशेषण्य केन विशेषण्येन ‘एष’ सूर्य ‘श्रेयान्’ अति- शयेन प्रशस्तः । प्रशस्तहेतुभूतानां सर्वगुणानां समिधानां पुनः ‘केना’-इति ग्रहणम् । ‘यदेत प्रत्ययहीष्टेति । ‘यत्’ धेन अति- शयेन ‘एतम्’ आदित्यम् ‘प्रत्ययहीष्ट’, ‘न माम्’ । अथविद्यमान-

१- “उपा वा अत्रस्य मेधस्य शिरः”-इत्यादौहेव १० ४ ७ ।

२- “य अस्माभ्याम मनुवीताश्च स वक्षनीय स्यात्”-इति, “यस्य कस्मात्? अत्रुक्तेऽभ्याम मद्याश्रयो भवतीति वा”-इति च निरु० १ ४ १ २ ७ ४ ।

३- “यद्य सुवर्णरजतौ रक्तौ शुभामयति”-इत्यादिक मिहिवोपरिष्ठाद् (१२ ४ २ ११) दृश्यम् ।

४- पा० सू० ८ ७ १०३ ।

कोऽतिग्रयस्तत्र दृष्टः ? न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । 'उभयान् संयजान् देवासुरान्' परस्परकलहायोपयुक्तान् देवान्सुरांश्च 'अन्तरेण' मध्ये 'सा' अग्निरोभ्योऽपक्रान्ता वाक् । 'सिंहो भूत्वा' 'आददाना' जिघत्सया^१ समीपस्थ सर्व^२ स्त्रीकुर्वती 'अचार' । तदानीम् 'अग्निरेव देशनां दूतः' अभवत्, असुरार्थाङ्गनाथ बहुरचोनामकोऽसुरो दूतोऽभवदित्यर्थः ॥ ११ ॥

"सा देवानिति । उभयैरप्याहता भवती पूर्वं देवान् प्रथिव उपार्पितमाना । 'आगमनोत्कोचरूप किञ्चित् अर्थयामास । ते च देवाः अग्नेः पूर्वभाषिणी मान्वाहुति आगमनोपाधिना प्रादुः । 'सा' देवान् इदम् 'उवाच' । हे देवा । 'यां कां च आग्निधम्' 'आग्नाविध्यधे' इच्छथ, 'सा' सर्वाऽप्याग्नी 'व' युष्माकं 'वमर्हिष्यते' वमद्वा मविष्यतीति । तत सा प्रतिनिष्ठता-धीत् ॥ ११ ॥

इदानीं सुत्तरवेदीयाध्याहारकं विधत्ते— "स यद् धार्यमाणेऽग्रा-सुत्तरवेदि व्याधारयतीति । अग्नौ उत्तरवेदेरुपरि धार्यमाणे घृति, ता सुत्तरवेदि व्याधारयेदित्यर्थः । "यदेवैना मित्वादि । एतज्ज्ञा-धारणेन या अहुति, अयदृक्साथे वेदिरूपायै वाचे देवैः कल्पिता, सा कृता भवति, अतो व्याधारयेदित्यर्थः । उत्तरवेद्या माधार-णेन वाच किं मायात मित्यत आह— "वाग्धेषा निदानेनेति ।

१— 'जिघत्समाना (१ जिघत्सया)'—इति क ।

२— नास्तीत्यत् यद् क्वातिरित्येषु पञ्चकेषु ।

‘चिपोति’ हिनस्ति । ‘चिप्’ हिमायाम्^१ । “नो हान्यस्या
इत्यादि । अष्टम् । ‘अस्य यजमानस्य । समानवन्तु’ एकविधि-
निबन्धन, एकविषय इत्यर्थः । तादृशोऽस्य पाप इषापि स्यात्
पापी यदि भवेत्, ‘तस्मै दद्यात्’ । तादृशं विधाय दाने उक्त-
दोषद्वयराहित्य दर्शयति— “अथ यद् ददाति तदेव मित्यादिना ।
‘एषा च निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा’ निवृत्तदक्षिणाया गतिरित्यर्थः ।
अथ वा यजमानवन्तुरेव तस्या आस्यद मित्यर्थः ॥ १५ ॥

“अथ ग्रन्थाच्चेत्यादि । ‘एष’ शङ्खु ‘पूर्वाह्णं’^२ यज्ञपि ‘उक्त-
राष्ट्रं’^३ भवति । भौमिकवेदेऽत्तरामस्य शङ्खुरित्यर्थः । ‘तस्मात्’
शङ्खो सकाशात् ‘प्रत्यङ् प्रत्यङ्मुख चीन् विक्रमान् प्रक्रमान्
‘प्रकामति’^४ । तत्र चात्मासार्थं परितो लेशश्च कुर्यात्, ‘अथा चात्मा-
सस्य मावा । यैवोत्तरवेदेऽस्मात्, सैवेत्यर्थं चात्माखडननोपश्रयैव
मृदा उत्तरवेदिकरण्यात् । तदेवाह— ‘नात्र मावासीति ॥

उत्तरार्द्धशङ्खो प्रत्यङ्मुखमे चात्मास इति य पक्ष उक्त तेन
सह विकल्पित पक्ष माह— यथैव स्वय मनसा मन्येतापेक्षीत्कर
मिति” ॥ १६ ॥

१— त० उ० ३ धा० २— ‘पूर्वाह्णं भव पूर्वाह्णं’ इति या० दे० ।

३— ‘विषद प्रक्रम आदधगुधपदो वा । पद पञ्चमराकुच दारशाकुल
वा—इत्यादि मुख्यसूत्रे ० १४ १६ ।

४— ‘यनोत्तरवेदेर्वाकारौ । मद्यानेद्या प्राग्भागे मृत्तिकाप्रक्षेपेण
नित्याद्यमान पक्ष आकार । व्यापकत्वमये तद्विषया मन्ता उक्ता ।
मृत्तिका चात्मासमतेति तद्रूपोऽप्यह आकार । तद्विषया वौधायनमते
मृत्तिका” इति तै० स० १ प १२ गा० भा० ।

चात्मानस्य सर्वतः परितोऽनप्रकारं तन्मात्राद्य दर्शयति— “म
वेद्यनादुदीचीं ग्रन्था मिति^१ । दक्षिणश्रोत्रिरूपवेद्यनादित्यर्थः ।
‘म परितोऽनप्रकारं’ ग्रन्थानुसृष्टेन लेखनं कुर्यात् । अनेनैव पद्याद्वधि-
निर्देशः कृतो भवति । तस्य मन्त्र— “तन्मात्रमी मेऽपीति^२ । हे
भूमे । ‘तन्मात्रमी अधि’ तप्त. पुमान् यस्या मिति तन्मात्रमी, तद्रूपा
भवति । मन्त्र व्याख्ये— “इमा मेवैतदाहेति । ‘धि’ यस्मात्
‘तप्तः’ पुरुषो दारिद्र्येण दुःखित. सन् धनादिबाधनेष्वप्या ‘एति’,
तस्मादित्यर्थः ॥ २७ ॥

“अथ पुरस्तादित्यादि^३ । स्पष्टम् । “अस्मां हि विविदान-
एतीति । ‘विविदानः’ धनादिकं लभयान् पुरुषः पुन. ‘अस्मां’
एव खलु ‘एति’ गच्छति । अतो ‘विज्ञातमी’ भूम्नभिधानं युक्त
मित्यर्थः^४ ॥ २८ ॥

“अथातुवेद्यन् मिति । ‘अनुवेद्यन्’ प्राचीं ग्रन्थां निदधाति^५ ।
अनेन चात्मानस्य दक्षिणमीमोचते । तत्र एतन्मन्त्रस्याय मयं—
‘मा’ मां ‘माधिताद्’ याचिताद् शिरसादिरूपादर्शान् भूमे ।
‘अरतात्’ रक्ष । “यथ माचे तन्मावतादितौति^६ । ‘यथ’ यस्मिन्
विषये ‘माचे’ याचे धनादिकम्, ‘तत्’ तस्मात् तन्मां ‘अरतात्’
रक्ष, रक्षेत्यर्थः ॥ २९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. २. २०, २१, २२ ।

२— वा० सू० ५. ८. १ । ३— का० श्रौ० सू० ५. ७. २०, २१ ।

४— वा० सू० ५. ८. २ । ५— का० श्रौ० सू० ५. २. २२, २३ ।

६— वा० सू० ५. ८. ३ । ७— इत यस्मिन् ? इति छ ।

“अथोत्तरत इति” । चान्दासस्योत्तरावधि परिलेखनस्य^१
 “अवताम्ना व्यथितात”-इति^२ मन्त्र । तस्य व्याख्यानम्— “यत्र
 व्यथै तन्मावतादिति । ‘यत्र’ यस्मिन् विषये ‘व्यथै’ साभोपाय
 मज्जानामो व्यथित स्यात्, ‘तत’ तस्मात् सकाशात् ‘अवताम्’
 अव ॥ १० ॥

आताया मृदस्यान्तास्ताद् उत्तरवेदि” इति हरण विधत्ते—
 ‘अथ हरतीति । ‘यत्र हरति’, ‘तत्’ तत्र, उत्तरवेदिप्रदेशे
 ‘अमीत् उपसीदति’ उपविशति आग्नीध्र^३ । ‘अग्नीनां’ ‘नामानि’
 वक्ष्यमाणानि^४ ‘गृह्णन्’ एव हरेत् । अमु अग्निषु चान्दासप्रदेशे
 तन्नामपक्षे सुपपद्यते, न एवात्र कुत इत्यत्राह— “यान्ता अमूम्
 देवा अपेक्षीगिति । ‘होषाय’ होमनिष्पादनाय, चविर्वैश्वनाय
 ‘ग्राहणत’ ग्राहणम् । ‘ते ग्राधन्वन्’ । धन्वतिर्गन्तव्यमा^५ । ‘इमास्’
 ‘अदैव’ । अदैति विनिष्कार्यो^६ । इमां इयिनीं परिविद्म्य
 अक्षरादयोऽपि ‘उपासपन्’ । ‘तेनैव’ ‘एतन्’ एतेन ‘निदानेन’
 मूक्तकारणेनैव हरण कृतवान् भवति ॥ ११ ॥

१— वा० श्रौ० सू० ५, १ २० २५ ।

२— ‘परिलेखने’-इति छ ।

३— वा० श्रौ० ५ ८ ७ ।

४— “उत्तरवेदिरिति चान्दासमृदा कृतस्य वक्ष्यमाणसंस्कारसम्बन्धस्य
 आधिक्यस्य नामधेयम् -इति वा० श्रौ० ५ १ १६ सू० वा० २० ।

५— वेदिपरिचयः पुरस्तात् १ २ १ १ (१ भा० १११ ए०) दृश्यम् ।

६— “आहूतरीय पुरस्तात्, मन्त्राग्नौ यो ददियत आग्नीध्रौ य उगगत
 इतो वै यो परिष्ठात् (६ २ २१) दृश्यम् ।

०— भा० ५० ५८० धा० ।

८— निरु० १ २ ७ ।

“स महरतीति” । ‘स’ मृदो हर्ता अध्वर्युं, ध्वेने ‘महरति’ खनेत् । मन्त्रखाय मर्षं १— हे ‘अद्विर’ अद्विरोनामकपिंरूप । ‘अग्ने ।’ त्वम् । “योऽङ्गारा आसस्तेऽद्विरसोऽभवन”-इति २ श्रुति । आङ्गत्याधारभूत । “नभो नाम विदेत्” । न भातीति ‘नभ’, एतत् ‘नाम’ विदेदित्यर्थ । यदा, नभो नामाग्निरिति ‘विदे’ जानीया इत्यर्थ । तच्च ‘आयुना’ एतदात्मना ‘गाय्वा’ अभिधानेन पुनः ‘एहि’ आगच्छ । “स यदित्यादि । “आयुर्दधातीति । ‘आयु’-शब्द सामान्येन श्रुति । ‘तत्’ अवधारित ‘सगीरयति’ उपारवेदि प्रति सम्यक् प्रेरयति ३ । तच्च मन्त्र — “योऽक्षां पृथिव्या समीति” ‘य’ त्वम् ‘अक्षा’ छातायां भूर्त्वा भवसि, न त्वां समी-रयामीत्यर्थ ॥

जानीयाया मृदो वेद्याकारेण स्थापन समन्तक विधौ—
“यना निदधाति घनेऽनाष्टु मिति” । यदा एकीभूत । यत् ते,
यदा हे तिरोहिताग्निविशिष्टे । मृत् । ‘यत्’ ‘ते’ ‘यनाष्टु’
रजोभिरहितम्, ‘यज्ञिय’ यज्ञार्हं ‘नाम’, ‘तेन’ गाय्वा ‘त्वा’

१— का० श्रौ० सू० ४ १ २६ ।

२— तत्पाठस्तु वा० श्रौ० ४ ८ ५ ।

३— ऐ० शा० १ ३ ८ । निरु० १ १ ५ ।

४— आ० श्रौ० १ १ १० — वा० श्रौ० १, ८ ६ ।

५— ‘हरति’-इति छ ।

६— का० श्रौ० सू० ४ १ २८ — वा० श्रौ० १ ८ ० ।

०— का० श्रौ० सू० १ १ २६ — वा० श्रौ० १ ८ ८ ।

त्वाम् 'आदधे' स्थापयामि । "योऽस्त्वाम्"-इतिमन्त्रेण^१ चिवारं
धरेत्^२ ॥

चतुर्थवारहरणमन्त्रस्याय मर्थः— "हे आह्वितमाणपदार्थ !
'त्वा' त्वाम् 'अनु' पूर्वं चरणचय मनुकृत्य, आहरामीति श्रेयः ।
किमर्थम् ? 'देववीतये' देवा अग्निं हविर्भक्षयन्ति अचेति देव-
वीतिर्यज्ञादर्थम्^३ ॥

अर्थसिद्धं मनुष्यं प्रप्रसति— "तां वै पतु स्त्रोतेरिति । पतस्रः
स्रक्तयो यस्य चान्तास्य, स तपोक्त्वा । पतुरस्मात् वाक्येन
चरतोत्यर्थः^४ ॥ ११ ॥

"अपानुव्यूहतीति" । अनुक्रमेण व्यूहं मृगधारणं कुर्यात् ।
"सिद्धमि"— इति व्यूहनमन्त्र । हे अनुव्यूहमाने । वेदे ! त्वं
'सिंही' अग्निं प्राप्तुमप्रकारेण सिंही भवमि । कीदृशी ? 'सपत्न-
साही' प्रपूषा मभिभवित्री । तादृशी त्वं 'देवेभ्य' तेषां मर्षाय
'नक्षत्र' घोषारूपा सती भोगसाधन भवेत्यर्थः^५ ॥

सिंक्षसीति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— "वा यदेवाद' सिंही
भवेति । उक्तः सिंहीभावः । सपत्नसाहीत्यस्य तात्पर्यं माह— "तथा
यथं उपजानिति । "देवेभ्यः कल्पस्त्रेव्यस्य तात्पर्याभिधानम्—
"घोषा वेत्यादि ॥ ११ ॥

१— वा० सं० ५. ८. ७ । २— का० श्रौ० सू० १. १. २०, २१ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. १. १२— वा० सं० ५. ८. ८ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. १. १२ ।

५— वा० सं० ५. १. १ "कल्पम्" ।

“ता वै युगमाचीं वेत्यादि^१ । षडङ्गौत्पद्गुणपरिमिता ‘युग-
माची’ । दिक्चतुष्टयापेक्षया “दग्ध-दग्ध”-इति वीक्षा । युगमात्रस्य
पूर्वं मभिक्षितत्वात् तत् परित्यज्य दग्धपदपदं प्रगच्छति— “दग्धावरा
वै विराडिति । सर्वेषु विराजमानत्वात् वाचा उच्चार्यमाणत्वाच्च
विराड्-वाक्^२ । गन्तादिरूपतया निष्पाद्यमानत्वाद् ‘वाग्-यज्ञः’ ।
अतो द्वावद्वारिकया यज्ञसम्बन्धाद् दग्धसङ्ख्या युज्यत इति स्मृतिः ।
“मध्ये नाभिका मिथ करोतीति^३ । अस्या नाभिर्नाभिका । तस्या
निर्माणप्रयोजनमाह— “समानचेति । एकस्य स्थिता सर्वेषो-
त्तरनेष्टा व्यापारणस्याग्रश्रवणात् सत्तिष्ठये मध्ये नाभिकरण
नित्यये^४ ॥ १४ ॥

वेद्या अद्विरभ्युक्षणे विधत्ते— “ता मद्भिरभ्युक्षतीति” । अभ्यु-
क्षणस्य प्रयोजनद्वयम्,— मिष्टी भूता अग्रान्तायाः अग्निरक्त
प्रयोजनम्, क्षिप्त्यभावेन रमणीयतमपरम्, तदुभयमुच्यते— “सा
षट्पाद इत्यादिना । “ता मेवैतद्देवेभ्यो क्षिप्तीति । क्षिप्ति
प्रीणनकर्मा^५ । तस्या अभ्युक्षणेन प्रीणनं देवेभ्योऽर्पाय भवति,
योपलम्बनाभिधानात् । योपाया अलङ्कारेण पक्षु प्रीतिर्भवतीति
सप्तमिदम् ॥ १५ ॥

१— वा० श्री० सू० ४ १ २२ ।

२— वा० श्री० सू० ५ १ १६ ।

३— वैजिरीयभाष्ये (स० ६ २ ०) सर्वं मेतत् स्पष्टं व्याख्यात
नितौह सप्रक्षेपेण व्याख्यायते सायणेन ।

— वा० श्री० सू० ५ १ ३० ।

५— अग्न० य० १६१ था० ।

“भोऽभ्युक्षतीति” । अभ्युक्षणमन्त्रः— “विंशतीति” । अयं
 एष्टार्यः । शिकतानां प्रक्षेपस्थोक्त मलद्वाररूपत्वं समर्पयते—
 “भ्राजन्त इव हि शिकता इति । अतिधवलत्वाद् भ्राजमाना
 भवन्ति । वैद्यलङ्कारत्वेन प्रशस्य अग्निसंयोगस्तपसन्तापनिवर्तकत्वेन
 प्रशंसति— “अथेवा एतद् वैद्यानरस्य भस्मेत्यादिना । आन्दरपद-
 भूतानां भेव शिकतानां सुत्तरवेद्यवयवसम्पादनेन भूमेः स्नातृस्य
 स्नातृदाहकत्वाभावात् क्षिमापरिहार इत्यभिप्रायः । शिकताप्रकिरण-
 मन्त्रार्थस्तु एष्ट एव” ॥

अयोत्तरवेदेयं त्रियष्टवशाखया प्रष्टादनं विधत्ते— “अथेना
 षादयतीति” ॥ १६ ॥ १ [५. १.] ॥

इति औषायणाचार्यविरचिते शाधवीये वेदार्पणकाण्डे

शाध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

इधु मभ्यादधति । उपयुमनीरुपकल्पयन्त्याज्यं मुधि-
 श्रयति सुचं च सुचं च सुमार्ष्ट्योत्पूयाज्यं पश्यद्वीतुं
 यक्षीते यदा प्रदीप्त इधो भवति ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. १. १० ।

२— वा० श्रौ० सू० ५. १०. ५ “सुमार्ष्ट्य” ।

३— वा० श्रौ० सू० ५. १०. १ “सुमार्ष्ट्य”

४— का० श्रौ० सू० ५. १०. १ ।

अथोद्यच्छन्तीधाम्* । उपयच्छन्त्युपयुमनीरुथाहामुये
प्रहियुमाणायानुब्रूह्येकस्फुयानूदेहीत्यनूदैति प्रतिप्र-
स्यातैकस्फुयैतुस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्युं एष वेदेर्जघनार्धं
भवति तद्यदेवाचान्तःपातेन शार्हपत्यस्य वेदेर्व्यवस्थितं
भवति तुदेवैतदनुसन्तनोति ॥ २ ॥

तद्वैके । आत्तरवेदेरनूदायन्ति तदु तथा न कुर्या-
देवैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरनूदेयात् ऽध्यायन्यागच्छन्त्युत्तर-
वेदिम्† ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युगुदने । सु पुरुस्तादेवाग्ने प्रोक्षत्युदङ्
तिष्ठन्निन्द्रघोषुस्त्वा वसुभिः पुरुस्तात्पात्वितौन्द्र-
घोषुस्त्वा वसुभिः पुरुस्ताङ्गोपायत्वित्येवैतदाह‡ ॥ ४ ॥

अथ पश्चात्प्रोक्षति । प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पात्विति
प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चाङ्गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । मुनोजवास्त्वा पितृभि-
र्दक्षिणतः पात्विति मुनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतो
गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथोत्तरतः प्रोक्षति । वियुकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः

* 'अ' । सु'-इति क, 'अ'-इति ख, 'धाम्'-इति ग, घ ।

† 'वेदिम्'-इति ग, घ ।

‡ 'ह'-इति ख । एत मुक्तदेव्यपि तिष्ठत्यु ।

पात्विति विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतो गोपायत्वित्येवै-
तदाह ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्ष्यथः परिशिष्यन्ते । तद्ये ऽस्ते पूर्वं
सक्ती तुयोर्या दक्षिणा ता* न्यन्तेन बहिर्वेदि निनय-
तौदु महं तप्तं व्यावर्हिर्हृ यन्नान्निःसृजामीति सा
युदेवाहुः सिन्धु भूत्याशान्तेवाचरत्ता मेवास्या यतच्छुचं
बहिर्हृ यन्नान्निःसृजति युदि नाभिचुरेद्युः ऽभिचु-
रेदादिशेदिदु महं तप्तं वार मु मभि निःसृजामीति तु
मेतुया शुचा विध्यति स शोचन्नेवामुं लोकु मेति ॥ ८ ॥

स युद्धार्यमाणेऽग्नौ । उत्तरवेदिं व्याधारयति युदेवै-
ना मदो देवा अन्नवन् पूर्वा त्वाम्रेराहुतिः प्राप्स्यतीति
तुदेवैना मेतत्पूर्वा मग्नेराहुतिः प्राप्नोति युदेषा देवा-
न्नवोद्यां मुया काञ्चाशिप माणासिप्यध्वे सा वः सुर्वा
सुमर्हिष्यत ऽहुति ता मेनयार्चत्विजो युजमानायाशिप
माशासते सासौ सुर्वा सुमृद्यते ॥ ९ ॥

तद्वा ऽस्तदेकं कुर्वन् द्वयं करोति । युदुत्तरवेदिं
व्याधारयत्यथ यैयां मुध्ये नाभिरेव भवति तस्यै ये
पूर्वे सक्ती तुयोर्या दक्षिणा ॥ १० ॥

* 'ता'-इति य ता-वेदेय इति ।

† 'मति'-इति ग

‡ 'येवा'-इति क य ।

तस्या माधारयति । सिद्धसि स्वाहेत्युपरयोक्त-
रस्याः सिद्धस्यादित्युनिः स्वाहेत्युपरयोर्दक्षिणस्याः
सिद्धसि ब्रह्मवुनिः क्षत्रवुनिः स्वाहेति बह्वी वै युजुः-
घाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्ते ऽउभे व्यौर्ये ॥ ११ ॥

अथ पूर्व्योक्ततरस्याम्* । सिद्धसि सुप्रजावुनौ
रायस्योपवुनिः स्वाहेति तुम्भजा माशास्ते यदाह
सुप्रजावनिरिति रायस्योपवनिरिति भूमा वै राय-
स्योपस्तुद्भूमान माशास्ते ॥ १२ ॥

अथ मुख्य ऽध्याधारयति । सिद्धस्यावत् देवान्
युजमानाय स्वाहेति तुदेवान् युजमानायावाहयत्यथ
सुच मुचच्छति भूतेभ्यस्त्वेति प्रजा वै भूतानि प्रजाभ्य-
स्त्वेत्येवैतुदाह† ॥ १३ ॥

अथ परिधीन् पुरिदधाति । भुवोऽसि पृथिवी दृष्टेति
मध्यम् भूवष्टिदस्यन्तरिक्षं दृष्टेति दक्षिण मच्युत-
ष्टिदसि दिवं दृष्टेत्युत्तर मग्नेः पुरीष मसीति सम्भारा-
नुपनिवपति तद्यत्सम्भारा भुवन्त्यग्नेरेव सर्व्वत्वाय ॥ १४ ॥

शुरीरः हैवास्या पौतुदार । तद्यत् पौतुदारवाः‡

* 'स्याः'-इति क, ग घ ।

† 'दृ'-इति ख ।

‡ 'तद्यत्पौतुदारवाः'-इति क, घ ।

परिधयो भवन्ति शुरीरेखैवेन मेतत् समर्हयति कृत्स्नं
करोति ॥ १५ ॥

माःसुः हुवास्य गुल्गुलु* । तद्यद् गुल्गुलु भवति
माःसेनैवेन मेतत् समर्हयति कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

गन्धो हुवास्य सुगन्धितेजनम् । तद्यत् सुगन्धितेजनं
भवति गन्धेनैवेन मेतत्समर्हयति कृत्स्नं करोति ॥ १७ ॥

अथ यद् व्युष्णे स्तुका भवति । व्युष्णेर्ह वै व्युष्पाणे
ऽभ्युन्तरेणाग्निरेकाः रात्रि मुवास तद्यद्देवाचामेर्न्यक्तं
तदिदृष्यसदिति तस्माद् व्युष्णे स्तुका भवति तस्माद्या
शीर्ष्णो नेदिष्ठः स्यात्ता माच्छिद्याहरेद् युयु तां न
विन्देदुपि या मेव काच्छाहरेत्तद्यत्परिधयो भवन्ति
गुह्या ऽप्यु दूरु ऽइव ज्ञेन मुत्तरे परिधय आगुच्छन्ति ॥
१८ ॥ २ ॥

॥ चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

उत्तरवेदिनिर्माण मभिधाय अथोत्तरवेद्या मग्निप्रवचनप्रयोग
उच्यते— “इष्टमन्वाद्यधत्तेति” । आहवनीयेऽग्नौ प्रथीयमानाना
मग्नारानां सम्पादनाय काष्ठमूहं स्वापयेयुरित्यर्थः । “उपयमनो-

*, † ‘गुल्गुलु’-इति सा०-सम्पन्न पाठ इति डा० वेबर ।

१- का० श्री० सू० ५. ४. २ ।

रित्यादि । 'उप' अग्रेरधत्तात् यम्यन्ते इत्युपयमन्वः शिकताः^१ ।
 व्याघारणार्थम् 'आज्यम्' अग्नौ 'अधि'अयति' विलापयेत् । आज्य
 मुत्पूत कृत्वा सुवेण सुचि पञ्चवारं गृहीयात् ॥ १ ॥

"अथोच्यन्ते" इति । इति प्रदीप्ते मति 'अथ' अनन्तर तेष
 'इ'अन्' अङ्गारतां प्राप्तं ब्रह्मं धारयेत् । इधमापन्नाधः 'उपयमनीः'
 उपयच्छेत् । 'अग्नये महिषमाणाथ' उत्तरवेदिं प्रति नौयमानाय
 तदनुकूलं सूक्तं पठेति होतारं ब्रूयात् । 'एकस्फवा' एकः स्फो
 यस्तो रेखायो सा तथोक्ता, तथा मा मनुगच्छ; स्फोने रेखा
 सुवैमनुगच्छेति प्रतिप्रस्थातारं ब्रूयात्^२ । एकस्त्वानुगममस्यावधि
 माह— "आ एतस्मात्प्रथमाच्छब्दोऽयं एव वेदेर्गोचनार्हो भवतीति ।
 'वेदेः' सौमिक्याः 'गधनाद्धे' 'य' एषः' शङ्कुर्भवति । स्थणाराजात्
 प्रक्रमन्ति ये यः शङ्कुरन्तःपातः स्थापितः, न एव मध्यमशङ्कुः;
 तावाप्यन्त मित्यर्थः । 'गार्हपत्यस्य वेदेरिति । 'यतः प्रथयति न
 गार्हपत्यः'—इतिन्यायादाहवनीयादुत्तरवेदिं प्रति प्रथयन्त्योक्तत्वात्
 आहवनीय एव गार्हपत्य इत्युच्यते । रेखाकर्षणेनान्तःपात्यस्फो
 यश्चेदः परिदत्तो भवति^३ ॥ २ ॥

१—“उपयमने उपयच्छतेऽपिगभिरिण्यमन्वः शिकता”-इति आ० २० ।

२— अधिरथ सामर्थ्यानुवादी ।

३— का० श्री० सू० ५ ३. ७ ।

४— “प्रतिप्रस्थाता होता” ब्रूयात्—इति छ, य ।

५— का० श्री० सू० १. ३. ८ ।

रेखानुगतिविषये केषाञ्चित् पक्षं सुपन्थस्य व्यपक्षेदपरि-
हाराय प्रयोजनभावाभिप्रायेण निराचष्टे— “तद्वैके ओत्तरवेदेरनू-
दायनीनि^१ ॥ ३ ॥

“प्रोचणीरन्ध्रभुरित्यादि^२ । अन्ध्र्याः प्रोचणादानविधानात्
अग्निप्रणेता अग्नीदेव ‘अग्ने’ वक्षरादिभ्यः पूर्वम्, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां
दिशि ‘प्रोचति’, ‘उदङ्’ उदङ्मुखस्तिष्ठन् ।

मन्त्रस्थाय मर्षः^३ ।— इन्द्र इति ध्रुवते ग्रन्थते इति
‘इन्द्रधोय.’ इन्द्रभामा देव, सः ‘वसुभि’ वसितः ‘पातु’ रचतु,
असुरादिभ्यः सकाशात् ‘गोपायतु’ इत्यर्थः । ‘प्रधेताः’ प्रकृष्टप्रज्ञो
वृक्षः । ‘पितरः’ अग्निष्वात्ताप्रभृताः । ‘मनोजवा.’ मनोवेगोपम-
वेगः । ‘विश्वकर्मा’ विश्वविषयं कर्म यस्यां स एतस्मात्कौ देवः ।
निनेतव्याघ्राः दक्षिणपूर्वसक्तैः स्फुटप्रदर्शनाय धूर्जदिग्गतसक्ति-
दयोपन्दावः ॥ ४. ५. ६. ७ ॥

“अथ या प्रोचण्य इति । “ता न्यस्तेतेति । ‘ता’ प्रोचणीः
‘न्यस्तेन’ अत्यन्तान्तदेशेन । तत्रापि सुकृन्ने प्रोचणीये देवनिमयन-
प्रसङ्गावाह— “वक्षिर्वैदोति” ।

निमयनमन्त्रस्थाय मर्षः^४ ।— ‘उद’ प्रोचणीशेष ‘तप्तम्’, ‘वेद्या.’
विहीरुपायाः क्षीर्यसुसादनतः तस्मिन् सन्तापप्राप्ते संश्रवात् अव-

१— का० श्रौ० सू० ४. ४. १० ।

२— वा० श्रौ० सू० ४. ४. ११ ।

३— तत्पाठो वा० न० ४. ११. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १२ ।

५— वा० न० ४. ११. २ ।

शिष्ट मन्त्रस्तत्र भवति. तत्राविध वा, 'यज्ञाद्' यज्ञसाधनाद् वेदिदेशात् 'वहि निष्कृजामि' । "वा यदेवाद इत्यादि निनय-
नायवाद स्पष्ट ।

अथ निनयनमन्त्रोऽभिचारेष्कारादित्यविषय इत्याह— "यदि
नाभिचरेदिति । 'यदि' अभिचार कर्तुं मिच्छेत्, तदा 'यज्ञाद्
वहि' श्रुते 'अम् नमि नि.सृजामि'-इत्यादिशेत्^१ । अमु
मित्यत्र द्वेषस्य नाम गृहीयात् । 'य' अभितप्त 'शोचन्नेवासु
लोक मेति' दुःखेन प्राणान् जहातीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं प्राप्तावसरत्वात् व्याघारण माह— "य यद् धार्यमाणे-
ऽप्राविति । आग्नीध्रेण उत्तरवेदेरुपरि दैत्रे 'अग्नी धार्यमाणे' सति
अध्वर्युं व्याघारयति । "यदेवेना भव इत्यादिक उत्तरवेदेर्विध्यर्था-
ख्याधिकारप्रसङ्गे व्याख्यातम्^२ । यस्मादपक्रान्ताया वाच प्रतिनिवृत्तये
दिव्यैर्वाप्यारण दत्तम्, तस्मादेवेत्य नेतत् कर्तव्य मित्यर्थः । यस्माच्च
व्याघारणपरितुष्टया वाचा सर्वांगी मन्त्रद्विरूपो वरो देवेभ्यो
दत्तः, तस्माद् यजमानार्थं सृजिमिराग्राह्यमानानां माग्निवां
समृद्धये उत्तरवेदिव्याघारण कर्तव्य मित्यर्थः ॥ ९ ॥

"तदा एतदेक मिति । 'एकम्' उत्तरवेदिव्याघारण कुर्वन्
'इय करोति' व्याघारण यजमानाग्रीराग्राह्यमन्त्रेत्यर्थः । उत्तर
वेदिमध्यङ्गतायास्तु यत्र उत्तरनाभेरच्छाया व्याघारप्रकार उच्यते—

१— का० यो० मु० २ ४ १५ ।

२— अथ १ मा २६ कटो व्याख्या मृद्व्या (२८० पृ०) ;

‘अथ येषां मध्ये नाभितेव भवतीत्यादिना^१ । ‘ये पूर्व्वं सक्ती’
 ईशानाग्नौयदिग्यते, ‘तयो’ मध्ये ‘दक्षिणा’ सक्तिराग्नौयदिग्यता,
 ‘तस्या’ “सिद्धासि स्वाहा^२”-‘इति’ आचारयति । “अथपरयो-
 हत्तरस्या मिति । नाभे पश्चादिगतघोर्मध्ये ‘उत्तरस्या’ वायव्य-
 दिगवस्थिताया सक्ता मित्यर्थः । आदित्यान् यजमानार्थं वनति
 भजत इति ‘आदित्यवनि’, तादृशी ‘सिद्धासि’, तुभ्य स्वाहुत मस्तु ।
 ‘अथ’ ‘अपरयो’ । ‘दक्षिणस्या’ नेर्धतकोणकोष्ठे इत्यर्थः । अथ
 मङ्गलसोमयाग्रासनस्याभिप्राय माह— ‘वक्त्री वै यजुः स्वाग्नीरिति ।
 ‘यजुः पु’ आग्नी परेषु प्रायेण ‘वक्त्री आग्नी’ वज्रविधान्याग्रास
 नान्युपलभ्यन्ते । अतो युक्त मित्यर्थः । ‘अथ’ ‘पूर्व्वयोत्तरस्याम्’
 ईशानसक्ता ‘सुप्रजावनि’ ओभनपुत्रादिसक्ताप्रजासक्ती, ‘राघ-
 सोषवनि’ राघसोषो घनपुष्टि ॥ १०. ११. १२ ॥

“अथ मध्य आचारयतीति । मध्यस्थाचारणमन्त्र— “सिद्धासा-
 वह देवान्-इत्यादि^३ । स्पष्टार्थः । ‘अथ’ ‘युजम्’ ‘उद्यच्छति’
 ऊर्ध्वं धारयेत् । अग्न्यमनमस्तस्य^४ भूतशब्दस्य भूतकार्यं मर्धं
 इत्याह— ‘प्रजा वै भूतानोति ॥ १३ ॥

“अथ परिधीन् परिदधातीति^५ । तन्मन्त्रस्यार्थः^६— हे परिधे ।
 त्व यस्मात् ‘भुवोऽसि’ अतः ‘हविर्वी’ ‘दृष्ट’ दृष्टा कुरु । अनेन

१— का० श्रौ० सू० ५, ४ १४ ।

२— वा० श्रौ० सू० ५ १२ १-१ ।

३— वा० श्रौ० सू० ५ १२ ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ५ ४ १५ ।

५— वा० श्रौ० सू० ५ १२ ६ ।

६— का० श्रौ० सू० ५ ४ १६ ।

७— वा० श्रौ० सू० ५ १२ १, २ २ ।

मथमपरिधि परिदधाति । ध्रुव मविचलं स्थिति निवसतीति
 'ध्रुवचित्' । अच्युत परैरव्यावितं यथा न चलति तथा स्थितौति
 'अच्युतचित्' । उत्तरवेदिनाभिदेशे शुग्मुक्षुसुगन्धितेशादिसम्भार-
 प्रक्षेपं समन्तक विधत्ते—“अग्नेः पुरीथ मयीति” । “सम्भारागुप-
 निवसतीति” । स च सम्भारनिवापः ‘अग्ने’ ‘सर्व्वत्वाय’ कृत्तृत्वाय
 सम्यहते । शुग्मुत्वादीनां मान्यवपवत् स्वयं सेव वक्ष्यति, अतलोपा
 मग्निना ययीजनेन स सर्व्वं समूर्णो भवति ॥ १४ ॥

“अरौर हेवेति । ‘अस्त’ अग्ने, ‘पौतुदाह’ उदुत्तरविशेषः ।
 “स पां धमसमिध्वमत् तां सुतद्रौ”-इति च तेत्तिरीयके यव-
 णात् पौतुदाहणोऽग्रे अरौरत्नम् ॥ १५ ॥

“मसि हेवाभ्येति । “यन्मास सुपश्यत तद् शम्भुत्विति श्रुतेः”
 शम्भुलोरग्रेर्मासत्नम् ॥ १६ ॥

“शन्वो हेवाभ्येति । “या मोषधीषु ता सुगन्धितेजने”-इति
 श्रुतेः सुगन्धितेजनादीयधिविशेषे अग्नेरेकराशनिवासात् अग्ने-
 र्मासं सुगन्धितेजने मङ्गलम् । तदुपवापेन अग्नेर्यन्मासात्तस्य
 पुनर्यजना । अत कृत्तृत्वं अग्ने ॥ १७ ॥

१—‘सम्भारागुप प्रक्षेपं’-इति । २—वा० स० १. १६. ४ ।

३—वा० श्रौ० सू० १. ४. १० ।

४—यामुप० मन्त्र १५-१६-१७-कण्डोपु ।

५, ६, ७—ते० स० ६. २. ८. ४ ।

८—‘अग्निशमे यमोर्व्वं शङ्कान्त’-इति सू ।

“अथ यद् वृष्णे सुका भवतीति । वृष्णिर्मव, तस्य सुका रोम^१ । सुकाया अग्न्यवयवत्वं मुपपादयति— “वृष्णेर्ह वै विपाणे अन्तरेणेति । “या पशुपु ता पेनस्थान्तरा ग्रह्णे”-इति^२ तेत्तिरी-
यकम् । “या ग्रीष्णे नेदिष्ठ स्यात् ता माष्किचाहरेदिति । वृष्णे-
रस्त्राभे कथं मित्यत आह— “अथि या नेव का चाहरेदिति ।
तदवान्तरजातिस्त्वद्वा मपीत्यर्थं । परिधीना परिधान, तद्वाह-
विशेषत्वं शोकम्, इदानीं तदावश्यकत्वं आह— “तद् यत् परि-
धयो भवन्तीत्यादि । यस्मात् ‘उत्तरे’ उपरि क्रियमाणा ‘परि-
धय’ ‘दूरे’ विप्रकृष्टकाले होमकाले ‘आमच्छन्ति’, अतो-
ऽग्नेर्गुप्तिष्ठापयत्यन्तः मपेक्षिता, तस्मादिदानीं मवश्यकर्तव्यं
मित्यर्थं ॥ १८ ॥ २ [५ ९] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यान्दिमश्रतपण्नाह्वणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीय माध्याणम् ॥

(अथ द्वितीय माध्याणम्)

पुरुषो वै यज्ञः* । पुरुषस्तेन यज्ञो युदेमं पुरुषस्तनुतु
ऽस्य वै तायुमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते
तस्मात्पुरुषो यज्ञः† ॥ १ ॥

१—“सुका ग्रीष्णोरोमाधि”—इति वा० २० । २—ते०श० ६ २ ८ ६ ।

१,† ‘य’-इति य, य ।

अशुर एवास्य हविर्द्धानम् । व्वैष्णवं देवतयाथ
युदस्मिन्सोमो भवति हविर्वै देवानाः सोमस्तुस्मा-
द्विर्द्धानं नाम ॥ २ ॥

मुख मेवास्याहवनीयः । स युदाहवनीये जुहोति
यथा मुख आसिञ्चेदेवं तत् ॥ ३ ॥

स्तुप एवास्य यूपः । वाधू एवास्याग्नीध्रीयथ
मार्जान्तीयथ ॥ ४ ॥

उदुर मेवास्य सुदः । तुस्मात् सुदसि भक्षयन्ति युष्मिदं
किञ्चाभ्यन्त्युदुर एवेदः सर्वं प्रतितिष्ठत्यथ युदस्मिन्
धिये देवा असौदंस्तुस्मात् सुदो नाम तु उ एवास्मि-
न्नेते ब्राह्मणा च्वियुगोधाः सौदन्ति ॥ ५ ॥

अथ यावेतौ जघनेनाग्नीः । पादावेवास्यैतावेप
वै तायुमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तुस्मात्पु-
रुषो यज्ञः ॥ ६ ॥

उभयतोद्धारः हविर्द्धानं भवति । उभयतोद्धारः
सुदस्तुस्मादयं पुरुष आन्तः सन्तृणः प्रुणितो हविर्द्धाने
ऽपतिष्ठते ॥ ७ ॥

• 'तत्'—इति म, घ ।

† 'घो'—इति म, घ ।

‡ 'उपतिष्ठते'—इति म ।

ते समुववर्त्तयन्ति । दक्षिणेनैव दक्षिण मुत्तरेणो-
त्तरं यदुर्पीयस्तदुक्षिणः स्यात् ॥ ८ ॥

तयोः समुववर्त्तयोः । छदिरधि निदधति यदिच्छदिर्नु
विन्देयुर्लदुस्सम्मितां भित्तिं* प्रत्यानयन्ति रराव्यां
पुरिग्रयन्त्युच्छ्रायौभ्यां छदिः पश्चादधिनिदधति छदिः-
सम्मितां वा भित्तिम्† ॥ ९ ॥

अथ पुनः प्रपुच्छ । चतुर्थ्यहोत माज्यं यक्षीत्वा
सावित्रुं प्रसधाय जुहोति सविता वै देवानां प्रसविता
सवितुप्रसूताय‡ यज्ञं तमवामहा ऽहुति तुस्मात्सावित्रुं
जुहोति ॥ १० ॥

स जुहोति । युञ्जते मुन उत युञ्जते धिय इति
मुनसा च वै व्याचा च यज्ञं तन्वते स यदाह युञ्जते मुन
ऽहुति तन्मुनो युनक्तुत युञ्जते धिय इति तद्वाचं युनक्ति
धियाधिया ह्येतया मनुष्या जुञ्जन्त्युनूक्तेनेव प्रकाशो-
द्येनेव गाथाभिरिव तुभ्यां युक्ताभ्यां यच्चं तन्वते ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य ब्रह्मतो विपश्चित इति । ये वै
ब्राह्मणाः शत्रुवाः सोऽनूचानास्ते विप्रास्तानुवैतदुभ्याह

* 'भित्ति'—इति ग ।

† 'भित्तिम्'—इति ग । 'भित्तिम्'—इति घ ।

‡ 'प्रसूता'—इति क ।

दृष्टतो विपश्चित इति यज्ञो वै दृष्टुन्विपश्चितश्च मेवै-
तदुभ्याह वि होचा दधे वयुनाविदेक इदिति वि हि
होचा दधते युञ्जं तन्वाना मही देवस्य सवितुः
पुरिष्टुतिः स्वाहेति तत्सावित्रं प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

अथापरं चतुर्थहीत माज्यं गृहीत्वा । उपनिष्क्रामति
दक्षिणया द्वारा पुत्रीं निष्क्रामयन्ति स दक्षिणस्य हवि-
र्हानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्त्याः हिरण्यं निधाय जुहोतीदं
विष्णुर्विचक्रमे वेधा निदधे पदम्* । समूढ मस्य पाशसुरे
स्वाहेति सशस्त्रं पुत्र्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्ताप
मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्टाघोपत मिति प्रयच्छति प्रति-
प्रस्थाचे सुधं चाज्यविष्टापनीं च पर्याणयन्ति पुत्री मुभौ
अघुनेनामु ॥ १३ ॥

चतुर्थहीत माज्यं गृहीत्वा । प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य हवि-
र्हानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्त्याः हिरण्यं निधाय जुहोती-
रावतौ धेनुमती हि भूतः स्रग्वसिनी मुनवे दशस्या ।
व्यस्तध्वा रोदसी विष्णवेते दाधुर्यं पृथिवी मभितो
मयूखैः स्वाहेति सशस्त्रं पुत्र्यै पाणावानयति साक्षस्य
सन्ताप मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्टाघोपत मिति तद्युदेवं
जुहोति ॥ १४ ॥

* 'पदम्'—इति ग, घ ।

† 'क्षा'—इति ग, घ ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-
 ङ्गाद् विभयाञ्चक्रुर्व्यजो वा ऽध्याज्यं तु ऽएतेन व्यजेणा-
 ज्येन दक्षिणतो नाद्रा रुक्षाऽस्यवाघ्नस्तुथैषां नियानुं
 नान्ववायंस्तुथो ऽएवैष एतेन व्यजेणाज्येन दक्षिणतो
 नाद्रा रुक्षाऽस्यवहन्ति तुधास्व नियानुं नान्ववयन्ति
 तद्युधैष्णयोभ्या मृग्भ्यां जुष्टोति व्यैष्णवः† हि हवि-
 र्हुनिम् ॥ १५ ॥

श्रुय यत्पुत्रस्य सन्तापु मुपानुक्ति । प्रजुनन मेवै-
 तुक्रियते यदा वै स्त्रियै च पुंसुश्च सन्तप्यतेऽथ रेतः
 सिध्यते तत्तुतः प्रजायते पुरागुपानुक्ति पुराग्येय रेतः
 सिध्यतेऽथाह हविर्हुनाभ्यां प्रवर्त्तमानाभ्या मनुक्ष-
 होति† ॥ १६ ॥

श्रुय व्याचयति । ग्राचीं प्रेतं मध्वरुं कल्पयन्ती
 ऽदृत्यध्वरो वै यज्ञः ग्राचीं प्रेतं यज्ञं कल्पयन्ती ऽदृत्ये-
 वैतुदादोर्द्धं यज्ञं नयतं मा जिह्वरत मित्यूर्द्धं मिमुं
 यज्ञं देवलोकं नयत मित्यूवैतुदाह मा जिह्वरत मिति
 तदेतस्मा ऽद्युपला भाशास्ते समुज्जृह्येव प्रवर्त्तयेयुर्गुग्वा

* 'दा'—इति ग, घ ।

† 'जुष्टोति'—इति ग, 'जुष्टोति'—इति घ ।

नोत्सुर्जेता मसुर्या वा ऽएषा व्याग् याधे नेट्टिहामुर्या
वाग्बुदादिति युद्युत्सुर्जेताम् ॥ १७ ॥

एतद्वाचयेत् । खुङ्गीष्ठ मावदतं देवौ दुर्ये ऽश्रायु-
र्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्ट मिति तुस्यो दैषा
प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

तुदाहुः । उत्तरवेदेः प्रत्यङ् प्रकामे त्रीन्विक्रमास्तु-
हविर्द्धाने स्थापयेत् सा हविर्द्धानयोर्मात्रेति नात्र*
मावास्ति युत्रैव स्वयं मुनसा मुन्येत नादैव सप्ता-
त्यन्तिके नो दूरे तुत् स्थापयेत् ॥ १९ ॥

ते ऽश्रभिमन्त्रयते । अथ रमेयां व्युष्यन् प्रथित्या
ऽहुति व्युष्यं ह्येतत् प्रथिव्यै भवति दिवि ह्यस्याहवनीयो
भवति नभ्यस्थे करोति तद्धि द्येभ्यस्त्य रूपम् ॥ २० ॥

अथोत्तरेण पर्येत्याध्वर्युः । दक्षिणः हविर्द्धानं मुप-
स्तभाति विष्णोर्मु कं व्यीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि
व्विमने रुजाःसि । यो ऽश्रुत्कभायदुत्तरः सधुस्यं व्विचक्र-
माणुस्त्रेधोरुगायो विष्णवे त्वेति मेथी मुपनिहन्ती
तरुतस्तुतो युदु च मानुपे† ॥ २१ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता‡ । उत्तरः हविर्द्धानं मुपस्तभाति

* 'नाम' इति श ।

† रूपम् - इति श, घ ।

‡ 'ये' - इति श, घ ।

§ 'तत्' - इति श, घ ।

दिवो वा विष्णो ऽतु वा पृथिव्या महो वा विष्णो
 ऽतुरोरन्तरिक्षात् । उभा हि हुस्ता वसुना षण्णा
 प्रयच्छ दुक्षिणादोतु सव्याद्विष्णवे त्वेति मेथौ मुपनिह-
 न्तीतरुतस्ततो यदु च मानुषे तद्यद्वैष्णवैर्यजुर्भिरुप-
 चरन्ति वैष्णवः हि हविर्हानम् ॥ २२ ॥

अथ मध्यमुं हृदिस्पृश्यं व्याचयति । प्र तद्विष्णु-
 स्तवते वीर्येण ऋगो नु भीमः कुचरो गिरिष्ठाः* ।
 युस्योरुषु चिपुं विष्णुमणेषधिक्षियन्ति भुवनानि विष्णु-
 तीदुः । हेवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिदं मुपरिष्ठादधीव
 द्येतुत् क्षियन्त्यन्यानि शीर्षकपालानि तुस्मादाद्याधि-
 क्षियन्तीति ॥ २३ ॥

अथ रराद्या मुपस्पृश्यं व्याचयति । विष्णो रराट
 मसीति सल्लाटः । हेवास्यैतदधोच्छ्रया ऽपस्पृश्यं व्याच-
 यति विष्णोः अप्रचे स्य इति सुक्ते हेवास्यैते ऽद्युय
 यदिदं पद्याच्छदिर्भवतीदुः । हेवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिदं
 पद्यात् ॥ २४ ॥

अथ सस्पृजन्त्या स्पृन्दया प्रसीव्यति । विष्णोः
 सूरसीत्युय ग्रन्थिं करोति विष्णोर्भुवोसीति नेद् व्यव-

पुद्याता ऽदिति तं प्रुद्यते कुर्मन्विष्यति तुथो हाध्वयुं वा
युजमानं वा ग्राहो नु विन्दति तन्निष्ठितं^१ मभिमृशति
वैष्णव मसूति वैष्णवः हि हविर्द्वांनम् ॥ २५ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

उत्तरं च यदोहविर्द्वांनादिकं विधास्यति^२, तदुपोद्घातत्वेन तेषां
पुरुषाकारसन्निवेशता माह—“पुरुषो वै यज्ञ इत्यादिना । यज्ञ
यज्ञशब्देन तदाधारभूतः यदोहविर्द्वांनादिकं उच्यते । प्रतिज्ञाते
पुरुषत्वे हेतु माह—“पुरुषत्वेन यज्ञ इति । ‘तेन’ कारणेन
‘यज्ञः’ ‘पुरुषः’ इत्यर्थः । हेतुं विवृणोति—“यदेनं पुरुषस्तुत
इति । यस्मात् पुरुषेण यज्ञस्यावति, तेन यज्ञः पुरुष इत्यर्थः ।
तत् किं पुरुषेण जायमानः सर्वेऽपि पुरुषः ? नित्याह—“एष वै
जायमानो यावानेव पुरुषः, तावान् विधीयत इति । पुरुषाकारेण
जायमानत्वात् पुरुष इत्यर्थः ॥ १ ॥

“शिर इवाग्नेति । हविर्द्वांनस्य यज्ञशिरस्ते कारण माह—
“वैष्णवं देवतयेति । विष्णुदेवताकैर्मन्त्रैर्मिमांसितव्याद् वैष्णव-
त्वम् । विष्णोः सर्वदेवताया सुक्तमन्वात्, शिरमोष्णज्ञाना सुक्तम-
न्वात्, युक्तं हविर्द्वांनस्य शिरस्त्वम् । हविर्द्वांनं नाम-निर्वचनेन
प्रशंसति—“अथ यदस्मिन्निति ॥ २ ॥

^१ 'त निष्ठितं'—इति क, डा०—वेद-दृष्टम् ।

^२— इहैव ब्राह्मणे सामन्त्या ऋष्याम् (३०६, ३१३ ४०) दृश्यम् ।

“मुख मेवाभ्याह्वनीय इति । आह्वनीयस्य मुखत्वस्यास्य दर्शयति— “स यदाह्वनीये जुहोतीति । अत्र प्रवेष्टव्यमात्मात् मुखमित्यर्थः ॥ ३ ॥

“स्तुप एवाप्य सूप इति । ‘स्तूप एव’ अस्त्य’ यज्ञस्य ‘स्तुप’ केशनिषेधः, ‘दैर्घ्यमात्मात्’ । हविर्द्वानस्योत्तरस्याम् ‘आग्नीध्रीय’, दक्षिणस्यां सार्जार्जोय’, अत एव ‘बाहू’, उभयतः समानत्वात् तौ बाहुभ्यामीधौ ॥ ४ ॥

“उदर मेवाप्य मद इति । मदमि भवषष्ठस्यत्वात् भवषष्ठस्यमात्मात् ‘मद उदरम्’ । ‘मद’ शब्दो यौगिक इत्याह— “अथ यदग्निम् विशेदेवा ऋषीदधिति । यौदन्त्यचेति मद । विशेदेवा वस्त्रादिरूपेण नामाज्जातीया । ब्राह्मणेषु कथं विशदेवत्वं मिति, तत्राह— “ब्राह्मणा विशगोत्रा ऋषीदन्तीति ॥ ५ ॥

‘अथ द्यावेतौ जघनेनाग्नी इति । सौमिकवेदे यथाह्वाने ‘अग्नी’ आह्वनीयगार्हपत्यौ, तौ जघनदेशवर्त्तितात् ‘पादौ’ । उपपादितं मयै गमयति— “एष वै तायमान इति ॥ ६ ॥

“उभयतो दार मिति’ । हविर्द्वानं यदद्योऽभयम्, ‘उभयतो-दारम्’ प्राक् पद्याह । यस्मात् पुरुषरूपो यज्ञ उभयतोदारकः, ‘तस्मात्’ ‘पुरुष’ मतुष्य ‘आभाम्’ अन्तर्धन्त ‘अग्र्यम्’ सुधिरवान् भवति । आन्तमात्मात् पुरुषाकारम् यज्ञस्य सिद्धम् । हवि-

१— शस्त्रेणैव मद इत्युक्तेः ।

२— का० यौ० सू० ८ । २० मध्यमः ।

हृदिप्रवर्तनायोमयोर्निर्दिष्टं व्यापनं विधत्ते— “प्रक्षिप्ते हविर्हृदि
उपतिष्ठते”—इति । अथ कात्यायनः— “श्रोतृनिवपनात् कृत्वा
हविर्हृदि स्थापयति पृष्ठ्या सुभयत इति” ॥ ७ ॥

“ते समववर्त्तन्तीति । ‘दक्षिणेन’ पृष्ठ्याख्यमभ्यरज्ज्वोर्दक्षिण-
देशेन । ‘दक्षिण’ हविर्हृदि, तथा ‘उत्तरेण उत्तरम्’ ‘समववर्त्त-
यन्ति’ । ‘यद्’ ‘वर्षीयः’ अतिगतेन दृष्टम्, ‘तद्’ ‘दक्षिण’
हविर्हृदि कर्त्तव्यम्” ॥ ८ ॥

“तयोः समववृत्तघोरिति । ‘समववृत्तघोरयोः’ ‘अधि’ उपरि,
‘हृदि’ हृदयस्य कटम्, उभयतः व्यापयेत् । तदभावे ‘मिनि’ वा
प्रत्यगच्छेत् । तथा च कात्यायनः— “वर्षीयो दक्षिणम्, तयोश्चटि-
रध्यस्यति, मिनिं वाभावे”—इति” । ‘ररावां’ हविर्हृदिघोरमुख-
प्रदेशे ‘उज्ज्वलीभ्यां’ तोरककाष्ठभ्याम् अक्षराक्षे परिचये, ‘पद्मात्’
पृष्ठभागेऽपि ‘हृदि’ ‘अधि’ निदधात् । तदभावे ‘मिनिः’
पूर्ववत् कर्त्तव्यः” ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. २१ ।

२— “पृष्ठ्याम्=वेदिमध्ये प्राङ्मूर्तौ श्रोत्रोर्वङ्का रज्जुम्”—इति तै० सं०
(१. २. १३-६ १. ६) भाष्ये सायक । “वेदिमध्ये वर्त्तमाना प्राची
रेखा एषा”—इति वा० दे० (८. ४. २७.) ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. २२ ।

४— “मिनि हृदिषा तुल्यम्, वेद्युश्चक्रे कृतं किञ्चलम्”—इति या० दे० ।

५— का० श्रौ० सू० ३. २. २२, २३, २४ ।

६— मुरळान् २. ४. १६ दृष्टव्यम् ।

हविर्दानप्रवर्तनाभ्यनुज्ञापनाय सावित्र होम विधत्ते— “अथ पुन प्रपद्य चतुर्ह्येते माग्य गृहीत्वा सावित्र प्रमवाय जुहोतीति^१ । व्याघारणायाञ्च यहीतु पूर्वं माहवनीय प्रति गतत्वात् ‘पुन प्रपद्य’-इत्युच्यते । मत्सन्धेयु देवपु सवित्रे किमर्थं द्रव्यत इत्यत आह—
‘सविता देवाना मिति । देवाना मध्ये सविता अनुज्ञाकर्ता ॥ १० ॥

होममन्त्र आह— ‘स जुहोतीति । मन्त्रस्याथ मन्त्रं— ‘विप्रः’ मेधाविन, अभ्यर्च्यप्रमुखा ष्वलिञ ‘विप्रस्य’ विशेषेणभिमतसस-
पुरकस्य भापकस्य, ‘वृहत’ महत, ‘विपश्चित’ मेधाविन, यज्ञस्य । इतरे विपश्चितोऽप्यविपश्चित, अमौ तु ‘यज्ञो वृहन् विपश्चित्’, अत पदद्वयनामर्थान् यज्ञ एवाभिमत । त यज्ञ सवित्रा प्रसूत ‘मन’ ‘धिय’ बुद्धीय ‘मुञ्जते’ । अन्त करणस्य मनस इष्ट-
मिर्हेमात् ‘धी’-शब्देन तात्पर्यिका शङ्क्यते । तथा ‘होवा’ वध-
हृत्कार, सप्त होवकाश्च यज्ञविषये सवित्रातुज्ञाता एव ममो धियस्य
‘विदधे’ विदधते, कुर्वते । “लोपस्य आत्मनेपदेषु”-इति^२
तलोप । कुत ईदृङ् आह्वय्य सवितु रिति, तथाच— यस्मात्
सविता ‘एक इत्’ एक एव ‘वयुनावित्’ । वयुन मिति प्रज्ञा-
नाम^३, प्रज्ञावानित्यर्थ । यदा वीर्यते गम्यत इति वयुन यज्ञ-

१— ‘चतुर्ह्येते ज्ञानादार्थं जुहोति मुञ्जत इति’ का०श्री० ८ १ २८ ।

२— पाठस्यास्य “मुञ्जते”-इत्यादि वा० स० ३ १४ १ ।

३— पा० सू० ० १ ४१ ।

४— निघ० ३ ८ १० ।

मार्गं । “वयुन वेते”-इति निरुक्तम्^१ । तस्य वेदिता एक एव ।
तस्य सवितुर्देवस्य ‘परिष्टुति’ ‘महो’ महती ‘स्वाहा’ स्तुतिरूप
द्रव्यं स्वाङ्गतं मन्त्रः ॥

मन्त्र आचष्टे— “मनसा च वै वाचा चेत्यादिना । ‘धी’-
शब्दस्य विवक्षितं मर्थं साह— “धत युञ्जते धिय इति । “तदाच
युजन्तीति । ‘धिया-धिया’ यदा यदा बुद्धिर्जायते, तदा-तदा
यन्म ‘एतया’ वाचा ‘जुलूपन्ति’ जीवितुं निष्कन्ति । अतः
केवलबुद्धेर्जीविनसाधनत्वाभावेन वाचोपेक्षितत्वात् ‘धी’-शब्देन तदू-
धिका वागुच्यते । जीवनसाधनत्वं मेव विग्रहयति— “अनूक्तेने-
वेति । ‘अनुक्तम्’ अनुवचनम्, अध्ययनादिकम् । ‘प्रकाम’
स्वेच्छिकलौकिकभाषणम् । ‘गाथा’ मन्त्रपद्यादिकाः ॥ ११ ॥

विषा विप्रस्य दृष्टत इति । मन्त्रगतस्य प्रथमविप्रशब्दस्याभि-
गतं मर्थं साह— “य वे ब्राह्मणा इति । ‘अन्विज इत्यर्थः ।
‘एतत्’ ‘विषा’-इति पदम्, ‘तानेव’ ब्राह्मणानेव ‘अथाह’ ब्रूते
इत्यर्थः । दृष्टदिपयिष्वाभ्यां यज्ञो विवक्ष्यत इत्याह— “यज्ञो
वै दृष्टम् विपश्चिदिति । ‘होषा’-शब्देन यज्ञकर्त्तारोऽभिमता ।
‘उधे-इत्येतद् ‘दधते’ इत्यस्य स्थाने इति आचष्टे— “पि हि
होषा दधते यज्ञं तन्नामा इति । “तत् सावित्रं प्रमवाय जुहो-
तीति । यस्मान्मन्त्रे “सवितुर्देवस्य”-इति सविता देव श्रूयते,
‘तत्’ तस्मादेव मन्त्रसाध सावित्रं होम ‘प्रमवाय’ जुहुयात् ॥ १० ॥

अथापर मित्यादि' । दक्षिणहविर्ह्वानशकटवर्त्यनि होमार्थं
मन्यत् 'चतुर्ह्वीत माज्यं गृहीत्वा' प्राचीनवंशादुपनिष्क्रामेत् ।
'पत्नी' ॥ अचधुराभ्यञ्जनाय 'दक्षिण्या दारा' निष्क्रामेत् । 'धः'
अभ्यर्च्युः । 'दक्षिणस्य' 'हविर्ह्वानस्य' शकटस्य दक्षिणशकरेखायां
'हिरण्य निधाय' अभ्यर्च्युर्जुहुयात् ॥

होममन्त्रस्थाय षड्रुहीतोऽर्थः— 'इदं विष्णुः' विविध-
मावतारधारौ 'विचक्रमे' विक्रामवान् । विक्रमणप्रकार माह—
'वेधा' चित्रकारेण, विष्णु भूतानेषु चित्तादिषु 'पदं' 'निदधे'
स्त्रःपितृवान् । 'अभ्य' विष्णोः 'पासुरे' रजोयुक्ते पदे लोकत्रयं
'समूढम्' गृहीत सन्निव माणोदित्यर्थः । 'स्वाहा' इदं सुष्ठुत मन्त्र
'सहस्रं' जुहुतिष्ठम् । 'मा' पत्नी मन्त्रवेद्याभ्याम् 'अचस्य' 'सन्तर्प'
मन्त्रयते चक्रमण्यैवेति मन्त्रापः, चक्रमण्यमन्त्रप्रदेशः । चक्रमण्यम्
'उपानक्ति' अनुमोमाञ्जनं कुर्यात्, न प्रतिचोमम् । पुनः पाणि
मावर्त्तयेत् । तथा च कात्यायन— "पत्नी पाणिभ्यां त्रैय प्रति-
गृह्णाचधुरावन्क्ति परागं देवश्रुतादिति"—इति' ॥

आञ्जनमन्त्रस्थाय मर्थः— हे 'देवश्रुतौ' । देवान् श्रावयत
इति देवश्रुतौ, अचसोराधारप्रदेशौ । युवा 'देवेषु' मध्येऽग्नान्
'आघोषतम्' ते मध्यम् वसन्तीति शब्दं कुरुतम् ॥

१— का० यौ० सू० ८. ३. ११ ।

२— पाठभेदात्— वा० म० ५. १५ १

३— का० यौ० सू० ८. ३. ३७ ।

४— मन्त्रप्रदेश— वा० म० ५. १० १

योर्विष्णुदेवताकल हविर्द्धानयोः पितृ मिथ्याह— “तद्यदेष्टव्यीभ्या
मिति । हविर्द्धानस्य वैष्णवत्वं “अिर एवास्य हविर्द्धानं मिथ्य-
चोक्तम्” ॥ १५ ॥

“अथ यत् पश्यच्छेत्वादि । मन्त्रायमानस्याहस्योपाश्रम तेव
प्रजननोत्पादनम् । यस्मात् स्त्रीपुरुषयोः सम्भोगकाले मन्त्रादेन रेतस्य
उत्पादनद्वारा प्रजननसम्भवस्यमात् मन्त्रापोपाश्रमकरणम् । उपा-
श्रमस्य परायूपतां विधाय प्रशंसति— “परागुपानकौति ॥ १६ ॥

“अथ वाचयतीति । ‘अथ’ प्रैधानन्तर हविर्द्धानयोः प्रवर्तन-
काले ‘वाचयति’ । मन्त्रस्थाय मर्थः— हे हविर्द्धाने । ‘प्राची’
प्रागश्चने प्रगच्छतम् ‘अध्वर’ सोमयागं ‘कल्पयन्ती’ कलज्जननममर्थं
कर्तुं शक्ते । ‘यज्ञ’ सोमयागम् ‘ऊर्द्ध’ स्वर्गलोकं ‘नयतम्’ प्राप-
यतम् । ‘मा मिद्धरतम्’ चलनभङ्गं मा कुर्वतम् ॥

“अध्वरो वै यज्ञ इति । “ध्वरतिर्हिसाकर्म” ।” हिंसा माकी-
त्यध्वरः न ‘यज्ञः’ । नयत मित्युक्ते किमिति कर्मपेक्षायां तद्
दर्शयति— “ऊर्द्धं मिमं यज्ञं देवलोकं नयत मिति । कला चल-
नम्, तदभावः ‘अकला’ । तयोः प्रवर्तनकाले ‘ममदृग्द्वेष’
सम्यग्मुहूर्तं गृहीतेषु । तस्य ध्यास्यानम्— “यथा नोत्सर्जता मिति ।

१— द्वितीयकाण्डोभाष्य दृष्टव्यम् (३१२ पृ०) ।

२— अ० अ० सू० ८ पृ १ ।

३— वा० व० पृ० १० पृ १ ।

४— निरु० १० पृ १ ।

५— “सल सल चलने” इति भा० पृ० ८ पृ ५ पृ ० ।

३२०

दुष्टध्वनिविमर्शो यथात्यन्तकर्षणे च नोत्पद्येता मित्यर्थः । अत्र ध्वने
अवणकटुतादस्य नमः ॥ १० ॥

“एतद् वाचयेदिति” । प्रमादात् ध्वन्युत्पत्तौ “स्व गोष्ठम्”-
इति ‘एतद् वाचयेत्’ । हे ‘देवी’ हविर्हानि । हे ‘दुर्य’ गृहेषु
साधुहृषे । युवा ‘स्व’ यजमानस्य स्वभूत ‘गोष्ठ’ गवा म्यानम्
‘आवदत्’ सर्वं ब्रह्मवतम्, पञ्च पण्डिता सुरिति ब्रूत मित्यर्थः ।
‘आद्यु’ अस्मादाद्युष ‘मा’ निर्वधिष्टम् । ‘ग्रजा’ पुत्रादिकृपा ।
च ‘मा निर्वधिष्टम्’ । ‘तस्य’ ध्वनेरस्यैव ‘एषा’ मन्त्रोच्चारण-
रूपा ‘प्रापयिषि’ । १८ ॥

हविर्हानयो व्यापनप्रदेशे पञ्चान्तर अभिधातु केषाञ्चित् पञ्च
मात्र— “तदाङ्गरिति । ‘उत्तरवेदे’ पञ्चात् सञ्चराय, वित्तमत्रय
परित्यज्य, यत्र देशे तत्रो व्यापनं भवति, ‘सा हविर्हानियोर्मात्रा’
व्यापनप्रदेशप्रमाणम् । स्वपञ्च माह— “नाचेति । तत्र व्यापयेदिति
शेषः । “मन्त्रा यत्र मन्त्रेतेति विज्ञिगष्टि— “नादैवेति । ‘मन्त्रा’
अभिमतदेशेऽपि अतिदूर मतिममौपञ्च विसृज्य मध्ये व्यापयेदि-
त्यर्थः । तथा च कात्यायन— “पञ्चादुत्तरवेदेस्तिषु प्रक्रमेषु
मत्या वा”-इति ॥ १८ ॥

“ते अभिमन्त्रयत इति । व्यापनानन्तर हविर्हानि अभिमन्त्र-
येत— “अत्र रमेथा मिति” । ‘प्रथिव्ये’ पृथिव्या ‘वर्षणि’ शरीरे,
अत्र देशे हविर्हानि, ‘रमेथाम्’ इति कुलम । “दिवि ह्येषेति ।

१— का० यौ० सू० ८ ४ ।

२— का० त० ५, १७ २ ।

३— का० यौ० सू० ८ ५ ।

४— वा० सू० ५, १७ ४ ।

एतद्विद्वान्स्थ प्रथिवौले हेतु । यस्मात् उपरिभाग उत्तरवेदि-
रूप, 'आहवनीय' धुलोक्त्यानीय, अतस्त्वधोवर्तिवेदिदेशस्य
प्रथिवीशरीरल युज्यते । 'नमस्ते करोति' यथा नाभाधारफलके
भूमिष्ठे भवत, तथा कुर्यात् । "नाभि नभ च"—इति^१ यत्प्रत्यय
धोमे नभादेश । उत्तरच प्रदेशस्य भूषणं अग्न कदाचित् भवेत्,
अत एव 'तत्' 'वेमस्त रूपम्' भवति । २० ॥

'अयोत्तरेण पर्येत्येति' । दक्षिणहविर्द्वान्कोत्तरत 'परौत्स्य'
पुरोदेश गत्वा 'दक्षिण हविर्द्वानम्' 'उपस्रज्याति' । यथाधो न
पतैत् तथा कस्मिंश्चित् काष्ठे स्थापयेत् ॥

तन्मन्त्र — "विष्णोर्तु कम्"—इति^२ 'विष्णो' विविक्तमावतारस्य
'वीर्याणि' 'प्रवोचम्' प्रजवीमि । कानि तानि? तदुच्यते— 'य'
विष्णु 'पार्थिवानि' प्रथिवीविकारान्, 'रजानि' "लोकान् रजा-
द्युच्यन्ते"—इति निरुक्तम्, लोकान् विविध परिच्छिन्नान् । 'य'
च 'उत्तरम्' उपरितम 'वधस्य' बहस्यान् शुखोकम् 'अस्त्रमायन्'
साक्षितवान् । किं कुर्वन्? 'वेधा' विप्रकारेण 'विध' 'विप्रक्रमाण'
विविध क्रमनाम् चन्, 'उदगाय' वज्रभिर्महात्मभि, वज्रविध वा
ब्रुवादिमुखेन गोयगान । यो विष्णुरेव मक्ररौत्, तस्य वीर्याणि
प्रवोचम् इति ॥

१— पा० ५ १ २ सू० ८५ ग० सू० ।

२— का० थो० सू० ८ १ १

३— पा० य० ५ १८ १ ।

४— निरु० ४ ६ १ ।

“विष्णवे जेति^१ मेयी सुपहन्तीति^२ । हे ‘मेयी’ सप्त ।
 ‘विष्णवे’ हविर्द्वांनशकटाय ‘त्वा’ त्वाम् उपहन्तीत्यर्थं । कस्मिन्
 देशे निहन्त्यादिति, त माह— “इतरतस्ततो यदु च मानुषे”-इति ।
 ‘मानुषे’ शकटधारणे ‘यत्’ ध्यानम् ईषाणभागः, तदुत्तरं ‘मेयी’
 सप्त निहन्त्यादित्यर्थः । तथा च सुचकार उभयोरपि दक्षिणतो
 निहन्तस्येह ब्राह्मणवाक्यं प्रमाणवामास— “उभे वा दक्षिणतः,
 इतरतस्ततः, यदु च मानुष इति श्रुते”-इति^३ ॥ ११ ॥

“अथ प्रतिप्रस्थातेति” । दक्षिणहविर्द्वांनोत्तममन्त्रस्थाय मन्त्रः^४—
 हे ‘विष्णो !’ ‘दिवः’ द्युलोकात् ‘वा’ अथवा ‘दृषिष्या’ यस्मात्
 हे ‘विष्णो !’ ‘महः’ महतो गुणात्, ‘उरो’ विस्तीर्णात् ‘अन्तरि-
 षात्’ उभौ हस्तौ तावकौ ‘वसुमा’ धनेन ‘शृणस्व’ पूरयत । ततो
 ‘दक्षिणात्’ दक्षात्, अपि शोन्तरास ‘आ’ सर्वतः, ‘प्रयच्छ’ पूर्णं
 वसु यजमानार्थम् ॥

“विष्णवे स्वा”-इति^५ उत्तरहविर्द्वांनस्य मेयीं प्रतिप्रस्थाता
 उपहन्त्यात्^६ । “इतरतस्तत इति पूर्ववत्” ॥ १२ ॥

१—वा० म० ५ १८. २ ।

२—वा० म० सू० ८. ३. ७ ।

३—वा० म० सू० ८. ३. १०-१२ ।

४—वा० म० सू० ८. ३. ८ ।

५—तत्पठनेन — वा० म० ५. १८. १ ।

६—वा० म० ५ १८. २ ।

७—वा० म० सू० ८. ३. ८ ।

८—एकविंशत्यो (४ प०) दृष्ट्या ।

“अथ मध्यमं छदिरित्यादि” । “तयोः समग्रवृत्तयोश्छदिरधि-
निदधानीति । छदिः प्रागुक्तम् । तत् ‘उपसृष्टम्’ “प्र तद्विष्णुः”-
इति वाचयेत् ॥

तत्पार्यः— ‘विष्णुः’ ‘वीर्येण’ वीरस्य कर्म वीर्यम्, तेन निमि-
त्तेन ‘प्रभवते’ प्रसूयते । वीर्येण श्रुयमाने वृष्टान्तः— “मृगो न
इति । ‘कुचरः’ कुम्भितं हिंसन् मयूरन् ‘भीमः’ सर्वप्राणिभौति-
जनकः, ‘गिरिष्ठाः’ गिरिस्त्रायी, ‘मृगो न’ पिबतुम्भः । ‘यम्भ’
विष्णौ, ‘उदयु’ लोकवधव्यापकत्वेनानिविस्तृतेषु ‘चिपु’ ‘विश्व-
मणेषु’ ‘विश्व’ सर्वाणि ‘भुवनानि’ लोकाः ‘अधिविद्यन्ति’ अधि-
निवसन्ति ॥

अथवा ब्राह्मणानुसारेणाय मन्त्रोऽधिविद्यपरतया व्याख्येयः ।
‘विष्णुः’ हविर्दानाख्यः, तस्य यत् उपरि वर्तमानं मध्यमं छदि-
रस्ति, तत् श्रुयत इत्यर्थः । उत्तरवेदेः प्रत्यक् चिपु विश्वमेव्यती-
तेषु निधीयमानस्य यस्य उपरि ग्रीष्मकपासस्यानीयं मध्यमं छदि-
रस्ति, तस्य ‘अधि’ उपरि सर्वतो विश्वं भुवनानि भवन्तीति ।
भुवनानि उपरि ग्रीष्मकपासस्थानानि अस्यानि हर्षोपि विद्यन्ति
निवसन्ति ॥

अधिविद्यन्तीत्येत मन्त्रभाग व्याख्ये— “इदं देवाभ्येतच्छीर्ष-
कपासं मित्रादिभिः ॥ २३ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ॥ १० ।

०— मन्त्रोऽधिविद्यः (२१० ८० ८५०) ५८५५ ।

१— य० श० ५. १०. १ ।

‘अथ रराव्या सुपस्पृशेति’ । ‘रराव्या’ रराटौ मित्यर्थः ।
 ‘अस्य हविर्हानस्य एतत्’ रराव्यास्य भङ्ग छच्छाट खलु ‘अथ’
 अत ‘उच्छ्राय्य’, दारशास्त्रे दारसोभयपार्थवर्तिनी दृणादिनिर्मिते
 प्रावरणे, तौ ‘उपस्पृश’ ‘वाचयति’— “विष्णोरिति” । ‘विष्णो’
 हविर्हानस्य ‘अग्ने’ हविणी, ओष्ठसन्धौ^१ ख’ भवथ । अत्र-
 शाब्दार्थं माह— ‘उक्ते ऐवास्ते इति । पद्याच्छदिय एान
 कृति— “अथ यदिद पद्याच्छदिरिति । ‘इद पद्याच्छदि’
 विह्वानास्यस्य यज्ञगिरस पश्चात्, कपालाद्यानीय मित्यर्थः ॥

अथ मथच्छदिय उपरिगतानि चोच्छापि कर्दोषि उदगपाणि
 कर्मायानि, अयाणा मपि प्रागधीकरके पद्याच्छदिरिति श्रूयमाण
 दित्युक्तं न युज्यते । तथाच कात्यायन— ‘उदगपाणि
 पि भवन्ति पद्याच्छ्रुतेरिति’ । ७४ ॥

“अथ सम्पूजन्त्या सन्ध्या प्रसीयतीति” । ‘सम्पूजनी’ नाम
 मोदनमाधनसूत्यादि^२ तत्र सम्पूज्या रज्येत्यर्थः । दारशास्त्रा दर्भ-
 रावेष्टा, रज्या ‘विष्णो मूरमि’—‘इति’ मन्त्रेण^३ सीयेत् । ऐ
 दार्ये । यदा हे रज्यो । न ‘विष्णो’ हविर्हानस्य ‘सू’ स्तनप्रदेश
 अमि । हे यज्यमानप्रदेश । न विष्णो हविर्हानस्य ‘ध्रुव’ अप्रच्यु-
 तादयव ‘अमि’^४ । अतस्मा रज्यामोत्तर्य^५ ॥

१— वा० शो० सू० ८ ३ १३ ।

२— वा० म० ४ २१ १ ।

३— ‘ओष्ठे सन्धौ’—इति क ।

४— का० शो० सू० ८ ३ १० ।

५— वा० शो० सू० ८ ३ १० ।

६— वा० म० ५ २१ २ ।

७— वा० म० ५ २१ ३ ।

८— वा० शो० सू० ८ ३ १८ ।

पन्थिकरणप्रयोजन माह— “नेद् व्यवपद्याता इतीति । अत्राग-
विविधं नैव पतेदित्येव मयं मित्यर्थः । ‘त’ अन्वि ‘कर्मन्’ कर्मणि
‘प्रक्षते’ प्रकर्षेण कृते परिचभाषे ‘विष्यति’ विमुञ्चेत् । तत ऊर्द्धं
मपि बन्धने सति तदपराधेन ‘अध्वर्यु’ ‘यजमान’ च ‘पातः’
गृह्णाति, विक्षेपे सति च न भवतीत्यर्थः । “निष्ठितं सन्निवृत्ति-
वैष्णवं मनीषीति” । ‘निष्ठितं’ शौक्तेन सुनिप्यत्रम् । स्पष्ट
मन्यत् ॥ १५ ॥ २ [५, २.]

इति श्रौतायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रन्थपञ्चाङ्गणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

द्वयं वा ऽश्वभ्युपरवाः खायन्ते* । शिरो वै यक्षस्य
हविर्हानं तद् यु ऽहमे शीर्षं चत्वारः कृपा ऽहमावुह
द्वाविमौ द्वौ तुानेवैतत्कुरोति तुस्मादुपरवाम् खमति ॥१॥

१— का० श्रौ० सू० ८, ४ २० ।

२— का० श्रौ० सू० ८, ४ २१ ।

३— मध्यन्दिन— वा० स० ५, २१ ४ ।

* ‘स्त्राय ते’—इति ३५, ५ ।

देवाश्च वा ऽऽसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां बलगान्निचखनुसुनै-
बुद्धिदेवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्दे देवा ऽऽस्पृखत । तु ऽएतैः कृत्यां बलगानुदख-
नन्यदा वै कृत्या मुत्खुनन्ययु साससा मोघा भवति
तुयो ऽएवेषु एतद्युद्यस्मा ऽश्व कुश्चिद् द्विपन् धातव्यः
कृत्यां बलगान् निखुनति तानेवैतदुत्किरति तुस्मादु-
परवान् खनति स दुक्षिणस्व इविद्वानस्याधोऽधः प्रुजगं
खनति ॥ ३ ॥

सोऽधि मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे नार्यसूति समानु
एतस्य युजुषो बुभुध्योपो वा ऽएषा यदुक्षिस्तुस्मादाह
नार्यसूति ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं विना पुरिलिखति । इदु महः
रुक्षसां ग्रीवा ऽऽपि हन्तामूति वृजो वा ऽऽभिर्ध्वज्यै-
वैतन्नाष्ट्राणां रुक्षसां ग्रीवा ऽऽपि हन्तति ॥ ५ ॥

तद्यावेतौ पूर्वौ । तयोर्दक्षिण मेवाग्ने पुरिलिखेदद्या-
परयोरुत्तर मथापरयोर्दक्षिण मथ पूर्वयोरुत्तरम् ॥ ६ ॥

अथो ऽद्वतरयाहुः । अपरयोरेवाग्र ऽउत्तरं पुरिलिखे-
दद्य पूर्वयोर्दक्षिण मथापरयोर्दक्षिण मथ पूर्वयोरुत्तर

मित्यथो ऽत्रुपि समीच एव पुरिलिखेदेतुं त्वेवोत्तमं
पुरिलिखेद्यु एष पूर्वयोरुत्तरो भवति ॥ ७ ॥

तान् यथापरिलिखितु मेव यथापूर्वम् खनति । दृष्टु-
न्नसि दृष्टुद्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानेतुम्नह्यत्येव यदाह
दृष्टुन्नसि दृष्टुद्रवा इति दृष्टतौ मिन्द्राय व्याचं व्वदेतौन्द्रो
वै यद्यस्य देवता व्यैष्णवः हविर्हानं तत् सेन्द्रं करोति
तस्मादाह दृष्टतौ मिन्द्राय व्याचं व्वदेति ॥ ८ ॥

रक्षोहृषं व्वलग्नमिति । रुषसाः ह्येते व्वलग्नानां
व्वधाय* खायुन्ते व्यैष्णवी मिति व्यैष्णवी हि हविर्हानि
व्वार्णा ॥ ९ ॥

तान् यथाखातु मेवोत्किरति । इदं महं तुं व्वलग्न
मुत्किरामि युष्मे निध्वो यु समात्यो निचखानेति
निध्वो वा यु ऽश्रमात्यो वा क्षत्यां व्वलग्नान् निखनति
तानेवैतदुत्किरति ॥ १० ॥

इदं महं तुं व्वलग्न मुत्किरामि । युष्मे समानो य
सुसमानो निचखानेति समानो वा वा ऽश्रुसमानो वा
क्षत्यां व्वलग्नान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ ११ ॥

इदं महं तुं व्वलग्न मुत्किरामि । युष्मे सुस्वन्धुर्य

मसुबन्धुर्निचखानेति सुबन्धुर्वा वा ऽश्रुसबन्धुर्वा कृत्यां
व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १२ ॥

इदं महं तुं व्वलग मुत्किरामि । युष्मे सजातो य
मुसजातो निचखानेति सजातो वा वा ऽश्रुसजातो वा
कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरत्युत् कृत्यां
किरामीत्यन्तत उद्भवति तुत् कृत्वा मुत्किरति ॥ १३ ॥

तान् बाहुमाचान् खनेत् । शुन्तो वा ऽश्रुपोऽन्तेनै-
वैतुत् कृत्यां मोहयति तानक्ष्णया सन्तृन्दन्ति युद्यक्ष्णया
न शुक्रयादपि समौचस्तस्मादिमे प्राणुः परः
सन्तृषाः ॥ १४ ॥

तान् यथासात् भेषावमर्शयति । स्वराहसि सपत्न्या
सचराहभिमानिद्या अनराहसि रक्षोद्या सर्वरा-
हस्यमिच्छेत्याशीरुवैपेतस्य कुमेण ऽआशिष मेवैतदा-
शास्ते ॥ १५ ॥

अथाध्वर्युश्च युजमानश्च सुम्हृते । पूर्वयोर्दक्षिणे*
ऽध्वर्युर्भुवत्युपरयोरुत्तरे युजमानः सोऽध्वर्युः पृच्छति
युजमान किं मचेति भद्रं मित्याह तन्नौ सहेत्युपाह्व-
ध्वर्युः† ॥ १६ ॥

* 'यो'—इति स ।

† 'यु'—इति य, घ ।

अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भुवति । पूर्वयोस्तरे युज-
मानः स युजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किं मचेति भद्रं मित्याह
तुम्ह इति युजमानस्तद्यदेवुः सम्मृशते प्राणानेवैतत्
सयुजः कुरुतस्तुस्मादिमे प्राणाः परः संविद्रेऽथ युष्मृष्टो
भद्रं मिति प्रत्याह कल्याणं मेवैतन्मानुष्यै व्याचो
व्यदति तुस्मात् पृष्टो भद्रं मिति प्रत्याह्वय मोक्षत्येको
वै मोक्षत्यस्य बुभुर्मेध्यानेवैतत्करोति ॥ १७ ॥

स मोक्षति । रक्षोहृषो वो व्वलगहनो इति रक्षो-
हृषो ह्येते व्वलगहनो ह्येते मोक्षामि व्वैष्णवानिति
व्वैष्णवा ह्येते* ॥ १८ ॥

अथ याः मोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता इत्यटेष्टुवन-
यति तद्या इद्रमाः प्राणेषुपस्ता सुवैतुदधाति तुस्मादेषु
प्राणेष्विमा इत्यापः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति । रक्षोहृषो वो व्वलगहनो ऽवनयामि
व्वैष्णवानित्यथ बर्हृषि प्राचीनाग्राणि चोदीची-
नाग्राणि चावस्तृणाति तद्यानीमानि प्राणेषु सोमानि
तान्येवैतुदधाति तुस्मादेषु प्राणेष्विमानि सोमानि ॥ २० ॥

* 'ह्येते'—इति म, घ ।

† † 'प्राणेषु'—इति घ ।

सोऽवस्तृणाति । रक्षोहृणो वो व्वलगह्मनोऽवस्तृणामि
व्वैष्णवानित्यथ वहुँऽपि तनूनीवोपुरिष्ठात् भृच्छादयति
केशा ह्रैवास्यैते* ॥ २१ ॥

श्रुयाधियुवणे फुलके ऽनुपदधाति । रक्षोहृणौ वां
व्वलगह्मना ऽनुपदधामि व्वैष्णवी ऽहुति हुनू ह्रैवास्यैते
ऽश्रुय पुर्य्हति रक्षोहृणौ वां व्वलगह्मनौ पुर्य्हामि
व्वैष्णवी ऽहुति हुहुहृत्येवैने ऽतदुशिथिले करोति ॥ २२ ॥

श्रुयाधियुवणं पुरिच्छत्तं भवति । सर्व्वरोहितं जिह्वा
ह्रैवास्यैषा तद्यत् सर्व्वरोहितं भुवति स्तोहिनीसु
हीयुं जिह्वा तन्निदधाति व्वैष्णवु मसीति व्वैष्णवुऽ
द्येतत् ॥ २३ ॥

श्रुय ग्रावण उपावहरति । दुन्ता ह्रैवास्य ग्रावाणस्त-
द्यद् ग्रावभिरभिपुश्वन्ति युथा दद्भिः सायुदेवं तत्तान्
निदधाति व्वैष्णवा स्येति व्वैष्णवा ह्येतु ऽतदु यज्ञस्य
शिरः सुऽस्कृतम् ॥ २४ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्यप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [५.४.] ॥

सोमाभिपञ्चयोपरवाणा^१ खनन विवचु खननलोभयार्पता
 माह— “दय वा इति । प्रयोजनदय मभिवक्ष्य खायन्त इत्यर्थः ।
 प्रथम प्रयोजन माह— ‘गिरो वै धजस्येति । यस्मात् शिरसि
 ‘चत्वार कृपा’ कर्षेच्छिद्रे द्वे, नासिकाच्छिद्रे द्वे, इति ‘चत्वार’
 ‘कृपा’ कृपवन्निघमदेशा । ‘इमौ’-इति अभिनयोक्तिः । हवि-
 र्द्वाग्लोपायि यज्ञशिरोरूपत्वात् तत्र चत्वार ‘उपरवान्’ खनेत्^२ ॥ १ ॥

द्वितीय प्रयोजन माह— ‘देवाय वा असुरायेति । द्वेषवधार्थं
 भूमौ स्थापिता इत्यादिशेषा ‘वज्रगा’, तान् निखातवन्त ।
 ‘उत’ ‘एवञ्चित्’ एव मपि युद्धेनाग्रकुर्वन्त । अनेनाप्युपायेन ‘देवान्
 अभिमवेम’-इति तेषां नभिप्रायः ॥ २ ॥

“तत्रै देवा असृष्टतेति । ‘तत’ असुरै र्गत खननाख्यम्
 ‘असृष्टत’ देवा तदुत्खननेन क्षिप्तवन्त । द्विषाप्रकार माह—
 “त एतैरिति । ‘एतै’ उपरवे । ‘अथ’ कथ्योत्खननान्तरं केव
 ‘था’ कथ्या ‘अक्षसा’ खन्यापार इत्यन कर्तुं मग्नमाना, अतएव
 ‘मोघा व्यर्षा भवति । यथा देवेषु एव मनुष्येषु अथ इत्या-
 परिहारोपाय इत्याह— ‘तद्यो एवैष एतदिति । खननप्रदेश
 माह— “य दक्षिणस्त हविर्द्वाग्लोपेति । ईषादयप्रयोजनप्रदेश

१— “उपरवा नाम कृपका, तया धोपरि आधिवक्ष्यवर्षते निधीयत,
 तयोदपरि अधिवक्ष्यवर्षते, तत्र सोमोऽभिपूयते वास्त्रिण स्रावभि
 हन्तमान वादिजोदहवत क्षमिरास्ते कृपा अमौर मुखरवन्तोऽुपरवा
 इत्यभिधीयन्ते”-इति वा० दे० (का० औ० ८ ४ २५) ।

२— का० औ० सू० ८ ४ २५ ।

‘प्रउगम्’^१, तस्य ‘अधोऽधः’ यद्विहिताद्यपदे । ‘अधोऽधः’-शब्द-
योगात् प्रउग मिति द्वितीया^२ ॥ २ ॥

खननायाभ्यादानं यमन्तकं विधत्ते— “मोऽभि मादत्त इति” ।
“देवस्य ता”-इति^३ । “नार्यसि”-इति^४ मन्त्रान्तरम् । नरस्यापत्यं
स्त्री ‘नारी’ । हे अग्ने । तं नारीं असि । इत्यसि स्तुतिः । यत्
प्राज्ञ “देवस्य ता”—इत्यस्य माह्वयं सुकम्, तद्व्याप्तिदिशति—
“यमान एतस्य यन्धुरिति । ‘एतस्य’ यशुषः, देवस्य स्वेत्यस्य यशु-
र्मन्त्रस्तेत्यर्थः । आदीयमानाया अभ्याः^५ स्त्रीनायाम्ने नारीमन्त्रे-
नाभिरभिहितेत्याह— “योषा वा एषेत्यादि ॥ ३ ॥

ताम् प्रादेशमाद्यं विनेति^६ । मध्ये-मध्ये प्रादेशमाद्यन्तराद्यं
विहाय यमचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादेशमानाम् परि-
लिखेदित्यर्थः । “इदं मह मिति लेखनमन्त्रः” ॥ ५ ॥

अवटखनने द्वौ प्रकारौ,— अक्षण्या यमस्य चेति । अक्षण्यापि
द्विविधोपपद्यते, तत्रैकं प्रकार माह— “तद्यायेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिण
मेवाद्य इत्येवमादिना । वायस्याग्नेयनैर्ऋतेभ्यश्चक्रमेणेत्यर्थः^७ ॥ ४ ॥

१— “प्रउगं प्रातयुष मौषास्फुमादध्वरार्जम्”—इति या० २० ।

२— या० सू० १. १. २ वा० ३ ।

३— का० श्री० सू० ८. ५ १, ६ २. ८ ।

४— वा० म० ५. २२. १ ।

५— वा० सं० ५. २२. २ ।

६— “आह्वरन्तववा मृद मिलन्ति खनिचम्”—इति या० २० ।

७— का० श्री० सू० ५. ८ ६ ।

८— वा० सं० ५. २२. ३ ।

९— उपरिदिष्टाचतुर्दशी कण्ठी (३२५ पृ०) दृष्टव्या ।

सूक्तौय सम्यक् परिलेखनपत्र भावः— “अथो इतरथाञ्जरिति ।
“अथो अपि यमीच एवेति । आग्नेयादिप्रादक्षिण्यक्रमेणेत्यर्थः १ ॥ ७ ॥

॥ एष पूर्वयोरुत्तर, त सुत्तर कुर्यादित्यभिधानात् खनन
मपि परिलेखनक्रमेण कर्तव्य मित्याह— “तान घषा परिलिखित
मेवेति १ । तत्र मन्त्र— “इहस्यसीति १ । हे अवष्ट । त्व ‘इहन्’
सूक्तपतो महान् ‘असि’ । तथा ‘इहद्रवा’ प्रसृतध्वनिरसि । अतो
‘इहती’ महती ‘वाचम्’ ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्चनम्, सोमस्येन्द्रार्चनान्
उपरवद्धननस्य स्तुतिकरीं वाच ‘वद’ शब्दय ॥

पुनर्वाग् विप्रैर्यजे—‘रचोहणम्’ । हन्ते ‘वज्रल हन्तमि’-
इति १ द्विप् । रचासि हन्ति, तादृशीम् । ‘वज्रगहन’ वज्रगान्
हन्तीति वज्रगहा, ता वज्रगहनम् । ‘वैष्णवीम्’ विष्णुदेवत्या
वाचन् । वदेति सम्पन्न ॥

मन्त्र चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे— “इहस्यसि इहद्रवा इत्यु-
पसूक्त्येवैमानित्यादिना । प्रत्यक्षतो इहत्तल्लहद्रवलयो प्रतीतेरुप-
सूक्त्यभिधान मित्यर्थः । सा च किमर्थेत्यत आह— महयत्येवेति ।
“इन्द्रो वा इत्यादि । “इन्द्राय—इत्यभिधानेनान्यदेवताकस्य हवि-
र्हान्तोपरवाधारभूतस्य ऐन्द्रस्य हतवान् भरतीत्यर्थः । “रचोहण
मित्यादि १ । सप्तम् ॥ ८, ९ ॥

१— का० औ० सू० ८ १ २—५ ।

२— का० औ० सू० ८ ५ ७ ।

३— वा० म० ५ २२ ४ ।

४— पा० सू० ३ २ ८८ ।

५— वा० सू० ५ २३ १ । पूर्वमन्त्राग्रेष स्य ।

साताया मृद चक्षणेऽपि खननकम् एवेत्याह— “ताम्
 यथाखात मेवेति^१ । चतुर्णां सातानां चत्वारो मन्त्राः^२ । “यं मे
 निष्ठा ॥ ममात्मी निचछान”—इति प्रथमगर्जं । “यं मे समानो
 य मममानः”—इति द्वितीये । “य मे मयन्धुर्वं ममयन्धु”—इति
 तृतीये । “यं मे सजातो य ममजात”—इति चतुर्थे । “इदं ममं
 तं वलाग सुत्किरामि”—इति, “निचछान”—इति च सर्वशेषः ॥

‘इदं’ मृदुत्करणप्रकारेणाहतम्, निष्तेनामात्मीयं वा सातम्,
 वलागच्छयाविशेषम्, मृदाविशेषेण ‘सुत्किरामि’ ऊर्ध्वं प्रक्षिपामि ।
 ‘तम्’-इत्युक्तम्, क मित्याह—“य मित्यादि । ‘निष्ठा’ अस्मत्तो
 नीचः । “सनाभिर्यं निष्ठा,”-इत्यादिमन्त्रवर्णात्^३ नीचार्चता ‘निष्ठा’-
 शब्दस्य । ‘ममात्मी’ ममवर्त्तमानः । ‘ममा’-शब्दः सहावचनो मृद-
 वचनो वा, तच्च भवोऽमात्यः । “अथयात् त्वम्”, एकवचनो-
 त्यर्थः । तथोरेव कलहस्य सम्भावितत्वात् । सहीत्यस्त्री वा । निष्ठा-
 तवान् । त सुत्किरामीति समन्तः । “निष्ठा वेत्यादि प्रथमस्यो-
 त्किरणम् । निष्ठात्मात्यधोर्वलगतोत्किरणरूप मित्यर्थः । समानः
 सहृदयः मन्धुः ‘मयन्धु’, समानमन्धवः । एकस्मिन्नेव विषये ध्यापार-
 वानित्यर्थः । ‘सजातः’ सहीत्यस्य । खष्ट मन्त्रत् ॥ १०—१३ ॥

खननश्च प्रमाणं माह— “ताम् वाङ्मन्त्रानिति^४ । अद्वैति-
 प्रदिग्माद्येतेषां वाङ्मन्त्राणाम् अन्तत्वात्, ततोऽधिकत्वात् प्रदिग्मात्

१— का० श्रौ० सू० ८ ५ ८ । २— वा० स० ५ २२, २, ४, ४, ५ ।

३— अ० स० १० १३३ ४ (६ ०५ १८) ।

४— पा० सू० ४ २ १०४ ।

५— का० श्रौ० सू० ८ ५ १० ।

मृदुदुरणस्याग्रवत्यात् वाङ्मापस्यान्तत्वं । सिद्धाणां मन्तरप्रदेश-
मन्तर्देनं तत्प्रकारं ॥ विधत्ते—“तान्छणया सन्तृन्दनीति” ।
पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोर्दक्षिणश्चान्तरालदेशम् । अनेनावशिष्टयो-
रप्युक्तं भवति । “अपि समीच इति” । वक्षस्याग्रकाले समीचेवा-
भिवन्त्यात् । “तस्मादिति । अर्पवादः पचदयसाधारणः । यस्मादिते-
ऽन्तःसन्तृषाः, ‘तस्मात्’ ‘दमे’ ‘प्राणाः’ सुखच्छिद्राणि अन्तःसन्तृ-
षानि ॥ १४ ॥

तान् यथाज्ञातं जेवावमर्गयतीति । ‘अवमर्गयति’ अन्तःप्रदे-
शश्च निष्प्रोक्षतत्परिहाराय सफृणेत । तन्मन्त्रचतुष्टयस्यार्पणं—
स्य मेव राजत इति वा, स्वकीय मेव राज्यं मध्येति वा
‘स्वराट्’ । हे उपरव ! तादृक् त्वम् ‘अपि’ । ‘सपञ्चरा’ भव ।
अस्मानपि सपञ्चरा ग्रधोर्हमनेन स्वराजं कुर्विति भावः । ‘सचा’
सच, एकधा एकोद्योगेन राजत इति ‘सचाराट्’ । अभितो चिंघ-
कोऽभिमातिः, तस्य हन्ता ‘अभिमातिश्च’ । सर्वेषु राजत इति
‘सर्वराट्’ । मितः सक्ताज्ञात् चात्ता ‘मिषः’, अतथाभूतः ‘अमिषः’

१— का० श्री० सू० ८. ५. ११ । “अज्ञातयाज्ञमोऽयं कर्षद्वयम्” ।
(अज्ञात) अज्ञातया—वक्त्रमार्गेण, कौटिल्येन । उपरिष्ठादपरेष्वेव
“अथ यददृष्टयावयति”—इत्यादि (३. ८. १. २०) । ऋ० स० १.
१२२. ८, ८. ०. २४ । वा० सं० ५. १२ । उवादि १. २० ।

२— का० श्री० सू० ८. ५. १२ । “अज्ञातया अन्तेदवाग्रजौ नृजुभावेनैव
सम्भिन्त्यात्”—इति तत्र या० दे० ।

३— यथादि वक्त्रमपि यौपरवादि । वा० स० ५. २४. १—४ ।

अथ कात्यायन — “स्वराजित्यवमर्शयति यथास्वात प्रतिमन्त्रम्”—
इति^१ ॥ १५ ॥

“अध्वर्युश्च यजमानश्च समृज्येते”—इति^२ । ‘समृज्येते’ परस्पर
हस्तसंस्पर्शं कुर्याता मिथ्यर्थं^३ । तयोर्दिग् व्यवस्थापयति— “पूर्वयो-
र्दक्षिणेऽध्वर्युं भजति, अपरयोऽक्षरे यजमान”—इति । सोऽध्वर्युणा
किं भजं विद्यात इति पृष्टो यजमानो भद्रं मिति प्रतिब्रूयात् ।
‘तन्नौ सह’—‘इति’ ‘उपांशु’ वदतोऽध्वर्योरथ अभिप्राय—
यज्ञसंस्पृष्टं यद् यन् फलम्, तस्य सर्वस्य यजमानस्वामिकत्वात्
उच्चैरभिधानं भयुक्तं मिति^४ ॥ १६ ॥

“अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युरिति^५ । पूर्वस्मिन् सम्मर्शनाकारेऽध्वर्युं
पृच्छेत्, अथ ॥ यजमान इति विशेष । यजमानश्च स्वामित्वेन
स्वातन्त्र्यादध्वर्युपृष्टस्यापि भद्रस्य स्वद्रव्यत्वात् “तन्मे”—‘इति’
ब्रूयात् । सम्मर्शने प्राणसंयोगहेतुत्वेन प्रश्नयति— ‘तच्च देव मिति ।
सह युज्यते इति ‘भयुज’, अन्तरेकीभूतान् हतवन्तो भवत । अत
इदानीन्तना मनुष्यशिरसा प्राणा ‘सविद्रे’ सविद्रते, सङ्गता

१— का० श्रौ० सू० ८ ५ १२ ।

२— का० श्रौ० सू० ८ ५ १४ ।

३— ‘यवमर्शनान्तरं मध्वर्युयजमानौ उपरवयो स्व स्व दक्षिण हस्त
प्रवेष्ट्वा पृच्छन्तया सम्मर्शनमार्गेण परस्परं सम्मृज्येते तस्यार्थं कुर्याति’—
इति चात्र (का० श्रौ०) या० २० ।

४— का० श्रौ० सू० ८ ५ १४-१८ ।

५— का० श्रौ० सू० ८ ५ १६, २०, २१ ।

भवन्ति । “लोपस्य आत्मनेपदेषु”—इति^१ ‘त’-लोपः, “वेत्तेर्विभा-
या”—इति वट्^२ । ‘भट्टम्’—इति^३ प्रतिबद्धम् यदस्ति, तद् ‘एतत्’
मानुष्ये वाच कन्याणम् वदति^४ इत्यस्यार्थनकालकृतभट्टवचनप्रति-
बद्धम् मित्यर्थः । तस्मात्सौकिकवचनेषु भट्टत्वाच्च अत्र भट्टवचन
कर्तव्यम् ॥

“अथ प्रोचतीति । प्रतिगत्तं प्रोचणम् । प्रोचणस्य मेधात-
लचणोऽर्पणं वाह सर्वपैकविध एवेत्याह—“एको वै प्रोचणस्य
वन्धुरिति ॥ १७ ॥

अमन्त्रक प्रोचण विधत्ते—“अ प्रोचतीति । ‘रचोहण’—इति^१
वङ्गवचननिर्द्देशात् सहप्रोचणम् । वृद्धकुप्रोचणपक्षे मन्त्रावृत्तिः ।
तथाच कात्यायन—“प्रोचत्येनाम् रचोहण इति, भेदे मन्त्रा-
वृत्तिः साविपातिनाम्”—इति^२ । मन्त्राणां क्रियासहकार्यमन्त्रेण
व्यभिचारादित्यर्थः । नह्यपक्षे वङ्गवचन औपचारिकम् । तस्यो
मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

“अथ या प्रोचस्य इति । अवटेषु प्रोचणीयेषां वचनं प्र-
वृत्ति—“तथा इमा प्राप्तेष्वप इति । ‘प्राप्तेषु’ कर्णवादादिवि-
रेषु ‘या’ ‘आप’ धन्ति, ‘ता एव’ ‘एतत्’ एतेषां वचनयवेन यज्ञ
गिरसोपरवाख्यप्राप्तेषु स्थापितवान् भवति । ‘तस्मादित्यादि ।
‘एषु प्राप्तेषु’ अनुव्यप्राप्तेषु ॥ १९ ॥

१— पा० सू० ७ १ ४१ ।

२— पा० सू० ७ १ ७ ।

३— वा० स० ५ २५ १ ।

४— का० श्रौ० सू० ८ ५ २२, २३ ।

५— ते वच मन्त्रा — वा० स० ५ २५ १-५ दृष्ट्या ।

“सोऽवनयतीति । सष्टोऽवनयनमन्त्रः^१ । अवष्टेषु अन्तर्बर्हिः-
स्तरणविधितदर्थवादतन्मन्त्राः पूर्ववद् व्याख्येयाः । अवनयनावस्तर-
णयोन्यायः शोधकवत् । “अवनयनावस्तरणे चावटवत्”—इति वि-
द्वपम्^२ । पूषावटवत् अवनवावस्तरणे कार्यं इत्यर्थः । अवटानां
मुपर्यपि सूक्ष्माणां बर्हिषा माज्झादगं विधत्ते— “अथ यज्ञौषि-
तमूनीति^३ । “केशा हैवान्येत इति । निर्दिष्टमानानि यद्यपि
यज्ञौषि, तथापि प्रतिनिर्दिष्टमानकेशापेक्षया ‘एते’—इति
सुसिद्धता ॥ १०, ११ ॥

“अथाधिपवणे फलके इति । ‘अधि’ उपरि दृश्यते सोमो-
ऽनयोरिति^४ ‘अधिपवणे’ दे ‘फलके’ उपदध्यात् । “रचोहणौ वा
वसगहनौ”—इत्युपधानमन्त्रः^५ । अथ सष्टार्थः । ‘त्रि’ च ‘अस्य’
एविद्वानस्य शिरसः इनुष्यामीवे । अथ कात्यायनः— “अथाधि-
पवणे फलके द्वाहुसान्तरे प्रक्षालिते पाक्षौ अरन्निमात्रे सनृषे
वोपदधाति”—इति^६ ॥

“अथ पर्यहतीति^७ । फलके । ‘परिदुहति’ परितो मृदा
दुहोक्षुपात् ॥ ११ ॥

“अथाधिपवण मिति । “सर्वरोहित मित्यादि^८ । एतच्च

१— वा० ख० ५. २५ २, ३ ।

२— का० औ० सू० ८. ५. २४ ।

३— का० औ० सू० ८. ५. २५ क ।

४— ‘अधि’ उपरि दृश्यते सोमा ययोरिति—इति ड, च ।

५— वा० ख० ५. २५, ४, ५ ।

६— का० औ० सू० ८. ५. २५ ख ।

७— का० औ० सू० ८. ५. २५ ग ।

८— का० औ० सू० ८. ५. २६ ।

रक्तवर्णाया जिह्वायाः स्थाने भवति । तच्च “वैष्णव मणि”—इति-
मन्त्रेण^१ ‘निदध्यात्’ अधिवर्णफलकयोरुपरि व्यापयेत् ॥ ११ ॥

“अथ सारण दद्यादि” । अधिवर्णवर्मणि अधिवर्णसाधनान्
पाषाणान् पञ्च चाहरन्ति । ते ‘पाषाणः’ ‘अस्य’ ‘दन्ताः’ दन्त-
क्षानीयाः । तदेवोपपादयति—‘तद्यद् पावभिरिति । “दक्षिः
स्वायात् एवं तदिति । यथा दन्तैर्भवयति, एवं तत् । “सा
भवति”—इति^२ धातुः । “एतद् यज्ञस्येति । “गुरुषो वै यज्ञः”—
इति प्रतिज्ञाय, “गिर एवास्य हविर्हानम्”—इति बहुविहानस्य
गिरस्त निर्विष्टम्, तदिदं ‘यज्ञस्य गिरः सञ्जत’ मध्यम-
श्चदिरादि-सोमाधिवर्णवाक्ताणां यज्ञाङ्गानां गिरोल्लाटादि-
दन्तानाकल्पवत् हविर्हानस्य गिरस्त साधितं मिथ्यैः । केवलं
प्रयोगजातं मानुपूर्वेषामभिधाय तत्तदवयवरूपकल्पनयाभिधीयते,
तेन तत्तदङ्गजातं तत्तदवयवव्यभिचारेणानुष्ठेयमानं सत् भवते फलस्य
भवतीत्युक्तं भवति^३ ॥ १४ ॥ ४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

१— वा० स० ५ २५ ६ ।

२— का० औ० सू० ८, ५, २८ । मन्त्र— वा० स० ५ ५५ ७ ।

३— यदा० य० ३५ या० ।

४— तृतीय ब्राह्मणस्य प्रथमद्वितीये कण्डिके ऋग्वेदे ।

५— एतच्च सर्वं ते० स० ६ २, ७ दण्डम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थायतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

अष्टाष्ट गोषद्वयं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताभीन् पञ्चसीरौ श्विदशतुलताधेनूंसौ वर्णभूमी ।
 रत्नोत्तां वृक्षावाजिदिपमहितरघौ सायणि मिह्नायो,
 यश्याणीदित्यथैकं प्रथितविधिमदाभृतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रि धन्यजन्मा तिस्रभवं मतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
 कार्पाभीयं कृषावान् शुद्धकृतं मज्जडो राजतं राजपूष्यं ।
 आभ्योत्य प्राव्यजन्मा लवणं मनृषं शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाभ्यो रत्नरूपं गिरिं मल्लतं मुदा पाचसात्विह्नार्यं ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसायब्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

[अथ षष्ठाध्याये प्रथमः पाद्याणम्]

उदुर मेवास्य सुदः । तुस्मात् सुदसि भक्षयन्ति युद्धीदं
किञ्चाश्रुत्युदुर ऽएवेदं सर्वं प्रतितिष्ठत्यथ युदस्मिन्
विश्वे देवा ऽश्रुसौदंस्तुस्मात्सुदो नाम तु ऽउ ऽएवासिन्वेते
ब्राह्मणा ब्विश्वगोचाः सौदन्त्यैन्द्रं देवतया ॥ १ ॥

तन्मुध्य ऽश्रुदुम्बरीं मिनोति । अन्नं वा ऽकुर्गुदुम्बर
उदुर मेवास्य सुदस्तन्मुध्यतोऽन्नाद्यं दधाति तुस्मान्मुध्य
ऽश्रुदुम्बरीं मिनोति ॥ २ ॥

अथ यु एषु मध्यमः शङ्कुर्भवति । ज्वेदेर्जघनार्धे
तुस्मात् प्राङ् प्रक्रामति एङ् विक्रमान् दक्षिणा सप्तम
मुपक्रामति सम्पुद् क्षामाय तुदवटं पुरिलिखति ॥ ३ ॥

सोऽग्नि मादत्ते । देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनी-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे नार्यसीति समान
एतस्य युजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदुधिसुस्मादाह
नार्यसीति* ॥ ४ ॥

अथावटं पुरिलिखति । इदं महः रुक्षसां ग्रीवा
अपि कन्तामौति वृजो वा अग्निर्वृजैरेवैतन्नाष्ट्राणां
रुक्षसां ग्रीवा अपि कन्तति ॥ ५ ॥

अथ खनति । प्राञ्च मुत्कर मुत्किरति । युजमानेन
सम्मायौदुम्बरीं पुरिवासयति ता मयेष्ट प्राची निदधा-
त्येतायन्मात्राणि बह्विष्ट्युपरिष्ठादधिनिदधाति ॥ ६ ॥

अथ युवमत्यः प्रोक्षन्त्यो भवन्ति । आपो ह वा
अपधौनाः रुसस्तुस्मादोपधयः केवल्यः खादिता नु
धिन्वन्त्योपधय उ ह्यापाः रुसस्तुस्मादपः पीताः
केवल्यो नु धिन्वन्ति युदैवोभ्यः सुहृस्त्रष्टा भुवन्त्यथैव
धिन्वन्ति तर्हि हि सुरसा भवन्ति सुरसाभिः प्रोक्षा-
णीति ॥ ७ ॥

देवाय वा अमुराय । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
तुतो देवेभ्यः सुर्वा एवौपधय इदयुर्व्या हैवैभ्यो
नेयुः ॥ ८ ॥

तहै देवा अस्पृण्वत । तु एतैः सुर्वाः सप्तहाना
मोपधीरयुवत यदयुवत तुस्माद्युवा नाम ॥ ९ ॥

ते होचुः । हुन्त यः सुर्वासा मोपधीनाः रुसस्तं युधेपु
दधामेति स यः सुर्वासा मोपधीनाः रुस अस्तीतं

युवेष्टदधुस्तुस्माद्युचान्या ऽत्रोषधयो म्बायन्ति तुदेते
मोदमाना व्यर्धन्त ऽयुः क्षेपु रुस मदधुस्तयो ऽयुवैषु
ऽएतैः सुध्याः सपुत्राना मोपधीर्युते तुस्माद्युवमत्यः
मोक्षण्यो भवन्ति ॥ १० ॥

स युवानुवपति । युवोऽसि यवुयास्मद्वेषो यवयारा-
तौरिति नात्र तिरुहित मिवास्त्यय मोक्षत्येको वै
मोक्षणस्य बन्धुर्मेध्या मेवैतुत्करोति ॥ ११ ॥

स मोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेती-
मानुवैतुल्लोकानूर्जा रुसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्जः
रुसं दधाति ॥ १२ ॥

अथ याः मोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता ऽश्ववट्टेऽवनयति
शुन्धन्तां लोकाः पितृपुदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः
खातस्तु मेवैतमेधं करोति ॥ १३ ॥

अथ बर्हीऽपि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि
चावस्तृणाति पितृपुदन मसूति पितृदेवत्यं वा ऽश्वस्था
ऽएतद्भवति यन्निखातः सा यथानिखातौपधिषु मिता
स्यादेव मेतास्वोपधिषु मिता भवति ॥ १४ ॥

ता मुच्छ्रयति । उद्भिदः स्तभानान्तरिक्षं पृथु दृढस्व
पृथिव्या मितौमानुवैतुल्लोकानूर्जा रुसेन भाजयत्येषु
लोकेषूर्जः रुसं दधाति ॥ १५ ॥

अथ मिनोति । द्युतानुस्त्वा मारुतो मिनोत्विति यो
वा अथयं पुवत ऽपु द्युतानो मारुतस्तुदेना मेतेन
मिनोति मिचावुरुणौ भ्रूवेण धुर्मणेति प्राणोदानौ वै
मिचावुरुणौ तुदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति* ॥ १६ ॥

अथ पुर्यूहति । ब्रह्मवुनि त्वा छचवुनि रायस्पोपवुनि
पुर्यूहामीति बह्वी वै युजुःघाशीस्तद् ब्रह्म च छचं
चाशास्त ऽउभे व्यौर्ये रायस्पोपवनीति भूमा वै राय-
स्पोपस्तुद्रूमान माशास्ते† ॥ १७ ॥

अथ पुर्ययति । ब्रह्म दह दह स्रष्टुं दह द्वायुर्दह प्रजां
दह हेत्याशीरेवैषेतस्य कुर्मण ऽआशिप सेवैतदाशास्ते
सम्भूमि पर्युर्पणं करोति गुर्त्तस्य वा ऽउपरिभूम्युर्ध्वं
देवता तुवा द्वागर्त्तमिद्ववति‡ ॥ १८ ॥

अथापु ऽउपनिनयति । युष वा अस्वै खुनन्तः क्रूरो-
कुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरुपस्तुदद्भिः शान्त्या शमयति
तुदद्भिः सुन्दधाति तुक्तादपु ऽउपनिनयति१ ॥ १९ ॥

अथैव मभिपुद्य व्याचयति । ध्रुवासि ध्रुवोऽयं युज-
मानोऽस्मिन्नायतने प्रजुया म्रूयादिति पशुभिरिति वैवं
यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृद्धते॥ २० ॥

* 'ति'-इति ख । † 'स्ते'-इति ग, घ । ‡ 'ति'-इति ग, घ ।

१ 'ति'-इति ख ।

॥ 'ते'-इति ख ।

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । विष्टप मभि जुहोति
 द्युतेन द्यावापृथिवी पूर्यथा मिति तुदिमे द्यावापृथिवी
 ऽज्ज्वा रुसेन भाजयत्यनुयोरुज्ज्वा रुसं दधाति ते रुस-
 वत्या ऽउपजीवनीये द्रमाः प्रजा ऽउपजीवन्ति* ॥ ५१ ॥

अथ छदिरधिनिदधाति । इन्द्रस्य छदिरसौत्यैन्द्रः
 हि सुदो विश्वजनस्य छायेति विश्वगोचा अस्मिन्
 ब्राह्मणा ऽभ्रासते तुदुभयतश्छद्विषौ ऽउपदधात्युत्तरत-
 स्त्रीणि परस्त्रीणि तानि नुव भवन्ति विद्वद्भै यज्ञो नुव
 वै विद्वत्तुस्मात्तुव भवन्ति ॥ ५२ ॥

तुदुदीचीनवः३३ सुदो भवति । प्राचीनवः३३
 हविर्हान मेतद्दे देवानां निष्केवल्थं युद्धविद्धानं तुस्मा-
 त्तुव नाश्रन्ति नु भक्षयन्ति निष्केवल्थं चेतुदेवानां स
 यो ह तुवाञ्जीयादा भक्षयेदा मूर्द्धा हास्य विपतेदुधैते
 मिश्रे यदुग्रीध्रं च सुदश्च तुस्मात्तुयोरश्रन्ति तुस्माद्भक्ष-
 यन्ति मिश्रे द्योते ऽउदीची वै मनुष्याणां दिक् तुस्मा-
 दुदीचीनवः३३ सुदो भवति ॥ ५३ ॥

तत्परिश्रयन्ति । परित्वा गिर्विशो गिर द्रमा भवन्तु
 विश्वतः । वृद्धाय मनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय

* 'नि'—इति ख ।

इतीन्द्रो वै गिर्वी विशो गिरो विश्वैवैतत् क्षत्रं परि-
दृष्ट्वेति तुदिदं क्षत्रं मुभयतो विशा परिदृष्टम्* ॥ २४ ॥

अथ सस्पृजन्त्या स्पृज्यया मुसीव्यति । इन्द्रस्य
स्युरसीत्युष ग्रन्थिं करोतीन्द्रस्य भ्रूवोऽसौति मेद्
व्यवपुद्याता ऽहुतिं मुक्षते कुर्मन् विष्यति तयो ह्यध्वयुं
वा युजमानं वा ग्राहो नु विन्दति तन्निष्ठितां मभिमृ-
शत्यैन्द्र मसीत्यैद्रं द्वि सुदः† ॥ २५ ॥

अथ हविर्दानयोः । जघनार्हुः समन्वीक्ष्योत्तरेणा-
ग्रौधं मिनोति तस्याहुं मन्तर्व्वेदि स्यादहुं वहिर्व्वेद्युथो
ऽश्रुपि भूयोऽहुं दन्तर्व्वेदि स्यात् कुनीयो वहिर्व्वेद्युथो
ऽश्रुपि सुर्व्वे भवान्तर्व्वेदि स्यात् तन्निष्ठितः मभिमृशति
वैश्वदेवु मसीति इयेनैतुद्वैश्वदेवं युदस्मिन् पूर्व्वेद्युर्व्विश्ये
देवा वसतीवुरौपयुसन्ति तेन वैश्वदेवुम् ॥ २६ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । ते ऽसुररक्षसेभ्य ऽश्वासद्वाद्
विभयाश्चक्रुस्तान्‍। दक्षिणतो ऽसुररक्षसान्वासेजुस्तान्त्स-

* 'दम्'-इति म, घ ।

† 'त निष्ठित'-इति क, हा०-वेबरदृष्टम् ।

‡ 'सद्'-इति ख । 'सद'-इति म, घ ।

§ 'तं निष्ठित'-इति घ हा० वेबरेण दृष्टम् ।

॥ 'ना'-इति क, हा०-वेबरदृष्टम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यज्ञशिरस्त्वं हविर्ह्यंगसोपका, तत् समर्थं, इदानीं यदसौ
यज्ञोदरस्य प्रतिपादयितुं पूर्वोक्तं मनुवदति— “उदर मेवास्य
यदस्य स्यात् यदसि भवयन्तीत्यादिना । “ऐन्द्रं देवतयेति । यथा
हविर्ह्यंगं विष्णुदेवतस्य, एवं यद इन्द्रदेवतस्य मित्यर्थः । तृतीया
विधाने, “शस्त्राद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्”—इति^१ ॥ १ ॥

“तन्मथ औदुम्बरौ मित्यादि^२ । ‘तन्मथतः’ तस्य यदसौ
मथदेशे ‘औदुम्बरौ’ स्यूना ‘मितुषात्’ । औदुम्बरां मथदेश-
स्नापनयोग्यतां दर्शयति— “अन्नं वा कर्गित्यादिना । “देवा वा
कर्जं धमजन्त, तत उदुम्बर उदतिष्ठत्, कर्वा उदुम्बरः”—इति
युते.^३ कर्गुपत्वं मुदुम्बरस्य । मथे कृतशेषस्य भवषात् यदस्य
उदरस्य, अतः सदोमथे औदुम्बरीमानेन उदरमथेऽन्न
स्नापितम् ॥ १ ॥

मथदेशे विप्रिनष्टि— “अथ य एष मथमशङ्कुरित्यादिना ।
भौमिकवेद्या जघमाह्वय मथदेशे यः शङ्कुर्विहितः । ततः प्राक्
पट् प्रक्रमान् विक्रम्य, मथमं दक्षिणाभिमुखं विक्रम्य, तत्र श्वट
परिनिष्ठेत् ॥ २ ॥

१— पा० सू० १. १. १८ पा० १ ।

२— वा० यो० सू० ८. ५. ३० ।

३— तै० ब्रा० १. १. १० ।

अवटखनार्थं मभ्यादानं ममन्त्रकं विधत्ते— “भोऽग्नि मादत्ते^१
देवस्य तेति^२ । आख्यातं मेतत् ॥ ४ ॥

“अथावटं परिस्त्रिखतीति^३ । अवटपरिस्त्रिखनभन्त्रस्थायं मर्त्यं—
‘इदम्’ एतेन परिस्त्रिखनेन ‘रक्षसा’ ‘घोषा’ कक्षावयवानपि
‘हन्तामि’ क्षिप्रं । वज्रवतीरक्षधारत्वात् अभिर्वज्रत्वेन स्त्रयते ।
‘माङ्गाणां’ माङ्गकानाम् । स्पष्टं मन्यत् ॥ ५ ॥

“अथ खनतीति^४ । ‘उत्कर्’ ‘खात’ लृङिष्य ‘प्राद्यम्’
अवटस्य समीपे प्राग्देशे ‘उत्किरति’ । ‘यजमानेन सखाय’ यज-
मानप्रमाणं कृत्वा ‘परिवासयति’, अवग्रिष्टं मग्नं क्षिप्रं । ‘ताम्’
श्रौदुम्बरीप्रमाणम् ‘अपेक्ष’ अवटस्य प्राग्देशे ‘प्राधी’ प्रागया
स्थापयेत् । ‘हन्तावन्ताकाणि’ श्रौदुम्बरीप्रमाणानि ‘वर्तरेपि’
‘उपरिष्ठात’ श्रौदुम्बरीं उपरि ‘निदधाति’ आच्छादयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रौदुम्बरीप्रोक्षणसाधनाया मया यवसाहित्यं विधाय प्रपद्यति—
“अथ यवमन्त्रं प्रोक्षणी भवन्तीति । उक्तं मया रक्षस्य पुत्रा
यनर्पयते— “तस्मादोषधयः केवला इति । ‘तस्मात्’ गतरमत्वात्
‘न धित्वन्ति’ न प्रीणयन्ति । केवलतद्गुलमन्त्रेण हरेरदर्शनात् ।
‘धित्विहण्यो र च’ इत्युपपत्त्यर्थः । तस्मिन्निमित्तेन दकारव्याकृ-
तादेशः । ओषधीनां प्रतिज्ञातं मममन्त्रं सुपपादयति— “तस्मा-

१— का० श्रौ० सू० ८ ३ ४१, ४२, ४३ ६ २ ८ क ।

२— वा० स० ५ २६ १, २ । ३— का० श्रौ० सू० ६ २ ८ ख ।

४— वा० स० ५ २६ ३ । ५— का० श्रौ० सू० ६ २ ८—१४ ।

६— वा० सू० १ १ ८०

दापः पीताः केन्य दति । यतो 'यदा' 'उभय्यः' ओषधय
आपस्य 'सृष्ट्याः' स्युः, 'अथ' तथा सति 'धिम्वन्ति', 'तर्हि' तथा
सति 'मरसाः' 'भवन्ति' भवेयुः । केनाभिप्रायेण ? इत्याह—
“वरमाभिः प्रोक्षाणीति ॥ ७ ॥

अथ शब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेन यवान् प्रमंभति— “देवास्त वा
असुराद्येत्यादिना । 'मवा' एव ओषधयः इयुः' देवेभ्यः सकाशात्
पलायिताः ॥ ८ ॥

“तदे देवा अस्पृक्षतेति । 'अस्पृक्षत' सर्वा ओषधीर्वाञ्छि-
तवन्तः । तदेव विप्रदधति— “त एतैः सर्वाः सपत्नाना
मोषधीरयुवतेति । 'ते' 'एतैः' यवैः 'अयुवत' अमिश्रयन् ।
'तस्माद्' यवनसाधनत्वाद् 'यवाः' इति तयामनिर्वचनम् ।
ओषधीनां यवनसाधनाः सम्पन्नाः इति यवस्तुति' ॥ ९ ॥

'ते होचुरिति । सर्व्वेधिधिरमानां यवेषु स्थापनं प्रत्यक्ष
मिति प्रमाणेन दृढयति— “तस्माद् यवान्या ओषधयो म्नाय-
न्तीति ॥ १० ॥

“स यवानावपतीति^१ । यवावापे मन्त्र आह— “यवोऽभि
यवयेति^२ । हे यवपदार्थ । ■ 'यवोऽभि' इष्टकृत्कर्त्ताभि, अतः
'यवद' अस्मत्तो देष्टुन् इष्टकृ क्षुस्त । 'अरातीः' अदानग्रीसान् ॥

“अथ प्रोक्षतीति^३ । ओदुम्बरी । “एको वै प्रोक्षण्य यन्तु-

१— का० श्रौ० सू० ६ २ १५ क ।

२— रा० श्रौ० ५. २६ १ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ० १५ ख ।

रिति । यच्च-यच्च प्रोचणं मस्ति, तस्य सर्वस्यापि मेध मेतत् करो-
तीति एवं रूपं प्राच्याणं मेकं मेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

“अ प्रोचतीति । हे उदुम्बरशाखा । ‘त्वा’ स्वाम् ‘दिवे’
शुक्लोकाय, तदरीभावाय, प्रोचामीति ज्ञेयः^१ । एव सुत्तरवाक्येऽपि
योग्यम्^२ ॥ १२ ॥

“अथ याः प्रोचस्य इति^३ । “गुन्यता मिति” मन्त्रेण प्रोचणी-
शेयं भवतेऽनयेत् । पितरः सीदन्त्येव इति ‘पितृपदना’ भृशधो-
वर्जितो लोका । प्रायेण भर्त्तस्य पित्रकार्येषु दर्शनात् भवत्यस्य
पितृव्यदानम् तदेवाह—“पितृदेवत्वो वै कूप” ख्यात इति ॥ १३ ॥

“अथ यर्होवौत्यादि^४ । सुविग्रहम्^५ । “वा ययामिखाता
शोषधिषु मिता ख्यात, एव मेतास्त्रोषधीषु मिता भवतीति ।
यने ‘यनिखाता’ दृढभूता स्त्रभावेनोत्पन्ना ‘यथा’ ‘शोषधिषु’
सदोत्पन्नेषु दृष्टगुल्फादिषु मध्ये ‘मिता’ भवति, सर्वहिंसे गन्ते
‘मिता’ शाखापि ‘एव’ भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“ता सुष्पृयतीति^६ । ‘वष्पृयति’ उड्डे स्थापयेत् । तन्मन्त्र-

१— वा० श्री० सू० ६ २ १६ ।

२— वा० सू० ५ २६ २, ३, ४ त्रयो मन्त्रा ।

३— वा० श्री० सू० ६ २ १७ ।

४— वा० सू० ५ २६ ५ ।

५— वा० श्री० सू० ६ २ १८ ।

६— अथ मन्त्र — वा० सू० ५ २६ ६ ।

७— वा० श्री० सू० ८ ५ २४ । ‘उड्डां करोति’ ।

स्याय मर्यं^१— हे उदुम्बरशाखे । तवाग्रभागेन 'दिवम्' 'उत्तमान' उत्तमान ध्रुव, शरीरस्थौल्येन 'अन्तरिच' 'वृष' पूरय, 'वृथिव्या' 'वृहस्प' वृडा भव, वृथिवी मयि वृडा कुर्वित्यर्थ, वृथिव्या शैथिल्ये शाखाया अपि दास्यायोगात् । ऊग्रपत्न्यौदुम्बरस्य लोकवयेऽपि मन्त्रत्वात् लोकेपूर्वमन्त्रापन कृतं भवति । स्पष्टं नम्यत् ॥ १५ ॥

“अथ भिनोतीति^२ । ओदुम्बरीमानमन्त्र^३— 'धुतान द्वीय-
मान, एतन्नामको वायुर्देव, 'माहूत' महता देवाना वायूना
ममन्वी, म भिनोतु' अवटे प्रचिपतु । तथा 'मिषावरुणौ देवो
'धुनेण' अविचलितेन 'धर्मणा धारणेन भिनुताम् । स्पष्टं नम्यत् ।
मिषावरुणशब्दधोर्यं माह— “प्राणोदानौ वै मिषावरुणाविति ।
एतदधिदेवतम् अहोरात्राभिमानिनौ देवाविति” अथात्मम् ॥ १६ ॥

ममन्त्रक पर्युहण विधत्ते— ‘अथ पर्युहति^४ ब्रह्मवनि त्वेति^५ ।
हे शास्ताद्रम्य । 'ब्रह्मवनि ब्रह्मण मन्त्रात्' ला लाम् 'पर्युहामि'
प्रक्षिपामि । एव भुक्तरवाक्यान्वयि चोज्ञानि ॥

मन्त्र व्याचष्टे— “वह्नी वा इति । प्रायेण 'यजुषु' मन्त्रेषु
'आग्नी वह्नी परिदुग्मते । अतोऽन ब्रह्मवचोभयरूप फल
माप्नोत्यते । “भूमा वै रायस्योय इत्याद्यमहद् गतम्” ॥ १७ ॥

१— वा० म० ५ २० १ ।

२— का० श्रौ० सू० ८ ३ २५ । अटमथ्ये प्रतिपत्ति ।

३— वा० म० ५ २० २ । ४— ऐ० भा० ४ २ ३ इत्ययम् ।

५— का० श्रौ० सू० ६ ३ १० । यथावट प्रचिपति ।

६— वा० म० ५ २० ३ । ७— पुनस्तात् २८७ ३०३ ८० ।

“अथ पर्ययतीति” । ‘पर्ययति’ परितः सङ्घटयेत् । “अथो गतौ”-इति धातुः । “अथ दृष्ट्यादिर्दृष्टमन्तो” यजमाना-
पेक्षितस्य कर्मफलस्य प्रतिपादक इत्याह— “आशौरेवैतस्य कर्मण
इति । ‘एतस्य’ आखादृष्टकर्मणः फलरूपाशौः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।
परिघटन = पर्ययणम्, भूमिप्रमाण मङ्गिः कर्त्तव्य मित्याह—
“समभूमि पर्ययण मिति । भूम्या सम ‘समभूमि’, ‘पर्ययण’
भूमिधर्म ‘करोति’ । अतिरेक आह— “गर्त्तस्य वा इति । “अथैवं
देवतेति । ‘अप’-शब्दः उक्तवैश्वानराद्योतनार्थः । एवं काम्ये
सति ‘देवता’ देवेषु अश्वितो भवतीत्यर्थः । “तथा हामर्त्तमिदं
भवतीति । ‘तथा ह’ तथा सति, भूमिसाम्ये सति ‘अगर्त्तमिदं’
अगर्त्तमिता भवति । मिनोतेः कर्मणि क्तिप् ॥ १८ ॥

“अथाप उपनिनयतीति” । ‘उपनिनयति’ मृत्परमाणूनां
संक्षेपाय ‘अस्त्रैः खनन्तः’ ज्ञायाः भूम्याः भागं दारयन्तः, तां मैव
भूमिम् अमूरां ‘मूरीकुर्वन्ति’ । ‘आपः’ तु श्रमनहेतुत्वात् ‘ग्रान्तिः’,
अतः ‘तत्’ तेन ‘अङ्गिः’ ‘ग्रान्था’ ग्रान्तीरेकतादिकवचनम् ।
शौर्यश्रमनं मद्दृष्टं प्रयोजनम्, अङ्गिः सन्भानं तु रंहतिहेतुं वृष्ट
प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

१— का० श्री० सू० ६ ३. ११ । “परिव कुटुबेन पाशुवध प्रवेशयति,
पिटृयतीत्यर्थः”- इति वज्र या० ३० ।

२— तु० य० ७ या० ।

२— वा० सू० ५ २७. ४ ।

३— का० श्री० सू० ६. ३ १९ ।

“अथैव मभिपद्येति” । ‘अभिपद्य’ ग्राह्य मालभ्य, एवं ‘वाचयति’
 भुवामीत्येवमकारेण^१ । हे ग्राह्ये । न मिदानीं हतप्रकारेण ‘भुवा’
 अविपद्या ‘अभि’ । ‘अथ’ ‘यजमानः’ अपि ‘अस्मिन्’ स्वकीये
 एव गृहे ‘प्रजया’ ‘पशुभि’ मन्त्रितं सन् ‘भुव’ भवतु । न केवलं
 ‘प्रजया पशुभि’ इत्यभिधानेन तद् दत्तं मन्त्र्यते, किन्तु^२
 प्रजापशुयतिरिति मन्त्रस्य धनादिकं ‘यं य कामं कामयते’ स
 सर्वोऽप्युभयकामयैव मन्त्र्यते । अथ ‘पशुभिरिति वा’
 इति ‘वा’-शब्देन ‘प्रजया’-इत्यनेन मन्त्रपदेन ‘पशुभिः’-इत्यस्य
 विकल्पः^३ ॥ २० ॥

श्रीदुम्नरौग्राह्याये सोम विधत्ते— “अथेति । “विष्टप मभि
 जुहोतीति । ‘विष्टप’ विश्राज्यम् ‘अभि’ विष्टपस्यापभागस्याभितः,
 यथा ग्राह्याया अयमूद्यभागी मध्यदेशस्य अन्ता भवन्ति, एष भागं
 ‘जुहोति’ ॥

तन्मन्त्रमन्त्राय मयं^४—‘द्यावाश्चिवी’ हे द्यावाश्चिवी । ग्राह्याय-
 गृहभागश्चिन्त्यौ पुवां ‘हतेन’ हयमानेन ‘पूर्ध्वाम्’ पूर्वौ भवत ।
 अथ सूचम्—“सुवेण विश्राज्ये जुहोति हतेन द्यावाश्चिवी इति
 भूमिप्राप्ते स्नाहा करोति”— इति^५ ॥

द्यावाश्चिवीपूर्व्यभिधानस्य प्रयोजन माह— “तदिमे द्यावा-

१— का० खी० सू० ८. ३. २६ ।

२— वा० सं० ५. २८. १ ।

३— वा० खी० सू० ८. ५. १० ।

४— पाठमन्त्र— वा० सं० ५. २८. १ ।

५— का० खी० सू० ८. ५. २८, २९ ।

पृथिवी ऊर्जा रगेन भाजयतीत्यादिना । ऊर्ध्वपौदुम्बरयुक्तेनाज्येन
यत् चावापृथिवीपूरणम्, तत् ऊर्ध्वेनैव चावापृथिवीप्रापणं कृतं
भवति । तेन तथोः किद्वृतं भवति ? “अनयोर्जं रथं दधाति” ।
सप्त मन्वत् ॥ २१ ॥

मध्यमच्छदिर्निधानं विधत्ते— “अथ हृदिरधिनिदधातीन्द्रस्य
हृदिरधीति^१ । इन्द्रदेवत्वत्वात् सहोऽपेन्द्र, तस्याच्छादकं मयि ।
तथा ‘विश्वजगत् कायाभिः’ विश्वेषां भदधि स्थितानां जगतां
कायाकारो ऋषिः । एतयोर्मन्त्रभागयोर्मातृगणे सष्टे^२ ॥

“उभयतच्छदिषी उपदधातीति^३ । मध्यमस्य हृदिव. ‘उभयतः’
दक्षिणोत्तरयोः, — तानि मध्यमच्छदींषि वीण्यपि प्रमाय, तेषाम्
‘उत्तरतः वीणि’ हृदींषि उपदधात्, तथा ‘परः’ परस्मादपि
दक्षिणतोऽपि ‘वीणि’ ‘उपदधाति’^४ ॥

हृदिषां नवत्वं प्रशंसति— “तानि नव भवन्तीति । चिद्वत्-
शोमसाध्यत्वात् यज्ञस्य चिद्वत्त्वम् । स च ‘चिद्वत्’ शोमो ‘नव वै’
नवस्तोत्रियात्मकः खलु ; “तिष्ठभ्यो हिद्वरोति ॥ एकयेत्यादि-
सामवाङ्मनोक्तपकारेण चिद्वत्शोमे तिष्ठणा मृषां नवत्वंमापाद-
नात्^५ । तस्मात् हृदिषां नवत्वं युक्तम् ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १० । हृदिस्तुत्रमयं कट ।

२— मन्त्रशाठश्रु वा० स० १ २८ ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ११ ।

४— “अन्तः पृथिव्युद्दिशवर्तनीय” — इति का० सू० ८. ६. ११ वश० दे० ।

५— मय० ता० मा० ३७० १४० ।

सदस उदगायतत्वं विधत्ते—“तदुदीचीनवंशं सदो भवतीति ।
 सदस उदीचीनवंशलं प्रप्रभितुं हविर्द्वानस्य सदोवैल्लघणं दर्शयति—
 “प्राचीनवंशं हविर्द्वानं मित्यादिना । ‘एतत्’ हविर्द्वानं ‘देवानां
 निष्क्रेदकम्’ मनुष्यसत्त्वाभावेन निःश्रेयैव देवानां केवलं भवति ।
 “भदे ऊन्दभि”—इति’ यत् । “तस्मात् तच्च नाश्रयन्ति, न भक्षय-
 न्तीति । ‘नाश्रयन्ति’ पुरोडाशादिकम्, ‘न भक्षयन्ति’ सोमम् ।
 प्रमादात् भक्षणे दोष माह—“भृङ्गां हास्य विपतेदिति । उक्तवैप-
 रीत्य भाग्योपसदसोदेगेयति—“अपेते मिश्र इति । ‘एते
 मिश्रे’ शोचग्रस्तादिपाठययत्नात् दैवम्, भक्षयन्तयात् मानुषं
 चेति ‘मिश्रे’ भवतः । “उदीची वै मनुष्याणां दिगिति ।
 प्रायेणोदीच्यां दिशि मनुष्यवृद्धिर्दर्शनात् मनुष्यसम्बन्धपदैशः ॥

मदोनिर्माणप्रकारं सूचकार आह—“नाभिद्वं सदः, सत्या
 वा, उदमंशम् अष्टादशारवि, एकविंशतिर्यतुविंशतिर्वा, नव
 तिर्यक्, अष्टांशमो या, त्रौदुमरीं मध्ये, शृष्ट्या सेके, इन्द्रस्य
 हृदिरिति’ मध्यमं हृदिरारोयापरपूर्वं च, त्रिवर्गो चोत्तरतः”—
 इति । अष्टादशारव्यादयस्त्रयः पक्षाः उदगायामविषये विकल्पि-
 ताः, तिर्यक्प्रमाणविषये नश्वरविलं भृङ्गांशमलं च विकल्पितम् ।

१—भा० शु० ४ ३ ११० ।

२—“एके यद्वत् प्रचार्यम्”—इति याज्य भा० २० ।

३—भा० मं० ५ ७८ २ ।

४—भा० श्रौ० शु० ८ ६ १-११ ।

उक्तपरिभाषे सदसि औदुम्बरौ मध्या भवति. शृङ्गा^१ दक्षिणत
स्थिता वेत्यर्थः ॥ १२ ॥

सदस परिश्रवण समन्वक्त विधत्ते— “तत् परिश्रयन्ति^२
परि तां गिरिवं इतीति^३ । मन्त्रस्याय मयं— हे ‘गिरिवं’ गौर्भि
वगनौष इह^४ । ‘ता’ त्वाम् ‘इमा’ अन्नाभि प्रयुज्यमाना
‘गिर’ स्मृतिरूपा वाच ‘विद्यत’ सर्वतः ‘परिभवन्तु’ । किञ्च
‘वृद्धायुम्’ वृद्धा आयवो मनुष्या, अन्निग्रजमामलक्षणा यस्य स
तपोऽह, तादृशम् ‘अतु’ ‘वृद्धय’ समृद्धिमन्त्रो भवन्तु । तथा
‘अतुय’ प्रीत्यन्त्रो वाच ‘अतुय’ प्रीता भवन्तु । तव गिरा
च वृद्धिजोषावुपसृपरि वृद्ध्या मित्यर्थः ॥

प्रथमपाद व्याख्ये— ‘इहो वै गिरिं, विप्रो गिर इत्यादिना ।
इहोय देवेषु मध्ये अविषजातितान् निरास्य स्त्रीत्याद् वज्रत्वाद्
विप्रा रूपसम्, अतो गौर्भिरिन्द्रपरिषदाभिधानात् अविषयो-
मयतहात्वेनायं प्रजा कल्पितवान् भवति ॥ १३ ॥

सदसो दारमाद्याप्रसूतीनां हविर्द्वानिध दर्भैराण्याद्य शीवना-
दिक^५ विधत्ते— “अथ क्षत्रजन्मेत्येवमादिना^६ । शीवनवन्धीकर-

१— एवाशब्दार्थः ३१३ ए० २ टी० अष्टव ।

२— “पूर्वनिष्ठाता औदुम्बरी शृङ्गा सदसो मध्ये कुर्यात्” —हवि या० ३० ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ६ १२ क ।

४— वा० स० ५ २६ १ ।

५— शीवनस्य अग्निमशनादौष्य ।

६— का० श्रौ० सू० ८ ६ १२ ख ।

पाभिमर्शनवाच्यानि हविर्द्वानवद् व्याख्येयानि, मन्तेभ्यत्रत
विशेषः^१ ॥ २५ ॥

आग्नीध्रस्य स्थानमाह— ‘अथ हविर्द्वानयोरित्यादिना^१ ।
हविर्द्वानग्रकटयो पश्चाद्भागस्य साम्येन च उत्तरो देश, तत्र
‘आग्नीध्रम्’ आग्नीध्रीय मण्डपं कुर्यात् । तत्रापि चय पक्षा ।
आग्नीध्रीयस्य धावत् परिमाणं तस्याहं सोमिकवेद्या उत्तरभागे
स्त्रीकुर्यादित्येकं यच्च । अद्भ्यादधिकं भग्नं वेद्या स्त्रीकुर्यादिति
द्वितीयं । सर्वे मपि सोमिकवेद्या मिति तृतीयं । तदेतत्
पञ्चमम् “तस्याहं भग्नवर्दीत्यादिनोक्तम् । ‘निष्ठित’ निष्पद्य
माग्नीध्रीयम् ‘वैश्वदेव मधि’—‘इति’^२—मन्त्रेण अभिष्टुमेत्^३ ।
अस्य वैश्वदेवस्य कारणद्वयेन । तत्र प्रथमं कारणमाह— “यद-
भिन्न् पूर्वचुरिति । ‘वसतीर्वयं’ योमाभिषवार्चां चाप, तासु
विश्वेदेवा सुत्यादिनात् पूर्वचुरभिषमन्ति अतो वैश्वदेवत्वम् ।
तथा चोपरिष्ठादाभ्यास्यते— ता आग्नीध्रे यादयन्ति विशेषा
देवानां भागधेयी स्वेति — इति^४ । तदासु विश्वान् देवान्
भवेप्रयतीत्यतो विश्वेवा देवानां माश्रयभूतानां मया साधारभूतत्वात्
वैश्वदेवत्वम् ॥ २६ ॥

१— वा० त० ५ ३० १-३

२— वा० आ० सू० ८ ६ १३ ।

३— वा० त० ५ ३० ४ ।

४— वा० आ० सू० ८ ६ १४ ।

५— उपनिषद् ० प्र० २ ब्रा० ११ ५० ।

द्वितीयं कारणं माह— “देवा ह वा इत्यादिना । “ताम्स-
दसो जिग्युरिति । ‘तान्’ सदोनिविष्टान् देवान् ‘सदस’
सकामात् जितवन्तः, ततो निष्काशितवन्त इत्यर्थः । ॥ केवलं
तानेव देवान्, अपि तु ‘अन्तस्तदस’ सदोमध्येऽवस्थितान्
‘धिष्यन्’ आग्नीन् नाशयन्, तेषां मग्नीनां तच्च उद्गाव एव
मासि ॥ १७ ॥

तच्च ते न सन्तीति चेत् कायं व्यलक्षणीत्याह— “सर्वे ह स्य
वा एत इति । “तानाग्नींश्च मग्निं सदसधुरिति । सदसो निष्का-
शिता आग्नींश्च मग्निं सदसधुरेः सदसः, ते देवा आग्नींश्च धिष्य-
न्तद्याग्नेः ‘अहं’ समीपं प्राप्य ‘तान्’ असुरान् ‘जिग्युः’ । ‘ततः’
आग्नींश्च मग्निं चामर्षाद् ‘विश्वे देवाः’ ‘अपत्यन्’ असुरस्तद्विंश-
दक्षितलम् प्राप्ता इत्यर्थः । ‘तस्मात्’ विशेषां देवानां आश्रयत्वाद्
‘यैश्वदेवम्’ वैश्वदेवलम् ॥ १८ ॥

“तान् देवा इति । ‘तान्’ उद्गादितान् धिष्यन्त देवाः
‘मतिरमैश्वर्यं’ पुनरदौषयन् । ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘प्रत्यवचेत्’
प्रतिनिष्ठेत् । यदा प्रत्यवधानं भोजनम्, यथा आङ्गत्वाधारो
भवेत्, तथा समैश्वर्यं । “तस्मादेनाविति । स्पष्टम् । “तस्माद् य
इति । ‘तस्मात्’ आग्नींश्च विशेषां देवानां अयच्छेत्तस्मात् ‘य’
सदसः, ‘म’ आग्नींश्च आग्नींश्च कर्म ‘कुर्यात्’ । “यो वा इति ।
‘यो वै’ ज्ञानं अथ सदाचारीति विदितं, ‘अनूषान्’ साध-
प्रवचनाप्यायी ‘सदसः’ । आग्नींश्च यैश्व दक्षिणप्राणम्यभाच्चेन
समर्पयते— “तस्मादग्नींश्च प्रवमायेत्यादि ॥

प्रमहद् यजमानायं कश्चिदपूर्वनिधम आह—“तस्माद् य
दौचिताना मवत्य विन्देदिति । ‘दौचितानां’ मध्ये ‘य’ दौचि-
तम्, यदा तेषा मवत्यविन कश्चिद्वृत्तिजम् ‘अवत्य’ दोवंत्य
‘विन्देत्’ सभेत, तदौर्वञ्जपरिस्तराय “एनम् आग्नीध नयत—
‘इति’ ब्रूयात् । एव वदता सभिप्राय आह—“यत्तदनात्तं तन्ना-
रिष्यतीतीति । लोके ‘यद्’ भयादिरहितम्, ‘तत्’ ‘नारिष्यति’
आर्त्तिं न सभेत, अत एतस्याग्नीहोत्र देवाना मार्त्तिपरिस्तर-
साधनमात् असावप्यनासो भवेदित्यभिप्रायेण नयतीति ब्रूयादित्यर्थः ।
“तद् यदस इत्यादि” । उक्तायोपमहार^१ ॥ १८ ॥ ५ [६ १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे यज्ञाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः^१ ॥

१— तै० स० ६५० १५० सर्वं भेतत विदितम् तत्रैव १५० ०, १५०
मन्त्राद्याप्राप्ता अपि सायणीय यज्ञाय मन्त्रकृतम् ।

२— “कर्मोपहृता १५२”—इति क ख, ‘कश्चिद्वृत्तिजम् १५२’—इति
ग घ । तत्र १५० १६०, १५० १५०, १५० १५० १५०
१५०, १५० १५० सप्तमवया १५२ इति सिद्धम् ।

अथ

पञ्चमपाठो मयम ब्राह्मणम्,

अपि वा

पञ्चाष्टाये द्वितीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्विजुमानो हैवास्य धिष्ण्याः । इमे समक्षा ये वै
समक्षास्ते व्विजुमान एतु ऽऽ हैवास्यैतु ऽआत्मनः* ॥ १ ॥

दिवि वै सोम आसीत् । अथेषु देवास्ते देवा
अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनागतेन यजेमहीति तु
ऽएते माये ऽअस्तृजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च व्यागेव सुपु-
र्णीयं कद्रूस्तुभ्याः समुदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हुऽर्त्तीयुमाने ऽजचतु । यतरा नौ द्वौयः परा-
पुश्यादात्मानं नौ सा अयादिति तयेति सा इ कद्रू-
स्वाच पुरेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

* 'ऽआत्मना'—इति वा०—सम्मत यदु इति डा० देवरा ।

प्रसङ्गाद् यजमानाय कश्चिदपूर्वनियम आह—“तस्माद्
 दीक्षितानां मन्त्रं विन्देदिति । ‘दीक्षितानां’ मध्ये ‘य’ दीक्षि-
 तम्, यदा तेषां सम्बन्धिनं कश्चिदुत्तिजम् ‘अमन्त्रं’ दौर्बन्ध
 ‘विन्देत्’ लभेत, तद्दौर्बन्धपरिहाराय “एनम् आशीध नयन्”—
 ‘इति’ नूयात् । एव वदता अभिप्राय आह—“यत्तदनासं तस्मा-
 रित्यतीतीति । लोके ‘यद्’ भवादिर्हितम्, ‘तत्’ ‘मारित्यति’
 आभिं न लभेत, अत एतस्मादशीधस्य देवानां अर्त्तिपरिहार-
 साधनत्वात् अमावष्यमासो मनेदित्यभिप्रायेण नयतेति नूयादित्यर्थः ।
 “तद् यदत इत्यादि” । लकारोपमहारः^१ ॥ २८ ॥ ५ (६.१.१) ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः^१ ॥

१— सै० ख० इका० २५० सर्वं भेदत् विहितम्, तच्चैव १ पा० ७, १ पा०

मन्त्राद्याद्याता, अपि सायणोय तद्वाच्यं मुक्त्युत्तरम् ।

२— “कश्चिदुत्तिजम् १३२”—इति क, ख, “कश्चिदुत्तिजम् १३२”—इति

ग, घ । तत्र १ पा० १३३, २ पा० १३३, ३ पा० १३३, ४ पा०

१३३, ५ पा० १३३, गङ्गाव्या १३२ इति सिद्धम् ।

अथ

पञ्चमप्रपाठके पञ्चम ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ।

॥ चरिः ७ ॥

व्विजुमानो हेवास्य धिग्ध्याः । इमे समक्ता ये वै
समक्तास्ते व्विजुमान एतु ऽऽ हेवास्यैतु ऽध्यात्मनः* ॥ १ ॥

दिवि वै सोम आसीत् । अथेहु देवास्ते देवा
अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनुगतेन यजेमधुीति तु
ऽएते माये ऽश्वत्जन्त सुपर्णी च कद्रू च ज्वागेव सुपु-
र्णीयं कद्रूस्तुभ्याः समुदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हुर्त्तीयुमाने ऽजचतु । यतरा नौ दुसौयः परा-
पुश्यादात्मानं नौ सा अयादिति तथेति सा ह कद्रू-
रवाच पुरेक्षस्तेति ॥ ३ ॥

* 'ऽध्यात्मनः'—इति वा—समान पाठ इति डा० विवर ।

सा ह सुपुण्यवाच । अस्तु* सलिलस्य पारुऽश्वः श्वेत
 स्थाणौ सेवते तु महुं पश्यामीति तु मेव त्वं पश्यसीति
 तः होत्यथ ह कद्रूवाच तस्य व्याख्यो न्यपञ्चि तु ममुं
 वृत्तो धूनोति तु महुं पश्यामीति ॥ ४ ॥

सा युत् सुपुण्यवाच । अस्तु सलिलस्य पार इति
 खेदिर्वै सलिलं खेदि मेव सा तुदुवाचाश्वः श्वेत
 स्थाणौ सेवते इत्यग्निर्वाऽश्वः श्वेतो यूयं स्थाणुरथ
 युत् कद्रूवाच तस्य व्याख्यो न्यपञ्चि तु ममुं वृत्तो
 धूनोति तु महुं पश्यामीति रश्मिना हिव सा ॥ ५ ॥

सा ह सुपुण्यवाच । रुहीदं पुताव खेदितुं यतरा नौ
 जुयतीति सा ह कद्रूवाच त्वं मेव पत त्वं वै न आस्था-
 स्यसि यतरा नौ जुयतीति ॥ ६ ॥

सा ह सुपुण्यं पपात । तुह तयैवात युथा कद्रूवाच
 ता मागता मुभ्यवाद त्वं मजैपौश्रहा इ मिति त्व
 मिति होवाचैतुद्याख्यानः सौपण्यिकाद्रव मिति ॥ ७ ॥

सा ह कद्रूवाच । आत्मानं वै त्वाजैपं दिव्यसौ
 सोमस्तु देवेभ्य आहर तेन देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणी-

* 'अस्तु'—इति ग, घ ।

† 'सा'—इति ग, घ ।

‡ 'यतरा'—इति ग, घ ।

धेति* तथेति सा छुन्दाशसि ससृजे सा गायत्री दिवः
सोम माहरत् ॥ ८ ॥

हिरण्यव्योहं कुशोरन्तरुवहित आस । ते ह स
क्षुरपयी निमेषु निमेष मभिसुन्वत्तो दीक्षातपसौ हैष
ते आसतुस्तु मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिमे
धिष्ण्यो इमा होषाः ॥ ९ ॥

तयोरन्यतरां कुशी माचिच्छेद । तां देवेभ्यः मुददौ
सा दीक्षा तथा देवा अदीक्षन्त ॥ १० ॥

अथ द्वितीयां कुशी माचिच्छेद । तां देवेभ्यः
मुददौ तत्तुपस्तुया देवास्तुप उपायन्नुपमुदस्तुपो क्षुप-
सुदः ॥ ११ ॥

खादिरेण ह सोम माचखाद । तस्मात् खादिरो युदे-
मेनाखिदत् तस्मात् खादिरो यूपो भवति खादिरु
स्फ्योऽच्छावाकुस्य हैनं गोपनायां जहारु सोऽच्छावाको
ऽहीयत ॥ १२ ॥

त मिन्द्राग्नी अनुसुमतनुताम् । प्रजानां प्रजात्यै
तस्मादैन्द्राग्नोऽच्छावाकः ॥ १३ ॥

* 'निष्कृतीयेति'—इति पाठस्य दृष्टो हा० वेनरेख ।

१ 'इमे होषका'—इति सा०—सम्भव इति सा०—वेनरे ।

३ 'क'—इति ग प ।

तस्माद् दीक्षिता राजानं गोपायन्ति । तेनोऽप-
हुरानिति तस्मात्तु च सुगुप्तं चिकीर्षेद्युस्य ह गोपनाया
मपहुरन्ति ह्रीयते ह ॥ १४ ॥

तस्माद् ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति । यष्टान्
पशून्तेनोऽपहुरानिति तस्मात्तु च सुगुप्तं चिकीर्षेद्युस्य
ह गोपनाया मपहुरन्ति ह्रीयते ह । तेनैतेन सुपर्णी
देवेभ्य आत्मानं निरुक्तीषीत तस्मादाहुः पुण्यलोक
ईजाम इति ॥ १५ ॥

अणुः ह वै पुरुषो जायमान एव । सत्यो-
रात्मना जायते स यद्युजते यद्यैव तुत् सुपर्णी देवेभ्य
आत्मानं निरुक्तीषीतेव मेवैष एतुश्चतुरात्मानं
निरुक्तीषीते ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्त । तु मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा
अन्वाजग्मुस्तेऽन्यागत्याब्रुवन्तु नो यच्च आभजत मा
नो यज्ञादन्तुर्गातास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १७ ॥

ते होचुः । किं नस्तुतः स्यादिति युथैवास्यामुच
गोप्तारो ऽमूमेव मेवास्थापीदु गोप्तारो भविष्याम
इति ॥ १८ ॥

तथेति देवा अब्रुवन् । सोमक्रयणा व इति तानेभ्य
एतत् सोमक्रयणानुगदिशत्युयैनानद्ब्रुवन्सूतीयसपत्ने वो

घृत्याहुतिः प्राप्स्यति नु सौम्यापहृतो हि युष्मत्सोम-
पौथस्तेन सोमाहुतिं नार्ह्येति सैनानेया तृतीयसवन
एव घृत्याहुतिः प्राप्नोति नु सौम्या युच्छालाकैर्हिं-
स्यान् व्याघारयति ॥ १९ ॥

अथ युद्धौ होष्यन्ति । तुद्धोऽविष्यतीति स युद्धौ
जुहति तुदेनानवत्युध युद्धः सोमं विभ्रत उपर्युपरि
चरिष्यन्ति तुद्धोऽविष्यतीति स युदेनान्सोमं विभ्रत
उपर्युपरि चरन्ति तुदेनानवति तुस्मादध्वर्युः समुधा
धिष्यन्नातीयादध्वर्युर्हि सोमं विभ्रति तु मेते ध्यात्तेन
प्रत्यासते सु एतेषां ध्यात्त मापद्येत तु ममिर्वाभि-
दृष्टेद्यो वायुं देवः पशूना मीष्टे सु वा दैन मभिमन्येत
तुस्माद्युधध्वर्योः शालाया मर्यः स्यादुत्तरेणैवामीध्रीयः
सुचरेत् ॥ २० ॥

ते वा एते* । सोमस्यैव गुप्त्यै न्युष्यन्त आहवनीयः
पुरुस्तान्मार्जालीयो दक्षिणात् आमीध्रीय उत्तरतोऽथ
यै सुदसि ते पथात् ॥ २१ ॥

तेषां वा अर्हानुपकिरन्ति । अर्हानुनुदिशन्त्येतु ऽउ
हैवैतदधिरेऽर्हान् उपकिरन्त्वर्हानुनुदिशन्त तथा युस्मा-

सोऽयादागताः सो दिवस्तथा तं लोकं प्रति प्रजा-
स्यामस्तुथा नु जिह्वा^१ एष्याम इति ॥ २२ ॥

स यानुपकिरुन्ति । तेनास्मिंल्लोके प्रत्युद्यं भवन्त्युद्य
यानमुदिशन्ति तेनामुस्मिंल्लोके प्रत्युद्यं भवन्ति ॥ २३ ॥

ते वै हिमामासो भवन्ति । एतु ऽउ ह्यैतुदधिरे न
घा ऽभिर्नामभिररात्म येपां नः सोम मपाहार्पुर्हुन्त
द्वितीयानि नामानि कुरुवामहा ऽइति ते द्वितीयानि
नामान्यकुर्वन्त तैरराभुवन् यानुपहृतसोमपीधान्तसतो-
ऽथ यज्ञ ऽश्राभजंस्तुस्माद् हिनामानस्तुस्माद्वाक्मणो
ऽन्दहमाने द्वितीयं नाम कुर्वन्ति राभ्नोति हैव यु एवं
बिह्वान् द्वितीयं नाम कुरुते^२ ॥ २४ ॥

स युदमौ जुहोति । तुदेवेषु जुहोति तुस्मादेवः
सन्त्युय यत्सुदसि भक्षयन्ति तुम्भनुष्येषु जुहोति तुस्मा-
न्मनुष्याः सन्त्युय युद्विह्वानियोर्नाराशः सः सौदन्ति
तुत्पितृषु जुहोति तुस्मात्पितरः सन्ति ॥ २५ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै ता एव
भुवैतस्या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता यज्ञ ऽश्राभजति
मनुष्यानुनु पशवो देवानुनु वुयाः स्योपधयो वृन-

* 'जिह्वा'—इति क डा० वेदवेद्यायेन दृष्ट ।

† 'ते'—इति ग, घ ।

स्पृतयो यदिदं किञ्चैव मु तत्सुर्वं यत्र आभक्तं ते ह
 सैतु उभये देवमनुष्याः पितरः सुम्पिवन्ते सैषा
 सम्पा ते ह स हृष्यमाना एव पुरा सुम्पिवन्त उतैतर्ह्य-
 हृष्यमानाः ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

धिष्ण्यपदार्थविधानार्थं माध्यायिका माह— “विजामानो
 देवाद्येत्यादिना । ये ‘धिष्ण्याः’, ते ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘विजामान,’
 भ्रातर, धान्वाः । कुत इत्यत आह— ‘इमे’ ‘समङ्गाः’ समान-
 चिह्नाः, यत एव मतो विजामान इत्यर्थः । समानचिह्नानां
 भ्रातृत्वे ष्यान्निं दर्शयति— ‘ये वै समङ्गास्ते विजामान इति ।
 ‘एत उ’ एते षण्णु ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘आत्मानः’^१, अतो विजामान
 इत्येतदुपपन्नम् । तस्मात् सोमयागे धिष्ण्याः^२ कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

सूचतेमोक्त विग्रहयितु माह— “दिवि वै सोम आभीदयेह
 देवा इत्यादिना । ‘इह’ भूतलके ‘त एते माये’ वस्तुतो अतथा-
 भूते । सुपर्णीकद्रोक्षयोः किं वास्तवं रूप मिति तद्दर्शयति—
 “वागेव सुपर्णीयं कद्रूरिति । ‘समद’ एकः परस्परं कलह मुद-
 पादयन् ॥ १ ॥

१— ‘धिष्ण्योपधानपदार्थविधानार्थं’—इति ह ।

२— ‘आत्मा’—इति ह ।

३— पुरातान् १७६ पृ १ टोप्यवौ मय्या ।

“ते हर्त्तयमान इति । ‘हर्त्तयमाने’ परस्पर क्लृप्तायमाने ।
‘हर्ति’ सोचो धातुः^१ । ‘उचतु’ । कथम् ? ‘नौ’ श्रावयोर्मध्ये
‘यतरा’ ‘दवीय’ अत्यन्त दूर ‘परापम्यात्’ पश्येत । ‘सा’ दूर-
दर्शिनौ सुपर्णी दूरम् ‘ईक्षत्’-इति^२ ‘उवाच ॥ ३ ॥

“सा हेति । ‘सा’ दूर पश्यन्ती ‘सुपर्णी’ ‘उवाच’ । कि
मिति, उच्यते— “अस्य बलिलस्य घारे अयं येन स्यात्ते सेवते,
त महं पश्यामि इति” । अस्यायं श्रुतिरेवाविष्करिष्यति । ‘त मेव’
मया दृष्टं येताय मेव हे कद्रु ।^३ ‘लम्’ अपि ‘पश्यसि’-इति,
न तु ततोऽतिरिक्तम् । सा ‘कद्रू’ दूर विलोक्य ‘त हि’-इति
‘उवाच’ । त मयं खलु न पश्यसौत्यर्थं । ततोऽधिकं नपि दृष्ट्वा
कद्रू पुनर्भूते । किं मिति, उच्यते— “तस्य वासो न्यपश्चि, त
मसु धातो धूनीति, त महं पश्यामि इति” । ‘वास’ पुष्क
‘न्यपश्चि’ छापी निषक्त मभूत्, ‘त वास’ वात’ वायु ‘धूनीति’
कावयति ॥ ४ ॥

सुपर्णभिहितस्य अस्य बलिलस्येत्यादिस्मात्पर्यं श्रुतिरेवाह—
‘सा अत् सुपर्णवाचेति । ‘अस्य बलिलस्येत्यादि । ‘बलिल’
सागरादिसम्बद्धं यथा अग्निलक्ष्णं भवति एव वेदिरपीति
बलिलत्वेन निरूप्यते । अग्रे शृङ्गमास्तरत्वात् सर्वाङ्गनलाय येत-
क्षपलम् । यूपस्य स्याणुल तु साचादेव । कद्रू यदुक्तं तस्य वास
इत्यादिकम् तदभिप्रायं दर्शयति— ‘अयं यत् कद्रूरित्यादिना ।

१— पा० सू० ३ १ २६ प्रत्ययम् ।

२— ‘कद्रूकमस्यनोश्चन्दसि’ —इति पा० सू० ४ १ ७१ ।

“रश्मना चैव चेति । वास्तवदतिदैर्घ्याद्युपवेष्टिता रश्मना वास्तवमित्युच्यते ॥ ३ ॥

“सा ह सुपर्णवाचेति । “सा ह कद्रूरित्यादि । सुपर्णां योता-
यादेर्दंर्शनार्थं माह्वता कद्रूः, सुपर्णी-खड्गस्य बालस्य समिद्धत्वात्
‘त मेव’ दूहावयोः कस्या जय इति ब्रूहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

“सा ह सुपर्णी पपातेति । एव मुक्ता सुपर्णी गत्वा कद्रून्
वास्तव मवगत्य पुनः ‘आगतां’ ‘तां’ सुपर्णी कद्रूः ‘उवाद्’—
“त मजैषीश्चरन् मिति” । प्रप्ते भूतिः । तथा शृष्टा सुपर्णी
‘त मजैषीः’—‘इति’ उवाच । विक्षितस्यास्यानस्य प्रमिद्धत्वाविष्कार-
णाय नाम करोति— “एतद्वास्याम मिति । ‘एतत्’ “दिवि वै
मोम आषीदित्यादि, “होवाचेत्येतदन्त मित्यर्थः ॥ ७ ॥

“सा ह कद्रूवाचेति । पराजितया सुपर्णा गायत्र्यादि-
चन्द्रांश्च दृष्ट्वा गायत्र्या दिवि स्थितं मोम माह्वत्वे देवेभ्यः
सक्राशात् आत्मनिष्क्रमणं कृत मित्यर्थः “सा ह कद्रूवाच
आत्मानं वै तार्जप मित्यादिबोक्त ॥ ८ ॥

“सा माधवौ दिवः मोम माह्वत्” —इति यत् महद्देजौकम्,
तद् विस्पष्टयति— “हिरण्ययोर्हं कुङ्गोरित्यादिना । ‘हिरण्ययोः

१— सा० सु० ८. २. १०० ।

२— द्वितीयकाण्डेन साममन्त्रव्यञ्जित मिति यावत् । खे० वा० ३ ३. १. २,
६. १ ६ चण्डेयस्य दृष्टव्यम् । “इव वै कद्रून्मो सुपर्णी यन्तानि
‘गौपयन्’—इत्यादि च नै० ख० ६. १. ६ १ । महाभारतस्यादि-
पर्वण्येषा कथा दृष्टिता, तथा भागवतेऽपि ६ ६. २१ ।

कुशो' आयुधयो 'अन्त' 'अवहित' आच्छेद्य सोमो ऽभूत् ।
 "जानपद इत्यादिना अयोविकाराधीन् कुशग्रन्थान् क्षीप्' । 'ते'
 कुशौ 'सुरपवी' धुरधारे इव' तीक्ष्णाय 'निमेष-निमेष' सर्वदे-
 त्थर्ष । 'अभिसन्धत्त' ययान्यो नापहरेदेव रचत इत्यर्थ । कुशो-
 बांक्षवस्वरूप माह— "द्वीक्षानपसाविति । "त मेते गन्धर्वा इति ।
 'सोमरक्षा' सोमरक्षका एते गन्धर्वा' 'त' सोम 'जुगुप्सु' । ते
 के? ये 'इमे' सद्मि वर्तमाना 'धिष्या', ('इमा होषा')
 इमे होषका, होषवर्षमैवावस्थादय' ॥ ८ ॥

"तयोरन्यतरा कुशौ माचिच्छेदेति । गायत्री 'तां' क्षिप्ता च ।
 'देवेभ्य' 'प्रददौ' । 'तथा देवा अदीक्षन्' ॥ १० ॥

'अयं द्वितीया मिति । गायत्र्या क्षिप्ता द्वितीया कुशौ
 देवेभ्यो दत्ता, वा तपोनामोपपद इत्याह— 'तपो क्षुपपद
 इति ॥ ११ ॥

१— भा० सू० ४ १ ४२ ।

२— भाट्टेयस्य धद इत्युक्तम् ।

३— 'होत्राग्रन्थ' क्षीणिङोऽपि पुरयान् होत्रकानभिधत्ते — इति ऐ०
 भा० ६ प० १५० ६ क० सा० भा० । 'होषकाश्च'— मैत्रायणस्य
 प्राक्षणाच्छन्यशाकाकानाम् — इति ऐ० भा० ६ ० ५ सा० भा० ।
 "मुख्यवर्धिता दादधर्निनी होषका" — इति व्याख० श्री० सू०
 १ २ २६ ६० । इति परिभाषया प्रतिवद चणो होत्रका भवन्ति,
 यत्पुंस्त्वेण यत्पुंस्त्वेण होत्रधर्मैर्द्वाहप्रत्ययां कुस्तथात् । व्याख० श्री०
 ४ १ १ सूत्राणि दृष्टव्यानि ।

“खदिरेश्च हेति । सोमाहरणसमये खदिरस्थातिषारत्नात् तं
साधनं कृत्वा सोमं भक्षितवती, अतः खादनसाधनत्वात् खदिर
इति नाम सत्यम् । अतः खदिरस्य सोमाहरणोपयोगात् सोमयागे
दूयः स्फुट्य खदिरौ कर्त्तव्यौ । ‘अच्छावाकश्च’ ‘गोपनायाम्’ । होष-
काणां मेव सोमरचकगन्धर्वरूपत्वात् अच्छावाकाख्यो होत्रका यदा
सोमरचकेषु मध्ये रक्षितवान्, तदा गायत्री ‘अहार’ ; अतः
‘अच्छावाकः’ ‘अहीयत’ हीनो निष्कटोऽभूत् । अतएवेतरहोषकावात्
प्रथमत एव सद्-प्रवेशं अपि [न] समाचमत ॥ १६ ॥

“तं मिन्द्राग्नी इति । ‘तं’ हीनं अच्छावाकम्, ‘इन्द्राग्नी’
ऐन्द्राग्रशस्त्रपाठेन सन्तुष्टौ, ‘अनुसमतनुताम्’ सन्तानं अनुप्रवेशं
मनुहताम् । अतः ‘अच्छावाकः’ ‘इन्द्राग्रः’ इन्द्राग्निदेवताकः ।
तथा चोत्तरं अच्छावाकसोमकाले^१, आवाप्तते^२— “अहीयत वा
अच्छावाकस्तं मिन्द्राग्नी”-इत्यादिना ॥ १७ ॥

“तस्माद् दौक्षिता राजानं मित्वादि, औपोहातिकं वाक्यम् ।
सष्टम् । ‘अयहरान्’ अयहरेयुः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

सोमाहरणप्रसङ्गात् सुपर्णा-वृष्टान्तमुखेन मृत्युभयपरिहाराय
सोमयागस्यावश्यकर्त्तव्यतां साह— “अणु इ वै पुंस्यो जायमान एव
मृत्योरात्पन्ना जायत इत्यादिना । ‘जायमान एव मृत्योः’ अणु-
भावे जननं मेवोपाधिरित्यर्थः । इदं मृत्युं प्रातिभाव्यवदन्यत

१— ‘अच्छावाकसोमकाले’-इति छ ।

२— उपरिष्ठाद् (४ ६ १-१, २) इत्यम् ।

आयातं न भवति, किन्तु स्वत एवायात मित्वेव सूर्य माह—
'आत्मना'—इति ॥ १६ ॥

"तेन देवा अयजन्तेत्यादि । 'तेन' गायत्र्याहतेन । "अनु नो
यज्ञ आ भजतेति । 'नः' अस्मानपि अग्निन् 'यज्ञे' 'अन्वाभजत'
अन्वाभाजयत, हविर्भाग्युक्तान् युक्तानस्मानपि भाजिनः कुवत ।
उक्तवैपरीत्यप्रतिषेध— "मा नो यज्ञादिति । 'अन्तर्गता.' अन्त-
रितान् मा काष्टं । "इष्टो गा सुडि"—इति^१ गादेशे, "शातिष्ठा"
—इति^२ मिषोक्तु ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

"तयेतीति । "सोमकयणा व इतीति । सोमः क्रीयते ,
यैर्गन्धर्वादिभिः, ते 'सोमकयणाः', 'वः' युष्माक 'तान्' भागान्
एतस्मिन् सोमकयणास्ते 'एभ्यः' गन्धर्वेभ्यः, धिष्यस्वरूपेणावस्थितेभ्य,
'अनुदिमति' अनुदिमेत्, एते युष्मभ्यं भागा इति ब्रूयात् । 'एत्या'
एतर्भाषा, 'जा' 'एतमीयसदने' युष्मान् 'प्राप्स्यति', 'न सोम्या', 'अपदतो
हि युष्मद्वोमपीय.' इति । पातयः सोम 'सोमपीय.' सोमस्यापहत-
तादित्यर्थः । "यच्छासाकैर्धिष्यन् व्याचारयतीति । 'यद्' यथा
आहुत्या 'शास्त्राकै' ऋषभमृद्वैः विद्वतान् 'धिष्यन्' एतेन
'व्याचारयति' मैषा इतेति ॥ १८ ॥

"अथ यदग्नौ होष्यतीति । 'अथ' प्रदीपनावन्तरम, 'अग्नौ'
प्रदीपे, अग्निध्यायर्थः । 'होष्यन्ति', 'तद्' आज्ञं 'व.' युष्मान् 'अवि-

१—पा० सु० २. ४ ३५ ।

२—पा० सु० २ ४ ७० ।

यति' तर्पयिष्यति 'इति' देववाक्यम् । तत्तात्पर्यं युतिः स्वयं मेव दर्शयति— “स यदग्नौ जुहतीति । तर्हि भोगाहुतिः कथं लभ्यत इति तच्चाह— “अथ यद् वः भोमं विभ्रत उपर्युपरि चरिष्यन्ति, तद् वोऽविष्यतीति । स्पष्टं मन्यत् । सोमधारकक्षाध्वर्योर्धिष्यन्ति— क्लमं प्रवक्तुं निषेधति— “तस्मादध्वर्युः समया धिष्यन्त्याघातीया— दिति । “त मेते व्यात्तेन प्रत्यायत इत्यादि । ‘तम्’ अध्वर्युम् ‘एते’ सोमरचकाः धिष्यन्त्याग्रयः ‘व्यात्तेन’ विवृतेनास्तेनोपलक्षिताः सन्तः, प्रतीक्ष्य निवसन्ति । ‘घ.’ अपि धिष्यन्तनितकामम् ‘एतेषां’ ‘व्यात्तं’ विवृतं सुखं प्रविशेत् । प्रवेगे का हानिरित्यत आह— “त मग्निर्वाभिदधेद् यो वाय देव’ पशूना मिति । “स वा चेन मग्निं मग्नेतेति । अभिमागो हिंसेष्या । तर्हि सञ्चारोऽपेक्षिते क लपाय इति त दर्शयति— “तस्माद् यद्यध्वर्यो’ ग्रास्त्राया मिति । ‘यदि’ ‘अयं’ स्यात् ‘शास्त्रायां’ प्राग्ग्रये प्रयोजनं भवेत् ॥ २० ॥

धिष्यन्त्या सोमरचकस्य मभिधातुं सर्वेषां तद्रचकस्य साह—
“ते वा एते सोमस्यैवेति ॥ २१ ॥

सर्वेषां सोमरचकत्वे समाने सदोगतायां धिष्यन्त्या मिव कथं मितरेषां मनुदेशेन भासीत्याह— “तेषां वा अर्हानुपकिरणपार्हानुदिशन्तीत्यादिना । अनुदेशो नाम विद्यमानपदार्थ एव भवतीति निर्देशः । अत एवाहवनीयादौ तत्तद्भ्रमार्वादाणां “मग्नादधि कृणानु” — इत्याद्यनुदेशं कथ्यते । अर्हं धिष्यन्त्या वर्तन्त्या, केचन

अमुदेष्टा इति विधिरूपीयते^१ । दैक्ष्ये कारण माह— “तथा यन्मादिति । ‘तथा’ मति, धिष्यन्निवासाभावे मति यन्नोक्तं पूर्वं मयस्वित् तुलोक ‘मति प्रज्ञास्थान’ जानीम इति, “तथा न जिह्वा एषाम् इतीति । तुलोक सर्वथा परित्यज्य भूमौ कृतनिवासमा सुमधुंगमने मति जिह्वता स्यात् । सर्वथा केवलम् अमुदेष्टने भूलोके प्रत्यक्षता न स्यात् । अत्र उभयार्थं सुमयपाकारणम् ॥ ९९, १०० ॥

यथा स्थानदैविध्यम्, एव नामदैविध्यं मपि, तत्तु मद्भूतपूर्वकं मित्याह— “ने वै दिनामानी भवन्त्येत उ सैवेतदधिर इति । नामान्तरधारणविषये मति अकुरित्यर्थं । पूर्वेषां नास्मा मपरितोषे, कारण माह— “न वा एभिर्नामभिररात्सेति । ‘न अरात्स्म’ सप्तर्द्धा न भवामि । ‘येषा मित्यादि सप्तम् । “विभुरमि प्रवाहण”^२— इत्याद्यन्मुपस्थानमन्त्रेषु मतिपादितानि दिनामानि । द्वितीयनाम्ना प्राप्ता सप्तर्द्धि दर्शयति— “यानपदतमोमपीचान्ततोऽप यज्ञ आभ-
वाच्चिति । यज्ञभागन्तु “द्वितीयपरवे वो हत्याऊति प्राप्यती-
त्युक्तं मित्यर्थ” ॥ ९९ ॥

अथ प्रसङ्गात् भीमयागं देवमनुष्यबिष्टदारेण सर्वजगत्स्थिति-
हेतुरिति प्रामाण्यं— “अ यद्ग्रौ जुहोतीति । अग्नी तत्तद्देवाद्देवेन
योग एव सर्वदेवेषु होमो भवति । ‘तस्मात्’ यज्ञभागान्ताभात्

१— “यद्देवम अन्त वाचमनेदिनं समामवति, यद्देवं गन्तरेऽपीतमे
यद्देवोऽवमगौ” —इति व्याप० यौ० सू० ११ १५ ० ।

२— यौ० सू० ११ ३१, ३२ । ३—पुत्राणां (१६९ ए० २० ५०) दृष्टव्यम् ।

‘देवाः’ ‘मन्त्रि’ आत्मानं अभवन्तेः इदानीं मपि ‘अपराभूताः’
अविनष्टा वर्तन्ते इत्यर्थः । एवं मनुष्यपितृवाक्ये अपि योज्ये ।
“अथ यद्विद्वान्मयोनांराशंभाः मौदन्ति, तत् पितृषु जुहो-
तीति । इदिविद्वान्मयोनांराशंभाः दक्षिणभागे चममेपुं ये सोमा ऊता-
वग्निष्टा भक्षिताः पुनराप्यायिताश्च वर्तन्ते, ते नाराशंभाः । तेन
पितृदेवताः । तत्र व्यापनेषु पितृषु जुहोति ॥ २५ ॥

“या वै प्रजा इति । ‘या वै प्रजाः’ देवपितृमनुष्यतिरिक्ताः,
अमररक्ष‘मृत्तिकाः, ‘ताः’ ‘पराभूताः’ विनष्टा अभवन् । यायेवं
पूर्वं मासीत् परमा च । ‘एतद्’ इदानीं मपि, ‘अपराभूताः’
‘याः’ मन्त्रि, ‘ताः’ देवाद्याः ‘यज्ञे’ ‘आभजति’ । अमुं तेषां यज्ञ-
भागः, अदितरेषां यज्ञपक्षिप्रभृतीनां कथं यज्ञोऽमुं प्रवेष्ट इति,
तत्प्रकारं माह— “मनुष्यामनुपश्यन् इति । यद्यपि मन्त्ररिचमद्यार-
माद्येन देवानुप्रवेष्टाभिधानम्, ओषण्यादीनां रक्षकाभावेन देवा-
धीना स्थितिः । “उभये देवमनुष्याः पितरः इति । देवमनुष्य
एको राशिः, पितरद्वैकः, दैराग्य मापसा उभयेऽपि ‘अस्मिन्मो’
माहित्येनैकीभावेन पार्श्वं कुर्वन्ति । ‘सैवा’ ‘मया’ मयं पीतिः ।
“आमयोपमर्ग”-इति भावे अहम् । प्रथमं देवैरादिमुनेन पालम्,

१— “अथ यद्यममो रक्षयाऽन्विता देवा अमरवा मारयन्ते”-इति अ०
शं० १०. २६ ८ । “औदुम्बरेऽहं चममेव अनुसंह्रिय”-इति अ० ११-
औदुम्बरेण (अ. ० ११. २) अन्विताः ।

२— या० अ० १. १ १०६ ।

पद्मानुयैः सद्यि शेषपानम्, पद्माक्षराग्रसेन चिट्णाम्,
इत्येवंरूपानुसन्धेयेत्यर्थः । तेषां मागमनं मेव न दृश्यते, कुतः
सहपानं मिति, तथाह— “ते ह सा दृश्यमाना एवेति” ॥ १६ ॥
१ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

[अथ तृतीयं ब्राह्मणम्]

सुर्वं वा ऽणुपोऽभि दीक्षते । यो दीक्षते यज्ञुः क्षमि
दीक्षते यज्ञुः ह्येवेद् सुर्वं मुनु तुं यज्ञुः सम्भृत्य यु
मिमु मभि दीक्षते सुर्वं मिदं व्विस्तृजते ॥ १ ॥
युदैसर्जिन्नानि जुहोति । स युदिद् सुर्वं व्विस्तृजते

१— “विष्णुः विवर्षति”-इत्यादीनि का० यो० सुषामोच समीक्षि-
तकारिणि (= ६. ११-२२.) । “सायनादिप्रियाणामुपकर्मित”-इत्या-
दीनि व्यास० यो० ११ १४. १-६ सुषामि वैदमयेकारिणि ।

तस्माद् वैसर्जिनानि* नाम तस्माद्योऽपिप्रतः स्यात्सो-
ऽन्वारभेत युद्धेऽन्यच्च चुरेन्नाद्रियेत यद्वै जुहोति
तदेवेदं सर्वं व्विस्तृजते ॥ २ ॥

युद्धेयु वैसर्जिनामि जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः सु-
देवेभ्य इमां व्विक्रान्तिं व्विचक्रमे यैषा मिथं व्विक्रान्ति-
रिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्पारायेदु मन्तरिक्षं द्वितीयेन
दिव सुत्तमेनेताम्बेवैष एतस्मै विष्णुर्यज्ञो व्विक्रान्तिं
व्विक्रमते युज्जुहोति तस्माद्वैसर्जिनानि जुहोति† ॥ ३ ॥

सोऽपराह्वे वेदिः स्तूत्वा । अर्धघृतं प्रदाय समु-
पद्यत इध्मु मभ्यादधत्युपयुमनीरुपयत्पयन्त्याञ्च मुधि-
श्रयति सूचः सुम्मार्षुपस्थे राजानं युजमानः कुरुतेऽथ
सोमक्रयण्यै पदुं जघुनेन गार्हपत्यं पुरिकिरति पदा वै
मृतिरिति मृतिष्ठित्वा ऽएव‡ ॥ ४ ॥

तद्वैके । चतुर्धा कुर्वन्ति युचाहवनीय मुहुरन्ति
तासूपयुमनीषु चतुर्भागं मुखं चतुर्भागेणोपाञ्जन्ये-
तासूपयुमनीषु चतुर्भागं जघुनेन गार्हपत्यं चतुर्भागं
पुरिकिरति ॥ ५ ॥

* 'वैसर्जिनानि'-इति स्यात् कायवचन्यत । एव मिहोतरनापि ।

भाष्य (३८२ ए० ८ प०) दृष्टव्यम् ।

† 'ति'-इति न, घ ।

‡ 'व'-इति न, घ ।

तदु तथा न कुर्व्यात् । सार्द्धं मेव परिकिरेज्जघ-
नेन गार्हपत्यं मथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीते जुष्टां चोपभृति
च यज्ज्ञाति पञ्चगृहीतुं पृथदाज्यं ज्योतिरसि विश्व-
रूपं विश्वेषां देवानां समिदिति विश्वदेवः हि पृथ-
दाज्यं धारयन्ति सुचो यदा मृदीत इधो भवति ॥ ६ ॥

अथ जुहोति । त्वः सोम तनूदग्नी द्वेयोभ्योऽन्य-
क्षतेभ्य उरु युन्तासि व्वरूथः स्वाहेति तुदेतेनैवास्यां
पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठत्येतेनेमं स्तोत्रं स्पृणुते ॥ ७ ॥

अथानुवे द्वितीया माहुतिं जुहोति । जुषाणो अस्तु-
राज्यस्य व्वेतु स्वाहेत्येव उ हवैतुदुवाच रुशोभ्यो व्वै
विभेमि युथा मान्तरा नाद्रा रुधाःसि नु धिनुसनेधुं
मा कुनीयाःस मेव व्वधात् । क्त्वानिनयत स्तोत्रं मेव
स्तोको द्वाप्तरिति तु मेतत् कुनीयाःस मेव व्वधात्
क्त्वात्यनयन्स्तोत्रं मेव स्तोको द्वाप्तू रुशोभ्यो भीषा
तुस्मादनुवे द्वितीया माहुतिं जुहोति ॥ ८ ॥

उच्यन्तीधम् । उपयच्छन्त्युपयमनीरुधादामुये

• 'ति'—इति ग, घ ।

† 'वधात्'—इति धर्मोपादिपाठ इह, उत्तराज्य च धर्मं ग घ पुस्तकयोः ।

‡ 'धम्'—इति ग, घ ।

प्रह्रियमाणायानुब्रूहि सोमाय प्रणीयमानायेति वामुये
प्रह्रियमाणायानुब्रूहीति त्वेव ब्रूयात् ॥ ९ ॥

आददते ग्रावः । द्रोणकलशं व्यायुव्यानीधुं कार्पस्य-
मुयान् परिधीनाश्ववालं प्रस्तरु मैश्वर्यौ विधृती*
तुद्विहृत्पसुन्नहं भवति वपाश्रुपयौ रश्मने ऽकरुणी
ऽअधिसुन्धनः शुक्लो व्युपणौ तुत्समादुय ग्राव
आयन्ति तु एषु ऊर्ध्वे यद्गु एति ॥ १० ॥

तदायुत्सु व्याचयति । अग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मा-
न्विश्वानि देव व्युनानि विद्वान्† । युयोध्यस्सज्जुहुराण
मेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेमेत्यग्निं मेवैतुत्पु-
स्तात्करोत्यग्निः पुरस्तान्नाद्रा रुक्षाऽस्थपघ्ननेत्यष्टाभये-
नानाद्रेण हरन्ति त ऽआयन्त्यागच्छन्त्याग्नीध्रं त माग्नीध्रे
निदधाति ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोति । अयं नो ऽअग्निर्वरिवस्त्रणौत्वयं
मूधः पुर एतु प्रभिन्दुन् । अयं व्याजान् जयतु‡ व्याज-
सातावयः शुचून् जयतु१ जुह्वपाणः स्वाहेति तुदेते-

* 'विधृती'-इति ग, घ ।

† 'विद्वान्'-इति ग, घ ।

‡ 'व्याजं जयतु'-इति क, ख ।

१ 'एतं जयतु'-इति क, ख ।

नैवैतुस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतुंलोकः*
 स्पृणुते ॥ १२ ॥

तदेव निदधति प्राणः । द्रोणकलशं व्यायुव्यान्
 यथेतर मादायायन्ति तदुत्तरेणाहवनीयं मुपसाद-
 यन्ति ॥ १३ ॥

द्रोणखीरध्वर्युरादत्ते । सु इधु मेवाग्ने प्रोक्षत्युय
 खेदि सुधासै बर्हिः प्रयच्छन्ति तत्पुरस्ताद्वन्ध्यासाद-
 यति तन्मोक्ष्योपनिनीय बिसुप्तस्य ग्रन्थिं माश्ववातः
 प्रस्तरु उपसुन्नहो भवति तं गृह्णाति गृहीत्वा प्रस्तरु
 मेकदृढदिं स्तृणाति स्तीर्त्वा बर्हिः कार्पर्यमुयान् परि-
 धीन् परिदधाति परिधाय परिधीन्त्समिधावभ्या-
 दधात्यभ्याधाय समिधौ ॥ १४ ॥

अथ जुहोति । उरु ब्विष्णो ब्विक्रमस्वीरु ह्युयाय
 नस्कृधि । एतुं एतयोने पियं मु प्र यशुपतिं तिर स्वाहेति
 तदेतेनैवैतस्यां दिवि प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतुं
 लोकः स्पृणुते युदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

युदेव वैष्णव्यर्चा जुहोति । कुनीयाश्च या ऽन मेतु-
 दधात् कृत्वात्यनैषु स्तोक मेयु स्तोको ह्यस्तु मेतदुभयं

प्राप्य यु एवैष तं करोति यत्र मेव यज्ञो हि त्विष्णु-
स्तस्माद्विष्णुव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

अथासाद्य सुचः । अपु उपस्पृश्य राजानं प्रपा-
दयति तद्यदासाद्य सुचो ऽपु उपस्पृश्य राजानं प्रपादु-
यति व्युजो वा ऽश्वाज्यः रेतः सोमो नेदुजेषुज्येन रेतः
सोमः हिनुसानुीति तस्मादासाद्य सुचो ऽपु उपस्पृश्य
राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

स दुक्षिणस्य हविर्दानस्य नीडे कृष्णाग्निं सासृ-
णाति । तुदेन मासादयति देव सवितरेषु ते सोमस्तुऽ
रक्षस्व मा त्वा दभान्ति तुदेनं देवायैव सविषे पुरि-
ददाति गुह्यै ॥ १८ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । एतत् त्वं देव सोम देवो
देवांश्च ॥ ऽउपागा* इदु महं मनुष्यान्तस्सु रायस्योपेणे-
त्यग्नीषोमी वा ऽएत मन्तर्जम्† ऽश्वादधाते यो दूीक्षत
ऽश्वाग्नावैष्णवः छादो दूीक्षणीयः हविर्भुवति यो वै
त्विष्णुः सोमः सु हविर्वा ऽएष देवानां भवति यो दूीक्षते
तुदेन मन्तर्जम् ऽश्वादधाते तुत्प्रत्यक्षः सोमान्निर्मुच्यते
यदाचैतत् त्वं देव सोम देवो देवांश्च ॥ ऽउपागा इदु महं

* 'देवांश्चउपागा'—इति क, ख । एवं मुच्यते च ।

† 'मन्तर्जम्'—इति ॥ पाठभेदादेव सोदितम् का० वे० । एवं मुच्यते च ।

मनुष्यान्सह रायस्योपेक्षेति भूमा वै रायस्योपः सह
भृक्षेत्येवैतदाह ॥ १६ ॥

अथोपनिष्क्रामति । स्वाहा निर्व्वरणस्य पाशान्मुच्य
इति व्यरणपात्रे वा ऽप्यो ऽन्तुभवति योऽन्यस्यासंस्तु-
त्यत्युक्षं व्यरणपाशान्निर्मुच्यते यदाह स्वाहा निर्व्वरणस्य
पाशान्मुच्य इति* ॥ २० ॥

अथेत्याहवनीये समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रत-
पास्त्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तुस्मादाहुर्मै
व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तुव तनूर्मय्यभूदेपा सा त्वयि
यो मुम तनूर्स्त्वय्यभूदियः सा मयि । यथायथं नौ व्रत-
पते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्ष्यापतिरुमश्स्तुतु तुपस्तुप-
स्पतिरिति तुत्यत्युक्ष मग्नेनिर्मुच्यते ॥ स्वेन तुतात्मना
यजते तुस्मादस्याचाश्रन्ति मानुषो हि भुयति तुस्मा-
दस्याच नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भुवत्यथ युत्पुता-
नाश्रन्ति युया हविषो ऽहुतस्य नाश्रीयादेयं तत्तुस्मा-
दीक्षितस्य नाश्रीयादयाचाद्ब्रुवीर्व्विसृजते ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

वैषर्जन्यानि विधातु माह—“सर्वं वा एषोऽग्नि दीक्षत इति । यो दीक्षते यद्य इति सम्बन्धः । कथं सर्वं ममीति, तथाह—“यज्ञं ह्यभिदीक्षत इति । यज्ञस्य कथं सर्वं न मिति, तथाह—“यज्ञं ह्येवेद सर्वं मन्विति । ‘इदं सर्वं’ ‘यज्ञम्’ ‘यत्’ इत्युत्पद्यम् ; कर्मफलं वा सर्वं जगतः । ‘य मिम’ सर्वे भूतं ‘यज्ञम्’ ‘अभि’-लक्ष्य ‘दीक्षते’, ‘तं’ यज्ञं ‘समृज्य’ वैषर्जनहोमान्तं प्राचीन मन्त्र-जातं द्रष्टव्यं । कृष्याजिनशेखलादिकं तदिदं ‘सर्वं’ ‘विद्युजते’ । पूर्वं व्रतपरित्यागासम्भवात् होमानन्तरं व्रतपरित्यागः ॥ १ ॥

“यद् वैषर्जिन्यानि जुहोतीति । विषर्जनसाधनत्वाद् वैषर्जना-नीति^१ नाम सम्बन्धम् । ‘तस्माद्’ विषर्जनसम्बन्धित्याद् ‘योऽग्निमतः स्यात्’ व्रतं भोजन, यजमानेन यद् प्रातर्भोजनं स्याद्, यन्भुवर्गः स्यादित्यर्थः । “म मपिमतान् ह्वयध्व मिति सय्येत्येति”—इत्यापस्तम्बे-नोक्तम्^२ । ‘सः’ यजमानः ‘सम्भारभेत’ । यद्यपि कश्चिद् ‘कन्दव’ देशान्तरे वर्जते, ‘तस्माद्रिच्येत’^३ ; सर्वेषां कृतव्य इति बुद्धिं न कुर्यात् । तथाच कात्यायन—“अपिमतान् सम्भारभन्ते यजमानं वापमाष्टा-दपत्येनांश्चरन्तु नाद्रिच्येत”—इति^४ । ‘यद् वै’ यदेव जुहोतीति वैषर्ज-नानि, ‘तदेवेदं’ ‘सर्वं’ व्रतं ‘विद्युजते’ विषर्जयेत् ॥ २ ॥

१— तदेव ‘वैषर्जिन्यानि’—इतीकारमर्थं परं न स्यात् साधकस्य ।

२— व्यास० श्रौ० सू० ११ २६ २९ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. १६, १७, २८ । येषां यजमानव्रतेऽपि व्रतल-मति, सायायेनाविभक्त्य इति विदधुः । अपिमतो भोजन इति

वैशर्जनहोम प्रकारान्तरेण प्रथमति— “दे वैशर्जनानि जुहोति यशो वै विष्णुरित्यादिना^१ विद्वान्नि विप्रिनष्टि— “यैषा मिय विद्वान्तिरिति । येय मिदाभी परिदृग्ग्रामागप्रकारा स्वाधीनलोक-
पथरूपा ‘विद्वान्ति’ इति, एष यज्ञाख्यो ‘विष्णु’ ‘एतस्मै’ यजमानाय ‘विक्रमते’ । विष्णोर्विक्रमश्च कुतो सम्भव इति तद् दर्शयति—
“यज्जुधोतीति । आश्वनीयाग्रीद्वोभरयेदिरूपेषु त्रिषु ध्यानेषु होम एवाच यज्ञाख्यश्च विष्णोर्यजमानायभूरादिभोक्तृपञ्चाभिरित्यर्थः ।
तस्माद् वैशर्जनहोमा कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ ३ ॥

इत्य वैशर्जनानि^२ विधाय तद्दोमकाल मन्त्रं च विधात्मान्
अन्तराक्षवर्जिन मग्रीयोमोद्यप्रयोग माह— “भोऽपराधे वेदि
सौर्लत्यादिना^३ । दिनस्यापराधकाळे सौमिकवेदि सौर्ल^४ ।
“अर्द्धप्रत प्रदायेति^५ । तस्मिन् दिने एकस्नानम्^६ , ब्रतार्द्धं प्रात-
र्प्रतार्थं सुपयुक्त्वादर्द्धप्रत प्रदायेत्युक्तम् । अष्ट मन्त्रम् । “अथ सोम-
क्रयणै पद जघनेन गार्हपत्य परिस्फिरतीति । सोमक्रयकाटे ॥

कर्त्तव्याध्याय । अष्टष्ट साधारण कर्म येषां ते अग्निज्ञता दायादा ,
ते कृतेनापि कृष्यादि कर्म कृतं सर्वं उपजीवयतीति हरिसानिग ।

१— “दाभ्या गार्हपत्ये जुहोति”—इत्यादि च ते० अ० ६ १ २ १ ।

२— “सुवर्गाय वा एतानि”—इत्यादि ते० अ० ६ १ २ १ ।

३— ‘वैशर्जनानि’—इति ख । एष मन्त्राभिः सर्वत्र ।

४— का० श्रौ० सू० ८, ६ १८, २० ।

५— “अर्द्धप्रत मत्र वाजसनेयिन समामनन्ति —इति ध्याय० श्रौ० सू०

११ ११ ० ।

६— एकस्नानम्—इति ख ।

एकहायन्या सप्तमपदपांशुर्हन्त^१, तं प्राचीनवप्रगतस्याहवनीयस्य
यथाह्वाने प्रविष्टेदित्यर्थः । प्रक्षेप प्रशंसति— “यदा वै प्रतितिष्ठति
प्रतिष्ठित्या ह्येति । पदसमूहपाशो^२ प्रतिष्ठाकृपाया माहवमीय-
जपनाह्वं प्रदेशलक्षणायां स्थापन यजमानस्य ‘पदा’ प्रतिष्ठिति-
र्भवति, अत एव प्रक्षेप ‘प्रतिष्ठित्यै’ सम्पद्यते ॥ ४ ॥

पदपाशो^३ चतुर्णां विभज्य विनिर्घोग केवाहित् पच, त
सुदाहृत्य निराचष्टे— “तर्ह्येके चतुर्णां कुर्वन्तीत्यादिना । “तासूप-
यमनीष्विति । अग्नीषोमीयप्रणयनकाले तास्वित्यर्थः । अनेनैवाभि-
. प्राक्षेप यजनेन सोमकपणीपदपांशोर्विनिर्घोगो भोक्त कस्तथायनेन ।
अथ “अग्नीषोमीयवेदे स्तरण मयहण प्रस्तरस्यापराहोर्हन्तते”—
इत्यादि, “आलाङ्कारे उपरेण सोमकपणीपदं प्रकीरति चतुर्ह्येके”—
इत्यन्त सूत्रजातं द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

“तदु तथेति । अग्नीषोमीयार्थं मात्स्यपदपांशोर्घण विधत्ते—
“अथोत्पूषाण्य चतुर्ह्येते मिति^४ । वृषदाण्यपहचमन्य माह—
“ज्योतिरधीति” । हे वृषदाम्य । न ‘ध्याति’ द्योतमानो द्योतको

१— सुस्त्याव् १ १ ३-१० द्रष्टव्यम् ।

२— “सप्तमपदपांशुर्हन्त”-इति छ ।

३— पदसमूहस्य दन्वोपान्तपाठोऽप्यनेकः ।

४— “पदपांशु”-इति छ ।

५— का० श्री० सू० ८ ६ २८-२९ ।

६— का० श्री० सू० ८ ६ ३३ ।

७— वा० श० ५ १४ १ ।

वा भवसि । ज्योतिर्विशेष्यते—“विश्वरूप मिति । वैचित्र्याद् विश्व-
रूपलम् । आज्यस्य साधारण्येन इतरद्रव्यवत् प्रतिनियतदैवतत्वा-
भावात् प्रपदाज्य अपि विशेषा देवानां समिदितुष्यते । अनेक-
द्रव्यात्मकत्वाद्वा वैश्वदेवलम्^१ ॥ ६ ॥

इदानीं समन्वक माहवनीये वैश्वर्जनहोम विधत्ते—“अथ
घुहोति न सोम तनूहञ्च इति^२ । जुहा व्याष्टतलात् प्रचरणा
होम^३ ।

समन्वसाय मयं— हे ‘सोम ।’ ‘त्वं’ ‘तनूहञ्च’ तनू शरीर
कल्पति त्वन्दनीति तनूहन्ति रचांसि, दिवन्तीति देवांसि, अन्ये
असन्निहोधिभिरभिचरद्भिः कृतानि प्रेरितानि, तादृशेभ्यो निय-
तांसि । यथा तादृशानि अस्मान् न याधन्ते, तथा पातयसि ।
तस्मात् न सेवास्माकम् ‘उह’ प्रभूत ‘वह्य’ यन्त्रम् ‘असि’ । तस्मै
तुभ्य मन्द सुकृत मन्द ॥

तदेतेनेत्यादि । वैसर्जनानां लोकचयत्रयरूपत्वस्योक्तत्वात् मार्ग-
पत्यहोम एषिया प्रतिष्ठा रूप । अस्मा जायापत्ययोश्च प्रतिष्ठोपपद्यत
इति तदर्थं माह—‘एतेनेम लोक सुकृत इति’ ॥ ७ ॥

आहृत्यन्तर समन्वक विधत्ते—‘अथाग्ने दितीया माहति

१—“भुवाया इतरात् प्रपदाज्य दधिमित्र प्रसाष्टहोत ज्योतिरस्योति
समिदन्ते”-इति का० श्री० सू० ५ ॥ २६ ।

२—वा० सू० ५ ॥ ३१ ॥ २ ।

३—का० श्री० सू० ८ ॥ १ ।

४—‘वैसर्जनानि घुहोति रचांश्च मपह्ये’-इत्यादि तै० भा० ६ ॥ २ ॥

मिति' । 'अनु' सूत्रारूपेण योगः । स 'अनु', आभ्यस्त 'अनुवण' प्रीयमाणं 'वितु' भवयतु आभ्यस्त, 'स्वादा' सुष्ठुत मस्तु ॥

मन्वतात्पर्यं माह— "एष उ हैवेति । 'एष' मन्त्र एव, 'एतद्' वक्ष्यमाणम् 'उवाच' । एतच्छब्दार्थं माह— "रक्षोभ्यो वा इत्यादिना । "यथा मान्तेति । प्रणयनकाक्षे मध्यमार्गे शाक्तानुसूचीयहविद्वानयोरन्तराले इत्यर्थः । "कनीयास सेव वधात् कनेति । रस कृताद् 'वधात्' हेतो 'कनीयास कृता' । कनीय-
शब्दार्थं माह— "सोक मेवेति । "सोको क्षुभुरित्यादि
सष्टम् ॥ ८ ॥

"उपपच्छन्तीति मिति' । "उपपच्छन्त्युपयमनीरिति । इथा-
धानोपयमन्नुपकन्यादीनां तु कृते" प्रदीपेभ्यस्तम् अग्निम् 'उप-
पच्छन्ति' ऊर्द्धं धारयेत् । तदाधारेषु नीयमाना विकृता अपि
'उपपच्छन्ति' अधो धारयेत् ।

अग्नीषोमप्रणयनप्रैयविषये विकम्पयत्त निराकृत्य 'अग्नये मन्त्रिप-
माणाय'-इति पञ्च सिद्धाकथयति— "अथाहाग्रय इत्यादिना" ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ७ २ ।

२— तत्पाठस्तु— वा० स० ५ २५ २ ।

३— २०० एतावती ४ मद्भित्तो दृष्टव्यम् ।

४— ५ अ० २ भा० १ क० (२६५, २६६ ए०) दृष्टव्यम् ।

५— का० श्रौ० सू० ८ ७ २, ३ ।

“आददते धावृण इत्यादि^१ । ‘धावृण’ सोमाभिषवार्थान्
 पाषाणान्^२ । ‘द्रौणकस्रगः’ सोमाधारः, प्रभृतः पावविशेष^३ ।
 ‘वाययान्’ ग्रहान्^४ वायुदेवत्यानि सोमपाचाक्षि^५ । “धावृणो
 वाययानि”—इत्यादि श्रुतेरेव^६ पाचाक्षां वायव्यत्वम् । ‘द्रुधम्’ ।
 काय्यैर्यपरिध्याधाः^७ पयर्थाः^८ । “तद्वर्हिस्त्वपचद्वं भवतीति” ।
 आतिथ्याया माक्षीर्णं मित्यर्थः ; “यदातिथ्यायां वर्हिस्त्वदुपचदस,
 तदाग्रौपोमीयस्य”—इति श्रुतेः^९ । ‘वपाऋपण्यौ’ पशुवपाऋपण्यसाधने

१— “वाहृणोय गच्छत्यादाय आवभोसकचग्रसोमपाचाक्षीभ्रचतुल्यपच
 स्रगः वषाभयको रश्ने शकचलव्य मरुती च”—इति का० श्रौ०
 सू० ८. ७. ५ ।

२— पच आवाणोऽभिषवार्था पाषाणा ।

३— द्रुममयो वैकृत, वयोपरिधाराग्रहा गृह्यन्ते ।

४— ‘वाययानि ग्रहान्’—इति छ ।

५— नव ग्रहवाचाक्षि, दश चमसा, गरिष्ठरा, शत्रुपात्रे, ऊर्वापात्रे,
 स्याल्यचतस्र, पूतश्वदाग्रवनीयौ, लदचन, सोमागन्दी इत्येवमादौनि ।

६— तै० स० ६. २ २ १० ।

७— “द्रुधं विप्रतिकालकम्”—इति का० श्रौ० ८. ७. ५ सू० ८० ।

८— ‘परिध्याधाः’—इत्येव छ ।

९— “काय्यैर्ममया परिधयः”—इति का० श्रौ० सू० ८. १ १२ । “काय्यैर्पे
 यीपर्थो, तन्मया” इति वचनं वा० दे० ।

१०— का० श्रौ० सू० ८. १ १५ अतिरिक्त्या ।

११— ऐ० ब्रा० १ ७ ८ या० भा० मरुत्यम् । जै० सू० ४ २. २६, ६०
 १७ अधिकारस्य मेतद्विषयार्थकं मेव । तत्रैव १२. १. ४२, ४३.
 १६ अधिकारस्य मतिः ।

कार्थयंग्रामे^१ । 'रश्मि' रूपपर्यन्तं दे^२ । 'अरणी' दे^३ । 'अधिमन्यनः
शकलः' चत्तरारणेरधमनात् स्यात्^४ । 'हृषणी' हृषणस्त्रानीयौ
दर्भौ । एतान् सोमार्थान् आग्नीषोमीयार्थांश्च 'समादाय' 'प्राक्षः'
'आपयति' गच्छेयुः । "अ एव ऊर्ध्वो यज्ञ इतीति । अध्वर्यु-
प्रमुखैर्यज्ञाङ्गानां सुधमनाद् 'यज्ञः' एव 'ऊर्ध्वः एति' ऊर्ध्वं गतो
भवति ॥ १० ॥

"तदायत्सु वाचयतीति" । तेषु सर्वेषु 'आयत्सु' "अग्ने नय"—
इति^५ 'वाचयति' अध्वर्युः ।

तस्याय मयः ।— हे 'अग्नेः' । 'दिव' । 'नय' प्रापय 'अस्मान्'
'राये' धनार्थे 'सुपथा' शोभनेन मार्गेण । तं 'विशानि' 'वयुनानि'
मार्गान् 'विद्वान्' जानन् । किञ्च 'बुधराजं' कौटिल्यम्, आचरतः
'एनः' पार्थं कुटिलं चेतुमयम् 'अस्मत्' अस्मत्तः 'युयोधि' इयकु
कुह । 'ते' तुभ्यं 'भूयिष्ठा' अतिप्रभृता 'नम उक्लिं' 'विधेम'
करवानेति ॥

"अग्नि मेवेत्यादि । स्पष्टम् । "त आयन्तीति । प्राक्षो गता
आगच्छेयुः । कुचागच्छेयुः ? आग्नीध्र मागच्छन्ति । सौमित्रनेदे-
हलरेण मार्गसागतम् 'आग्नीध्रे निदधाति' तं गच्छीत मग्निम्^६ ॥ ११ ॥

१— "विश्रास्ताविश्रास्ते दे"—इति या० दे० ।

२— "दिमुत्तराङ्गना पञ्चर्था, यूपार्था विमुत्तराङ्गना च"—इति या० दे० ।

३— वाधरारविह्वरारविधेति । ४— का० श्रौ० सू० ८. ७. ६ ।

५— वा० स० ५. २६ १ । ६— का० श्रौ० सू० ८. ७. ७-८ ।

“स निहिते जुहोतीति । ‘स’ अध्वर्युं ‘निहिते’ श्रौ
स्थापिते । तत्र होममन्त्रोऽयम्— “अथ नो अग्निरिति” ।

तस्याय मर्थः १—‘अयम्’ ‘अग्नि’ ‘न’ अस्माकं ‘वरिव’ धन
‘हणोत्’ । तथा ‘अयम्’ एव ‘मृध’ सङ्ग्रामान् ‘प्रभिन्दन्’ ‘पुर
एतु’ । तथा ‘अथ’ ‘वाजसामौ’ सङ्ग्रामे ‘वाजान्’ ‘जयतु’ अस्म-
दर्थम् । ‘अथ’ ‘जईपाण’ पुन-पुनं जयन् ‘शत्रून्’ जयतु ।
‘स्वाहा’ सङ्गतं मयि, इदं साध्यम् ॥

“तदेतेनेत्यादि । आत्मासुखीयाग्नीध्रीयोत्तरवेदीना क्रमेण
भूम्यादिलोकत्रयात्मकत्वात् ‘अन्तरिक्षे’ ‘स्थुणुते’ पात्रयति” ॥ १९ ॥

“तदेव निदधतीति” । स्थापयेद् यावादिकम् । ‘इतरम्’
इक्षवर्धिरादिकम्, अग्नीषोमीयार्थम् । “उत्तरेणाहवनीयं सुपसाद-
यन्तीति” । उत्तरमेदिष्वस्यैवाहवनीयत्वात्तदुत्तर इत्यर्थः ॥ १९ ॥

“प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इति” । प्रोक्षणीरादाय अध्वर्युरिषं सेव
पूर्वं प्रोक्षेत् । “प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते स इषं सेव पूर्वं प्रोक्षती-
त्यादिना प्राकृत प्रयोग पुनरभिधीयते तत्र विशेषविधानार्थं
मन्तरं पृथक् गृहीत्वा वर्धिरैकाग्रत्वेन सूणीयात् । “सरोत्तराहं
एकवत् सारणं पश्चादुत्तरवेदे” इति” हि सूत्रम् ॥ १९ ॥

१— आत्मासुखयम्— वा० सं० ५ ३० १ ।

२— का० श्री० सू० ८ ७ १० । ३— का० श्री० सू० ८ ७ ८ ।

४— का० श्री० सू० ८ ७ १० । ५— का० श्री० सू० ८ ७ ११ ।

६— का० श्री० सू० ८ ७ १२ ।

७— का० श्री० सू० ८ ७ १३ १४ । एकवत् = एकावचि ।

“अथ जुहोतीति” । ‘अथ’ आधानमभिधाधानपर्यन्तं पशुधं मङ्गजातं कृत्वा, पश्चाद् वैशर्जनीयं होमं तुरीयं ‘जुहोति’, “उह विष्णो”—इति मन्त्रेण ।

अथ मन्त्रार्थः ।—हे ‘विष्णो’ । यज्ञात्मकं । त्वम्, ‘उह’ प्रभृतं शुक्लोकपर्यन्तं ‘विक्रमस्तु’ विक्रमस्तु कुरु । विक्रमस्तुप्रयोजनं माह— ‘अथाय’ अस्माकं निवासाय ‘उह’ विस्तीर्णं ‘अधि’ कुरुत । ‘हृतघोने’ अग्ने । ‘हृत’ हृतं ‘पिब’ । ‘यज्ञपति’ यज्ञमानं ‘प्रतिर’ प्रपूर्वक्षिरतिर्वर्द्धने वर्त्तते । ‘स्नाता’ सुद्धतं मनु ॥

“तदेतेनैत्यादि । पूर्ववत्” ॥ १५ ॥

मन्त्रस्य चद् वैष्णवलं प्राक् प्रतिपादितम्, तस्मात्पलपरि-
हारेण स्वाभाविकरूपप्राप्तिरूपत्वेन प्रपद्यति—“यदेव वैष्णव्यं
जुहोतीत्यादिना । “तं जेतदमथ प्राप्य य एवैष न करोतीति ।
‘एतत्’ एतेन, वैष्णवलकरणेन ‘अमथ’ नाशकरघोमघरहितं कृत्वा
‘एष’ होमं पूर्वं ‘य एव’ चादृग्यश्चरूप, ‘तं’ तादृग्यं ‘करोति’ ।
विष्णुप्रापणेन कथं स्वाभाविकरूपप्राप्तिरिति वचाह—“यज्ञो
हि विष्णुरिति ॥ १६ ॥

“अथासाद्य जुहोत्य उपसृज्य राजानं प्रपादयतीति । ‘अथाद्य’
उत्तरवेदेः पश्चाद्देशे अर्धियि ‘सुव’ आसाद्य ‘राजानं’ होमं

१— का० शी० सू० ८ ७ १५, १६ ।

२— ‘आधानमभिधाधानपर्यन्तं’—इति च ।

३— वा० सू० ४ ३८ १ ।

४— ३८६ ८० १७ प०, ३८६ ८० ८ प० प्रत्ययम् ।

‘प्रपादयति’ हविर्हानं प्रवेष्टयति^१ । उदकोपसर्जनं प्रापयति— “तस्मा
दामाघेत्यादिना । “वज्रो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम्” ॥ १७ ॥

“य दक्षिण्येति । ‘दक्षिण्य हविर्हानम्’ ‘नीडे’ परिहृते
मध्यप्रदेशे हव्याजिगोपरि सोम निदध्यात् । “दक्षिणे ऽग्नि
हव्याजिम मासौर्यं तस्मिन् सोम निदधाति”—इति^२ सूत्रम् ।
‘देव भविगरेप ते’—इत्याद्यादनमन्^३ । खष्टोर्ध्वं । हे सोम ।
त्वां ‘मा दमन्’ मा हिंसिषु ॥ १८ ॥

“अथानुसृज्योपतिष्ठत इति । ‘अनुसृज्य’ विस्मृज्येत्यर्थः ।
तथाच कात्यायन — “एतन्न मिति विस्मृज्योपतिष्ठते”—इति^४ ।

मन्त्रस्यार्थः^५ ।— हे ‘सोम देव ।’ ‘त्वम्’ इदानीं ‘देवान्’
‘उपागा’ प्राप्तोऽसि, ‘अथम्’ अपि मनुष्य यन् ‘एतन्’ इदानीं
‘मनुष्यान्’ अस्मदीयान् ‘उपागा’ प्राप्तोऽसि । न केवलं अहं नैव
किन्तु ‘राजस्योपेय सह’ धनपोषणमहित एव ॥

यजमानस्याग्नीषोमयोर्जश्चातुप्रवेशेन तदीयधनस्यापि अनुप्रवे-
शात्, इदानीं निर्गमसाहित्यं सपेक्षितम् । ‘अग्नीषोमी वा एत
मन्तर्जम्’ इत्यादिकम् । एतत् सन्तःप्राप्त्यर्थम् “अथ प्रतिप्रस्थाता

१— तच्च सोमावयव यजमानकृतौक ब्रह्मकर्तृक वा भवति । का० श्रौ०

सू० ११ १ १२, १४ दृश्यम् ।

२— सू० २५० ५० १० दृश्यम् । ३— का० श्रौ० सू० ८० १० ।

४— वा० य० ५, ६६ १ । ५— का० श्रौ० सू० ८० १८ ।

६— तत्पाठस्तु— वा० य० ५ ६६ २ ।

अथेष्टं ग्राह्या मग्नीषोमीवेष्टं पशुना”-इत्यत्र^१ व्याख्यातम् । तत्
 “एतच्च देव सोम देवो देवां उपगमा इह मह मनुष्याम्”-
 इत्यभिधानेन^२ ‘ग्रह्यचम्’ एव ‘सोमाद्’ विमुच्यते ॥ १८ ॥

हविर्हविनात् समन्वक्त निष्क्रमण विधत्ते- “अयोपनिष्क्राम
 तैति । “स्त्राहा निर्वहणयेति । “स्त्राहा निरिति निष्क्रम्य”-
 इति सूत्रम्^३ । मन्त्रे^४ वदणपात्रप्रसङ्गं दर्शयति- “वदणपात्रो वा
 एषोऽन्तर्भवतीति ॥ १० ॥

“अथेत्याहवनीये समिध मभादधातीति^५ । समिध सेवाभा
 दधदशान्तरदीक्षा उपेत ‘अग्ने व्रतपा’-इति^६ । तत्र स्त्रग्ररीर
 मग्नावेव मध्याय अग्निग्ररीरश्च धारणं युक्तम्, इह तु तद्देपरीत्येन
 यथापथ ग्ररीरस्त्रीकार इति विशेष । “य स्त्रेन यतात्मना
 यजत इति । पूर्वं मन्यात्मना यता, इदानीं ‘स्त्रेन’ यजमानात्मना
 ‘यता’ ‘यजते’, स्त्रग्ररीरस्य पुन-प्राप्तत्वात् । दीक्षितामनिषेध-
 भाषाभावयोरप्यय सेवाभिप्राय इत्याह- “तस्मादस्त्रावाद्गन्तीति ।
 तस्मादिति हेतु विवृणोति- “मानुषो हीति । वामपक्षेणैव
 मानुषभाव एव, अतोऽर्थाद् वैदर्जन्यहोमपर्यन्तं दीक्षितस्य नाम न
 गृहीयदिति विधिदृष्टीयते । “यथा हविषोऽज्जतस्य माग्नीया
 देव तदिति^७ । ‘अज्जत’ देवातिथिषु मनुष्यो ‘माग्नीयात्’, ‘एव तत्’

१- २०१८० ०५- प्रथमम् ।

२- वा० स० ५ ३६ २ ।

३- का० थौ० सू० ८ ० १८ ।

४- वा० स० ५ ३६ १ ।

५- का० थौ० सू० ८ २ ४ ।

६- वा० स० ५ ४० ११ ।

७- ऐ० ब्रा० २ २ ४ दण्डम् ।

अपि भवति धनस्यापि यज्ञमानेन सह प्रवेशादित्यभिप्रायः ।
 “नामगृहणभोजने श्रम्यात कुर्वन्तीति” सूत्रम् ॥ ११ ॥ २ [६ ३] ॥

इति सायणचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्]

यूपं ब्रह्मयन् वैष्णव्यर्चुं जुहोति । वैष्णवो हि यूप-
 स्तुस्माद्वैष्णव्यर्चुं जुहोति ॥ १ ॥

युदेवुं वैष्णव्या जुहोति । यद्यो वै ब्रिष्पुयं चेतुनैवैत-
 द्युपं मुच्येति तुस्माद्वैष्णव्यर्चुं जुहोति ॥ २ ॥

स यदि स्तुचा जुहोति । चतुर्द्वितीयं माज्यं यद्वैत्वा
 जुहोति यद्युं सुवेण सुवेणैवोपहुत्य जुहोत्युरु ब्रिष्णो
 ब्रिष्क्रमस्वोरुं क्षयाय नस्कृधि । द्युतं द्युतयोने पिब प्र
 प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ॥ ३ ॥

यदाज्यं परिशिष्टं भवति । तदादत्ते यत्तुष्टः शुक्लं
 भवति तत्तदादत्ते त आयायन्ति स यं यूपं ज्योपयन्ते ॥ ४ ॥

तु मेव मभिमृश्य जपति । पश्चादेव ग्राहं तिष्ठन्नभि-
मन्त्रयतेत्यन्यारं ॥ ५ ॥ अगुं नान्यारं ॥ उपगा मित्युति
ह्यन्यानेति नान्दानुपैति तुस्मादाहृत्यन्यारं ॥ अगुं
नान्यारं ॥ उपगा मिति ॥ ५ ॥

अर्वाक् त्वा पुरेभ्यो ऽविदं परोऽवरेभ्य इति । अर्वा-
ग्येनं पुरेभ्यो दृश्यति यु ऽस्तुस्मान्पुराञ्चो भवन्ति परो
ऽवरेभ्य इति पुरो ह्येन सुवरेभ्यो दृश्यति यु ऽस्तुस्माद-
र्वाञ्चो भवन्ति तुस्मादाहर्वाक् त्वा पुरेभ्यो ऽविदं परो-
ऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

तं त्वा जुषामहे देव ज्वनस्पते देवयज्ञाया ऽहुति ।
तद्यथा बहूनां मुध्यात्साधुवे कुर्मणे^१ जुयेत सु रातुमना-
स्तुप्तै^२ कुर्मणे स्यादेव मेवैन मेतुदहूना मुध्यात्साधुवे
कुर्मणे जुपते सु रातुमना ब्रूयताय भवति ॥ ७ ॥

देवास्त्वा देवयज्ञायै जुपन्ता मिति । तद्वै सुमृदं युं
देवा साधुवे कुर्मणे जुपन्तै तुस्मादाह देवास्त्वा देव-
यज्ञायै जुपन्ता मिति^३ ॥ ८ ॥

अथ सुवेणोपसृशति । विष्णवे त्वेति वैष्णवो

* 'न्या' इति क. ख. । इहान्तदन्त्यायव भवति ।

† 'अगुगात्रा' इति घ पाठा दा० चवन्ध दृष्ट ।

‡ 'कुर्मणे' इति म, घ । { 'मिति' इति घ ।

हि यूपो यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञाय ज्ञेनं दृश्यति तुस्मादाह
विष्णवे त्वेति* ॥ ८ ॥

अथ दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति । ओपधे वायस्वेति
वृजो वै परशुस्तुधो जैन मेघ वृजः परशुर्न
हिनस्तुथ परशुना प्रहरति स्तुधिते मैनः हिंसै-
रिति वृजो वै परशुस्तुधो जैन मेघ वृजः परशुर्न
हिनस्ति ॥ १० ॥

स यं प्रथमः शुक्ल मयच्छिनुति । त मादत्ते तं वा
ऽश्वनक्षस्तम् दृयेदुत ज्ञेन मनसा व्युहन्ति तुष्टानो† न
प्रतिवाधते ॥ ११ ॥

तं ग्राञ्चं पातयेत् । ग्राचौ हि देवानां दिग्गो उदञ्च
मुदीचौ हि मनुष्याणां दिग्गो प्रत्यञ्चं दुक्षिणायै
त्वैजैनं दिशः पुरिर्विवाधिपेतेषा वै दिक् पितृणां तुस्मा-
देनं दुक्षिणायै दिशः पुरिर्विवाधिपेत ॥ १२ ॥

तुं प्रच्यवमान मनुमन्त्रयते । द्यां मा लेखीरन्तुरिक्षं
मा हिंसैः पृथिव्या मुम्भवेति वृजो वा एषु भवति
यं यूपाय व्युहन्ति तुस्माद्व्यात् प्रच्यवमानादिमे लोकाः

* 'तेति'-इति ख । 'त्वति'-इति ग, घ ।

† 'तष्टानो'-इति घ पाठो डा-पेक्षयेय दृष्ट ।

‡ 'वि'-इति क । एव मिष्टोत्तरण घ ।

सुदुरेजन्ते तुदेभ्यु रुवैन मेतुल्लोकेभ्यः श्मयति तुधेमुं-
ल्लो*कान्छान्तो नु हिनस्ति ॥ १३ ॥

स यदाह । द्यां मा[†] लेखौरिति दिवं[‡] मा हिःसी-
रित्येवैतदाहान्तरिक्षं मा हिःसीरिति नात्र तिरुोहित
मिवास्ति पृथिव्या समवेति पृथिव्या सुज्जानौपेत्येवै-
तदाहायः हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय
महते सौभगायेत्येपु ज्ञेनः स्वधितिस्तेजमानः प्रणु-
यतिः ॥ १४ ॥

अथामृश्चन मभिजुहोति । नेदुतो नाप्रा रुक्षाः-
स्यनूत्तिष्ठानिति खजो वा ऽश्वाज्यं तदुज्जैवैतन्नाप्रा
रुक्षाःस्यवबाधते तद्यातो नाप्रा रुक्षाःसि नानूत्तिष्ठ-
न्युद्यो रेतो वा ऽश्वाज्यं तदुनस्पतिप्रेवैतद्रेतो दधाति
तुस्माद्रेतस आबुधनादुनस्पतयोऽनु प्रजायन्ते ॥ १५ ॥

सु जुहोति । श्रुतत्वं देव व्यनस्पते शतवल्गो॥
विरोह सहस्रवल्गो^१ वि वयुः रुहेमेति नात्र तिरुोहित
मिवास्ति ॥ १६ ॥

* 'मौल्लो'—इति ख, 'मौलो'—इति घ ।

† 'मा'—इति ग, घ ।

‡ 'दिव'—इति ग, घ ।

१ 'सहस्रवल्गो'—इति घ ।

॥ 'शतवल्गो'—इति घ पाठो दा०-वेवरेख दृष्ट ।

• 'सहस्रवल्गो'—इति घ दा०-वेवरेख दृष्ट पाठ ।

तं परिवासयेत् । स यावन्त मेवाथ परिवासयेत्
तुवान्स्यात् ॥ १७ ॥

पुञ्चारत्निं परिवासयेत् । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः
पुञ्चतुवः संवत्सरस्य तुस्मात् पुञ्चारत्निं परि-
वासयेत् ॥ १८ ॥

पुडरत्निं परिवासयेत् । षड्वाऽपस्तुवः संवत्सरस्य
संवत्सरो वृजो वृजो यूपस्तुस्मात् पुडरत्निं परि-
वासयेत् ॥ १९ ॥

अष्टारत्निं परिवासयेत् । अष्टाक्षरा वै गायत्री
पूर्वाह्णै वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्हुं एष यज्ञस्य तुस्मा-
दष्टारत्निं परिवासयेत् ॥ २० ॥

नुवारत्निं परिवासयेत् । चिष्टहै यज्ञो नुव वै चिष्टत्
तुस्मानुवारत्निं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

एकादशारत्निं परिवासयेत् । एकादशाक्षरा वै
विष्टुर् वृजस्त्रिष्टुर् वृजो यूपस्तुस्मादेकादशारत्निं परि-
वासयेत् ॥ २२ ॥

द्वादशारत्निं परिवासयेत् । द्वादश वै मासाः
संवत्सरस्य संवत्सरो वृजो वृजो यूपस्तुस्माद् द्वादशा-
रत्निं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

त्रयोदशारत्निं परिवासयेत् । त्रयोदश वै मासाः

संवत्सरस्य संवत्सरो व्युज्जो व्युज्जो यूपस्तुस्मात्तुयोदश-
रत्निं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पुञ्चदशरत्निं परिवासयेत् । पुञ्चदशो वै व्युज्जो
व्युज्जो यूपस्तुस्मात् पुञ्चदशरत्निं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

सप्तदशरत्निर्व्याजपेययूपः । अपरिमित एव स्या-
दुपरिमितेन वा ऽएतेन व्युज्जेषु देवा अपरिमित मजयं-
स्तुयो ऽएवैषु एतेन व्युज्जेषुपरिमितेनैवापरिमितं जयति
तुस्मादुपरिमित एव स्यात् ॥ २६ ॥

स वा ऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो
वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं एषु यज्ञस्य तुस्मादष्टाश्रि-
र्भवति ॥ २७ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथ यूपप्रयोगं वक्ष्यते—“यूपं ब्रह्मचिद्व्यादिना । ‘ब्रह्मन्’
क्षेत्रम् । ‘वैष्णव्यर्चा’ आहवनीये जुहुयात्^१ । “नाम्य देवता”-
इत्यण्^२ । “दिव मा क्षेत्रीरन्तरिक्ष मा क्षित्री इयिया सम्भव-
नि”-इतिमन्त्रेण^३ । मन्त्रादौ लोकत्रयात्मकमण्योक्तत्वेन विष्णु-
नाम्याद् वैष्णवत्वं मतस्तदर्थवाच्यं वैष्णवत्वं युक्तम् ॥ १ ॥

१— शा० श्रौ० सू० ६ १ १६ ।

२— शा० सू० ३ २ २४ ।

३— शा० सू० ३. ३३ १ । तत्र “दां मा क्षेत्रीरिति वाच ।

अथो वैष्णव्यत्वं प्रथमनि— “यदेव वैष्णव्या जुहोतीति ।
“यज्ञेनैतद्यूप मर्च्येतीति । यज्ञेनैव यूप मभिलक्ष्य गतवान्
भवति ॥ १ ॥

“य यदि सुक्षेधादि । स्पष्टम् । “उर विष्णविति । एष मन्त्रो
वैमर्जनौ होम मभिलक्ष्य व्याख्यातः^१, अत एव ब्राह्मणे नेह व्याख्यातः ।
अथ सूत्रम्— “यूपाङ्गतिं जुहोति चतुर्होत नृवेण वोर विष्ण-
विति^२ ॥ १ ॥

“यदाङ्गं परिशिष्ट भवतीति । अर्वाशिष्ट भाव्य मध्वर्षुरादत्ते ।
“यत्तद्वत् इति । ‘यत्’ तच्चक्षुष्य ‘ग्रहं भवति’ वाग्रीनिग्रान्,
प्रिलादौ । , जोषयन्ते यं यूपायास्य मिति, त आयन्तीति
सत्यम्^३ ॥ ४ ॥

“त मेव मभिमृश्य जपतीति” । ‘तम्’ यूपम् ‘एवम्’ ‘अभि-
मृश्य जपति’ “अत्यन्यायगाम्”—इत्येवरूपेणेत्यर्थः । अथवा अभिमर्शनं
न कर्त्तव्यम्, ‘पद्यात्’ ‘ग्राड्’ ‘तिष्ठन् एव’ ‘अभिमन्त्रयते’ । अथ
“यूप मभिमृश्यात्यन्यामिति ग्राड् तिष्ठन् अभिमन्त्रयते वा पलाशं
वृक्षलपर्णम्”—इत्यादि^४ सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

मन्त्रस्थाय मर्यः^५— हे पुरोवर्धि-पलाशादिरूपवृक्ष । तव
प्राप्ते पूर्वम् ‘अन्यान्’ यूपानपि नानाजगतीयान् वृक्षान् ‘अप्यगाम्’

१— पुरस्तात् ५ प्र० १ मा० १५, १६ अ० (३८०, ३६१ प०) द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ६ १ ४ । ३— का० श्रौ० सू० ६ १ ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ६ १ ६ क । ५— का० श्रौ० सू० ६ १ ६-१० ।

६— आग्रातधैव— वा० स० ५. ४२. १ ।

अतिक्रम्य सा प्राप्नोऽस्मि । एवम् 'अन्यान्' ब्राह्मणोक्तातिरिक्तानपि
 'नोपगमम्' आपगच्छामि । 'त्वा' त्वाम् 'परेश्व' तत्तोऽप्युपरि
 वर्त्तमाना ये सन्ति, तेभ्य 'चर्वाकु' अधस्तात् प्रथमं वर्त्तमानम्
 'अविदम्' । तथा 'अवरेभ्य' पूर्वभाविनः सकाशात् त्वा 'परः'
 परस्ताद् वर्त्तमानम् 'अविदम्' । आद्यन्तयोर्वर्त्तमानानां वाता-
 त्पदादिहानदोषसम्भवात् निरुद्धत्वम्, अतः सर्वेषां मध्ये वर्त्तमानं ता
 नैव निर्दोषं भविद् मित्यर्थः । हे दिव ! वनस्यते । 'त' तादृश
 'ता' त्वां 'जुषामहे' इति ॥

गन्तव्यभागस्य तात्पर्यं भाह— "तद्यचेति । 'यथा' 'यज्ञनां'
 सुहृषाणां 'मध्यात्' एकं मन्त्रस्य 'साधवे' श्रोत्रेणैव 'कर्मणे'
 'जुषेत' जेयेत, 'उ' जुष्टा 'एतमनाः' दत्तचित्तः, कर्मार्थं मन्त्रीकृत-
 मन्त्रः सन् 'तस्मै कर्मणे' तत् कर्म कर्तुं भवेत्, अथवा 'कर्मणे'
 एतमनाः स्यात् कर्म कर्तुं बुद्धिः प्रवृत्तित्वर्थः । 'एव मेवैतत्' इति
 दार्ष्टान्तिकाभिधानं सुक्रार्थम् ॥ १-७ ॥

"देवास्तेति । देवानां जोषणाभिधानस्य प्रार्थनायाः प्रयोजनं
 भाह— "तदे वष्टह य देवाः साधवे कर्मणे जुषामहेति ॥ ८ ॥

"अथ कुवेचेति । "विष्णवे त्वा"—इति^१ मन्त्रेण 'तुवेच'
 'वपस्पृशति' । 'विष्णवे' यूपयित्वर्थः । तृणाभीति शेषः । कथं
 यूपस्य विष्णुतमिति, तथाह— "वैष्णवो यूप इति । 'यूप'
 'वैष्णवो हि' विष्णुदेवस्य खण्डः । तदेव कथं मिति, तथाह—

“यज्ञो वै विष्णुरिति । यज्ञस्यापि विष्णुने दूषस्व किं मायात
मित्यत आह—“यज्ञाय ह्येन वृक्षतीति ॥ ८ ॥

“अथ दर्भतरुणक मिति^१ । “ओषधे चावस्व”—‘इति’^२ कुम्भ-
तरुणेन दूषं चवक्षितं कुर्यात् । हे ‘ओषधे !’ ॥ प्रक्षारव्ययातो
‘एन’ वृक्ष ‘आवस्व’ । ‘यज्ञो वै परशु’ छेदकत्वात् परशोर्वक्ष्यत्वम् ।
“स्त्रधिते मैगम्”—‘इति’^३ छेदनमग्नं स्पष्ट एव ॥ १० ॥

“य य प्रथम मिति । प्रथमश्चिन्नं प्रकृष्टं दूषावटे प्रसेपायै
माददौत^४ । “त वा अगवस्तग्नं मित्यादि^५ । न विद्यते ‘अवन्’
प्रकटाङ्गस्य स्त्रगो यमिन् मयनकर्मणि, ‘तम् अगवस्तग्नम्’; अव-
मस्तग्नं यथा न स्नात्, एव ध्वे दृष्टेदित्यर्थ^६ । तत्राद्योजनं माह—
“उत ह्येन मनधेति । अघो ह्यनसा दूषं मयेयु, तदा अघं भा
वधिष्टेति ॥ ११ ॥

दूषस्याध पातनविषये प्रागादिदिक्चय विकल्पयति—“त प्राञ्च
पातयेदित्यादिना । अन्यस्या दिशि पातनं निषेधति । “दक्षिणापै
सिधेन दिग्ग. परिविवाधिषेतेति^७ । ‘श्म’ दूषं ‘दक्षिणापै’

१— का० श्रौ० सू० ६ १ १२ ।

२— वा० म० ५ ४२ १ ।

३— वा० श्रौ० सू० ४ ४ ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६ १ १३ ।

५— का० श्रौ० सू० ६ १ १४ ।

६— ‘म्यादुत्तमोऽयं स्त्रगोऽन्यत्तमम्, न अगवस्तग्नोऽन्यत्तमम्,
यथा गच्छतः प्रकटस्य यद्य मवधिष्टं म्यादुत्तं स्त्रधाति, तथा
नोप विम्यादित्यर्थ’—इति आच पा० ३० ।

७— का० श्रौ० सू० ६ १ १५ । ‘परिविवाधिषेतेति’—इति च

‘दक्षिणस्या’ ‘दिश’ परिनायक कारयितुं मिच्छेदित्यर्थः । तथा
पिददेवत्यन्तात् ॥ १२ ॥

“त प्रथमवान् अनुसन्धयन् इति । तत्प्रयोजनं माह—“वज्रो
वा एव भवतीति । “इष्यस्मृतीयं रयस्मृतीयं यूयस्मृतीयं मिति-
श्रुते^१ वज्रावयवत्वाद् यूपस्य वज्रत्वम् । अतो वज्रपात इव यूपार्थ-
वृक्षपातः । “लोकाः खरेजन्त इति । “भयमेव रेजन्त इति भयवेप-
थयो”-इति^२ यास्क ॥ १३ ॥

“य यदाहेति । “पृथिव्या समस्त”-इत्यस्या^३ तात्पर्यं माह—
“यज्जानौष्वेत्येवैतदाहेति । यथाति मैकमस्य प्राप्नुषीत्यर्थः । “अथ
हि त्वेति” । ‘अथ’ यस्तु ‘स्वधिति’ केदनाभाधनपरस्य ‘नेतिजान’
निमित्तो भवन् ‘महते’ ‘सौमगाय’ सुभगत्वाय, अष्टाश्राद्याकारा-
श्रयणाद्धि सुभगवते अथवा सुभगो यज्ञः, न एव सौभगः, तदर्थ-
त्वात् प्रथयत्यस्य । ‘प्रणिनाय’ प्रणयनं कृतवान् पृथक् कृतवानित्यर्थः ।
केदनाभावे प्रणयनाभावत्वात् पूर्वशेषत्वपक्षे परशुभा यज्ञार्थं क्लृप्तस्य
लोकत्रय मपीदयस्त्वय पतेत्यर्थः । पृथग्विनिधोगपक्षे लक्ष्मण-
त्वा शोधयामीत्यर्थः^४ ॥ १४ ॥

आम्रयन्तहोम विधाय प्रशयति—“यथावयव समिजुशेति

१— तै० स० ५. २६. ४ । इन्द्रो वृषाव तस्य प्राहुरदित्यादि द्रष्टव्यम् ।

२— निरु० ५. ४. ४ ।

३— वा० अ० ५. ४३. १ ।

४— वा० अ० ५. ४३. २ ।

५— “यथा हि त्वेति शोधयन्”-इति का० ओ० सू० ६. १. २८ ।

नैदतो नाष्टेत्यादिना । आ समन्ताद् यजनम् 'आयजनम्', तदस्मि
तस्मिन् जुहोति । चतुर्होमविषये सूत्रकारो विकल्पयामास—
“अतस्त्व मित्वायजनेऽभिजुहोति, धूपे वा तत्संस्कारात् स्थाणौ
जुतेत्येति^१ । होममाधनस्याज्यस्य द्वे घामर्थे, वज्ररूपेण रचकत्वम्,
रेतोरूपेणोत्पादकत्वं चेति । अत आयजनमदेशहोमो वज्र । तस्मात्
आनाह्राचमादिकं सुत्यस्य न भवेत्, उत्पन्नस्य परिकृतं भवति,
तथा तस्य आयजनमदेशे रेतस्यापनात् प्राप्ता वज्रधा
जायन्ती^२ ॥ १५ ॥

अ जुहोतीति । आयजनहोममन्त्रस्याय सप^३ ।— हे 'दमस्यते' ।
देव । 'त्वम्' 'अत' 'अस्मात्' प्रदेशात् 'अतवन्' 'अपरिमिताङ्कुर'
सन् 'विरोह' प्रादुर्भव । 'वय' च 'यदस्यवत्प्रा' सन्त 'विरुहेम'
विविधं प्रादुर्भवेम ॥ १६ ॥

“त परिवामयतीति” । 'त' धूपं वक्ष्यमाणेन कृत्वा 'परि-
वामयति' आच्छिनन्ति । परिवामने विशेषं माह— 'य यावन्त
मेवाय इति । 'अये' प्रथमम्, प्रथमश्चेदकाले 'यावन्त' यावत्परि-
माणं 'परिवामयेत्', 'तावान्म्यात्' तावतैव भक्तित्वम्, स्वापेक्षित-
प्रमाणाद्य न पुनश्चिन्त्यादित्यर्थं ॥ १७ ॥

धूपमानविषये यस्मैरसिप्रभृतिपञ्चदशारविषयान्ताम् यद्वन्

१— का० शौ० सू० ६१ २०—२२ ।

२— आयजनवाद् वक्ष्याणां भूयांस उच्छिन्ति^४ तै० स० ७ प्र १ ४ ।

३— वा० शौ० ५ ३५ ३ ।

४— का० शौ० सू० ६१ २२ ।

प्रकारान् विकल्पितान् दर्शयति— “पञ्चारविं परिवामयेत्, पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना^१। “वो वै वज्रे हविष्यङ्क्ति वेद”-इत्यादिना^२ पञ्च हविरादिपञ्चमह्याधोगात् पञ्चोः पाङ्क्तम् ॥ १८ ॥

“पञ्चरत्न मिति । “सप्तसरो यज्ञ इति । सप्तसरस्य, दृक्-प्रहरणकाले पुनःपुनरावर्तनसाम्यादा, सप्तसरनिर्वर्तकस्यादित्य-स्यासुरघातकत्वादा, सारभूतत्वादा वक्ष्यम् ॥ १९ ॥

“पञ्चारविं परिवामयेदिति । “पूर्वाङ्क्तो वै यज्ञस्य गायत्रीति । साक्षादवधवत्वेन ‘गायत्री’ प्रातःसुवनपम्बन्धाद् यज्ञस्य ‘पूर्वाङ्क्तः’, एषः धूपोऽपि पुरस्तात् भौयमानत्वात् ‘पूर्वाङ्क्तः’ ॥ २० ॥

“नवारवि मिति । “चिष्टे यज्ञ इति । चिष्टादिशोभनाश-त्वात्, स्वमभेदेन चिष्टत्वादा, ‘वज्रस्त्रिष्टु’ । स च ‘चिष्ट’ शोभः ‘नव वै’, शोचियमवकरूपत्वात्^३ ॥ २१ ॥

“एकादशारवि मिति । “वज्रस्त्रिष्टुमिति । त्रिष्टुभा मय प्रजा-पतिः सकाशादुत्पन्नत्वात् । स चोत्पत्तिरिन्द्रद्वारा वेदितव्यः^४ ॥ २२ ॥

“द्वादशारवि मिति । वज्र सप्तसरस्य वक्ष्यम्^५ ॥ २३ ॥ २४ ॥

“पञ्चदशारवि मिति । “पञ्चदशो वै यज्ञ इति । एतदपि

१— का० श्रौ० सू० ६ १ २४-२६ । २— वे० ब्रा० २. ३. ६ ।

३— ता० ब्रा० २ प्र० १-३ स्रष्टा दृष्टव्या ।

४— “प्रजापति — ० ॥ सिद्धो देवतान्मन्त्रायत, त्रिष्टुप् ऋन्दो ब्रह्म-साम”-इत्यादि तै० स ७ १ १. ७ ।

५— उगविश्वरूपौघात्मानं (४०५ ए० ४ प०) दृष्टव्यम् ।

“उरसो वाङ्मथां पञ्चदशं निरमिमौत, त मित्रो देवताभ्य-
व्यन्त”-इति श्रुतेः^१ पञ्चदशस्तेन्द्रसम्बन्धाद् द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

“सप्तदशारक्षिर्वाजपेय यूष इति”^२ । अतोऽयं स न गृह्यते ॥

इत्य वदन् एषानुपन्यस्यातोऽप्यधिकं मधुस्थानं मनुजानाति-
“अपरिमित एव स्यादिति । तच्च कारणं माह- “अपरिमितेन
वेति । वज्रस्याचिन्त्यमक्षिमत्वात् देवानां प्रयोजनानुसारेण तत्प्र-
माणस्वीकारात् यूषोऽप्यपरिमितो भवेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

“स वा अष्टाभिर्भवतीत्यादि”^३ । स्पष्टम् । कात्यायनोऽपि पञ्चा-
रम्भादिपदान् विसृज्यमाह- “पञ्चारमि. पञ्चदशपर्वन्तः सोमे,
दशमस्तत्तुर्दशवर्जं अपरिमितो वा”-इति^४ ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रन्थपञ्चमाह्वयभाष्ये

तमोऽथकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्णायतुरो देयाद् विद्यातोर्धमहेन्दुरः ॥ ६ ॥

१- सै० सं० ७, १ १. ० ।

२- “सप्तदश वाजपेये, अक्षतिश्रुतिगम्यमेवे”-इति का० श्रौ० सू०
६. १. ३३, ३४ । वाजपेयाङ्गुतेऽभोभोभोये इति यावत् ।

३- का० श्रौ० सू० ६ १. ३० ।

४- का० श्रौ० सू० ६ १ ३१, ३२ ।

ब्रह्माण्ड गोमहस कनकहयतुलापूरुषो स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताभ्यो पञ्चसौरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमौ ।
 रत्नोष्ठा रुक्मवाजिदिपसहितरथौ साथणि सिङ्गनाथौ,
 व्यश्राणौदिवचक प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटश्च ॥
 धान्याद्रि धन्यजन्ना तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
 क्वापासौष छपावान् गुडकृत मज्जो राजत राजपूज्य ।
 प्राज्योत्य प्राज्यजन्मा लवणज ममृष शार्कर चार्कतेजा,
 रत्नाब्जो रत्नरूप गिरि मल्लत मुदा पाचसात्सिङ्गनाथं ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेस्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक

श्रीहरिहरमहाराजसासाज्यधुरन्धरेण

भायणचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

[अथ सप्तमाध्याये प्रथमं न द्वाणम्]

शुद्धिं मुदत्ते । देवस्य त्वा सवितु प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मुदद्रे नार्थसीति समानु
एतस्य युजुषो वुन्धुर्योषो वा ऽप्या यदृन्निस्तुत्मादाह
नार्यसीति* ॥ १ ॥

श्रुयावटं पुरिलिखति । वृद्धं मद्यं रुक्षसां ग्रीवा
श्रुपिहन्तामूति व्यजो वा ऽश्विर्बुज्येणैवैतुन्नाष्ट्राणां
रुक्षसां ग्रीवा श्रुपिहन्तति ॥ २ ॥

श्रुथ खनति । प्राञ्च मुत्करं मुत्किरत्युपरेख सम्माया-
वटं खनति तदुप्रेष प्राञ्चं युपं निदधात्येतावन्माशुणि
वर्हिःप्युपरिष्ठादधिनिदधाति तदेवोपरिष्ठाद्यूपशकल
मधिनिदधाति पुरुस्तात्याश्चतुश्चपास्व मुपनिदधात्यथ
यवुमत्य प्रोक्षण्यो भवन्ति सोऽस्तावेव वुन्धु । ॥ ३ ॥

स युवानावपति । युवोऽसि यवयास्मद्देवो यवया-
रातीरिति नाथ तिरुद्धित मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै
प्रोक्षणस्य वुन्धुर्मेध्य मेवैतुत्करोति ॥ ४ ॥

* 'सीति'—इति न च ।

† 'मत्कर'—इति न, च ।

‡ 'वन्धु'—इति न, च ।

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति
वृजो वै यूप एषां लोकाना मभिगुह्यः ऽएषां त्वा
लोकाना मभिगुह्यै प्रोक्षामीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ याः प्रोक्षन्त्यः परिशिष्यन्ते । ता अवष्टे ऽवनयति
शुन्धन्तां लोकाः पितृपुदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः
खातस्तु मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथ बहुहिपि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि
चावस्तृणाति पितृपुदन मसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्यै
तुह्यति यन्निखातः स यदुनिखात ओषधिषु मितः
स्यादेव मेतान्वोषधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

अथ यूपशकलं प्रास्यति । तेजो ह वा ऽएतदुन-
स्पृतीनां युद् बाह्याशकलं सस्माद्यदा बाह्याशकलं
मपतक्षुवन्त्युय शुष्यन्ति तेजो ह्येषा मेतत्तद्यूपशकलं
प्रास्यति सुतेजसं मिनवामीति तद्युदेपु एव भवति
नान्यु एष हि युजुष्कृतो मेध्यस्तुस्माद्यूपशकलं
प्रास्यति ॥ ८ ॥

अ प्रास्यति । अग्नेणौरसि स्वावेशु उचेतृणा मिति
पुरुस्ताडा ऽयस्मादेपोऽपच्छिद्यते तुस्मादाह्यग्नेणौरसि

* अथ, इत उत्तरत्र च 'बाह्याशकलं'—इत्येव सायणसम्मतं पाठ इति
४१० वेदः । यत्र मस्ति तत्र तत्र च पाठभेदः ।

स्वावेशु उन्नेतया मित्येतस्य विन्तादुधि त्वा स्वास्यती-
त्युधि च्चेनं तिष्ठति तुस्मादादितस्य विन्तादुधि त्वा
स्वास्यतीति ॥ ६ ॥

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । अवटु मभिजुहोति नेदधु-
स्तान्नाद्रा रुक्षाश्स्युपोत्तिष्ठानिति वृज्जो वा ऽज्यं
तद्वज्जैवेतुं नाद्रा रुक्षाश्स्युपबाधते तथाधुस्तान्नाद्रा
रुक्षाश्सि नोपोत्तिष्ठन्त्यथ पुरस्तात् परीत्योदङ्मुसौनो*
यप मनन्ति सु आह यूपयाज्यमानायानुग्रूहीति ॥ १० ॥

सोऽनक्ति । देवस्त्वा सविता मुभ्वानत्किंति सविता वै
देवानां प्रसविता युजमानो वा ऽएयु निदानेन यद्यूपः
सुर्व वा ऽइदं मुधु यदिदं किञ्च तदेन मनेन सुर्वेण सुऽ-
स्पर्शयति तदसौ सविता प्रसविता मुसौति तुस्मादाह
देवस्त्वा सविता मुभ्वानत्किंति ॥ ११ ॥

अथ चणाल मुभयतुं प्रत्युज्य प्रतिमुञ्चति । सुपि-
प्पलाभ्यस्त्वौपधौभ्य इति पिप्पलाह देवास्यैतत्तद्यन्मुख्ये
सुद्रुहीत मिव भवति तिर्यग्वा ऽइदं दक्षे पिप्पल
माहतर स युदेवेदुः सख्यन्धनं चान्तरुपेनित मिव
तुदेयैतत्करोति तुस्मान्मुख्ये सुद्रुहीत मिव भवति ॥ १२ ॥

* 'इष्टासौनो'-इति क, स ।

† 'ति'-इति ख, य ।

‡ 'विज्जति'-इति स ।

आन्तु मग्निष्ठा मनन्ति । युजमानो वा ऽग्निष्ठा रुस
 आज्यः रुसेनैवैतद्युजमान मनन्ति तुस्मादान्तु मग्निष्ठा
 मनन्त्युय परिव्ययुषं प्रति समन्तं पुरिमृशत्युधाहो-
 च्छ्रौयुनाणायानुब्रूहीति ॥ १३ ॥

स उच्छ्रयति । या मुग्नेणास्पृष्टु आन्तरिक्षं सुथे-
 नाप्राः पृथिवी मुपरेणाहःक्षीरिति व्यञ्जो वै यूप एषां
 लोकाना मभिजित्यै तेन व्यञ्जेमेमांलोकानस्पृणुतुपभ्यो
 लोकेभ्यः सपुत्रान्निर्भजति ॥ १४ ॥

अथ मिनोति । या ते धामान्युश्मसि शुमथै युव
 गावो भूरि शृङ्गा अयासः अघाह सुदुर्गायस्य विष्णोः
 परमुं पद मुव भारि* भूरीत्येतया त्रिष्टुभा मिनोति
 व्यञ्जस्त्रिष्टुव व्यञ्जो यूपस्तस्मात्त्रिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥

सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोति । युजमानो वा ऽग्नि-
 ष्ठाग्निव वै यज्ञः स युद्ग्रेरग्निष्ठाः हलुवेदुलेऽ यज्ञाद्युज-
 मानस्तस्मात् सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोत्युय पुर्यूहत्युय
 पुर्यूपत्युधापु उपनिनयति ॥ १६ ॥

अथैव मभिपुद्य व्याचयति । विष्णोः कुर्माणि पश्यत
 यतो ब्रतानि यस्यग्रे । हुन्द्रस्य युज्यः सखेति व्यञ्जं वा

* 'भाति'-इति शा० सम्यक् । स च षष्ठ्याठ २ २ २४ ६ (निद०
 २ २ २) । मन्त्रम्येनलोकेभ्योऽप्यन्त्येन पाठमेव अयमनुसंहितयो ।

ऽएष ब्राह्मर्षीद्यो यूष मुदुशिश्रियद्विष्णोर्व्विजितिं
पश्यतेत्येवैतुदाह यदाह द्विष्णोः कुर्माणि पश्यत युतो
व्रतानि पस्पशे* । इन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रो वै यजुस्य
देवता द्वैष्णवो यूपस्तः५ सेन्द्रं करोति तुस्मादाहुन्द्रस्य
युज्यः सखेति† ॥ १७ ॥

अथ चपास मुदोक्षते । तद्विष्णोः परमुं पदः५ सुदा
पश्यन्ति सूरुयः । दिवौ चक्षुरातत मिति व्वजं वा
ऽएष ब्राह्मर्षीद्यो यूष मुदुशिश्रियत्तां द्विष्णोर्व्विजितिं
पश्यतेत्येवैतुदाह यदाह तद्विष्णोः परमुं पदः५ सुदा
पश्यन्ति सूरुयः । दिवौ चक्षुरातत मिति‡ ॥ १८ ॥

अथ पुरिव्ययति । अनग्रतायै न्वेव पुरिव्ययति
तुस्मादुचेव पुरिव्ययत्यनेव ह्रीदं व्वाप्तो भवत्यन्नाद्य
मेवास्मिन्नेतुद्वधात्युचेव जीद मुदं प्रतितिष्ठति तुस्मा-
दुचेव पुरिव्ययति ॥ १९ ॥

चिदृता पुरिव्ययति । चिदृद्वानं पशुवो च्छुन्नं पिता
माता यज्जायते तुत्तृतीयं तुस्माच्चिदृता पुरि-
व्ययति ॥ २० ॥

* 'पस्पशे'—इति ॥ य त्पुनरुपरोक्षः ।

† 'सखेति'—इति य 'सखेति'—इति य, य ।

‡ 'मिति'—इति य, 'मिति'—इति य, य ।

स परिध्ययति । परिवौरसि पुरि त्वा दैवीर्विशो
व्ययन्तां पुरीमं युजमानः रायो मनुष्याणा मिति
तद्युजमानावाशिष माशस्ते यदाह पुरीमं युजमानः
रायो मनुष्याणा मिति* ॥ २१ ॥

अथ यूपशकल मवगूहति । दिवः स्वनुरसूति प्रजा
हैवास्यैषा तुस्माद्यदि यूपैकादशिनौ स्यात् स्वः स्व
मेवावगूहेदुविपर्याप्तं तस्य हैषा मुग्धाननुव्रता प्रजा
जायतेऽथ यो विपर्याप्त मवगूहति न स्वः स्वं तस्य
हैषा मुग्धाननुव्रता प्रजा जायते तुस्माद् स्वः स्व
मेवावगूहेदुविपर्याप्तः† ॥ २२ ॥

स्वर्गस्यो हैषु लोकस्य समारोहणः कियते । यद्यूप-
शकल इयुः रश्ना रश्नायै यूपशकुलो यूपशकला-
चपालं चपालात् स्वर्गं लोकः समश्नुते ॥ २३ ॥

अथ युस्मात्स्वरुर्नाम । एतस्माद्वा एपोऽर्पाच्छ्रियते
तस्यैतत्‍ स्व मेवारुर्भवति तुस्मात्स्वरुर्नाम ॥ २४ ॥

तस्य यन्निष्ठातम् । तेन पितृलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं
निष्ठाताद्वा रश्नायै तेन मनुष्यलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं
रश्नाया आ चपालात्तेन देवलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं

* 'मिति'-इति ग, घ ।

† 'यम्'-इति ख ।

‡ 'तुदस्यैवत्'-इति फ ।

चपलाद् द्यङ्मुखं वा च्यङ्मुखं वा साध्या इति देवास्तेन
तेषां लोको जयति सुलोको ह* वै साध्यैर्देवैर्भवति य
एव मेतद्देव ॥ २५ ॥

तं वै पूर्वार्द्धं मिनोति । व्यञ्जो वै यूपो व्यञ्जो दण्डः
पूर्वार्द्धं वै दण्डस्याभिपुच्छ प्रहरति पूर्वार्द्धं एष यज्ञस्य
तुस्मात्पूर्वार्द्धं मिनोति ॥ २६ ॥

यद्येन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं
जितिस्तु होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यु स्यादिति
ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा यया मधु मधुहृतो निहुयेयुर्विदुश्च
यज्ञं यूपेन योषयित्वा तिरोऽभयन्त्य यदेनेनायोपयं-
स्तुस्माद्यूपो नुम पुरुस्ताद्वै प्रज्ञा पुरुस्ताग्ननोजवस्तुस्मा-
त्पूर्वार्द्धं मिनोति ॥ २७ ॥

स वा ऽअष्टाश्विर्भवति । अष्टाश्वरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो
वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं एष यज्ञस्य तुस्मादष्टाश्वि-
र्भवति ॥ २८ ॥

तुष्ट ह स्मैतुं देवा अनुप्रहरन्ति । युथेद मुष्येतर्ह्येके-
ऽनुप्रहरन्तीति देवा अकुर्वन्ति तुतो रुश्राश्वि यष्ट
मनुदपिचन्त ॥ २९ ॥

ते देवा अध्वर्युं मनुषन् । यूप शकलु मेव जुहुधि
तदुहैषु स्वगाह्यतो भविष्यति तयो रुक्षार्सि यज्ञं
मानुत्यास्यन्ते ऽयं वै व्यज उद्यत इति* ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युः । यूपशकलु मेवाजुहोतदुहैषु स्वगाह्यतो
आसीत्तयो रुक्षार्सि यज्ञं मानूदपिवन्तायं वै व्यज
उद्यत इति ॥ ३१ ॥

तयो ऽयवैषु एतत् । यूपशकलु मेव जुहोति तदुहैषु
स्वगाह्यतो भवति तयो रुक्षार्सि यज्ञं मानूदपिवन्तेऽयं वै
व्यज उद्यत इति सु जुहोति दिवं ते धूसो गच्छतु
स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भुस्मनाष्टण स्वाहेति ॥ ३२ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽधिकं ज्ञात ।

निर्मेते, तं महं वन्दे विद्यातीर्थमहेष्टरम् ॥ १ ॥

“अभि मादत्ते देवस्य ना (१क०)”-इत्यादिकम्, “अ यथा-
निष्ठात ओषधियु मित स्यादेव मेतास्योषधियु मितो भवति
(१क०)”-इत्यादिषु अन्यजात सौदुमर्षा* अवटनिर्माषविधानेनैव

न्याख्यातप्राच्यम्^१ । “उधरेण ममायेति । दूषच्छान्तो मृदाभाग
उपरः ; तावत्परिमितं दूपावटं कुर्यात् । “एतावन्मात्राण्येति ।
सृष्टिपरिमितानि दूपाद्ये निदध्यात् दूपाग्रकलं च^२ ॥ १-७ ॥

दूपाग्रकलस्य मर्त्तं स्थापनं चार्धबाहं विधत्ते— “अथ दूपाग्रकलं
प्राच्यति^३ तेजो ह वा एतदित्यादिना । तत्तेजस्तु मिदानौन्नत-
प्रतिष्ठा समर्चयते— “तस्माद् यदा याद्याग्रकल मित्यादिना ।
'अपतच्छुषन्ति' तच्चयेन लघुकुर्वन्ति । “तनूकरणे तचः”—इति^४
शुः । “एष एव भवतीति । दूपावगात्रक एव भवेत् ‘नान्यः’
ग्रकलः । अत्र कारणं माह— “एष हि वज्रकुर्वतो मेध्य इति ।
यशुषा “सुधिते मेनम्”—इतिमन्त्रेण निष्पादितः^५, अत एव
मेध्यः ॥ ८ ॥

ग्रकलप्राच्यनं समभ्यक्तं विधत्ते— “अ प्राच्यति^६ अग्नेषी-
रमीति^७ । द्विष्टमानस्य दूपाग्रं प्रथमम् अग्रे नीयत इति ‘अग्रेणीः’,
दूपावपवभूत इत्यर्थः । यदा अग्रेष्वस्थितो दूपावटं प्रति नीयत
इति ‘अग्रेणीः’, पुरस्तद इत्यर्थः । यस्तन् ‘अग्रेषीरमि’, य तन्
‘उज्ज्वलं’ ऊर्ध्वं नेहणा मध्वर्यूणां ‘स्त्रावेशः’ दूपावटे सुखेन तैरा-

१— पुरस्तात् (३३६ पृ० १ पं०) इत्ययम् ।

२— “देवस्य त्वेताभि मादाय”—इत्यादीनि सुपाख्योदात्तोऽयानि (गृ० ६.

२. — १२) । “देवस्य त्वा”—इति मन्त्रस्तु वा० सं० ६. १. १ ।

३— वा० यौ० सू० ६. २. ११ । ४— वा० गृ० ६. १. ०६ ।

५— अनुपद मेयोऽयम् (३०२ पृ० ५ पं०) ।

६— का० यौ० गृ० ६. २. १६ । ७— वा० गृ० ६. २. १ ।

विश्रुत इति स्वावेशः । स तं हे यूपप्रकल । 'एतस्य' कर्मणः
 'वित्तात्' । "विद् ज्ञाने"^१ । कर्मणि षष्ठौ । विद्धि, विदितार्थं
 भवति, कर्मं कृतवान् न भवति । "अधि त्वा स्थासतीति ।
 अधीत्युपरिभावे । हे यूपप्रकल । 'त्वा माधि' तवोपरि यूप-
 स्थासति, तस्यावस्थानं वित्तात् । अग्रेणीरित्यस्य तात्पर्यं माह—
 "पुरस्ताद्वा अस्मादिति । अस्मादेव प्रकल 'अस्माद्' यूपान्
 'पुरस्तात्' अग्निं विधत्ते, अस्य प्रथमप्रकललात्, यूपान् प्रथमं
 नीयमानलात् 'अग्रेणी' स्वावेश इत्यर्थः । 'एतस्य' सम्यक् वन्धनं
 वित्तादित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

"अथ कुवेषोपहृत्याज्य मिति । 'आज्यम् उपहृत्य', 'कुवेष'
 आदाय, 'अवटम् अग्निं' तृष्णीं 'बुधोति' । "तृष्णीम्"—इति^२
 सूचनं । आग्नयनहोमार्थवादि 'नेदधस्तादित्यादिकं व्याख्यातम्' ।
 "अथ पुरस्तात् परीत्येति" । अवटस्य 'पुरस्तात्' 'परीत्य' परि-
 मित्य 'उदद्' उदङ्मुख, 'आधीन' अध्वयुर्वजमानो वा 'यूपम्
 अनक्ति', "अध्वयुर्वजमानो वा यूपं मनक्ति"—इति^३ सूत्रकार-
 वचनात् । स्पष्टार्थो यूपान्नगणैव ॥ १० ॥

"मीनकोति" । "देवस्ता"—इत्यन्नमन्त्रस्य तात्पर्यं माह—

१— अदा० प० ५३ पा० ।

२— "कुवेषावटे बुधोति तृष्णीम्"—इति का० श्रौ० सू० ६ २ २० ।

३— पुरस्तात् (३०४ ए० १ प०) दृष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ६ २ २१ क । ५— का० श्रौ० सू० ६ २ २१ ख ।

६— का० श्रौ० सू० ६ २ १ । ७— वा० स० ६ २ २ ।

“सविता वै देवाना मित्रादिना । यजमाननिष्पाद्यस्य यागस्य
दूपेनापि निष्पाद्यत्वात्, तस्मिद्धिन्यायात् यजमान एव दूपत्वेनोप-
चर्यते । “इयं इयिवी सर्वेषां भूतानां मधु”-इत्याहुक्तप्रकारेण^१
‘सर्वं सिद् मधु’ । ‘तत्’ ‘एनम्’ दूपं मेव, दूपद्वारेण ‘अनेन
सर्वेषां’ मधुभूतेन चराचरेण आन्यद्वारेण ‘संसारयति’ ॥ ११ ॥

“अथ चपाक्षं सुमयत, प्रत्यज्येति”^२ । चपाक्षो दूपस्योपरि
प्रतिभोज्योऽष्टाश्वि मध्ये यजतो वक्ष्य^३ । तम् ‘उभयत’ आज्येन
‘प्रत्यज्य’ ‘प्रति सुचति’ उपरि यज्जाति ॥

मन्त्रार्थस्त्वेष^४ ।— हे चपाक्ष ! त्वा ‘सुपिप्यक्षाभ्य’ शोभन-
फलाभ्य ‘ओपधीभ्य’ तासां मर्थाभ्य, प्रति सुचरामीति शेष ।
अस्य दूपस्य चपाक्षं सुपिप्यक्षं स्रक्षु, तच्चपाक्षं मध्ये सङ्गृहीत
मिव कुर्यात् ॥

उक्त दूपफलरूपत्वं लौकिकदृष्टदृष्टान्तेन दृढयति— “तिर्थंवा
इदं मिति । ‘आहत’ सम्पदम्, ‘यदेवेदं सम्बन्धन’ सम्पत्त्वं बन्धन-
साधनं दृष्टं फलं च, ‘अन्तरा’ दृष्टफलस्योर्मध्ये “उपेनित मिव”
‘उपेनितम्’ अन्यपरिमाणं विधत्ते, ‘तदेव’ ‘एतत्’ एतेन चपाक्षोपे-
नितेन कृतवान् भवति । ‘तस्मात् मध्ये’ इदं मित्युपसंहारः ॥ १२ ॥

१— इयिवी उपरिष्ठात् (१४ का० ४ प्र० ५ ब्रा० १ क०) इत्यर्थम् ।

२— का० श्री० सू० ६ १ १, ४ ।

३— “अथावसाथ एधुमाव मष्टाश्वि मध्यसङ्गृहीतम्, उर्ध्वमये प्रति
सुचति”—इति का० श्री० सू० ६ १, २८, २९ ।

४— का० सू० ६ १ १ ।

पुनराञ्जनं विधत्ते— “आन्त मग्निष्ठा मनकीति^१ । ‘अग्निष्ठाः’
अग्नेरभिमुख्याग्निः, तम् ‘अग्निष्ठाम्’, ‘आन्तम्’ उपरिप्रदेशपर्यन्तम्
‘अनक्ति’ । “सोपर मग्निष्ठादेश मत्का”-इत्यादि^२ च सूचम् ।
‘सोपरम्’ उपरमहितम् । अग्निमसिधिमाम्नात् ‘अग्निष्ठाः’ यज-
मानः । “अथ परित्यक्त मित्यादि । ‘परित्यक्तं’ परित्यक्तो
रजनामेष्टनप्रदेशः, तं ‘मति’ ‘अमन्तम्’ आग्नेन ‘परिमृमति’ परि-
मृजेत् । “उच्छ्रौयमाणायानुब्रूहि”-इति^३ सन्धौ सुक्ता— ॥ ११ ॥

“य उच्छ्रयति या मपेत्त्यादि^४ । “या मपेत्”-इति मन्त्रेण^५
उच्छ्रयणं कुर्यात् । हे धूप ! ‘याम्’ अन्नरिचम् ‘अपेत्’ अपभागेन
‘असुतः’ स्फुटवानधि, तथा तव ‘मध्येन’ मध्यभागेन ‘अन्नरिचम्
आ अमाः’ आपुरितवानधि, ‘श्विषीम् उपरेण’ भूमौ न्यायो
भाग उपरः, तेन भूलोकम् ‘अदृहीः’ दृढ मकरोः । “वक्षो वै
धूपः”-इत्यादि छान्दोग्यार्थम् ॥ १४ ॥

“अथ मिनीतीत्यादि^६ । “या ते”-इति मन्त्रेण धूपं निरु-
धात् । हे विष्णो ! ‘ते’ ‘या’ यानि ‘धामानि’ स्थानानि ‘ममद्यै’
ममगाय प्राप्तये ‘उयसि’ कामयामहे, ‘यव’ येषु धामसु ‘गावः’
रम्ययः ‘भूरिगृद्धाः’ प्रभूलोर्डप्रदेशाः ‘अथासः’ अथवाः गन्तारो
रम्यय, तं परिवेष्ट हे विष्णो ! ‘अथा’ एषु स्थानेषु ‘उत्सायस्य’

१— का० श्री० सू० ६. १. १ । २— का० श्री० सू० ६. २. ५ ।

३— का० श्री० सू० ६. २. ६ । ४— का० श्री० सू० ६. १. ७ ।

५— वा० मं० ६. २. ४ । ६— का० श्री० सू० ६. ३. ८ ।

७— वा० मं० ६. १. १ ।

प्रभृतवाग्यौयमानस्य, 'विष्णो' व्याप्तस्य, तव युति-सृति-प्रभिरू
'परमम्' उत्कृष्ट 'पदम्' 'भूरि' प्रभृतम् 'अवभाति' सर्वदा प्रका-
शते, प्राप्तेयामस्य इति शेष । अयं मधिदैवतं बहुहेतुकार्थं ॥

अथवा प्रकृतेऽधियज्ञपरतया व्याख्येय । अस्मिन् पक्षे 'विष्णो'
सवनयज्ञव्याप्तस्य यज्ञस्य, धामानीत्यादि पूर्ववत्, अचोक्तमायस्य
विष्णोक्षे 'परम' पराङ्गे 'पद' घूपाध्य अवभातीति^१ ॥

मन्त्रस्य त्रिष्टुपस्य घूपमानस्योचितं मिति प्रशंसति— "एतया
त्रिष्टुमेति ॥ १५ ॥

माने विशेषं माह— "सम्यत्यग्नि मिति^२ । 'अग्निष्टान्' 'सम-
त्यग्निम्' अग्न्याभिसुप्तं 'मिनोति' प्रक्रमार्थम् । विषये दोषप्रदर्शनेन
वृद्धयति— "यजमानो वा अग्निष्ठाग्निरिति । 'य' अध्वर्यु 'यद्'
यदि 'अग्ने' सकाशात् 'अग्निष्ठां' 'हृषयेत्' 'वाल्सयेत्', 'यज्ञात्'
'यजमान' अपि 'हृषेत्' पश्येत्, 'तस्मात्' सम्यत्यग्नि' मितुयात् ॥

"अथ पर्षूहतीति^३ । पर्षूहणादिमन्त्राणां मौदुमर्षां सुकृतात्^४
अथ ब्राह्मणे उपेक्षिता ॥ १६ ॥

'अथैव मभिपद्येति^५ । एव कर्मकमाप ह्यन्या घूपं मन्त्रारभ्य

१— इतन्मन्त्राय पाशोप व्याख्यातश्च द्रष्टव्यम् (२ २ १ निव०) ।

२— का० औ० सू० ६ १ ८ । ३— का० औ० सू० ६ २ १० ।

४— पर्षूहणम् अर्घ्ययज्ञम्, अथ उपनिषदन मिति चोदितं कर्मादि ३ प्र०

४ ब्रा० १० १० १८ अष्टिकासु (३३४ ए०) विहितानि ।

तत्र दानिव मन्त्रौ । तौ लिख वा० ख० ६ १ २ ३ एवरात्रातौ ।

५— का० औ० सू० ६ २ १२ ।

‘वाचयति’ “विष्णो कर्माणि”-इत्यमु^१ मन्त्रम् । “विष्णो कर्मा-
णीति वाचयति यूप मन्वारव्यम्”-इति^२ हि सूत्रम् ॥

अथ मन्त्रं १- ‘विष्णो’ यज्ञात्मन ‘कर्माणि पश्यन्त’ इह नरा ।
‘यत’ यज्ञाद् ‘प्रतानि’ कर्माणि जायन्ते, यानि च ‘पश्यन्ते’
सृष्टवान् । यो विष्णु ‘इन्द्रश्च’ च यज्ञाभिमानिनो देवश्च ‘युज्य’
योग्य ‘सखा’ सखिभूत ॥

मन्त्रतात्पर्यं व्याख्ये- “वज्र वा एष इत्यादिना । ‘उदीचि-
श्रियन्’ इति, “श्रिन् चैनाशाम्”-इत्यस्य लुङि रूपम् । कर्मणां
वज्रत्वेऽपि विजितेरेकत्वात् एकवचनान्न निर्दिष्टम् । अतुर्थपादे
इन्द्रमवयव सङ्गत मित्याह- “इन्द्रो वै यज्ञश्च देवतेति ॥ १७ ॥

“अथ यथाह मुदीचते” तद्विष्णोरित्यादि^३ । ‘उदीचते’ ऊर्द्धं
भीषेत । ‘विष्णो’ यज्ञश्च ‘तन्’ ‘परम पदम्’ पश्यत इति पदं
यूप, त ‘सदा पश्यन्ति’ ‘सूरय’ विदाय । कौटुम्भम् ? ‘दिवि’
आकाशे निरावरणे ‘आतत’ प्रसृतम् ‘सचुरिव’ ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं माह- परमपदस्य यूपस्य श्रुत्वार्थं मुद्यत-
वज्ररूपत्वात्, तद्वर्धनेन यज्ञविघातकानां मसुराणां पलायनात्,
उच्छ्रितयूप एव विष्णोर्विजितिसा ‘पश्यन्त’- ‘इति’ मन्त्र ‘आह’
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

१- वा० स० ६ ४ १ ।

२- का० आ० सू० ६ २ १२ ।

३- आ० उ० ५८० आ० ।

४- का० आ० सू० ६ २ १३ ।

५- तन्मन्त्रपाठस्य- वा० म० ६ ४ २ ।

रश्मनापरिव्ययन विधाय प्रशयति— “अथ परिव्ययतीति^१ । परिव्ययनप्रदेश मभिनयेन निर्दिशति— “अत्र” नाभिप्रदेशे दत्तार्थं । “नाभिदग्ने परिव्ययति”—इति तैत्तिरीयकम्^२ । उक्तार्थे लोकस्मिति हेतुकरोति— “अथैव हीति । लोकं हि मक्षदेशे सक्तु ‘इदं’ यमनं ‘भवति’, तस्मादित्यर्थः । “अस्त्राद्य मेवेत्यादि । रश्मनाया अक्षसम्बन्धविकारत्वेनाक्षरूपत्वात् अक्ष मेवाग्निद्रुप-
म्यापितवान् भवति ॥ १८ ॥

रश्मनायाजैगुष्ठ माह— “विदुतेति” । अक्षस्य चिद्वत्त्वं कुच दृष्ट मिति, तद् दग्धंति— “प्राग्वो द्यक्ष मिति । कथं तेषु चिद्वत्त्वं मिति तदुपपादयति— “पिता मातेत्यादि । दधिपयोरूपस्यास्य यथाया मधि कारणत्वात् तेषा मण्यत्वोपचारः ॥ २० ॥

“अथ परिव्ययतीति । परिव्ययने मन्य माह— “परिवीरमीति^३ । हे धूमः । त्वं ‘परिवीरसि’ परितो रश्मना वेष्टितोऽसि । ‘देवो विश’ देवमन्यन्तिन्य. प्रजा ता ‘परिव्ययन्ताम्’ वेष्टयन्तु । तथा ‘इमं यजमानम्’ एव ‘मनुष्याणाम्’ इतरेषा मध्ये ‘राय’ धनानि परिव्ययन्तु ॥ २१ ॥

“अथ धूपप्रकल मवगूहतीति^४ । ‘धूपप्रकल’ स्वस्म अग्नौ हेत् रश्मनामध्ये । ‘तस्मात्’ स्वरौर्ध्वरूपत्वात् । एव सर्वथावगूहनोपनात्

१— का० श्रौ० सू० ६. २. १४ त ।

२— ‘अत्र’—इति इ ।

३— मै० श्रौ० ६. ४. ४, २६ ।

४— निदृष्टा विद्यायाः कोशो रश्मना का० श्रौ० सू० ६. २. १४ क ।

५— वा० श्रौ० ६. ६. १ ।

६— का० श्रौ० सू० ६. २. १० ।

यूपैकादशितपचेऽपि स्वस्यूपानतिक्रमेणैवावगूह्यते । 'अविपर्याप्तं'
विपर्यामायाः क्रमेणयद्व्याद् । दोषाभिधानेनाविपर्याप्तं प्रशंसति—
“तस्य दैवासुगन्धानुपनेत्यादिना । अमुग्धा माह— ‘अतुम्भता’ यज-
मानयापारासुकृता । विपर्याप्तपचे उक्तवैपरीत्यं व्याख्येयम् ॥ ११ ॥

यूपशकल-रश्मना-धपाक्षानां क्रमेणोर्द्धमादिनात् स्वर्गारोहण-
सोपानत्वेन प्रशंसति— “स्वर्गस्यो दैव लोकस्य समारोहण इत्या-
दिना ॥ १२ ॥

यूपपचयपक्षेण स्वरोः सर्वपावगूह्यं प्रशंसितुं तच्चाम निर्वह्नि—
“अथ यस्मात् स्वरुमिति । ‘एतस्मात्’ एव ‘एव’ यूपशकल
‘अपच्छिद्यते’ । तत् ‘एतत्’ द्विष इत्यम् अस्य यूपस्यस्य पुनः
‘स्व मेव’ स्वकीय मेव ‘यद्’ गन्ता भवति । ‘तस्मात्’ स्व मिय-
तीति ‘स्वह’ ‘नाम’ सम्पन्नम् ॥ १३ ॥

यूप लोकचयजयात्मना प्रशंसति— “तस्य यस्मिंश्चात मिति ।
निखन्यत इति निघातो गन्तान्तरात् । “तेन पितृलोकं जप-

१— का० यौ० सू० ६. १ १८ ।

२— “त गत सत मपश्यन् यूपशकलम्”—इति छे० का० १. १. १ ।
“यूपशकल जेत— स्वर्गनामकं स्वस्य आलप्ययम्”—इति तत्र
सायण । “अवस्था यशु मवति”—इति मै० म० १३ ० १ ।
तै० मा० २. ३. ० १०, ११ । “सह सम्पार्थस्य सधितिनः यशु
सममति, हतेनाहौ यशु आयेया मिति श्रियसि । न वा सधितिनः,
सहौय”—इति आ० यौ० सू० ० १३ ११, १२ । भोमाधारार्थे
च मै० सू० ४ १ १-०, अधि० १ सहविधातो द्रव्य ।

यूपे^१ निगूढस्य स्वरोरुत्तरच प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूपप्रतिनिधा-
त्मना होम मभिधातु माह— “त ह छीत मित्यादिना । “यथेद
मयेतर्ह्येक इति । ‘अथेतर्हि’ इदानीं भवि, ‘एके’ अनुष्ठातार,
‘इदम्’-इत्यनुमहरणक्रियाविशेषणम् । देवा यवा, तथा अनु-
महरणीत्यर्थः । इदानीं भवि अनुमहरणं मेव कुर्वन्ति । “देवा
अकुर्वन्ति । न तावद् यज्ञस्यानीयस्य यूपस्य दग्धत्वेन बाधका-
भावात् यवाकामम् ‘उदषिवन्’ ॥ १८ ॥ १० ॥

सोऽध्वर्युरिति । देवा ‘तत्’ तेनैव सक्तु ‘एष’ यज्ञ ‘स्रगा-
जत’ स्र स्रान प्राप्त, कृतप्रतिपत्तिक ‘धायीत्’ । स्पष्ट
मन्यत् ॥ ११, १२ ॥ ३ [७ १] ॥

इति औसाधशाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनव्रतपञ्चमाह्वयभाष्ये

इतीयकावहे सप्तमाध्याये प्रथमः ब्राह्मणम् ॥

१— “यद्याग्निं करोत्युपहवर्जम्”—इति का० औ० सू० ६ १ २० ।

‘यद्याग्निम्—अष्टकोक्तम् । उपरोक्तं, अष्टमन्विग्नं विपुलपाहं

यपस्य प्रदेशं मूलतः पञ्चमात्रं वर्जयित्वा’—इति तत्र वा० दे० ।

२— सर्वं मेतद् वयंप्रकरणं तैत्तिरीयभाष्ये मन्त्रवत् आद्यशाचार्येण यज्ञ-
व्याख्यातम्, तै० सू० ६ ३ ३, ४ दृश्यम् ।

सिक्तः रेतो विक्करोति तुदेषु शुवैतुत्सिक्तः रेतो वि-
 क्करोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता युष्मुष्करस्तुमान्
 मुष्करो भवति तन्न* सुःस्थापयेत्पुर्थग्निकृत मेवोत्सृजेत्
 स युत्सःस्थापयेत् प्रजायै ह्वान्त मियात्तुन् प्रजा मुत्सृ-
 जति तुस्मान्न सुःस्थापयेत्पुर्थग्निकृत मेवोत्सृजेत् ॥ ८ ॥
 ५ [७. ९.]

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अग्नीषोमीययूपप्रसङ्गात् यूपैकादशीनी^१ विधातुं सुपोद्वात-
 यति—“यावती वै वेदिरिति । ‘इय वेदि परो ज्ञान
 प्रथिव्या’^२, “वेदि माऊ पर मन्त प्रथिव्या”^३—इत्यादिभ्युते ।
 ‘इमा’ इषिवीम् ‘एनै’ यूपै ‘वज्रै’ ‘सृणुते’ वसवतीं करोति ।
 अतोऽत्यन्तदास्यां यूपैकादशीनी कर्त्तव्या । अथ यूपैकादशीनी-
 विधानं “यूपैकादशीनी वेत् रषाचमावाच्यन्तराणि”^४—इत्यादि-

* ‘त व’-इति द, घ ।

१— अग्निष्टोमे अग्नेयं सारक्षत सोम्य पीष्य बार्हस्पत्य वैश्वदेव ऐन्द्र
 मानस ऐन्द्राग्र-वाविच वासवा इत्येकादशीनोमायनचण्डिका सप्त
 मीमांसा यज्ञो भवन्ति । एषा ऐकादश्यानां नियोजनार्थं केचन एव
 यूप, प्रतिपत्त एकेको वेति विपरीताम् यूपान् अर्पयितुं यज्ञे एका
 दशीव भवन्ति । एषादश्यानां यमं ऐकादशीनीति सङ्केतः । ते० स०
 ६ ६ ५ दृष्टव्यम् । तदेतम् सर्वं वा० स० ३० अध्याये स्पष्टम् ।

२— अ० स० १ १६० २५ ।

३— ते० स० ७ ४ १८ ६ ।

सूत्रेषु^१ द्रष्टव्यम् । तस्मिन् पक्षे 'उपग्रथ' यूपानां भूमौपे ज्ञेते
इत्युपग्रथोऽन्वो यूप^२, स 'दादश भवति' । स च 'वितष्ट'
विशेषेणोपरप्रदेशेऽपि तष्ट । 'त' यूपाना दक्षिणदेशे भूमौ निष्ठात
कृत्वा दृष्टव्यौ^३ स्थापयेत्^४ ॥ १ ॥

उपग्रथ रचोनामकत्वेन प्रशंसति— 'देवा इ वै वज्र तस्याना
इत्यादिना । यथा सुतेषु प्रवृत्तो दन्तिदण्डो वा यदा हनु-
र्गच्छति, तदा लक्ष्य विधत्ति, न चेन्न, एव यूपोऽपि उपग्रथ-
सहित स्थापित, तत्पतनामकाया अपगतत्वात् रक्षसा यूप-
विषय भव नोदिषादित्यर्थः । अतो यूपस्य सोपग्रथत्वे सति
सुतेषुवात् यदोपग्रथास्य वज्र सुचच्छतीति रक्षसा भव सुत्पद्यते ।
तस्मादुपग्रथ कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

निभागमन्त्रमाह— "त निदधात्येष ते इषिव्या लोक आरण्यस्ये
पशुरितोति"^५ । हे उपग्रथ । यूप । यूपाना दक्षिणप्रदेश 'इषिव्या'
'ते' तव 'लोक' स्थावम्, अतो न भूम्या मन्त्रमिंगामीत्यर्थः ।
तर्ह्यस्य कः पशुः ? इत्याकाङ्क्षाया दर्शयति— "आरण्यस्ये पशु-
रिति । अरण्ये भव 'आरण्य' व्याघ्रादिरिति निर्दिशेत्, इषिव्या
स्थापयेत् । तथाच सूत्रम्— "वितष्ट दादश निदधात्येष त
इतीति"^६ । यूपस्य सर्वथा पशुप्राप्त्यन्वोऽपेक्षित इत्याह— "पशुश्च वै

१— का० श्रौ० सू० ८ ८ ६-१३ ।

२— तै० स० ६ ६ ४ ८ द्रष्टव्यम् ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ८ २३ । ४— वा० स० ६ ६ १ ।

५— का० श्रौ० सू० ८ ८ २३ ।

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्.)

यावती वै वेदिस्तुावती पृथिवी । त्वज्वा वै यूपस्तु-
दिमा मेवैतत् पृथिवी भेतैर्वैजैस्तृणुतेऽस्यै सपुना-
न्निर्भजति तस्माद् यूपैकादशिनौ भवति द्वादश उप-
शयो भवति व्यितष्टुं दक्षिणतु उपनिदधाति तद्यद्
द्वादश उपशयो भवति ॥ १ ॥

देवा ह वै यच्च* तन्वानाः† । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-
द्वाद् विभयाच्चकुस्तद्यु इत ऽजुच्छिता यथेपुरस्ता तुधा वै
स्तृणुते वा नु वा स्तृणुते यथा दण्डः प्रहृतस्तेन वै
स्तृणुते वा नु वा स्तृणुतेऽथ यु एषु द्वादश उपशयो
भवति यथेपुरायतानस्ता यथोद्यत मुग्रहत मेव मेव
त्वज्ज उद्यतो दक्षिणतो नाष्ट्राणां‡ रुक्षता मुपहत्यै
तस्माद् द्वादश उपशयो भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति† । एषु ते पृथिव्यां लोके आरयस्ते
पशुरिति पशुश्च वै यूपश्च तुदसा आरय्य मेव पशूना
मुनुदिशति तेनो ऽएषु पशुमान् भवति तुद् द्यौं
यूपैकादशिन्यै सम्मुधन माहुः श्वःसुत्यायै हु न्वेवैके

* 'ना'-इति अ, घ ।

† 'अग्निदधाति'-इति ख ।

‡ 'तुद् वय'-इति घ ।

सुस्मिन्वन्ति प्रकुवृतायै* चैव श्वसुत्यायै यूपं मिन्वन्तीत्यु
च ॥ ३ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । अग्निष्ठ मेवोच्छयेदिदं वै यूप
मुच्छ्रित्याध्वर्युरा परिव्ययशान्नान्वर्जत्यपरिवीता वा
ऽएतु ऽएताः रुचिं व्वसन्ति सा न्वेव परिचक्षा पशवो वै
यूप मुच्छ्रयन्ति प्रातर्वै पशूनालभन्ते तस्मादु प्रातुरे-
योच्छ्रयेत् ॥ ४ ॥

स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्† । तु मेवाग्र ऽउच्छ-
येदुथ दक्षिण मथोत्तरं दक्षिणाञ्च मुत्तमं तथोदीची
भवति ॥ ५ ॥

अथो ऽइतरुथाहुः । दक्षिण मेवाग्नेऽग्निष्ठादुच्छ्रयेदथो-
त्तर मथ दक्षिण मुत्तरार्द्धं मुत्तमं तथो हास्योद्गोष
कुर्मानुसुन्तिष्ठत ऽइति‡ ॥ ६ ॥

स यो वृषिष्ठः सु दक्षिणार्द्धः स्यात् । अथ ह्रसूया-
नुथ ह्रसूयानुत्तरार्द्धो ह्रसिष्ठस्तथोदीची भवति ॥ ७ ॥

अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूप मुच्छ्रयन्ति । सर्वत्वाय न्वेव॥
पत्नीयूप उच्छ्रियते तुत् त्वाद्गं पशु मालभते त्वष्टा वृ

* 'प्रकु वृतायै'—इति स, डा०—देवरेख ॥ पुस्तक दृष्टम् ।

† 'पशवो'—इति क ।

‡ 'स्यात्'—इति ब, घ ।

५, 'इति'—इति ग, घ ।

॥ 'स्वि'—इति बाठ सायणराम्यन ॥ पुस्तके दृश्यते च इति डा०—देवरः ।

यूपस्येति । अविनाशतावित्यर्थः । 'वै'-शब्दः इतरूपानां पशु-
सम्बन्धनिषमप्रसिद्धिद्योतनार्थः । 'तत्' तस्मादव्यभिरारात् । "तद्
इय मिति । यूपैकादशिन्याः 'समयम्' 'इयं' द्विविध मित्यर्थः ।
'आहुः' विवदन्ते अभिज्ञाः ॥

तथैकेपाक्षित् पञ्च माह— "यः सुत्याद्यै ह त्वेवैके भक्षित्व-
न्तीति । 'य' परेद्युः क्षिपमाणायाः श्रुत्यायाः पूर्वोक्तिं दिने
अग्निष्ठप्रमुखात्^१ सर्वान् यूपान् निखनन्ति ॥ ३ ॥

तं पञ्च निराश्रये— "तदु तथेति । तस्मिन् काले 'अग्निष्ठम्'
एकम् 'एव' उत्तरवेदेः सुरोदेगच्छन् अग्नीषोमीयपथ्यम् 'उच्छ-
येत्'^२ । इतरेषां अपि पूर्वोक्तुच्छ्रयणे दोष माह— "इदं वा
द्यादिना । 'इदं' वक्ष्यमाण भवतीत्यर्थः । 'आ परिव्ययणात्'
रश्मापरिव्ययणपर्यन्तम्, 'अभ्यर्च्युः' 'नाम्यर्चति' शिव हस्तस्थले परि-
त्यजेत् । अतोऽग्निव्यतिरिक्तानां परिव्ययणञ्च 'प्रातः' परेद्युः पशु-
पकरथकाले कर्तव्यत्वात् शस्त्रां 'रात्रिम्' 'अपरिवीता' नग्ना
वसन्ति । 'सा न्येव' सैव, उक्तलक्षणेव 'परिव्यया' पूर्वोक्तुच्छ्रयमाण-
पञ्चम्य निन्दा ।

स्वपथे युक्ति माह— "पशवे वै यूप मुच्छ्रयन्तीति । 'तस्मात्'
'प्रातरेश' परेद्युरेव उच्छ्रयणं कुर्यादिति निगमनम् ॥ ४ ॥

एकादशिनौपथ्ये केन क्रमेणोच्छ्रयण मिति, त माह— "स ॥

१— अथो व्यपिप्तमोपे विवदन्तीति श्रुत्वा प्रथमो यूप ।

२— का० श्रौ० सू० ६ २ ५ ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ८ १५ ।

उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यादिति । अग्निष्ठमथ भवधिं हत्वा तत उत्तरतः प्रथमम्, ततो दक्षिणतो द्वितीयम्, तत उत्तरतस्तृतीयम्, ततो दक्षिणतश्चतुर्थं मित्येव सुभयोः पार्श्वयोश्चत्तरप्राथम्येन पञ्च पञ्च शूपा उच्छ्रिताः । एवं क्रमेण दक्षिणाद्धिं भवम् 'उत्तमं' कुर्यात् । 'तथा' सन् 'उदीची भवति' उत्तरोपक्रमा भवतीत्यर्थः^१ ॥ ५ ॥

"अथो दत्तरपाङ्गरिति । "दक्षिण सेवाद्य इत्यादिकं पूर्ववाक्य-
वैपरीत्येन व्याख्येयम् । तयो ह्यखेति । एवं कुर्वतः कर्म 'उदमेव'
आतुपूर्व्येण 'सन्निष्ठते' समाप्यते । पूर्वसिन् पक्षे उदगुपक्रमः,
द्वितीये उदगपक्षे इति गेदः ॥ ६ ॥

"य यो वर्धिष्ठ इति । तेषा सुत्तरोत्तरो 'यः वर्धिष्ठः', 'सः
दक्षिणाक्षः स्यात्' । "अथ हृषीयानित्यादिना दक्षिणोपक्रम
सुदगपवर्गम् । प्रथमं वर्धिष्ठ मत्युच्छ्रितम्, तत पर मौपदुच्छ्रित
मित्येव क्रमेणोच्छ्रयेत् । तथा सति सर्वेषा सुत्तरस्तु 'अग्निष्ठः'
अतिशयेन ब्रह्मो भवति^२ ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् पाञ्जीवत पशुप्रयोग माह^३— "अथ पञ्जीभ्यः पञ्जी-
यूप मुच्छ्रयन्तीति" । 'पञ्जीयूपम्'-इति पाञ्जीवतयूपस्य वज्झा, तं
'पञ्जीभ्यः' अर्थाय उच्छ्रयेत् । इतत् प्रशंसति—"सर्वेत्वाय मिति ।
"तत्तादृ मिवादि" । 'तत्' तत्र यूपे 'त्वाङ्' लट्टदेवताकं 'पशुम्'

१— का० श्री० सू० ८. ८. १८-२१ ।

२— का० श्री० सू० ८. ८. १८ ।

३— 'पशुप्रयोजन माह'-इति क् ।

४— का० श्री० सू० ८. ८. ४१ । ५— का० श्री० सू० ८. ८. १ ।

आलभेत । देवता प्रशंसति—“तृष्टा वै शिक्त रेत इति । ‘वै’-शब्देन
 “यावच्छो वै रेतस” शिक्तस्य तृष्टा रूपाणि विकरोति, तावच्छो
 वै तत् प्रजायते”—इत्यादि^१श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्ज्ञेयते । विप्रैष
 माह—‘सुष्करो भवतीति । ‘सुष्कर’ प्रकृष्टसुष्क । ‘जपसुपौ-
 त्थादिना र-प्रत्यय’ । इतरपशुवत् सञ्ज्ञापनप्रवृत्तावाह—‘तस्य
 सञ्ज्ञापयेत्, पर्यग्निरुत मेवोत्सृजेदिति । ‘सञ्ज्ञापन’ पशुसञ्ज्ञापनम् ।
 ‘एव’ शब्दो भिन्नकम् । उत्सृजेदेव, न सञ्ज्ञापयेत् । सञ्ज्ञापनपक्षे
 दोष माह—“स यत् सञ्ज्ञापयेदिति । ‘प्रजायै’ प्रजाया पुत्रपौत्रादि-
 रूपाया ‘अन्नम्’ अवधानम् दद्यात् प्राप्नुयात् । सुष्करस्य प्रजन-
 नेन पितृलोपन्यासात् सञ्ज्ञापन मयुक्त’ ॥ ८ ॥ ५ [७ ९] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१—तै० अ० १ ५ ८ ५ अष्टमम् ।

२— उषसिमुष्कमयो र’-इति भा० सू० ५ २ १०० ।

३—तै० अ० ४ ६ ८, ९ अनुवाक्यवाग्यौ । तत्रात्रैव प्रकरणे श्रुत
 भिर सामाजिक वचनम्— यदेकस्मिन् वृषे द्वे इष्टाने परिष्यपति,
 तस्मादेको द्वे जाये चिन्दते, यत्रैका रश्मिना द्वयोर्ब्रूयथो परिष्यवति,
 तस्माज्जैका द्वौ पतौ चिन्दत’ इति (६ ६ ४ ७) ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

पशुय वै यूपय । न वा ऽऽते यूपान् पशुमात्मशु मालभन्ते
कदा चन तद्यत्तुया नु ह वा ऽऽतस्मा ऽऽग्रे पशुव-
श्चक्षमिरे यदुन्न समविष्यन् युधेद मुन्नं भूता यथा हुँवायुं
द्विपात् पुरुष उच्छित एव ह वै द्विपाद उच्छिता-
श्चेहः ॥ १ ॥

ततो देवा एत व्युषं दुहयुः । यद्यूपं त मुच्छिश्रियु-
स्तस्माद्द्वीपा ग्राहीयन्तः* ततश्चतुष्पादा अभवन्स्ततोऽन्न
सभवन् युधेद मुन्नं भूता एतस्मै हि वा ऽऽतेऽतिष्ठन्त
तस्माद् यूप एव पशु मालभन्ते नर्ते यूपान् कदा-
चनः ॥ २ ॥

अथोपाकृत्य पशुम् । अग्निं मथित्वा नियुनक्ति तद्य-
त्तुया नु ह वा ऽऽतस्मा ऽऽग्रे पशुवश्चक्षमिरे युधेदुभवि-
ष्यन् युधैनानिदु ह विभूतानग्री जुहति तान् देवा
उपनिरुधुस्त उपनिरुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । न वा ऽऽमेऽस्व ग्रामं† च्चिदुर्यदमौ हविर्जु-
हति नैतां‡ प्रतिष्ठा मुपलुक्षीव पशूनग्निं मथित्वाग्नाग्निं

* 'ग्राहीयन्तः'—इति या० सम्यक् इति या०—पेवर ।

† 'चन'—इति ग, घ ।

‡ 'लुक्ष'—इति या० सम्यक् इति या०—पेवर ।

जुह्वाम ते ज्वेदिष्यन्त्येव वै किल हविषो याम एषा
प्रतिष्ठामौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवैष्यन्ति ततो
रातुमनस आलम्भाय भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

तु उपरुध्यैव पशून् । अग्निं मधित्वाग्नावग्निं मजुह्व-
स्तेऽविदुरेव वै किल हविषो याम एषा प्रतिष्ठामौ
वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवायंस्तुतो रातुमनस
आलम्भायाभयन् ॥ ५ ॥

तुयो ऽयैषु एतत् । उपरुध्यैव पशु मग्निं मधित्वा-
ग्नावग्निं जुहोति तु ज्वेदैष वै किल हविषो याम एषा
प्रतिष्ठामौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवैति ततो
रातुमना आलम्भाय भवति तुस्मादुपाकृत्य पशु मग्निं
मधित्वा नियुनक्ति ॥ ६ ॥

तुदाहुः* । नोपाकुर्यान्वाग्निं मन्वेद्रश्ना मेवादाया-
असोपपरेत्वाभिधाय नियुञ्जगदिति तुदु तथा तु
कुर्याद्यथाधर्मं तिरयुथा शिकीर्येदेवं तत्तुस्मादेतुदेवा-
नुपरीयात् ॥ ७ ॥

अथ तृण मादायोपाकरोति । द्वितीयवान्निरुणधा
ऽऽति द्वितीयवान् हि त्रैर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृण मादत्ते । उपासीरसीत्युप हि द्वितीयोऽवति

तुस्मादाहोपावीरसौत्वुष देवान्* दैवीर्विशः प्रागुंरिति
दैव्यो वा ऽएता विशो युत्पशवोऽस्थिपत देवेभ्य इत्येवै-
तदाह यदाहोप देवान् दैवीर्विशः प्रागुंरिति ॥ ६ ॥

उशिजो व्यह्रितमानिति । विश्वाऽसौ हि देवास्तु-
स्मादाहोशिजो व्यह्रितमानिति ॥ १० ॥

देव त्वष्टर्बुसु रमेति । त्वष्टा वै पशूना मीष्टे पशवो
बुसु तानेतदेवा अतिष्ठमानांस्तुष्टार मद्रुवन्नुपनिमद्रेति
यदाह देव त्वष्टर्बुसु रमेति ॥ ११ ॥

इव्या ते स्वदन्ता मिति । यदा वा ऽएतु ऽएतुस्मा
ऽअधियन्त युद्धविरुभविध्यंस्तुस्मादाह इव्या ते स्वदन्ता
मिति ॥ १२ ॥

रेवती रुमध्व मिति । रेवन्तो हि पशुवस्तुस्मादाह
रेवती रुमध्व मिति बृहस्पते धारुया व्यह्रनीति ब्रह्म
वै बृहस्पतिः पशवो बुसु तानेतदेवा अतिष्ठमानान्
ब्रह्मणैव परस्तात्पर्यदधुस्तन्नात्यायंस्तयो ऽण्वेनानेषु
एतद् ब्रह्मणैव परस्तात्परिदधाति तन्नातियन्ति तुस्मा-
दाह बृहस्पते धारुया व्यह्रनीति पाशं कृत्वा प्रति-
मुञ्चत्यश्रुतो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥ ६ [७. ३.] ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥

पशुनियोजनाय सर्वथा धूपेनैव भवितव्यमित्यमु मर्थं
माय्यान्मुखेनोपपादयति— “पशुय वै धूपयेत्यादिना । अविना-
भूतावित्यर्थः । व्याप्तिं दर्शयति— “न वा चत इति । यतो धूपं
विना पशालम्बो नास्ति, केनापि प्रकारेण न तथा स्यात्, यथा
पशोर्धूपेण, अतस्तदुपपद्यत इत्यर्थः । तत् प्रदर्शयते— “न ह वा
इत्यादिना । ‘इतश्चै’ वक्ष्यमाणाय देवाना मन्त्रमावाप ‘न’
‘चक्षमिरे’ चममाणा भवन्ति, ‘अन्नं मभविष्यदिति’ ‘यत्’ अस्ति,
तस्या मित्यर्थः । ‘यथा’ ‘इदम्’ इदानीं धूपनिष्कृता ‘अन्नं भूतं’
अन्नं मभवन्, तथा धूपाख्यवज्रोद्यताया रश्मिने काले इत्यर्थः । अन्न-
भावाभावे कारणं भाह— “यथा वैवायु विपात् पुरुष इति ॥१॥

“ततो देवा इति । ‘त धूपम्’ ‘उच्छिन्नियु’ उच्छ्रयण
मकुर्वन् । ‘तस्मात्’ भवात् ‘हेतोः प्राप्नोषन्त’ प्रकर्षेण श्रौताः
अवधनीयाः अभवन् । ‘तत’ हेतोः मनुष्यवद् विपादा मन्त्र
पश्चात् ‘तत्पुण्यादा अभवन्’ ॥ २ ॥

ग्रामद्विकं धूपैकादग्निनीयत्वं परिषमाप्य गच्छत मग्नीषोमीय-
पशुप्रयोगं भाह— ‘अधोपाकृत्य पशु मिति’ । पशुपाकरणान-
न्तरम्^१ अग्निमन्त्रनानन्तरं नैव पशु धूपे नियुञ्जीत । पशुनियो-

१, २, ३— ‘प्राप्नोषन्त’—इति, ‘श्रौता’—इति, ‘अवधनीया’—इति च छ ।

४— ‘अग्नीषोमीयोऽत पशु’—इति का० ओ० सू० ८ ७ २१ ।

५— ‘उपावर्तन्त मिषय प्रैष उपाकरणशब्देनोच्यते, तद्यतिरिति किमपि
न ब्रूवात्, तेनोपाकरणेन अश्वर्गुहद्गाह्यो यश्च प्रयच्छति’—इति
शा० २० (का० ओ० सू० ३ ३ १०) । १ भा० २५६ ८०
२ टीप्पणी च द्रष्टव्या ।

जनस्य अग्रिमन्वनानन्तरकाच्च प्रशंसति—“तद्यत्तथा ॥ ६ वा
एतस्माच्च पञ्चव इत्यादिना । पूर्वार्थवादवाक्यवत् व्याख्येयम् ।
‘नोपावेयु’ नोपगता पञ्चव ॥ ६ ॥

‘ते’ होषुरिति । ‘न वा’ ‘इमे’ पञ्चव ‘यदग्नौ शुक्रति’ ।
यत ‘अस्य’ नियोजनस्य ‘याम’ प्रायनम्,^१ अग्नौ होमसचय ‘न
विदु’ न ज्ञातवन्त । तदेव विगिनष्टि—“नेता प्रतिष्ठा मिति ।
‘एता’ होमसचयानां ‘प्रतिष्ठाम्’ अन्याख्यपरमपदस्थितिम् ‘अग्नौ’
उत्तरवेदिस्थे ‘अग्निम्’ मन्यनजन्यम् । ‘एष वै किल’—इत्येतच्छ-
ब्दार्थं माह—“अग्नौ वै किल हविर्जुहोतीति । ‘अथवैयन्ति’
अवगति प्राप्स्यन्ति । ‘अलक्ष्माव’ ‘रातमवश’ दत्तमनस्का ‘भवि-
यन्ति’ ‘इति’ । शिष्ट स्पष्टार्थम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

क्षेत्रनिर्वाणपञ्च सुदाहृत्य निराचष्टे—“तदाङ्गनोपाकुप्या-
दिति । उपकरणाद्यङ्गत्वा प्रयमत एव ‘रघना मादाय’ चाकुप्येन
यूपसमीप गत्वा ‘अभिधाय’ पशु बद्धा ‘निपुञ्ज्यात्’ नियु-
ञ्जीत ॥ ७ ॥

कन सुकृता इदानीं सार्यवाद मुपाकरण विधत्ते—“अथ
एष मादायेति^१ । दृष्टादानस्य प्रयोजनं माह—“द्वितीयवानिति ।
‘निरुणधे’ निरोधे^२ करवाणि । तावता किं मायात मित्यत आह—

१—‘यान (?) प्रायम’—इति छ ।

२—आयन्तमङ्गजे उपकरणपञ्चकारं सत्यत्वं (० १६ २-१) ।

३—‘पशोर्निरोध’—इति छ ।

“द्वितीयान् हि वीर्वनानिति । अथवायस्य व्याधारात्मन
लोकसिद्धम् ॥ ८ ॥

“यं दृष्ट्वा मादत्त इति^१ । दृष्ट्वादानमन्त्रस्याय मर्व^२— हे दृष्ट्वा !
त्वम् ‘उपावीरनि वमीये स्त्रित्वा रचकोऽचि, एक कार्यकरो-
ऽमीत्यर्थ । “अवितृष्णु”-इति ई-प्रत्यय^३ । ‘देवी विग्न’
पशुलक्षणा देवधन्वन्विन्य प्रजा ‘देवान्’ ‘उपप्रागु’ प्राप्ता
देवतार्थं सुपक्षिता इत्यर्थ^४ (८) । “उग्नितो वज्रितमा-
नितीति । देवान् विग्नित- उग्नित’ संधाविनामैतत्^५,
विदान् इत्यर्थ । ‘वज्रितमान् वोढृतमान् (१०) । ‘देव
वष्टरिति । ‘वष्ट । देव । पशुस्त्रामिन् । ‘वसु’ वस्त्राख्य धन
‘रम रमय निधोजयेत्यर्थ (११) ॥

‘इत्या ते क्षदन्ता मितेति । हे पशो ! ‘ते ‘इत्या’ हवींषि
‘क्षदन्ताम्’ । ‘रेवती रमध्व मितेति^६ । ‘रेवती’ रेवत्यो गाय
पशव ‘रमध्व धङ्गीठध्वम् । हे ‘एहन्ते !’ एहत परिहृण-
कर्मण स्त्रामिन् । वसुनि’ पशुलक्षणानि ‘धारय’ अथ आपय ॥

१— का० श्रौ० सू० ६ २ १८ क ।

२— सोऽय मन्त्र— वा० स० ६ ७ १ ।

३— शाक० उ० सू० ३ १५८ ।

४— यमु सुवसृष्टयुप देवानिति—इति का० श्रौ० सू० ६ २ १८ ख ।
मन्त्रस्तु— वा० स० ६ ७ २ । ५— निय० ३ १७ १८ ।

६— वा० स० ६ ८ १ । वसुनि सहिताराम्ये एतदेवैव मन्त्र, परं मिथ
पूर्वमन्त्रोपलेशं शीकृत इति ध्येयम् ।

मन्त्र व्याचष्टे— “उप हि द्वितीयोऽवतीत्यादिना । ‘हि’-शब्दो
लोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः । लोक एक कर्म कर्तुं भग्नक, द्वितीय
तत्साहाय्यकरणेन त भवतीति प्रसिद्धम् । “देवीर्विश इत्यस्य
तात्पर्यं माह— ‘देवो वा एता विशो यत पशव इति । यथा
विश स्त्रिभिराग्निं पुष्पन्ति, एवं पशवो हविषा पुष्पन्तीति
तेषां प्रजारूपत्वोपचारः । “अस्तिपत देवेभ्य इतीति । तेषां कथा-
यात्मानं प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । “प्रकाशनस्त्रेयाख्यायोश्च”-इत्यात्मने-
पदम्^१ । उग्निकृम्यदार्थं माह— “विदासो हि देवा इति ।
तद्यु प्रार्थनाया कारणं माह— “तद्यु वै पशूना मित्यादिना ।
‘वै’ शब्द ‘तद्यु वै पशूना मित्युनानां रूपकत्’ इत्यादि-
श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । ‘देव तद्युर्वसु’-‘इति’ मन्त्रभागी
‘यदाह’, ‘अतिष्ठमानान्’ पशून् प्रति ‘नष्टार’ ‘देवा’ ‘उपनिमद्’
‘इति’ यत ‘अब्रुवन्’, ‘एतत्’ एव ‘आह’ इत्यर्थः । ‘उपनिमद्’
अस्मत्समीपे गितरां मादयेति तत्कारणं । अथवा ‘यत्’ अध्वर्युणा
‘देव तद्यु’ इत्यभिधानम्, तत्, पुरा यद् देवैरुक्तत्वात् तद्युप्रार्थन
सुक्रम, तत्सामान्यं मित्यर्थः ॥ एवविधेषु वाक्येषु सर्वत्रैव व्याख्येयम् ॥

“इत्या ते स्तदन्ता मिति । अस्माभिप्राय माह— “यदा वा
एत इति । यद्यप्युपाकरणकाले हविषा मनिष्यन्ते स्तदन मोप-
पद्यते, तथापि पलायनं मलना यदाहता अभवन्, तदेव हविर्भवि-
ष्यतीत्यर्थः । अत एव ममिधानं मुपपद्यते (१२) ॥

१— पा० सू० १ २ २३ ।

२— उपरिष्ठात् १२ का० १ प्र० ८ प्रा० ० क० । तै० ख० २ १ ८ ३ ।

“रेतन्तो हि पञ्चव इत्यादि । ब्राह्मणं स्रष्टुम्^१ ॥

‘ब्रह्मणैव’ ‘परमात्’ परे दैत्रे ‘पर्यदधु’ परितो आधारयन् ।
 “अथातो नियोजनस्यैवेति । विधानं भविष्यति इति श्रेय ॥
 ८-१३ ॥ ६ [७ ३] ॥

इति शतपथब्राह्मणविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
 ब्राह्मणविद्वज्जतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः^१ ॥

१— सर्वं छेतवृत्ते स० ६ ३ ६ दृष्टव्यम् ।

२— “कण्ठिकामह्या १२०”-इति क, “कण्ठिका १२०”-इति ख,
 “कण्ठिकामह्या १२०”-इति ग, घ । तत्र १ मा० २६ क०, २ मा०
 २१ क०, ३ मा० २० क०, ४ मा० २२ क०, ५ मा० ८ क०, ६ मा०
 १२ क०, अथर्वणमा १२० इति सिद्धम् ।

अथ

षष्ठप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

कृत्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्राशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति* । चतुस्य त्वा देवहविः
प्राशेन प्रतिमुञ्चामीति ब्रह्मणा वा ऽस्या यदृजुस्तुदेन
नेतुहृतस्यैव प्राशेन प्रतिमुञ्चति तृथो हैम नेपु
ब्रह्मणा रुजुर्नु द्विनस्ति ॥ १ ॥

धुर्या मानुष इति । न वा ऽस्त मृगे मनुष्यो
ऽधृणोत्स युदेवर्त्तस्य† प्राशेनैतुदेवहविः प्रतिमुञ्चत्यु-
यैनं मनुष्यो धृणोति तस्मादाह धुर्या मानुष
इति‡ ॥ २ ॥

* 'प्रतिमुञ्चति'—इति क ।

† 'युदेवर्त्तस्य'—इति क पाठ, डा० देवदेव दृष्टव्य ।

‡ 'इति'—इति ख, 'इति'—इति म, घ ।

अथ नियुनक्ति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्वाचुभ्यां पूषणो हुस्ताभ्या मग्नौपोमाभ्यां जुष्टं नियु-
नज्मीति* तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णानादिश्रुत्येव
मेवैतदेवताभ्या मादिश्रुत्य प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य
वन्धुर्मेधं मेवैतुत्करोति ॥ ३ ॥

स प्रोक्षति । अद्भ्यस्त्वौपधीभ्य इति तद्युत एव
सम्भवति तुत एवैतन्मेधं करोतीदृ१ हि यदा वृषत्य-
थौपधयो जायन्त ऽथोपधीर्जग्ध्नापुः पीत्वा तुत एव
रुसः सम्भवति रुसाद्रेतो रेतसः यशुवस्तद्युत एव सम्भ-
वति युतश्च जायते तुत एवैतन्मेधं करोति ॥ ४ ॥

अनु त्वा माता मन्थता मनु पितेति । स हि
मातृयाधि पितृश्च जायते तद्युत एव जायते तुत
एवैतन्मेधं करोत्यनु भ्राता सुगर्भोऽनु सुखा सुयूष्य
इति स युक्ते जुम्भ तेन त्वानुमत मारुभ ऽदृत्येवैतदा-
द्वाग्नौपोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्युभ्यां देव-
ताभ्या मारुभते ताभ्यां मेधं करोति ॥ ५ ॥

अथोपगृह्णाति । अपाम्येहुरसीति । तुदेन मन्तरतो

* 'नियुनज्मीति'—इति क, ख ।

† 'तुग्मेध'—इति ग, घ ।

मेध्यं करोत्युथाधुस्तादुपोक्षत्यापो देवीः स्वदन्तु स्वात्तुं
चित्सुदेवहविरिति तुदेनः सवतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

श्रुधाद्याग्रये समिद्धमानायानुब्रूहीति । स उत्तर
माधारु माघार्यासः स्पर्शयन्सुचौ पर्येत्य* जुह्वा पशुः
सुमनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर आधारु एष वा श्रुच
यज्ञो भवति यत् पशुस्तद्यज्ञे ऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति
तस्माज्जुह्वा पशुः सुमनक्ति ॥ ७ ॥

सु ललाटे सुमनक्ति । सुन्ते प्राणो व्यातेन गच्छता
मिति स मुहानि युजचैरित्युसयोः सुं यज्ञपतिराशिपेति
श्रोण्योः स युस्मै कामाय पशु मास्तुभन्ते तत् प्रामु-
ह्यैत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

इदं वै पशोः सञ्जाप्यमानस्य । प्राणो व्यात मुपि-
पद्यते तत् प्रामुहि युत्ते प्राणो व्यात मपिपुधाता
ऽइत्येवैतदाह स मुहानि युजचैरित्युज्ञैर्वा ऽयस्य यजन्ते
तत् प्रामुहि युत्ते ऽज्ञैर्युजान्ता ऽइत्येवैतदाह सुं यज्ञपति-
राशिपेति युजमानाय वा ऽएतेनाशिष माशासन्ते
तत् प्रामुहि यत्तुया युजमानायाशिष माशासान्ता
ऽइत्येवैतदाह सादुयति सुचावुय प्रवरायाश्रावयति सो-
ऽस्रावेव बन्धुः ॥ ९ ॥

* 'पर्येत्य'— इति ग, घ ।

† 'व्यभि'— इति स्थाव सा० घ० ।

अथ द्वितीयं साधयति । द्वौ ह्यत्र होतारौ भवतः
 सु भैवावरुणायाहूवाश्रावयति युजमानं त्वेव प्रवृ-
 णीते ऽग्निर्हं देवीनां विश्वां पुर स्तेत्यग्निर्हि देवतानां
 सुखं तस्मादाहामिर्हं देवीनां विश्वां पुर स्तेत्ययं युज-
 मानो मनुष्याणां मिति तः हि सोऽन्वर्हो भवति युस्मि-
 न्वर्हो युजते तस्मादाहयं युजमानो मनुष्याणां मिति
 तयोरस्यूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतः हिमा द्वायू* ऽहुति
 तयोरुनार्त्तानि गार्हपत्यानि अतुं वर्षाणि सन्वित्ये-
 वैतुदाह ॥ १० ॥

राधाःसुोत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तुन्व इति ।
 राधाःस्येव सम्पृञ्चायां सापिं तनूरित्येवैतुदाह तौ ह
 युत्तनूरपि सम्पृञ्चीयातां प्राप्तिर्युजमानं दहेत्सयुदमौ
 जुहोति तदुपोऽग्नये प्रयच्छत्यथ या सेवाचत्विजो
 युजमानायाश्चिप माश्रासते ता मसौ सुर्वा मग्निः
 सुमहयति तद्वाधाःस्येव सम्पृञ्चाते नापि तनूस्तस्मा-
 दाह राधाःसुोत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तुन्व इति ॥
 ११ ॥ १ ॥

॥ इति पष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* 'हिमा द्वायू'-इति य, 'हिमा दा यू'-इति ग ।

† 'नृपि' - इत्येव पाठ म्हाव् शास्त्र सन्मतः ।

समन्वयक बन्धन माह—“पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति^१ । पाशा-
यन्या सुविंश कृत्वा, तस्मिन्निर्गतं मयं बहिः प्रसार्य, बहिर्गतं
पाशं माह्व्य, यथा शिरो न गच्छति, तथा कृत्वा बध्नीयात् ॥

‘सुतस्य तेति’ । हे ‘देवदवि !’ पशोः । त्वाम् ‘सुतस्य
पाशेन’ ‘प्रतिमुञ्चामि’ । ‘मानुष’ अहं केवलं ‘धर्षा’ धर्षणधर्मा ।
“बह्व्येत्यादि । बध्नामीति बन्धनकर्मणो वस्तुनाभिमानिकत्वात्
तत्साधनभूताया वस्तुसम्बन्धिरञ्जो तत्त्वम्, तं मपि परिहास
मन्त्रेण बन्धे मति सुतपाशेन बन्धो भवेत् ॥ १ ॥

“धर्षा मानुष इतीति । मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— “न वा
इति मयं इत्यादिना । यस्मात् पशुधर्षणसामर्थ्यं मनुष्यस्य देवदत्त-
पाशविमोकायत्तमं, अतो मन्त्रो ‘धर्षा मानुष’ इति ब्रूते
इत्यर्थः ॥ १ ॥

“अथ नियुजनीत्यादि । स्पष्टम् । देवतानिर्देशस्य प्रयोजन
माह— “यथैवाद इति । ‘यथैव’ ‘अद’ असुप्तिन् दर्शपूर्णमासयोगे
हविर्निर्वापे देवतादर्शनम्, ‘एवम्’ इदानीं मपि प्रोक्षतीति ।
“एको वा इत्यग्रहद् गतम् ॥ १ ॥

“मं प्रोक्षतीति^२ । “अह्यस्त्रौषधीभ्य इतीति” । ‘अह्य’ च
‘श्रोषधीभ्य’ च सम्भूतं वा ‘प्रोक्षामि’ । “निष्प करोतीति । मञ्-
जपनायं वाह्यमानं वा माचादिरनुमन्यताम् । ‘समर्भ’ समाने

१— का० श्रौ० सू० ६ १ २० ।

२— का० श्रौ० सू० ६ १ ३१ ।

२— वा० स० ६ ८ २ ।

३— वा० स० ६ ८ १ ।

उदरे भव, 'अनुषख' समानख्यान, 'मधूय' समानधूये भव, सर्वैरनुमत त्वाम् 'अग्नीषोमाभ्याम्' अर्थाय 'प्रोचामि' ॥

मन्त्रस्य परमप्रयोजनं माह— "तद् यत एवेत्यादिना । कथं ताभ्यं सकाग्र्यात् पात्राचक्ष्व इति, तदुपपादयति— "इदं हि स यदा वर्धतीत्यादिना । आपद्यौपधवस्योपादानकारणम्, मातापितरावाययत्वेन निमित्तकारणम् । अतस्तत्सकाग्र्योद्ध करोति । सगर्भादीनां अपि जन्तुसम्बन्धसम्भवात् तेन सम्बन्धिना सगर्भादीनानुमन्यत इत्युक्तं भवति । अष्ट मन्यत् ॥ ३. १ ॥

"अयोपमृष्टातीति^१ । प्रोचणप्रोष^२ पानार्थं मुखममौपे धारयेत् । हे 'पशो' । त्वम् 'अपा' जलानां 'पेह' पानग्रीसोऽपि । 'तत्' तस्योदकस्थानं -ग्रमेणात् 'एन' पशुम् 'अन्तरत' मेध करोति^३ ॥

"अपाधस्तादिति^४ । अथस्तादुपोक्षणमग्न्याय मर्च— हे 'आपो देवी' आपो देव्यः । 'स्तदग्नौ' स्तादग्नौ । तथा च पशु 'स्तास' सुष्ठु स्तीकृतं भवतु । पशुर्विज्ञेय्यते— 'देवहवि' देवतयोर्हविर्भूतमिति^५ ॥ ६ ॥

"अथाहाश्वे समिधमानावेति^६ । सामिधेन्यर्थं श्वमेव कुर्यात् । "स उत्तरं माघार माघावेति^७ । द्वितीयमित्यर्थः । 'सुषी'

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२ ।

२— 'प्राक्ष्यौषेय'—इति छ ।

३— पा० स० ६. १. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२ ।

५— वा० ख० ६. १. २ ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ४. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ६. ४. २ ।

जुह्वपभृतौ 'अथस्यग्रयन्', पुनरुत्तरतः 'पर्यंत्य' 'जुह्वा' उत्तराधा-
रावभिष्टेनाव्येन 'यशुम्' 'अनक्ति' आद्रीकरोति । तत् प्रशंसति—
“शिरौ वै यज्ञोत्तराधार इति । प्रधामत्वात् 'यशुः यज्ञः',
तस्य प्रथमतोऽनुष्ठेयत्वात् शिरन्म् । अत आधारशेषेणाश्रमेन
'यज्ञे' 'शिर' स्थापितवान् भवति ॥ ७ ॥

यद्यथावयविभेदेन मन्त्रभेद माह— “स ललाटे समनक्ति^१
सन्ते प्राण इति^२ । वाङ्मयान्त्यैव प्ररीरान्त प्रवेशेन प्राणत्वात् तस्य
वातप्राप्तिर्युक्ता । 'अङ्गानि' 'यज्ञवै' वागैः 'यज्ञच्छन्ताम्' । तथा
'यज्ञपतिः' यज्ञमानः 'आग्निषा' 'यज्ञच्छन्ताम्' । एतेन 'ओष्ठोः'
अनक्ति । अथ कृत्स्नतापये यज्ञविषया आशीरेवेत्याह— “स यज्ञे
कामायेति ॥ ८ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे— “इदं वै पञ्चोरित्यादि । 'इदं'
वक्ष्यमाणम्, लोकप्रसिद्धं मित्यर्थः । सामान्येनोक्त विधेयं योज-
यति— “तत् प्राप्नुहीति । यद्येतन्निमित्तेन प्राचो वात मभिपद्येत,
तत् प्राप्नुहीत्येवैतदाहेत्यर्थः । गतप्राय मन्त्रत् । अथ सूचम्—
“आ प्रयाजेष्य उत्तराधार माघार्थं यशु पूर्वं समनक्ति ललाटाम-
ओष्पिषु मन्त्र इति प्रतिमन्त्रम्”—इति^३ ॥

“सादयति सुचावथ प्रवरयात्रावयतीति । जुह्वपभृतौ सादयित्वा

१— का० श्रौ० सू० ६. ३ २ ।

२— वा० स० ६. १०. २, ३. ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३ २ ।

प्रवरायायावयेत् । आयावणार्थवादं प्रकृतिगत मचादिश्रुति—
“सोऽसावेव सन्धुरिति ॥ ८ ॥

“अथ द्वितीयं मायावयतीति^१ । मैषावरुणस्यापि हौषकर्तृ-
त्वाद् “हौ धाव होतारौ भवत इत्युक्तम् । द्वितीयायावर्णं किमर्थं
मित्याह— “अ मैषावरुणायाहेवायावयतीति । ‘ध.’ अधर्गः ।
“यजमानं विवेति । ‘हव’-कारेण चिज्जां प्रवरण निमित्तते ॥

यजमानप्रवरनिशदस्याय मर्थः— ‘अग्निः’ खलु ‘दैवीनां विशा’
देवसमन्वितीनां प्रजानां ‘पुर एता’ मुख्य इत्यर्थः । तथा ‘मनु-
याणां विशा’ ‘यजमान.’ ‘पुर एता’ मुख्यः । सर्वेऽपि प्राणिमत्ता,
मनुद्यत्य भवन्तीत्यर्थः । ‘तसोः’ अग्नियजमानयोः ‘गार्हपत्य’ गृह-
पतिकर्म ‘असूरि’ अनाथम् । शतवर्षपर्यन्तं हि दीवानुयष्ट्यन्ते
अग्नेस्तत्र यजमानस्य च गार्हपत्यसम्बन्धः । ‘राधांसि इत्’ अन्ना-
न्नेव ‘सम्पृच्छामी’ मिययन्तौ । ‘तत्त्व.’ तनूः ‘असम्पृच्छामी’ प्ररीर-
स्यन्तौ यथा न स्यात् ॥

क्रमेण व्याचष्टे— “अग्निर्हेत्यादिना । “तं हि सोऽन्वहेति भवति,
यस्मिन्नह्ने यजत इति । ‘यस्मिन्’ ‘अह्ने’ रात्रे अथ यजमानो
‘यजते’, ‘सोऽन्वहेति’, ‘तं हि’ त मनु । “हीने”-इत्यन्तोः
कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘असूरि’-शब्दार्थं माह— “अनात्मानि गार्ह-
पत्यानीति । ‘राधांसि’-इत्येतद् विभज्य व्याचष्टे— “राधांस्येवेत्या-
दिना । इच्छन्द एवापै^२ । तेन निरसनोय माह— “नापि तनू-

१— का० शौ० सू० ६. ४. ४ इत्युक्तम् ।

२— वा० सू० १. ४. ८६ ।

३— मन्ते इति शेषः ।

रिति । विषये बाधक माह— “तौ च यत्तनूरपीति । मनु “स
राधासि धनूचानौ”—इत्युक्तम्, धनूचकस्य परस्परप्रदानसमयेव कथं
मयं सम्भवतीति, तदुपपादयति— “य यदाग्नौ जुहोतीति ।
यदाग्नौ प्रदामम्, यद्य तदाग्नौ सम्पर्कं, अतिथिः यजमानार्थं
माशास्त्रमानानां फलानां लुप्टेनाग्निना दानं भस्ति, तद्देवाग्नेर्यज-
मानसम्पर्कः । ‘तत्’ तेन प्रतिपादितप्रकारेण तौ ‘राधासि धनू-
चाते’ इति ॥ १०, ११ ॥ १ [७, ४.] ॥

इति मायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनव्रतपञ्चमाङ्गणभाष्ये

इतीयकाण्डे सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो दाहं निवारयन् ।

पुनर्यादतुरो देवाद् विधातीर्धर्महेयम् ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्रं कनकहयस्तुषापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्तर्षीन् पञ्चवीरींस्त्रिदशतद्वलताभेगुसौवर्णभूमौ ।
रजोत्सां रक्तावाजिद्विपमद्वितरपौ चावशि बिभ्रवायो,
व्ययाक्षीदिश्वक्तं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटय ॥
धान्याद्भि धन्यत्रया तिलमव मत्स्यं स्वर्णं च वर्षमुष्यं,
कार्पासीयं क्षपावाम् मुखलतं मज्जडो राजतं राजपूज्यं ।
आज्योत्थं मान्यजन्मां सवणजं मनुष्यं आर्करं चार्कतेजां,
रसाब्जो रवरूपं गिरिं मज्जतं सुदा पात्रमात्तिङ्गनार्थं ॥

इति श्रीमद्भाषाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसासाज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनप्रतपपञ्चाङ्गभाष्ये

द्वितीयकाण्डे सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[अथाष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

तद्युचैतत् प्रुहसो हुता होतृपुदन उपविशति ।^{*}
तदुपविश्य प्रुसौति प्रुहृतोऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १ ॥

अथाग्नीभिश्चरन्ति । तद्युदाग्नीभिश्चरन्ति सुर्व्वेणैव
वा ऽएय मुनसा सुर्व्वेणैवात्मना यज्ञः सुभरति सुञ्च
जिह्वीर्यति यो द्दीक्षते तस्य रिरिचानु इवात्मा भवति
तु मेतुभिराग्नीभिराप्याययन्ति तद्युदाप्याययन्ति तुस्मा-
दाग्नीयो नाम तुस्मादाग्नीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥

ते वा ऽएत ऽएकादश प्रयाजा भवन्ति । दृश वा ऽइमे
पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो युस्मिन्नेते प्राणाः प्रति-
ष्ठिता एतावान् पुरुषस्तदस्य सुर्व्वं मात्मानं आप्याययन्ति
तुस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

तु आश्राव्याह । समिधः प्रेष्येति प्रेष्य प्रेष्येति चतुर्थे
चतुर्थे प्रयाजे समानुयमानो दशभिः प्रयाजैश्चरति
दृश प्रयाजान्निष्ठाह शास मादरेत्यसिं वै शास इत्या-
चक्षते ॥ ४ ॥

अथ यूपशकल मादत्ते । तावये जुह्वा अस्का पशो-
ललाट मुपस्पृशति दृतेनाक्तौ पशुस्त्रायेथा मिति व्वजो
वै यूपशकलो व्वजः शसो व्वज आज्यं तु मेवैतत्
हत्सं व्वजः सम्भृत्य तु मस्याभिगोत्तारं करोति नेदेनं
माद्रा रुक्षाशसि दिनसन्निधि पुनर्यूपशकल मुवगूह-
त्येषा ते प्रज्ञाताश्विरस्त्वित्याह शसुं प्रयुञ्जन्सादुयति
सुचौ ॥ ५ ॥

अथाह पुर्व्यग्रयेऽनुब्रूहीति* । उस्मुक माद्रायाभौ-
त्पुर्व्यग्रं करोति तद्यत्पुर्व्यग्रं करोत्युच्छिद्र मेवैन
मेतदग्निना पुरिष्टह्वाति नेदेनं माद्रा रुक्षाशसि
प्रमृशानित्यग्निर्हि रुक्षासा मपहन्ता तस्मात्पुर्व्यग्रं करोति
तद्युवैनः अप्रयन्ति तुदभिपुरिहरति ॥ ६ ॥

तदाहुः । पुनरेतदुस्मुकः हरेदद्याचान्य मेवाग्निं
निर्मथ्य तस्मिन्नेनः अपयेयुराहवनीयो वा ऽएष न वा
ऽएष तस्मै युदस्मिन्नुग्रतः अपयेयुस्तस्मै वा ऽएष युदस्मि-
न्च्छतं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तदु तथा नु कुर्यात् । यथा वै असित मेव मस्यैतद्ब-
यति युदेनेन पुर्व्यग्रं करोति स यथा असित मनुहाया-

च्छिद्य तदन्धुस्मै प्रयच्छेदेवं तत् तुस्मादेतुस्यैबोल्मुक-
स्याङ्गारान्निमृद्य तुस्मिन्नेनः अपयेयुः ॥ ८ ॥

अथोल्मुकं मादुयाग्रीत् पुरस्तात् प्रतिपद्यते । अग्निं
मेवैतत् पुरस्तात् करोत्यग्निः पुरस्तान्नाङ्गा रुक्षाः स्य-
पघ्नन्नेत्यग्नाभयेनानाङ्गेषु पशुं नयन्ति तं वपाश्रुपणी-
भ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं
युजमानः ॥ ९ ॥

तुदाहुः* । नैष युजमानेनान्वारुभ्यो मृत्युवे ह्येतं
नयन्ति तुस्मान्नान्वारभेतेति तदन्वेवारभेत न वा एतत्
मृत्यवे नयन्ति युं यज्ञाय नयन्ति तुस्मादन्वेवारभेत
यज्ञाद् वैवात्मान मन्तरियाद्युन्नान्वारुभेत तुस्मादन्वे-
वारभेत तुत्परोक्ष मन्वारब्धं भवति वपाश्रुपणीभ्यां
प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं युजमान एतद्
परोक्ष मन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

अथ स्तीर्णायै व्वेदेः । हे तृणे ऽध्वर्युरादत्ते सु
आश्राव्याहोपमेष्ठ्य होतुर्हव्या देवेभ्य इत्येतद् वैश्वदेवुं
पशौ† ॥ ११ ॥

अथ व्याचरति । रेवति युजमान इति व्याभ्यु रेवती

ओणि । 'तत्' तत्र 'उपविश्य' 'प्रथोति' "अग्निर्होता वेतु"—
इत्यादि^१ सुगादापनम् । निगद्देनानुमानाति— "हत्वती मध्वयीं
क्षुच मास्यस्व"—इत्येव रूपेण^२ ॥ १ ॥

'अथाग्नौभिद्यरणीति । समितनूनपादित्याद्येकादश प्रयाजा
आग्निष^३ । नामनिर्वचनेनाग्निष प्रशंसितु तत्प्रवृत्तिनिमित्तक्याया-
यनस्य सत्तावना माह— "सर्वेष्वेव वा एष मनसा सर्वेष्वामना
यश्च समरतीत्यादिना । 'एष' दौक्षित 'सर्वेष्वेव मनसा' 'सर्व-
पात्मना' मनोव्यतिरिक्तेन प्राचादिष्वङ्गात्तेन, सर्वेषा तच्चैवोपग्री-
यन्मात् । अत 'सञ्चिद्वीर्यंति' सहर्तुं सिद्ध्यति । ततो 'रिरिचान
इव' रिक्त इत्य इव 'आत्मा भवति' । 'तस्मात्' आत्मायनमाध-
नमात् 'आग्निष' इति तस्यामनिर्वचनम् ॥ २ ॥

आप्यायनसाधनस्य सेवोपग्रीव्यैकादशस्य विधाय प्रशंसति—
"ते वा एत एकादश प्रयाजा इति । सप्त ग्रीर्वणा, द्वावपानौ,
नाभिर्दशमौ, तेषा माधारी देह एकादश इति विवेक^४ ॥ २ ॥

"स आयाध्याहेत्यादि । समिधाय एव 'समिध प्रेय' 'इति'
एव ब्रूयात् । तनूनपात्प्रभृतीनां 'प्रेय-प्रेय' 'इति' एव नाम
निर्दिष्टेत् । "चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानयमान इति । जुहुगतेन

१— का० व्यौ० सू० ३ २ १५ । १भा० ३५०८० १संज्ञितस्य दृष्टयम् ।

२— १का० १२० २भा० १कदशा माघात एवेव मन्त्र ।

३— 'यद्यल आग्निष' इत्यादियग्योपग्रीवेष (निर० ८ २ १-०) ।

४— १भा० ३०१८० इतोया टोप्यमी दृष्ट्या ।

आज्येन प्रयाजयत्तं कृत्वा, पुनरुपसृतिं स्थितं माज्यं मयं चतुर्धादि-
सप्तमानप्रयाजयत्तुष्टयाय समवनीय, पुनरष्टमासेकादशान्तप्रयाज-
यत्तुष्टयायं मष्टमं सवनयेदित्यर्थः । दशमप्रयाजानन्तरं 'शासम्'
अपिम् 'आहर' 'इति' भूयान् । "शासं हिंसायाम्"^१ । शस्यते
हिंस्यते अनेनेति 'शास्य अचि' । शानसिद्धस्याप्रसिद्धस्य प्रसिद्धार्थता
मभिप्रेत्य व्याचष्टे— "असिर्वै शास इतीति ॥ ४ ॥

"अथ दूपशकलाविति । दूपशकलौ जुह्वा अथगतेनाज्येन
समज्य, ताभ्यां मन्त्राभ्यां 'पशोर्ललाट सुपसृगति' । तन्मन्त्रस्याय
मर्थः— हे हतेनाक्तौ स्वदक्षधितौ । युवा 'पशन्' चायेषाम्^२ ।
अथ सूचम्— "स्वर मादायाजकोभौ जुह्वये ताभ्यां पशोर्ललाट
सुपसृगति' हतेनाक्तानिति"^३—इति ॥

"पशो वा इत्यादि । दूपशकलादीनां वक्ष्यन्त प्रागुक्तम्^४ ।
"एषा ते"—इति भुवन्, 'शासम्' उत्सृजतोऽस्य अविषोऽवदानाय
'प्रायस्कन्' । 'एषा' अष्टात्रिंशे इति श्रुतिः । 'ते' प्रजाता अस्तु—
'इति आह' ॥ ५ ॥

"अथाह पर्यग्नयेऽनुमूचीति^५ । 'अथ' सुचो मादनान्तरम्,
'पर्यग्नयेऽनुमूचीति' उत्त्वा, 'पर्यग्नो करोति' पशो परितः अग्निं

१— आ० प० ७२० वा० ।

२, ३— का० श्रौ० सू० ६ ४. १२ ।

४, ५— वा० सू० ६ ११ १ ।

६— पुरस्तात् ७. १ ६०, ६१ (४२५ प०) दृश्यम् ।

७— का० श्रौ० सू० ६. १ १ ।

सा यद्वाग् बहु वृद्धति तेन व्याघ्रेवती प्रियं
 धा आविशेत्युनात्ति माविशेत्येवैतुदाहोरोरन्तरिक्षात्
 सज्जुर्देवेन व्यातेनेत्यन्तरिक्षं वा ऽश्रुनु रुक्षश्चरत्यमूलु
 मुभयुत परिक्षिन्नं युषायं पुरुषो ऽमूलु उभयुतः
 परिक्षिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तद्वातेनैनः सविद्वाना-
 न्तरिक्षाद्गोपायेत्येवैतुदाह यद्वाहोरोरन्तरिक्षात् सज्जु-
 र्देवेन व्यातेनेति ॥ ११ ॥

अस्य हविपस्तुना यजेति । व्याच मेवैतुदाहाना-
 र्तस्यास्य हविष आत्मना यजेति सुमस्य तुन्वा भवेति
 व्याच मेवैतुदाहानार्तस्यास्य हविपस्तुन्वा सुभ-
 षेति ॥ १२ ॥

तद्युजैनं विगुसन्ति । तत् पुरुस्तात् वृणु मुपास्यति
 व्युर्पो व्युर्पयसि यज्ञे यज्ञपतिं धा वृति बहिरेवास्मा
 ऽएतत् स्तृणात्यस्तन्नः हविरसदिति तद्युदेवास्याच वि-
 गस्यमानस्य किञ्चित् स्कुन्दति तुदैतुस्मिन् प्रतितिष्ठ-
 ति तुद्या नामुद्या भवति ॥ १४ ॥

श्रुय धनरेत्याहवनीय मभ्यावृत्यासते । नेदस्य सञ्च-
 प्यमानस्थाध्यक्षा श्रुसामेति तुस्य न कुटेन प्रघ्नन्ति
 मानुषः हि तन्नो ऽएव पयात्कर्णं पितृदेवुत्यः हि
 तुदपिगृह्य वैय मुख तमयन्ति ज्वेज्जु वा कुर्वन्ति तुद्या

ह जहि मारयेति मानुषश्च तत्सुञ्जपयान्वगन्त्रिति
तद्धि देवचा स यदाह्वान्वगन्त्रित्येतुर्हि ह्येष देवाननु-
गच्छति तस्मादाह्वान्वगन्त्रिति ॥ १५ ॥

तद्युवेनं निविध्यन्ति । तत्पुरु सञ्जुपनाञ्जुहोति
स्वाहा देवेभ्य इत्युच्य यदा प्राह सुञ्जतः पशुरित्युच्य
जुहोति देवेभ्यः स्वाहेति पुरुस्तात् स्वाहाकृतयो वा
ऽन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये तामेवैतत्
प्रीणाति तु ऽएन मुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकां*
मभिवहन्ति ते वा ऽएते पुरिपश्ये ऽइत्याहुतो
स यदि कामयेत जुहुयादेते युधु कामयेतापि
नुद्रियेत ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [८. १०.] ॥

॥ श्रीमणेऽय नमः ॥

यद्य निःश्रित वेदा यो वेदेभ्योऽखिचं जगत् ।

निर्ममे, त मह बन्धे विद्यातीर्थमद्वैतरम् ॥ १ ॥

शेषादिप्रवरणानन्तरभाविनं प्रयोग माह— “तद्युवेनमवृत्तो
होता होलषदन उपविशतीत्यादिना^१ । होलषदनं वेदेऽन्तरा

* ‘सर्गलोकां’-इति, ‘स्वर्गलोकां’-इति च पाठौ दृश्येते ।

१— का० श्री० सू० १. २. १ । १भा० १४५८० १पहितच दृश्यम् ।

करोति, उल्लुकेनाग्नीद्वः । “अच्छिद्र मेवैन मिथ्याद्यर्थवादः स्पष्टार्थः ।
अथ तस्य मादयित्वा सुचोखात्माह मुचरेण शमिता अपोक्षिष्यति,
पर्यग्रे तु वाचयति, आहवनीयादुल्लुक मादाय अमि विः समतां
पयंति, पश्चात् ग्रामिचदेग्रयूपचात्माहवनीयाख्यपशुग्रामिभो
येति । “तद् यच्चैनं अपयन्ति, तदभिपरिहरतीति । ‘यत्र’
ग्रामिचोत्तरभागे ‘एन’ पशुं ‘अपयन्ति’, ‘तत्’ खानम् ‘अमि’
काल्य ‘एनम्’ उल्लुक पाकार्यं मादरेत् ॥ ६ ॥

उल्लुकहरणविषये केषाञ्चित् पचम्, तद्युक्तिद्वयोपन्यस्य निरा-
कृत्य स्वपक्षं स्थापयति— “तद्वाहः पुनरेतदुल्लुकं हरेदपान्य
मेवाग्निं निर्मग्न्य तस्मिन्नेन अपयेयुरित्यादिना । ‘पुनः’ पर्यग्निक-
रणानन्तरम् ‘एतत् उल्लुकम्’ ‘हरेत्’ आहवनीये स्थापयेत् ।
“आहवनीयो वा एष इति । अतोऽयं माहवनीयः, अतः श्रुत-
शोभार्थ एष, श्रुतश्रवणाय नार्हतीति तेषां मभिप्रायः ॥ ७ ॥

“तदु तथा न क्षुर्यादिनि । पर्यग्निकरणादेवार्थं पशुक्षोभादिना
पवितोऽभूत्; अतो मुख्य इति पुनराह्वय पुनर्मग्ननाम्नी अप-
पादस्यस्यै प्रदानं कृतं भवति । तस्मात् तेषां पक्षो न युक्त
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथाग्नीद्वप्रतिप्रस्थात्रध्वर्युयजमानानां^१ ग्रामिच प्रति गमन
माह— “अपोल्लुक मादायाग्नीदित्यादिना^२ । उल्लुकस्य पुरो-

१— ‘वयस्कानम्’— इति ह ।

२— ‘वयं तेषां’— इति ह ।

३— का० श्री० ख० ६ ५ ७, ८, ९ ।

गमनप्रयोजनं भाव— “अग्निं मेवैतदिति । ततश्च किं मित्याह—
“अग्निः पुरस्तादिति । अन्यनुगमनं न युक्तं मिति ॥ ८ ॥

“तदाहुरिति । तेषां मभिप्रायं मन्यथयति— “न वा एनं
मिति । केवलजननार्थं नयनं चेत् ‘मृत्यवे नयति’ । यज्ञार्थं नयनं
पशोः स्वर्गप्राप्त्यर्थत्वात् न मृत्यवे नयनं मिति स्वपक्षे शङ्कितं बाधं
परिहृत्य विपक्षे बाधं भाव— “यज्ञादु हैवात्मानं मिति ।
तस्मिन् समये प्रतिप्रक्ष्वाता वपाश्चपणीभ्यां कार्त्तर्यमयीभ्यां^१ पशून्
अन्वारभते, तं मनु अभ्यर्च्य, अतस्माभ्यां व्यवधानात् त्रियमाणस्य
पशोः न साक्षादन्वारभी भवति । अतोऽपि नोक्तं इत्यर्थः ॥ १० ॥

“अथ क्षीणां चैवेदेर्देवं त्रये अभ्यर्च्युरादत्त इति” । अन्वारम्भ-
समये वेद्याक्षीर्णं वर्धयि, त्रयद्वयं मादाय अन्वारभते । ‘सः’
त्रयपक्षीता अभ्यर्च्युः आश्रावणं मुक्त्वा, प्रपद्य, “होतृर्हव्या
देवेभ्यः”— ‘इति’ आह । होतृर्हव्यान्मुद्दिष्य, देवेभ्यः उपप्रेष्य,
मैचावहृष्यैवादनन्तरं मभिगुप्रेषं पठतीति तत्कार्यः । अत्र ‘देवेभ्यः’—
इत्यभिधानात् पशोर्वैश्वदेवत्वापादनम् ॥ ११ ॥

“अथ वाचयतीति” । “रेवतीति” । हे ‘रेवति’ रयिमति
धनवति वा देवते ‘यज्ञमाने’ ‘त्रियम्’ अभिमतम् अनाति-
स्रक्षं ‘धाः’ घेहि । दधातेर्बुद्धिं विचो क्षुक्लिं ह्यम् । यदा
दधातेः क्तिप् । धारयित्री त्वम् आविज्जदिज्जिष्य मिति समन्धः,

१— नैतत् पद ह-पुस्तके ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ४ १० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ४ ११ ।

४— वा० सं० ६. ११. २ ।

अनात्ति कुर्वित्यर्थः । यदा अनात्तस्यास्य हविषः आत्मना यजेति वक्ष्यमाणत्वात् । 'प्रियम्' अनात्तिं कर्तुं पशूनाविधेयार्थः । हे वाग्देवि ! 'उरोः अन्तरिक्षात्' विस्तीर्णादन्तरिक्षात् 'वातेन' 'मनूः' समानप्रैतिः एतौ च अमानम् अन्तरिक्षाद्, 'गोपाय'— इति शेषः । किञ्च 'अस्य हविषः' यज्ञपशुलक्षणस्य हविषः 'ताना' आत्मना, सूक्ष्मेण 'यज्ञ' । 'अस्य' पशोः 'तन्वा' सम्भव' शरीरेण सम्भव । हे रेवति ! यजमानपशौ च समूह्य धामं माधयेत्यर्थः । अचक्षरेवतीहृदस्य वाग्वाचकस्य सुप-
पादयति— "वा च्छ वाग् वञ्ज वदति, तेन वाग् रेवतीति । तदपेक्षितं दागादिधनार्जनं लोकाग्रसिद्धम् । प्रियगव्ह्यार्थं माह—
"अनात्तिं माविशेति । न विद्यते आर्त्तिर्यस्मिन्नित्यनात्तिः, प्रियः पदार्थः । उरारन्तरिक्षादित्यभिधानस्य प्रयोजनं माह— "अन्तरिक्षं वा अनु रचयतीत्यादिना । 'अमूलं' मूलसम्बन्धरहितम् । न केवलं अमूलं केव, किन्तु 'उभयतः' उपरि अधस्ताच्च 'परिच्छिन्नम्' संक्षेपरहितं घट्टयति । तद दृष्टान्तः— "यथाच पुरष इति । 'तन्' तेन, अन्तरिक्षे रचःसंस्कारकारणेनैतस्माद् वातादान्तरि-
क्षाद् गोपायतीत्याह मन्त्रः । "अस्य हविषस्तन्ना यज्ञ"— इत्यस्या-
भिप्रायं माह— "वाक्वा केवैतदाहेति । एतन्न केव विग्रहयति—
"अनात्तस्यामेति । एतद्भूवीह्यः मन् देवान् प्रीणातीत्यर्थः । एव
मुत्तरवाक्ये अपि आख्येयम् ॥ १०, १२ ॥

“तद्यच्चैनं विशयन्तीति” । “वर्षीयसीति” । विशयनप्रदेशेऽध्वर्युं
 दृण मयाच्यति— हे दृण । ‘वर्ष’ वर्षीय प्रत्यङ् न ‘वर्षीयसि’
 प्रत्यङ् ‘यज्ञपति’ ‘धा’ स्थापय । एतद्वर्चिस्तरणेन स्थापनीय मिति
 कौत्ति— “वर्हिरेवाप्ता एतदित्यादिना । ‘असौ पशवे । तदपि
 किमर्थं मित्यत आह— “अस्त्वन्न हविरनदिति । तद् विशद-
 यति— “तद् यदेवेति । ‘तत्’ अन्यत्र पतित मपि ‘एतस्मिन्’
 नैवत्ववर्हिपि ‘प्रतिनिष्ठति’ । ‘तथा नामुषा भवतीति ‘तथा’ कृते
 यति अन्यत्र पतित मङ्गम् ‘अमुषा’ अमुष, अन्तरिक्षेऽनभिमतप्रदेशे
 ‘न भवति’ न विनश्यतीत्यर्थं । १४ ॥

“अथ पुनरेत्याहवनीय मिति । पुनराहवनीय सम्भावत्तन-
 स्थाभिप्राय आह— ‘नेदस्येति । ‘अथवा’ न भवामेति, मन्त्रि-
 क्षिता सन्तो वारयितारो न भवामेति । ‘न कूटेनेति । ‘कूटेन’
 गङ्गेण साधनेन, गङ्गा गृहीत्वा, न ज्ञ्यात् । नैव कर्णस्य पद्याङ्गाग
 मघभाग वा गृहीत्वा । तर्हि कथम् ? ‘मुख मपि गृह्य’ क्षान
 क्षयात् । ‘वेष्क’ मुखवेष्टन च शब्दाभावात् क्षयात् ॥

मङ्गपनप्रकार सूत्रे दर्शित — “तस्मिन्नेन निवृत्तिं प्रत्यक्ष-
 गिरस सुदक्षपाद, प्राक्शिरस वा, मङ्गुलं मुख तमयत्प्रवाय-
 मानम्, वेष्केण वा, एत्याहवनीय माहृत्याभते, मङ्गपयाम्बगमित्येव

१— का० श्री० सू० ६ ४ १५ ।

२— वा० ख० ६ ११ ३ ।

३— वेष्को जलावेष्टनं गलं वाचय तमयन्ति समप्रययन्ति मारयन्ति ।
 —इति का० श्री० सू० ६ ५ १५ ४० वा० दे० ।

मूयात्"-इति^१ । 'जहि', 'मारय' इत्यादि मानुषवधवत् पूर्ववत्
न मूयात्, किन्तु हे शमित । 'सञ्ज्ञपय', अगौ तु^२ 'अचमन्'
अनुगतोऽभूत् । "तद्धीत्यादि स्पष्टम् ॥ १५ ॥

"तद्यच्चैन निविद्वन्तीति । 'सञ्ज्ञपनात्' प्राक् "स्नाहा देवेभ्य"
'इति' जुञ्ज्यात् । सञ्ज्ञपनानन्तर 'देवेभ्य स्नाहा' 'इति' जुञ्ज-
यात्^३ । होमभेदेन स्नाहाकारप्रयोगवैपरीत्यम् । प्रयोजनाभिधानेन
प्रशस्यति— "पुरस्तात् स्नाहाकृतयो वा अन्ये देवा इत्यादिना ।
एतयोराकृत्योर्नाम करोति— "ते वा एते परिपश्यन्ते इत्याहुती
इति" । अह्ने दे आहुती 'परिपश्यन्ते' परित आस्य तयो पत्रो-
र्हित यत, अत 'परिपश्यन्ते' इति नामधेये इत्यर्थः । "उग-
यादिभ्यो यत्" इति^४ यत् 'ओर्गुण्ये' इति^५ भ सञ्ज्ञकस्य गुण ।

१— का० श्रौ० सू० ६ ५ १९--२१ । 'आसरोधो यथा स्नात् तथा
वृष्ट सुखस्य ग्रहस्य कृत्वा आवाह्यमान यथा भार्यमाह ब्रह्म व
करोति तथा तमपन्ति तनु आकाङ्क्षाणाम् । यशुर्हि निरद्वराणां
सन् आस माकाङ्क्षति ताप्यति । ताप्यन्त प्रपञ्चते तमपन्ति । तथा
जुर्वन्ति यथा स ताप्यति । आसरोध कृत्वा मारयन्तीति तात्पर्यार्थः'
—इति तत्र या० दे० ।

२— मेतत् महदय ह पुस्तकादभ्यस्य ।

३— का० श्रौ० सू० ६ ५ २१, २४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६ ५ २५ ।

५— या० सू० ५ १ २ ।

६— या० सू० ६ ४ १४६ ।

एतयोरनुष्ठाने ऐच्छिकत्वं माह— “अ यदि कामयेतेति ॥

१६ ॥ २ । प. १] ॥

इति मायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

[अथ द्वितीय ब्राह्मणम्]

यदा प्राह सुव्रतः पशुरिति* । शुश्राभ्वर्युराह नेष्टः
पुत्रो मुद्वानयेत्युद्वानयति नेष्टा पुत्रौ पान्नेजनं बिभ्र-
तौम् ॥ १ ॥

तां व्वाचयति । नुमस्त आतानेति यज्ञो वा आता-
नो यज्ञः हि तन्वते तेन यज्ञ आतानो अधनार्हो वा
ऽप्यु यज्ञस्य यत्पुत्रौ ता मेतत्प्राची यज्ञं प्रसाद-
यिष्यन् भवति तस्मा ऽवैतद्यज्ञाय निहते तयो ईना
भेषु यज्ञो नु द्विर्नास्ति तस्मादाह नुमस्त आता-
नेति ॥ २ ॥

अनर्वा प्रेहीति । असपत्नेन प्रेहीत्येवैतदाह एतस्य
कुल्या ऽउपऽष्टतस्य पुत्र्या ऽअन्विति साधूयेत्येवैतदाह

देवोरापः शुद्धा ज्वोद्धः सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा
व्ययं परिव्वेष्टारो भूयास्तेत्यपु सुवैतुत्यावयति ॥ ३ ॥

अथ पशोः प्राणानद्भिः पल्युपस्पृशति । तद्यदद्भिः
प्राणानुपस्पृशति जीवं वै देवानाः हविरमृत ममृताना
मयैतत् पशुं घ्नन्ति युत् सञ्जपयन्ति युद्धिशासत्यापो
वै प्राणास्तदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति तुयैतुज्जीव मेव
देवानाः हविर्भवत्यमृत ममृतानाम् ॥ ४ ॥

अथ यत्युपस्पृशति । योपा वै पुत्री योपायै वा
ऽमाः प्रजाः प्रजायन्ते तुदेन मेतुस्ये योपायै प्रजन-
यति तुस्मात् पल्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

सोपस्पृशति । व्याचं ते शुन्धामीति मुखं प्राणुं ते
शुन्धामीति नासिके चक्षुस्ते शुन्धामीत्युक्ष्यौ श्रोत्रं ते
शुन्धामीति कुक्षौ नाभिं ते शुन्धामीति योऽय मुनिरुक्तः
प्राणो मेढ्रं ते शुन्धामीति वा पायुं ते शुन्धामीति
योऽयं पश्चात् प्राणस्तत् प्राणान् दधाति तत्सुमीरयत्युय
सःकृत्य* पदयुरिधांस्ते शुन्धामीति पङ्क्तिर्वै प्रतितिष्ठति
प्रतिष्ठित्या ऽएव तुदेनं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अथ वा आपः परिशिष्यन्ते । अर्द्धा वा यावत्यो वा

* 'सःकृत्य'—इति च पाठो डा० वेवरेण दृष्टः ।

तुभिरेनं युजमानश्च शीर्षतोऽग्नेऽनुविञ्चतस्तुन्प्राणां-
श्चैवास्मिंस्तत्तौ घत्तस्तुच्चैन मतुः सुमीरयतः ॥ ७ ॥

तद्युत् क्रूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरुप-
स्तुदग्निः श्रान्त्या शमयतस्तुदग्निः सुन्धत्तः ॥ ८ ॥

तावदनुविञ्चतः । मुनस्त ऽश्राप्यायतां व्याक्त ऽश्राप्या-
यतां प्राणुस्त ऽश्राप्यायतां चक्षुस्त ऽश्राप्यायतां श्रोत्रं
त ऽश्राप्यायता मिति तुन्प्राणान् घत्तस्तसुमीरयतो
युक्ते क्रूरं युदास्थितं तुत्त ऽश्राप्यायतां निष्प्रायता*
मिति ॥ ९ ॥

तद्युत् क्रूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरुप-
स्तुदग्निः श्रान्त्या शमयतस्तुदग्निः सुन्धत्तस्तप्ते शुध्यत्विति
तन्मेध्यं कुरुतः श मुहोभ्य इति अघुनेन पशुं निन-
यतः ॥ १० ॥

तद्युत् क्रूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति नेदेतदन्वुशा-
न्तान्यहीराचाख्यांसन्विति तुष्माच्छ मुहोभ्य इति अघु-
नेन पशुं निनयतः† ॥ ११ ॥

श्रुयोत्तानं पशुं पुर्यस्वन्ति । स तृषु मन्तुर्द्धात्योपधे

* 'विप्रायता'—इति ख ।

† 'व्याप्य'—इति ख, 'वाप्य'—इति ग, घ, 'वाक्ये'—इति च वृद्धो वेधरेख ।

‡ 'निनयतु'—इति ख ।

त्रायस्वेति व्यञ्जो वा ऽअसिस्तुथो ह्येन मेप व्यञ्जोऽसिनु
 दिनस्तुथासिनाभिनिदधाति स्तुधिते मैनः द्विःसी-
 रिति व्यञ्जो वा ऽअसिस्तुथो ह्येन मेप व्यञ्जोऽसिनु
 द्विनुस्ति ॥ १२ ॥

सा या मुञ्जातुग्निः । तुयाभिनिदधाति सा हि
 युजुष्कृता मेध्या तद्यदुग्रं तृणस्य तुत्सस्ये पाणौ कुरुतेऽथ
 यद् बुभ्रं तुदक्षिणेनुदत्ते ॥ १३ ॥

स युवाच्छ्रुति । युत यतस्त्रोहित सुत्पुतति तुदुभय-
 तोऽनक्ति रुक्षसां भागोऽसौति रुक्षसाऽऽप्तेषु भागो यदु-
 स्तक् ॥ १४ ॥

तुदुपास्याभितिष्ठति । इदु महः रुक्षोऽभितिष्ठामीदु
 महः रुक्षोऽवबाध ऽइदु महः रुक्षोऽधमन्तुमो मयासौति
 तुयधेनैवैतन्नाद्रा रुक्षाऽस्ववबाधते तद्यदमूलं सुभ-
 युतः पुरिच्छिन्नं भवत्यमूलं वा ऽइदु सुभयुतः पुरि-
 च्छिन्नः रुक्षोऽन्तरिक्ष मनुचरति युथार्य पुरुषो ऽमूलं
 उभयुतः पुरिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तुम्हादमूलं
 सुभयुतः पुरिच्छिन्नं भवति ॥ १५ ॥

अथ व्यपा सुत्विदन्ति । तुया व्यपाश्रुपण्यौ
 प्रोर्णैति दत्तेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथा मिति तुदिमे
 द्यावापृथिवी ऽकर्जा रुसेन भाजयत्यनुयोर्हर्जः रुसं

दधाति ते रुसवत्या उपजीवनीये इमाः प्रजा
उपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्प्यमृग्यौ ज्वपाश्रुपण्यौ भवतः युच वै देवा
श्रुपे पशु मासेभिरे तदुदौचः कृष्यमाणस्यावाद्भमेधः
पपात सु एष ज्वनस्पतिरजायत तद्यत् कृष्यमाणस्या-
वाङ्पतत्तस्मात् कार्प्यमृग्येनैवैन मेतन्मेधेन सुमर्ह-
यति कर्तुं करोति तस्मात् कार्प्यमृग्यौ ज्वपाश्रुपण्यौ
भवतः ॥ १७ ॥

तां पुरिवासयति । तां पशुश्रुपणे प्रतपति तयो
हास्याद्यापि श्रुता भवति पुनरुल्लेख मग्नीदादत्ते ते जघ-
नेन द्यात्वालं यन्ति त आयन्त्यागच्छन्त्याहवनीयः सु
एतत्तृण मध्वर्युराहवनीये प्रास्यति व्यायो ज्वे* स्तोत्राना
मिति स्तोत्रानाः द्वेष्टा समित् ॥ १८ ॥

श्रुयोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति । अत्येध्वन्याऽप्योऽग्निं
भवति दक्षिणतः परीत्य श्रपयिष्यंस्तस्मात् एवैतन्निहुते
तयो द्वेन मेयोऽतियुक्त मग्निर्द्वा दिनस्ति तस्मादुत्त-
रतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति ॥ १९ ॥

ता मुन्तरेण यूपश्चाग्निं च हरन्ति । तद्यत्समुया ॥
धुरन्ति येनान्यानि हवीरुपि धुरन्ति नेदुश्रतया सम-

या यच्चुं प्रसुजामेति युदु बाद्धेन न दुरन्त्यग्रेण यूपं
बहिर्दुं ह* यद्यात् कुर्यस्तुस्मादुन्तरेण यूपं चाग्निं च
हरन्ति दक्षिणतः परीत्य प्रतिप्रस्थाता अययति ॥ २० ॥

अथ सुवेणोपहृत्याजम् । अध्वर्युर्व्वपा मभिजुहो-
त्यग्निराज्यस्य वेतु स्वाहेति तथो हास्यते स्तोकाः श्रुताः
स्वाहाकृता आहुतयो भूत्वाग्निं प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति । स आग्नेयौ स्तोकेभ्यो-
ऽन्वाह तद्यदाग्नेयौ स्तोकेभ्योऽन्वाहेतुःप्रदाना वै व्यृष्टि-
रितो अग्निर्व्वृष्टिं व्वनुते स एतौ स्तोकेरेतुन्स्तोकान्
व्वनुते तु ऽएतौ स्तोका व्यर्पन्ति तुस्मादाग्नेयौ स्तोकेभ्यो-
ऽन्वाह यदा श्रुता भवति† ॥ २२ ॥

अथाह प्रतिप्रस्थाता श्रुता मुचरेति । सुचावाद्याया-
ध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति व्युपद्रुते
जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा व्वपा मेवाग्नेऽभिधारयति । अथ पृषदाज्यं तुदु
ह चुरकाध्वर्यवः पृषदाज्यं मेवाग्नेऽभिधारयन्ति प्राणुः
पृषदाज्यं मिति व्वदन्तस्तुदु ह युप्रवक्ष्यं चुरकाध्वर्युरनु-
व्याजहारैव* कुर्व्वन्तं प्राणं वा ऽअथ मन्तरगादध्वर्युः
प्राणु रनह हास्यतीति ॥ २४ ॥

* भाष्येण च परं न य प्रजापयोः ।

† 'मुचति'-इति स ।

सु ह स बाहू ऽश्वन्वेक्ष्याह । इमौ पलितौ बाहू क
स्विद् ब्राह्मणस्य व्यचो बभूवेति न तद्वाद्रियेतोत्तमो
वा ऽस्य प्रयाजो भवतीदं वै हविर्यज्ञ उत्तमे प्रयाजे
ध्रुवा मेवाग्रेऽभिघारयति तस्मै हि प्रथमावाज्यभागौ
घोष्यन् भवति व्यपां वा ऽश्व प्रथमाह होष्यन् भवति
तस्मादप्या मेवाग्रेऽभिघारयेदथ पृथदाज्यं मुखं युत्पशुं
नाभिघारयति नेदुश्रुतं मभिघारुयाणीत्येतदेवास्य सुर्वः
पशुरभिघारितो भवति युद्धपा मभिघारयति तस्मादप्या
मेवाग्रेऽभिघारयेदथ पृथदाज्यम् ॥ २५ ॥

अथाज्यं मुपस्तृणीते । अथ हिरण्यशकलं मुवदधा-
त्यथ व्यपा मध्वन्वाद्याग्नीषोमाभ्यां ह्यगस्य व्यपायै
मेदसोऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्यशकलं मुवदधात्यथोपरिष्ठाद्
विदुज्यस्याभिघारयति ॥ २६ ॥

तद्युहिरण्यशकलावभितो भवतः । घ्नन्ति वा ऽस्तुत्यशुं
युदमौ जुह्वत्यमृतं मायुर्हिरण्यं तुदमृतं ऽभ्यायुषि प्रति-
तिष्ठति तथात उदेति तथा मुञ्जीवति तस्मादहिरण्य-
शकलावभितो भवत आशुाव्याद्याग्नीषोमाभ्यां ह्यगस्य
व्यपां मेदः प्रेष्येति न प्रुस्थितं मित्याह प्रुसुते
प्रुस्थितं मिति व्यपदक्षते जुहोति ॥ २७ ॥

हुत्वा व्यपाह समीची । व्यपाश्रुपण्यौ कृतवानुप्रास्यति

स्वाद्यालते ऽर्जुनभसस्मारुतुं गच्छत मिति नेदिमे
 ऽथमुया सतो याभ्यां व्यपा मुशिग्रपामेति ॥ २८ ॥

तद्युद्धपुया चरन्ति । युस्यै वै देवतायै पशु मालुभन्ते
 ता मेवैतदेवता मेतेन मेधेन प्रीणाति सैषा देवतै-
 तेन मेधेन प्रीता शान्तोत्तराणि हवीरुपि अघ्यमाणा-
 न्युपरमति तुस्माद् वपुया चरन्ति* ॥ २९ ॥

अथ चात्वाले मार्जयन्ते । क्रूरी वा ऽएतत् कुर्वन्ति
 युत् सञ्जपयन्ति युद्धिशासति शान्तिरुपस्तुदङ्घ्रिः
 शान्त्या शमयन्ते तुदङ्घ्रिः सुन्दधत्ते तुस्माच्चात्वाले
 मार्जयन्ते ॥ ३० ॥ ३ ॥

॥ इति पष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. २.]

सञ्जपमानन्तरप्रयोग भाष— “यदा प्राक् सञ्जपत पण्डरित्य-
 ध्वर्युराचेत्यादिना ॥ १ ॥

“तां वाचयतीति” । ‘तां’ यगु प्रति आगच्छन्तीं पक्षीं ‘वाच-
 यति’ ‘शमयति आशान’-‘इति’ । आ शमयन्तात् तन्यत इत्याशानो
 ‘यज’ । हे ‘आशान’ ‘ते’ तुभ्य ‘शम’ । यज । त्वम् ‘शमवां’
 शमयत भन् प्रेहि । ‘एतस्य कुल्या’ , जुषादियु यज्ञाज्यमभ्यशात् ।

* ‘परन्ति’-इति ख ।

१— वा० ओ० छ० ६ १ १ ।

२— वा० छ० ६ १० १, ११ ।

ता विप्रिनष्टि— “अतस्त पथाः” इति । पथिभवाः पथाः । ताः
कुप्ताः ‘अनु’ (अनु) ‘उप’ प्रेक्षीति सम्बन्धः । इत्थं यज्ञं प्रमाप्य,
अथापः प्रमापयति— ‘सुपरिविष्टाः’ यावेपु परिपुरिताः ‘देवीः’
द्योतमानाः ‘आपः’ ‘शुद्धाः’ स्वभावतः संस्कारेण च विशुद्धाः मत्तो
यूषं ‘देवेषु’ विषयभूतेषु यशम् ‘वोद्भूम्’ अपहत । ‘वप’ च
‘देवेषु’ मध्ये ‘सुपरिविष्टाः’, देवानां ‘परिवेष्टारः’ ॥

नमस्कारवचनं यज्ञातिक्रमपरिहारत्वेन प्रशंसति— “अघनाहूँ
इति । यज्ञस्य अघनाहूँ पञ्चोक्ताया अवस्थिता पथ्यपि अघनाहूँ
इत्युच्यते । तां प्राङ् नयति, तस्मिन् यज्ञायतने अघनमिदं वन-
हता भवति । एतत्कुप्यापुपन्थान आगमनानुक्तप्रदर्शनायेति
व्याचष्टे— “माधूपेत्येवैतदाहेति । उपेत्युपमर्गमामर्ष्यात् एतीति
क्रिया सम्पद्यते । देवीराप इत्यादिमन्त्रभागवत् तात्पर्यं माधु-
“अप एवैतत् सावयतीति । अप ‘शुद्धा वोद्भूम्’—इति शुद्धि-
विधानान् शुद्धीकरणम् ॥ २० ॥

“अथ पञ्चोरित्यादि” । प्राणमुपनामाचचुरादौनि अग्निः पञ्चो
‘उपसृष्टाग्नि’ प्रचालयेदित्यर्थः । अपा मुपसृष्टानं पञ्चोः सप्तोपस-
करणात्मना प्रशंसति— “जीवो वै देवाना मित्रादिना । पदद्वयं
व्याचष्टे— “अमृतं ममृताना मिति । देवाः अमृताः अमृतधर्माणः,
जीवनं ममृष्टं स्मृतिरहितम्, अतो योग्यत्वात् देवानां जीवनं
पुण्यते । अस्तपमविश्रमने उभे अपि चमनात्मके, अतो हेतोरप्य

१— वा० म० ६-१६, १ मध्यम् ।

२— वा० म० ४-६, ६, ७, ९ ।

पुनः-प्राणपेचनान्, अपां च “आपोमयः प्राणः”-इति श्रुतेः प्राणरूपत्वान्, किद्वेषपां प्रक्षेप एव प्राणनिघारण मित्यर्थः । ततश्च देवानां सजीवं हविर्दत्तं भवति ॥ ४ ॥

अथा सुपत्यग्रं प्रशस्य, पत्नीकर्तृत्वं प्रमंभति— “अथ यत् पशुपसृशतीति । “द्योषा वा इत्यादिना ॥ ५ ॥

अथवावयविभेदेनोपस्यग्रंमन्त्रभाग माह— “द्योषसृशतीति । “वाचं ते श्रुत्वामीति” मुख मिति । ‘मुखं’ वदनम् । हे पशो ! ‘ते’ ‘प्राणं’ प्राणनम्, नाभिकाभ्या सुपत्यग्रं प्राणवायुम् ‘श्रुत्वामि’ विशद्भू करोमि । एवं मुत्तरवापि द्योष्यम् । चक्षुःश्रोत्रे दर्शनयवणश्रोत्रिन्द्रे । “नाभिं ते श्रुत्वामि”—इति ‘अनिदक्तम्’ अमभियक्तमाहम्, अथवा किं अनिदक्तेन प्राप्तेन ? “सेद्धं ते”—इति ब्रूयात् । ‘यद्याप्राणः’ अधस्ताद् वर्त्तमानोऽपानः, तं तत्र पायौ स्थापितवान् भवति । ‘अथ संदस्य पदः’ पादानेकीकृत्य “चरिषांशो श्रुत्वामि”—इति पादानवि शोधयेत् । पादशोधनं प्रसंति— “पङ्क्तिर्वा इति ॥ ६ ॥

“अथ या आपः परिशिष्यन्त इति” । परिशिष्टाभिः अह्नाभि-रस्यौपवीतिभिरां यजमानः पत्नी च पशोः शौर्षाद्यं प्रथमं तदा-रभ्य निषिध्यतः । ‘तौ’ पत्नीयजमानौ ‘तत्’ तेन निषिद्यतेन ‘पशोः’ ‘प्राणान्’ ‘यज्ञः’ धारयतः । ‘तत्’ तेन ‘एनं’ पशुम् ‘यतः’ अस्मान् स्नानात् ‘अमीरयतः’ ॥ ७ ॥

“तद् यत् कूरीकुर्वन्तीति । ‘आस्थापयन्ति’ सञ्ज्ञपयन्ती-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

“तावदुपिद्यत इत्यादि । तदेव कूरीकरणं ‘तौ’ पञ्चोपजमानौ
‘वत्तुपिद्यतः’ शिरसि अवशिष्टोदकस्यैकदेशेनावुपिद्यन् कुर्वाताम् ।
शिरश्चेधनमन्त माह— “मन्त इति” । मनश्चादिपञ्चकस्य
शिरस्स्थानात् तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः शिरो निपिद्यतः । “तत् प्राणान्
धत्तान् समीरयत इति आप्यायनमयोजनमभिधानम् । “इतराङ्ग-
नियेकमन्त माह— “यत् ते कूरं यदाक्षित मिति” । “यत्ते
कूरम्”—इत्यस्य व्याख्यानं ‘यदाक्षितम्’ इति । आस्था—सञ्ज्ञाभिः
इत्युक्तम् । न हि सञ्ज्ञपनादन्यत् कूर मस्ति । “तत् ते आप्याय-
ताम्”, कोऽर्थः ? ‘निष्ठापयताम्’ सहत भवमित्यर्थः ॥ ८ ॥

“तद्यत् कूरीकुर्वन्तीति । ‘ते’ तव ‘तत्’ निमित्तं मन्त्रं ‘उद्धृत’
मेधं भवतु ॥ १० ॥

“तद्यत् कूरीकुर्वन्तीति । पञ्चोर्जघनार्हस्य समन्तरं निनयनं
विधत्ते— “महोभ्य इतीति” । “जघनेनेति । पञ्चोर्जघनप्रदेशं
निनयतः त्यागशेदेन मन्त्रभेद सूचकार आह— “शेषेण यजमानस्य
शिरःप्रक्षायवुपिद्यतः, मन्त इति शिरः, यत् ते कूर मित्यङ्गानि,
॥ महोभ्य इति पद्यात् पञ्चोर्निविद्यतः”— इति । मन्त्रे अह-

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ ५ ।

२— वा० स० ६ १५ १-२ ।

३— का० श्रौ० सू० ६ ६ ६ ।

४— श्र ग- ६-१५ ६ ।

५— वा० स० ६ १५ २ ।

६— का० श्रौ० सू० ६ ६ ४-३ ।

विधय यत् सुखप्रार्थनं मस्ति, तव कारणं माह— “यत् क्रूरीकुर्व-
न्तीति ॥ ११ ॥

विशमनप्रयोगं माह— “अथोत्तानं मिति^१ । “अग्निनाभिनिर्द-
धातीति । अत्राग्ने कर्मभूतस्य कारणलोपचारेण व्यतीया ॥ १२ ॥

“मा या प्रज्ञातायिरिति । ‘या’ पूर्वं पञ्चमनायामौत्, याभिर्निर्दधाना, सा यथा यगोदपरि भवति, तथा स्थापयित्वा दिव्यादभिनिधानं छेदोपलक्ष्यतया भवितव्यं मिति । अत्र हेतुं माह— “या हि यजुष्मतेति ॥ १३ ॥

“य यथाप्यह्नोतीति । “तदुभयतोऽनन्तौ व्यादि^२ । ‘तत्’ तस्य द्विष्यस्य दर्भस्य यत् अयम् तत् यथे पाथौ गृहीता, यन्मूलम्, तद् दक्षिणेनादाय, ‘यय’ अस्मिन् प्रदेशे ‘आच्छति’ आच्छिनन्ति,^३ तत्र प्रदेशे ‘यत’ यस्मात् ‘लोहितं मुत्पतति’, ‘तत्’ तत्र मूलतण्डुलस्य ‘उभयतः’ मूलं मध्यस्य ‘अनक्ति’ “रक्षन्तं मिति मन्त्रे-
वेति^४ ॥ १४ ॥

“तदुपास्याभितिष्ठतीति^५ । ‘तत्’ दर्भाग्रम् “इदं मधं मिति^६
यजमानोऽतिक्रामति । ‘इदम्’ इदानीम्, अनेन दर्भाग्रमण-

१— वा० श्रौ० सू० ६ १ ८ ।

२— वा० श्रौ० सू० ६ १ ८ ।

३— एतदयमन्तरं ‘तत् त्वयम्’-इति पदद्वयं मयिक्तं च दृष्टव्यं ।

४— वा० म० ६ १६ १ ।

५— वा० श्रौ० सू० ६ १ ११ ।

६— वा० म० ६ १६ २ ।

व्याजेन 'रच' 'अभितिष्ठामि' आक्रमामि । तथा 'अधम तम'
निष्ठष्ट मन्त्रकार भूमेरधस्तादर्त्तमानं तम एव प्रापयामि । गत
मन्यत् ॥ १५ ॥

"अथ वपा सुम्बिदन्तीति^१ । "तथा वपाश्रपण्यौ प्रोक्षेतीति ।
'तथा' उद्धृतया वपया वपाश्रपण्योः प्राच्योद्वरि 'प्रोक्षेतीति'
प्रच्छादयेत् । "इतेनेत्यादि^२ तत्र मन्त्र । हे 'द्यावापृथिवी'
द्यावापृथिवी । युवां वपाश्रपण्योराच्छादनद्वारा 'इतेन' दीप्यमानेन
वपापदार्थेन 'प्रोक्षेद्याया' प्रकर्षेणाच्छादयेयाम् । यदा विस्तृतत्वात्
वपाश्रपण्यदेव द्यावापृथिव्युपचर्यते । "तदिमे द्यावापृथिवी"—
इत्यादि प्राग् व्याख्यातम्^३ ॥ १६ ॥

वपाश्रपण्यौ कार्श्र्यमयल विधाय प्रपद्यति— "कार्श्र्यमय्यौ
वपाश्रपण्यौ भवतो यत्र वै देवा अथे पशु मालेभिर इत्यादिना ।
पशो कर्षणाद्ध पतितस्य मेधस्य कार्श्र्यरूपेणोत्पत्ते तत्र पशो
सम्बन्धेन पशु शक्तो भवति । अत एव कर्षणसम्बन्धात् कार्श्र्यं
इति नाम शब्दस्यम् । पशो कर्षणादपि कार्श्र्यं प्रपद्यति इत्यभि-
प्राय ॥ १७ ॥

"ता परिव्राजयतीति । 'ता' तयोरुपसृता 'परिव्राजयति'
पशो सकाशात् क्षिपति । क्षिप्ता 'ता' 'पशुश्रपणे' पशु श्रप्यते
यक्षिधमौ य पशुश्रपण्य तत्र, 'प्रतपति' । 'तथा' सति 'अच्छ'

१— का० औ० सू० ६ ६ १२ ।

२— ता० स० ६ १६ ३ ।

३— पुरस्तात् ३३३ पृ० १० प० मध्यम् ।

पगोर्वपा 'अवापि' 'गृहता' आदित्यभिप्रायः । "अवापि"—इत्यपि
शब्द आहवनीयेन वच समुच्चयार्थः । "पुनरुत्समुक्तमग्नौदादत्त
इति । प्रागादत्त मुष्मुक्त अपणार्थ मपचताद्वार पुनरग्नौदादाय
सर्वेऽपि चात्मास्तात् पश्चाद्वागादाहवनीयं प्राप्नुयु । तथाभ्यर्चु-
रेत्तपुरा मध्ये धृत दध्नाय आहवनीये "वायो वेः"—इति प्राप्तेत् ।
अथ कात्यायन,— "परिवाय्य चात्मास्तोत्रविध्य आनिचे प्रतपति,
शानिचैकदेश आहवनीये प्राप्स्यत्यग्नौत्, दध्नाय चाभ्यर्चुर्वायोवे-
रिति"—इति^१ । हे 'वायो ।' 'स्तोत्रानाम्', ववाया उपरि आग्ना-
भिधारणकाक्षेध पतिता विन्दव स्तोका, तेषाम्, आधारस्वेनेदं
दध्नायं अग्निद्यामौष 'वे' विद्धि, अग्नि गमय वा^२ ॥ १८ ॥

"अथोत्तरतन्निष्ठकिष्ठादि^३ । एतत् उचरतः प्रतिपन्नम्,
उपरि दक्षिणत प्रतिपन्नार्थो य प्रतिपस्यात्तुरप्येति क्रमः
सप्तमाध्यागार्थं मित्यर्थः ॥ १८ ॥

दक्षिणत प्रतिष्ठापाच गमनमग्ने दर्शयति— "ता मन्तरेण
यूप मिति । "तद्यदिति । 'समया' समीचे, वेदिमध्यदेशे 'न
हरति' । केनाभिप्रायेण ? अस्य पशोस्तया वपया 'समया' सायु-
ष्येनैव सामीयेन 'यज्ञम्' आहवनीयेनैव 'प्रसजाम्' प्रकर्षेण संरा-
धुम 'इति' । प्रसज्यत्वं चेष्टमम् । आहवनीयात् पुरोदेशप्रतो
हरणेऽपि यूपाद् बहिर्न हरेत्, 'यज्ञात्' सकाशात् 'वहिर्द्धा' कुर्यात् ।

१— आ० श्रौ० सू० ६ ६ १९, १०, ११ ।

२— या० श्रौ० ६ १६-११ ।

३— आ० श्रौ० सू० ६ ६ १६ ।

यूपथापि यज्ञावयवत्वात् उत्तरतः प्रतपन मध्यर्ककर्तृकम् विशेषा-
यवणात् ॥ २० ॥

“यद्यनुषेणोपहत्यान्वमिति” । तत्राध्वर्युं प्रतिप्रस्थाना वपायां
तप्यमानायां सुमेणाञ्च सुपहत्यादाय वपोपरि अध्वर्युर्जुह्वयान्
“अग्निराग्न्यस्य वेतु”-इति^१ । ‘आग्न्यस्य’ आग्न्य ‘वेतु’ भवत्यतः
‘खाहा’ इदं सुष्ठत मस्य । “तपो हेत्यादि । ‘अस्य’ वपाद्रव्यस्य,
वपाद्वारा पशोर्वा । “स्नाहाकारेण वा वषट्कारेण वा द्वेभ्योऽर्चं
ह्रयते”-इति श्रुते^२ ‘स्नाहाकारेण’ स्नाहाकारेण इत्ते सति
‘आहुतय’ भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

“यथाह श्लोकेभ्योऽनुसूहीतीति” । योषा श्लोकेभ्योऽनुसूयमा
नानां मन्त्राणां गाम्नेयतः दृष्टिबाधनत्वेन प्रशंसति- “तद्यदाग्नेयी
श्लोकेभ्योऽन्वाहेत्यादिना । ‘इतः प्रदाना वै दृष्टि’ अस्माद् भूलो-
कात्^३ प्रजाता प्रमाधयति । ‘इतो अग्निर्दृष्टि वदते’-इति सङ्ग-
देशोक्तं विशदयति- “न एतैरिति । ‘एतै’ इतस्तोक्ते ‘पतान्’
दृष्टव्यकम्भूताम् ‘वदते’, ‘ते’ अग्निना भविता ‘एते’ इतस्तोका^४

१- का. श्री. सू. ६ ६ १७ । २- वा. व. ६ १६ ६ ।

३- “स्नाहाकारेण हविरेदन्त देवा”-इति अ. व. १० ११ ११

= हे. वा. २ २ १ = निर. ८ ३ ६ । “उपविष्टशोभा

स्नाहाकारप्रदाना अनुसूतय”-इति च का. श्री. सू. १ ० ७ ।

४- का. श्री. सू. ६ ६ १८ ।

५- “अस्मास्तोकात्”-इति क ।

६- नेतत् यः कः प्रत्यकादन्वयः ।

“इत्ता वपां समीप्यौ वपाश्रयण्यौ हत्वानुमास्यतीति१ । ‘समीप्यौ’ परस्परामिमुखे, प्राचीं विग्राह्या प्रतीपौ मितरा मिति । ‘स्वाहाहते स्वाहाशब्दे उच्चरिते, हविषीत्यर्थं ॥

अस्य प्राग्ने मन्त्र — ‘ऊर्ध्वनभम मिति’ । ‘ऊर्ध्वम्’ उपरिभूत ‘नभ’ अन्तरिक्ष यस्य वायो स तपोऽम्, तम् ऊर्ध्वनभमम्, त ‘मारुत’ वायुम्, हे तपाश्रयण्यौ । युवा ‘गच्छतम्’ । याभ्यां ग्राह्याभ्यां ‘वपाम् अग्निश्रपाम्’ वपाश्रयण मकार्षी ते इमे’ ‘अमुया अमुय, समुच्छ्रयरहिते अमभिमतौ देशे प्रणष्टे न भवत इत्यभिप्रायेणाग्नौ प्रास्यन् ॥ १८ ॥

वपायाग प्रशंसति— तद् यद् वपया चरन्तीति । अथयव यागविप्रकटकासीनस्याङ्गयागस्य मध्यव्यवधानेन चुधात्ताया देवताया अवाप्तरचुचिवत्तंकलेन बाधशान्तिहेतुरित्यर्थं ॥ १९ ॥

‘अथ चात्वाल इत्यादि’ । स्पष्टम् ॥ १० ॥ ३ [८ १] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माध्वीये षट्पथकाग्रे

माध्वन्दिनशतपथमाष्टकभाष्ये

द्वितीयकाण्डेष्टमाध्याये द्वितीय माष्टकम् ॥

१—आ० श्रौ० सू० ६ ६ २० । अत्र मन्त्र—वा० म० ६ १६ ० ।

२—वा० स० ६ १६ ८ ।

३—आ० श्रौ० सू० ६ ६ २८ । अत्र मन्त्र—वा० स० ६ १० १ ।

(अथ तृतीय भाष्यम् .)

यदेवुत्यः पशुभुवति । तदेवुत्यं पुरोडाश मनुनिर्व्वपति
पति तद्यत्पुरोडाश मनुनिर्व्वपति सुर्व्वेषां व्या ऽप्यु
पशूनां मेधो यद् ब्रीहियवौ तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्ह-
यति कृत्स्नुं करोति तुस्मात् पुरोडाश मनुनिर्व्वपति ॥ १ ॥

अथ युद्धपुया प्रचुर्यं । एतेन पुरोडाशेन प्रचरति*
मध्यतो वा ऽद्भुतां व्यापा मुत्खिदन्ति मध्यतु एवैन
मेतेन मेधेन समर्हयति कृत्स्नुं करोति तुस्मात्पुया
प्रचुर्यैतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येष न्वेवैतस्य न्युर्यच क
चैपु पशुं पुरोडाशोऽनुनिरूप्यते† ॥ २ ॥

अथ पशुं विवशास्ति । त्रिः प्रच्यावयता विः प्रच्यु-
तस्य हृदय मुत्तमं कुरुतादिति विवशि यज्ञः‡ ॥ ३ ॥

अथ शमितारः सुशुश्रास्ति । युत्वा पृच्छाच्छतुः
हविः शमिताश्चरिति श्रुत मित्वेषु ब्रूताम् श्रुतं भगवो
नु श्रुतः हीति॥ ॥ ४ ॥

* 'प्रचरति'-इति म ।

† 'प्राप्ते'-इति ख । 'प्राप्ते'-इति म, घ ।

‡ 'युश'-इति क, 'यध'-इति म, घ ।

§ 'हीति'-इति ख, 'हीति'-इति म, घ ।

पुनरुदकात्मना परिषता वृत्तित्वा 'वर्षन्ति' । 'तस्मात्' उक्तप्रकारेण वृष्टेरग्यावत्तत्वात् 'आग्नेयी' 'स्तोकेभ्य' अनुब्रूयात् 'यदा' वपा 'वृष्टता' 'भवति' ॥ २९ ॥

"अथाह प्रतिप्रस्थातेति" । अग्निर 'प्रतिप्रस्थाता' तद्वपा परिपकाद्यैर् अत 'अध्वर्यो' । प्रचार कुर्व' इति ब्रूयात् । 'प्रेश' प्रयोगप्रकार, स्वाहास्तपोऽन्यप्रथाजदेवता धन्ति' ॥ २९ ॥

"ऊता वपा मेवेति" । प्रयाज ऊता 'अये' वृषदाज्यात् प्राण 'वपा मेव' प्रयाजशेषेणामिधारयेत् । 'अय' पद्यात् अनुधाजाद्यर्प 'वृषदाज्यम्' । चरकशास्त्रोक्ताऽऽध्वर्यवप्रयोगकर्तार 'चरकाध्वर्यव' । 'वृषदाज्य मेवापोऽभिधारयन्ति' । दधिमिष माज्य वृषदाज्यम् । प्राणवत् गवा मन्तर्वर्तमानत्वात्, प्राण पुष्टि, तद्धेतुत्वाद्वा वृषदाज्यस्य प्राणत्वम् । 'तदु' तन्मिषमभिधारणप्राप्त्यस्य विषये 'याज्ञवल्क्यम्' 'अनु' सध्वरीशस्य 'व्याजहार' उक्तवान् । याज्ञवल्क्य विशिनष्टि— "एव कुर्वन्त मिति । वृषदाज्य मतिक्रम्य वपा मेवाभिधारयन्तम् 'अय मध्वर्यु' 'प्राण' खलु 'अन्तरगात्', अत 'एनम्' अध्वर्यु 'प्राणो हास्यति'—'इति' याज्ञवल्क्य श्रमोध्य वक्ता अध्वर्यु माधारणेनाह ॥ २४ ॥

"स ह स्तोति । एव मधिष्ठि 'स' याज्ञवल्क्य 'ह' 'वाह' 'अन्तवेष्ट' मन्तवेष्ट, तस्मै प्रकाशनाय 'दमौ वाह' 'यसिगौ'

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ १८ ।

२— का० श्रौ० सू० ६ ६ २० ।

३— का० श्रौ० सू० ६ ६ २१ ।

४— 'चरकशास्त्रोक्त' इति = ।

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहुत्य । अध्वर्युरपनिऋम्य
पृच्छति श्रुतुं हविः शमिताऽगिति श्रुतं मित्वाह
तुदेवानां मित्पुपाहुश्वध्वर्युः* ॥ ५ ॥

तद्यत् पृच्छति । श्रुतं वै देवानां हविर्नाश्रुतं
शमिता वै तुहेद यदि श्रुतं वा भवत्युश्रुतं वा ॥ ६ ॥

तद्यत् पृच्छति । श्रुतेन प्रचराणौति तद्यद्युश्रुतं
भुवति श्रुतं मेव देवानां हविर्भुवति श्रुतं युजमानस्या-
नेनाऽध्वर्युर्भवति शमितुरि तदेनो भवति चिष्कृतः
पृच्छति चिष्टिं यज्ञोऽथ यद्वाह तुदेवानां मिति तद्धि
देवानां युष्कृतं तुस्मादाह तुदेवानां मिति ॥ ७ ॥

स हृदयं मेवाग्नेऽभिधारयति । आत्मा वै मुनो
हृदयं प्राणः पृषदाज्यं मात्मन्येवैतत्पुनसि प्राणं दधाति
तथैतुज्जीव मेव देवानां हविर्भुवत्यमृतं ममृता-
नुम्† ॥ ८ ॥

सोऽभिधारयति । सं ते मुनो मनसा सं प्राणः
प्राणेन गच्छता मिति न स्वादाकरोति न च्छेपाहुति-
रुद्धासयन्ति पशुम्‡ ॥ ९ ॥

* 'य'—इति म, घ ।

† 'माह'—इति म, घ ।

‡ 'पशुम्'—इति म, घ ।

तुं जघनेन चात्वात्त मुन्तरेण यूपं चामिं च
हरन्ति । तद्यत्समुया न हरन्ति येनान्यानि हवीरुपि
हरन्ति शृतश्च मुन्तं नेदङ्गशो विवृत्तेन कुरीकतेन
समुया यज्ञं प्रसजामेति यदु वाङ्मेन न हरन्त्यग्रेण
यूपं वहिर्हृं ह यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चामिं
च हरन्ति दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थातावद्यति
अथशाखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति ता अध्यवद्यति तद्यत्
अथशाखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

युष वै देवाः* । अग्रे पशु मासेभिरे तं त्वष्टा शीर्ष-
तोऽग्रेभ्युयासोतैव चिन्नालभेरन्निति त्वष्टुर्हि पशुवः
सु एषु शीर्षन्मस्तिष्कोऽनुवद्य मज्जा तस्मात् सु व्वान्तु
इव त्वष्टा ह्येतु मभ्यवमत्तस्मात् नान्नीयात् त्वष्टुर्ह्येतु-
दभिवान्तम् ॥ ११ ॥

तस्यावाह् मेधः पपात । सु एष व्वनस्पतिरजायत
तुं देवाः प्रापश्यंस्तस्मात् प्रत्युः प्रत्यो ह वै नुमैतद्यत्
राक्ष इति तेनैवेन मेतन्मेधेन सुमदयति राक्षं करोति
तस्मात् राक्षशाखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

अयुज्य मुपस्तृणीते । जुष्टां चोपभृति च व्वसाहोम-

इवन्त्याः समवत्तधुन्वा मुथ हिरण्यशकलावुवदधाति
जुह्वां चोपभृति च ॥ १३ ॥

अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह । तद्यन्मनो-
तायै हविषोऽनुवाच आह सुर्वा ह वै देवताः पशु
मालभ्युमान मुपसुङ्गच्छन्ते मुम नाम ग्रहीष्यति मुम
नाम ग्रहीष्यतीति सुर्वासाः हि देवतानाः हविः
पशुस्तासाः सुर्वासां देवतानां पशौ मुनाःस्योतानि
भवन्ति तान्येवैतत् प्रीणाति तयो हामोषाय देवतानां
मुनाःस्युपसुङ्गतानि भवन्ति तस्मान्मनोतायै हविषो-
ऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

स हृदयस्यैवाग्नेऽवद्यति । तद्यन्मध्यतुः सतो हृदय-
स्याग्नेऽवद्यति प्राणो वै हृदय मुतो ज्ञाय मूर्ध्नि प्राणुः
सञ्चरति* प्राणो वै पशुर्यावुद्येव प्राणेन प्राणिति
तावत् पशुरुथ युदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दुर्बेव
तुर्हि भूतो नर्थ्युः † शेते ॥ १५ ॥

हृदय मु धु पशुः ‡ । तदस्यात्मन एवाग्नेऽवद्यति

* 'समवति'—इति सायणसम्मत इति डा० वेदः ।

† 'गन्ता'—इति, 'मर्त्युः'—इति च पाठद्वयं दृष्टं डा वेदरेख ।

‡ 'पशु' इति ग, घ ।

तुस्माद्यदि किञ्चिद्वदानः हीयेत न तदाद्रियेत सर्वस्य
 हेवास्य तुत्पशोरुवत्तं भवति यद्धृदयस्याग्रेवद्यति तुस्मा-
 न्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्रेवद्यत्यय यथापूर्वम्* ॥ १६ ॥

अथ जिह्वायै । सा हीयुं पूर्वाङ्गात् प्रतिष्ठत्यय वक्ष-
 सस्तद्धि ततोऽथैकचरुस्य दोष्णोऽय पार्श्वयोरुय तुनिम्नो-
 ऽय दक्षयोः ॥ १७ ॥

गुदं वेधा करोति । स्युविमोपयुद्भ्यो† मुध्यं जुह्वां
 द्वेधा कृत्वावद्यत्युक्लिम च्छुद्नेपुयैकचरुयै श्रीणेरेतावन्नु
 जुह्वा मवद्यति‡ ॥ १८ ॥

अथोपभति । चक्षस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति
 च्छुद्नायै श्रीणेरुय हिरण्यशकलावदधात्युयोपुरिष्ठा-
 दाज्यस्याभिघारयति ॥ १९ ॥

अथ ज्वसाहोमं गृह्णाति । रेडस्येति सेलुयेव हि
 यूस्तुस्मादाह रेडस्येत्यग्निद्वा श्रीणात्वित्यग्निर्द्यौतच्छपु-
 यति तुस्मादाह्यग्निद्वा श्रीणात्वित्यापस्त्वा समरिण-
 न्नित्यापो ह्येत मुद्नेभ्यो रुसः सम्भुरन्ति तुस्मादाहुपस्त्वा
 समरिणन्निति ॥ २० ॥

* 'वैम्'—इति ग, घ । † स्युविमोपयुद्भ्यो—इति घ ।

‡ 'द्यति'—इति ग, घ ।

व्यातस्य त्वा भ्राज्या ऽहुति । अन्तरिक्षं वा ऽथ
मनुपवते योऽयं एवतेऽन्तरिक्षाय वै यज्ज्ञाति तस्मादाह
व्यातस्य त्वा भ्राज्या ऽहुति ॥ २१ ॥

पूष्णो रुद्रा ऽहुति । एष वै पूष्णो रुद्रिरेतस्मा
ऽउ हि यज्ज्ञाति तस्मादाह पूष्णो रुद्रा ऽहुति ॥ २२ ॥

जम्भुणो व्यथिपदिति । एष वा ऽजम्भैतस्मा ऽउ
हि यज्ज्ञाति तस्मादाहोष्णो व्यथिपदित्यथोपरिष्ठाद्
दिराज्यस्याभिधारयति ॥ २३ ॥

शुभ पार्थुन वासिना वा प्रयौति । प्रयुतं हेप इति
तन्नाम्ना एवैतद्रुद्राऽस्वतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

शुभ यद्युपरिशिष्यते । तत्समवत्तथान्या मानयति
तद्वदयं ग्रास्यति जिह्वा वृक्षस्तुनिम मृतसे व्वनिष्ठ
मुथोपरिष्ठाद् दिराज्यस्याभिधारयति ॥ २५ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभिना भवत । मति वा ऽएतत्
पशुं यदग्नो जुष्टत्वमृत मायुर्हिरण्यं तदमृत ऽआयुषि
मृत्तिप्रति तथात उदेति तथा सुञ्जीवति तस्मा-
द्विरण्यशकलावभिना भवत ॥ २६ ॥

शुभ यदक्षुषावद्यति । सद्यस्य च दोष्णो दक्षिणा
याय श्रोणेर्दक्षिणस्य च दोष्णु सव्यायाय श्रोणेस्तस्मा-
दयं पशुगणाय पदो हरत्वथ यत्सम्यगवद्येत्समीची

हेवायुं पशुः पदो हरेत्तस्मादक्ष्णायुवद्यत्थं यन् श्रौर्णे
 ऽवद्यति नाहसयोर्नानूकस्य नापरसकृद्ययोः ॥ २७ ॥

शुसुरा इ वा ऽश्रये यशु मालेभिरे । तुदेवा भीष्टा
 नोपावेयुस्तान् हेयुं पृथिव्युवाच मैतदा दद महुं व
 एतस्याध्यक्षा भविष्यामि युधा यथैतु ऽस्तेन चरि-
 ष्यन्तौति ॥ २८ ॥

सु होवाच । अन्यतरा मेवाहुति मुहौपुरन्धतरा
 पुर्यशिपन्निति स यां पर्यशिःपस्तानीमान्ववदानानि
 तुनो देवाः स्विष्टकृते अङ्गाण्युपाभजस्तस्मात् अङ्गा-
 ण्यथासुरा अवाचञ्छौर्णोहसयोर्नूकस्यापरसकृद्ययो-
 स्तस्मात्तेषां नावद्येदुन्वेव त्वष्टानूक मभ्ययमनुस्मा-
 दुनूकस्य नावद्येदथाहाग्रीपोमाभ्यां छागस्य हविषोऽनु-
 ब्रूहौत्याश्राव्याहाग्रीपोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति न
 प्रुस्थित मिथ्याह प्रुसुते प्रुस्थित मिति* ॥ २९ ॥

अन्तरेणाहर्षौ याज्यायै व्वसाहोमं जुहोति । इतो
 वा ऽअय मूर्द्धो मेधु उत्थितो यु मस्या इमं रुसं प्रजा
 उपजीवन्त्यर्वाचीनं दिवो रुसो वै व्वसाहोमो रुसो
 मेधो रुसेनैवैतद्रुसं तीव्रीकरोति तुष्णादयं रुसो-
 ऽद्युमानो नु क्षीयते ॥ ३० ॥

तद्यदन्तरेण । अर्धर्चौ याज्यायै व्वसाहोमं जुहो-
तीयं वा ऽअर्धर्चोऽसौ द्यौरर्धर्चोऽन्तरा वै द्यावापृथिवी
ऽअन्तरिक्षं मन्तरिक्षाय वै जुहोति तस्मादन्तरेणार्धर्चौ
याज्यायै व्वसाहोमं जुहोति ॥ ३१ ॥

सु जुहोति । द्युतं द्युतुपावानः पिबत व्वसां व्वसा-
पावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहेत्येतेन व्वैश्व-
देवेन युजुषा जुहोति व्वैश्वदेवं वा ऽअन्तरिक्षं तद्युदेने-
नेमाः प्रजाः प्राणुत्यश्चोदनृत्य*श्चान्तरिक्षं मनुचुरन्ति ।
तुन व्वैश्वदेवं व्यपदकते जुहोति द्यानि जुह्वा मवदु-
नानि भुवन्ति ॥ ३२ ॥

अथ जुह्वा पृथदाज्यस्योपघ्ननाह । व्वनस्पतयेऽनुब्रू-
हीत्याश्राध्याह व्वनस्पतये प्रेष्येति व्यपदकते जुहोति
तद्यद्वनस्पतये जुहोत्येतु मेवैतद्ब्रुवं यूपं भागिनं
करोति सोमो वै व्वनस्पतिः पशु मेवैतत्सोमं करोति
तद्यदन्तरेणोमे ऽआहुती जुहोति तयोभुयं व्याप्नोति
तस्मादन्तरेणोमे ऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥

अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति । तानि समा-

* 'दातव्य'—इति घ-पाठः । प्रस्ताव २. १. २. १ अथौ मरुत्या,
उपरिष्ठा ३. १. २. ११ ।

नयमान आह्वयये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह्वयये
स्विष्टकृते प्रेष्येति व्युपदृक्ते जुहोति ॥ ३४ ॥

अथ यद्वसाहोमस्य परिशिष्यते । तेन दिशो व्याधार-
यति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशो दिग्भ्यः
स्वाहेति रुसो घै व्वसाहोमः सूर्यास्त्रेवैतदिशु रुसं
दधाति तुस्मादयं दिशि दिशि रुसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

अथ पशुः सम्मृशति । एतर्हि सम्मर्शनस्य काष्ठोऽथ
यत्पुरुः सम्मृशति यः ऽऽमुः उपतिष्ठन्ते* ते विम-
थिष्यन्त ऽहुति शुद्धमानो यद्यु विमायात्त शुक्रेतादैव
सुम्भशेत् ॥ ३६ ॥

येन्द्रः प्राणः। अग्ने ऽश्वे निदोध्यदैन्दु उदानो
ऽश्वे ऽश्वे निधीत इति यदज्ञशो विवृक्तो भवति
तत्प्राणोदानाभ्याः सुन्दधाति देव त्वष्टर्भूरि ते सुःसु मे
तु सुलक्षा यदिपुरुषं भवातुीति कृत्स्नयुत मेवैतत्करोति
देवचा यं त सुवसे सुखायोऽनु त्वा मातापितुरो
मदन्त्विति तद्युवैन मुहौपीतुदेमं कृत्स्नं कृत्वानुसुमस्यति
सोऽस्य कृत्स्नोऽमुषिंलोकां आत्मा भवति ॥ ३७ ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठ्यपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

* 'ये स उपतिष्ठन्ते'—इति सायकमन्त्रेण पाठ इति दृ० १४११ ।

† 'यः'—इति ग, घ ।

‡ 'मुष्टिजोक्त'—इति, 'मुष्टिजोक्त'—इति, 'मुष्टिन् इत्यक्त'—इति च पाठः ।

अथानुविवांष्य पुरोडाश तद्देवतां च विधत्ते— “यद्देवस्य इति^१ ।
या देवता यगोः, पुरोडाशो ऽपि तद्देवताकं कर्तव्यं । पुरोडाशादु-
निवांष्य पुर्यमाणस्य यगो यमृद्धिहेतुत्वेन प्रशंसति— “सर्वेषां वा
एष यशना मिति । सर्वयशनां मेघधूपल जैतरयेयब्राह्मणे “पुरुष वै
देव । यशु मात्तमन्त, तस्मादात्तव्याम्नेध उदप्तामत्” — इत्यादिना^२
प्रपञ्चितम् ॥ १ ॥

पुरोडाशस्य वपाननाथे प्रशंसति— “अथ यद् वपया मचर्यते ।
यशुपुरोडाशस्य यशुश्चिद्रूपिर्ह्यपमयोजन सर्वेषु यशुष्यति-
दिशति— “एष ज्यैष्ठ्यस्य बभ्रुरिति ॥ २ ॥

“अथ यशु विद्यामोति^३ । श्रमिता^४ । तदा श्रमितुरेव गन्तु-
शायनं कुर्यात्— हे श्रमिता । ‘चि मन्थावय^५ प्रधानसिद्धदुप-
यम्भेदेन विविधाङ्गानि^६ चिविधचिह्नानि यथा स्युः, तथा

१— वा० श्री० सू० ६ ० १६ अष्टमम् ।

२— ऐ० भा० २ १ ८ अष्टमम् ।

३— ‘यद् विद्यामाम् (भा० प० ०२०)’—इति का० सू० वृत्तौ वा० दे० ।

४— का० श्री० सू० ६ ० १ । “यत्किञ्चिदस्य कश्चिन् श्रमितेयेन-
तन्मया यशु विद्यामि हिवमि माययमोत्तरी” — इत्यादि च तत्र का० श्री०
६ ० १ २ ३ ४-उपनिषद्विषयं प्रष्टवम् ।

५— ‘चि मन्थावयताम्’—इति छ ।

६— तत्र, लज्जा मन्थेयानि ‘जौहवानि’ घातयामाणादीनि मृदरादीनि
घटमादि, उपश्रवणदयादि दक्षिणमन्थरादीनि ‘जौपमन्थानि’ निष्ठ-
रघमादीनि दिगोषानि, वसाहोमन्थन्या मन्थेयानि यथिहारादीनि
उपश्रवणादीनि जलोषानि विवेच्यः ।

प्रधावय^१ । 'चिः प्रच्युतस्य' यत्रोः 'दृद्यम्' अवयवम् 'उत्तमम्'
उपरिभावं 'कुरुतात्' 'इति'^२ । यदा 'चिः प्रधावय' यदाङ्गानि
चिः प्रच्युतानि स्युः, तथा कुरु । 'प्रच्युतस्य' पक्षस्य 'दृद्य' शृङ्गादेः
पक्षम् 'उत्तमम्' उपरिवर्तमानं कुरु । प्रधावनस्य चित्तं प्रजंसति—
"चिद्वृद्धिं यत्र इति । उक्तं चिद्वृत्तम्^३ ॥ १ ॥

"अथ ग्रामितारं संग्राह्यतीति" । अनुग्रासनं कुर्यात् । गृह-
त्वाभिधावभौत्या प्रथमत एव संग्रासनम् ॥ ॥ ॥

"अथ जुहोति । पाकानन्तरं 'जुह्वा इव दान्यस्योपपत्त्य' जुह्वा
इपदान्यं दृद्यधावदानार्थं मादाय ग्रामिच प्रति गत्वा 'ग्रामितार'
'गृहं हविः?' 'इति' वृष्टेत् । 'गृह्यम्' 'इति' प्रत्युक्ते 'तम्
देवानाम्' 'इति' 'उपाशु' जुहुयात्^४ ॥ ५ ॥

प्रथमयोजनं माह— "तद् यत् वृष्ट्यतीति । प्रश्नाभाषणपक्षे
'गृह्यम्' इति । 'गृह्यं वा' क्वात् । तच्च ऐन्द्र नैर्ऋतं वा भवेत्,
न देवम्, "यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽगृह्यः स रौद्रो यः गृह्यः
स देवः"—इति हि तैत्तिरीयकम्^५ । अतः गृह्यगृह्यविभागं
ग्रामिता जानातीति "गृह्यं हविः ग्रमितः?"-इति प्रश्नो पुण्यत
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१— "प्रधावय = उत्काचय"—इति का० सू० ४० ।

२— का० यो० सू० ६० ८२ । ३— का० यो० सू० ६० ९० ५ ।

४— का० यो० सू० ६० ८१ ५० । "ग्रामिच = ग्रामिण्यति"—इति तत्र ४० ।

५— का० यो० सू० ६० ८१ ४०, ४०, ४० यथादि दृष्टव्यानि ।

६— तै० सा० सू० ६० ९० ० ।

“तद्यन् पृच्छतीति । अत एव प्रश्नसामर्थ्यात् प्रसादात् अश्रुत
मपि भवेत् । ‘यजमानस्य श्रुतं भवति’ श्रुते यन् फलं तदविकलं
भवतीत्यर्थः । अत एव प्रश्नादेव ‘अध्वर्युः’ ‘अनेनाः’ अयापः
‘भवति’; प्रमितार मेव ‘तदेनः’ आश्रयति । ‘विः इत्युक्त्वादि ।
एष्टम् ॥ ७ ॥

“य इदं मेवाधेऽभिधारयतीति^१ । इदं अभिधारणं प्रशंसति—
“आत्मा वै मन इत्यादिना । एदेतत् इदं ध्याय्य मनसः, तत् मन-
आख्यकः ‘आत्मा’ धनुः; “एत मनोमय मात्मानं सुषुप्तकामिति”—
इत्यादौ^२ आत्मानव्यवहारात् । अथवा मन-उपाधिकः ‘आत्मा’
धनुः, परिपूर्णस्य परमात्मनः परिच्छेदेन जीवभावः, मनस्य
उपाधितान् । सर्वं इष्टदाम्भ्यस्य प्राणतन्म । अतः एतेन इदं अभि-
धारणेन आत्मभूते मनसि प्राणं स्थापितवान् भवति । तथा सति
इदं ध्याय्य प्राणप्रशयोः स्थापितवान् ‘देवानाम्’ इदं यजीवं
‘हविः’ मण्यते । अप्रमदयुतेः सामर्थ्यादितरास्तपि पश्चादाग्ने-
नाभिधारयेत् ॥ ८ ॥

“सोऽभिधारयतीत्यादि^३ । मन्मथार्थः^४ ।— हे अभिधार्यमाण
इदं । ‘ते’ ‘मनः’ । मनःप्राणयोर्धैर्यप्राप्तात् आश्रयस्थानो-
रभेदात् ‘ते मनः’ इति स्तुत्यामिसम्भोपचारः । ‘मनसा’ इष्टदाम्भ्य-

१— का० धी० सू० ६. ७ ६ ।

२— ते० उप० २. ८ । अथान्यत्रान्यत्र च वक्तव्यं । तदुपधा— इदे-
वोपदिष्टान् १०. ३. १. १०. ८. ८. १. का० उप० ६. १०. १ ।

३— का० धी० सू० ६. ८ ६ । ४— वा० सं० ६. १८. १ ।

अचनेन । वृषदाज्यस्य मनोश्चक्षणेन मृतत्वात् प्राणमनसोरवि-
योगात् वृषदाज्यं अपि मन इत्युच्यते । तेन 'मद्गच्छताम्' मङ्गलं
भवत् । तथा 'ते' 'प्राणः' 'प्राणेन' वृषदाज्यचक्षणेन 'मद्गच्छताम्' ।
यदा हे 'पशो !' 'ते' यौ मनःप्राणौ अचनतौ, ताभ्यां मनःप्राणाभ्यां
हृदयरूपेणावस्थिताभ्यां मद्गच्छता मित्यर्थः । "न ह्येवाङ्गतिरिति ।
अभिप्रायरूपत्वेमाङ्गतिमङ्गारत्वात् सत आङ्गतिनाभावात् न
स्वाहा सुधात् ॥ ८ ॥

"तं अचनेनेत्यादि" । पूर्ववद् व्याख्येयम् । संवर्जनस्य निषेधो-
पयोगमिदृशे हविषः कूरता साह— "नेदङ्गम् इति । अत्रादङ्गात् ।
"मल्लैकवचनाच्च वीक्षायां"—इति^१ शब् । दक्षिणत आहतं हविः
'प्रतिप्रस्थाता' अवधेत् । "अवघ्राणा उत्तरवर्हिर्भवतीति । वर्हिष
उपरिभूताः स्युः । वर्हिष उपरि हविषा मत्तदानार्थं साक्षादपेत्,
तामा उपरि अवधेत् । अवघ्राणाः प्रप्रवति— "तत् यत् अवघ्राणा
इत्यादिना^२ ॥ १० ॥

"यद्य वै देवा इति । पुरा देवानां यथात्मनश्चमये 'नष्टा'
देवाः, पशुक्षामी । एव तेषां उत्तरकाले आत्मभनं करिष्यति,
पशुशिरमि च मनः कृतवान्; न उच्छिष्टपदार्थः, शिरमि
मल्लिष्ठादिरूपेण परिणतोऽभूत् । अथवा शिरसः उच्छिष्टरुसर्जनात्
'स एव' शिरःसम्बद्धो 'मल्लिष्कः' कषायः, 'अनूद्यथ' तन्नापम्,
'मज्जा' तदाश्रितः मारः इत्यभक्ष्योऽभूत् ॥ ११ ॥

१— पा० श्रौ० सू० ६. ०. १० । २— पा० सू० ५. ०. ११ ।

१— पा० श्रौ० सू० ६. ०. ० । ति० सं० ६. १. १०. ६ मध्यम् ।

“तस्यावाहं मेध इति । ‘तस्य’ देवैराज्ञाभ्यमानस्य पशोः
मकाग्रादेव ‘मेधः’ तु अधः ‘पपात’ । पतिनो वृचोऽभूत् । वृच-
तेनाभ्युत्पद्यं ‘त’ ‘देवाः’ ‘प्रापयन्’; अतो देवैः प्रकर्षेण प्यानात्
‘प्रप्य’ इत्युच्यते । इदानीं यः ‘वृचः इति’ उच्यते, स वसुतः
‘प्रप्यः’ इत्यर्थः ॥ १२ ॥

“अथान्य मिति । जुह्वादिषु ‘उपसृणीते’^१ । ‘जुह्वाम्’
प्रधानावदानार्थम्^२ । ‘उपसृति’ स्त्रियुक्तर्यम्^३ । वसाधोमार्थं
‘वसाधोमहवन्त्याम्’^४ । ‘समवत्तधान्याम्’ समवत्तधानी इडापाचम्^५ ।

१— का० औ० सू० ६. ८. ७ ।

२— “इदं त्रिधा षोडशमसिपूर्वगठकं पार्श्वे पञ्चदशकौ गृहमर्थं
दक्षिणा ओषिरिति लौहपाणि”-इति का० औ० सू० ६. ८. ६ । इदं
मागपकमवृष्टम्, जिष्ठा रसना, षोडश वृत्ती सुचान्तरम्, मयस्य सक्तम्
सक्तस्य वाहो पूर्वगठकं संसारधो वर्धमानम्, वै अथि पार्श्वे, यज्ञात्
कालेयम्, दक्षौ कुक्षिस्थौ ओषकौ महदामनकतुल्यौ, गृहमर्थं येन यज्ञात्
निर्गच्छति, तद् विधमं येषां कृत्वा तस्य यो मध्यमो भागो न क्षूणो न च
हृद्यः तम्, दक्षिणा ओषिर् दक्षिणगृहं उपरि वर्धमानो मारुतप्रदेशः
दक्षिणा स्त्रियुक्ता ।

३— “दक्षिणमसिपूर्वगठकं गृहवतीषामिष्टं सया ओषिरिखीप-
भृतानि”-इति का० औ० सू० ६. ७. ७ ।

४— “वर्षिष्ठं मुक्कडम्”-इति का० औ० सू० ६. ७. ८ । अतिशयेन
महद् वर्षिष्ठम्, यद् गृहवतीषां मतिशून्यं तत् ।

५— “जुह्वामवोवपसृणीते वसाधोमहवन्त्यां पायाद्य”-इति का० औ०
सू० ६. ८. ८ । “समवत्तं धोषते यया सा समवत्तधानी इडापाचनी”-इति
अ तत्रैव सा ६. ८. ९ ।

युद्धपक्षतोर्ध्वरश्मिकल मवधायावदीपमानस्य हविषः समन्धिन्यै
मनोतादेवतायै अनुवचनायै होतारं ब्रूयात् ॥

मनोतानामनिर्वचनेन तदनुवचनं प्रशंसति— “तद्यन्मनोताया
इत्यादिना । ‘ओतानि’ सम्बद्धानि मनांसि यस्याम् । अथ “त्वष्ट्रं प्रे
प्रथमो मनोता”—इति मन्त्रवर्णात् । ‘अग्नि’ ‘मनोता’ पशोर्भग-
स्तुमन् । सम्बन्धस्य निमित्तं माह— “सर्वासां देवानां मिति ।
‘पशौ’ आश्ववत्प्रियवसाधारणान् ‘तानि’ ‘मनांसि’ ‘ओतानि’ ।
‘एतत्’ एतेन, आग्नेयेनानुवचनेन । स्पष्टं मन्त्रम् ॥ १६, १७ ॥

प्रधानार्थावधानाद्भानि तत्कर्म च प्रशंसति— “य इदं यज्ञे वाय
इत्यादिना । इदं यज्ञावदानप्रदेशं विमिश्रयति— “तद्यन्मन्त्रं यत्
इति । द्विहमन्त्रप्रदेशे वर्तमानस्य इदं यज्ञं प्राणस्य तदुत्पत्तिस्थानत्वे-
नेत्याह— “अतो ह्ययं सृजं प्राणं सम्भवतीति । प्राणपशुत्वमाह
प्राग् व्याख्यानम् । अत एव प्राणस्याभावे पशुत्वाभावात् इदं यज्ञं
प्रथमं भगवदाने सति इदं यज्ञमतिरिक्तानां मन्त्रानां भगवदानं नपि
सम्पन्नम्, यदि भगवदानं किञ्चिदेवाङ्गत्वेन नपि स्यात्, तथापि
राक्षसपक्षवदानं सम्पद्यत इत्यर्थः । तस्मात् इदं यज्ञं जैवापेक्षयेत् ।
‘यथापूर्वं’ पशोः पूर्वं मह्यं भवतिशब्दम् ॥ १५, १६ ॥

सहृदेषोरु विवृणोति— “अथ जिज्ञास्ये इति । जिज्ञासा
भवयेत् । ‘तद्धि ततोऽयं’ अथापि जिज्ञासन्तरम्, ‘पूर्वाङ्गात्
प्रतिष्ठति’ । ‘एकचरस्य दोषः’ इत्यादित्यर्थः । ‘अथ’ ‘तन्निष्ठ’
पक्षत इत्यर्थः । तस्य चातिकोमलत्वात् तन्निष्ठम् । ‘वृक्षयो’

दृक् कुक्ष्यभयपार्श्वस्थमासाकारं मांसद्वयम् । एवं हृदपादौनि नव
सम्पन्नानि ॥ १७ ॥

दशमं वक्तु माह—“हृदं वेधेति^१ । विधारुतेषु हृदाग्रेषु
यदतिभूतं तदुपयाजार्थं भवयेत्^२ ; मध्यमं जुह्वां प्रधानहोमार्थं^३
विधारुत्वादयेत्^४ , यद्वाणुतरं यद्ग्रेषु, तस्य^५ भवयेत्^६ ॥

एकादशं दर्शयति—“हृदं वेधा करोतीति । “अचैकतराये
ओषेरिति । दक्षिणाया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्त्रिएकदर्शं माह—“अयोपमृति अङ्गयेति । यौणि अङ्गानि
यस्येति अङ्गम्, सौविष्टकं हविः । तान्येवाह—“दोष्य इति ।
स्यस्य प्रधानार्थत्वविहितत्वात्^१ दक्षिणस्य दोष्यः सकाशादित्यर्थः ।
‘हृदं हृदस्त्राणुभागं वेधा कृत्वा’ उपमृति स्त्रिएकदर्शम् ‘भवयति’
भवयेत् । ‘यद्वाये ओषेः’ स्त्रिएकदर्शायाः ओषेः सकाशात् सत्यायाः
ओषेरित्यर्थः । प्रधानस्य इत्याद्यावावदानं प्रत्यङ्गं दिः क्षुधात् ।
“सुषोरवयति यथोक्तं दिदिः”—इति सूत्रात्^२ ॥

“अथ हिरण्यशकलाविति^३ । जुह्वा सुपमृति चावत्तस्योपरि
हिरण्यशकलौ स्थापयेत्, अथाभिघारयेत् ॥ १९ ॥

१—‘दृष्टं (१) दृष्टा ?’—इति छ ।

२— का० यौ० सू० ६. ८. १० । ३—‘अङ्गेषु मध्ये’—इति छ ।

४— मूर्धं मिदं वर्जितं दोष्यव्याम् (१३ क० २, ३, ४.) ।

५—‘प्रधानार्थं मभिधिवत्त्वात्’—इति छ ।

६— का० यौ० सू० ६. ८. ८ ।

७— का० यौ० सू० ६. ८. १० (६. ६. २४, २५ सू०) ।

“अथ वसाहोमं गृह्णातीति^१ । रेडभौति^२ वसाहोमं गृहीयान्,
हयत इति यत् होमद्रव्यम्, तत् वसाहोमहवन्वां गृहीयादित्यर्थः ॥

मन्त्रस्याय मयः— हे वसाद्रव्य । त्वं ‘रेडभि’ हिंसक मयि ।
“रियेहिंसार्थस्य” विधिं खडूपधगुणे रेडिति रूपम्, ब्राह्मणानुगुणं
शब्दादिकं कृत्वा ‘लेखया’-रूपम् । “लेखयेवेति । द्रवद्रव्याणां
इतस्तत्तद्वत्तमं विवक्षितम्” व्याख्यातम्^३ । तादृशं ‘त्वा’ त्वाम् ‘अग्निः’
‘श्रीणात्’ अपयतु, तेन सह मिश्रयतु । ‘आपस्त्य समरिणम्’ ।
“रौ गतिरेषणयोः”—इत्यस्य^४ छुडि रूपम् । उदकानि त्वां सम-
तरयित्यर्थः; उदकैः सह सर्वाङ्गैर्भ्यो निरस्यततात् । ‘वातस्य’ वायोः
‘भ्राज्यै’ गच्छे गृह्णामि । तथा ‘पूष्णः’ ‘रंक्षी’ वेगाय गृह्णामि ।
वाय्वादित्यथोरन्मरिचाश्रयणात् भ्राजिरंक्षोरन्मरिचपरतया ब्राह्मणे
व्याख्यातम् । “ऊल्लस्यो व्यधियत्”—इति वसाविशेषणम् । ऊल्ला,
ततः सक्तागान् व्यधयतीति व्यधियत्, तादृक् त्व मयि । तादृशं
त्वां गृह्णामि ॥

‘रेड्-ग्रन्थं’ व्याचष्टे— “लेखयेव हि घूरिति^५ । घीति मिश्र-
यतीति घू, वा ‘लेखयेव’; क्लृप्तेन चेतस्ततो गमनं सुपमीयते ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ क । २— ता० सं० ६. १८. १ ।

३— भा० य० ६६४ भा० । ४— “विवक्षितत्वात्”—इति छ ।

५— “लेखयाश्रयणाश्रयताश्रय”-इति मरहोषर । “अङ्गत्वेन प्रथितो,
लेखयेवान्मरिचम्, लेखयेवाद्यौ यौ”—इति ज्ञान मिश्रैव प्रस्ताव,
२. २. १. १६ दृष्टव्यम् । ६— का० य० २० भा० ।

७— “यद्यप्यन्तेन मासेष सप्त यज्ञं क्लृप्तमुच्यते” तै० सं० १. १. १० भा० ।

श्रीशालित्यस्य पाकार्थं इति आचष्टे— “अग्निर्ज्ञेयं चूपयतीति । वातस्य ध्राजिः, पूष्णो रंक्षियान्तरिक्षपराविति आचष्टे— “अन्तरिक्षं वा अथ मनुष्यवत इत्यादिना । उक्तशब्दोऽप्यन्तरिक्षपर इत्याह— “एष वा ऊर्ध्वतस्मा उ हि गृह्णातीति ॥ २०—२१ ॥

“अथ पार्श्वेनेत्यादि^१ । “प्रयुतं देयः”—‘इति’^२ मन्त्रेण ‘पार्श्वेन’ पार्श्वान्निना ‘असिना वा’ गृह्णीतां वषां विभजति । ‘देयः’ अग्निष्टेभ्यः सक्राद्यात् ‘प्रयुतं’ वृषम् कृतं भवति ॥ २४ ॥

“अथ यद् धूपं परिश्रित्वत इति । गृह्णीतावशिष्टां वषां ‘समवतधाम्नाम्’ इडापाद्याम् आनयेत्^३ । इदार्चं तच्च प्रधानावशिष्टानि हृदयादीनि प्रास्य पुनर्द्विरभिचारवति । ‘मतश्चे’ वृक्षौ । तन्निमादयः प्राग् व्याख्याताः ॥ २५ ॥

अथ सूक्ष्मकारेण “वपावद्विरण्यम्”—इति^४ हविषा शुभयतो हिरण्यप्रचेप उक्तः, तं प्रशंसति— “तद्यद्विरण्यप्रकक्षावभितो भवत इति । एतद् वपार्था व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

प्रधानश्लिष्टकृद्दर्थं सद्वदानम्, तत् समुचित्य प्रशंसति— “अथ यदक्ष्णपावयति वयस्य च दोष्य इत्यादिना । ‘वयस्य’ ‘दोष्यः’ शुभस्य ‘दक्षिणयाः’ श्रोत्रेः च^५ प्रधानावदानसमये, ‘दक्षिणस्य च दोष्यः’ मखायाः श्रोत्रेरिति श्लिष्टकृतीत्येवं सम्यगुक्ते । उक्तशब्दस्य मतदानं प्रसिद्धपञ्चोर्ध्वदक्ष्णया पादसङ्घरणं तन्मूलमिति प्रशंसति—

१— का० यौ० सू० ६. ८. १२ ।

२— वा० सं० ६. १८. ६ ।

३— का० यौ० सू० ६. ८. १६ ।

४— का० यौ० सू० ६. ८. ११ (६. ६. २७, २५ सू०) ।

“तस्मादयं पशुरक्ष्यया पदो हरतीति । अक्ष्यया पादश्रोण्यो-
 र्यत्यासेन^१ । उक्तं दृढयति— “अथ यत् सम्यगवचेत् समीचो
 वैवायं पशुः पदो हरेदिति । अथ शिरःपादौना मनवदेयतोप-
 पत्ति माख्यानमुखेन प्रदर्शयति— “अथ यच्च ग्रीष्मोऽवसति
 नासपोरित्यादिना । अंसौ याङ्गोरुपरिप्रदेशौ । अमूको वङ्गराधारः,
 आयतः वृष्टास्त्रिविधः । तत्तस्य मपि मांसं नावदेयम् । तथा ‘न
 अपरसक्ययोः’ ऊर्वोरुपरिभूतौ उच्छिन्नावयवौ मक्यौ^२ ॥ १७ ॥

“असुरा इ वा इति । असुरा’ किल पशु मांसधम्मे, त मांस-
 भक्त देवा’ ‘नोपावेयु’ नापगता, तदा ‘शुचिर्वी’ ‘एतत्’ भय
 मासुरं ‘मा दृढम्’ पादर मा कर्षु, ‘अह’ ‘व’ पुनर्दर्शम्
 ‘एतत्’ पशुसामर्थ्य ‘अथवा’ उपद्रष्टा ‘भविष्यामि’, ‘यथा’ येन
 प्रकारेण ‘एते’ असुराः ‘एतेन’ पशुना ‘वरिव्यभि’-‘इति’ उक्त्वा,
 तथैव सम्यगवगता ॥ १८ ॥

“सा होवाचेति । तेऽसुराः ‘अन्यतरा मेवाकृति जहौयु’
 प्रधान मेव उक्तवन्तः, ‘अन्यतरा’ सिद्धकृतं ‘पर्यंशियन्’ परित्यक्त-
 वन्तः । परिशिष्टा का ? इति, तां प्रदर्शयति— “तावोमान्नीति ।
 दक्षिणं दो’, यथा ओषि, हृदयतोषं चेति चीणि । ‘ततः’ तस्मात्
 असुरपरित्यक्तत्वेन दृष्टत्वात् ‘अङ्गाणि’ देवा’ प्राप्ताः । अथ
 यस्मात् शिरःपादौनि ‘अवाचन्’, ‘तस्मात्’ तैरवधत्त्वेन दृष्टत्वात्

१— नैतद् वाक्य स-स-पुस्तकयोः । “अवादेव शयनकाले अङ्गाणि पारान्
 ‘अक्ष्यया’ वक्ष्येवावकाशयन्ति”-इति हि • म • १ उ १ • वा • भा • ।

२— का • श्री • सू • ६ • ८१ ।

तानि 'नावधेत्' । अनूक्तस्य प्रकारान्तरेणापि तन्न दर्शयति—
'नष्टेति । एतच्छिरसोऽप्युपलक्षणं गतम्, समानन्तात् ॥

इत्थं भवदानप्रकारं मुक्त्वा प्रदानप्रकारं भाह— "अथाग्नी-
षोमाभ्यां ह्यग्नयेत्यादि^१ । वषाप्रैषवद्ग्रीषोमौषहोमप्रैषेऽपि प्रस्थित-
पदं निषेधति— "न प्रस्थितं मित्याहेति^२ ॥ २८ ॥

वषाहोमस्य कास्यं भाह— "अन्तरेणाहुर्द्धर्त्तविति^३ । प्रधानाहुति-
याज्यायां पूर्वाहुर्विवशाने प्रतिप्रस्थाता 'वषाहोमं जुहोति' । अहु-
र्द्धर्त्तवोऽर्द्धमाविश प्रशयति— "इतो वा अथ मूर्द्धं इत्यादिना ।
पूर्वोत्तराहुर्द्धर्त्तौ शुष्टविद्यात्मकौ, तथा सति 'इत' शुष्टविद्या वका-
शात् वत्पञ्चो 'मेध', 'य' शाराद्धर्त्तव्येत्यादिरूपं मूर्द्धं मुह्यत मनुष्या
उपभुञ्जते, तथा 'दिव' वकाशात् उत्थितं मुदकात्मकं मधी
निर्गतं सुपभुञ्जते । एव च लोकद्वयसारस्वान्तरिक्षे उपभोक्तव्य-
मेनावस्थानादहुर्द्धर्त्तवोरन्तराहोमेन चावाशुचित्यो 'रवेन' 'एतत्'
वसाज्य 'रव' 'निमीकरोति' । होमस्यान्तरिक्षार्थमावाहुर्द्धर्त्तवोरन्त-
राहं सतवान् भवति । अतस्तीमरसौत्पादकत्वात् होमं कर्त्तव्यं
इत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

वषाहोममन्त्रं भाह— "अ जुहोति एत एतपावान इति^४ ।
'एत' वरुणरूपं रमात्मकं मिदं हवि 'एतपावान' एतस्य रस-
द्रव्यस्य पातारं सर्वं देवा धूय पिवन् । एतदेव विभिन्नमिष्टि—

१, २— का० श्रौ० ६ च १५ १६ सूत्रे दृश्ये ।

३— का० श्रौ० सू० ६ च १७ ।

“वसा वसापावान इति । हे वसाद्रव्य । त्वम् ‘अन्तरिक्षस्य हवि-
रसि’ । अन्तरिक्षस्य अथ देवाय यत्नात् अस्यापि तदर्थत्वात् अन्त-
रिक्षस्य देवतादारा अन्तरिक्षस्यैव हविद्वम् । अथ सूचम्— “अर्द्ध-
शान्तरे धाम्नायै धैकदेश जुहोति”-इति ॥

मन्त्रस्य वैश्वदेवत्वं प्रकृतसोमपङ्क्तं मित्याह— “एतेन वैश्व-
देवेनेति । अथ षड्बलविद्वाद् वैश्वदेवत्वं चतुष्व ‘अन्तरिक्षम्’
अपि सर्वासां देवानां प्राचोदानव्यापारयोराग्रयणेन ‘वैश्वदेवम्’,
अन्तरिक्षार्पणं वसाहोम, ‘तेन’ होमस्य वैश्वदेवत्वेन एतदपि वैश्व-
देव यजुरेण युज्यत इत्यर्थः । मध्ये होतव्यं वसाहोम माह—
“वपद्भते जुहोति पानि जुहुः मित्यादि ॥ १९ ॥

“अथ जुहोति” । ‘अथ’ वसाहोमानन्तरं ‘जुहुः’ जुहुद्वारा
‘वपद्भत्यस्य’ एकदेशम् ‘वपद्भन्’ अवत्तन् ‘वगस्यतयेऽनुमूहि’-
‘इति’ होतारं नूयान् । वगस्यतिर्युपाभिमानौ देव । स्पष्टं मन्त्रम् ॥

वगस्यतिधाम्नं यूपद्वारा पयो सोमसमसादकत्वेन प्रपद्यति—
“तदगस्यतय इत्यादिना” । सोमस्यामावस्यार्था वगस्यतिषु वाचात्
सोमसामिकत्वान् वगस्यति सोम, अतस्तद्व्यभिन्नं पशु सोम
कृतवान् भवति । ‘तत्’ तज्ज्ञात् ‘यत्’ यथा ‘अन्तरेण वमे आश्रितौ’
वमयोर्देवतयोर्विष्टतयोर्मध्ये वगस्यत्याहुतिं ‘जुहोति’, ‘तथा’
‘वमय’ देवतयोर्विष्टतयं यूपोऽहत्या ‘व्याप्नोति’ ॥ २० ॥

१— का० श्री० सू० ६ ८ १७ । २— का० श्री० सू० ६ ८ १८ व ।

३— का० श्री० सू० ६ ८ १८ व । ४— का० श्री० सू० ६ ८ १९ ।

स्विष्टकृत्ययोगप्रकारं माह— ‘अथ यान्युपसृत्यवदानानि भवन्ति,
तामि समामयमान आहोत्यादिना^१ । अद्वापेक्षया वद्धवचनम् ।
‘ममानयमान’ जुहुता प्रचिपन् ॥ २४ ॥

वसाहोमशेषेण दिग्ग्याचारण विधत्ते— ‘अथ यद् वसाहोमसं
परिश्रियते, तेन दिग्घो व्याचारयतीति^२ । वसाहोमस इत्यस्य
‘दिग्घ’, प्रदिग्घ’-इत्यादिका मन्त्रा^३ । दिग्घो व्याचारयतीति श्रुते-
रेकैको मन्त्र एकैकदिगर्थ । ‘दिग्घ’ प्राग्दिग्घ स्याद्वा, ‘प्रदिग्घ’
दक्षिणदिग्घ स्याद्वा, ‘आदिग्घ’ पश्चिमदिग्घ स्याद्वा, ‘विदिग्घ’
उत्तरदिग्घ स्याद्वा, उद्दिग्घ’ ऊर्ध्वदिग्घ स्याद्वा, ‘दिग्घ’
सर्वाभो दिग्घ ‘स्याद्वा’ । वसाहोमो ‘रसो वै’ द्रवद्रव्यात्मकं खलु
दिग्घि दिग्घि समूतो रसोऽभिगम्यते ॥ २५ ॥

सम्यग्भूतावयवस्य पशो समर्पणं विधत्ते— ‘अथ पशु समू-
यतीति । ‘अथ’ दिग्घोमावन्तरम् ‘एतर्हि’ अस्मिन् काले पशु-
समर्पणं कुर्यात्^४ ॥

विप्रसनानन्तरकालक्षेपेण अथवा दर्शयति— ‘अथ यत् पुरा
समूयतीति । ये च राक्षसा इमे^५ मदौष यज्ञम् ‘उपतिष्ठन्ते’

१— आ० शौ० सू० ६ ८ २० ।

२— आ० शौ० सू० ६ ८ २१ (३ ४ १६, १७ सू०), २२ ।

३— आ० शौ० सू० ६ १८, २-० ।

४— अथ आ० शौ० सू० ६ ८ २२ सू० स० दृष्टव्या ।

५— ‘मे इति भाष्येण्यहं चिन्त्ये । य इमे उपतिष्ठन्ते सान्निहिरादयः,
ते विमर्शयन्ते इति धातुमात्र’-इति हरिसाहित्यम् ।

प्राप्नुवन्ति, 'ते' पशुं 'विमचिध्यन्ते' 'इति' 'शङ्कमानः' चेत्, पूर्वस्मिन्नेव काले सम्प्राप्तेः; अतः प्राप्नुतयेत् अथैव दिग्घोमानन्तर-
काले सम्प्राप्तेः । अत्र सूत्रम्— "ऐन्द्रः प्राण इति पशुं सम्प्राप्य-
वदाथ वेदां प्राक् प्रदानात्"—इति^१ ॥ २६ ॥

सम्प्राप्ते मन्त्र माह— "ऐन्द्रः प्राणोऽङ्गेऽङ्गे निदीधदिति^१ ।
इन्द्रः परमात्मा, तत्सम्बन्धी 'ऐन्द्रः' 'प्राणः' । हे पशो ! ते 'अङ्गे-
अङ्गे' सर्वेऽङ्गेषु 'निदीधत्' नितरां दीप्तो भवतु, दीप्यतु वा ।
एवं ध्यामोऽपि । अत्र सर्वत्र अपानस्थाने सदानवधारः । हे 'मष्टः'
पशुरूपकर्तः । 'देव ।' "मष्टा वै पशूनां मिपुनानां कपकत्"—
इति श्रुतिः^२ । 'ते' तत्र पशोः, 'यत्' अङ्गच्छेदेन 'कपक', अत
एव 'मिपुक्यं' 'भवाति' भवति, तत् 'ते' तत्सम्बन्धि 'मम्' सम्यक्,
पूर्वसादपि 'भूरि' प्रभूतं 'समेत्' वृद्धतो भवतु । पूर्वं चादृश-
संवेक्षणविशिष्टम्, तादृशसंवेक्षणविशिष्टं भवेदिति, प्रवृद्धं भवति-
त्यर्थः । किञ्च 'देवता' देवेषु मध्ये 'यन्तं' मच्छन्तम् । किमर्थम् ?
'अवचे' अस्माकं रक्षाय, देवानां प्रीतये वा यन्तं तां पवि-
प्रभृतयः 'अनुमदन्तु' बाधु जात मिति कपयन्वित्यर्थः ॥

क्रमेण विभज्य आचष्टे— "यदङ्गो विहता इत्यादिना ।
"इत्यङ्गमेवेतत् करोतीति । 'इतत्' पशुद्वयम् । यदा 'एतत्'
एतेन "देव मष्टः"—इतिमन्त्रेण^३ बागुधारणसामर्थ्येन ह्यङ्गैरङ्गेः इतं
व्याप्तं करोति, 'यत्' यस्मिन् प्रदेशे 'इत्' पशुम् 'अङ्गौयोत्',

१— आ० श्रौ० सू० ६. ८. १ ।

२— आ० सं० ६. २०. १ ।

३— ते० सं० ६. २. ११. ५ ।

४— आ० सं० ६. २०. २ ।

‘तद्’ तेन ‘एन कृत्वा कृत्वा’ विकल्पं सकृच्च कृत्वा ‘अतु समस्यति’
गतप्राप्तेन त्वगस्त्रिमासेन सह प्राणान् अद्धानि चानुकमेण सङ्गृह्य
कृतवान् भवति । तेन ‘म’ पश्च ‘अमुग्निन्’ स्वर्गे लोके ‘साम्ना’
सजीवो ‘भवति’^१ ॥ २७ ॥ ४ [८ ६] ॥

इति सायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्णवकाशे

माध्यन्दिनगतपपञ्चाङ्गभाष्ये

तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्]

शीखि ह वै पशुरेकादशानि । एकादश प्रयाजा
एकादशानुयाजा एकादशोपयुजो दुग्ध पाण्या अङ्गुलयो
दुग्ध पाद्या दुग्ध प्राणाः प्राण्य उदानो व्यान दुत्येतुवान्यै
पुरुषो यु पुरुर्वा पञ्चानां यश्च सर्वेऽनु पशुवः ॥ १ ॥

तुदाहुः । किं तुद्यन्ते क्रियते येन प्राणः सुर्व्वेभ्यो
ऽङ्गेभ्यः शिव इति ॥ २ ॥

१— इडायाश्च तपसमानां यस्या मन्त्रिणां मद्यस्य विरेचोक्तम् (का०
मौ० शु० ५, ६ ॥ २६, २७, २८, २९, ३०, ३१) । यत्किञ्च माधोपे,
अध्याप्नो हाने, सोम तदाप्ते, इति तत्तत् अन्वयं, त्रीद पपमानाय ।
सर्व्वं च ददातीति शब्दः । व्यापकत्वे तु “उच्यते” मेधावदवयव
भेदात्, अतिदद्यात्ता कृतम् ”-इति ।

युदेव गुदं चेधा करोति । प्राणो वै गुदः सोऽयं
प्राहुतस्तु मयुं प्राणोऽनुसुच्चरति ॥ ३ ॥

स युदेव गुदं चेधा करोति । तृतीय सुपयुद्म्य-
स्तृतीयं जुह्वां तृतीय सुपभृति तेन प्राणः सुर्वेभ्यो
ऽङ्गेभ्यः शिवः* ॥ ४ ॥

सु इ त्वेषु पशु मालभेत । यु एनं मेध सुपनयेद्यदि-
क्षशः स्याद्युदुदुर्गस्य मेदसः परिशिष्येत तद्गुदे न्युपेत
प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राहुतस्तु मयुं प्राणोऽनु-
सुच्चरति प्राणो वै पशुर्यावक्ष्येव प्राणेन प्राणिति तावत्
पशुरय युदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तुष्टिं भूतो-
ऽनर्थ्यः शेते ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुः† । मेदो वै मेधस्तुदेनं मेध सुपनयति
युद्यु ऽअऽसलो भवति स्वय सुपेतु एव तुष्टिं मेधं
भवति ॥ ६ ॥

श्रुय पृपदाज्यं यज्जाति । दयं वा ऽइदुः सर्पिश्चैव
दुधि च दग्धं वै मिथुनं प्रजुननं मिथुनु मेधैतत्
प्रजुननं क्रियते ॥ ७ ॥

तेनानुयाजेषु चरति । पशुवो वा ऽअनुयाजाः पुयः
पृपदाज्यं तुत्यशुधैवैतत्पुयो दधाति तुदिदं पशुपु पुयो

* 'शिव' - इति ग, घ ।

† 'यु' - इति ग, घ ।

‘तत्’ तेन ‘एन इन्द्र इत्या’ विकल्पं यकर्म इत्या ‘अनु समप्यति’
 मतप्रायेण नगप्लिमाभेन सह प्राणान् चट्टानि चानुकम्पेण महद्भुने
 कृतवान् भवति । तेन ‘य.’ पशु ‘यमुक्तिन्’ स्वर्गे लोके ‘माता’
 सजीवो ‘भवति’ ॥ २० ॥ ४ [च. २.] ॥

इति माथ्यन्दिनप्रतपयमाह्वनभाष्ये

माथ्यन्दिनप्रतपयमाह्वनभाष्ये

हत्तीयकाण्डेऽष्टमाध्याये हत्तीय माह्वनम् ॥

[अथ चतुर्थ ब्राह्मणम्]

धौणि इ वै पशुरेकादशानि । शुकादश प्रयुजा
 शुकादशानुयाजा शुकादशोपयुजो दुश प्राण्या अद्भुस्यो
 दुश प्राद्या दुश प्राण्याः प्राणु उदानो व्यान इत्येतान्वान्वै
 पुरुषो युः पुरुर्ध्वः पशूनां यः सर्वेऽनु पशुवः ॥ १ ॥

तुदाहुः । किं तुद्यशे क्रियते येन प्राणः सुर्वेभ्यो
 ऽङ्गेभ्यः शिव धृति ॥ २ ॥

१— इडापाथ सपथमात्रार्थं यस्या अतिर्वा भक्ष्य मिर्द्वैकतम् (का०
 यौ० सू० ४. १. २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२) । त्रिविधं समीपे,
 अन्ध्रप्रो द्रोणे, लोम प्रक्षणे, इरीतत मन्धर्वे, उरीष वनसाभाय ।
 सर्वेन ददातीति शेषः । आषष्मन्ने तु “अवहृता मेवावदवयवका
 भक्ष्यवन्ति, प्रतिप्रसृतास्त सन्तम्” —इति ॥

युदेव गुदं चेधा करोति । प्राणो वै गुदः सोऽयं
प्राङ्गतस्तु मयुं प्राणोऽनुसुच्चरति ॥ ३ ॥

स युदेव गुदं चेधा करोति । तृतीय मुपयुद्भ्य-
स्तृतीयं जुह्वां तृतीय मुपभृति तेन प्राणः सर्वेभ्यो
ऽङ्गैः शिवः* ॥ ४ ॥

सु इ त्वेषु पशु मालभेत । यु एनं मेध मुपनयेद्यदि-
क्षशः स्याद्युदुद्व्यस्व मेदसः परिशिष्येत तुजुदे न्युपेत
प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्गतस्तु मयुं प्राणोऽनु-
सुच्चरति प्राणो वै पशुर्यावद्धेव प्राणेन प्राणिति तावत्
पशुरथ युदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तुष्टि भूतो-
ऽनर्थ्यः श्रेते ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुः† । मेदो वै मेधस्तुदेनं मेध मुपनयति
युद्यु ऽअःसलो भवति स्वय मुपेतु एव तुष्टि मेधं
भवति ॥ ६ ॥

श्रुथ पृषदाज्यं गृह्णाति । इयं वा ऽइदुः सर्पिष्वैव
दधि च इह्यं यु मिथुनुं प्रजुननं मिथुनु मेधेतत्
प्रजुननं क्रियते ॥ ७ ॥

तेनानुयाजेषु चरति । पशुवो वा ऽअनुयाजाः पुयः
पृषदाज्यं तुपशुधेवैतत्पयो दधाति तुदिदं पशुपु पुयो

* 'शिवः'—इति ग, घ ।

† 'पु'—इति ग, घ ।

द्वितुं प्राणो हि पृथदाज्य मुन्नः हि पृथदाज्य मुन्नः हि
प्राणः* ॥ ८ ॥

तेन पुरुस्तादनुयाजेषु चरति । सु योऽयं पुरुस्तात्
प्राणस्तु मेवैतदधाति तेन पश्चादुपयजति सु योऽयं
पश्चात् प्राणस्तु मेवैतदधाति ताविमो ऽऽभयतः प्राणौ
द्वितौ यश्चायु मुपुरिष्टाद्युश्चाधस्तात् ॥ ९ ॥

तद्वा ऽतदेको द्वाभ्यां व्युपदकरोति । अर्धर्युवे च
युश्चैष उपयुजत्यथ यद्युजन्त मुपयुजति तस्मादुपयुजो
नामाथ यदुपयुजति मेवैतुज्जनयति पश्चादुपयुजति
पश्चाद्दि योपायै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ १० ॥

स उपयुजति । समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यापो वै समुद्र
आपो रेतो रेत एवैतत्सिञ्चति ॥ ११ ॥

अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति । अन्तरिक्षं वा ऽश्विनु प्रजाः
प्रजायन्तेऽन्तरिक्षा मेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

देवः सवितारं गच्छ स्वाहेति । सविता वै देवानां
प्रसविता सवितृप्रहृत एवैतत् प्रजनयति ॥ १३ ॥

मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहेति । प्राणोदानौ वै मित्रा-
वरुणौ प्राणोदानावेवैतत् प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति । अहोरात्रे वा ऽश्विन प्रजाः
प्रजायन्ते ऽहोरात्रे ऽश्वैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

ह्युन्दाऽसि गच्छ स्वाहेति । सप्त वै ह्युन्दाऽसि सप्त-
ग्राम्याः पशुवः सप्तारण्यास्तानुवैतदुभयान् प्रजन-
यति ॥ १६ ॥

द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेति । प्रजापतिर्वै प्रजाः
सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां पुर्यगृह्णाता इमा द्यावा-
पृथिवीभ्यां पुरियहीतास्तथो ऽश्वैषु एतत्प्रजाः सृष्ट्वा
ता द्यावापृथिवीभ्यां पुरियगृह्णाति ॥ १७ ॥

श्रुथात्युपयजति । स युञ्जात्युपयुजेद् द्यावत्यो
हैवाग्ने प्रजाः सृष्ट्वास्तुवत्यो हैव स्युर्न प्रजायेरन्नथ
युदत्युपयजति प्रैवैतुज्जनयति तुस्मादिमाः प्रजाः पुन-
रभ्यावुर्त्तं प्रजायन्ते* ॥ १८ ॥ ५ ॥

॥ इति पद्यप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. ४.] ॥

प्राक्स्था श्रेष्ठलकरजाभिमुखेन गृहस्थ प्रधानस्त्रिष्टकदुपयजिष्ठपे-
धेधा विभज्य विनियोग प्राक्स्थन् प्रयाजादीना मितराहल माह-
“त्रोणि इ वै पञ्चोरेकादशानीत्यादिना । प्रयाजा अनुयाजाय

एकादशैकादश प्रसिद्धा अनुयाजानन्तरं यष्ट्या एकादशोपयाजो
 उपरिष्टादाणसन्ने^१ एकादशपथं मिक्षित्वा पथस्त्रिंशत् सम्यघन्ते ।
 पशूप्लवश्च पुरुषश्च द्विपात्यग्नोरपि ग्रीर्षणा^२ प्राणा अग्नौ
 अवाञ्चो दौ, आभिर्दंष्ट्रमीति 'दंष्ट्रं प्राणा' । ते च पाणिपादगत-
 विग्रहकृत्स्निभिः अक्षिताः विगद् भवन्ति प्राण उदामो ध्यान
 इति अयो मुख्यप्राणा, इति पथस्त्रिंशत् एव अस्मिन् पथा-
 ह्वानि ॥ १ ॥

'तदाञ्जरिति । 'शिव' श्रेष्ठ । पुरुषपथोर्ध्वरूपादाह्वय-
 प्राणरूपाह्वानि भवन्ति, तथा च मुख्यप्राणकापीतराह्वयितृ
 साधारण्यं नैव प्राप्तम्, न श्रेष्ठत्वं, अतो यज्ञे सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य
 वनागात् प्राणस्य श्रेष्ठत्वं तेन प्रकारेण कृतं मिति अत्र ॥ २ ॥

तद्योत्तरं सुच्यते— 'यदेव गुदं चेधा करोतीत्यादि । तस्मात्
 प्राणवद्वरकाधिष्ठानत्वात् 'प्राण' एव 'गुद' ॥ ३ ॥ तस्य प्रधान-
 स्त्रिष्टकदुपपञ्चभेदेन विषु सानिषु विभज्य विनिर्घोष एव सर्वेभ्यो-
 ऽङ्गेभ्यः श्रेष्ठत्वकारणं नित्यं ॥ ३, ४ ॥

अथ गुदस्य प्राणत्वेन श्रेष्ठत्वाभिधानप्रसङ्गात् यदि कश्चित्
 तात्पर्यं कथयति स्यात्, तर्हि गुदस्य सम्पूर्णत्वाय उदर्यं मांसं तेन

१— 'एकादशोपयज'—इति क

२— इत्त उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे दशमस्कन्धे "समुद्रं जम्ह" इत्यादि
 मन्त्रेति भावः अतः श्रुतीनां श्रेष्ठत्वभावे "समुद्रं जम्ह" शब्देत्यादि
 मन्त्रोक्ता समुद्रादय एकादशोपयजनमन्त्राः—इति (२ २ ८) ।

एव मियस्योप मित्याह— “य ए मेव पशु मानभेतेत्यादिना ।
 ‘यः’ एव ‘पशु मानभेतः’, ‘यः’ यजमानः ‘उने’ ‘मेधं’ मेधादंम्
 प्रष्टुम् पशुम् ‘उपनयेत्’ उपनयेत्, प्राप्तवान् । अथ मेव गुणः
 पशुः । ‘यदि’ पशुः ‘रुद्रः’ व्यात् नटा अकरणात् करण्य
 श्रेष्ठ्यात् वचसाचक्रकारं कुर्यात् । ‘उदये’ उदरे भव मुदयेन,
 तस्य ‘मेदयः’ मकाग्रान् दद्यात् मुदयं यन्मांसं ‘परिश्रियेत’,
 ‘तत्’ आदाय अन्वेषयिषि ‘गृहे’ ‘न्द्रे’ गमयेत्, तेन तं प्रशुभे-
 दित्यर्थः । “प्राप्तो वै गृह इत्यादि, व्याख्यातम् ॥ १ ॥

“गृहो वै पशुरिति । ‘यद्यु’ यद्यपि पशुः ‘अंसलः’ प्रष्टुमांसः,
 पुष्टाग्नौ भवेत्, ‘तर्हि’ ‘स्वयम्’ एव ‘मेधं’ प्राप्तवान् ‘भवति’ ॥ १ ॥

अनुयाजाये इषदाज्यपहणं विधाय प्रशंसति— “अथ इषदाज्यं
 गृहणीत्यादिना । ‘इदं’ वक्ष्यमाणं दधं यस्तु ‘इदम्’ । इदं
 शब्दायं माह— “मर्षिचैव दधि चेति । अस्तु इदम्, ततः किं
 मित्याह— “इदं वै मिषुन मिति । तच्च ‘प्रजननम्’ अन्यस्यो-
 त्पादकम् । अतः इषदाज्यपहणेन प्रजननमिषुन सेव इतवान्
 भवति ॥ २ ॥

“तेनानुयाजैर्मिति । ‘तेन’ इषदाज्येन ‘अनुयाजेषु’ परति’
 अनुयाजान् यजेदित्यर्थः । तदुभयं प्रशंसति— “प्राप्तो वा अनु-
 याजा इति । अनुयाजानां कृषोपभोगेत्तुलान् पशुसम्, पशो-
 विकारत्वान् ‘इषदाज्यम्’ एव ‘ययः’; ‘तत्’ तेनानुयाजानुष्ठानेन
 ‘पशुपु’ ‘एव’ ययःस्थापनम् ‘भवति’ ॥

विहितान् अनुयाजान् विधाष्टमानैरुपयुक्तिः यद् सुरस्तादुप-

रिष्टाच्च विधास्यन् प्रशस्यति— “प्राणो हि वृषदास्य मिति । ‘दि’-
गन्धघोत्यां प्रसिद्धिं मुपपादयति— ‘वृषदास्य तावत् ‘असम्’,
तत् ‘अस’ अतिरेकानविधायित्वान् ‘प्राण’, अतः ‘वृषदास्य
प्राण’ । ८ ॥

‘तेन पुरस्तादिति । उपपदस्य ‘पुरस्तात् अनुयाजेषु’ इव
दास्यानुष्ठानेन पुरस्तात्-प्राणं कुर्वन् सपानं पशौ निश्चितवान्
भवति, ‘पद्यात्’ उपपदनुष्ठानस्य पद्यात्-‘प्राणम्’ उदानास्य पशौ
स्थापितवान् भवति । मिश्रित्वा ‘य’ ‘असम्’ ‘उपरिष्टाच्चाधस्ताच्च’
प्राण, तत् प्राणद्वयं स्थापितवान् भवति ॥ ८ ॥

“तदा हनदित्यादि । ‘एक’ होता, ‘दास्याम्’ ‘अध्वर्यव’ ‘उपयजे’
प्रतिप्रस्थाते^१ ‘य’, प्रयाजार्घ्यम् उपयज्यार्घ्यं च ‘वपद’ कुर्यात् ॥

उपयज नामनिर्वचनेन प्रशस्यति— ‘अथ यत् यजन्तम् उप-
यजति, तस्मात् उपयजो नामेति । ‘यजन्तम्’ अध्वर्युम् ‘उप’सद्व्य
एताम्यङ्गाणि प्रतिप्रस्थाता ‘यजति’ इति पद्याद्यद्व्या उपयज
इत्यर्थ^२ ॥

“अथ यदुपयजति प्रवैतव्यमवतीति । वृषदास्यरूपैरनुयाजै
प्रजननस्य कृतत्वात् उपयजिर्जनयति । कथं नेतेन प्रजनयति ?
अथ्यते— ‘पद्याद्युपयजतीति । योवाया पद्याङ्गाग्नेन प्रजा उत्प-
द्यन्ते ॥ १० ॥

१— उपयज्या— प्रतिप्रस्थाता ।

२— “विशुषे ह्यसि”-इति पा० सू० २ २ ७१ ।

“स उपयजतीति” । “समुद्र गच्छ”-इत्यादय उपयङ्याग-
मन्त्राः । हे गुदावयवरूप, धृति । त्वं ‘समुद्र’ समुद्राभिमानिन
देव ‘गच्छ’, ‘स्वाहा’ इदं द्रव्यं पृच्छतं मम । एवं मुत्तरवापि
द्रष्टव्यम् । एषु मन्त्रेषु मध्ये यच्च देवता एष्ट न प्रतिभाति, तच्च
तदभिमानिदेवता द्रष्टव्या ॥

उपयाजानां प्रजननरूपत्वस्योक्तत्वात् अतुकृष्णमयज्ञपरतया
मन्त्राणां व्याचष्टे— “आपो वै समुद्र आपो रेत इति । यदार्पणं
सृष्ट एव ॥

अथ कात्यायन— “ग्रामिवाद्गङ्गारानादस्य वेदिश्रोण्या निव-
पत्युत्तरम्याम्, आग्नीहोत्रादा सोमे होतृधिष्ये, प्रतिप्रस्थातोपयजति
गुददत्तौघस्य प्रच्छेदं मनुयाजेषु समुद्र गच्छेति प्रतिमन्त्रम्
प्रतिवषट्कारम्”—इति ॥ ११-१७ ॥

अतुपयाज विधत्ते— “अथातुपयजतीति । अतुपयाजनामका-
श्चत्वार उपयागा यज्ञकानां मनन्तरं माधिस्येन यज्याः” ।
विहितानतुपयागानन्वयव्यतिरेकाभां पुनः पुनः प्रजाभिष्टुष्टि-

१— वा. आ० सू० ६ ६ १० ।

२— वा० सू० ६ २१ १-११ ।

३— का० श्री० सू० ६ ८ ८-१ ।

४— ‘अतुपयजदोमकाश्चत्वार उपयाजसमकावा मनन्तरं माधिस्येन यज्याः’-इति च ।

हेतुतया प्रशंसति— “य यन्वात्युपयजेद् यावत्यो देवासे प्रजाः
सृष्टा इत्यादिना^१ ॥ १८ ॥ ५ [८. ४.] ॥

इति मायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
साध्यन्दिनप्रतपवन्नाह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमोऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

१— तै०म० ६. ३. ११. १४-१७, ४. १. १-२४; १. ४. १०, ११ ।

२— “कण्डोमङ्गा ११२”-इति क, “कण्डिका ११२”-इति ख;
“कण्डिकासङ्गा ११२”-इति ग, घ । तत्र १ मा० ११ क०, २ मा०
१६ क०, १ मा० १० क०, ४ मा० १० क०, ५ त्र० १८ क०, सङ्गमनयो
११९ इति लिख्यम् ।

अथ

सप्तमपाठोक्ते प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

अष्टमाध्याये पञ्चम ब्राह्मणम् ।

॥ हरि ॐ ॥

सोऽत्युपयजति । यन्त्रं गच्छ स्वाहेत्यापो वै यज्ञ
आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ १ ॥

सोमं गच्छ स्वाहेति । रेतो वै सोमो रेत एवैतत्
सिञ्चति ॥ २ ॥

दिव्यं नुभो गच्छ स्वाहेति । आपो वै दिव्यं नुभ
आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ ३ ॥

अग्निं व्यैश्वानरं गच्छ स्वाहेति । इयं वै पृथिव्यग्नि-
व्यैश्वानरः सेयं प्रतिष्ठेमा सेवैतन्प्रतिष्ठा मभिप्रजन-
यति ॥ ४ ॥

अथ मुखं विवृष्टे । मनो मे हृदि यच्छेति तथो
होपयुष्टात्मानं नानुमुह्यति ॥ ५ ॥

अथ आधन्या पुलीः संयाजयन्ति । अधनार्हो वै
आधनी अधनार्हो वै योपायै प्रजाः प्रजायन्ते तन्मैवै-
तुज्जनयति यज्जाधन्या पुलीः संयाजयन्ति ॥ ६ ॥

अन्तरतो देवानां पुलीभ्यो ऽवच्छति । अन्तरतो वै
योपायै प्रजाः प्रजायन्त ऽउपुरिष्ठादमुये बहुपतय
ऽउपुरिष्ठाद्वै वृषा योपा मुधिद्रवति ॥ ७ ॥

अथ हृदयश्लेनावभृथं यन्ति । पशोर्हं वा ऽब्रालभ्यु-
मानस्य हृदयः शुक्ल-समभ्युवैति हृदयाहृदयश्लेनं मुथ
युष्मत्तस्य परितन्दुन्ति तदलुञ्जुपं तुस्मादु परितृष्टैव
श्लेनाकुर्यात् तत् चिःप्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृत्तोत्तमं
प्रत्युवदधाति ॥ ८ ॥

अथ हृदयश्लेनं मुथच्छति । तन्न पृथिव्यां परास्ये-
न्नाप्सु स युत् पृथिव्यां परास्येदोपधीच व्यनस्पतीक्षेपा
शुक्लं मुविशेद्युदप्सु परास्येदप्सु एषा शुक्लं मुविशेत् तुस्मान्न
पृथिव्यां नाप्सु ॥ ९ ॥

अपु एवाभ्यवेत्य । युच शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः
स्यात् तदुपगूहेद् युसु ऽभ्यवायनाय म्नायेदुग्रेण युप
मुदपाचं निनीय युच शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भुवति
तदुपगूहति मापो मौपधीर्हिंसीरिति तुथा नापो
नौपधीर्हिनस्ति धाम्नो धाम्नो राजस्तुतो व्यरुण नो

मुञ्च । युदाहुरध्या इति व्वुरुणेति शुपामहे ततो
व्वुरुण नो मुञ्चेति तुदेनः सुर्वस्मादरुणपाशात्
सुर्वस्मादरुण्यात् प्रमुञ्चति* ॥ १० ॥

अथाभिमन्त्रयते । सुमित्रिया न आप श्रोपधयः
सन्तु दुर्मित्रियास्तुस्रै सन्तु योऽस्मान् हेष्टि यं च व्वयं
द्विषम इति युच वा एतेन प्रचुरन्त्यापथ ह वा अस्मा-
त्तावदोपधययापक्रम्येव तिष्ठन्ति तुदु ताभिमित्रधेयं
कुरुते तयो हैनं ताः पुनः प्रविशन्त्येपो तुच प्रायश्चित्तिः
क्रियते स वै नाम्रीपोमीयस्य पशोः करोति नाम्रेयस्य
व्वशाया एवानूबन्ध्यायै ताः हि सर्व्वीऽनु यन्तुः सन्ति-
ष्ठत एतदु हास्याग्रीपोमीयस्य पशोराग्रेयस्य च हृदय-
श्लेन चरितुं भवति युद्धशायायुरन्ति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ५.] ॥

अतुपवात्रमन्त्रान विधाध पुनः सृष्टमिष्टद्विहेतुतया प्रभंसति—
“मोऽतुपयजति यज्ञ गच्छ स्वाहेत्यादिना । “यच वै यज्ञस्य
शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो दुष्नापः प्रविवेज”-इति-वक्ष्यमाणत्वात्
यज्ञ-रसानुप्रवेशेन यज्ञस्यान्नपत्नम् ॥ १ ॥

* ‘तु’-इति ख ।

१— एतत्प्रपाठकोऽद्वितीयवाच्याचारम्यो दृश्य ।

“सोमं गच्छेति । सोमस्य रसात्मकत्वादौषधित्वादौषधिवि-
कारनादा रेतस्त्वम् ॥ ९ ॥

दिव्यं नम इति । ‘दिव्यं नमः’ श्लोकः; ततो वृक्ष्युत्पत्तेस्तस्या-
द्रूपत्वम्; अधिष्ठानाधिष्ठाशोरभेदोपचारात् ॥ ९ ॥

“अग्निं वैश्वानर मिति । श्रुतिव्याग्निर्वैश्वानर इत्युच्यते^१, तस्य
सर्वगतत्वेन प्रतिष्ठाकूपत्वं स्पष्टं भवेत् ॥ ४ ॥

“अथ मुखं विमृष्टे^२ मनो जे हार्दो^३त्यादि^४ । मुखविमर्शनमन्त्र-
स्याथ मयं, १— हे माण्डूक्य गुद । ‘जे’ ‘हार्दि’ हृदयधर्मन्त्रि ‘मुखं’
‘यच्छ’ । यदा ‘हार्दि’ हृदये स्थापितम् । पयोः प्राणरूपस्य रुद्धस्य
विच्छिद्य सोमात् उपपद्युः मनोऽपि प्राणाविनाश्रुतं गच्छति,
अत एव प्रार्थ्यते । “तथा ह्योषधयेति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

“अथ जाघन्ता यज्ञोः संवाञ्जयन्तीति^५ । जाघनो वामदाडः,
तया^१ ‘यज्ञोः’ ऋगुपलक्षिताः सोमलक्षाद्या देवताः संवाञ्जयेत् ।
“जघनाहुं वै जाघनीत्यादि, स्पष्टम् ॥ ६ ॥

१— अथ “वैश्वानरं कञ्जाम् १”-इत्यादि, “सोऽग्निर्वैश्वानरो निपात
सेद्वेते उत्तरे श्योतिषो एवेन नामधेयेन भजेते-भजेते”-इत्यन्तं
(०. २१-२२.) गैरुक्तं स्पष्टम् । २— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ ।

३— वा० सं० ६. २१. १२ । ४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १४ ।

५— “जाघन्ता यज्ञो मुखरूपेण हविषा”-इति का० सू० । अन्वयः अ तमेव
“जाघनो जघनपदेऽपि भवा मुखरूपेण इत्यर्थः । अधिहरयमाणाया
मयेव मेव (१. १. १८. मै०) । “जाघनो कटो”-इति पिठभूति-
विरचिते, तद्विद् न सङ्गच्छते, अटिपद्यायश्रीक्योः प्रागुपासकत्वात् ।

जाघन्या अपि प्रदेशविशेष माह— “अन्तरतो देवानां पक्षीभ्यो-
 ज्वघतीति^१ । देवानां पक्षीभ्य इति चतुर्थी, तासां मर्याद ।
 ‘अन्तरतः’ ऊर्द्धं मुत्थितस्य वास्तस्य ‘अन्तरतः’ अलोमक-
 प्रदेशादित्यर्थः । “उपरिष्ठदग्रये गृहपतय इति । शरोमके
 बाह्यप्रदेशे^२ ॥ ७ ॥

“अथ हृदयशूलेनेत्यादि^३ । हृदयस्य पद्यात् शूलेन परितर्हने
 ‘तत्’ लोपाय भवन्नाय ‘अल’ पर्याप्तं भवति, शूलगुविद्वत्वात् न
 यागादौ स्यादित्यर्थः । तस्मात् पाकात् पूर्वं शूल ‘परिदृष्ट’ पाकं
 कुर्यात् । “शूलात् पाके”-इति^४ शाब्दान् । पाकात् पूर्वं शूलेन
 परितर्हणात् ‘शूल’ हृदयशूलं प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘विः प्रच्युते पयो’
 पाकोत्तरकाल ‘हृदय’ शूलात् ‘प्रदृष्ट’ ‘उत्तम प्रत्यवदधाति’
 इतरावयवानां सुपरि स्थापयेत् ॥ ८ ॥

“अथ हृदयशूलं प्रचच्छतीति^५ । परिकर्मिणे प्रचच्छति । स
 ‘तत्’ शूलं ‘वृथिय्याम्’ ‘अपा’ च ‘न पराच्छेत्’ । पराच्छतो दोष
 माह— “ओषधीयेति । ‘ओषधीश्च वनस्पतीश्च यथा शशु प्रवि-
 शेत्’, ‘यत्’ यदि ‘वृथिय्या पराच्छेत्’ । तस्मां सुतपत्रेभ्योपधिवन-
 स्पतिषु प्रवेगो युक्तः ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १५ ।

२— सूत्रेणानि विशेषावधिय का० श्रौ० सू० ६. ८. १७-२० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. १०. १, २ ।

४— पा० सू० ५. ३. ६५ ।

५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ३ ।

उक्तदोषाभावोपाय माह— “अप हवेति” । ‘अप’ शब्दाय
 ‘यव’ देशे अतीवारस सरमस्य न भवति, ‘तत्’ तत्र ‘अपगूहेत्’ ।
 अपा सेवातिदूरले उपायान्तर माह— “यद्यु इति । यदाव्विपद्ये
 म्लानि प्राप्नुयात्, तदा धूपस्य प्राग्देशे उदपाचनिगदनं कृत्वा,
 तत्रापौषदाहंदेशे उपगूहेत् । तत्र मन्त्रः— “मापो मौषधी-
 र्हिषी” —इति” । हे गुरु । अपा मौषधीनास्य हिषा मा कुरु ।
 ईषदाहं उपगूहनादपा हिमाप्रसङ्गः, इषिष्या सुपगूहनात् तदौषधौष
 धीना वाधप्रसङ्गः, अतस्तत्रोभयत्र हिषापरिहारः प्राच्यते ॥

तत्र मन्त्र — “धाक्षो धाक्षो राज्ञिति” । निगूहनाच्च बन्धन-
 रूपत्वात् तस्य वक्ष्याधिष्ठातृत्वात् वक्षस्य सम्बोधनम्— हे ‘राज्ञन्’
 वक्ष । यस्मिन् पापरूपवन्धने अवस्थाने बद्धा स्म, ‘तत’ तस्मात्
 बन्धनानाद् ‘म’ अप्मान् ‘मुञ्च’ पापेन विमुक्तान् कुरु । ‘यत्’
 यस्मिन् आगमि सम्भाविते, आगस्तर्कारोऽपि ‘अग्रा’ अशक्त्या,
 रक्षणीया इति ‘आहु’ मनुष्या ॥ १० ॥

१— वा० शौ० सू० ६ १० २, ६ ।

२— अत्र मन्त्रद्वयं दृश्यते सूत्रे, तत्रैकस्तत्रैव पठितोऽप्यस्य प्रतीकमहोक्तं
 विहितं । तद्यथा— ‘युगति त मभिश्चोष योऽस्मान् देष्टि य च वय
 हिषो मापो मौषधीरिति’ —इति । मन्त्रोपदेशादप्युक्तम् युगति
 भाग इति मन्त्राभ्यां गिति” —इति ।

३— वा० म० ६ २२ १ ।

४— वा० म० ६ २२ २ ।

५— ‘वायग इति मोनाम प्रकरणादिज्ञानव्यावृत्तयम् । वदन्तत्र
 मनुष्यान् अन्विष्यन्त । एतान् व्यावृत्तये तु धृत्वा र्थम्’ —इतीह
 मन्त्रादिकम् ।

प्राच्येते—“अथाभिमन्त्रयन्त इति^१ । अर्धयुग्मस्तयः । “सुमि-
विद्या न इति^२ । ‘तः’ अस्मादर्थम् ‘आपः शोधययः’ च ‘सुमित्राः’
शोभनमिवेषु साधवः ‘सन्तु’ हितकारिण्यो भवन्तु । ‘यः’ ‘अस्मात्’
वेष्टि’ अस्मात् द्वेय साधरति, ‘सं च क्वं दिशः’, ‘तस्मै’ तदर्थं
‘दुर्मित्राः सन्तु’ द्वेषिण्यो भवन्तु ॥ अथ सूत्रकारः—“सुमित्रिद्या
न इत्युपसृग्नयपः, उपसृग्नययो वा पूर्वः, अभिमन्त्रणं बोध-
रेण”—इति^३ ॥

एतत् प्रशंसति—“यच्च वा एतेनेति । ‘एतेन’ चदयशूल-
निगूहनेन ‘आपद्य’ ‘शोधयय’ ‘अस्मात्’ आत्मान् ‘अपकम्’ अप-
हृत्य ‘एव’ ‘तिष्ठन्ति’ । ‘तदु’ तस्मादेव कारणात् ‘ताभिः’ सप्त
“सुमित्रा”—इतिपाठेन मिश्रणं कृतवान् भवति । शङ्क मन्थत् ॥

शूलोपगूहने विषयविशेषे निषेधति—“स वै माग्नीषोमीयस्य
पयोः करोतीत्यादिना । ‘स वै’ सोऽर्धयुः । “न सोमेऽनूषन्त्या-
वर्जम्”—इति^४ सूत्रम् ॥ ११ ॥ १ [८, ५.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे अष्टमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५। २— वा० सं० ६. २१. १।

३— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५, ६, ७।

४— ‘शूलोपगूहने विषयविशेषे’—इति छ।

५— वा० श्रौ० सू० ६. १०. ८। ,

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दे निवारयन् ।
पुमर्थायतुरो देवाद् विद्यातीर्षमहेयरः ॥ ८ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कमलकहयतुल्लापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताथीन् पञ्चधीर्नीसिदंशतहस्रताघेनुसौवर्णभूमौः ।
रत्नोत्सां रुक्मावाजिहिपमहितरपौ सावणिः सिङ्गनायी,
अग्राणीद्विहृत्कं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्ना तिलमव मतुषः स्वर्णजं वर्णमुखः,
कार्पासीयं क्षपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्यं प्राज्यजन्ना लवणज मनुषः शर्करं शर्करतेजाः,
रत्नाक्षो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रवात्सिङ्गमार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे अष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजानो रिरिचानु इवामन्यत ।
तुष्मात्पराच्यः प्रजा आसुर्नास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय
तस्यिरे ॥ १ ॥

सु रेक्षतुरिद्व्यहम् । युष्माऽऽ* कामायास्तृष्टि नु मे
स कामः सुमार्हि पुराच्यो मुत्प्रजा अभूवन् नु मे प्रजाः
श्रियेऽन्नाद्यायास्थियतेति ॥ २ ॥

सु रेक्षत प्रजापतिः । कथं नु पुनरात्मान माप्या-
ययेयोप मा प्रजाः समावर्त्तेरंस्तिष्ठेरन्मे प्रजाः श्रिये-
ऽन्नाद्यायेति ॥ ३ ॥

सोऽर्चश्चुष्मंश्चचार प्रजाकामः । सु एता मेका-
दशिनौ मपश्यत् सु एकादशिन्येष्टा प्रजापतिः पुनरा-
त्मान माप्याययतोपैनं प्रजाः समावर्त्तन्तातिष्ठन्तास्य
प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स वसूतीयानेवेष्टाभवत् ॥ ४ ॥

तुस्मै क मेकादशिन्या यजेत । एवुऽ इवु प्रजया
पशुभिरुप्यायत उपैनं प्रजाः समावर्त्तन्ते तिष्ठन्तेऽस्य
प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स वसूतीयानेवेष्टा भवत्येतुस्मै क
मेकादशिन्या यजते ॥ ५ ॥

* 'युष्माऽऽ'—इति ग, घ ।

सु आग्नेयं प्रथमं पशु मालभते । अग्निर्वै देवतानां
मुखं प्रजनयिता सु प्रजापतिः सु उ ऽश्व युजमान-
स्तुष्मादाग्नेयो भवति* ॥ ६ ॥

अथ सारस्वतम्† । व्याग्वै सुरस्वती व्याचैव तुप्रजा-
पतिः पुनरात्मान माप्याययत् व्यागेन मुपसमावर्त्तत्
व्याच मुनुकामात्मनोऽकुरुत् व्याचो एवैषु एतदाप्यायते
व्यागेन मुपसमावर्त्तते व्याच मुनुका मात्मनः कुरुते ॥ ७ ॥

अथ सौम्यम्‡ । शुक्रं वै सोमोऽन्नेनैव तुप्रजापतिः
पुनरात्मान माप्याययत्तान्न मेन मुपसमावर्त्तत्तान्न मुनुक
मात्मनोऽकुरुतान्नेनो ऽएवैषु . एतदाप्यायतेऽन्न मेन
मुपसमावर्त्ततेऽन्न मुनुक मात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद् युत् सारस्वत मुनु भवति । व्याग्वै सुरस्वत्युन्न५
सोमस्तुष्माद्यौ व्याचा प्रसाम्यन्नादौ द्वैव भवति ॥ ९ ॥

अथ पौष्णम् । पशवो वै पूषा पशुभिरेव तुप्रजापतिः
पुनरात्मान माप्याययत् पशुव एन मुपसमावर्त्तन्त पशू-
नुनुकानात्मनोऽकुरुत् पशुभिर्वैषु एतदाप्यायते पशुव
एन मुपसमावर्त्तन्ते पश्वनुनुकानात्मनः कुरुते६ ॥ १० ॥

* 'ति'-इति छ ।

† 'तम्'-इति म, घ ।

‡ 'म्यम्'-इति म, घ ।

५ 'ते'-इति छ । एव युत्तरण च ।

अथ बार्हस्पत्यम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैतत्प्रजा-
पतिः पुनरात्मान माप्याययत् ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तत्
ब्रह्मानुक् मात्मनोऽकुरुत् ब्रह्मणो ऽपुवैषु एतदाप्यायते
ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तते ब्रह्मानुक् मात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद् यत् पौष्ण मुनु भवति । पशवो वै पूषा ब्रह्म
बृहस्पतिस्तस्माद् ब्राह्मणः पशून्भिष्टप्युतमः पुरोहिता*
ज्ञस्य भवन्ति मुख ऽप्योहितास्तस्माद् तत्सुर्व्वं दुश्वाजिन-
वाप्तौ चरति ॥ १२ ॥

अथ वैश्वदेवम् । सुर्व्वं वै विव्रे देवाः सुर्व्वेणैव
तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत् सुर्व्वं मेन मुप-
समावर्त्तत् सुर्व्वं मुनुक् मात्मनोऽकुरुत् सुर्व्वेणो ऽपुवैषु
एतदाप्यायते सुर्व्वं मेन मुपसमावर्त्तते सुर्व्वं मुनुक्
मात्मनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद्यद् बार्हस्पत्य मुनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः
सुर्व्वं मिदं विव्रे देवा अस्यैवैतत् सुर्व्वस्य ब्रह्म मुखं
करोति तस्मादस्य सुर्व्वस्य ब्राह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥

* 'पुरोहिता'-इति स्यात् सापथ-सम्भव ।

† 'वि'-इति स ।

‡ 'वैश्वदेव'-इति क, छ, 'वैश्वदेवः'-इति ग, घ ।

शुचैन्द्रम् । इन्द्रियं वै ज्यौर्यं मिन्द्र इन्द्रियेणैव तद्दीर्येण
प्रजापतिः पुनरात्मानं माप्याययतेन्द्रियं मेनं ज्यौर्यं सुप-
समावर्त्ततेन्द्रियं ज्यौर्यं मनुक मात्मनोऽकुरुतेन्द्रियेणो
ऽएवैष एतद्दीर्येणाप्यायत इन्द्रियं मेनं ज्यौर्यं सुपसमा-
वर्त्तत इन्द्रियं ज्यौर्यं मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १५ ॥

तद्यद् वैश्वदेव मनु भवति । द्यौं वा ऽहुन्द्रो
विशो विश्वे देवा अन्नाद्य मेवास्मा एतत्पुरस्तात्
करोति ॥ १६ ॥

शुच मास्तम्* । विशो वै मरुतो भूमौ वै पिङ्ग-
भूमेव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानं माप्याययत भूमौ
सुपसमावर्त्तत भूमानं मनुक मात्मनोऽकुरुत भूतो
ऽएवैष एतदाप्यायते भूमौ सुपसमावर्त्तते भूमानं
मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १७ ॥

तद्यदैन्द्र मनु भवति । द्यौं वा ऽहुन्द्रो विशो विश्वे
देवा विशो वै मरुतो विश्वेवैतत् द्यौं परिरुद्धति
तदिदं द्यौं सुभयतो विशा परिरुद्धम् ॥ १८ ॥

शुचैन्द्राग्रम्† । तेजो वा ऽग्निरिन्द्रियं ज्यौर्यं मिन्द्र
उभाभ्यामेव तद्दीर्याभ्यां प्रजापतिः पुनरात्मानं माप्याय-

यतोमे ऽएनं वीर्यं ऽउपसमावर्त्तेता मुमे वीर्यं ऽअनुके
 ऽआत्मनोऽकुरुतोभुभ्याम्बेवैषु शतद्वीर्याभ्या माध्यायत
 ऽउमे ऽएनं वीर्यं ऽउपसमावर्त्तेते ऽउमे वीर्यं ऽअनुके
 ऽआत्मनः कुरुते* ॥ १६ ॥

अथ सावित्रम् । सविता वै देवानां प्रसविता तद्यो
 दास्मा ऽएते सवितुप्रसृता एव सुर्व्वे कामाः सुमृद्धान्ते ॥ २० ॥

अथ व्वारुण मन्तत आलभते । तुदेनः सुर्व्वस्मादरुण-
 पाशात् सुर्व्वस्मादरुणयात्ममुच्चति ॥ २१ ॥

तस्माद्यदि यूपैकादशिनौ स्वात् । आग्नेयु मेवाग्निष्ठे
 नियुज्यादयेतरान्युपनयेयुयंथापूर्व्वम्† ॥ २२ ॥

यद्यु पुत्रैकादशिनौ स्यात् । आग्नेयु मेव यूप ऽआल-
 भैरन्ययेतरान् यथापूर्व्वम् ॥ २३ ॥

तान्यदोदीचो नुयन्ति । आग्नेयु मेव प्रथमं नयन्त्यये-
 तरान्यथापूर्व्वम् ॥ २४ ॥

तान्युच निविध्यन्ति । आग्नेयु मेव प्रथमं दक्षिणार्धं
 निविध्यन्त्ययेतरान्दोदीचोऽतिनीय यथापूर्व्वम् ॥ २५ ॥

तेषां युच व्वषाभिः प्रचुरन्ति । आग्नेयुस्यैव प्रथमस्य
 व्वपुया प्रचुरन्त्ययेतरेषां यथापूर्व्वम् ॥ २६ ॥

* 'तु'—इति ख ।

† 'पुष्ट'—इति ग, घ ।

‡ 'व्वम्'—इति ग, घ । एव मिषोचरणापि सर्व्वम् ।

तैर्युव प्रचुरन्ति । आग्नेयेनैव प्रथमेन प्रचुरन्त्यये-
तरैर्यथापूर्वम्* ॥ २७ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १०.] ॥

॥ यौगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽपि न ज्ञायते ।

निर्ममे, न मय वन्दे विद्यातीर्थमहेष्टरम् ॥ १ ॥

अथ पथेकादशिनो^१ विधातु मास्त्रादिका आह— “प्रजा-
पतिर्वै प्रजा मसृजान इत्यादिना । ‘रिरिचान इवामन्यत’ आत्मान
रिक्त मिवावुक्षत । कुत इत्यत आह— “तस्मात् परास्य प्रजा
आसुरिति । ‘तस्मात्’ प्रजाऽपतोः सकाशात् ‘प्रजा.’ ‘परास्य’ एव
अभवत् । रिक्त मेव विशदयति— “नास्य प्रजा इति । लोके यथा
वज्रप्रज कश्चिन्ताभिरर्जितैर्धनादिभि श्रीयुक्तोऽत्रादिर्मांस भवति,
एव मसृ तथा न स्मितवत्य इत्यर्थ ॥ १ ॥

“य श्वतेति । विचार इतिवान् । ‘शरिचि’ अतिरिक्तो-
ऽश्वम् । रिचेर्लुङ्प्रभमे रूपम् । तदेव विशदयति— “अह माग्ने
कामायास्यवीति । ‘असृचि’ प्रजासृष्टि सकार्षम् । ‘य कामो न

* ‘वंम्’—इति न च ।

१—“पथेकादशिनो द्विविधा । पतिपशुपुत्रा वज्रपुत्रा च”—इत्यादि आ०
श्री० ८ ८ १० सू० एतौ दृश्यम् ।

मे' 'धर्माद्वि' धर्मद्विवृत्तोऽभूत् । त मेव विभिन्नमिदं— “न हि
प्रजा त्रिधे वाञ्छायावेति ॥ १ ॥

“स ऐक्षत इति । विचारविषया बुद्धि प्रचारितवानित्यर्थः ॥ १ ॥

“सोऽर्चन्मिति । वाङ्मन्त्रापादयेव ‘अर्चन्’, ‘आमन्’ तप ‘वक्षर’
इत्यर्थः । “स एता मिति । ‘स’ च वज्रलाय षष्ठेकादशिनौ ‘अपमन्’
प्रजापतिसाधनत्वेन ज्ञातवान् । “एकादशिन्येष्टा प्रजापतिरित्यादि,
अष्टम् । “वषीयानेवेष्टाभवदिति । ‘वषीयान्’ वसुमन्तर ॥ ४ ॥

न केवलं प्रजापतेरेवेकादशिनोप्रयोगादेतदुक्तं फलम्, किन्तु
इदानीन्तनं अपि तत् फलं तदनुष्ठानाद् भवतीत्याह— “तस्मै क
मेकादशिन्या चजेतेत्यादिना । क मिति पुरुषम् । च एकादशिन्या
यजते, ‘तस्मै’ आप्यायनादिकामाद्य । स यजमान ‘प्रजाया पशुभि’
‘आप्यायते’ प्रवर्द्धते । आप्यायनेन ‘एन’ यजमान ‘प्रजा’ पुरु-
षादिरूपा ‘समावर्त्तन्ते’ प्रतिनिवर्त्तन्ते । आगम्य च तदाशायनाय
‘त्रिधे अन्नाद्याय’ च ‘प्रजा’ ‘तिष्ठन्ते’ आत्मानं प्रकाशयन्ति ॥ ५ ॥

इत्य सामान्येनेकादशिन्या फलं मभिधाय, तानेकादशिनान्
पशून् क्रमेण विधाय, तत्फलं च विभज्य दर्शयति— “स आग्नेय
प्रथमं पशुं मासभत इत्यादिना^१ । अग्निर्देवता अथ, स आग्नेय
पशुः, तम्, ‘प्रथमं मासभते’ । अस्तुनेकदेवताकेषु प्रथमं माग्नेयेन
भवितव्यं मित्येतस्मिन्नर्थं कारणं माह— “अग्निर्वै देवतानां मुखं
प्रजनयतेति । ॥ परिपाकहेतुत्वेन सर्वेषां प्रजनयिता अग्निः, स

‘देवताणां मुखम्’ भवतु । देवानां मुखत्वम् “अग्निर्वै देवाना
भवतु”^१, इति, “अग्निमुखा वै देवा”-इति-श्रुत्यन्तराच्च^२ सिद्धम् ।
देवाणां मध्ये अग्निरेव ‘मुखम्’ प्रजा-अनयिता, मुख्यत्वेनोत्पादक,
“ता मग्निरित्यते, सोमो रेतो दधातुः, सविता माजुनधत्”-
इत्यादौ अग्नेरेवेत्येकत्वदर्शनात् । ‘अ’ अग्निं प्रजापतिमा समत्वात्
‘प्रजापति’ । ‘अ एव’ अग्निं ‘यजमान’ च गार्हपत्यं यत्
यजमानरूपेणावस्थानात्, यजनिष्पादकत्वसाम्यात् यजमानत्वम् ।
तस्मात् स्वात्मसाभाष्य आग्नेयं पशु कर्त्तव्य ॥ ६ ॥

“अथ सारस्वत मिति” । आश्रयत इति श्रेय । सा ‘सरस्वती’
अस्ति, सा ‘वामै’ वायूया खलु । ‘वाचैव’ द्वितीयपशोर्देवतया रिक्त
स्वात्मानं ‘पुनरायाययत । ‘वाग्’ वायूया प्रजा ‘एव’ प्रजापतिम्
उपावृत्ततया ‘समावर्त्तत’ । ‘वाचम्’ ‘अनु’ ‘एव’ ‘एष’ यजमान
‘आत्मन’ कामनादिकं करोति ॥

एव सुतरेषां पशूनां नाशानि च व्याख्येयानि ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

सौम्यस्य पशो सारस्वतात्मन्तर्वां प्रशमति- “तद् यत् सारस्वत
मनु भवतीति । ‘वामै’ सरस्वत्यश्च मिति । सीमन्तौषधधिपतिव्यात्
तत्त्वरूपत्वम् । ‘तस्माद्’ ‘य’ पुमान् ‘वाचा’ ‘प्रशमि’ अत्यस्य,
च ‘अज्ञादो भवति’ । वाचोऽध्याधनत्वात् सारस्वतात्मन्तरं सौम्य
उक्तं ॥ ८ ॥

१- ऐ० मा० १११ ।

२- ता० मा० २५ १२ ॥

३- का० श्रौ० सू० ८ ८ २६ ।

४- अन्त्य-इति इ ।

“अथ पौष्ण मिति” । ‘अथ’ सौम्यानन्तरं ‘पौष्ण’ पूषदेवताकं पशु मासभते । “पशवो वै पूषेत्यादि, पूर्ववत् ॥ १० ॥

“अथ बार्हस्पत्य मिति” । ‘बार्हस्पत्य’ बृहस्पतिदेवताकं पशु मासभते । बृहस्पतेर्मन्त्राधिदेवत्वान् ब्रह्मत्वम्, अथवा ‘बृहस्पतिः’ ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मणजातिः खलु ॥ ११ ॥

बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्ये युक्ति माह— “तद्यत् पौष्णं मह भवतीति । पूषः पोषाधिदेवत्वात् पशूनां पोषकत्वात् ‘पूषा पशवः’ । ‘तस्मात्’ बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्याद्वेत्तोः ‘ब्राह्मणः’ ‘पशून्’ ‘अभिपृष्युतमः भवति’ अय्यन्तधर्मको भवति । ‘अथ’ एव-
 प्लनेणानुष्ठानार्थमात्मनः (‘पुराहिताः’) पुरोहिताः, पुरः आपिताः ‘भवन्ति’ पशवः । तदेव व्याचष्टे— “सुखं आहिता इति । यस्माद् ब्राह्मणस्य पशुषु स्वामिनः सति, ‘तस्माद्’ तस्मादेव कारणेण ‘सर्वे’ ब्राह्मणेभ्यो ‘दत्ता’ ‘अभिनवाद्यो’ अजिन माच्छाद्य ‘सञ्चरति’ ॥

सर्वस्वदक्षिणाके विश्वजिदादौ सर्वस्वं दत्त्वा अजिनवामधारणं सामब्राह्मणे प्रपञ्चेनास्मानम्^१ । आपस्तम्बोऽपि “उदवसाय रोहिषं द्रमश्चदौ”-इति प्रकृत्य, “वहिर्लोम परिधाय”-इति ॥ ११ ॥

“अथ वैश्वदेव मिति” । बार्हस्पत्यानन्तरं ‘वैश्वदेव’ पशु मास-
 भते । वैश्वदेवस्य बार्हस्पत्यानन्तर्यार्थवादः स्पष्टार्थः ॥ १२ ॥

“तद्यद् बार्हस्पत्यं मह भवतीति । “अथैतत् सर्वस्य ब्रह्म

१, २— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ।

२— गा० ता० मा० १६ अ० ४, ५, ६ सू० ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ अ० ।

मुख करोतीति । 'अथ' 'सर्वस्य' अपि जयत 'एतत्' एतेन सर्वरूपस्य वैश्वदेवस्य आदौ ब्राह्मणजात्यात्मकस्य सृष्टयतेः पुरो-
भावित्वमप्यादनेन 'ब्रह्म मुख करोति' ब्राह्मणजाति मेव मुख
कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

"अथैन्द्र मिति" । 'ऐन्द्र' पशु मासभते । सप्तमस्य पशोर्यदेवता
इन्द्रोऽस्ति, तम् । "इन्द्रिय वै वीर्यं मिति । इन्द्रेण सृष्टम्
'इन्द्रियम्', तच्च 'वीर्यं' वीर्यात्मकम् ; सृज्यस्त्रिभोरभेदात् 'इन्द्रः'
एवेन्द्रियम्, शक्तिशक्तिमतोरभेदादेन्द्रियत्वम् ॥ १५ ॥

"तद्यदिति । इन्द्रस्य देवेषु मध्ये चचियजातित्व मसहदुक्तम्,
विशेषां देवानां तु तदधीनत्वाद् ब्रह्मत्वसाम्भवात् विगां रूपत्वम्,
अतः ऐन्द्रस्य वैश्वदेवानन्तर्यकरणम् । नास्य स्वामिन इन्द्रस्य पुरस्ता-
द्वादिनो विगाः कृतत्वाद् (कृत) भवति ॥ १६ ॥

"अथ मासत मिति" । 'अथ' ऐन्द्रानन्तर 'मासत' महद्देवताक
पशु मासभते ॥ १७ ॥

"तद्यदिति । "तदिदं अथ सुभयतो विगाः परिवृढ मिति ।
पूर्वत्र विश्वदेवात्मिकया विगा, उत्तरत्र महद्रूपयेति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

"अथैन्द्राग्न मिति" । 'अथ' आहततमनारम् 'ऐन्द्राग्नम्' इन्द्राग्नि-
देवताकम् ॥ १९ ॥

"अथ आविच मिति" । आस्रभते । आविचिताह्वयोर्ब्राह्मणे
सृष्टे ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

“तस्माद् यदौति^१ । ‘तस्माद्’ पश्चात् मेकादशत्वात् ‘यदि
यूपैकादशिनो’ यदैकादशयूपसम्भानम्, तदा प्रतिपद्यूपसम्भवात्
‘अग्निषे’ पूर्ववृत्तिनिंखाते मध्ययूपे ‘आग्नेय मेव’ प्रथम ‘पशु’
नियुञ्जीरन्, ‘अथ’ ‘इतरान्’ पशून्, ‘यथापूर्वं व्युपनयेयु’
यूपोच्छ्रयणानुक्रमेण प्रतिग्रूप दृष्टव्यं दृष्टव्यं नियुञ्जीरन्नित्यर्थः ।
स च क्रम, — “अथ उत्तरोऽग्निष्ठात् श्यात्, त मेवाये उच्छ्रयेदथ
दक्षिण मपोत्तर मित्यादिना प्राङ् निर्दिष्ट^२ ॥ २९ ॥

“यथु पश्येकादशिनोति^३ । ‘यथु’ यद्यपि ‘पश्येकादशिनो’
स्यात्, यूपस्तेक एव, तदा ‘आग्नेय मेव प्रथम यूपे आलभेरन्,
‘अथ’ ‘इतरान्’ शौम्यादिकान् ‘यथापूर्वम्’ तस्मिन्नेकयूपे नियुञ्जीत
संज्ञापनार्थम् ॥ २९ ॥

“तान्यपोदीपो नयन्तीति^४ । उद्गन्धनकालेऽपि ‘आग्नेय
मेव प्रथम नयेत्, ‘अथेतरेण’ इदानीमुत्क्रमेण नयेत् ॥ २९ ॥

‘तान्यथ निविध्यन्तीति^५ । सञ्ज्ञाख्यानस्य ‘आग्नेय मेव प्रथमं
दक्षिणाङ्गं निविध्यन्तीति, यौक्तयेत् ॥ २९ ॥

१— ५२६ ए० १ टीप्पबौ मरुणा ।

२— का० श्री० सू० ८ ८ २० क ।

३— इतिव पुरस्तात् ० २ ५ ३२० ए० मरुणम् ।

४— का० श्री० सू० ८ ८ २८ ।

५— का० श्री० सू० ८ ८ २० ख ।

६— का० श्री० सू० ८ ८ २८ ।

‘तेषां यच्च वषाभिः प्रचरन्तीति’ । वषाप्रचारेऽप्याग्नेयस्यैव वषां
प्रथमं प्रचरेत् । किं वज्रना, अङ्गानां चागावसरेऽप्याग्नेयाङ्गानि
प्रथमं यजेत्, ‘अथेतरेषाम्’ अङ्गानि ‘यथापूर्वम्’ ॥ १६, १७ ॥
१ [८. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवौघे वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनव्रतपञ्चमाङ्गणभाष्ये

श्रुतीयकाण्डे नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

युच वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तुस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रविवेश तेनैवैतद्रुसेनापः स्यन्दन्ते तु मेवैतद्रुसः स्यन्द-
मानं सन्धन्ते ॥ १ ॥

स युद्धसतीवुरौरुष्येति । तु मेवैतद्रुस माहृत्य यज्ञे
दधाति रुसवन्तं यज्ञं करोति तुस्माद् वसतीवुरौ-
रुष्येति ॥ २ ॥

ता वै सुर्वेषु सुवनेषु विभजति । सुर्वेष्वेवैतत्सुवनेषु

रुसं दधाति सुर्वाणि सुवनानि रुसवन्ति करोति तुस्मा-
त्सुर्वेषु सुवनेषु विभजति ॥ ३ ॥

ता वै स्यन्दमानानां गृह्णीयात् । रेद्वि* सु यज्ञस्य
रुसस्तुस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

गोपीयाय वा ऽएता गृह्णन्ते । सुर्व्वं वा ऽइदं मन्यु-
दित्यति युदिदं किञ्चापि योज्यं पवतुऽयैता एव
नेत्यन्ति तुस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

दिवा गृह्णीयात् । पुष्यन् यज्ञस्य रुसं गृह्णान्तीति
तुस्मादिवा गृह्णीयादेतस्मै वै गृह्णाति यु एष तुपति
व्विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य व्विश्वे
देवास्तुस्मादिवा गृह्णीयादिवेव वा ऽएष तुस्मादेव दिवा
गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

एतद् वै व्विश्वे देवाः† । युजमानस्य गृह्णान्तागच्छन्ति
स युः पुरादित्युस्यास्तमयादसतीवुरीर्यङ्गुति युथा
श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपसृतेनोपासीतीवं तत्तु ऽएतु-
द्विः प्रविशन्ति तु ऽएतासु व्वसतीवुरीरूपवसन्ति तु
उपवसथः‡ ॥ ७ ॥

स यस्या गृहीता अभ्यस्त मियात् ॥ तुव प्राय-

* 'रेद्वि'-इति ख ।

† 'य' -इति म, घ ।

‡ 'व' -इति म, घ ।

§ 'यान्' -इति म, घ ।

यित्तिः क्रियते यदि पुरेजानः स्यान्निनाद्याहृल्लीया-
द्दिवा हि तुस्य ताः* पुरा गृहीता भवन्ति युद्यु
ऽश्वनीजानः स्याद्य एन मौजानु उपावसितो वा पर्य-
वसितो वा स्यात्तस्य निनाद्याहृल्लीयाद्दिवा हि तुस्य
ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥ ८ ॥

युद्यु ऽएतदुभयं नु ब्विन्देत्† । उल्कुपी मेवादायो-
पपुरेयात्ता मुपर्युपरि धारयन् गृल्लीयाद्विरस्यं वोपर्यु-
परि धारयन् गृल्लीयात् तदेतस्य रूपं क्रियते यु एप
तुपति ॥ ९ ॥

अग्रातो गृल्लात्वेव । हविष्मतीरिमा आप इति
यद्यस्य ह्यासु रुसः प्राविशत्तुस्मादाह हविष्मतीरिमा
आप इति हविष्मांश्‍‡ ऽश्राविवास्ततीति हविष्मान्
ह्येना युजमान आविवासति तुस्मादाह हविष्मांश्
ऽश्राविवास्ततीति ॥ १० ॥

हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति । अध्वरो वै यज्ञस्त-
द्यसौ यज्ञाय गृल्लाति तुऽ हविष्मन्तं करोति तुस्मादाह
हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति ॥ ११ ॥

* 'गुम्भीया'-इति छ ।

† 'ब्विन्देत्'-इति छ ।

‡ 'हविष्मांश्'-इति ग, घ । एव मिश्रोत्तरमात्रं सर्वत्र ।

‘ हविष्मांश्च अस्तु सूर्य इति । इतस्मै वै गृह्णाति य
 एष तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो
 ह्यस्य विश्वे देवास्तस्मादाह हविष्मांश्च अस्तु सूर्य
 इति ॥ १२ ॥

ता आहृत्य जघुनेन गार्हपत्यं सादयति । अग्नेर्वो-
 ऽपन्नगृहस्य सुदसि सादयामीत्यग्नेर्वोऽनार्त्तगृहस्य सुदसि
 सादयामीत्येवैतदाहाय युदाग्रीपोमूयः पशुः सन्तिष्ठते-
 ऽयं पुरिहरति व्युक्तामतेत्याहाग्रेण हविर्गुणि युजमान
 आस्ते ता आदत्ते ॥ १३ ॥

स दुक्षिणेन निष्क्रामति । ता दुक्षिणायाः श्रोणी
 सादयतीन्द्राम्योर्भागधेयी स्थेति विश्वेभ्यो ह्येना
 देवेभ्यो गृह्णातीन्द्राग्री हि विश्वे देवास्ताः पुनरा-
 हृत्याग्रेण पुत्रीः सादयति सु जघुनेन पुत्रीं पर्येत्य ता
 आदत्ते ॥ १४ ॥

स उत्तरेण निष्क्रामति । ता उत्तरायाः श्रोणी
 सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थेति नैवुः सादये-
 दुतिरिक्तं मेतुनैवुः सम्यत्सुम्पद्यत इन्द्राम्योर्भागधेयी
 स्थेत्येव ब्रूयात्तु देवानतिरिक्तं तुवा सम्यत्सुम्पद्यते ॥ १५ ॥

गुप्त्यै वा ऽस्ताः पुरिह्रियन्ते । अग्निः पुरस्तादुद्यैतुः
 समन्तं पुष्यज्जन्ते नाद्रा रुक्षाः स्वपद्यन्ता आमीधे

सादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थितिं तदासुं
 विश्वान् देवान्सुंवेशयत्येते वै वसतां व्वरं तुस्माद-
 सतीवुर्यो नाम व्वसताः ह वै व्वरं भवति यु एव
 मेतद्देद ॥ १६ ॥

तानि वा ऽएतानि सप्त युजूःपि भवन्ति । चतुर्भि-
 र्गृह्णात्येकेन जघुनेन गार्हपत्यः सादयत्येकेन पुरिहर-
 त्येकेमुष्नीध्रे तानि सप्त युच वै व्याचः* प्रजातानि
 ऋन्दाशसि सप्तपदा वै तेषां परार्था शुद्धयेतु मभि-
 सम्पुदं तुस्मात्सप्त युजूःपि भवन्ति ॥ १७ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

अथ सोमाभिषवायं वसतीवरीपदस्य विधातु माह— “यच वै
 यज्ञोत्थादि । यस्मिन् काले यज्ञरूपस्य विष्णोः वधार्थं देवैः प्रेषिता
 उपदीका धनुर्वाष्पेदनेन तप्तिरो विच्छिन्नम्, स कालो “यच
 वै यज्ञस्य”-इत्यनेन परानृण्यते । तत्रकारः प्रथमं प्रपक्षितः ।
 पुरा ‘यच’ यस्मिन् काले ‘यज्ञस्य’ ‘जिर.’ ‘अच्छिद्यत’ द्विष
 मभूत्, तस्मिन् काले द्विषजिरसो यज्ञस्य रसोद्भवम् । ‘रसः’

* ‘व्याच’-इति ख ।

१— माह्वयव्यतिष्ठति शेषः । स च वरकाद (१३. १. १.) दृश्यः ।

‘द्रुता’ धावित्वा यतः उदकानि ‘प्रविवेश’, ‘तेनैव रमेन’ ‘एतत्’
 इदानीं मपि यथापूर्वं स्रन्दनस्रभावा ‘आप’ ‘स्रन्दन्ते’ । ‘त मेव’
 क्षिप्रगिरस्काद् यद्वाद् उद्धृत मेव ‘रसम्’ इदानीं मपु ‘स्रन्द-
 मान’ प्रवृत्तं ‘मन्यन्ते’ अभिज्ञाः^१ ॥ १ ॥

अथ वसतीवरीग्रहणं विधत्ते— “स यद् वसतीवरीरक्ष्यतीति ।
 ‘अक्ष्येति’ अभिमुखं गच्छति । ‘त मेव रस पुनराश्रय यज्ञे
 स्रन्दधाति’ । वसतीवरीग्रहणकाक्ष सूत्रे उक्तः— “अग्नीषोमीयस्य
 वषामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणम्”—इति^२ ॥ २ ॥

गृहीतानां सवनपथार्थं विभागं नाह— “ता वै सर्वेषु सवनेषु
 विभज्यते ॥ ३ ॥

गृहीतव्यानि उदकानि विशिनष्टि— “ता वै स्रन्दमानाना
 मिति^३ । ‘क्षि’ यस्मात् ‘कः’ यज्ञरस. ‘ऐत्’ अस्रवत्, अथ ततो
 गच्छन्तीनां नेवापां सम्बन्धिनीः ‘श्रुतीयात्’ ॥ ३ ॥

स्रन्दमानग्रहणे उपपत्त्यन्तरं नाह— “गोपीयाय वा इत्यादि ।
 यज्ञरसानाम् ‘अन्यत्’ प्रवाहोदकव्यतिरिक्तं ‘सर्वम्’ ‘इत्यसति’ इत-
 स्तस्यसति । ‘इद’-शब्दार्थं विशिनष्टि— “यदिदं किञ्चेति । ‘यत्
 किञ्च’ ‘इद’ परिकुशलमानं जगत् । इदं-शब्दोक्तानां मध्ये प्रसिद्धं
 किञ्चिदिष्टोदाहरति— “अपि योऽयं पवन इति । ‘योऽयं वायुः
 ‘पयते’ गच्छति, योऽपि निधतचलनवान् । ‘एता एव’ ‘नेत्यग्नि’

१— तदेतदुद्धृत पुरस्तात् ५१५ ए० १५ पं० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ८. ७ क ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. ७ ख ।

न प्रतिविर्त्तते । यद्यपि सन्दमानानां मितरेश च पदार्थानां
 चलन साधारणम्, तथापि सन्दमानानां व्यावृत्तेरपेक्षितत्वात् चलन
 मितस्तत्त्वचलन विवक्षितम् । 'सन्दमानानाम्' एकद्वयेण प्रवहन्तीनां
 मया तथाविधचक्षुःश्रमाभावात् 'गोपीषाय महीयात्' ॥ ५ ॥

विशेषां देवानां आगमनात् पूर्वं यदि चैव ग्रहणं भवति, 'तत्' तत्प्रधानीयमित्यर्थः । "एतद्भुविः प्रविशन्तीति । सोमरसेभ्यः प्रवेष्टात् भुविः सम्पद्यते ॥

प्रसङ्गादुपवस्यन्नस्य निर्वचनं दर्शयति— "त एतासु वसतीवरौप्य-
पवसन्तीति । उपवसन्त्यासु वसतीवरौप्य देवा अस्मिन् काले इत्युप-
वस्यः, उपवासकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वसतीवरौप्यहस्तात् प्राक् अक्षमये सति तद्वहस्योपाय माह—
"स यस्माद्वहतीता अभवत्तन्मियात्, तच्च प्रायश्चित्तिः क्लियत इति ।
प्रायश्चित्तिभिर्दिवाग्रहणाकरणे दोषस्यर्थाभासोपायः क्लियत इत्यर्थः ।
तत्रकारः प्रदर्शयति— "यदीति । स यजमानो 'यदि' 'पुरेजानः'
इष्टप्रथममीमयागः 'स्यात्', स 'निनाह्यात्' स्वग्रहस्थितप्रभृतघटादेः
सकाशात् 'ग्रहीयात्'; 'ताः' आप' 'पुरा' अक्षमयात् पूर्वं तस्य
'ग्रहीता भवन्ति'; प्रथमानुष्ठानेऽक्षमयात् पुरा ग्रहीतत्वादि-
त्यभिप्रायः^१ । स्वयम् 'अमीजानः' चेद्, 'यः' 'एन' यजमानम्^२
'ईजानः' इष्टवान्, 'वपवसितः'^३ समीपे गृहे अवस्थित, 'पर्यवसितो
वा' दूरग्रहस्थितो वा 'स्यात्', 'तस्मा' 'निनाह्याद्' घटादेः सकाशाद्
'ग्रहीयात्' । एवं मति 'ताः पुरा ग्रहीता भवन्ति' । "आह्वानो
यजयाजो तस्य कुम्भानां ग्रहीयात्"—इति^४ श्रुत्यन्तरम् ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. ८ ।

२— 'यजम्'—यजमानम्—इति सूत्रविचक्षणम्, मन्त्रोपारम्भविद्वज्ज ।

३— 'उपावसितो (१)'—इति क । ४— का० श्रौ० सू० ८. ८. ८ ।

५— तै० ब० ६. ७. ७. ७ ।

न प्रतिविर्त्तते । यद्यपि सन्दमानानां मितरेषा च पदार्थानां
 चलन साधारणम्, तथापि सन्दमानानां व्यावृत्तेरपेक्षितत्वात् चलन
 मितस्तत्त्वचलन विवक्षितम् । 'सन्दमानानाम्' एकरूपेण प्रवहन्तीनां
 मया तथाविधचाञ्चल्याभावात् 'गोपीयाय गृहीयात्' ॥ ५ ॥

विशेषां देवानां मागमनात् पूर्वं यदि चेव ग्रहणं भवति, 'तत्' तत्प्राणीयमित्यर्थः । "एतद्भुविः प्रविशन्तीति । सोमरमेव्यनु-
प्रवेगात् इतिः सम्यचते ॥

प्रमहावृषभयग्रन्थनिर्वचनं दर्शयति— "त एतासु वसतीवरीषू-
पवन्तीति । उपवमन्यासु वसतीवरीषु देवा अग्निम् काले इत्युप-
वमयः, उपवामकास्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वसतीवरीषहणात् प्राक् अलमये मति तद्वहणोपाय माह—
'य एषाम्यद्वीता अभ्यक्तमियात्, तच्च प्रायश्चित्तिः कियत इति ।
प्रायश्चित्तिभिर्दिवापहणाकरणे दोषस्पर्शाभावोपायः कियत इत्यर्थः ।
तत्प्रकारः प्रदर्शते— "यद्वीति । य वज्रमानो 'यदि' 'पुरेजानः'
इष्टप्रथममोमयागः 'स्यात्', य 'निनाद्यात्' स्वयहन्तिप्रभृतघटादेः
पक्षागात् 'गृहीयात्' ; 'ता' आप 'पुरा' अक्षमयात् पुरं तस्य
'गृहीता भवन्ति' ; प्रथमानुष्ठानेऽक्षमयात् पुरा गृहीतायादि-
त्यभिप्रायः^१ । स्वयम् 'अनीजान' चेद्, 'यः' 'एनं' वज्रमानम्
'देजान' इष्टवान्, 'उपवसितः'^२ समीपे गृहे अवसितः, 'पयंवसितो
वा' दूरगृहस्थितो वा 'स्यात्', 'तस्य' 'निनाद्याद्' घटादेः पक्षागाद्
'गृहीयात्' । एव मति 'ताः पुरा गृहीता भवन्ति' । "प्राक्कालो
वज्रयाज्ञो तस्य शुभशानां गृहीयात्"—इति^३ श्रुत्यन्तरम् ॥ ८ ॥

१— का० शौ० सू० ८, ८, ८ ।

२— 'उपवसितः'—इति सूत्रविषयम्, गृहीतागातविरुद्धः ।

३— 'उपवसितो (१)'—इति ६ । ७— का० शौ० सू० ८, ८, ८ ।

४— मै० सू० ६, ७, ८, ९ ।

तदुभयासमावे आह— “यद्यु एतदुभयं न विन्देदित्यादिना ।
 ‘उत्क्षुपीम्’ उत्क्षा मित्यर्थः । ‘एतस्य’-इत्यस्य व्याख्यानम्— “य एष
 तपतीति । उत्क्षाया हिरण्यस्य च सूर्यवर्णं घाम्यात् नद्रूपकरणम् ।
 अत्र सूत्रम्— “अस्त्रमित्येत् निनाद्यात् पुरेजानस्येदनीजानो
 ऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्योभयाभाव ऽउत्क्षुपीः हिरण्यं
 दोषयुं परि धारयन् हविस्ततीरिति”-इति^१ ॥ ८ ॥

सप्तमं विधत्ते— “अथातो गृह्णाद्येव हविस्ततीरिमा आप
 इति^२ । ‘इमाः’ गृह्णमाणाः ‘आपः’ ‘हविस्ततीः’ अभिव्ययमाशेन
 सोमरूपावेन हविषा, आसु प्रविष्टेन यज्ञरमरूपेण हविषा वा
 तदत्यः । एताभिर्निष्पन्नेन सोमेन हविषा ‘हविष्मन्’, ‘यजमानः’
 ‘आविषासति’ परिचरति एता वसतीवरीः ॥

“हविष्मन् देवो अध्वर इतीति । ‘देवः’ शोतमानः ‘अध्वरः’
 हिंसारहितः ‘यज्ञः’ गृह्णमाद्यैर्वसतीवरीसवणैर्हविर्भिः ‘हविष्मन्’
 भवति ॥

“हविष्मन् ॥ ऽपसु सूर्य इतीति । यदपसु देवार्थत्वात्, विद्येयां
 दिवानां रश्मिरूपत्वात्, तदाम् सूर्योऽपि गृह्णमाद्यैर्वसतीवरीसवणैः
 हविर्भिः हविष्मन् भवति ॥

प्रतिपाद विमर्श व्याचष्टे— “हविस्ततीरिमा आप इति यज्ञस्य
 आसु रसः प्राविशन् तस्मादाह हरिस्ततीरित्यादिना ॥ १०, ११, १२ ॥

‘ता आचक्षते’^३ । “अग्नेर्वाऽपचक्षते” । ‘अपचक्षते’

१— पा० शौ० सू० ८. ८. ८-१० ।

२— पा० सं० ६. २४. १ ।

३— पा० शौ० सू० ८. ८. ११ ।

४— पा० सं० ६. २४. १ ।

अपतितमृदस्य, अग्नीर्षमृदस्येत्यर्थः ; तस्य 'अग्नेः' 'सदमि' शब्दे
 'सादयामि' । 'अथ यदाग्नीषोमीयः पशुः' 'सन्तिष्ठते' पत्नीमंदा-
 शान्तः समाप्तो भवति । 'अथ' तदा 'परिहरति' वसतीवरौर्वदेः
 परितो नयेत् । वेदिमध्ये स्थिता दीक्षिताः । 'युक्तामते' 'इत्याह' ।
 "धिरिति कात्यायनः" । 'दक्षिणै' दक्षिणस्य पुरोदेगे 'यज-
 मानः आसी' । "उत्तरवेदि मपरेण यजमानः (आसी)"-इति
 सूत्रम् ॥ ११ ॥

"य दक्षिणेन निष्क्रामतीति । 'ता' अभ्यर्चुरादाय, 'दक्षिणेन'
 दारेण प्राप्त्यन्येन नित्यम्, उत्तरवेद्या दक्षिणशोणौ 'सादयति'
 "इन्द्रान्योर्भागधेयौ स्य"-इति^१ । भागधेयौ । गन्धं व्यापये-
 "विप्रेभ्यो ह्येना इति । "ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्रविशन् तस्मादाहु-
 रग्निः सर्वा देवता इति हि तैत्तिरीयकमुक्तिः^२ । अथैव पाण्डे-
 "देवानां सुदु सा दीक्षितानाम्"-इत्यत्र विदुरपथैर्विरचयामै-
 रथैव ह्य मन्त्रानेति^३ देवानां मन्त्ररूपधारणसाधारणत्वात्तः सर्व-

१- "अस्मिन्ने सस्यस्य युक्तामतेत्याह पिः"-इति का० श्रौ० सू० ५,
 ८. १४ । "युक्तामतेति प्रैवं चिह्नितान् ; निश्चितेन्यासात्तान्"-
 इति तदुक्तौ या० ३० ।

२- का० श्रौ० सू० ८. १६ । "उपस्थे योगं प्राप्ता"-इति आता-
 न्तरीयो विधिश्च तस्यैव विधिः ।

३- 'प्राप्त्यन्येन नित्यम्'-इति ह ।

४- का० श्रौ० सू० ८. १८ ।

५- तै० स० १. ८. १ सा० भा० मृदस्यम् ।

६- वा० श्रौ० १. ४४ ९ ।

७- अन्यत्र च तै० वा० १. २. ४. १० मृदस्यम् ।

देवमयत्नम् । इन्द्रस्य तु देवाधिपतित्वं प्रसिद्धम् । अत इन्द्राग्नौ-
र्भागधेयौ स्तेत्यभिधानम् ॥

“ताः पुनराद्यव्यायेण पत्नीं सादयतीति^१ । पत्न्याः पक्षाद्देशेन
‘पथेय’ पत्न्याः पुरोदेशेऽवस्थिताः ‘ताः’ वसतीवरौ, (‘आदत्ते’ ॥
१४ ॥) आदाय, ‘उत्तरेण’ मार्गेण ‘निष्कानति’ । निष्कन्द,
उत्तरवेदेदत्तरश्रोणीं सादयेत्^२ ॥

उत्तरश्रोणीं^३ सादने कश्चिन्नक्तं निर्दिश्य, तत्र वक्ष्यमाणसम्-
दतिरेकेण प्रातिपुल्य अभिधाय, दक्षिणवेदिश्रोणिषादगमनं मेव
सम्पदनुकूलत्वात् सिद्धान्तयति— “मिषावक्ष्यशोर्भागधेयौ स्तेति^४ नैव
सादयेदित्यादिना^५ । ‘एव’ यस्मादर्थं भक्तं ‘अतिरिक्त’ अधिकं,
अतो वक्ष्यमाणा सप्तपद्मेपेत-प्रकटीकृत-प्रातिपुल्यस्य ‘सम्पत्’ ‘न
सम्पद्यते’, “इन्द्राग्नौ”-इत्यनेनैव^६ वेदनतिरेकात् सम्पद्यते ॥ १५ ॥

सर्वतः परिहरणं सुत्तरवेदैरपरिहरणञ्च प्रपद्यति— “गृही वा
एताः परिह्रियन्त इति । अपां वक्ष्यनेन रक्षोविघातकत्वात् सर्वतः
परिहरणेन यज्ञस्य रक्षस्यकाशात् सर्वतो गृप्तिर्भवति । साचाद्रक्षो-

१— का० श्रौ० सू० ८. १८ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २०, २१ ।

३— नाश्लेनत् पद ऊ-पुस्तके ।

४— नाश्लेनत् पद ऊ-पुस्तके ।

५— वा० स० ६. २४ २ ।

६— का० श्रौ० सू० ८. २२ ।

७— वा० स० ६. २४ २ ।

मध्ये 'पराक्षा' पराङ्गे भवा श्रेष्ठा 'शक्ती' सप्तपदसङ्कावरूपा यत्
निर्दिष्टा ॥ १० ॥ २ [८. १] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनप्रतपब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे नवमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

तान्तस्मभुवोधयन्ति* । तेषु उपसृष्ट्याग्नीद्ध मुप-
समायन्ति त ऽश्वाज्यानि यज्ञते यहीत्वाज्यान्ध्यायन्त्या-
साधुज्यानि ॥ १ ॥

अथ राजान मुपावहरति । इयं वै प्रतिष्ठा जनुरासुं
प्रजाना मिमा मेवैतत्प्रतिष्ठा मभ्युपावहरति तु मस्यै
तनुते तु मस्यै जनयति ॥ २ ॥

अन्तरेणेपे ऽउपावहरति । यज्ञो वा ऽध्वनस्तन्वेव
यज्ञान् बहिर्हृा करोति ग्रावसु सम्मुखेऽधिनिदधाति
क्षवं वै सोमो ब्विशो ग्रावाण* धनु मेवैतद्विश्रुध्यहति

१— यवावदवौपसव्य मुपरिष्ट मय पर शीघ्र कमेवदप्यते ।

* 'नि'—इति म, घ ।

तद्यत्सम्मुखा भवन्ति विश्वे मेवैतत्सम्मुखां शत्रिय
मभ्युविवादिनीं करोति तुस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

उपावहरति । हृदे त्वा मुनसे त्वेति युजमानस्यै-
तत्कामायाह हृदयेन हि मुनसा युजमानस्तं कामं
कामयते यत्काम्या युजते तुस्मादाह हृदे त्वा मुनसे
त्वेति ॥ ४ ॥

दिवे त्वा सूर्याय त्वेति । देवलोकाय त्वेत्येवैतदाह
यदाह दिवे त्वेति सूर्याय त्वेति देयेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहोर्द्ध्वं
मिमं मध्वरुं दिवि देवेषु होवा यच्छेत्यध्वरो वै यच्च
कर्द्ध्वं मिमं यच्च दिवि देवेषु धेहीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति । तुदेन
मासां प्रजाना माधिपत्याय राज्यायोपावहरति ॥ ६ ॥

शुथानुसृज्योपतिष्ठते । विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोह-
न्वित्युपयथायथ मिव वा ऽऽतत्करोति यदाह विश्वास्त्वं
प्रजा उपावरोहेति श्वं वै सोमस्तृत्यापवस्यसुद्धरोति
तुहेदं मुनु पापवस्यसुद्धियतेऽप्यात्र यथायथं करोति यथा-
पूर्वं यदाह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्विति तुदेन
माभिः प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति तुस्मादु शत्रिय मायुन्त
मिमाः प्रजा विशः प्रत्यवरोहन्ति तु मधुस्तादपासत
ऽऽपसन्नो होता प्रातरनुवाक् मनुवक्ष्यन् भवति ॥ ७ ॥

अथ समिध मभ्यादधाह । देवेभ्यः प्रार्थ्यावभ्यो-
ऽनुब्रूहीति छन्दाऽसि वै देवाः प्रार्थ्यावाण्छन्दाऽ-
स्यनुयाज्ञा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाज्ञै-
श्चरन्ति ॥ ८ ॥

तुदु कैक आहुः । देवेभ्योऽनुब्रूहीति तुदु तथा नु
ब्रूयाच्छन्दाऽसि वै देवाः प्रार्थ्यावाण्छन्दाऽस्यनुयाज्ञा
देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाज्ञैश्चरन्ति तस्मादु
ब्रूयाद्देवेभ्यः प्रार्थ्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव* ॥ ९ ॥

अथ युत्समिध मभ्यादधाति । छन्दाऽस्येवैतत्समिधे-
ऽथ यद्बोता प्रातरनुवाक मन्वाह छन्दाऽस्येवैतत्पुनरा-
प्याययत्युयातयामानि करोति यातुयामानि वै देवै-
श्छन्दाऽसि छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकेषु समा-
श्रुवत न वा ऽश्रुषु स्तुवते न शःसन्ति तश्छन्दाऽस्येवै-
तत्पुनराप्याययत्युयातयामानि करोति तैरुयातया-
मैर्यज्ञं तन्वते तस्माद्बोता प्रातरनुवाक मन्वाह ॥ १० ॥

तदाहुः । कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति आग्रहै-
वाध्यर्युरुपासते स युजिभिर्पुति स हि वास्य प्रतिगरस्तुदु
तथा न कुर्याद्यदि निद्रायादपि कुमः स्वप्नात्स युज

होता प्रातरनुवाकं परिदुधाति तुत्रचरणीति सुगमयति
तस्यां चतुर्दशीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥

युच यै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रविवेश तु मदः पूर्वेष्वसतीवुरीभिराहरत्यय योऽच
यज्ञस्य रुसः पुरिशिष्टस्तु मेवैतदुच्यैति ॥ १२ ॥

युद्धेवैता माहुतिं जुहोति । एतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस
मभिप्रस्तृणीते त मारुन्वे याम्य उ चैवैतां देवताभ्य
आहुतिं जुहोति ता एवैतन्प्रीणाति ता अस्मै तृताः
प्रीता एतुं यज्ञस्य रुसः सन्ममन्ति ॥ १३ ॥

सु जुहोति । शृणोत्वग्निः समिधा हुवं म ऽहुति
शृणोतु म ऽद्दु मग्निरनु मे जानात्वित्येवैतदाह
शृणुन्वापो धिपुण्याश्च देवीरिति शृणुन्तु म ऽद्द
मापोऽनु मे जानन्वित्येवैतदाह श्रोता ग्रावाणो
विदुषो नु यज्ञ मिति शृणुन्तु म ऽद्दं ग्रावाणोऽनु मे
जानन्वित्येवैतदाह विदुषो नु यज्ञ मिति शृणुन्तु
म ऽद्दं ग्रावाणोऽनु मे जानन्वित्येवैतदाह विदुषो
नु यज्ञ मिति विद्वांसो हि ग्रावाणः शृणोतु देवः
सविता हुवं मे स्वाहेति शृणोतु म ऽद्दं देवः सवि-
तानु मे जानात्वित्येवैतदाह सविता वै देवानां प्रस-
विता तुत्सवितुप्रसूत एवैतद्यज्ञस्य रुस मुच्यैति ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्थंहीत माज्यं गृहीत्वा* । उदङ्
प्रयन्वाहापु इष्य होतरित्यपु इच्छ होतरित्येवैतदाह
तद्यदुतो होतान्वाहैतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस मभिप्रस्तृणीते
त माहन्थ ऽएतानुं चैवैतदनुतिष्ठते नेदेनानन्तरा†
नाद्रा रुह्याऽसि हिनुसन्विति ॥ १५ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । मैचायरुणस्य चमसाध्वर्यवेदि नेष्टः
पुत्रीवदानयैकधनिन एताग्नीचात्वास्त्रे व्यसतीवुरीभिः
प्रत्युपतिष्ठासै होतृचमसेन चेति सम्रैपु शुवैषः॥ ॥ १६ ॥

त ऽउदञ्चो निष्क्रामन्ति । अधुनेन चात्वास्त मुप्रेषु-
मीद्वर स युस्यां तुतो दिश्यापो भुवन्ति तुद्यन्ति ते वै सह
पुत्रीभिर्यन्ति तद्यत्सह पुत्रीभिर्यन्ति ॥ १७ ॥

युव वै यज्ञस्य शिरोऽर्च्छयत । तुस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रविवेश तु मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुप्सुः ॥ १८ ॥

ते च देवा ऊचुः । इयु मु न्वेवेहु नाद्रा यदिमे
गन्धर्वाः कथं न्विम सुभयेऽनाद्रे यज्ञस्य रुस माह-
रेमेति ॥ १९ ॥

* 'ता'—इति ग, घ ।

† 'ऽएता उ'—इति छ, टा०—वेवर-दृष्टम् ।

‡ 'हरेदेवा चमसा'—इति सायणसम्पन्न इति टा०—वेवर ।

§ 'य'—इति ग, घ ।

ते होचुः। योषित्कामा वै गन्धर्व्याः सुहैव* पुत्रीभि-
रयाम ते पुत्रीष्वेव गन्धर्व्या गदिष्यन्त्यथैत मुभयेऽनाद्रे
यज्ञस्य रुस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पुत्रीभिरीयुः। ते पुत्रीष्वेव गन्धर्व्या जग्धु-
रुथैत मुभयेऽनाद्रे यज्ञस्य रुस माजग्धुः ॥ २१ ॥

तयो ऽएवैषु एतत्। सुहैव पुत्रीभिरेति ते पुत्रीष्वेव
गन्धर्व्या गृह्यन्त्यथैत मुभयेऽनाद्रे यज्ञस्य रुस माह-
रतिः ॥ २२ ॥

सोऽपोऽभिजुहोति। एताह ह या ऽश्वाहुतिः जुता
मेपु यज्ञस्य रुस उपसमेति तां प्रत्युत्तिष्ठति तु मेवै-
तदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥

यद्वेनेता माहुतिं जुहोति। एतु मेवेतुद्यज्ञस्य रुस
मभिप्रस्तृणोते त माह्वे त मपो याचति याभ्य उ
चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता सुवैतुग्रीयाति
ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रुसः सुन्नमन्ति ॥ २४ ॥

सु जुहोति। देवीरापो ऽश्वपान्नपादिति देव्यो ह्याप-
स्तृस्मादाह देवीरापो ऽश्वपान्नपादिति यो व जर्मि-
हविष्य इति यो व जर्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेन्द्रिया-
वान्मदित्तम इति स्त्रीर्यवानित्येवैतदाह यदाहेन्द्रिया-

वानिति मदिन्तम इति स्वादिष्ट इत्येवैतदाह तं
 देवेभ्यो देवता दत्तेत्येतदेना अथाचिष्ट यदाह तं
 देवेभ्यो देवता दत्तेति शुक्लेभ्य इति सत्यं वै शुक्लः
 सत्यपेभ्य इत्येवैतदाह येषां भागस्य स्वाहेति तेषां सु
 क्षेपे भागः* ॥ २५ ॥

अथ मैत्रावरुणचमसेनैता माहुति उपसावयति ।
 कार्पिरसूति यथा वा ऽश्वजारोऽग्निना प्लातः स्यादेव
 मेपाहुतिरेतया देवतया प्लाता भवति राजानं वा
 ऽएताभिरद्विरूपस्रक्ष्यन् भवति या एता मैत्रावरुणचमसे
 व्युजो वा आज्यः रुतः सोमो नेदुज्येष्ठाज्येन रुतः
 सोमः द्विनुसानूति तुस्माद्वा ऽशुपसावयति ॥ २६ ॥

अथ यज्ज्ञाति । समुद्रस्य त्वाक्षित्या ऽनुवयामीत्यापो
 वै समुद्रोऽश्वेवैतदक्षितिं दधाति तुस्मादुप ऽएतावति
 भोगे भुज्यमाने न क्षीयन्ते तदन्वेकधनानुव्रयन्ति
 तदनु पान्तेजनान् ॥ २७ ॥

तद्युग्मैत्रावरुणचमसेन यज्ज्ञाति । युच वै देवेभ्यो
 युजोऽपाक्नामत्तु मेतद्देवाः प्रैपैरेव प्रैप मैच्छन् पुरो-
 रुग्भिः प्रारोचयन्निविद्विर्न्यवेदयन्तुस्मान्मैत्रावरुणचमसेन
 यज्ज्ञाति ॥ २८ ॥

त ऽश्रायन्ति । प्रत्युपतिष्ठतेऽग्नीचात्वाले व्वसती-
 वुरीभिश्च होतृचमसेन च स उपर्युपरि चात्वालेऽ-
 सुऽस्पर्शयति व्वसतीवुरीश्च मैत्रावरुणचमसं च स
 भूपो ऽश्चद्विरग्मत स भोपधीभिरोपधीरिति युधासौ
 पूर्वैशुराहृतो यज्ञस्य रुसो युधाद्याहृतस्तु मेवैतदुभयऽ-
 सुऽस्तजति ॥ २८ ॥

तद्वैके* । येषु मैत्रावरुणचमसे व्वसतीवुरीर्नृयन्त्या
 मैत्रावरुणचमसाद्वसतीवुरीषु युधासौ पूर्वैशुराहृतो
 यज्ञस्य रुसो युधाद्याहृतस्तु मेवैतदुभयऽ- सुऽस्तजाम
 इति व्युदन्तस्तुदु तथा नु कुर्याद्यद्वा ऽश्चाधवनीये समव-
 नुयति तदेवैष उभयो यज्ञस्य रुसः सुऽस्तज्यतेऽथ होतृ-
 चमसे व्वसतीवुरीर्हृक्काति निग्राभ्याभ्यस्तद्युपर्युपरि
 चात्वालेऽ- सऽस्पर्शयत्युतो वै देवा दिव भुपोदक्रामं-
 स्तद्युजमान मेवैतत्सुगमं पुन्यान मनुसुह्यापयति ॥ ३० ॥

त ऽश्रायन्ति । तऽ- हुता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपाऽ-
 ऽइत्युविदोऽपाऽ- ऽइत्येवैतदाह तं प्रुद्याहोतेव नन्नमुरित्यु-
 विद मथो मेऽनऽसतेत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

स यद्यग्निष्टोमः स्यात्† । यदि प्रचरण्याऽ- सऽस्त्वः

* 'के'-इति ग, घ ।

† 'भुपोदक्राम'-इति ग, घ ।

। 'स्वात'-इति ग, घ ।

परिशिष्टोऽस्य होमाय स्यात् जुहुयाद्यु नालः
होमाय स्यादुपरं चतुर्होत माजं गृहीत्वा जुहोति
यु मग्ने पृत्तु मुत्तं मुवा व्याजेषु यं जुनाः* । स युन्ता
शुश्रूतीरुपः स्वाहेत्याग्नेय्या जुहोत्यग्निर्वा ऽअग्निष्टोम-
स्तदमावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति मुत्तवत्या पुरुषसम्मिती
वा ऽअग्निष्टोम एवं जुहुयाद्युद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

युद्युक्थः स्यात् । मध्यमं परिधि मुपस्पृशेत्तुयः
परिधयस्त्रीष्वन्येतैरु हि तुर्हि यज्ञः प्रतितिष्ठति
युद्यु ऽअतिरात्रौ वा षोडशौ वा स्यान्नैव जुहुयान् मध्यमं
परिधि मुपस्पृशेत्स मुद्यैव तूष्णीं सेत्य प्रपद्येत तुद्यथा-
यथं यज्ञकतून् व्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

श्रुयुक्ता श्रुयुक्ता युक्थना भवन्ति । श्रुयो वा पुञ्च वा
पुञ्च वा सप्त वा सप्त वा नव वा नव वैकादश वैकादश
वा श्रुयोदश वा श्रुयोदश वा पुञ्चदश वा द्वन्द्वं मुह
मिथुनं प्रजुननं मुथ यु एष युकोऽतिरिच्यते ॥ युज-
मानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते स वा ऽएषाः सधनं यो
युजमानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते तद्युद्रेषाः सधनं तुम्हा-
देकधना नाम ॥ ३४ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

* 'ना'—इति य, घ ।

अथ सुत्यादिवसमात वास्यौम सवनीयपञ्चमयोग माह—
 “तान्मन्त्रबोधयन्तौत्यादिना । ‘तान्’ अलिञ्ज रात्रेरपरभागे प्रबो-
 धयेयुरध्वर्यव । “अपररात्रे अलिञ्ज प्रबोधयन्ति”-इति^१ सूत्रम् ।
 उदकोपसृग्मं विहितकर्मण उपसृजणम् । “गृहीतान्याय-
 न्तीति । अत्र प्रयोग उक्त सूत्रे— “अप उपसृष्ट्य जालादार्धे परि-
 शरणपात्रसंवादनप्रोक्षणान्यनिर्बण्णाधिस्यपण्यसुक्ताजर्जरोदासना-
 वेष्टणानि कृत्वाघ्नौघ्नु उत्पूय पश्चाज्जघणम्, आभ्यान्वादाय सोम
 चार्यगन्नाहवनीय इभ्यप्रोक्तादि करोति, अग्नीषोमीयकं शरणम्,
 आभ्यासादनात् कृत्वेषान्तरेषाह्वसोम मद्रिषु ससृखेपु मिदधाति
 घदे त्वेति”-इति^२ ॥ १ ॥

त मिम सोमोपावहरण समन्वय विधत्ते— “अथ राजान
 सुपावहरतीति । अधिषवण्यस्योपरिप्रदेश प्रति अधो गयेत् । अध-
 पातन प्रमथति— “इय वै प्रतिष्ठा जनूरिति । ‘आसाम्’ उत्पत्ति-
 मतीनां सर्वाणां परिदृष्टमानाणां ‘प्रजानाम्’ ‘इव’ खलु भूमि
 ‘प्रतिष्ठा’ । अथ इदं ‘जनू’ जन्मभूमि । अस्यापि प्रजान्त पाति-
 त्वात् ‘इमां’ ‘प्रतिष्ठाम्’ ‘अभि’ लक्ष्य ‘एव’ ‘उपावहरति’ उपा-
 वहरण कृतवान् भवति । तथा सति ‘त’ सोमम् ‘असौ’ अस्या
 सकाशात् ‘तद्युक्ते’ विभारितवान् भवति, ‘असौ’ अस्या सकाशात्
 उत्पादितवाय भवति ॥ २ ॥

उपावहरणमार्गं माह— “अन्तरेणैव इति । ईये आपती^३

१— का० जी० छ० ८ १ १ । २— का० जी० छ० ८ १, २-१ ।

३— ‘आपत्ये’-इति च, डा वेदवृत्त्य ।

शकटदण्डौ । यज्ञसाधनसोमाश्रयनात् 'अनघः' शकटस्य यज्ञत्वम् ।
तयोरन्तरास्तादध सुम्नावरोहणेन 'यज्ञाद्' हविर्हानात् वाचं न
रुतवान् भवति । यावत् मध्ये स्थापनं विधाय प्रशंसति— "पावसु
सकुलेष्विति । सोमस्य वेदेषु चक्षिष्यजातित्व मसक्तदुकम् ; यावत् तु
पञ्चत्वात् शेषत्वमोषसर्जनताच्च विप्रो रूपतम् । मध्ये स्थापनेन यत्
धर्मपावगाप्नुयाम्, तत् प्रशंसति— "तद्यत् सक्षुषा भवन्तीति ।
'चक्षिष्यम्' 'अभिलक्ष्य' 'अभिवादिनीम्' 'अभिवादनश्रीर्णां
'करोति' ॥ ६ ॥

उपावहरणप्रकार मभिधायोपावहरणमन्त्र आह— "स उपा-
वहरति" इति वा मनसि लेति । हे सोम ! त्वं 'उदे' हरति ।
सूर्यं विषयाभिमुख्यं स्तोपदित मात्मानं हरतीति वा । इदं
मन्त्राकरणम्, तद्विशेषरूपं बहुल्यविकल्पात्माकं मनः, यजमानधम-
न्भिन्नोक्तयोद्भवोर्विषयः कामः, तथा लाभार्थम् 'उपावहरामि' ।
कर्मकारकस्य द्विरात्रानाद् उपावहरामीति द्विरभ्यासः ; अतो
वाक्यद्वयम्, ॥ व्याख्यानव्याख्येयभावः (३) ।

तथा 'देवे' देवलोकाय त्वाम् । 'सूर्याय त्वा' एतद्रश्मिभूतानां
देवानां सुपक्षवणम् । सर्वोपावहरामीति बोध्यम् । किञ्च हे
सोम । 'उर्द्धम्' उपरि, तावत्मानत्वेनोद्यतम्, 'इमे' सोमयागं
'उरिषि' दुग्धोक्ते 'देवेषु' 'यच्छ' ; 'होषाः' होषकाय देवेषु यच्छ-
न्वित्यर्थः (१) ।

तदर्थं हे 'सोम राजन् ।' 'त' 'विश्वा प्रजा' 'अथ'लक्ष्य 'अव-
रोह' इति (६) ।

उपावरोहमन्त्र विभक्त्य व्याचष्टे— "इदे ता मनये त्वेति यज-
मानस्यैतत्कामायेत्यादिना । सूर्याय त्वेति च सूर्यशब्द सर्वदेवतोष-
कायक इति व्याचष्टे— "देवेभ्यस्त्वैतोवैतदाहेति । "रमयो ह्यस्य
विश्वे देवा"—इति ग्राहकत्वावित्यभिप्राय । "ऊर्ध्वं मिम मित्या-
देमाक्षिण स्पष्टम् ॥ ४, ५, ६ ॥

उपावरोहस्य सोमस्य समन्वयक सुपस्थान साध— "अथानु-
ष्टम्भोपनिष्ठत इति" । "अनुष्टम्भ" वेदित वस्तु विस्मृत्यर्थ ।
"विश्वास्ता मिति" । मन्त्रार्थ स्पष्ट । "अथथायथ मिथ वा
इत्यादि । उपावरोहस्य यो विश्वास्ता मिति मन्त्रज्ञेय, तत्र विश्वा
प्रजा उद्दिष्ट तुच्छजनकत्वं प्रतिपादकानुष्ठम्भनिर्यादितावरोहस्य मन्त्र-
रेण सक्त एवावरोहस्य प्रजा प्रति सोमस्यापसर्जनकचपस्य च
प्रतीति । तस्यास्य चचिचभृतस्य सोमस्यानुचितत्वात् विश्वास्ता
मित्यभिधानेन 'अथथायथम्' अथास्तस्यस्य चतु उचित तस्य
तद् वैपरीत्य कृत भवति । 'तत्' च 'पापवस्यस' याय च वधीयद्य
पापवस्यसम्, आध्माधुमिश्रणम् । तन्मूलत्वेनेदानीं मपि जगै
'पापवस्यस्य क्रियते' । अत उक्तवैतचपस्येनोपस्थानमन्त्रे विश्वास्ता

१— वा० स० ६ २६ १ । अथ यन्त्रोपनि, पूर्वमन्त्रश्रवणत्वेन विवक्षित ।

२— ५६३ २० १० प० दृढव्य मिष्टिव पुरस्तात् ।

३— "विश्वास्ता मिति विस्मृत्योपनिष्ठते"—इति का० श्रौ० सू० ८, ६ ।

४— वा० स० ६ २६ २ ।

मित्यभिधानाद् विश्वामि 'प्रजामि.' सोमोपावरोहणस्य कृतत्वात्,
 अवतरन्म प्रति विश्वासां प्रजानां स्तस्त्रस्थानादवतरणस्योक्तत्वाद् वा
 गोकदोषावकाशः । 'अवरोहन्तु' अवरोहयन्तिवत्यर्थः । 'तस्मात्' वा
 मवरोहन्तिविधिं विधानात् सोता राजान 'प्रति' प्रजानां सुप-
 चौणलमग्नादनात् इदानीं मपि मग्नादयन्त मवरोहन्त 'अन्विष'
 सर्वा 'प्रजा' परिवाररूपा, 'अवरोहन्ति' । यद्वा 'आयन्त' 'प्रति'
 सर्वा 'प्रजा' स्तस्त्रस्थानाद् 'अवरोहन्ति', तदन्तर राजान सुपरि-
 कृता 'अधस्तात् उपासते' प्रजा । यदेदं वृथमेव वाक्यम्,— 'तम्'
 एव तौर्लम् 'अधस्तात् उपासते' अन्विजोऽभ्यर्चुं प्रसूया ॥

प्रातरनुवाकप्रयोगो नाम— "उपसन्नो होतृत्यादि । 'होता'
 'उपसन्न' स्तस्त्रोक्तप्रकारेण प्रातरनुवाकस्थाने उपविष्टः । होतृष्टुप-
 सन्ने मति य एव प्रातरनुवाकमग्नौयकात् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

"अथ समिध मग्नादधदिति" । "देवेभ्योऽनुवाचि" इत्येवातम्,
 किं "प्रातर्चावभ्य"—इतिविशेषणेनेत्याशङ्क्य मदुपयोग दर्शयति—
 "इन्द्रामि वै देवा इत्यादिना । प्रात काले पान्ति यज्ञ मच्छन्तीति
 'प्रातर्पावाण' । ते आनुयाजदेवाद्योभयेऽपि 'इन्द्रावि' एव, गाय-
 त्रादिच्छन्दोभ्याः । एव मति अनुयाजच्छन्दोदेवानां त्रैपानुवाचम-
 समये "देवेभ्य" त्रैय देवान् यज्ञ"—इति सर्वत्र द्विप्रत्येन यव-
 चारादवापि तथैव त्रैये मति, अपापि "इन्द्रोदेवान् यज्ञ"—इति

१— "प्राग् वाच प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरत्वं देवेभ्य प्रातर्चावभ्योऽनु-
 वाचीति समिध मग्नादधत्"—इति का० श्रौ० सू० ८ १ १० ।

प्रेषात् अनुयाजदेवताच्छब्दांस्तपि आगमिष्यन्तीति तद्व्यावर्तनाय
 "देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यः"-इति विशेषणेन भवितव्यं मित्यर्थः ॥ ८ ॥

"तदु" हेतुं चाकुरिति । अत्र देवेभ्य इत्येवमत्र किं प्रातर्यावभ्य
 इति विशेषणेनेति 'एके' आश्विनो ब्रुवते । 'तदु' 'तथा' उक्तप्रका-
 रेण 'न ब्रूयात्' । तेषां मतातिक्रमे उपपत्तिस्तु अनुयाजव्यावृत्ति-
 सिद्धिरेवेत्याह— "छन्दांसि वै देवा इत्यादि । अथ सूत्रम्—
 "देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिधं मादधाति, देवेभ्य
 इत्येके"-इति^१ ॥ ९ ॥

प्रातरनुवाकोपकमाङ्गभूत समिदाधाय छन्दोदेवतासमित्यन-
 रूपत्वेन प्रगच्छति— "अथ यत् समिधं मभ्यादधातीति^२ । होतृकर्त्तव्यं
 प्रातरनुवाकानुवचनं छन्दसां पुनरापायवक्ष्यत्वेन प्रगच्छति— "अथ
 यद्वाता प्रातरनुवाकं मन्वाहेति । तेनापायनेन 'छन्दांसि' एव
 'अयातयामासि' अगतमाराधित्वं 'करोति' । उक्तस्यापायनस्य सार्धक-
 लाय गतमारत्नप्रसक्तिं दर्शयति— "यातयामासि वा इति । देवै
 कृतान्तीति शेषः । "छन्दोभिर्हि देवा" सगैः लोक मिति । स्वर्गार्थं
 सुपपुत्रत्वात् तेषां यातव्यमित्यप्रति । तदेव यातव्यमित्यत्र प्रातरनु-
 वाकस्य कृतप्रसन्नताभिधानेन समर्थयते— "न वा अथेति । सौति
 प्रमतिं बोभयोरभावात् अनुवचनाभिधानाच्च निगद्यति— "तस्या-
 ह्योता प्रातरनुवाक मिति^३ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. १. ११ । २— का० श्रौ० सू० ८. १. १०. छ ।

३— "सुप्रसन्नत्वाच्च प्रेष्यति"-इति चेद का० श्रौ० सू० ८. १. १२ ।

प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर-विषये सेषादिभूतं प्राप्तिपूर्वकं सुदा-
यत्य निराचष्टे— “तदाहः कः प्रातरनुवाकस्येति । केचन महर्षयः
एवं ब्रुवन्ते,— होतुः प्रातरनुवाककाले अध्वर्युः विनिद्रः ममिमेयं
करोति । अनिमेषव्यापार एव (प्रतिगरणक्रियमाननात्^१) प्रति-
गरणानौघ इति । ‘तद् तया न क्षुप्यात्’ निद्राभङ्गं निमेषं च न
क्षुप्यादित्यर्थः । तर्हि किं क्षुप्यात् ? ‘यदि निद्रा आयात्’ निद्रा
मात्मन इच्छेत्, ‘अपि कामं’ ‘क्षुप्यात्’ स्नापं कुर्यात् । अथ सूत्रम्—
“प्रातरनुवाकं व्यापदुपासीताध्वर्युः स्नयात्”-इति^२ ॥

अथ मध्ये “अग्नीदैन्द्र सेकादशकपास मित्यादि^३—सूचोक्तः
सवनीयनिर्वापः, यद्वचमवसावाणा आभादनप्रयोगश्च द्रष्टव्यः” ॥

एकधनाख्याना सुदकाना आनयनार्थं यः प्रचरन्त्या होमोऽस्ति,
तं विधाय प्रशंसति— “य यत्र होतेति । ‘यत्र’ यस्मिन् यमये
‘व’ होता’ ‘प्रातरनुवाक’ ‘परिदधाति’, परिधानीयम् “अभ्य-
दुपा”-इत्येता^४ ब्रूयात्, ‘तम्’ तदा ‘प्रचरणी’ । प्रचरन्त्यमया
बुद्धपद्धतोऽपारदगाया मिति ‘प्रचरणी’ । सा ‘बुग् भवति’ ।
‘तस्यां’ यतुर्द्वेतीत भावं यहीना’ ‘बुहोति’ बुद्धयात्^५ ।
प्रातरनुवाकपरिधान-प्रचरणीहोमयोरभिषकर्तृकलात् साकार्य-
सम्प्रयोगः ॥ ११ ॥

१— नास्तेतत् वरं क-पुण्ड्रिके । २— का० श्री० सू० ८. १. १२, १४ ।

३— का० श्री० सू० ८. १. १५ (०जं निर्वपति) ।

४— का० श्री० सू० ८. १. १६-२. २३ । ५— ऋ० सं० ५. ७५. ८ ।

६— ‘तया’-इति छ ।

७— का० श्री० सू० ८. १. १ क ।

होमं प्रशंसति— “यच्च वै यज्ञश्चेति” । ‘द्रुता’ गता ‘रसः’ यज्ञरसः सः ‘अपः’ ‘प्रविवेज’ । यः प्रविष्टो यज्ञरसः ‘पूर्वेद्युः’ वसती-
वर्षमूषेणावशिष्टोऽस्ति, ‘त मेव’ रसम् ‘अच्छ’ अभिसुखीकृत्याभि-
गच्छति । यज्ञहोनाभावे यज्ञरसहरणार्पणमनासम्भवात् महरण्या-
प्याहुतिहोम एव यज्ञरसाभिसुखगमन मित्वभिप्रायः ॥ १९ ॥

आहुतिप्रक्षरणात्मनापि प्रशंसति— “यद्देवेता माहुतिं जुहो-
तीति । ‘यद्दे एव’ यदैव । ‘एतत्’ एतेन होमेन ‘एत मेव’ अव-
शिष्ट मेव ‘यज्ञस्य रसम् अभिप्रमृणीते’ रसस्य क्षरणं कृतवान्
भवति । तेन च ‘त माहुन्ते’ स्वाधीनं कृतवान् भवति । न केवल
मेतदेव, अपि च ‘आभ्यो देवताभ्य’ अग्न्यादिभ्यः ‘एता माहुतिं
जुहोति’, ‘ता एव’ ‘एतत्’ एतेन होमेन ‘प्रीणाति’ । ‘वसमन्ति’
प्रापयन्ति ॥ १९ ॥

होममन्त्रं विच्छिद्यानूय व्याचष्टे— “य जुहोति” ऋणोमप्रि-
रित्यादिना । ‘अग्निः’, ‘आपः’, ‘धिपयाः’ वायुः, ‘देवीः’ दैत्यः,
‘विदुषो न यावाणः’, ‘अविता’ च, मे ‘इवम्’ आश्रयं ‘यज्ञ मिमं
शृण्वन्तु’— इति सङ्ग्राहार्थः । अथ सर्वत्र “शृण्वन्तु” “शृण्वन्तु”-इति,
“अनुजानातु” “अनुजानन्तु”-इति चार्चपरतया व्याख्यातम् । ‘ओता
यावाणः’-इत्यथ “क्षुण्वीऽतफिडः”-इति दीर्घः । ‘विदुषः’-इत्येतद्
यावद्विशेषणतया व्याचष्टे— “विहांतो हि यावाण इति । प्रथमा-

१— अत इति माग्याय मिहैव प्रख्यात् (५९९ पृ० १० पं०) ।

२— आ० जो० पृ० ८ पृ० १ पं० ।

३— आ० पृ० ६ पृ० १ पं० ।

४— आ० पृ० ६ पृ० १ पं० ।

एव उदङ्नियमः । यमनयमये पत्नीषादित्यं विधाय तदाख्यान-
मुखेन प्रशंसति— “सह पत्नीभिर्यन्तीति” ॥ १० ॥

“यत्र वै यज्ञस्येत्यादि । पुरा किल देवैर्यज्ञशिरस्त्वेदादुद्गत
रसं पलाय्य अणु निविष्टम्, तं रसं गन्धर्वाः क्षीमपालकाः
ररचुः” ॥ १८ ॥

“ते ह देवा इति । ‘ते देवा ऊचुः’— ‘इमे गन्धर्वा’ एव
‘नाष्टाः’ नाशकरूपाः, ‘कथम्’ ‘यगाद्रे’ नाशरहिते देशे ‘रस’
यज्ञरसम् ‘आचरेम’ ‘इति’— ॥ १८ ॥

एवं विषयं— “ते होचुर्योपित्कामा इति । गन्धर्वा योपि-
त्रियाः, तदथ पत्नीभिः सहिता एव गच्छाम’, ते च गन्धर्वाः
पत्नीषु काङ्क्षन्ति, तस्मिन् समये यय ममयेऽनाद्रे यज्ञरस माहरि-
ष्याम इति ॥ २० ॥

“ते सह पत्नीभिरोयुरिति । तामिः सह गता’, ते च
तपैव तास्याकाङ्क्षां कृतवन्तः । तस्मिन् समये देवाः यज्ञरसम्
‘आजहुः’ ॥ २१ ॥

“तपो श्वैव एतदिति । यथा पुरा, इदानीं मपि तपैव ।
तदेतेन पत्नीभिः सह गमनेन एते गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षां कुर्वन्तो
भवन्ति, तथा श्रमाधितप्यले रस माङ्क्षितवान् भवति ॥ २२ ॥

प्रसरणीयहोतव्याजस्याणु क्षीम विधाय प्रशंसति— “क्षीमो-
ऽभिप्राहोतीति” । ‘ऊता माऊतिम्’ अनुष्ठत्य ‘एव’ अनुप्रविष्टः

१— “रुद्रगममात्र मत्र विधीयते”—इति पा० दे० वा० सू० ८. १. ७ ।

२— का० श्री० सू० ८. १. ७ ।

‘यज्ञस्य रसः’ ‘उपसमेति’ अग्निमुखं सप्राप्नोति । एतच्छेव व्याख्या-
मग— “तां प्रत्युत्तिष्ठतीति । ‘त मेव’ रसम् ‘एतत्’ एतेन होमेन
‘वाविष्कृत्य’ उदशेषानुप्रविष्टं प्रादुर्भावं गृहीतवान् भवति ॥ ९१ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रशंसति— “यद्देवैता आहुतिं जुहोतीति ।
न शेषं रसार्थं प्रस्तरणं किन्तु तं प्रवर्द्धन्त रसमावह्वयन् भवति ।
किञ्च ‘तम्’ अपेक्षितं यज्ञरसम् ‘अपः’ उदकानि ‘वाचति’, ‘उ’
अपि च ‘वाभ्यः’ देवताभ्यः एताम् आहुतिं जुहोति’, ‘ता एव’
‘एतत्’ एतेन ‘प्रीणाति’ । ‘दत्ताः’ ‘प्रीताः’ च ‘ताः’ ‘अस्मै’ यज्ञ-
मानाय ‘एतं यज्ञस्य रस’ ‘अयमग्नि’ अयमग्नि, यज्ञमानाधीनं
कुर्वन्ति ॥ ९४ ॥

मन्त्रं विधाय विशिष्य व्याचष्टे— “स जुहोतीति । “देवीराप
इति’ । इविष्य इति पदं व्याचष्टे— “यो व ऊर्ध्वैर्विष्य इति,
यो व ऊर्ध्वैर्विष्य इत्येवैतदाहेति । इविष्यब्देन तत्साधो यज्ञो
लाभते; द्रव्यदेवतयोर्हि यज्ञस्य रूपत्वात् । इन्द्रियशब्दस्य वीर्यं मर्षं
इति व्याचष्टे— “इन्द्रियावान् मदन्तम इति, वीर्यवानिष्टेवैतदा-
हेति । स्पष्टं भेतत् । तत्रैव वाक्ये मदन्तमशब्दस्यार्थं माह—
“मदन्तम इति, स्वादिष्ठ इत्येवैतदाहेति । यत् स्वदन्त मुन्नादय-
तीति । “तं देवेभ्यः”—इतिभागस्य प्रार्थनायां तात्पर्यं मिति
व्याचष्टे— ‘एतत्’ एतेन ‘अयाचिष्ट’, ‘यदाह ॥ देवेभ्यो देवता
दत्तेति’ । “सौट् च”—इति’ सौटो विष्णुर्गर्भे मध्ये प्रार्थनाया

वज्रवचने छान्दसं द्वितीयावज्रवचनम् । चरमपादे सवित्रशब्दप्रयो-
गस्य तात्पर्यं भाह— “सविता वै देवानां प्रसवितेति ॥ १४ ॥

“अथापरं चतुर्गृहीत मिति^१ । पूर्वं सेकवारपहणस्योक्तत्वात्पर-
मित्युक्तम् । अतारि गृहीतानि पदकानि यस्याज्यस्य तच्चतुर्गृहीतम् ।
अपु होमायं गृहीता उदङ्मुखं गच्छन् व्रजमानः प्रैषान् भूषान् ॥

तत्र प्रथमप्रैष मुक्ता व्याचष्टे— “अप इव्यं होतरिति”-
इत्यादि^२ । हे ‘होतः ।’ ‘अपः’ प्रति ‘इव्य’ इच्छ, अपः प्रति-
गमनोचितं प्रदेवनेति^३ अपोनग्रीयं मनुगृहीत्यर्थः । इव्यतेरिच्छति-
र्यं इति व्याचष्टे— “अप इच्छ होतरित्येवैतदाहेति । पदं
व्याख्यास्य तात्पर्यं भाचष्टे— “तच्चदतो होतान्माहेति । गतोऽर्थः ।
“एता उ चैवैतदाहेति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । अपि च ‘एताः’
एकधनाख्या अप उदिश्व ‘एतन्’ अनुतिष्ठते । एतद्विद्युक्तम्, किं
तदित्याह— “नेदेना इति । ‘एनाः’ अपः । ‘नाद्वा’ नाशकानि
‘रक्षाधि’ ‘हिनसन्’ हिंस्युः । नेदिति परिभवे । “नेत्येव इदि-
त्येतेन सप्तपुण्यते परिभवे”-इति नैदकम्^४ । अतस्तार्था हिंसा
माभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. २ क ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ३. २ ख । होतारं प्रथमव्युदाह ।

३— “प्रदेवना”-इत्याद्यपोनगमदेवताकं यज्ञं मयोनग्रीयम् (सू० अं० १०.
२०.) । यि० शा० ०. ३. १ इत्युक्तम् ।

४— ‘अपोनग्रीयम्’-इति क-सुप्पक्षे ।

५— गिर० १ अ०. ३ भा०. ६ ख० ।

अन्यान् द्वेषान् दर्शयति— “अथ सम्यज्यतीति । “मैत्रावरुणस्य
चमसाध्वर्यवेदीति । दश चमसाध्वर्यवः चमसप्रोक्तारः, तेषु यो
मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युः, स सम्यज्यते । ‘एहि’ उदक्कानयनार्थं
प्रागच्चेति ॥

“नेष्टः पत्नीरुदानयेति । हे ‘नेष्टः !’ त्वं ‘पत्नीः’ पान्नेजनोद-
भाराहरणार्थम् ‘उदानय’ ॥

“एकधनिन इति” । एकधना उदकानि, तेषां धारका
कुम्भा वा ; अथमेकधमानयुष्मानित्यासादनाभिधानात्, तेषां पदो-
त्तारः ‘एकधनिन’ ‘एत’ आगच्छत ॥

“अग्नीद्यान्वाह इति” । हे ‘अग्नीत् !’ त्वं पूर्वैर्बुध्न्यहोताभिः अग-
नीवरैभिः, ‘होष्टचमसेन’ ‘च’ युक्तः मन्, चात्वालदेगे यावदागमनं
‘रति’ ‘उपतिष्ठथै’ उपतिष्ठेति निर्दिष्टः ॥

एतेन मन्त्राद्येद् व्याख्यातव्याः विधयस्यैत् स्तोत्रस्या इत्याशङ्कार-
“सन्नेप एवैव इति । ‘इय.’ “मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युः”—इत्यादिक
कर्तव्यं ‘गमोप एव’ विस्मृतिपरिहारार्थं प्रेषणं मित्यर्थः ॥ १६ ॥

तेषां जलानयनार्थं निर्गमनमार्गं आह— “त उदक्षो निष्क्रम-
न्तीति । आग्नीद्विवात्मानयोर्नारासदेगेन उदग्देशेन । तच्च नोप-
नयनमे कल्प मित्यत आह— “स यस्यां ततो दिशेति । निर्गमने

१— का० श्रौ० सू० ८. १. १ । इति चमसाध्वर्युम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ३. ३ । इति नेष्टारम् ।

३— का० श्रौ० सू० ८. १. ५ । ‘एकधनिन’ इति च धर्मः ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ३. ६ ।

एव उदङ्निधमः । ममनसमये पक्षीसाहित्यं विधाय तदाख्यान-
मुखेन प्रशंसति— “यच्च पक्षीभिर्यन्तीति” ॥ १० ॥

“यच्च वै यज्ञस्येत्यादि । पुरा किल देवैर्वंशगिरिभ्येदादुद्गतं
रमं पलाय्य जपु निविष्टम्, तं रमं गन्धर्वाः क्षीमपालका
ररपुः— ॥ १८ ॥

“ते ह देवा इति । ‘ते देवा ऊचुः’— ‘इमे गन्धर्वा’ एव
‘नादाः’ मातृकस्वराः, ‘कथम्’ ‘अमाद्ये’ मातरहिते देवे ‘रम’
यज्ञरमम् ‘आहरेम’ ‘इति’— ॥ १८ ॥

एवं विचार्य— “ते क्षीपुर्व्यापित्कामा इति । गन्धर्वा योषि-
प्रियाः, तदयं पक्षीभिः सहिता एव गच्छागाः, ते च गन्धर्वा
पक्षीषु काङ्क्षन्ति, तस्मिन् समये यद्य ममयेऽनाद्ये यज्ञरमं माहरि-
ष्याम इति ॥ २० ॥

“ते यच्च पक्षीभिर्युतिरिति । ताभिः सह गताः, ते च
तमैव तास्मात्काङ्क्षां कृतवन्ताः । तस्मिन् समये देवाः यज्ञरमम्
‘आजगुः’ ॥ २१ ॥

“तयो एतेष एतदिति । यथा पुरा, इदानीं मयि तथैव ।
तदेतेन पक्षीभिः सह ममनेन एते गन्धर्वाः पक्षीषु काङ्क्षां कुर्वन्तो
भवन्ति, तथा अयाधितम्यस्यै रसं गात्रितयान् भवति ॥ २२ ॥

प्रवरपौष्टहोतृभ्यामभ्यासु क्षीमं विधाय प्रशंसति— “मोऽपो-
ऽभिगुह्यतीति । ‘उता गात्रतिम्’ अनुगृह्य ‘ययः’ अनुप्रविष्ट-

१— “अहमस्मान् मय विधीयते”—इति पा० ३० वा० सू० ८, १, ८ ।

२— आ० यो० सू० ८, १, ८ ।

‘यज्ञस्य रसः’ ‘उपसमेति’ अभिमुखं सव्याप्नोति । एतस्मैव व्याख्या-
नम्— “तं प्रत्युत्तिष्ठतीति । ‘त मेव’ रसम् ‘एतत्’ एतेन होमेन
‘याविष्मत्य’ उदकेभ्यनुप्रविष्टं प्रादुर्भावं गृहीतवान् भवति ॥ ९१ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रशंसति— “यद्देवैता माज्जतिं जुहोतीति ।
न केवलं रसार्थं प्रसारणं किन्तु तं प्रवर्द्धनं रसं ग्राहकवान् भवति ।
किञ्च ‘तम्’ अपेक्षितं यज्ञरसम् ‘अपः’ उदकानि ‘याचति’, ‘उ’
अपि च ‘याभ्यः’ देवताभ्यः एताम् माज्जतिं जुहोति, ‘ता एव’
‘एतत्’ एतेन ‘प्रीणाति’ । ‘वृताः’ ‘प्रीताः’ च ‘ताः’ ‘अस्मै’ यज्ञ-
मानाय ‘एतं यज्ञस्य रसं’ ‘यजमनि’ यजमयनि, यजमानाधीनं
कुर्वन्ति ॥ ९४ ॥

मन्त्रं विधाय विष्किञ्च व्याचष्टे— “य जुहोतीति । “देवीराप
इति’ । इविष्य इति पदं व्याचष्टे— “यो व ऊर्मिर्विष्य इति,
यो व ऊर्मिर्विष्य इत्येवैतदाहेति । इविष्यध्वेन तस्याधो यज्ञो
लभ्यते; इत्येवैतदाहेति । इन्द्रियग्रन्थस्य वीर्यं मर्त्यं
इति व्याचष्टे— “इन्द्रियादान् मदन्तिम इति, वीर्यवानित्येवैतदा-
हेति । सष्ट मेतन् । तथैव वाको मदन्तिमग्रद्वयार्थं माह—
“मदन्तिम इति, खादिष्ट इत्येवैतदाहेति । यत् स्वदत्तं मुक्तादय-
तीति । “तं देवेभ्यः” इतिमागच्छ प्रार्थनायां तात्पर्यं मिति
व्याचष्टे— ‘एतत्’ एतेन ‘अवाचिष्ट’, ‘यदाह तं देवेभ्यो देवता
दत्तेति’ । “सोऽ व” इति’ सोऽतो विधायर्षेण मध्ये प्रार्थनाया

सम्भवात् 'एतत्' एतेन मन्त्रभागेन 'एता' अप 'अयाचिष्ट' देव-
तार्थं याचितवान् भवति । "देवेभ्य" इत्यस्य यत् "शुक्रपेभ्य" इति
विशेषणम्, तस्य तात्पर्यं माह— "साद्य वै शुक्रम्, मत्पेभ्य इत्येवै-
तदाहेति । शुक्र दीप्तम्, रसाख्य वस्तु, तत् पत्यम् । सोमदारेण
मत्पस्यामृतत्वधर्मस्य साधनत्वात् मत्प मित्युच्यते । तादृशस्य पादभ्य
इत्येतदेवैतत् शुक्रपेभ्य इति वाक्य माहेत्यर्थः । "येषा भाग स्य
स्नाहा" इति चरमभागस्य तात्पर्यं माह— "तेषां तु ज्ञेय भाग
इति । 'एष' अर्थां शुक्ररूपो भाग, 'तेषां तु' तेषां शुक्रपाना
देवानां 'भाग' प्रतिनियताग्र खलु, अतो येषां मिति मन्त्रे
निर्दिष्ट इत्यभिप्रायः ॥

मन्त्रस्याय मर्थः ।— हे 'देवी.' दिव्य । 'आप ।' हे 'अपा-
मपात्' न पातयति तत्, 'य' अय 'व' युष्माकं सम्बन्धौ 'कर्णि'
प्रवृद्ध 'हविष्य' रस, 'इन्द्रियावान्' "मन्त्रे सोमाग्नेन्द्रियेत्यादिना"
दीपं, इन्द्रियवान् 'मदिनाम' मादयितव्यम्, 'त' रस 'देवता'
"देवमनुष्येत्यादिना" सम्बन्धे चा-प्राचय । देवेषु मध्ये 'शुक्रपेभ्यो
देवेभ्य' 'दत्त' प्रयच्छत । हे आपो धूय 'येषां' देवानां 'भाग' 'भ्य'
भवय, तदर्थं 'स्नाहा' इदं द्रव्यं स्नाकृतं मन्त्रिति ॥ २५ ॥

ऊताया आकृत्या अपभारण ममन्त्रक विधत्ते— 'अथ मैवा-
दशपथमवेनेति' । तच्च मन्त्रा— 'कार्ष्णिर्मीति' । हे ऊताज्य-

१— गिर० ८ २. ४, १०. २ ५, अ० स० १ १०३ सा० भा० अट्टयम् ।

२— पा० अ० ६ ३ १२१ ।

३— पा० अ० ४ ॥ ४६ ।

४— आ० गो० अ० ८ १ ८ ।

५— पा० म० ६ २८ १ ।

पदार्थं । तं 'कार्षिः' कर्षेर्देवतायाः, कर्षणस्य मघस्य वा समन्धी
 'अग्निः' । अतस्त्वां 'ममुद्रस्य' समुन्दनरूपस्योदकस्य 'अचित्ते'
 अद्योषताये 'त्वा' त्वाम् 'अपनयामि' अपसारयामि^१ । उक्तस्याप-
 नारणस्य प्रयोजकं स्नातत्वं नाह— "यथा वा अग्नारोऽग्निना स्नातः
 स्यादिति । 'स्नातः' भक्षितः, 'अग्निना' भक्षितः 'अग्नार' 'यथा'
 करोषभावेन स्थान्यो भवति, 'एवम्' 'एषा आहुति' 'एतया'
 अद्देवतया 'स्नाता भवति' । सोमश्चिषापरिहारत्वेनापि परित्यक्तस्य
 मित्याह— "राजानं वा एताभिरिति । 'मेवावहणचमसे' 'या.'
 'एता.' इदानीं गृह्यमाणा आपः सन्ति, 'एताभि' अग्निः
 'उपसृष्ट्यन्' अभिषवकाणे सोमस्य चमसं करिष्यन् 'भवति',
 अग एव "आधवनीये समवनयति"—इति वक्ष्यते^२, आधवनीये
 सप्तपृष्ठोदकस्य सोमरवेण सङ्गृह्यमाणत्वात् । "वज्रो वा आच्यन्"—
 इत्यादि, प्राग्वक्तृद् व्याख्यातम्^३, "एतं घण्टु वै देवा वर्जं
 कृते यादिप्रदर्शनम्" ॥ १६ ॥

समन्तकं मेवावहणचमसेनोत्थयन् विधत्ते— "अथ गृह्णाति

१— 'उत्तयामि' इत्येव मूलपाठः । 'गृह्णाति'—इति च तदर्थो ह्यसौ मघो-
 धरेण, सृष्टे विनिर्बोध्य तथाविधं यव, अमुपदं वक्ष्यति चेद्योषतायां
 कण्डिकायां तथैव । नास्ति चैतन्मन्त्रस्येव स्थानान्ते कश्चिदुपदेशः ।
 कार्षिर्हमोष्येव स्त्रोत्रो मन्त्र इह विनिर्मुक्तः ।

२— इदं च भिन्ना कण्डिकायां गृह्यन् (१३१ ए० १० प०) ।

३— १ का० ४ प्र० ४ भा० ४ प० (१ भा० १६० प० ७ प०) ।

४— त० य० ६० प० १६ ।

समुद्रस्य लेति^१ । यद्यप्यत्र मैत्रावरुणचमसेनेति न श्रुतम्, तथापि
 “समुद्रस्य लेति तेन गृह्णाति”-इति सूत्राद् गम्यते । अपां
 महात्मकत्वात् समुद्रस्य “अपो वे समुद्रः”-इत्येकदेशस्य हस्ततात्पर्या
 सतिः । ‘एतत्’ एतेन “समुद्रस्य लाचिष्यै”-इति पाठेन ‘अपु एव’
 ‘अचिषिम्’ अचय मचोषलं ‘दधाति’ स्थापितवान् भवति । ‘तस्मात्’
 “अचिष्यै”-इत्युक्तत्वात् ‘एतावति भोगे मुच्यमाने’ स्थावरजगमा-
 त्मकजगत्पयोमैऽपि भोगे सर्वैर्भुज्यमानेऽपि ‘न चीयन्ते’ क्षयं न
 प्राप्नुवन्ति, अजस्रं प्रवहन्त्येव । “तदन्वित्यादि । होहचमसोऽथ-
 नानन्तर मेकधनाया सुधयमम्”, ततः पाप्मेजगतां पत्न्या
 इति^२ ॥ १० ॥

संस्मृतरेषां चमसेषु किं मैत्रावरुणचमसेनेत्यत आह— “तद्य-
 मैत्रावरुणचमसेनेति । यस्माद् देवेभ्योऽपकान्तं यजन्, एतेन
 मैत्रावरुणाख्येन त्विंशा ‘मैपैः’ तत्कृतिममनमाधनैः आज्ञानवाक्यैः
 ‘मैपं’ यजन् गमनम् ‘ऐच्छन्’ ; ‘गिविद्भि’ निवेदनमाधनैः
 “अग्निर्देवेभ्यः”-इत्यादिभिः^३ वाक्यैः ‘न्यवेदयन्’ परस्पर निवेदित-
 वन्तः ; ‘पुरोहग्भिः’ ‘पुरः’ याज्यानुवाक्याभ्यां पुरस्तात् ‘हविम्’
 इच्छां जनयन्ति देवताया इति पुरोहसो “वायुरपेगा”-

१— वा० शं० ६. २७. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ७. ८ । ‘तेन मैत्रावरुणचमसेनेन’-इति तत्र इति ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. १० ।

४— “पाप्मेजगत् पत्न्यो दौ-दौ”-इति का० श्रौ० सू० ८. ७. ११ ।

५— निविद १-१७ पदानि, इ० मा० ७. ५, ७ प्रपद्य विहितानि ।

इत्याद्याः^१, ताभिः 'प्ररोचयन्' प्ररोचना मजनयन् । अतो
मैवावरुणस्य प्रैषादिसाधनत्वात् तदीययमसः प्रशस्त इत्यर्थः ।
'तस्मात् मैवावरुणचमसेन गृह्णातीति ॥ १८ ॥

असंभारणानन्तरं मनुष्ठेयं विधत्ते— "न आचमतीति । पुन-
र्देवयजनं प्रति आगच्छेयुः । 'अग्नीत्' च निर्गमनकाले समीपित-
प्रकारेण 'आत्मास्ते' 'वसतीवरौभि' अङ्गि 'होदचमसेन च' पुनः
हन् प्रत्युपस्थानं कुर्यात् । यदुक्तं सूत्रछता— "प्रत्येय आत्मास्त्यो-
परि मैवावरुणचमसं वसतीवरौच्यं मस्मर्गयति समाप इति, इत-
रङ्गिन् आचमयन्ते, मैवावरुणचमसे प्रथमं सिति^२, तदिदं सर्वं
विधत्ते— "अ उपर्युपरि आत्मास्तं मस्मर्गयति, वसतीवरौच्यं मैवा-
वरुणचमसश्चेति । स्पष्टम् ॥

तत्र मन्त्रं माह— 'अ मापो अङ्गिरिति^३ । 'आप' मैवावरुण-
चमसमगताः, 'अङ्गिः' होदचमसस्याभिवसतीवरौभि. 'वसमस्त'
सङ्गता अभवन् । तथा 'ओषधीः' ओषधः, वर्द्धनीयाः प्राकृत्यादि-
रूपा, 'ओषधीभि' प्रीत्यादिरूपाभि 'वसमस्त'^४ । यदा, उभयप-

१— इत्येव १-७ अथ, वा० सं० १०. ३१-३०, ३० भा० १ १ ८
नामोस्तेलगात्रे विहितम् ।

२— वा० श्री० य० ८ १ १२, १३, १४ ।

३— वा० सं० ६. २८ १ ।

४— " 'ओषधी' ओषधयो मुद्रमस्त्यादिना, 'ओषधीभि' प्रीतिरवा-
दिभिः 'वसमस्त' मन्त्राणां, अपां कारयन्तृत्वात् ओषधीनां सवि-
योगेऽप्यु—इति महीधरः ।

शोषधिगन्धेन प्रकृता मैत्रावरुणहोत्रचमसगता आपो विवक्ष्यन्ते ।

“यद्यानौ पूर्वेधुरित्यादि, स्पष्टम् ॥ २८ ॥

अत्र केवाशित् साक्षात् उदकचमर्जनपक्ष मुदाक्षत्य तदभि-
प्राय मयाविष्कृत्य तस्यान्यथासिद्धित्वप्रदर्शनेन निराचष्टे— “तद्वैक
इति । ‘ऐव’ नयन्ति”-इति सम्बन्ध, आनयन्तेवेत्यर्थः । ‘आ मैत्रा
वरुणचमसाद् वषतीवरीषु’ उपसर्गवशात् गद्यन्तीत्यनुपगम्यते । एव
सुर्वन्ता पूर्वेधुराक्षतस्य यज्ञरमस्य, अद्याक्षतस्य च समर्ग एवो-
ऽपेक्षित, स उपरिष्ठात् आधवनीये समवरुणसाद् भविष्यति, अत
‘तत् तथा न क्षुर्यात्’ इति ॥

यदुक्तं “होत्रचमसे वषतीवरी कृत्वा यजमानाय मयश्चरति
निषाभ्य इति, तदेतदाह— “अथ होत्रचमस इति । आग्नीद्व-
िषस्य होत्रचमस मध्वरुंरादाय पूर्वेधुराक्षता ‘वषतीवरी’ अर्धं
‘गृह्णाति’ । कसौ उपयोगाय ? ‘निषाभ्याभ्य’, होत्रचमसे निगृह्य-
माणत्वात् “निषाभ्या”-इति सज्ज्ञा, निषाभ्यासु आचरति,
निषाभ्यासु अभिषृजति, इत्येवमर्थाय ॥

पूर्वं यदुक्तं “यद्यानौ पूर्वेधुरित्यादि, समर्गस्य आत्मानोपरि-
भावितम्, तत् प्रशंसति— “तदुपर्युपरि आत्मान मिति । ‘अत’

प्रज्ञात् चान्नालोपरिप्रदेशात् 'देवा दिव सुपोदकामन्', 'तत्'
तस्मात् कारणात् 'एतत्' एतेन चान्नालोपरिरक्षणं 'यजमानम्'
अथ स्वर्गस्य यन्वा इति 'यन्वानम्' 'अनुब्रह्मापयति' अनुक्रमेण
ब्रह्मापयति, यन्वा ब्रह्मापयतीति यावत् ॥ ६० ॥

"त आचन्तीति । अथाध्यर्थं मुद्दिष्टाभ्ययय होतु मन्त्र मन्त्र-
नारयति— "त होता इच्छत्यध्ययोऽवेरपाह इति । 'तम्' अध्यर्थं
होता 'इच्छति'; हे 'अध्यर्थो' । 'अप' उद्दानि 'अवेः' लक्ष-
यानमि । मुक्तिः प्रज्ञाचै' । "अवे"—इत्यस्य 'अविदः' इत्यर्थं इति
स्याचष्टे— "अविदोऽपाह इत्येवैतदाहेति ॥

अथाध्यर्थोहोतारं प्रति प्रतिवचन माह— "तं प्रत्याहोतेव
नचसुरितीति' । यय मिदानौ न केवलम् अपो लभ्यार इव, अपि च
'नक्षत्रम्' अध्यर्थं मानता अभवम् । प्रतिवचनस्य तात्पर्यं माह—
"अविद अपो मेऽगन्तव्येवैतदाहेति । 'अविदम्' अपो लभ्यवानमि
'अपो' अपि च 'मे' आपः 'अनमत' आगता आगता अभूवन्
'इत्येव' 'एतत्' उत्तररूप वाक्यम् 'आह' ॥ ६१ ॥

यदुक्त सूचकता— "मन्त्ररणीमन्त्रव मन्त्रिणोमे जुहोत्यभावे चतु-
र्होतैः य मन्त्र इति, उच्ये प्रथम परिधि मालभते, प्रविशत्यथा-
न्यत्र"—इति', तदेतत् क्रमेण दर्शयसादावग्निष्टोम माह— "म

१— पा० सू० ८ २. १०० ।

२— "जीवा एष्ट"—इत्यादि का० श्री० सू० ८. १. ११ ।

३— का० श्री० सू० ८. १. १६, १७, १८ ।

यद्यग्निष्टोम आदिति । 'स' वर्त्तमान क्त्वरग्निष्टोमस्ययेत् 'प्रच-
रणा' य 'सत्त्व' अवग्निष्ट 'होमाय' 'अलम्' पद्यान् 'क्षात्',
तदा 'तम्' एव 'जुहुयात्', सो चेत् पुनश्च 'चतुर्होत माज्य'
'गृहीत्वा' "य मग्ने इत्तु"-इति मन्त्रेण जुहुयात् ॥

मन्त्रस्याय मर्च ।— हे 'अग्ने ।' 'यम्' 'मर्च' मनुष्य 'इत्तु'
मन्त्राभ्यु 'अवा' रचसि, तथा 'वाजेषु' अग्नेषु निमित्तभूतेषु
'यम्' मायं 'जुना' अवतिर्गत्यर्थं प्राप्तवानसि, 'स' उभयविषयो
जग 'शश्वती' शाश्वती 'इय' अन्नाणि 'यन्ता' प्राप्तवान् भवति,
'स्वाहा' सृजत मनु ॥

मन्त्रस्याग्नेयस्य प्रकृते ज्योतिष्टोमकर्मसि सङ्गत मिति व्याचष्टे—
"अग्नेय्या जुहोतीति । "अग्निर्वा अग्निष्टोम इति । यज्ञायज्ञीय-
स्थानिमहोषध्याग्निदेवताकलात् अग्निष्टोमोऽग्नि, ततोऽग्न्यात्तक
मग्निष्टोम माग्नेय्या होमेन 'अग्नी' एव प्रतिष्ठापितवान् भवति । मन्त्रे
यत् मर्चोत्तिष्ठकामम्, तत् प्रश्नयति— "मर्चवत्या, पुरुषमक्षितो वा
अग्निष्टोम इति । 'दौ सोमो प्रतस्तुवन् वहतो यथा प्राचया
पागय'-इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयके "पुरुषमक्षितो वा एव यज्ञ
इति"श्रुत्यात् पुरुषमक्षितत्वं मय्य यत, अत एवैतथा मर्चवत्या

१— वा० ग० ६ ७८ १ ।

२— ता० भा० ६ अ० १ ख०—पृथ० ७ ख० यदन्तं दृष्टव्यम् । तथैतदन्त-
समस्तं विद्ययतो दृष्टव्यम् ।

३— ता० स० ७ १ १ १ दृष्टव्यम् ।

दोमो युक्त इत्यर्थः । निगमति— 'एव जुहुयाद् यद्यग्निष्टोम
स्यादिति ॥ १९ ॥

'यद्युक्त्य खान्मध्यम परिधि सुपस्पृशेदिति' । अग्ने परितो
निधीयमाना परिधयः । प्राच्या दिग्नि सूर्यस्येव परिधित्वात् ते
त्रय एव । 'उपयानि अग्निष्टोमादुपरि उक्त्यमस्ये कतौ कोतशानि
'दौणि उक्त्यमोवाणि । अन्तु चित्तम् किं तत इत्याह— 'एतैश्च
धि तर्हीति । अत 'एते' उक्त्यै चत्त 'प्रतितिष्ठति', अतस्त्रिपु
परिधिषु 'मध्यम परिधि पश्चाद्दिग्गत प्रचरणा उपस्पृशेत् ।

अतिरात्रपोडशिनीन् कथं मित्यत आह— 'यद्यु अतिरात्रो
वा पोडशौ वा स्यादिति' । तत्रोभयत्र दोम सुपस्पृशेत् च न
कुर्यात् किन्तु यद्युदेव च अग्ने श्रुतु इति मन्त्रं मुक्तैव
'द्विणी सेतु' देवयजनं प्रपद्येत । 'तत्' तथा सति कश्चित्
दोम, कश्चित् परिधिष्वप्यग्नौ कश्चित् द्विणी मिति यथायथ
इत्यक्षप्रकारेण 'यज्ञकृद्वन् अग्निष्टोमादिकान् व्यावसंपति परस्पर-
व्यावृत्तान् करोति ॥

तथाच तैत्तिरीयकम्— यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्त्य
परिधौ निर्माहिं यद्यतिरात्रो यजुर्वेदम् प्रपद्यते यज्ञकृद्वन्ना
व्यावृत्तौ -इति' । कात्यायनस्तु अतिरात्रपोडशिनी प्रति विकल्प

१— 'उक्त्यै प्रथमा परिधि मातृभवे -इति (श्री० ८ १ १७) विचार्यम् ।

२— 'प्रतिश्रुत्येवान्यत्र -इति का० श्री० सू० ८ १ १८ ।

३— तै० स० ६ ४ ४ १४ ।

होमो युक्त इत्यर्थः । निगमति—“एवं जुहुयाद् यद्यग्निष्टोमः
छादिति ॥ ३२ ॥

“यद्युक्थः स्यान्वाप्यमं परिधिं सुपसृजेदिति” । अग्नेः परितो
निधोयमानाः परिधयः । माथां दिशि सूर्यस्त्रेव परिधितान् ते
वप एव । ‘उक्त्याग्निं’ अग्निष्टोमादुपरि उक्त्यस्त्रे कृतौ स्तोतव्यानि
‘वीथि’ उक्त्यस्तोत्राणि । अस्तु चित्तम्, किं तत इत्याह—“एतैरु
धि तर्हति । यतः ‘एतैः’ उक्ते, यज्ञः ‘अतितिष्ठति’, अतस्मिन्
परिधिषु ‘गप्यम परिधिं’ यथादिग्गतं प्रचरण्या ‘उपसृजेत्’ ॥

अतिरात्रपोडग्नौस्तु कथं मित्यत आह—“यद्यु अतिरात्रो
वा पोडग्नौ वा स्यादिति” । तत्रोभयत्र होम सुपसृजनं च न
क्षुपात्, किन्तु ‘अमुद्यैव’ “य अग्ने इत्तु”-इति मन्त्र सुपकैव
‘तृण्यौ सैत्य’ देवपञ्चन ‘प्रपद्येत्’ । ‘तत्’ तथा मति कश्चित्
होमः, कश्चित् परिधिर्न्यार्णः, कश्चित् तृण्यौ मिति ‘यथायथ’
वृथक्प्रकारेण ‘यथाकृतम्’ अग्निष्टोमादिकान् ‘व्यावर्त्तयति’ परस्पर-
व्यावृत्तान् करोति ॥

तथाच तैत्तिरीयकम्—“यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थ
परिधीं निर्माहं, यद्यतिरात्रो यजुर्वेदम् प्रपद्यते यथाकृतम्
व्यावर्त्तये”-इति । कात्यायनस्तु अतिरात्रपोडग्नौ प्रति विकल्प

१—‘उद्येयं यदमं परिधिं माप्यते’-इति (श्री० ए. व. १०) विचार्यते

२—“प्रपद्यते यथाकृतम्”-इति का० श्रौ० सू० ८. १२

३—श्री० म० ए. व. १. ११।

मुक्तवान्— “रराव्याख्यान वा षोडशिति, छदिरतिराषे”-
इति^१ ॥ २२ ॥

इदानीं मेकधननामपठाना मयुग्ममध्याविकल्प माह— “अयुक्ता
अयुक्ता एकधना भवन्तीति । वक्ष्यमाण चिपञ्चादिपञ्चवज्रनाभि-
प्रायेण वीक्षा । ‘अयुक्ता’ चि-पञ्चादयः । तानेवायुग्मविकल्पावुदा-
हरति— “चयो वा पञ्च वेत्यादिना । चयो वा पञ्च वेत्येको
ऽयुग्मविकल्पः, पञ्च वा मग्न नेत्यपरः । एव मुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।
तथा चाषाढमस्तामे कात्यायन— “प्रत्यमेकधनानयुग्मावुद-
हरणमिति प्रमत्त्या पञ्चदशभ्य” इति^२ ॥

अथ युग्ममध्याया एकधनग्रन्थनिर्वचन प्रदर्शयन् प्रथममिति—
“द्वन्द्वं मह मिथुन प्रजनन मय च एष एकोऽतिरिच्यत इत्या-
दिना । एषु विकल्पेषु मध्ये यदि प्रयत्नदा द्वावेक द्वन्द्वं तृतीयो-
ऽतिरिच्यते, यदि पञ्च, तदा द्वे द्वन्द्वे पञ्चमोऽतिरिच्यते । एव
सप्त-नवैकादश पयोदश पञ्चदशम्वपि योज्यम् । तत्र यत् ‘द्वन्द्वं’
तत् ‘मिथुनम्’, तच्च यजमानस्य पुत्रपोत्रादिप्रजननरूपम्, ‘य
एषोऽतिरिच्यते’ तृतीयादिक, ‘स’ सर्वोऽपि ‘यजमानस्य’
‘अथम्’ ‘अभि’लक्ष्य ‘अतिरिच्यते’ । ‘स वै’ सोऽतिरिक्त ‘एषा’
विकल्पितानां युग्मानां ‘अधनम्’ समान मेक मेव धनम्,
तदन्तर्पातितान् । यस्मादेषां अधन मासीत् अतिरिक्त, ‘तस्मात्’

१— का० शौ० सू० ८ २ १८, १० ।

२— का० शौ० सू० ८ २ २३ ।

अयुग्मसङ्ख्याका उदकविशेषा^१ एकधननामकाः सम्पन्नाः । अत
एकधनात्मकत्वात् अयुग्मसङ्ख्याका एकधनाः प्रशस्ता इति^२
सुतिः ॥ २४ ॥ ३ [८ २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये ।

तृतीयकाण्डे नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

अथाधिपुषणे पर्युपविशन्ति । अथास्याः हिरण्यं
बभ्रीते ह्यं वा ऽद्दं नु तृतीय मस्ति सत्यं चैवानृतं च
सत्यमेव देवा अमृतं मनुष्या अग्निरेतसं व्यै हिरण्यः
सत्येनाः शूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पुराहणानूति
तुस्माद्वा ऽअस्याः हिरण्यं बभ्रीते* ॥ १ ॥

१— तातृणासकृन्वापादुदहरवा कलत्राद्यैश्चमयप्रतिपाद्या भवन्ति ।

२— सयाच अग्निष्टोमे यय पय वा, अयमिष्टोमेऽपि तावत्त एव, उक्थ्ये
यय वा सप्त वा, योऽग्निनि सप्त वा यय वा, वायवेदे नव वैकादश वा,
अतिरात्रे एकादश वा ययोदश वा, अयोर्षामे ययोदश वा पचदश
वेति एकधनास्या उदहरवा कलत्रा भवन्तीति ।

* 'बभ्रीते'—इति म. घ ।

अथ ग्रावाण मादत्ते । ते वा ऽएतेऽग्नमुया ग्रावाणो
भवन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम
आसीत्तुस्यैतच्छुरीरं युगिरुयो यदुग्मानस्तच्छुरीरेणैवैन
मेतत्सुमर्हयति कर्त्तुं करोति तुस्मादग्नमुया भवन्ति
घृन्ति वा ऽएन मेतद्युदभिपुण्वन्ति तु मेतेन घृन्ति
तद्यात उदेति तुया सुज्जीवति तुस्मादग्नमुया ग्रावाणो
भवन्ति ॥ २ ॥

त मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हुस्ताभ्या माददे रावासीति सविता वै देवानां
प्रसविता तुत्सवितुप्रकृत रुवैन मेतद्वा दत्तेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यामित्यश्विनावध्वर्यू तत्तयोरेव बाहुभ्या मादत्ते
न स्वाभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मिति पृषा भागदुघस्तत्तुस्यैव
हुस्ताभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां वृजो वा ऽएष तुस्य नु
मनुष्यो भर्ता तु मेताभिर्देवताभिर्मादत्ते ॥ ३ ॥

आददे रावासीति । यदा वा ऽएन मेतेनाभिपुण्व
न्यथाहुतिर्भवति यदाहुतिं जुष्टोत्यथ दक्षिणा ददात्ये
तुष्टोपु द्वयः रासत ऽआहुतीय दक्षिणाथ तुस्मादाह
रावासीति ॥ ४ ॥

गभीरु मिम मध्वरु कधीति । अध्वरो वु यज्ञो महान्त
मिमं यज्ञं कधीत्येवैतदाहेन्द्राय सुपूतम मितौन्द्रो

वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहुन्द्रायेति सुपूतम मिति
 सुसुततम* मित्येवैतदाहोत्तमेन पविनेत्येष वा उत्तमः
 पविर्यत्सोनस्तस्मादाहोत्तमेन पविनेत्यूर्जस्वन्तं मुधुमन्तं
 पयस्वन्त मिति रुसवन्त मित्येवैतदाह यदाहुर्जस्वन्तं
 मुधुमन्तं पयस्वन्त मिति† ॥ ५ ॥

अथ व्याचं यच्छति । देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते
 ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गादिभयाञ्चक्रुस्ते होचुरपाऽश्व यजाम
 व्याचं यच्छामेति तु ऽउपाऽश्वयजन् वाच मयच्छन् ॥ ६ ॥

अथ निग्राभ्या आहरति । तास्वेनं व्याचयति निग्राभ्या
 स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा मनो मे तर्पयत व्याचं मे
 तर्पयत प्राणं मे तर्पयत चुक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पय-
 तात्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत
 गणान्मे तर्पयत गणा मे मा विवृषन्ति रुसो वा
 ऽआपस्तास्त्रैवैता माश्रिष माशस्ते सर्वञ्च म ऽआत्मानं
 तर्पयत‡ प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत
 गणा मे मा विवृषन्ति स यु एष उपाऽश्वसवनः स
 विवस्वानादित्यो निदुनेन सोऽस्यैष ध्यानः१ ॥ ७ ॥

* 'सुसुततम'—इति ग, घ ।

† 'मिति'—इति ख, 'मिति'—इति ग, घ ।

‡ 'तर्पयत'—इति ग, घ ।

१ 'व'—इति ग, घ ।

तु ममिमिमीते । घृन्ति वा ऽएन मेतद्युदभिपुण्वन्ति
तु मेतेन घृन्ति तथात उदेति तथा मुञ्जीवति युदेव
मिमिमीते तुस्मान्वाचा मनुष्येषु सात्रो यो चाप्यन्या
माचा ॥ ८ ॥

सु मिमीते । इन्द्राय त्वा व्वसुमते रुद्रवत ऽइतीन्द्रो
वै यजुस्व देवता तुस्मादाहेन्द्राय त्वेति व्वसुमते रुद्रवत
इति तदिन्द्र मेवानु व्वसुस्य रुद्रांश्चाभजतीन्द्राय
त्वादित्यवत ऽइति तदिन्द्र मेवान्वादित्यानुभजतीन्द्राय
त्वाभिमातिघ्न ऽइति सपत्नी घा* ऽअभिमातिरुन्द्राय
त्वा सपत्नघ्न ऽइत्येवैतुदाहु सोऽस्योद्धारो युया श्रेष्ठस्यो-
द्धारु एषु मस्यैषु ऽअते देवेभ्यः ॥ ९ ॥

श्वेनाय त्वा सोमभुत ऽइति । तुज्ञायच्यै मिमीतेऽग्नये
त्वा रायस्योपद ऽइत्यग्निर्वै गायत्री तुज्ञायच्यै मिमीते स
युज्ञायच्यै श्वेनो भूत्वा दिवः सोम माहरत्तेन सा श्वेनः
सोमभुत तेनैवास्या एतुहीर्येण द्वितीयः मिमीते† ॥ १० ॥

अथ यत् पुञ्च कृत्वो मिमीते । संव्यत्सरुसम्मितो वै
यज्ञः पुञ्च वा ऽअतयः संव्यत्सरुस्य तं पुञ्चभिराप्नोति
तस्मात् पुञ्च कृत्वो मिमीते ॥ ११ ॥

* 'वा'-इति ड, घ ।

† 'मिमिमीते'-इति क ।

‡, § 'सव्य'-इति घ ।

तु मभिमृशति । युत्ते सोम दिवि ज्योतिर्युत् पृथिव्या
यदुरावन्तरिक्षे । तेनास्मै युजमानायोरु राये वृद्धाधि
दावे व्योच इति युष वा ऽस्पृष्टे देवानाः हविर्भव
तुद्देशाच्चक्रे मैव सुर्व्वेणैवात्मना देवानाः हविर्भव
मिति तु एतास्तिस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत् ॥ १२ ॥

तद्वै देवा अस्पृष्टतु* । तेऽस्यैतेनैवेतास्तनूराप्नुवन्स
त्कृत्तु एव देवानाः हविरभवत्तद्यो ऽनुवास्येषु एतेनैवि-
तास्तनूराप्नोति तु वृत्त एव देवानाः हविर्भवति तस्मा-
देव मभिमृशति ॥ १३ ॥

अथ निम्नाभ्याभिरुपसृजति । आपो ह वै वृषं जघ्नु-
स्तेनैवैतद्द्वौरेणुषः स्यन्दन्ते तस्मादेनाः स्यन्दमाना न
किञ्चन प्रतिधारयते† ता ह स्व मेव व्यशञ्चेरुः कुस्मै नु
व्वयुं तिष्ठेमहि याभिरस्माभिर्दृष्टो हत इति सुर्व्वं वा
ऽइदं मिन्द्राय तस्यान् मास युदिदं किञ्चापि योऽयं
पुवते ॥ १४ ॥

स इन्द्रोऽव्यवीत् । सुर्व्वं वै म ऽइदं तस्यान् युदिदं किञ्च
तिष्ठथ मेव म इति ता द्वौः किं नस्तनः स्यादिति

* 'त'-इति म, घ ।

† 'एतेनै'-इति म, घ ।

‡ 'प्रतिधारयते'-इति म, घ । 'प्रतिधारयते'-इति सा०-सामान्य ।

वन्विमिति तुदेन माभिर्हिमिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना
 सुस्पृश्यत्युम्ब निष्पर सुमरुर्विदा मिति योपा वा
 ऽशुम्बा योपा दिशस्तुस्मादाह्वाम्ब निष्परेति सुमरुर्विदा
 मिति प्रजा धा ऽश्ररीः सुम्प्रजा जानता मित्येवैतुदाह
 तुस्माद्या अपि विदूर मिव प्रजा भुवन्ति सु मेव तु
 जानते तुस्मादाह सुमरुर्विदा मिति* ॥ २१ ॥

अथ युस्मात्सोमो नाम । युच वा ऽएषोऽग्रे देवानाः
 हविर्बभूव तुष्टेष्टाश्चक्रे मेव सुर्व्येषेवात्मना देवानाः
 हविर्भूव मिति तुस्य वा जुष्टतमा तनूरास ता मप-
 निदधे तहै देवा अस्पृखत ते शोचुषुषैवेतां मुष्टस्व सुहैषु
 न रतुया हविरेधीति तां दूरु ऽह्वोपमावहत स्वा वै न
 ऽएषेति तुस्मात्सोमो नामा ॥ २२ ॥

अथ युस्माद्यज्ञो नाम । घृन्ति धा ऽएन मेतद्युद्भि-
 युण्णन्ति तद्युदेनं तन्वते तुदेनं जनयन्ति सु तायुमानो
 जायते स युन् जायते तुस्माद्यज्ञो यज्ञो† ह वै नामि
 तद्युयज्ञ इति ॥ २३ ॥

* 'मिति'-इति ख, मिति'-इति ग, घ ।

† 'नामु-इति ख नाम'-इति ग, घ ।

‡ 'य शापते तस्माद्यज्ञो यज्ञो'-इति क, ख, ग, घा० यवरेख येनान दृष्ट ।

तुचैता मुपि व्युच मुवाद । त्व मङ्ग प्रशंसिपो देवः
शविष्ठ मुर्त्यम् । न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितुन्द्र
प्रवोमि ते व्युच इति मुर्त्यां हुवैतद् भुवन्नुवाच* त्व
मेवेतो जनयितुसि नान्यस्त्वदिति† ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्यो गृहान्विगृह्यते । आपी इ वै
वृषं जघ्रस्तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते स्यन्दमानानां वै
व्यसतीपुरीष्टं ह्यति व्यसतीपुरीभ्यो निग्राभ्या निग्राभ्याभ्यो
गृहान्विगृह्यते तेनैवैतद्वीर्येण गृहान्विगृह्यते द्यौचमसाद्
योपा वा ऽऋघोता योपायै वा इमुः प्रजाः प्रजायन्ते
तदेन मेतस्यै योपाया ऽऋचो द्यौतुः प्रजनयति तस्मा-
द्यौचमसात् ॥ २५ ॥ ५ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. ४.] ॥

इत्य मभिव्यवाधनाया अपां यद्वय मभिधाय, यथ भोमा-
भिव्यप्रयोगं वक्तु सुपक्रमते— “अवाधिपवणे धर्मुपविशन्तीति† ।
‘अधि’ उपरि सूचते इत्यधिपवणे दाहमघे फलके, तयोदपरि ते
‘उपविशन्ति’ । उपवेशनप्रकारः सूचे दर्शितः— उत्तरी तावध्वर्यु-

* ‘भुवन्नुवाच’—इति आ०—समातः पाठ इति शा० वेदः ।

† ‘दिति’—इति छ, ‘दिति’—इति ग, घ ।

१— इत्येवोक्तं कात्यायनेन, आ० सू० ८. ॥ १ दृश्यम् ।

यन्त्यति तुदेन माभिर्हिग्मिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना
 सुसुसगंयत्युन्व निष्पर सुमरुर्विदा मिति घोषा वां
 ऽश्रुम्वा योषा दिशस्तुस्मादाह्वान् निष्परेति सुमरुर्विदा
 मिति प्रजा वा ऽश्रुः सुम्प्रजा जानता मित्येवैतदाह
 तुस्माद्या अपि विदूर मिव प्रजा भवन्ति सु मेव तु
 जानते तुस्मादाह सुमरुर्विदा मिति* ॥ २१ ॥

अथ युस्मात्सोमो नाम । युच वा ऽएयोऽग्रे देवानां
 हविर्भूव तुज्जेष्टाञ्चक्रे मैव सुर्व्येष्टेवात्मना देवानां
 हविर्भूव मिति तुस्य या अष्टतमा तनूरास ता मप-
 निदधे तद्वै देवा अस्पृष्यत ते होचुरुषैवेतां प्रवृहस्व सुह्यु
 न एतया हविरेधूति तां दूद ऽहवोपमावहत स्वा वै न
 ऽएपेति तुस्मात्सोमो नाम† ॥ २२ ॥

अथ युस्माद्यज्ञो नाम । घृन्ति वा ऽएन मेतद्युदभि-
 युषुन्ति तद्युदेनं तन्वते तुदेनं जनयन्ति सु तायुमानो
 जायते स युन् जायते तुस्माद्युञ्जो यञ्जो‡ ह वै नामि-
 तयुयञ्ज इति ॥ २३ ॥

* 'मितु'—इति ख, 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'यामु'—इति ख, 'याम'—इति ग, घ ।

‡ 'यं जायते वस्माद्यञ्जो यञ्जो'—इति क, ख; डा०—वेवरेय ऐक्यं दृष्टम् ।

तुवैता मुपि व्याच मुवाद । त्व मङ्ग प्रशसिपो देवः
शविष्ठ मुर्त्यम् । न त्वुदन्यो मधवन्नस्ति मर्दितेन्द्र
प्रवोमि ते व्युच इति मुर्त्यो हुवैतद् भुवन्नुवाच* त्व
मेवेतो जनयितुसि नान्यस्त्वदिति† ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्यो गृहान्विगृह्यते । आपो ह वै
वृषं जघ्रस्तेनैवैतद्द्वीर्येषापः स्यन्दन्ते स्यन्दमानानां वै
व्यसतीवुरीर्यं ह्यति व्यसतीवुरीर्यो निग्राभ्या निग्राभ्याभ्यो
गृहान्विगृह्यते तेनैवैतद्द्वीर्येण गृहान्विगृह्यते होतृचमसाद्
योपा वा ऽवृण्योता योपायै वा ऽश्मः प्रजाः प्रजायन्ते
तदेन मेतुस्यै योपाया ऽवृचो होतुः प्रजनयति तुष्मा-
होतृचमसात् ॥ २५ ॥ ५ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

इत्य मभिववधाधनामा मर्पा यद्वय मभिधाय, अथ मोमा-
भिववप्रयोग वक्तु मुपक्रमते— “अथाधिषवणे पशुपविशन्तीति† ।
‘अधि’ उपरि सूचेते इत्याधिषवणे दाहमये फलके, तथोदपरि ते
‘उपविशन्ति’ । उपवेशनप्रकारः सूचे दर्शितः— उपरौ तावद्धु-

* ‘भुवन्नुवाच’—इति सा—सम्मतः पाठ इति डा० पेपर ।

† ‘दिति’—इति म, ‘दिति’—इति म, घ ।

१— इत्येवोद्ग० ॥ आश्वमेधेन, यौ० सू० ८. ४. १ दृश्यम् ।

यजमानो, पूर्वोऽध्वर्युः, अपरेण परीत्येतेरे दध देवस्य त्वेया-
दिना । 'इतरे अध्वर्युयुरुया इत्यर्थः । हिरण्यवन्धन विधाय, तत्
सन्ध्यापत्नेन प्रशंसति— "अथाष्टा हिरण्य वध्नीते दध वा इदं न
ततीय मस्योत्यादिना । 'अथान्' अनामिकावृत्त्या मित्यर्थः ।
इय वेत्यादि प्राग्वत्तद् व्याख्यातम् । अनेतल हिरण्यमेत्य
श्रूयते— "आपो वरुणस्य पयस्य आसन् ता अग्निरभ्यधापत् ता
समभवत् तस्य रेत परापतत् तद्धिरण्य मभवदिति । अध्वर्यो
मंतुष्यत्नेनामृतच्छपन्नात् सत्यमृतस्याग्निरेतस्य हिरण्यस्याचामिषव-
समये सार्धमेनामृतवाधात् 'अथेन' 'अशून् सोमाशून् 'उपसृष्टानि',
'वत्येन' 'सोमम्' 'परावृष्टानि अभिपुणोमौत्यभिप्रायेण हिरण्य
वध्नीयात् ॥ १ ॥

"अथेति । 'अथ' अशुप्रहाभिषवार्चम् 'अध्वर्यु पावाय मादते' ।
अभिषवसाधनस्य घाट्णोऽस्मयस्य विधाय प्रशंसति— 'ते वा एत
इति । सोमस्य देवत्वमर्चनाय 'दिवि चीति । 'हि'-शब्द
"इतीपस्या मिगो दिवि सोम आसीत् -इत्यादि' श्रुत्यन्तरमधि-
क्षार्थः । तस्य शुद्धस्य सोमस्य वृत्तप्रकार प्राग् वर्णितः । तस्य
वृत्तीभूतस्य सोमस्य 'शरीर परिदृग्गमात्ता 'गिरथ', तदवयवा

१— का० श्री० सू० ६ ३ २, ३, ४ ।

२— १ १ १ ३, ४ २ २२ (१ भा० ६ ३१८ ६०) ।

३— मै० ख० ५ ७ ३ १ । ४— का० श्री० सू० ६ २ ५ क ।

५— ऐ० ख० २ ५ ० २ (६ भा० २३६ ६०) ।

६— ए० ३ भा० १२५० (२३३ ६० ३५०) ।

‘अस्मानः’ । अतः ‘एतत्’ एतेन गाव्या मय्यमयत्नकरणेन ‘एन’
 सोमं समृद्धं कृतवान् भवति । न हि स्वप्नरौं स्वस्य बाधकं
 भवति, अतस्तेनाभिपद्येनापि समृद्धिरेवेत्यर्थः । किञ्चापरावयविनौ
 विप्रिष्टाविदानीं सोमाभिपद्यमानेन समन्वयन् सोमं ‘कृत्स्नं’ सकलं
 कृतवान् भवति । किञ्चाभिपद्यो नामास्य वधः, तं कुर्वन्तोऽप्येते
 अश्वमया यावाणः तदवयवत्वात् ‘न प्रन्ति’ न हिषन्ति । ‘अतः’
 ‘अस्मात्’ अभिपद्यमानान् सोमः ‘उदेति’ पुनरुदितो भवति । तथैव
 ‘सञ्जीवति’ च पुनः सम्यग् जीवोपेतो भवति । “तस्यादिति
 पुनरुपसंहारः ॥ २ ॥

अथ तच्च मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “त मादत्ते देवस्य तेत्या-
 दिना^१ । गत मेवैतम् । “पूषा मागदुष इति । “दुष्टेः कप् घञ्”—
 इति^२ कप् घकारस्य । किं कारणं सविचास्यभिधानम् ? उच्यते—
 ‘यज्ञो वा, एष इति । ‘एषः’ यावा प्रचेपसाधनत्वसाम्वात् सारव-
 त्वाच्च ‘यज्ञः’, ‘अतः’ ‘तस्य’ अस्य देवः, ‘भर्ता’ स्वामी ‘न मनुष्य’,
 यत एव मतं ‘त’ यावाणम् ‘इताभि’ सविचादिभिः ‘देवताभिः’
 ‘श्रावणे’ अध्वर्यु^३ ॥ ३ ॥

“आददे रावासीति” । मन्त्रभागे यावाच्च समीप्य तं रावा-
 सीति मन्योऽभिधत्ते । तच्च तथाल कुत इत्याशङ्क्य परम्परया भवि-
 स्यतीत्युपपादयति— “यदा वा एन मेतेनाभिपुत्रन्तीत्यादिना ।
 अभिपद्यभावे आहृत्यसम्भवान्, आहृत्यभावे दक्षिणाना मप्रसक्तेः

१— वा० सं० ६. ३०. १ क ।

२— पा० सू० ३. २. ७० ।

३— का० श्रौ० सू० ८. १. १ क ।

४— वा० सं० ६. ३०. १ ख ।

‘आऊतीय दक्षिणाय’ इति ‘एतद्’ दशम् ‘एषः’ यावा ‘रामते’
ददाति । अतो रामत इति रावेति; रामतेर्दानार्थात्^१ रावग्रन्थो
निष्पद्य इत्यभिप्रायेण मन्त्रो ‘रावामीति आह’ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

गभीर मित मध्वर मिति^१ । मन्त्रं व्याचष्टे— योऽयम्
‘मध्वरः’ स; ‘यज्ञः’ ‘वे’ एव, उभौ ग्रन्थौ पर्यायवित्यर्थः ।
यद्विहितमित्यनेन महत्, तद् ‘गभीरम्’ इति श्लोके ध्वनयिते;
अतो गभीरे महत्त्वदर्शनात् ‘इमम्-मध्वरं’ महान्तं कृधि^२ ‘इत्याह’
मन्त्रः । सुपूतम मित्यत्र सुसुततम मिति वक्तव्ये तकारशोषो दीर्घ-
स्यान्दस इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे— “सुपूतम मिति सुसुततम मित्ये-
वेति वाचेति । पवि-ग्रन्थस्य वज्रादौ प्रसिद्धत्वात् अत्र सोमार्थ इति
व्याचष्टे— “एष वा उक्तमः पविः, यत् सोम इति । पवतिर्गति-
कमा^३ । पवति, दग्धापविने लवतीति पविः सोमः । अथ वा पवि-
षद् मध्वरूपत्वात् पविः सोमः । सोमः ‘इति’ यदक्षि, ‘एषः’ सोमः
‘उक्तम. पविः’ खलु; सोमपानेन प्रयत्नस्येन्द्रस्य दृवादिधधयव-
णाद् । अत्र मधुररसानां वाचका ये ऊर्ज-मधु-पय-ग्रन्थाः, तेषां
सात्पर्यतो रस एवार्थ इति व्याचष्टे— “ऊर्जस्त्वनां पयस्त्वन्त मित्या-
दिना । अत्रोर्जमधुपयसां रसविशेषरूपत्वात् आगान्यविशेषरूपा-
दिति भावः । नैते आधुर्यार्पतथा प्रसिद्धाः, अतः कथं त एवं
सङ्गच्छन्त इत्याद्या आगदाया अपमोदनाय पुनर्निर्देशः कृतः—
“यदाशोर्जस्त्वन्त गधुमन्तां पयस्त्वन्त मित्वीति ॥

१— निषद्यते ३. २२ ५ द्रष्टव्यम् । २— वा. स. ६. ३०. १ ग ।

३— निष. २. २४ १०८ ।

मन्त्रस्याय मर्ष ।— हे यावन् ! त 'रावाधि, अतस्ता 'सवितु
देवस्य' अनुज्ञाया सत्याम् 'अग्निर्वाङ्मया' पूष्णो हक्षाभ्याम्
'आददे' । अतो वाङ्मयादिभाग । इमम् 'अध्वर' यज्ञ 'गभीर'
महान्त 'सधि' कुह । इन्द्राय' इन्द्राय 'सुपूतस सुप्रभिपुत कुह ।
'उत्तमेन पविना' सोमेन युक्त चम अध्वरम् ऊजादेराश्वयभृत-
रक्षोपेत सुर्विति ॥ ५ ॥

“अथ वाच यच्छतीति । वाग्यमनार्थवादो 'देवा इ वा
इत्यादि, प्राग्व्याख्यात । वाग्यमनस्यावधि सूत्रे दर्शित — '(देवस्य
मेत्यभि मादाय) वाच यच्छति प्राग्विद्वारात् -इति' ॥ ६ ॥

यदुक्त सूचकता— “निष्ठाभ्यास वाचयति उरसेना निरुद्ध
निष्ठाभ्यासेति' । तदिह माह— 'अथ निष्ठाभ्यासाहरति तास्तेन
वाचयति निष्ठाभ्यास इव देवयुत इत्यादिना । 'तासु प्रागतासु
'एन' यजमान 'निष्ठाभ्यास इत्यादि-मन्त्र' वाचयति अध्वर्यु ।
हे आप । देवयुत देवेषु प्रसिद्धा सत्यो यूय 'निष्ठाभ्यास
इन्द्रेणोरभि गृहीतवान् । यच्छति हि— “तद्यदेना उरसि न्यत-
कीत तस्माच्चिष्ठाभ्यास नाम' इति' । तादृशो यूय मा' मा 'तर्प-
यत' प्रीणयत ॥

सङ्गृह्योक्त मतयवशोऽभिधत्ते— “मनो ॥ इत्यादिना' ।

१— का० यो० सू० ८ ॥ ५४ ।

२— का० यो० सू० ८ ॥ ७ ।

३— वा० ख० ६ ॥ २० ॥

४— अनुवद मिहैवापरिष्ठात् यद्यन्ता कण्ठस्य द्रष्टव्यम् (५७८ पृ०) ।

५— वा० ख० ६ ॥ २० ॥ पूर्वमन्त्राभ्येव प्रीणयन् इह विविधोपायान्
युत । सहितान्ता भिन्न एवाय मन्त्र इति प्रतीयते ।

‘आत्मान’ शरीरम् । ‘प्रजा’ पुत्रादिकाम् । ‘गणान्’ वस्तुसूत्या-
दीन् । युष्माभिर्नापिता अष्टादीयाः ‘गणाः’ ‘मा विष्टपन्’ विष्ट-
ष्टप्ता मा भूवन् । आपः स्नानमेव तर्पणसाधनं द्रव्यम्, तर्पयि-
तयान्तु बहवः, अतस्तासां तादृशौ शक्तिः कुत इत्याशङ्क्या माह—
“रसो वा आपस्तास्त्वैतां माग्निष माग्नास्त इति । अषां रसरूप-
त्वात् तास्तस्त्वैतां इतिरूपा माग्निष माग्नास्ते; अतः भारवता
आग्नास्त पुनश्च । मन आदिकं सर्वं नपि सङ्गृह्यानुवदति— “सर्वं
य म इति । आत्मानं मिथ्यादिर्विविच्यानुवादः ॥

“उपांशुश्वने सोमं भिमौत” इत्याद्य त्वा वक्ष्यते इत्यादि-
सूत्रोक्तं मर्थं दर्शयति— “य एष उपांशुश्वनः, य विवस्त्राणादित्यो
निदानेन, सोऽस्यैव व्यान इति । उपांशुश्वनार्थः सोमोऽग्निपूयते
येन, य ‘उपांशुश्वनः’ पाषाणः, ‘सः’ ‘निदानेन’ मूलकारण-
विचारेण विवस्त्रासम्पन्नक आदित्य एव; तस्यैवैतदात्मनावस्थानात् ।
‘य एष’ ‘अस्य’ यत्राप्य ‘व्यानः’; प्राणापानरूपयोः उपांशुश्वनार्थमयो-
मंथे स्थाप्यत्वात् । “अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः”—इति
श्रुतेरस्य व्यानत्वम् । उपांशुश्वन इति वैदिकी संज्ञा, व्यवहारार्था,
तदुपांशुश्वनेन मिथयतीत्येवमर्था ॥ ७ ॥

“त भभिभिमौत इति । ‘तम्’ उपांशुश्वनम् ‘अभि’ तस्यो-
परि सोम ‘भिभिते’ क्रयकालीनमानेन सोम संस्तुयान् । “हन्ति

१— का० शौ० सू० ८, ७ ८ । २— वा० शौ० ६, ५२, १—५ ।

३— का० शौ० ५, २, ५ ।

वा इत्यादिरूपोपांशुमवनपरिमाणार्थवादवद् व्याख्यायमानस्य यावो-
परिभावं प्रशंस्येदानीं मानं प्रशंसति— “यदेव मिमीते तस्मा-
न्मात्रा मनुष्येऽप्यिति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । यापि मात्रा भोमे कृता,
‘तस्मात्’ सोमस्य मितत्वात् ‘मनुष्येषु’ व्यवहारार्थं प्रत्य-कुडवाङ्क-
द्रोणादिका ‘मात्रा’ सम्यक्ता । “यो चापि”—इत्यत्र उकारः प्रमेयः ।
‘अपि च’ ‘या च’ च ‘अन्या मात्रा’ एकद्वीत्यादिभ्यश्चाप्रयुक्ता, चापि
सोममानप्रयुगेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सोमोग्रामे भस्मं विधाय व्याचष्टे— “म मिमीत इन्द्राय त्वा
वसुमत इत्यादिना^१ । इन्द्रस्य विशेष्यतया निर्देशस्य वसुहव्राणां
तद्विशेषणतया निर्देशस्य च प्रयोजनं माह— “इन्द्रो वै यज्ञस्य
देवतेत्यादिना । ‘यज्ञस्य’ सोमयागस्य ‘इन्द्रो देवता’ : “प्रातःसुत
मपियो इयं च माध्यन्दिने मयनं केवलं ते । मय्यभुभिः पिवस्व रज-
धेभिः”—इत्यादिमन्त्रात्^२ वदनचयेऽपि इन्द्रस्य प्राधान्यात् “इन्द्रो वै
यज्ञस्य देवता”—इत्युक्तम् । ‘वसुमते वद्वते’ इत्यादौ वस्त्रादेरिन्द्र-
श्रेयत्वप्रतीतिः इन्द्रप्राधान्यतः मुख्यं भागिनं कृत्वा वस्त्रादीनपि
‘अन्वामजति’ पश्चाद्भागिनः करोति, इन्द्रस्यानुचरान् कृतवान्
भवतीति यावत् । “इन्द्राय त्वाभिमातिमे”—इत्यत्राभिमातिशब्दः
मप्यत्र अभिधत्त इत्यह— “मपद्रो वा अभिमाति रिति । “इन्द्राय
त्वाभिमातिमे”—इत्यत्र देवतान्तरसम्बन्धवैधुषे प्रशंसति— “सोमो-
द्गारो यथा श्रेष्ठयेति । यथा धान्यादिभागममये मुख्यस्य रामो

१— पूर्वनिमित्ते १-२ टोषणाविद्यापि सङ्गच्छेते ।

२— ऋ- सं- ७. ११. ० ।

द्वितीयो भागः प्रातिस्निकः,^१ त प्रथमं वेदापोद्धृत्य पश्चात् ख ख मञ्च
विभजन्ति, एव हृद्वस्त्रिभ्यः देवतान्तरसहभावः मन्तरेण केवल
उद्धारः कृतो भवति । येष्वेते वीक्ष्य मभिमातिदन्तृत्तम् । यतोऽपि
मभिमातिषा, अत उद्धारार्थं इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

“अनेनायः वेति । ‘अनेनायः सा’-‘अनेये सा’-इति वाक्यद्वयस्य
तात्पर्यं माह— ‘तद् गायत्र्यै मिम्रीत इति । ‘सोममृते अनेनाय’
इति सोमोक्तादि कृते गायत्र्यर्थत्व-कथं स्यादित्याशङ्क्य तदुपपाद-
यति— ‘यं यद् गायत्र्यै अनेनो भूत्वा दिवं सोमं माहुरदिति ।
अम्वर्षमितस्य, गायत्र्यर्थत्वं तु स्पष्टत्वाद् ब्राह्मणे उपेक्षितम् । तथेत्य
वेदावगन्तव्यम्— “अग्नेर्गायत्र्यभवत्”-इति मन्त्रवर्णनम्^२ । गायत्र्या
निदानं मग्निः, अतो अम्वर्षनकयोरभेदोपचारे गायत्र्यर्था स्यादि-
त्यभिप्रेत्य “तद् गायत्र्यै मिम्रीते” इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

मानसतपस्संज्ञा प्रशंसति— “अथ यत् पञ्च कृतो मिम्रीत
इति । “एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायस्यौत्सर्गिकत्वात् मन्त्राणां
पञ्चलाक्षणं मपीति पञ्च कृत इत्यर्थसिद्धम् । गवामयवादिष्वनस्य
सवसुरसंभितयश्चल प्रसिद्धम् । ‘तस्मात्’ ‘पञ्च कृत’ मानः प्रशस्तम् ।
“इन्द्राय सा वसुमते हृद्वन् इति पञ्चकृतः प्रतिमन्त्रम्” इति^३
सूचनम् ॥ ११ ॥

१— प्रातिस्निकः स्वकीयोऽसाधारणः ।

२— ‘अपेर्गायत्र्यभवत् सद्यन्वोषिदया सविता सत्यभूव । यत्तुष्टमा सोम
पव्यैर्महस्यत् नृद्वस्त्रादंष्ट्रवो वाच भावत’ ऋ० स० १० १९० ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ४ ८ ।

मितस्य सोमस्य घमन्यक मभिमर्शनं विधत्ते— “त मभि-
 मृशति^१ यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति^२ । हे सोम । ‘ते’ तव
 ‘यत्’ ‘ज्योति’ क्षुत्तिमत्त ‘दिवि’ अस्मि, यत्’ च ‘शशियां’ ज्योति
 वशीरूपः सोमः, ‘यद्’ अपि ‘उरौ’ विलीर्णे ‘अन्तरिक्षे’ षोडश-
 कलात्मकः, ‘तेन’ सर्वेण तव स्वरूपेण सहितं सन् ‘अस्मै’ अभि-
 पुण्यते ‘यजमानाय’ ‘राघे’ तस्य धनार्थम् ‘उत्त कधि’ प्रभूतं क्षुद् ।
 तव शरीर मिति शेषः । ‘दाधे’ हवि प्रदात्रे ‘अधिवोच.’ यज-
 मानेन वचनं अधिवचनम्, मदीयोऽयं सर्वथा अनुयाइ इति
 प्रशूद्वीत्यर्थः ॥

सोमस्य लोकांतरस्याव्यग्रस्य यत् परिपचाभिधाकम्, तदा-
 ख्याधिकामुखेन प्रशस्यति— “यच वा एषोऽग्ने दिवाना मित्यादिना ।
 ‘यच’ यत्काले ‘अग्ने’ सृष्टे’ प्राक् ‘दिवाना’ ‘हवि’ यभूत् सोमः,
 ‘तत्’ तदा अह ‘सर्वेषात्मना’ ‘दिवाना’ ‘हवि’ ‘मा भूयम्’ न
 भवामि ‘इति’ विचार्य, ‘एषु’ त्रिषु ‘लोकेषु’ स्वाः ‘तनू’ ‘विन्य-
 धत्त’ विभज्य स्थापितवान् ॥ १२ ॥

“तदै देवा अस्पृष्टेति । ‘तद्’ वृत्तान्तं ‘देवा’ ‘अस्पृष्टत’ ।
 “एषु प्रीतिवचनयो.”^३ । बलोपलक्षितव्यापारं कृतवन्तः, ज्ञातवन्तः
 इत्यर्थः । ‘ते’ देवाः ‘अस्मै’ अग्नेः ‘एताः’ लोकत्रयधित्या ‘तनू’
 ‘एतेन’ “यत् ते दिवि ज्योति”-इत्यादिमन्त्रेण ‘आभुवन्’ प्राप्त-

१— का० औ० सू० ८ अ० ८ ।

२— वा० य० ६ अ० २२. १ ।

३— “एषु प्रीतिवचनयो । प्रीतिवचनयोरित्यग्रे । यचन औदन मिति
 सामो”-इति सि० कौ० सू० ५० १२ भा० ।

वन्त । 'ए' 'इत्सु एव' अविकस्य एव 'देवानां हविरभवत्' ।
 "तथो एवेत्यादि, दृष्टान्तवाक्यशब्द व्याख्येयम् । "तस्मादेवेति
 निगमयति ॥ १३ ॥

अथ निगाम्योदकैः सोमसेचनं विधत्ते— "अथ निगाम्यामि-
 हपृष्टजतीति" । मिश्रयेदित्यर्थः । मिश्रण मास्यामुखेन प्रशंसति—
 "आपो ह वै वृषं जग्गुरित्यादिना । 'तेनैव घीर्षेण' वेनाप्यवधौ
 वृषोऽस्माभिर्हत इत्येवमात्मकेन 'एतत्' इदानीं मपि 'आपः' 'स्यन्दन्ती'
 वेगेन गच्छन्ति । तस्मादेव तस्मात् 'स्यन्दमानाः' 'एनाः' आपः 'न
 किञ्चन' वस्तु, लौहकाष्ठपाषाणादिकं 'प्रतिधारयति' प्रतिबध्नाति,
 किन्तु, 'ना' आपः 'स्य सेव वय' सततं यथा भवति तथा
 विप्रक्षेप 'चेद्' अगच्छन् । तेषां स्नातग्न्ये कारणं माह— "कस्मै
 तु वयः तिष्ठेमहि, याभिरस्याभिर्हचो हत इतीति । सर्वस्यापि
 लोकस्य घातको वृषः, सोऽप्यस्माभिर्घातितः, चतो 'वयः' 'कस्मै'
 अन्यस्मै 'तिष्ठेमहि' आत्मानं प्रकाशयेमेति । इत्य मया स्नातग्न्य
 प्रतिपाद्यः, माया मिन्द्राधीनत्वं प्रतिपादयति— "सर्वं वा इदं
 मिन्द्राय तस्यानं भावेति । 'तस्यानम्' इति तिष्ठतेः कानचि-
 रूपम् । कैमुतिकव्यायमिद्वार्यं माह— "अपि योऽयं पवत इति ।
 'योऽयं' दुर्वहस्तेन प्रमिद्धो वायुः 'पवते', सोऽपि इन्द्राधीनः
 स्थितवान् किञ्च, किमु वन्नयं सेतत् सर्वं मिन्द्रवगे स्थित
 मिति ॥ १४ ॥

१— आ० अ० सू० ८. ४. १९ ।

२— मा० सू० ५. २. १०३, १०६ ।

“स इन्द्रोऽजवीदिति । अथ ‘स इन्द्रः’ एवम् ‘अजवीत्’ । ‘यत्’
‘किञ्च’ ‘इदं’ भूतजातं ‘सि’ मर्त्यं स्थितम्, अतो यूय मपि
‘तिष्ठन्न मेव’ न गच्छत इति । अथ तेन तथोक्ताः ‘ताः’ आपः,
यद्यं तिष्ठेमहि, ‘न’ अस्माकं ‘ततः’ ‘कि’ कस्य ‘स्यत्’ ? ‘इति’ अमु-
यन् । अथ तासां मिन्द्रः ‘सोमस्य राज्ञः प्रथमभवे’ इतरेभ्यो देवेभ्यः
प्राक्, अभिषेककाले ‘एव’ ‘वः’ अस्तु इति प्रादात् । ‘ताः’ अस्तु
‘तथेति’ अङ्गीकृत्य ‘अग्रे’ इन्द्रस्य ‘अतिष्ठन्त’ ॥

प्रसङ्गात् निपात्यशब्दनिर्वचनं माह— “तास्तस्मात्ता उरसि
निरुद्धीत इति । इन्द्रेणोरसि निरुद्धीतमात् ‘निपात्याः’ इति तासां
मर्पां नाम सम्यक् । “इषष्ठोर्भङ्गश्च” इति इकारस्य भवम् ।
निपात्या इत्यर्थः । कर्मणि क्तव्यः । तथैवेताः एतच्चप्रमाणं उरसि
निरुद्धीत इत्यर्थः । अथ विधिद्वयेन निरुद्धीयादिति ॥

न चात्र प्रथमभवः सूयत इत्याशङ्क्य अभिषेककाले ताभिः
संनमं एव भुज इत्याह— “स आसा जेप इति ॥ १५ ॥

उपसर्गं मन्त्रं मभिधाय व्याचष्टे— “स उपसृजति आसा स
पृथतर इत्यादिना^१ । आच-शब्दव्याभिप्रायं माह— “मिवा द्वाप
इति । यद्यपि “आच मिति विप्रनाम^२, “आयु अतनं भवति”-
इति मिरुक्रम^३, तथाप्यवरसामान्याधिर्भूयादितिन्यायेन^४ आच-

१— पा० = ४. २ सू० वा० १ ।

२— वा० मं० ६. २४. १ ।

३— निघ० ४. २ १४ ।

४— निघ० ५ १ २ ।

५— “अविद्यामाने सामान्येऽप्यस्य सर्वसामान्याधिर्भूयादिति तिन्यायेन^५ आच-
इत्यादि निघ० ५. १. १ अष्टमम् ।

शब्दविशेषणेन शिवशब्दप्रतिभावात् अपा च सर्वाण्यन्यद्व्यपत्तेन
शिवतत्प्रसिद्धे “याचा स्वेत्याभ्युक्त मित्यर्थः । यस्मात् ‘एता’ चाप
॥ मन्त्रे’ तस्माद् ‘वृचतुर इति मन्त्रो ब्रूते । त्वर्षी हिमार्थः’ ।
वृच त्वर्षन्ति ब्रूतीति वृचतुर । ‘अमृतस्य’ ‘पद्मी’ पालयिष्य ।
यदि यूय ममृता न भवयु, तर्हि तादृशीना मया स्त्रामित्व मेव
नोपपद्यत इत्यनया प्रसिद्धा ‘अमृता ह्याप’ इति ब्राह्मणम् ।
प्रसिद्धिवाचक हि-शब्द माह— ‘ता देवीर्देव्येति । मन्त्रभागस्य
स्मृत्यर्थता माह— “नाच तिराहित मिवासीति । इदानीन्तन
सोमपानविषय सुपह्णानम् ‘उपहृता’ सोमस्य पिबतेति मन्त्राभि-
धानादायत मिति दशमति— ‘उपहृता एव प्रथममप्य सोमस्य
राशौ भवधन्ताति ॥

मन्त्रस्याय मयं यमस्य ।— हे निधाभ्या अपा । यूय याचा
स्य’ शिवा भवय, ‘वृचतुर’ वृचस्य हिमका स्य ‘राध धनस्य
‘गूता’ उद्यमयिष्य । ‘हरी उद्यमने’ , ‘नवत्तनिषत्तेत्यादिना’
निपातितो गूर्त्त-शब्द । ‘अमृतस्य’ ‘पद्मी’ पालयिष्य स्य । अत-
न्नाबुद्धिर्मापता’ देवी हे देव्य । देवता’ दृष्टान् प्रति ‘इम
यस्य मांसादाक ‘भवत प्रापयत, ‘उपहृता’ अनुजाता’ मय्यो
यूय ‘मामस्य सोम पिबतेति मन्त्रार्थः ॥

‘याचा स्वेत्याभिसृजति निधाभ्या’ इति कात्यायनः । १६॥

यदुक्तं तेन “प्रहरिष्यन् देव्य मनसा ध्यायेदगुप्ता अहं वक्ष्य
महरामि, न तुभ्यं सोमेति, अभावे ह्यहं माभेरिति प्रहरत्येवं चिः”-
इति^१, तदिदं साह— “अथ प्रहरिष्यन्नित्यादिना । ‘अनुद्यौ’ देहे;
अथ सोमशर्षण इति हेतुर्नाम मनसा गृहीयात्, ‘प्रहरामि’ प्रशि-
पामि, थापाणरूपं वक्ष्य मिति श्रेयः । हे सोम । ‘न तुभ्य मिति’ ।

नैव प्रहरणं चेत् को वध इति, तदाह— “यो श्वेदेमं भानुपं
ब्राह्मण मिति । अत्यन्तदोषाविक्रमण मितोम ब्राह्मण मिति
विशेषिकम् । ‘तं’ ब्राह्मणस्य हन्तारं ‘परिचक्षते’ ‘श्वेदे’ एतेव ।
‘परिचक्षानं’ दूष्यमेव वर्जनम्, ‘अथ’ ‘किं’, वक्ष्य मिति श्रेयः ।
‘एतं’ साहाय्यवन्त पुरोवर्तिनं यो हन्ति, तं परिचक्षत इति किमु-
तैत्यर्थः । कैपुतिकन्यायस्य बीजं साह— “द्विषो हि सोम इति ।
हि-शब्दे “देवो वै सोमः”-इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिर्ज्ञातवार्थः । अन्त
तथा, यदि हन्ति’ स्यात्, तैवात्र कुत इत्यत आह— “हन्ति वा
एव मिति । प्राग् व्याख्यात मिव । ‘इते’ शत्रुनामपक्षपूर्वकं अभि-
पुण्यन्तः ‘तं’ सोम ‘न हन्ति’ । ‘तथा’ द्वेष्टवभावनायां सत्याम् ।
‘अत’ अग्राह्यमनवकाशात्, अज्ञात् फलान्नाह । ‘तथा’ सति
अभिप्रायतुराध्वर्योः ‘अनेनस्यं भवति’ न विद्यते एतः पार्थ स्यात् स
अनेना’, तस्य भावः अनेनस्यम् ॥

देव्याभावे तत् कथं मित्याग्राह्याह— “यद्यु न द्विषादपि ह्यण
मेव सगमा ध्यायेदिति । अनुद्यौ ह्यणाय दक्ष प्रहरामि, हे सोम ।
न तुभ्य मिति ध्यायेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रहरण मनुद्य मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “अ प्रहरति माभेरित्यादिना^१ । मा भेरिति यद् व्याकुर्वन्नेव देव्यन्तभावनायां यत् प्रयोजनं प्रागुक्तम्, तदेव माभेरिति मन्त्रभागस्यापि तत्पर्यं मिति व्याचष्टे— “माभेमां सविक्रया इति, मा त्व भैषीमां सविक्रया अमुष्मा अहं प्रहरामि, न तुभ्य मित्येवैतदाहेति । ‘एतत्’ माभेरिति मन्त्रवाक्यम् । ऊर्क्-शब्दस्याक्षरमामसु^२ पाठान् अन्त्याक्षरारो रसो विशचित इति व्याचष्टे— “रसं धत्स्तेत्येवैतदाहेति । “धिषणे वीक्षी”-इतिमन्त्रभागस्य धिषण्युक्तके अर्थ इति कैषाक्षिदाद्याद्यां मतम्, तस्मात् निराकर्तुं मुदाहरति— “इमे एवैतत् फलके आऊरित्यु हैक आऊरित्यादिना । प्रथमम् ‘आऊ’-इतिशब्दस्य पदानि ‘धिषणे’-इत्यादीनि । ‘एतत्’ एतस्मिन् वाक्ये ‘इमे’ सोमाधारभूते ‘फलके’ ब्रुवते इत्यर्थः । ‘इति’ अमु मर्षं मेकमाश्रित्य आऊ । ‘तु’ मन्त्रे । ‘किं’ ‘तच्च’ लक्ष्यमते, विद्यत इति ज्ञेय । विद्यत एवेत्याशङ्क्याह— “योऽप्येते फलके भिन्द्यादिति । यद्येते च दे स्यातां, तर्हि कदाचिदपि भग्ने स्याताम्, अतः किञ्च तच्चेत्यर्थः ॥

इदानीं स्वाभिमत मर्षं सोमपत्तिक दर्शयति— “इमे ए वै द्यावापृथिवी इत्यादिना । अत्र धिषणे अनूद्येते, तयोर्दार्ढ्यं माश्रयते, तच्च सति त्रैविध्यकारणे उपपद्यते, अतस्तत्प्रसक्तिं साह— “एतस्माद् वज्रादुद्यतात् सरेजेत इति । वज्रवद्विभक्तात् अभिषवा-योद्यतशस्त्रमकाशात् ‘इमे द्यावापृथिवी’ ‘सरेजेते’ कथ्येते । ‘द्यावा-

‘अधिवीभ्याम्’ इति चतुर्थीदिवचनम् । ‘एतत्’ इदानीम्, आभ्या-
मर्थाय ‘एन यज्ञ ‘अभयति’ शान्त करोति, यथासौ उत्तेकावहे-
पाभ्या चावाष्टयिष्यौ न हिनस्ति तथा करोति । ‘तथा’ सति,
“धिषणे विद्भि वीर्येयाम्”-इत्यभिधाने सति ‘शान्त’ असौ यज्ञ
इति ‘इमे’ चावाष्टयिष्यौ ‘न हिनस्ति’, ग्रीष्माह्नेन तयोर्दृढतस्य
प्राप्तत्वादिति भावः । गतं कर्तव्येवाद् । “पाभ्या हतो न सोम इति
तदस्य सर्वं पाभ्याम हन्तौत्यर्थवादिकं कस्य भा मा सन्नात मिति
च देवताभूतस्य सोमस्याभिपवरूपो यधोऽध्वर्योरेव सन्नात इति
तथैवेति मन्नायम् ॥ १८ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन— “एव चिरमिषुणोति”-इति, तदिदं चित्त
विधाय सभरणनिष्ठाभोपायनयो चक्षुषा सह समुचित्य प्रगच्छति—
“म वे चिरमिषुणोतीत्यादिना । ‘चि सभरति चि सध्विषीट-
यति । निष्ठाभोपायनम् प्रागधादित्यादिमन्त्रजम् तत् चतुवार
कर्तव्यम् । ‘तत्’ मिलित्वा ‘दश’ सम्पद्यन्ते विराट्छन्दस्य दशा-
चराणि सोमोऽपि विराट्छन्दसी ‘पञ्च कलो यजुषा मिमौत,
पञ्चकवस्त्रप्यौ मिति दशमहाया मितत्वात्, अतो वैराजस्य
सोमस्य समत्वाय अभिषदादिगता दशसङ्ख्या प्रगच्छा । ततोऽत्र
सभरणचित्तस्य निष्ठाभोपायनचतुष्टयस्य च विधिनिर्देशादेव
द्रष्टव्यं ॥ १९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ॥ १६ अ ।

२— निरभिषदे प्रहारयज्ञा का० श्रौ० ८ ॥ १०—१८ उपेक्षु मद्रथा,
इत्यादि चतुर्वकाशे (१ १ १३, १६) किञ्चिद् वक्ष्यति ।

अथ निष्ठाभोपायन मनूय प्रउसति— “अथ यन्निष्ठाभ सुपैति,
यत्र वा एषो ऽये देवाना हविर्बभूवेत्यादिना । “इमा दिग्गो-
ऽग्निदध्याविति । अभिधान मेधुनविषय ध्यानम् । अभिधानप्रकार
नाह— “आभिर्दिग्गिरिति । ‘मिथुने’ तद्योगेन, ‘प्रियेण’ दिग्गा
सभिगतेन, ‘धाया’ मम शरीरेण ‘मसृग्गयेति’ । यदा, ‘दिग्भि
मिथुनेन प्रियेण धाया’ दिग्गा मिथुनार्हेण प्रियेण धाया शरी-
रेण मसृग्गयेति व्याख्येयम् । एवङ्गमयमानस सोमस्य निष्ठाभो-
पायनेन देवा’ ‘आभिर्दिग्भि’ सह ‘मिथुनेन प्रियेण धाया’
‘ममसृग्गयेत्’ सद्योग मकारणम्, निष्ठाभोपायन मेव ससृग्ग इत्यर्थः ।
“तयो एवैव मिति, दाष्टान्तिक वाक्यम् दृष्टान्तवद् व्याख्येयम् ।
यदा, पूर्वमसृग्गाविधि स, ‘यन्निष्ठाभ सित्यत्र तु यच्छब्द सुपेक्ष
विधिरवगन्तव्य ॥ १० ॥

तत्र मन्त्र विधाय प्रउसति— “म सुपैति^१ प्राणपरमित्या-
दिना^२ । अपास्यतीत्यपाक्, प्रतीची दिक् । ‘अथरागिति, उदश्
प्रतिघोषिणी दक्षिण दिगुच्यते’ ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥

अथ सोमस्याभिपवमभरणदिग्गमद्वाद् यजुनामनिर्वचन दर्श-
यति— “अथ यज्माद् यज्ञो यामेति । यज्मात् प्रवृत्तिनिमित्तानां
यज्मा ‘यज्ञ’ इति ‘नाम’ अभूत् । तस्योत्तरम्— “प्रतीतीत्यादि ।
अभिपवेन इतम् ‘एन सोम तस्यते’ सगृहणयद्गृहसोमादिना

१— का० शौ० सू० ८ ॥ १० ।

२— सा० सू० ६ ॥ ११ ।

३— पा० सू० ४ ॥ १० दृष्टव्यम् ।

विस्तारयन्तीति यावत्, तदेव तस्य पुनस्त्यादनम् । 'म' सोम
'तायमान' यन् 'जायते', अतो यन् परस्परया आङ्गतिभाव
गच्छन् 'जायते' पुन पुन संभवति, अतो यन् जायत इति
'यन्ज' । अतो वस्तुतो 'यन्ज'-इति तस्य 'नाम', 'तद् यच्च
इति' परोक्षेण व्यवहरति^१ ॥ ९३ ॥

उक्तार्थस्वात्सेने सोमप्रार्थनारूपं मन्त्रकथादं दर्शयति—
“तच्चैता मयि वाच सुधाद, न मद्ग प्रशमिष इति^२ । 'तच्च' तस्मिन्-
अभिपवकास्ते 'एता' प्रार्थनारूपां समष्टेति 'वाचम्' 'उवाद्' उक्त-
वान् । हे 'शमिष !' अतिशयेन बलवत् । 'अद्' हे इन्द्र ! 'देव'
'त्व' 'मर्त्य' मरणधर्माश्च मा लोम 'प्रशमिष' प्रशस्तं सुखं, आङ्-
त्याप्तना विस्तारयन् देवात्मना पुनस्त्यादयेत्यर्थः । “ग्रस्य सुतो^३”,
'निर्वृङ्गलं छेदि'-इति^४ मित्, आर्द्धभातुक्त्यादिटः^५ “इत्यस्य
स्रोप,”-इतीकारलोपः^६, “छेदोऽडाटौ”-इत्यडागमः^७ । अक्षय्यो
देव किमिन्द्रप्रार्थनयेति तत्राह— “हे 'मघवन् !' तत् 'त्वत्त'
'अन्य' 'महिता' सुखयिता 'न अस्ति', यत एवम् अत 'ते' तुभ्य

१—“यच्च कथ्यमानं ? यस्यास्य यमतिशयोक्तिरिति नैवेष्टा, वाचन्यो भवतीति
वा, यनुवन्तो भवतीति वा, बहुलप्यामिष इत्यौपमन्यव, यन्मूल्येन
नयन्तीति वा”-इति निबन्धः १ ॥ ९३ ॥

२— वा० व० ६ ॥ २० ॥

३— मा० व० ७२८ या० ।

४— पा० सू० १० ॥ १० ॥

५— पा० सू० ७ ॥ १५ ॥

६— पा० सू० १ ॥ १० ॥

७— पा० सू० १ ॥ १० ॥

‘वचः’ प्रशसाप्रार्थनारूपम् ‘ब्रवीमि’ । अथ मन्त्रस्य तात्पर्यं माह—
 “मर्त्या वैवैतद् भवन्नुवाच,^१ त्व मेवेतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति ।
 स्वष्टोऽर्थः ॥ ५४ ॥

अथ निषाभ्याभ्योऽङ्गो होलचमसेन ग्रहणम्, तत् प्रशंसति—
 “अथ निषाभ्याभ्यो ग्रहान् विट्छते इति^२ । ‘निषाभ्याः’ अभिपव-
 समये सोमोपसर्गाद्योपयुक्ता आपः । कथं ताभ्यो ग्रहण मिति पर-
 स्परयेतिं दर्शयति— “आपो ह वै दृष्ट जप्पुरित्यादिना । यैर्यवत्^३
 स्रन्दमाना आपः, ताभ्यो वसतीवरीणां ग्रहणम्, ताभ्यश्च होल-
 सम-निषाभ्याणां ग्रहणम्, निषाभ्याभ्यः सकाशात् सोमरसद्वारा
 ग्रहान् विट्छते । तदा ‘तेनैव’ दृष्टवधप्रयुक्तसामर्थ्येनैव ‘एतत्’
 एतेन निषाभ्याभ्यो ‘ग्रहान् विट्छते’ । तच्च ग्रहणं होलचमसवका-
 शाद् भवति, होलचमसं द्वापविचस्योपरि धारयित्वा, तत्र सोम-
 रसं मामिष्य, धारां सप्ताक्षं ग्रहणात् । ‘योषा वै’ स्त्री खलु
 ‘अक्षु’, सैव ‘होता’ ; अचः शस्ताक्षवयवरूपायाः होलप्रयोज्यत्वात्
 अभेदविवक्षया खण्ड्योतेति सामास्यधिकरणम् । “तदेन मेतस्या
 इति । ‘एतस्यै योषायै’ पञ्चम्ये चतुर्थी^३ । एतस्या योषायाः षष्ठ्योल-
 लवणायाः सप्तम्यितया ‘एनं’ सोमम् ‘एतद्’ एतेन होलचमसाद्
 ग्रहणेन ‘प्रजनयति’ सुनदापादयति । “तस्माद्वोलचमसादिति ।

१— ‘भगवन्नुवाच(१)’—इति च ।

२— का० श्री० छ० ८, १२, १२, २२ ।

३— पा० २, ३, ६२ छ० वा० १ ।

पुनर्निर्गमनम् । तस्मात् निषाभोदकैर्होतृचमसेन ग्रहान् गृही-
यादिति विधिः^१ ॥ २५ ॥ ५ [८. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।
सुमर्षाश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥

ब्रह्माण्डं गोचरस्तं कजकहयतुलापूर्वपौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसैरीसिदशतहसताधेनुषौवर्णभृमौः ।
रत्नोत्सां सक्त्वाजिदिपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनायो,
ध्वज्राणौद्विचक्रं प्रचितविधिमहामृतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यश्रया तिस्रमव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतं मज्जडो राजतं राजपूथ्यः ।
आज्योत्थं प्राच्यजन्मा सवणजं मनुष्यः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाक्षो रत्नरूप गिरिं भरतं मुदा पाचयामिङ्गनार्थः ॥

इति श्रीमद्भाषाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवक्तृक-
 श्रीवीरहरिहरभूषाणमाध्याधुरभूषण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथवाङ्मन्यभाष्ये
 तृतीयकाण्डे नवमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इति तृतायकाण्डे सप्तमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

॥ इत्यध्वरं नाम तृतीयं काण्डं समाप्तम् ॥

१— 'कण्डिकासङ्ख्या ११४'—इति क, "कण्डिका ११४"—इति ख,
 "कण्डिकासङ्ख्या ११४"—इति ग, घ । तत्र १ प्रा० ११ क०, २ प्रा०
 २० क०, ३ प्रा० १०, ४ प्रा० २३ क०, ५ प्रा० २३ क०, चतुर्ल
 मयाच प्रपाठके ११४ कण्डिका सम्प्रदायः ॥

२— "कण्डिकासङ्ख्या २५८"—इति क, 'कण्डिकासङ्ख्या
 २५८'—इति ख, तथैव ग, घ । तत्र प्रपाठके प्रपाठके १२४, द्वितीये
 १२८, तृतीये १०२, चतुर्थे १३२, पञ्चमे १२०, षष्ठे १२५, सप्तमे
 ११४ सर्वसङ्ख्यलयाच काण्डे २५८ कण्डिका सुता इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरहरिहरभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण निरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनगतपथप्राज्ञाणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे नवमाध्याय समाप्त ॥ ८ ॥

॥ इति तृतायकाण्डे सप्तमः प्रपाठकश्च समाप्तः^१ ॥

॥ इत्यध्वरं नाम तृतीयं काण्डं समाप्तम्^२ ॥

१—“कण्डिकासङ्ख्या ११४”-इति क, “कण्डिका ११४”-इति ख,
 “कण्डिकासङ्ख्या ११४”-इति ग, घ । तत्र १ आ० १९ क० २ आ०
 २७ क०, ३ आ० १७, ४ आ० ३४ क०, ५ आ० २३ क०, सङ्गण
 नयान्न पक्षवत्के ११४ कण्डिका सम्यग्द्रष्टव्याः ।

२—“कण्डिकासर्वसङ्ख्या २५८”-इति क, “अपि नृ काण्डे कण्डिकासङ्ख्या
 २५८”-इति ख, तथैव ग, घ । तत्र अथर्वने प्रपाठके १२४, द्वितीये
 १२८, तृतीये १०२, चतुर्थे १२२ पक्षमे १२७, षष्ठे १२२, अथर्वने
 ११४, सर्वसङ्ख्ययाच काण्डे २५८ कण्डिका कुता इति सिद्धम् ।